ISBN 978-99938-47-77-9

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
НАУЧНИ СКУПОВИ

10

ТОМ 1

ISBN 978-99938-47-77-9

10

НАУКА И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈЕ

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
НАУЧНИ СКУПОВИ

НАУКА И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈЕ

10

ТОМ 1

Пале, 2016

Издавач:
Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву
http://www.ffuis.edu.ba

За издавача:
Др Драга Мастиловић

Редакција:
Др 魏现军 (Wei Xianjun), Политехнички Универзитет Хенана, НР Кина
Др 岳友熙 (Yue Youxi), Технолошки Универзитет Шандонга, НР Кина
Др Бас Артс, Универзитетски колеџ Лондон, Велика Британија
Др Сања Бошковић Данојлић, Универзитет Поатје, Француска
Др Владимир Владичић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Бранислав Драшковић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Александар Јокић, Државни универзитет Портланд, Орегон, САД
Др Вјачеслас Јурко, Универзитет Саратов, Русија
Др Саша Кнежевић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Бисерка Кошарац, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Мишо Кулић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Светлана Куртеш, Универзитет Мадера, Португалија
Др Клавдија Кутнар, Универзитет Приморска Копар, Словенија
Др Стилианос Ламбакис, Институт за историјска истраживања у Атини, Грчка
Др Марија Летић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Џорџ Мано, Тенри Универзитет, Јапан
Др Јелена Марковић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Драга Мастиловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Драган Марушич, Универзитет Приморска Копар, Словенија
Др Светлана Стеванович, Универзитет Кемерово, Русија
Др Златко Павловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Мирко Радић,Универзитет Галве, Шведска
Др Ана Филимонова, Историјски институт РАН Москва, Русија
Др Арно Франсоа, Универзитет Поатје, Француска

За главног уредника:
Др Драга Мастиловић

Одговорни уредник:
Др Марија Летић

Лектура и коректура:
Проф. Александра Савић

Припрема за штампу:
„Comesgrafika“ д.о.о. Бања Лука

Штампа:
„Comesgrafika“ д.о.о. Бања Лука

Тираж:
300 примјерака

Пале, 2016.

ISBN 978-99938-47-77-9

COBISS.RS-ID 5842712

Зборник је штампан уз финансијску подршку
Министарства науке и технологије Владе Републике Српске.

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

Посебна издања
НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига 10
том 1

НАУКА И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈЕ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
(Пале, 22 – 24. мај 2015)

Пале, 2016.

НАУЧНИ СКУП

НАУКА И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈЕ

Књига 10
том 1

Издавач:
Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

За издавача:
Др Драга Мастиловић

За главног уредника:
Др Драга Мастиловић

Одговорни уредник:
Др Марија Летић

Технички уредник и компјутерски слог:
Александар Спасојевић

Лектура и коректура:
Проф. Александра Савић

Штампа:
„Comesgrafika“ д.о.о. Бања Лука

Тираж:
300 примјерака

Пале, 2016

COBISS.RS-ID 5842712

Радове у овој књизи су рецензирали:

Др Зоран Аврамовић
Др Вељко Банђур
Др Милорад Бањанин
Др Владимир Баровић
Др Слободан Бјелица
Др Јасна Богдановић Чурић
Др Жана Бојовић
Др Владан Виријевић
Др Драгомир Вуковић
Др Татјана Вулић
Др Никола Глуховић
Др Милка Грмуша
Др Бранислав Драшковић
Др Нусрет Дрешковић
Др Пејо Ђурашиновић
Др Весна Ђурић
Др Александар Животић
Др Игор Зекановић
Др Љубомир Зубер
Др Сандра Ивановић
Др Миле Илић
Др Драженко Јоргић
Др Бранка Ковачевић
Др Брацо Ковачевић
Др Милош Ковић
Др Горјана Коледин
Др Наташа Костић
Др Бисерка Кошарац
Др Љиљана Крнета
Др Драгољуб Крнета
Др Рајко Куљић
Др Јасна Максимовић
Др Јелена Максимовић
Др Драшко Маринковић
Др Сања Маричић
Др Драгица Милинковић
Др Биљана Милошевић Шошо
Др Божо Милошевић
Др Боривоје Милошевић
Др Ранко Мирић
Др Горан Мутабџија
Др Сања Опсенциа
Др Златко Павловић
Др Стево Пашалић
Др Радмило Пекић
Др Александра Петрашевић
Др Миленко Пикула
Др Златиборка Попов Момчиновић
Др Радивој Радић
Др Мира Радојевић
Др Лазо Ристић
Др Мирјана Самарџић
Др Биљана Сладоје Бошњак
Др Александар Стаматовић
Др Душко Трнинић
Др Невена Ћеклић
Др Снежана Ферјанчић
Др Радован Чокорило
Др Марица Шљукић
Др Срђан Шљукић
Др Крстивоје Шпијуновић
Др Милојица Шутовић

Слободан Л. Бјелица*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

DOI 10.7251/ZRNETOM11510007B

Оригинални научни рад

НОВОСАДСКИ ДАНИ ДОБРОСЛАВА ЈЕВЂЕВИЋА

Доброслав Јевђевић, колоритна и контроверзна личност наше новије историје, живећи дуже од деценије у Новом Саду, оставио је дубок траг у прошлости тог града, толики да је заслужио и место у волуминозној Енциклопедији Новог Сада. Међутим, овај период Јевђевићевог живота, када се он формирао као новинар, политичар и национални делатник, слабо је познат научној и широј јавности.[1] Нови Сад је у време када је у њему живео Јевђевић доживљавао једну дубоку и свеобухватну трансформацију у политичком, демографском и урбанистичком смислу. Наиме, као град који је баштинио традицију „Српске Атине“, имао релативно повољну етничку структуру и изванредан географски положај, Нови Сад је био предодређен да буде упориште државне политике „национализовања“ крајева северно од Саве и Дунава, који су били масовније насељени несловенским живљем. У ту сврху Нови Сад је током две међуратне деценије удвостручио број становника, значајно проширио свој територијални опсег и изборио до тада неслућен административни статус – преотевши Сомбору првенство у Бачкој области, а потом и задобивши положај седишта Дунавске бановине.[2] Допринос оваквом развоју Новог Сада, а поготово његовом „национализовању“, на себи својствен начин дао је и Доброслав Јевђевић.

Рана младост Доброслава Јевђевића доста је добро позната – први јавни иступи, дружење са Младобосанцима, робијање по аустро-угарским затворима. Но непознато је зашто је Јевђевић 1917. године, у јеку рата, дошао у Нови Сад. Како су у то време угледни новосадски Срби основали један фонд за збрињавање босанско-херцеговачке сирочади, а знајући да је Доброславов отац управо те 1917. године погубљен, могуће је да је по тој основи дошао у град у коме ће остати дуже од деценије. Како год било, првих дана новембра 1918. године голобради Јевђевић ступа на позорницу новосадске историје, приликом слома аустроугарске власти и преузимања градске управе у српске руке. Тих неколико дана колико су Новосађани провели у

* sbjelica@EUnet.rs

[1] Две досад објављене монографије посвећене Доброславу Јевђевићу тек овлаш додирују његов новосадски период. Види: Слободан Нинковић, Мојсије Ђерковић, *Необјашњиви Д. Јевђевић*, Пале, 2003. и Јевђевић, Доброслав, *У служби српском народу – мемоарски и други записи*, Крагујевац – Чикаго, 2005.

[2] Опширније у: Слободан Бјелица, *Политички развој Новог Сада између два светска рата*, Нови Сад, 2008.

својеврсном „интеррегнуму“, очекујући долазак војске Краљевине Србије а плашећи се анархије и револуционарних тенденција, „Српском Атином“ је управљао Српски народни одбор на челу са Јашом Томићем, ослањајући се на наоружану Српску народну стражу, састављену од локалних српских младића. Међу тим момцима налазио се и Доброслав Јевђевић, већ тада исказујући своју склоност преким решењима. Наиме, како је сам сведочио у бројним полемикама које су на страницама новосадске штампе вођене током двадесетих година у вези са ослобођењем града 1918. године, Јевђевић је оновремену опрезну политику Јаше Томића, који је страховао од одмазде заосталих непријатељских јединица, сматрао кукавичлуком и позивао на одлучније поступке.[3]

Када су наступили мирнодопски дани, Доброслав Јевђевић је, већ јула 1919. године, покренуо један од првих новосадских листова у условима слободе, *Дан*, „часописа за литературу и културне проблеме“. Јевђевић је написао и уводник првог броја тог часописа и често ће се у њему оглашавати по разним политичким питањима. Међу сарадницима првог Јевђевићевог листа били су и Иво Андрић, Милош Црњански, Станислав Винавер, Бора Станковић и други.[4] Када се *Дан* угасио, Јевђевић је издавао *Истину* (од септембра 1921. године до јуна следеће године), „нестраначки недељни лист за политику и социјална питања“, у коме се оглашавао у свом стилу – бескомпромисним полемичким тоном.[5] Но Јевђевић ће у Новом Саду остати највише упамћен по листу *Видовдан*, који је издавао и уређивао дуже од седам година. Видовдан је почео да излази јула 1922. године као орган Орјуне (Организације југословенских националиста), настале из Југословенске напредне националистичке омладине (ЈННО), формиране у Сплиту марта 1921. године.

Орјуна је деловала под окриљем тада унитаристичке Демократске странке и Светозара Прибићевића лично, а угледала се на методологију рада италијанских фашиста.[6] Орјуна је у Војводини имала задатак да сузбија иредентизам националних мањина, али и да политички парира радикалима, неприкосновеном политичком снагом међу војвођанским Србима. На чело војвођанских орјунаша пробио се млади Доброслав Јевђевић, директор и најчешћи сарадник *Видовдана*. Стога ставове које је на својим страницама заступао *Видовдан* можемо слободно приписати лично Јевђевићу. Ти ставови

[3] Види опширније у: Слободан Бјелица, *Једна полемика око ослобођења Новог Сада (вођена 1926. године*), Свеске за историју Новог Сада, Нови Сад, 12/2012, 42–48.

[4] Душан Попов, *Српска штампа у Војводини*, Нови Сад, 1983, 104.

[5] Д. Попов, наведено дело, 261–262.

[6] О идеологији и деловању Орјунаша види у: Бранислав Глигоријевић, *Организација југословенских националиста – Орјуна*, Историја 20. века, Београд, 5/1963, 315–396.

су били поприлично радикални и усмерени против комуниста, националних мањина, али и свих других политичких противника. Комунистима је пређено: „нећемо се задовољити да им се разбије неколико глава, само мртви ће окајати злочин цепања државне заједнице“, а за војвођанске мањине је нпр. предвиђано да „пашће им крв на очи...“.[7] На рачун првака Радикалне странке у Војводини упућиване су салве увреда, који су се грозили таквог речника, али и југословенске идеологије орјунаша, крстећи их изразом „југофашисти“.

Но сукоби нису вођени само преко новинских стубаца. Новосадске улице неретко су биле поприште физичких обрачуна Орјунаша и припадника Српске националне омладине (СРНАО), организације блиске Радикалној странци која је Орјуни била блиска по методама али не и по идеологији – заступали су идеју Велике Србије. Југословенску опредељеност лист *Видовдан* и његов власник исказали су у акцији коју су водили против формирања одбора Српске странке у Војводини,[8] а верујући да ће југословенски национални унитаризам најбрже бити прихваћен у вишенационалној Војводини, Јевђевић је писао: „По мом уверењу, у Војводини ће се најпре, слободан од сваког декрета, осетити позитивни циљ југословенског национализма: политички и економски консолидована, јединствена држава, у којој ће бити отворени сви путеви успеху и независности социјално, верски и племенски равноправном Југословену... Игноришући ситне партијске обзире, не штедећи се, често не бирајући средства, први орјунаши у Војводини осетили су тачно своје непријатеље: иреденту, сепаратизам и корупцију“.[9]

Покушавајући да својим социјалним програмом створе упориште међу радничком класом Орјунаши су, без већег успеха, покушавали да парирају комунистима, са којима су такође често укрштали песнице. Сам Јевђевић је Обласну скупштину Орјуне, крајем 1922. године, отворио саопштавајући присутним делегатима из места широм Војводине „радосну вест како су баш у том моменту наши београдски другови крваво разбили комунистичке велеиздајнике и отели им Лењинову заставу“.[10] Ипак, највећи одјек су имали напади Орјунаша на националне мањине, њихове вође и организације, који су понекад извођени и ватреним оружјем. Због орјунашких изгреда, за које је неретко и лично сумњичен, Јевђевић је више пута био хапшен од стране новосадске полиције. Најпознатији случај је било демолирање редакције новосадског листа на мађарском језику

[7] Д. Попов, наведено дело, 236–237.

[8] Снежана Илић, *Часопис „Видовдан“ – један од водећих новосадских листова у периоду од 1922. до 1929. године*, Свеске за историју Новог Сада, Нови Сад, 14/2013, 119.

[9] Предраг Бајић, *Српство и југословенство у политици Српске националне омладине (СРНАО)*, Култура полиса, Нови Сад, 2-3/2005, 167–168.

[10] *Видовдан*, 12. 12. 1922.

Делбачке, јануара 1923. године. Када је због тога Јевђевић био ухапшен, у Новом Саду су избиле демонстрације орјунашке омладине пред Градском кућом, а београдске „патриотске организације“ (Народна одбрана, удружења инвалида, четника, резервних официра и ратника) уложиле су оштар протест влади Краљевине СХС.[11]

Правећи селекцију међу националним мањинама на оне које су лојалне и оне које то нису биле, лист *Видовдан* је детаљно писао о животу припадника словачке националне заједнице. Оваква пропаганда имала је одређеног успеха, па су се на списковима чланова, али и челника војвођанских секција Орјуне могла наћи и словачка имена. Са друге стране, на огласним страницама *Видовдана* често су се налазили називи новосадских јеврејских трговина, мање због симпатија њихових власника према орјунашкој идеологији, којој није био стран ни антисемитизам, а више због сећања савременика да је Јевђевић огласе за свој лист скупљао „са пиштољем у џепу“. Благодарећи томе, он је био у стању да *Видовдан* издаје више пута недељно, да га штампа у неколико хиљада примерака и да га шаље претплатницима широм Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Јевђевићеве амбиције нису биле везане само за војвођански простор: у пролеће 1924. године прогласио је *Видовдан* за „орган шумадијских и војвођанских националиста“. Ипак, две године касније, руководство Орјуне се оградило од Јевђевићевог рада и од тада је у заглављу *Видовдана* писало само „орган интегралног југословенства“.[12]

Разлаз вођства Орјуне и вође војвођанских Орјунаша било је проузроковано нескривеним мешањем Јевђевића у страначку политику, који је потом прогласио право на слободно политичко деловање свих чланова Орјуне у Војводини – која је задржала само своју „четничку секцију“. Наравно, директор *Видовдана* се тада и отворено прикључио Самосталној демократској странци Светозара Прибићевића, на чијем је платном списку одувек и био. Пратећи Прибићевићеве политичке акробације, лист који је Јевђевић уређивао почеће свој живот љутим критикама на рачун Радикалне странке, да би 1924. године одушевљено подржао коалицију самосталних демократа и радикала. Када се, наредне године, Пашић споразумео са Радићем, *Видовдан* је, упозоравајући на опасност од хрватског сепаратизма, жестоко осудио нову коалицију, да би 1927. године славио „пречански фронт“ Прибићевића и тог истог Стјепана Радића. *Видовдан* је 1928. године и формално постао орган Самосталне демократске странке, да би му од краја јануара 1929. године у заглављу стајало „слободан народни лист“. Иако је најавио и поздравио увођење личног режима краља Александра, *Видовдан* се није снашао у условима Шестојануарске диктатуре, па се са изласком

[11] *Видовдан*, 25. 1. 1923.

[12] Д. Попов, наведено дело, 239.

последњег, 539-ог броја, заувек угасио у октобру 1929. године.[13]

Са страначким ангажманом дошле су до изражаја и Јевђевићеве политичке амбиције. У сврху политичке пропаганде покренуо је јануара 1927. године у Новом Саду орган Самосталне демократске странке *Нашу заставу*, која је замишљена као пандан радикалској *Застави*. Лист „орјунашког вожда из босанске Праче“, како су га називали новосадски радикали, није био дуговечан – изашла су само три броја.[14] Уочи септембарских избора 1927. године, на кандидационој конференцији самосталних демократа новосадског среза, Јевђевић је једногласно проглашен за посланичког кандидата.[15] Кандидовање Доброслава Јевђевића, како је писала радикалска штампа, изазвало је незадовољство међу старим угледним члановима и финансијерима Самосталне демократске странке у Новом Саду. Ипак, подршка самог Светозара Прибићевића пресудила је да Јевђевићу припадне жељено место на изборној листи, што су његови унутарстраначки конкуренти заједљиво коментарисали: „голема је за мачка говеђа глава“.[16]

Стављајући своје списатељске и говорничке способности у службу своје странке, Јевђевић је врло активно учествовао у изборној кампањи а посланичко место му је измакло за длаку. И наредне, 1928. године, жустро је заступао идеје Сељачко-демократске коалиције, укључујући и ону о тзв. „србијанском хегемонизму“. Тако се Јевђевић сврстао међу зачетнике идеје о аутономији Војводине, агитујући за њу и у својим написима у штампи: „Београд нема права да Војводину учи србовању – треба да Војводина сама управља својом судбином: Срем, Банат и Бачка сачињаваће велику област са најширим аутономијама“.[17] Ипак, у новим политичким условима тридесетих година, Јевђевић ће опозициону Самосталну демократску странку заменити режимском Југословенском националном странком, као што ће напустити и Нови Сад, у коме је запамћен као талентован новинар, неуспешан политичар и врло популаран угоститељ, власник „Американ бара“. У наставку доносимо једну непотписану биографију Доброслава Јевђевића, објављену половином двадесетих година у новосадској штампи, као и два његова говора из тог времена.

[13] Д. Попов, наведено дело, 241.

[14] Д. Попов, наведено дело, 224.

[15] Том приликом хваљена је десетогодишња „борба“ Доброслава Јевђевића, због које се „није могао без пратње и оружја макнути улицом“. *Видовдан*, 20. 6. 1927.

[16] *Застава*, 16. 7. 1927.

[17] Д. Попов, наведено дело, 240.

Доброслав Јевђевић[18]

Доброслав Јевђевић, неустрашими, истрајни и надчовечански одлични творац и вођа војвођанских Орјуна, спадао је и спада још и данас међу најпопуларније људе послератног Новог Сада. Одличан организатор, енергичан и чврстог карактера, он у својој тешкој, али лепој борби, никад ни часка није клонуо и ево, већ годинама гвозденом вољом и огромним самопожртвовањем учвршћује бедеме војвођанског нацијонализма, стварајући тврђаву, коју ни најмоћнији непријатељ не може освојити. На његовом путу, који је обрастао трњем и посут камењем, имао је мучних дана, али овај див достојан чођења, доказао је, да немогуће не постоји. И као организатор, и као новинар и као човек, он стоји међу првима и најодлучнијима у нашој покрајини и Војводина се поноси њиме. Његови најогорченији начелни непријатељи не могу му порећи велике заслуге и велика дела.

Доброслав Јевђевић је рођен у Милошевцу (Србија ужички округ), а похађао је гимназију у Сарајеву, из које је 1911. године искључен јер је у друштву одушевљених националиста ђака учествовао у спаљивању мађарске заставе. Тада је, од полицијске руке, погинуо и Шајнагић, који спада међу мартире наше нације. Наиме револуције.

Јевђевић је затим отишао у Београд, где је у 1. гимназији положио матуру са одличним успехом. Тадашњи министар просвете г. Љуба Јовановић предао му је лично матурантску диплому и похвалио га. Студирао је права у Бечу, а 1914. године је заједно са атентатором Грабежом ухваћен на граници код Фоче, кад је хтео побећи из Аустрије. Три пуне године је провео по страховитим аустро-мађарским казаматима и то у Сарајеву, Бихаћу и Араду. 1917. године је решен оптужбе и онда је дошао у Нови Сад. Јевђевић је покренуо први књижевни лист у ослобођеној Југославији, који се звао „Дан“, а око кога су се груписали скоро сви наши књижевници. Доцније је издавао часопис „Истина“ која је много допринела пурификацији и консолидацији новосадских прилика.

Као човек, Јевђевић спада међу најсимпатичније, најљубазније и најотменије грађане Новог Сада.

Јевђевићев говор на обласној скупштини Орјуне у Новом Саду, 14. марта 1926.[19]

Када овде видим окупљен цвет борбене младости, мужеве рада, сељаке, раднике, грађане и интелектуалце и када знам ко приређује овај збор, онда из моје душе ишчезавају све сумње у снагу и будућност југословенске

[18] *Нови Сад*, 30.8.1925.

[19] *Видовдан*, 19. 3. 1926.

расе и државе, онда чврсто верујем, да у нашој генерацији има доста наследника ратних хероја, који ће сигурно извести земљу из садањег блата и мрака. Јер бити Орјунаш у доба партиских и племенских оргија значи бити прогоњен на свим линијама, бити без законске заштите и помоћи изложен насиљу партизанске фукаре и олоша. Бити сада Орјунаш значи ризиковати своју егзистенцију у државној служби, значи излагати живот пред сеоским дахијама, борити се са мржњом, глупошћу и неразумевањем. Па, кад се ипак редови оних, који жаре и пале у овој земљи проређују у нашу корист, то значи, да је наш народ поштен и здрав и да воле борбу и смрт него задовољан и сит живот у моралној кањижи. Почињући свој говор, ја одушевљено поздрављам оне, који се не боје мача, а презиру јасле; здраво да сте заточници југословенства!

Наш четврти годишњи збор прослављамо у врло тешким часовима по нашу націју браћо и другови. Потребно је да овде јавно истакнемо све невоље и неправде, које нас тиште, јер жигошући нечувене скандале режима, ми сваки пут спасавамо част нашег народа.

Садања влада, која је прва после ослобођења отворено и јасно изневерила политику народног јединства води земљу у неминовну финансиску, привредну, нормалну и моралну кризу. Набрајати њена дела значи износити низ удараца, које је нанела народном образу, иметку и угледу. Својом пореском политиком, она је дигла овде у Војводини против себе своје најверније присташе, она је учинила да слаби и огорчени чак посумњају и у оправданост државног устројства, које живи од исисавања својих грађана. То је нанело Војводини жиг сепаратистичке, себичне покрајине и ми хоћемо, да се оградимо од тога. Наш народ је дао доказа да предано жртвује и живот за отаџбину, па би јој дао и свој иметак, ако то општи интерес тражи. Али влада која од народа тражи последњу пару, мора да ужива и поверење народа. А влада разних Лазица Марковића не може уверити народ, да треба свих тринаест милијарди за државне интересе. Не буни се народ против државних потреба, већ против распикућства његове муке, против тајних фондова од стотина милиона, и против министарских вила и банака. Не буни се он против пореза, него против партијског јавашлука, који наједанпут наплаћује порез по неколико година у натраг и против разреза, који не погађа богате и моћне, него партиске противнике. Он неда своје паре партиском режиму, који је прокоцкао свој углед у држави и у иностранству, народ неће да зида партиски дом од 200 милиона, док држава у целом свету не може да добије на зајам ни марјаша. Треба да знате сви, како су све приче о уштедама лажне, као и зајам, који је требао Радић закључити у Америци и да нашу финансијску ситуацију може решити само влада, која ће ослањајући се на поверење народа моћи захватити радикалном операцијом наш привредни систем. Болеће то, али само за нас и будућу срећу, јер народ треба отворено да зна, да неко мора платити ратом утрошена добра. Лаж и демагогија садашње владе може

довести до страшних догађаја, ако неприпремљен народ одједаред увиди право стање ствари. Моралну и етичку кризу изазвала је влада извртањем свих моралних вредности и свих етичких темеља, на којима почива друштво и држава. Дошло је до тога, до плодове победе и ратних жртава.

Уживају они, који су ратовали против наше идеје, а да испаштају поборници ослобођења. Дошло је до тога, да право на живот у Југославији имају само они, који је уцене оружјем у руци (помиње Азем Бејту, Радића и Пламенца) а да скромни творци државе, морају да измишљају, да су бар једном у животу помагали Аустрију. Пламенац и Радић нису морали доказивати своје издајство, да би постали министри, а прегаоци добровољци морају читав судијски поступак да проведу, да би имали изгледа на своју крвљу искупљену земљу. Да би се аванзовало у служби, добио орден или масну концесију, потребно је пре тога изгрдити Југославију и краља, исмејати ратне хероје и жртве и пљунути на гробове хероја. Овај систем руши основе Државе и династије и крајње је време, да се са тим престане. Режим неће успети, да побуни ни овим скандалима родољубе против Краља и отаџбине, али је сигурно, да ће их побунити против себе, а у тој борби ми нећемо бирати средства. Али најстрашније последице Р.Р. режима су у националном погледу.

Радикали и радићевци су пљунули на најплеменитије изворе највећих великана наших. Они су згазили идеале Кнеза Михаила, Штросмајере и Светозара Милетића и примили теорију циганина Радића да смо ми два разна народа. Они су тог Циганина дигли на министарску столицу, да у име државне власти прича, како су смешне и узалудне стотине хиљада жртава, које су пале за идеал народног јединства. Нашу државу они представљају, као обични ортаклук два туђинца, који се може у сваком часу разврГнути.

Они убијају будућност Отаџбине улевајући у наше душе отровну идеју, да нас није вечно спојила историја, крв и братство, него, да смо ми пролазна заједница заснована на случајној подударности интереса. Захваљујући њиховом разорном раду свет се већ мири са ампутираном Великом Србијом и Хрватском, слушкињом Угарске и Италије. Оно што је било идеалом у рату сада се сматра страшилом, па се чак неки наши народни оци сматрају јунацима, ако помену у парламенту оно, што их је довело тамо: југословенство. И кад не би било Орјуне, која поносно и пркосно чува свету ватру за нова поколења, жалосно би изгледали. Влада, која је убила правду, морал и национализам у земљи, срушила је и наш крваво купљени углед у иностранству. Ненаднокнадиви г. Нинчић својом љигавошћу и улизивањем могао би, да представља Грке и Левантинце, а никако најборбенију расу Европе. У часу када фашисти пале словеначке домове он шаље поздравне телеграме Мусолинију, када нам успех зајма зависи од Америке и Енглеске он свечано дочекује у Београду њиховог противника, бољшевичког агента Ружди беја, он чак допушта, да оперетски грчки диктатор прогони нашу

поробљену браћу. Он у талијанско-немачком спору затвара за увек једна врата нашој политици везујући се безусловно за талијанску линију. Целом његовом политиком господари неодређеност, неспособност и погрбљен став недостојан Југославије. Он заборавља, да су само часни споразуми успеси, и да је лако правити савезе и конвенције у којима ми само губимо.

Јасно је дакле, да режим Радић, Пашић и Пламенац као ракрану Отаџбине мора побијати сваки родољуб свим средствима на свим линијама. Организација југословенских националиста захватила је својом акцијом у све проблеме нашег друштва и државе. Тежећи изградњи чистог, новог југословенског типа она дела у културном, националном и социјалном правцу у југословенском народу. Израђен Орјунаш је слободан од племенских предрасуда, далеких видика културних, његов економски програм обухвата једнаком љубављу и пажњом све друштвене класе, његов политички програм руководи се само интересима нације ослобођен сваког парламентарног доктринарства. Он у својој богатој Отаџбини и својој здравој и свежој раси види у најскоријем времену земљу среће и благостања, огњиште економског и културног напретка и побија са енергијом све оно што успорава тај моменат. Орјунаш је смртни душманин партизанству и његовим последицама, корупцији, неправди, протекцији, демагошком варању сељака, богаћењу несавесних чиновника, лошој управи, неприродној скупоћи, расипности итд. Орјунаш се бори до краја са лажним комунистичким апостолима, који причају о срећи радника, а воде и појединце и државе у пропаст, Орјунаш тражи ослобођење од туђег капитала, коме ми сви и сада робујемо. (Спомиње мере лажне национализације мађарске индустрије у Војводини).

А садањи режим ујединио је у себи сва та зла, и зато се против њега боримо. Како је његова снага заснована на политичком темељу, Орјуна и ако није партија мора, да иде на политички терен, да би га успешно побијала. Потребно је пре свега констатовати, да режим, који има привидну већину добивену насиљем, фалзификатом и верским и племенским хушкањем не заснива своју власт на својој снази, него на слабости својих противника. Док је логиком догађаја напокон сврстан у један фронт племенски и сепаратистички олош, његови противници, принципијелни бранитељи државног и народног јединства поцепани су и раскидани. Радикали и радићевци једнаки и по свом поштењу и по свом програму не би се боље сложили, да су се свећом тражили и они треба и да остану увек заједно, и треба да им приђе и Корошец доко их време и народна свест не прегази. У том погледу њихова коалиција је ипак срећивање нашег парламентарног живота, па кад би се нашли у једном фронту њихови противници, ми би место безбројних странчица и фракција имали два опречна погледа на друштво, народ и државу и определење би било лако свакоме. Као прву етапу у овом часу Орјуна сматра образовање унитаристичког, југословенског фронта који треба иставити против парола „Срби на окуп“ и „Хрвати на окуп“.

Језгро тог фронта мора сачињавати стапање демократских фракција у једну велику југословенску демократску странку, а њима су дужни приступити и земљорадници чија је класна идеологија несмислена и апсурдна у нашој сељачкој држави. Чланови Орјуне груписани претежно из тих странака раде пуном паром у том смислу. Они предочавају својим странкама, да њихова поцепаност онемогућава за увек остварење обећања, која су дали народу. Њихова поцепаност значи велику тиранију Р.Р. режима, све дубље пропадање у племенске концепције, продужење насиља и хаоса, патњу сељака, чиновника и радника, владу прљавих себичних котерија. Њихово сједињење значи моралну снагу, која ужива поверење и која има пуно право на наклоност Круне и Народа. Они дугују народу решење аграрне реформе, инаугурисање правог југословенског курса изједначења грађана и покрајина пред законом и словенску оријентацију у спољној политици. У колико напори Орјуне остану узалудни, јасно је, да их неће спречити програмске разлике него лична нетрпељивост и старачко оклевање појединаца. А у том случају неће Орјуна резигнирано туговати на рушевинама својих планова, већ сама ступити на чело акције. Ја сматрам за дужност, да упозорим све, којих се тиче, да ћемо у том случају ударити, на оно, што их највише боле, на њихове посланичке мандате.

Завршујући свој говор морам да исправим још једну тешку увреду, коју су партизани нанели великом Словену и Југословену Светозару Милетићу. Радикална странка покушала је да прослави великог Милетића даде партиски карактер. У име светих снова и идеала покојног Милетића ми против тога најенергичније протествујемо! Ученик великог Штура, пријатељ руских панслависта, бранитељ потлачених Пољака, Светозар Милетић далеко је од ситне идеологије радикала у Војводини, чији видокруг не иде даље, него од Суботице до Ирига. Светозара Милетића, Југословена још пре осам деценија, има право да слави само онај, ко је као и он сањао о словенском царству на два континента, који се бори за свесловенски идеал, а то је Орјуна. И ја сам уверен, да је сен светлог покојника најсретнија баш данас, кад јој тисуће орунашких грла кличу: Слава Ти!

Јевђевићев говор на збору Орјуне У Новом Саду 1. 12. 1926.[20]

Зло и несрећу, које нанеше нашој Отаџбини осам година партизанске управе осећају сви крајеви Југославије, али не свуда једнако. Има међутим једно непогрешиво мерило за величину зла; што је јачи утицај радикалне странке, то је зло веће, у Војводини су радикали најјачи, то је и стање код нас најгоре. Ако не сметнемо с ума, да су и Жидови после радикала најљуће народне пијавице најмногобројнији опет код нас у Војводини, онда није чудо, што нам је привреда упропаштена, народ оголио, чиновништво насилно

[20] *Видовдан*, 5. 12. 1926.

и покварено, дунавски насипи уништени, друмови непроходни, трговци под стечајем, индустрија у застоју, него је чудо, што нам те деструктивне организације оставише и голи живот. Није нам данас намера набрајати сва зла, која су радикали нанели целој држави, њеном угледу споља и стабилности изнутра, него хоћемо само да констатујемо шта су учинили од Војводине, некадањег огњишта српске културе, уметности и економске независности. Нећемо и не можемо због недостатка времена избројати чак ни сва зла, која су радикали нанели самој Војводини, па ћемо се ограничити само на оргије, које под заштитом радикалског режима проводе у Војводини Жидови, Мађари и Немци, те други анационални елементи. Бивши мађарски режим деценијама је систематски делао, да убије и ослаби национално српски карактер Војводине. У чисто наше крајеве насељивао је мађарски елеменат. Путеве и жељезнице, које је градио трасирао је преко мађарских села, па ма то два пут скупље стајало, калдрму је градио само у мађарским улицама, концесије, продавнице монополских ствари, точаринске дозволе давао је првенствено свом живљу, кредите државних новчаних завода Србин није могао ни омирисати, а послове у престоници у Пешти могао је Србин и код власти и код приватника свршити искључиво преко посредника Мађара и Жидова. Мађарски режим кратко речено чинио је све што је могао, да сломи српски отпор и претвори Војводину у своју покрајину, али му то није успело! Свесни своје задаће предратни Срби у Војводини не само да су чували своје позиције, већ су их из године у годину појачавали, број њихових школа растао је, као што је даномице растао број јутара земље прекупљених од туђина и број српских трговина на главним трговима Војводине. Требао је да дође радикалски режим у слободној Југославији, па да се остваре снови мађарске владе, да Војводином загосподују Мађари и Жидови. Место да у име санкција за вековне прогоне, у име жртава светског рата наш режим помогне националну привреду, да би уз благонаклоност државе издржавала конкуренцију са јачим и организованијим туђим капиталом, радикали су и у новој држави указивали пуну помоћ туђину на штету домаћег елемента. Радикалски представници у државним надлештвима и државним новчаним институцијама лакоми и грамзиви нису ни помишљали, да дуго одолевају корупционистичким покушајима и демолизаторској акцији јеврејског елемента. Они су исто тако поклекли, као што су учинили њихови партиски другови изван државне службе дајући своја часна имена као фирму, да пештански капитал стече печат национализације и да под њиховим именом вара државу и извлачи новац у иностранство. Они су били најоштрији браниоци туђих картела доносећи царинске и извозне одредбе, које нису одговарале интересу народа, него жидовском капиталу. Њима имамо да захвалимо, што имамо најскупљи шећер у Европи, јер је жидовски шећерни труст држава осигурала тешком увозном царином на страни шећер. Кредите Народне Банке давали су Жидовима, или таквим Србима, који су те кредите

отступали Жидовима по 15%, а они их давали српском сељаку на нову храну са 40%. Источњачки еснаф царинских посредника, који корумпира трговину предали су посве у монопол Жидовима. Слични по менталитету радикали и Жидови склопили су најинтимније везе до највиших врхова државне управе, па стоји жалостан факат, да војвођански Срби не могу ништа да обаве у београдским министарствима без жидовске интервенције. Дошло се дотле, да су све законске мере против њих постале илузорне захваљујући радикалској корупцији. Све казне, које држава изриче против злоупотреба, кријумчарења и пореских обвеза илузорне су и неостариве, ако прелазе суму из које се могу подмирити корумпирани посредници. Тако Југословени плаћају одређене глобе од неколико хиљада, а милионске пресуде, као Браћи Хан, Мезеју, Стандарду и Продуктиви неће никад бити извршене. У знаку ове ђавоље сарадње Војводина је постала далеко пре од Палестине обећана земља за Јевреје. Индустрија је цела у њиховим рукама, житарска трговина са три четвртине, трговина са две трећине, адвокати са преко половине ефектива, Срби, који су за мађарско време куповали земљу, сад је морају продавати туђину, не само појединци, него чак и српске црквене општине. Срби трговци, који су под Мађарима лагано, али сигурно продирали на главну новосадску пијацу, сад се повлаче у буџаке, велик део од њих је потпуно пропао, а од свих стечајева, 70% били су српских трговаца, премда их сразмерно не би требало бити ни 20%. Организовани пештански капитал у доба кризе спасавао је своје људе, а наша је влада своје помагала дотући. Два наша највећа новчана завода Српска Задружна банка и Банка Војводина пропали су повукавши многобројне националне ситне власнике, а да влада ни прстом није макла, да им се на време помогне. Али нису само економски од стране радикала Жидови повлаштени, него су добили политичке и културне слободе, па и почасти, које нису никада очекивали. Политичко, национално и културно организовање потпуно им је допуштено, на њихову некидашњу приредбу послали су делегате и Двор и Народна скупштина, и у грађанској служби њиховој способности отворене су све границе и сви положаји. У исто време у суседној Мађарској води се дивља борба против Јевреја, Дунав свакодневно избацује њихове лешине, на универзитетима се не пуштају Јевреји, официрске чинове не добијају, па чак и у извесне кафане, где залази хришћанска аристократија, њима је забрањен приступ. Па ипак гро војвођанских Јевреја одвратно мрзи ову земљу и мисли само на Пешту, сва њихова штампа у Војводини пише мађарски, у својим домовима говоре мађарски, у својим црквама проповедају мађарски, лиферују највећим делом шпијуне и поверенике Мађарској и на сваком кораку руше темеље државе. Поновно се документује пуна аморалност њихове расе, која на љубав реагира подлошћу, а на бич покорношћу.

Браћо! Широко и слободно поље рада имају Јевреји само у државама растрованим, несређеним и корумпираним, као што је Русија и Мађарска. Ако успемо ослободити Отаџбину од радикала и радићеваца стали смо на пут сваком дефетизму, па и жидовском.

Због тога је дужност Вас националиста, да сад пред ове Обласне изборе, који баш имају велики покрајински привредни значај подузмете све да у обласне скупштине уђу лично и национално честити, а економски независни људи. Ко је год у радикалној странци волео своју земљу, тај је напустио странку после свих скандала и срамоте њеног водства, па поштене елементе не можемо тражити тамо, него у првом реду у странци г. Прибићевића, а затим у Давидовићевој странци. Подузмите све напоре, да између те две странке код предстојећих избора дође до пуне сарадње у знаку национално југословенског карактера Војводине, поштене управе, растерећења привредника, ослобођења економског од жидовског капитала и сређивања Војводине. Нека буде економски напредно, социјално сређена, уређена и проходна са више школа и болница, а мање гостиона и коцкарница. У том знаку поздрављам Вас са покликом: Живео југословенски народ! Живела недељива Југославија!

Јелена Н. Бозало*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

DOI 10.7251/ZRNETOM11510021B

Оригинални научни рад

ПРОБЛЕМСКА НАСТАВА И ОПШТЕ СТРАТЕГИЈЕ ДИДАКТИЧКОГ ОБЛИКОВАЊА САДРЖАЈА УЏБЕНИКА МАТЕМАТИКЕ У РАЗРЕДНОЈ НАСТАВИ

Увод

Због значаја који има у настави уџбеник се назива основним наставним средством, основним извором информација и основним средством у процесу школског учења. Али он „није само техничко средство, 'оруђе за рад'; он је 'елеменат' наставног процеса" (Педагошки речник 2 1967: 521). Путем дидактичко-методичке трансформације и начина обликовања садржаја, уџбеник одређује начине сазнавања чињеница и генерализација, поступке учења и мисаону активност код ученика, односно иницира и у некој мјери одређује сам процес учења.

Специфичност уџбеника диктира, између осталог, природа наставног садржаја који се изучава у оквиру наставног предмета. Математички садржаји у разредној настави су доста дидактички модификовани и прилагођени ученицима. Међутим, они и такви захтијевају активан однос ученика, а проблемска настава је један од активних облика учења. Како би уџбеник могао да буде у функцији проблемске наставе и учења путем рјешавања проблема, својом структуром и организацијом садржаја треба да буде прилагођен условима те наставе. Његов садржај би у том случају чинили својеврсни проблеми и потребне инструкције и нивои помоћи у рјешавању тих проблема, како би се ученику омогућила самосталност, а и потребно вођење и оспособљавање за рјешавање проблема. У сусрету са уџбеником математике за почетну наставу математике, оно што се уочава на први поглед је да они обилују питањима, задацима и илустрацијама. Питања и задаци у структури уџбеника припадају апаратури организације усвајања. Директно се одражавају на сазнајни процес ученика. По својој природи, питањима и задацима се налаже ученику да изврши одређену активност. То може бити присјећање ради давања одговора, извршавање практичне, моторичке активности, неки од сложенији облика интелектуалне активности и сл.

Битан услов проблемске наставе јесу проблеми и проблемске ситуације, истраживачка самостална активност ученика и вођење наставника.

* jelena.bozalo@ffuis.edu.ba

Проблемску ситуацију, поготову у млађим разредима, осмишљава и остварује наставник. Када је ученик прихватио проблемску ситуацију, акценат даљег рјешавања проблема је на ученику. Наставник реагује само по потреби, усмјерава рад ученика, али никако не даје готова рјешења. Према томе, активност наставника је усмјерена само на стварање и контролисање одређених услова учења. Какву улогу може имату уџбеник у оваквој настави? Како наводи Малић „као средство школског учења и извор информација, он је најчешће средство самоучења, средство директног контакта ученика са садржајима без посредовања наставника. Такав уџбеник својом концепцијом `замењује` наставника, води, упућује и помаже кориснику (ученику) у сналажењу“ (према: Шпановић и Ђукић 2008: 201). Све више се тежи томе да уџбеник има улогу „подучавања“. При коришћењу уџбеника ученик је у директном односу према садржају, а у посредном према наставнику. Тада је уџбеник за њега и својеврстан „наставник“, јер поред тога што га информише, он га и води кроз процес учења. Даје му упутства, поставља питања, усмјерава на друге изворе, објашњава итд.

Уџбеници код нас, још увијек, не могу замијенити наставника и потпуно преузети улогу подучавања, а питање је и колико би то било цјелисходно. Такође, он помаже наставнику у организацији и реализацији наставе и њен је битан фактор. У реализацији проблемске наставе математике уџбеник би могао пружити „подршку“ наставнику уколико би својим структуралним елементима обезбиједио потребне услове.

Теоријски приступ проблему

Проблемска настава је један од облика савремене наставе, али је сигурно да своје коријене вуче из прошлости, јер се може рећи да је још Сократ користио неку врсту проблемског учења, када је хеуристичким дијалогом наводио своје ученике да „породе“ знање. „Проблемска настава се појавила као реакција на ригидне и пасивне поступке и методе у настави и имала различите називе: сократова метода наставе, хеуристичка метода наставе, истраживачка настава и др.“ (Ђорђевић 1990: 123). Настојећи да одредимо и дефинишемо проблемску наставу, наилазимо на термине проблем, проблемска ситуација, рјешавање проблема, учење путем рјешавања проблема и сл. који су са њом у суштинској вези. Тешко је одредити границу и јасно прецизирати ове термине независно једне од других, због тога што је рјешавање проблема процес који почиње проблемом, проблемском ситуацијом, који укључују препреку, усмјереност ка циљу, пуноћу мисаоних активности, трагање, гдје се жељени циљ постиже дјеловањем у складу са мишљењем и на тај начин одвија учење. При том, сам проблем има субјективни карактер, као и процес трагања за рјешењем.

Проблемску наставу можемо посматрати са аспекта односа рецептивног и активног учења. „Рецептивно учење означава оне ситуације учења када се садржај оног што треба да се учи презентира, а не открива самостално од стране онога који учи. Што значи да се од онога који учи тражи да разуме и осмисли градиво, да га интернализује и учини доступним или употребљивим у неко касније време“ (Ивић 1976: према: Радомировић 2004: 168–169). Наглашавајући да се рецептивно учење, по својој суштини, не може изједначавати са учењем напамет или пасивним учењем (како га многи погрешно тумаче), Радомировић наводи да је основни услов смисленог рецептивног учења организација садржаја у логичке структуре и систем појмова, гдје само значење појмова није ништа друго до њихов међусобни однос (подређености, надређености и сл). Како се тако организована знања најчешће преносе вербално, у уџбенику се то по постиже селекцијом, организацијом, повезаношћу и редослиједом излагања знања. Активним учењем знање се открива самостално, најчешће подстакнуто проблемском ситуацијом, истраживањем, експериментисањем итд. „Активно учење се одређује као учење у коме је ученик више и дубље психолошки ангажован, у коме улаже сопствене напоре и стиче лично искуство. Зато је могуће разликовати више облика активног учење у којима је заједничко следеће: а) да ученик мора имати сопствено претходно искуство са неким аспектима реалности пре него што дође до општих судова и закључака исказаних речима (симболима); б) да се смисаоно опште знање не може дати детету у готовом виду, него да се мора само открити у току решавања проблемских ситуација. Дакле ученик не учи него обнавља процес стварања знања, поново у скраћеном виду открива истине до којих је некада дошла наука“ (Радомировић 2004: 171–172). Проблемску наставу можемо одредити као наставу у којој се ученицима не саопштавају знања, већ се они путем рјешавања пригодних проблема и проблемских ситуација воде до одређених знања и на тај начин развијају вјештине, способности и ставове. Кључни елемент проблемске наставе је проблемска ситуација, коју посматрамо као тешкоћу теоријског или практичног каракатера која изазива циљно усмјерену активност у правцу рјешавања проблема.

Проблемска настава је један од облика активног учења. Логичко-математичка искуства се не могу ученику дати у готовом виду, он их мора сам изградити. Путем рјешавања проблема ученик је у могућности да развија односе (многоструке везе) међу појмовима, упоређује, класификује по својствима и изграђује разуђен семантички систем, који може бити примјенљив и у сасвим новим ситуацијама. Због тога је потребно да се створи баланс између информација које ученик рецептивно прима и проблемских ситуација које изазивају различита интелектуална ангажовања. То није нимало лак задатак, али ово говори да проблемска настава треба да се подстиче и уџбеником у комбинацији са рецептивним учењем.

Многа истраживања, експерименталне провјере утицаја проблемске наставе (која потврђују њене вриједности) управо су извођени у настави математике (као и других предмета чији су садржаји из области природних наука). Према томе, можемо сматрати да су математички садржаји погодни за излагање у проблемском облику. Иначе се сматра да су садржаји природних наука погоднији за проблематизовање од других. „У настави природних наука, посебно математике, решавање проблема налази много већу примену него у настави друштвених наука“ (Продановић и Ничковић, 1974: 362). То омогућава њихова систематична, логичка и хијерархијска структура.

Обим математичких знања која посједује данашње друштво је огроман и у сталној експанзији. У односу на тај обим, обим математичких знања која усвајају ученици у разредној настави је заиста мали и то је тек увод у права математичка знања и начин мишљења. Та знања, у садржајном смислу, чине елементи из аритметике, геометрије и алгебре. Без обзира на њихов мали обим, ти садржаји су задржали апстрактност, каква и јесте природа математичких знања. Математичка знања чине појмови, њихове међусобне везе и релације и законитости, на која данас гледамо као на математичке структуре. Математика има и специфичан језик, језик симбола којима оперише. Све то усложњава усвајање математичких знања и одражава се на њихово дидактичко обликовање.

У почетној настави математике усвајају се основни математички појмови и њихове међусобне релације, као и одређене законитости. Апстрактност математичких појмова (па и основних појмова) говори да они нису реални предмети, егзистирају само мисаоно и до њих се долази мисаоном прерадом искуствених или других представа (чињеница) или појмова. „Математичка апстракција је издвајање и замишљање онога што у реалности не постоји“ (Прврановић, 1970: 15). „Појам није реално постојећи објект те стога није доступан проматрању, слушању или било којој другој осјетилној активности“ (Марковац, 2001: 41). Марковац наводи да је усвајање чињеница резултат емпиријског, а усвајање појмова резултат рационалног спознавања, из чега произилазе и разлике у њиховом усвајању. Поред тога „усвајање и коришћење појмова захтијева потпуно разумијевање, што укључује мноштво различитих мисаоних дјелатности. Без разумијевања се не могу усвајати нпр. дефиниције, правила, законитости које представљају скуп међусобно повезаних појмова“ (2001: 41). Пут формирања појма, у настави математике, јесте такав да се ученицима на основу конкретних објеката (при том се користи разноврстан дидактички материјал или искуство ученика) формира представа, ментална слика а тек онда даје назив и/или симбол. То је тројство појма: представа, назив-симбол и примјери. Неопходно је да се прође пут од опажања до апстракције, појма који захтијева мисаону активност субјекта. Само на тај начин формирани појмови су коректни, јасни и употребљиви. Још једна особина математичких појмова је да су то научни, а не општи појмови, па је и њихово формирање и усвајање захтјевније.

Ученици узраста од 7 до 11 година су, по Пијажеовим стадијима развоја, у фази конкретних операција, па се одатле јавља захтјев да ученици овог узраста усвајају апстракне садржаје на специфичан начин, што се одражава на дидактичко обликовање ових садржаја. Фаза конкретних операција, како наводи Марјановић, се често схвата сужено „као оперисање конкретним материјалима, а не шире – да се у том периоду значење појмова мора ослањати на чулне представе“ (2003: 10). Појмови које усвајају ученици разредне наставе граде се директно на опажању реаланих објеката и мисаоним активностима. За формирање појма ученик треба да изврши што више разноврсних испитивања, што више материјалних и менталних операција. Математички појмови захтијевају мисаоно ангажовање и различите мисаоне активности ученика. Ако овоме додамо да се мисаоне активности најбоље покрећу путем проблемских ситуација, онда видимо да проблемска настава може бити добар пут за усвајање математичких знања.

Првановић наглашава „да не постоји суштинска разлика између менталне операције и појма, менталне операције и расуђивања (закључивања). Поготову је та разлика минимална на млађем узрасту и у току прве половине средњег узраста (тј. IV и прво полугодиште V разреда). [...] развој, формирање, изграђивање математичког мишљења своди се углавном на изграђивање, на конструкцију операција“ (1970: 63). Овдје желимо истаћи, да је исти аутор наглашавао да је за конструкцију менталних операција „најсигурнији пут: проблем → истраживање, односно решавање проблема → операција (појам...)“ (1970: 64). Иначе је сматрао да се изграђивање математичких струкура најуспјешније постиже комбинацијом наставних метода у којој основну и водећу улогу има метода проблема или метода проблемских ситуација, називајући је и стваралачком методом проблема. Појмови су резултат извођења интелектуалних операција, а нови формирани појмови омогућују нове интелектуалне операције и у томе је јединсто мисаоних операција и појма.

Пешић наводи двије опште стратегије дидактичког обликовања уџбеника експозиторна и индуктивна. „Експозиторна стратегија представља класичан дидактички дизајн уџбеника, у оквиру кога се наставни садржаји посредују превасходно *излагањем информација* или уџбеничком нарацијом. Информације дате у виду текста и илустрација чине функционалну целину, док налози имају функцију да појасне, илуструју, утврде и провере претходно изложено. Најчешће се налазе на крају лекције или веће тематске целине, као код класичне дидактичко-методичке апаратуре. У оквиру индуктивне стратегије, наставни садржаји се доминантно посредују *кроз налоге и илустрације*, који чине функционалну целину. Уместо да све информације буду изложене, налозима се сазнајна активност усмерава ка жељеним исходима: одређењу појма или принципа, извођењу битних одлика, подела на поткласе итд. Текстуални део би требао да има улогу сумирања, уопштавања

и поентирања урађеног. Видимо да је функција налога различита и захтевнија него код експозиторне стратегије, јер се кроз њих посредују наставни садржаји и води процес учења. Индуктивна стратегија зато се обично назива концепцијом 'радног уџбеника'" (Пешић 2009: 42).

Индуктивна стратегија излагања садржаја је, како видимо, захтјевнија од експозиторне. Кроз њу се ученик води до сазнања системом питања. Како се информације не излажу ученику, него се он пригодним налозима (питањима, задацима и сл.) води до сазнања, ова стратегија би била примјеренија проблемској настави. Тако му се омогућава да знања „осваја", а не да му се она излажу у готовом виду. Међутим, потребно је обезбиједити и „завршни корак" и знања сумирати у виду текста који слиједи након пригодних питања и налога. Карактеристика експозиторне стратегије је излагање информација иза којих слиједе налози и питања који имају функцију појашњавања, утврђивања или провјере знања.

Да бисмо анализирали уџбеник математике у разредној настави са аспекта општих стратегија дидактичког обликовања садржаја (градива), одредићемо елементе структуре уџбеника којима је превасходна функција излагање садржаја. Уџбеник представља конкретизацију наставног програма, тј. образовних садржаја које он предвиђа, а које ученик треба да усвоји из одређеног наставног предмета. Основни уџбеник математике (који са радним листовима чини уџбенички комплет) главни је носилац тих садржаја. Поред тога што су садржаји у њему груписани у шире цјелине – наставне теме, они су, у оквиру теме, подијељени на тематске и функционалне јединице које су просторно и насловом одвојене. Те тематско-функционалне јединице, као заокружене цјелине, предвиђене су за реализацију у оквиру једног часа. Оне представљају ткз. лекције у основном уџбенику, а за потребе овог рада ми ћемо их називати наставним јединицама. Обично свака нова наставна јединица у основном уџбенику почиње новим насловом. Систем наставних јединица је усклађен са наставним програмом за одређени разред.

Основни уџбеник математике, у оквиру уџбеничког комплета, је намијењен усвајању нових знања и претежно се користи на часовима обраде. Радни лист, је намијењен искључиво утврђивању, понављању, систематизацији знања па се претежно користи на часовима утврђивања и понављања, као и самосталном раду ученика у виду домаћих задатака.

Као структурални елемент уџбеника математике у разредној настави, којим се излажу нова знања одредили смо тематске и функционалне цјелине – наставне јединице у основном уџбенику, које су просторно и насловом одвојене и предвиђене за реализацију у оквиру једног часа. Сматрамо да би индуктивна стратегија излагања садржаја наставне јединице подржавала активне облике учења (међу којима је учење путем рјешавања проблема), а екпозиторна рецептивно учење, којим ученик не долази самостално до знања, већ су му она изложена. У овом раду циљ нам је био да испитамо

и утврдимо заступљеност наставних јединица у основном уџбенику математике у разредној настави, које сходно стратегијама дидактичког обликовања садржаја уџбеника, омогућавају примјену проблемске наставе у реализацији наставе математике и могућност доприноса индуктивне стратегије обликовања садржаја уџбеника реализацији проблемске наставе. Уџбеник математике у разредној настави одредили смо као штампани, радни, разгранати уџбеник ког чине основни уџбеник и радни лист или радна свеска који се користи у настави математике од првог до петог разреда основне деветогодишње школе. Ови уџбеници су обавезни и прописани од надлежних органа државе, тиме су наставници и ученици упућени на њих па су доста присутни у наставној пракси.

Метод истраживања

Истраживање је извршено на узорку који су чинили основни уџбеници математике (који се највише користе на часовима обраде) за трећи, четврти и пети разред који су одобрени за издавање и употребу од Министарства просвјете и културе Републике Српске за школску 2013/2014. годину. У Републици Српској заступљен је само један издавач уџбеника, па се ови уџбеници користе у свим школама. Уџбенике који су одобрени за употребу у ранијим школским годинама нисмо узимали за анализу, јер је утврђено да нови уџбеници нису претрпјели веће и значајније модификације. Такође, у узорак нису ушли уџбеници математике за први и други разред јер је за примјену проблемске наставе потребна одређена зрелост ученика.

За реализацију истраживања кориштена је дескриптивна метода са анализом садржаја као истраживачком техником. Као јединица садржаја за анализу одређена је функционална и тематска јединица у основном уџбенику – наставна јединица или "лекција". Узимане су у обзир само оне које се односе на усвајање нових знања, што значи да су наставне јединице које се односе на понављање већих тематских цјелина искључене из истраживања. На нивоу регистровања и груписања података, анализа садржаја је подразумијевала низ поступака класификовања у одређене категорије, а на основу различитих критеријума. Категоризација је тако замишљена да податак који чини јединицу садржаја за анализу припада само једној од категорија. Јединице садржаја за анализу – наставне јединице у основном уџбенику су сврставане у категорије одређене према општим стратегијама дидактичког обликовања садржаја уџбеника: доминантно експозиторна, комбинована (експозиторне и индуктивне) и доминантно индуктивна.

Као независна варијабла одређен је разред за који је уџбеник математике намијењен. Сататистичка обрада података је, на основу претходно описаног начина њиховог груписања, обављена на нивоу фреквенција и процентуалног удјела категорија.

Резултати истраживања

Задатак нашег истраживања је био да се утврди заступљеност наставних јединица у основном уџбенику са аспекта општих стратегија дидактичког обликовања садржаја и њихов допринос реализацији проблемске наставе математике у разредној настави. Као опште стратегије дидактичког обликовања садржаја одређене су: доминантно експозиторна, комбинована (експозиторне и индуктивне стратегије) и доминантно идуктивна. Резултате истраживања који се односе на истраживачки задатак представили смо *Табелом 1* и *Графиконом 1*. Из резултата приказаних *Табелом 1* видимо да су, у цјелини посматрано, сва три облика дидактичког обликовања садржаја заступљена у основном уџбенику математике у разредној настави. Иако је доминантно индуктивна стратегија заступљена око једна четвртине, а друге двије нешто више од једне трећине, можемо рећи да је заступљеност ових стратегија, у укупном збиру, приближно уједначена.

Табела 1. Учесталост стратегија дидактичког обликовања садржаја наставних јединица у основном уџбенику према варијабли разред

		Стратегије дидактичког обликовања садржаја							
Разред		Доминантно експозиторна		Комбинована		Доминантно индуктивна		Укупно	
		f	**%**	f	**%**	f	**%**	f	**%**
3.		17	**18,88**	39	**43,33**	34	**37,77**	90	**100**
4.		32	**32,65**	37	**37,75**	29	**29,60**	98	**100**
5.		44	**58,66**	22	**29,33**	9	**12,00**	75	**100**
Укупно	f	93		98		72		263	
	%		**35,30**		**37,30**		**27,40**		**100**

Према варијабли разред постоје разлике у учесталости облика дидактичког обликовања садржаја. У трећем разреду најзаступљенија је комбинована стратегија (43,3%), друга по рангу је доминантно индуктивна (37,8%), док је најмање заступљена екпозиторна стратегија (18,9%). У четвртом разреду уочавамо приближну уједначеност учесталости сва три облика стратегија дидактичког обликовања садржаја (око једне трећине). У петом разреду доминира експозиторна стратегија (58,66%), а најмање је заступљена индуктивна стратегија (12,00%).

Графикон 1. Однос стратегија дидактичког обликовања садржаја наставних јединица у основним уџбеницима математике у разредној настави

Такође, из резултата приказаних *Табелом 1* и *Графиконом 1*, уочава се да учесталост доминантно индуктивне стратегије опада, док доминантно експозиторна стратегија биљежи пораст што је разред већи. Ово се може оправдати узрасним карактеристикама ученика. Сматра се да млађи ученици још нису оспособљени да прате дуже наративно излагање и усвоје већи број информација. Такође, обим садржаја је већи у вишим разредима, па се екпозиторним излагањем „добија у времену“ потребном за усвајање новог садржаја.

За реализацију проблемске наставе, како смо већ навели, адекватнија је индуктивна стратегија излагања садржаја. Посматрајући збирно двије категорије, комбиновану и доминантно индуктивну, можемо рећи да постоји тенденција у уџбеницима математике за разредну наставу да се садржаји преносе путем налога, односно да се нова знања не преносе у готовом виду, већ да се ученици кроз налоге и активности упознају са новим знањима. У сваком случају, можемо рећи да су у основном уџбенику математике у разредној настави заступљене наставне јединице које стратегијом дидактичког обликовања садржаја погодују примјени проблемске наставе.

Закључак

Основни услов реализације проблемске наставе јесте да се ученици путем проблемских ситуација доводе до сазнања, како би се постигла сасмосталност стицања знања. Између осталог, то је могуће остварити путем уџбеника и индуктивне стратегије обликовања садржаја, односно путем налога и задатака. Међутим, када је у питању проблемска настава, поставља се питање функције налога, односно задатка или система задатака. Уџбеник који би у потпуности подржавао учење путем рјешавања проблема и ученике водио до сазнања, садржавао би програмирани материјал са тенденцијом проблематизовања садржаја, којим би се „пројектовало“ сазнање ученика до детаља. Омогућити све то је тешко, и захтијева шире сагледавање многих аспеката наставног процеса и теорије уџбеника. Такође, налози који имају моћ да подстакну учење путем рјешавања проблема своју афирмацију доживјеће у настави тек ако их наставник као реализатор, препозна и искористи као такве.

С друге стране, када су у питању математички задаци, проблемска ситуација се може изазвати чак и када су ученици успјешно ријешили задатак. Како наводи Ђорђевић „постигнут резултат није увек поуздан показатељ да су ученици разумјели принцип решавања проблема и да су га правилно применили у датом случају. Тачан резултат може бити привид, па може прикрити грешке и неразумевање ученика. Може се чак десити да ученик није у стању да тачно примени правило када се сретне са новим или другачије формулисаним проблемом [...] И у случајевима када ученик може да објасни неко правило и када изгледа да га адекватно примењује, то не значи да га увек и разуме“ (1990:133–134). „Проблемска ситуација се може изазвати и у случајевима када постоји противуречност између постигнутих резултата у настави и одсуства знања ученика за њихово теоријско објашњење“ (Ђорђевић, 1990:128) Као примјер можемо навести сљедећи задатак:

1. Попуни празна мјеста:

0 < 100 < 200 < _____ < 400 < _____ < 600 < _____ < 800 < ____ < 1000[1]

Претпостављамо да ће ученик лако попунити низ бројевима који недостају, чак и ако тек треба да овлада бројевима већим од 100, интуитивно „увидјети“ да иза 200 слиједи 300, иза 400 слиједи 500 итд. Међутим, ако му поставимо питање на основу чега је то закључио и ако не успијева дати адекватно вербално објашњење, врло је вјероватно да само асоцијативно веже низ бројева, али тиме не улази у суштину поретка декадног система бројева. Ово може да створи проблемску ситуацију, која се може даље развијати док ученик не увиди поредак и постане „свјестан“ аналогије између декадних јединица мањег и вишег реда (јединица, десетица и стотина).

[1] Задатак је преузет из уџбеника *Математика 4* за четврти разред основне школе, аутора Душана Липовца, година издања 2013. Налази се на почетку наставне јединице *Стотине прве хиљаде.*

Успјешност стварања проблемске ситуације зависи од умјешности наставника и да ли ће се он задовољити тачним (најчешће бројчаним) рјешењем или тражити од ученика да објасни своје поступке и начине закључивања, што би изазвало проблемску ситуацију и, адекватним вођењем, довело до „спознавања“. Са тог аспекта посматрано, доста математичких задатака у уџбенику пружа могућности за изазивање проблемске ситуације и дубље анализирање, али је питање колико се то у пракси дешава.

Литература

Вилотијевић 1998: М. Вилотијевић, *Врсте наставе,* Учитељски факултет, Београд.

Ђорђевић 1990: Ј. Ђорђевић, *Интелектуално васпитање и савремена школа,* I издање, Завод за уџбенике и наставна средства, Сарајево, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Кадијевић 1995: Ђ. Кадијевић „Неки типови (школског) математичког знања и њихова повезаност“, *Настава математике*, XL, 3–4, стр. 15–24, Друштво математичара Србије, Београд.

Квашчев 1975: Р. Квашчев, *Подстицање и спутавање стваралачког понашања личности*, Завод за уџбенике, Сарајево.

Ковачевић, 2011: З. Ковачевић, *Инструкције за самостално учење у уџбеницима за млађе разреде,* Учитељски факултет, Београд.

Лакета 1993: Н. Лакета, *Вредности савременог уџбеника,* Научна књига, Центар за усавршавање руководилаца у образовању, Учитељски факултет, Београд.

Лакет и Василијевић 2006: Н. Лакета, Д. Василијевић, *Основи дидактике*, Учитељски факултет, Ужице.

Марјановић 2003: М. Марјановић „Нека разматрања о настави математике“, *Настава математике*, XLVIII, 1–2, стр. 10–16,

Марковац 2001: Ј. Марковац, *Методика почетне наставе математике,* III издање, Школска књига, Загреб.

Пешић 1998: Ј. Пешић, *Нови приступ структури уџбеника,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Пешић 2009: Ј. Пешић, Подршка учењу с разумевањем и стратегије дидактичког обликовања уџбеника“, *Иновације у настави,* XXII, 4, стр. 40–49, Учитељски факултет, Београд.

Педагошки речник 2, (1967), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Првановић 1970: С. Првановић, *Методика савременог математичког образовања у основној школи,* друго издање, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд.

Продановић и Ничковић 1974: Т. Продановић, Р. Ничковић, *Дидактика,* четврто издање, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Радомировић 2004: В. Радомировић, Неке психолошке основе савремених основношколских уџбеника, *Годишњак за психологију*, година III, број 3, стр. 165–181, Филозофски факултет, Ниш.

Шпановић и Ђукић 2008: С. Шпановић, М. Ђукић, Улога уџбеника у подстицању самоусмјереног учења, *Педагогија,* LXIII, 2, стр. 194-204, Форум педагога Србије и Црне Горе, Београд.

Шпановић 2008: С. Шпановић, *Дидактичко обликовање уџбеника, од откривајућег вођења до самоусмјереног учења,* Савез педагошких друштава Војводине, Нови Сад.

Драго Ј. Бранковић*
Бране Р. Микановић**
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Студијски програм педагогије

DOI 10.7251/ZRNETOM11510033B

Прегледни рад

ИНТЕРКУЛТУРНО ВАСПИТАЊЕ – КОНСТИТУЕНТА ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА

Увод

Посматрано историјски, мултикултурно друштво досеже далеко у прошлост, а данас готово и да не постоји друштво које није мултикултурално. Одувијек су се друштва разликовала према многим обиљежјима (језик, вјера, националност, опредјељења). Проблем мултикултурализма у прошлости није био изражен као данас. Тај проблем посебно се налази у сфери интересовања наука које се баве проучавањем друштва и човјека. Отуда се и у фокусу педагошке науке посебно налази интеркултурно васпитање, које има дубоко упориште у мултикултурним вриједностима. Такво васпитање представља изузетно комплексан процес, јер је условљено плуралитетом васпитних циљева. Један од таквих циљева представља развој свијести о европском идентитету. Евроинтеграције као јединствен процес за циљ имају развој европског идентитета. Сврха евроинтеграција је да олакша тај процес. Интеркултурно васпитање не подразумијева доминацију једне културе, већ оне културне вриједности које прихватају други.

Свједоци смо да се многе промјене у 21. вијеку одвијају неслућеном брзином. Због тога је човјеку данашњице предодређено да се перманентно бори са изазовима како би свој живот, рад и образовање учинио ефикаснијим. Оспособљавање човјека за наведене процесе представљају изазов и за сваремену школу и педагошку науку. Нема сумње да евроинтеграције, промовишући и развијајући интеркултурно васпитање, осигуравају такав пут. Процес евроинтеграција представља пут приближавања Европској унији. Тај процес отвара могућност да властиту духовну и материјалну културу очувамо, интегришемо, а тиме и даље развијамо у оквиру уједињене Европе, простора којем одувијек и припадамо.

У овом раду нећемо се посебно бавити евроинтеграцијама колико суштином интеркултурног васпитања. Савремена педагогија данас користи већи број различитих термина као што су: интеркултурно васпитање и

* drago.brankovic@teol.net
** brane.mikanovic@unibl.rs

образовање, интеркултурна осјетљивост, интеркултурна комуникација, интеркултурна/е компетенција/е и интернкултурни иднетитет. Са једне стране, то нас упућује на интеркултуралност као изузетно комплексан евроинтеграцијски и педагошки проблем, а са друге стране, све нас то наводи на потребу размишљања о потреби конситуисања нове *интеркултурне педагогије* или бар једне цјеловитије и конзистентније концепције интеркултурног васпитања.

Семантички проблеми

Разматрање интекултуралности као једне од основа евроинтеграција захтијева прецизније одређење појмова: *култура, интеркултурализам и мултикултурализам*. *Култура* је све оно што је човјек својим физичким и психичким радом створио у настојању да овлада природом и да је прилагоди својим потребама. Култура је у тијесној вези са прогресом, како се мијењао човјек и друштво, мијењала се и култура. У том процесу човјек је увијек задржавао (чувао) оно што је означено традиционалном културом и стварао савремене културне тековине. Култура се у најширем смислу „одређује тако да се под тим термином подразумијевају сва достигнућа човјека и људског друштва, односно материјална и духовна добра“ (Бранковић, 2009: 498). Културу убрајамо у најстарије феномене и често ју културолози означавају као универзалну вриједност. „Култура као универзална људска дјелатност настала је када је човјек постао свјестан себе и развијала се интегрално са укупним развојем друштва. Она је битна одредница људске врсте и њених историјских развојних токова“ (исто: 498). Са развојем културе развија се и човјек. Без културе човјек би био само биолошко биће. Већина дефиниција културе је заснована на универзалним схватањима, према којима је култура шира од друштва, а друштво се према тим схватањима објашњава културом (Бранковић 2009).

Интеркултурализам представља ново подручје у друштвеним и хуманистичким наукама. Овај процес подразумијева успостављање комуникације између друштвених група које имају различита културна насљеђа и опредјељења. Данас је интеркултурализам уско повезан са глобализацијским токовима. Отуда је то нова културна политика коју можемо препознати и у евроинтеграцијама. Из термина интеркултурализам изведен је и термин интеркултурно васпитање.

Мултикултурализам као етика и практично поступање, у први план ставља толераницију, размјену вриједности између различитих културних, религијских и етничких заједница, са снажним ослонцем у аутентичности и развоју одговорности једних према другима. Мултикултурализам једноставно посредује и јавља се као мултикултурна педагогија, мултикултурно

образовање и мултикултурно учење. „Мултикултурализам је ново терминолошко рјешење којим се жели исказати нова друштвена стварност у сфери културе у мултикултурним друштвима, која су све бројнија... таква друштва све мање личе на мозаик у којем заједнице различитог националног, вјерског, језичког и културног поријекла живе једни поред других. Између различитих скупина, али и њихових култура, постоје интеракције које „бришу“ дихотомију већина – мањина“ (Бранквоић, 2009: 503).

Појам интеркултурно је динамичан појам и нужно указује на однос, размјену, на скуп динамичких токова који обиљежавају сусрете појединаца различитог културног идентитеа (Camilleri 1992). Мултикултуралност означава постојање више култура на истом простору, док интеркултуралност наглашава однос међу културама и неопходност међусобне интеракције. Иако су европска друштва сваким даном све више мултикултурна, то не значи да су и интеркултурна. Због тога и јесу потребне евроинтеграције као дугорчни циљ и као процес у којем се прво врши стабилизација – довођење до нивоа који гарантује брже напредовање у усвајању интеркултурних вриједности.

Интеркултурализам подразумијева суочавање с проблемима који се јављају у односима између носиоца различитих култура, њихово прихватање и поштовање. Интеркултурализам подстиче на размишљање о разликама (сексуалне, етничке, културне и религиозне природе), о борби против предрасуда, о мирном суживоту међу народима, појединцима или групама различитог идентитета, о једнаким могућностима у образовању. Интеркултурализам путем конкретних прилика омогућава да се дође до суочавања, комуникације, међусобног упознавања и вредновања, размјене вриједности и модела живота и друштвено-етичког поштовања.

Стога за Фалангу (Falanga 1993) *интеркултурно васпитање* значи васпитање за мир, за развој, за демократски суживот, за људска права. Интеркултуралност која ће се ограничити само на подражавање или поштовање различитог, неће дати значајније резултате ако се не пронађу услови за развој ове различитости. Иако је неопходно, да бисмо цијенили друге културе није довољно само познавати их. Сама ова чињеница не искључује омаловажавање њихових носилаца. Говоримо ли о процесу прихватања, потребно је не само познавати, него и развијати интернационализам и сарадњу. Продубити сазнање о другом, нужно подразумијева и продубљавање сазнања о себи, како на индивидуалном тако и на пољу припадајуће друштвене групе. Бити интеркултурно васпитан значи моћи разумјети и прихватити културни идентитет других појединаца.

Интеркултурализам значи схватити „другог” и бити у интерактивном односу с њим. Притом схватити, не значи акумулисати информације, говорити о другима, већ говорити с другима, слушати и уважавати друге, али више бити и одговоран према другима. Интеркултурализам треба посматрати као феномен културне интеракције и културног динамизма. У том процесу, толеранција није довољан подстицај интеркултуралности.

Мултикултурализам – основ интеркултурног васпитања

Интеркултуралност у 21. вијеку представља ново педагошко озрачје могућих и пожељних промјена у васпитно-образовном систему код нас, у земљама Европске уније, као и шире у глобализацијским свјетским токовима. Европска унија почива на принципу интеграције различитости (језици, нације, вјероисповијести) и тежњи ка томе да се прихвате нове, заједничке вриједности. Препознати различитост је суштина мултиетничког и мултикултурног друштва, предност, богатство и одлика стабилног и савременог друштва, али и компетентног појединца. Разлике између појединаца, група и друштава условљене су природним и социјалним чиниоцима. Процес интеграције подразумијева „обавезу“ да их прихватимо и уважимо као реалност која се у процесу васпитања и образовања не може заобићи. Проблеми у васпитању и друштву не постоје због тога што посотоје разлике, већ због тога што према тим разликама имамо различите односе, односно због тога што их различито разумијемо, прихватамо и толирешемо. На све те разлике никако не треба гледати као на извориште нових проблема, већ, прије свега, као на могућност обогаћивања новим вриједностима, које омогућавају проширивања видика и укључивање у нова и другачија сазнања. Због свега тога морамо имати на уму да нове културе неће постати саставни дио живота, рада и учења ако се не омогући сусрет и „разговор“ са њима. Одбити разговор са другом културом управо значи одбити могућност да се нешто друго научи и да се личност још више обогати. Универзалне вриједности различитих култура су управо они чиниоци који повезују и уклапају се у јединствену слику свијета, каквој за сада тежи Европска Унија.

Културни плурализам пружа веће шансе за васпитне и образовне стратегије које воде ка јединству и кооперативности свих социјалних група у одређеном друштву. Ако се у социјалним односима врши потискивање и занемаривање одређених социјалних група, биће и више отпора, прикривенеих нетрпељивости и лажног јединства. У основи сваког мултикултуралног друштва налазе се специфичноси које га одвајају од других и чине препознатљивим уз истовремену присутност универзалности. Управо у таквим друштвима се јавља потреба за постојањем и поштовањем различитости међу равноправним појединцима. Међусобним уважавањем и повезивањем појединаца остварује се постављени циљ вишенационалног друштва, у складу са интенционалним васпитањем.

До данас је идентификовано неколико облика мултикултурализма:

1. Кооперативни мултикултурализам – етно-плуралистички облик који прихвата суживот мултиетничких култура без преплитања етничких група.

2. Традиционални мултикултурализам – културна различитост и етничност се посматрају као тренутне и прелазне форме, које повремено нестају са новим генерацијама.

3. Либерални мултикултурализам – настоји да сачува формалне принципе једнакости и позицију центра појединца у односу на заједницу, окружење.

4. Лијеви-либерални мултикултурализам – радикални мултикултурализам наглашава родну перспективу, тражи политику идентитета и репрезантитативну једнакост. Овдје се мултикултурализам односи на борбу за социјалну и правну једнакост.

5. Критички (само-рефлексивни) мултикултурализам – покушава помирити формалну парадигму једнакости и политику разлике. Ради се о једнакости у разлици, репрезентативној једнакости и интеркултурним процесима међусобног признавања" (Banks & Banks, 2010: 7).

Суштина подјела мултикултурализма коју смо навели служи да нам укаже на то да се мултикултурализам не прихвата у свим друштвима на исти начин (Nicholls 1989). И поред те чињенице, ипак, можемо констатовати да се у 21. вијеку мултикултурализам развио у значајну друштвену вриједност. „Истовремено дјеловање различитих култура унутар исте земље или религије може се гледати као да је важно само по себи, или као нешто што тражи културна слобода" (Ninčević, 2009: 61). Треба узети у обзир и то да потреба за мултикултурализмом у једном друштву унутар различитих група није иста. Управо евроинтеграције имају за циљ прихватање интеркултуралности као заједничке вриједности. Евроинтеграције се темеље на посебним интеркултурним вриједностима које су изведене из мултикултуралности и које за сваког појединца или групе имају универзално значење, а то су: *људска права и слободе, мир и плурализам, једнакост и равноправност*.

Препреке у прихватању, развоју и унапређивању интеркултурног васпитања јављају се због различитих приступа мултикултуралности. Тако Марино Нинчевић (2009) сматра да постоје два различита приступа мултикултурализму:

1. фокус на промовисању различитости као вриједности самих по себи и

2. фокус на слободу мишљења и доношења одлука и величања културне разноликости до мјере да је људи бирају колико је год слободно могуће.

Како би чланови одређеног друштва, посебно дјеца и млади успјешно учествовали у мултикултуралном друштву, потребно је прво утврдити везе мултикултуралности и прихватања плуралитета идеја, односно потребно је прихватити културну слободу. Та слобода посебно треба да допринесе идентификовању онога што је прихватљиво за све (интеркултурне вриједности). Ту слободу треба развтити на оптималном нивоу и увијек је треба тражити на континууму између сљедећих релација: *јединство–различитост; прошлост–садашњост–будућност; институција–интуиција; традиционално–савремено; лично–друштвено, појединачно–опште,*

вјеровање–увјерење (искуство) и национално–европско. Све ове релације доприносе развоју толеранције, без које није могуће покренути процес евроинтеграција и процес интеркултурног васпитања. Стога се упознавањем сличности и различитости може подстицати развој толеранције према другом и другачијем. Таква толеранција увијек има за циљ једнакоправност, која у васпитању и образовању има двије димензије:

1. правичност – мора се обезбиједити да личне и друштвене околности (пол, социо-економски статус или етничко поријекло) не буду препреке за остваривање образовних и свих других права.

2. инклузивност – имплицира обезбјеђивање основног минималног стандарда образовања за све као и максималну флексибилност у задовољавању специфичних образовних и ширих друштвених потреба свих популација (Fild, Kučera i Pont 2010).

Интеркултурно васпитање и образовање су незаобилазни чиниоци у процесу међусобног упознавања, разумијевања различитих култура и успостављања позитивних релација које произилазе из прихваћеног односа према мултикултуралном друштву. Један од задатака васпитно-образовних институција, посебно школе, треба да буде промовисање интеркултурног васпитања и образовања које ће се огледати у признавању разлика и њихових вриједности, модела заједничке сарадње, живљења, рада, учења итд. Културне разлике и њихова улога у свакодневном животу неминовно се одражавају и на понашање ученика и наставника у школи.

Концепција интеркултурног васпитања и образовања зависи од наставних садржаја, модела, стратегија интеркултурног курикулума усмјереног ка културној интеграцији, имплементацији у васпитно-образовној пракси и интеркултурној заједници. Невен Хрватић (2007) сматра да се *концепција интеркултурног васпитања и образовања* формира унутар дихотомних захтјева:

– образовање у функцији откривања и подстицања развоја појединца према универзалним обиљежјима,

– преферисање супротног процеса (васпитања и образовања у смијеру укључивања у одређене заједнице са посебном културом).

Посебно обиљежје интеркултурног васпитања и образовања представља васпитање ставова, способности, осјећаја, начина постојања и опхођења с појединцем културно различитим и друкчијим од нас. Интеркултурно васпитан појединац успјешно може комуницирати, али и слушати другог. Због тога интеркултурно васпитање не треба посматрати као васпитање у којем се „преносе“ културе, већ као васпитање које перманентно обогаћује и развија нову заједничку културу. Интеркултурно васпитање омогућава практичне универзалне вриједности. Те вриједности су заједничке свима, без обзира на расу, боју коже или начин на који неко посматра живот. Пођемо ли од тога да је прва и темељна вриједност личност,

тада треба васпитавати у правцу прихватања другог као човјека, признавајући му достојанство које признајемо себи самима.

Због свега тога у педагошкој науци на мултикултураност треба гледати као на извориште и снажно упориште интеркултурног васпитања. Постојање мултикултурних друштава није једина гаранција интеркултруног васпитања. Такво васпитање треба покренути, развијати и перманентно оснаживати новим вриједностима које су прихватљиве за све. Евроинтеграције имају за циљ развој таквих процеса и таквог васпитања. Васпитно-образовне институције, посебно школе, са више иницијативности треба да приступе имплемантацији интеркултурног васпитања. Посебно треба водити рачуна о исходима интеркултурног васпитања. Очекивани исходи таквог васпитања и образовања су:

– припремање ученика за сусрет са различитостима;

– припремање ученика за позитивно реаговање и схватање различитости као могућности стицања нових искустава;

– промишљање социјалних и образовних проблема везаних за културне различитости;

– стицање знања и развој способности за кориштење знања о другачијем,

– развој способности критичког мишљења као и признавање права другима на посједовање културног идентитета,

– развој комуникацијских вјештина,

– развој социјалне осјетљивости и осјећаја за рјешавање социјалних проблема,

– развој способности сарадње у мултикултурном окружењу (Према: Daniels 1999).

Квалитет интеркултурних односа зависи од начина перципирања и разумијевања осјећаја, мисли и ставова особа које на другачији начин размишљају и обликују мисаоне структуре специфичне за њихов начин живљења. Задатак интеркултурног васпитања и образовања је да појединцу помогне да прво упозна себе, његујући притом прави, истински осећај о себи (о сопству). Након тога васпитање треба да води ка препознавању и вредновању различитости, као и изградњи међуљудских односа у којима се разлика прихвата као принцип остваривања јединства и сједињења у различитости. У том смислу, интеркултурно васпитање не може се остварити уколико не омогући сваком субјекту или групи потврђивање свог идентитета. Свијест о значењу властите културе омогућава препознавање разлика у другим културама.

„Најважнији и најдостојанственији изазов који данашње друштво мора подстицати је интеракција различитих културних, етничких и вјерских група као и различитих друштвених мањина и покрета које чине свестран мозаик глобалног друштва нове Европе“ (Ninčević, 2009: 60). Таква тежња

глобалних друштава треба да постане и тежња мањих друштава, што посебно треба да постане обиљежје интеркултурног васпитања. „Циљ интеркултурног образовања није, дакле, знање, већ однос, став према знању, нова конструкција и ниво знања који омогућава настајање и дјеловање интеркултурне васпитне (школске) заједнице“ (исто: 80). И процес евроинтеграција и интеркултурног васпитања су дугорочнији друштвени и педагошки циљеви. Стога је најбоље да се њихова реализација одвија истовремено.

Када је у питању интеркултурно васпитање, питање идентитета заврђује посебну педагошку пажњу. Многа друштва у страху да ће изгубити властити идентитет са одређеном несигурношћу „улази“ и прихвата евроинтеграцијске процесе. Интеркултурно васпитање и евроинтеграције, подразумијевају развој и прихватање заједничког итеркултуралног идентитета. Термин *идентитет* (lat. *idem* – исто) је мултидимензионалан и није га лако једнозначно одредити. Идентитет се може одредити са разних аспеката (психолошког, социолошког). За овај рад су прихватљива социолошка тумачења идентитета, јер у њима налазимо одреднице као што су: социјално, колективно, национално и културно, а то су уједно и битне одреднице интеркултуралности. „Идентитет представља процес поистовјећивања појединца са друштвеним групама (од породице, па све до човјечанства) прихватањем одређеног погледа на свијет, система вриједности и пожељних модела понашања“ (Трифуновић, 2012: 20). Интеркултурни идентитет је изведен из мултикултурног идентитета који је настао из различитих културних идентитета.

Културни идентитет чине вриједности које конституишу одређену културу (језик, религија, традиција, фолклор, књижевност, умјетност и сл), односно то је скуп свих обиљежја припадника одређене групе, то је идентитет по коме се један народ или одређена друштвена група разликује од другог народа или одређене друштвене групе. Свијест о властитом културном идентитету јача способност ефикасне перцепције стварности, прихватање себе, (а тиме) и прихватање других. Интеркултурно васпитање се увијек базира на појму једнакости свих, помажући ученику у сазријевању властитог идентитета и стицању сигурности, у потврђивању властитог *Ја*, али и поштовању туђег *Ја*, наводећи га на поштовање себе и других, као и откривање онога што обједињује све људе и што се прихвата као *Ми* (колективни идентитет). Без свијести о властитом културном идентитету није могуће развијати ни свијест о колективном идентитету. „Колективни идентитет омогућава да „ја“ постане дио неког „ми“, гдје се „ми“ испољава као слој, генерација, нација, партија, професија, регион итд“ (исто: 20).

Интеркултурни идентитет огледа су у:

– прихватању постојећих и нових културних елемената,

– повећању ширине и дубине виђења,

– већем саморазумијевању, самоприхватању и самопоуздању,

– повећаној отворености и флексибилности и

– повећаној креативности која омогућава суочавање с новим изазовима (Kim 1991).

Процес глобализације доприноси томе да се идентитети изузетно брзо мијењају, било да се ради о личним или заједничким идентитетима. „Мултикултурализам не може инсистирати да идентитет особе мора бити дефинисан њеном заједницом, или религијом, занемарујући све друге везе које особа посједује и које варирају, почевши од језика, класе, друштвених односа до политичких стајалишта и грађанских улога, нити може аутоматски давати приоритет наслијеђеној религији, или традицији насупрот промишљању и избору“ (Ninčević, 2009: 62). Стога идентитет треба схватати као промјењиву категорију, која се увијек може мијењати и развијати.

Питање иднтитета уско је у вези са питањем компетенција. Интеркултурно васпитање и образовање подразумијева развој интеркултурних компетенција. У савременој педагошкој литератури, али и свакодневном животу, појам интеркултурне компетенције често се користи. Интеркултурно компетентна особа је она која је способна да „види” однос између различитих култура, која има способност медијације, интерпретације, критичког и аналитичког разумијевања своје и туђе културе (Byram 2000). Као и друге компетенције и интеркултурне компетенције обухватају ставове, знање и вјештине. Акценат се посебно ставља на вјештине вјештине интерпретирања (тумачења) и однос, вјештине откривања и интеркације и критичку културну свјесност. Интеркултурне компетенције, као и све друге, укључује у себи когнитивну, емоционалну и димензију понашања, али и компетенције. Интеркултурно компетентан појединац не прихвата пасивно друштвену стварност, већ напротив, конструктивно учествује са новим приједлозима и идејама.

Интеркултурно компетентни појединци посједују способности за:

– разумијевање природе уобичајених интерперсоналних односа;

– прилагођавање вербалним и невербалним комуникацијским стиловима;

– коришћење ефикасних механизама мирног сарадничког рјешавања сукоба.

Ако пођемо од тога да се интеркултурно васпитање и образовање темеље на њиховом признавању и прихватању, тада је и интеркултурна компетенција способност исказивања наведених особина у интеракцији са различитим и другачијим. Интеркултурна компетенција „манифестује се и у одређеним емотивним и когнитивним способностима, у флексибилном понашању и комуникацији, у емпатији и мотивацији за прилагођавањем, у прихватању другачијег виђења стварности“ (Hrvatić, 2007a: 402). Интеркултурна компетенција укључују способност успостављања и одржавања међусобних односа, комуникацију и спремност у постизању заједничког циља.

Евроинтеграције и нова политика васпитања и образовања

Савремена Европа прве деценије 21. вијека пролази кроз изузетно бурно економско, политичко и мигрантско раздобље. Са једне стране, све је то нови изазов, а са друге стране, снажно извориште многих проблема и противрјечности. У овом раду ћемо се усмјерити на изазове, посебно оне који се односе на образовање, јер се у Европској унији посебна пажња посвећује образовању и усавршавању младих. Тим изазовима изложена је и наша земља, за коју су евроинтеграције још увијек мисаони процес. Европска унија помоћу процеса евроинтеграција подстиче велики број различитих активности у подручју образовања, културе, истраживања, и посебно дјеце и младих.

У условима убрзаних друштвених промјена, глобализације и транзиције, посебно је битно развијати национални идентитет, препознатљив по проевропским вриједностима. Томе посебно доприноси развој способности за комуницирање, васпитање одговорног грађанина, те демократске, хумане и одговорне личности која је компетентна да штити како властита тако и туђа права. Саставни дио таквог васпитања и образаовања јесу и поштовање расне, националне, вјерске, културне, језичке, полне и узрасне равноправности. Управо овакво васпитање и образовање је потребно како би процес евроинтеграција постао процес интеграција, приближавања и промоције, а не процес изолације и искључивања.

Глобалне друштвене промјене утицале су на то да се и у оквиру педагошке науке размотри потреба за „новим“ подручјима васпитања какви су мултикултурно и интеркултурно васпитање, те посебно на њихове нове односе са уобичајеним подручјима васпитања (интелектуално, морално, радно, естетско, физичко).

Када је у питању васпитање и образовање, евроинтеграције почивају на мултикултурализму. У том смсилу, под мултикултурализмом се обично подразумијева облик културне политике, концепт држава (мултикултурално друштво) у којем равноправно коегзистира више култура“ (Коковић, 2005: 208). Мултикултурализам је саставни дио водећих принципа савременог свијета, па и Европе. Због тога евроинтеграције и јесу усмјерене на интеркултурализам, јер он искључује мултикултурни плурализам у смислу постојања различитих култура које се не сусрећу, не прожимају, не интегришу и сл. Евроинтеграције теже ка томе да се живи, ради и учи са другима. Томе тежи и интеркултурно васпитање. Отуда интеркултурни идентитет треба препознати као вриједност која треба све више да одликује интеркултруно васпитање, али и евроинтеграције. Културно приближавање нема за циљ да води гушењу идентитета ни појединца, ни одређених група, ни појединих друштава.

Постојећа друштвена стварност, коју у све већој мјери обликује глобализација као свјетски процес, актуелизује проблем мултикултурног васпитања и образовања као битан друштвени и педагошки ресурс. Данас се у великом броју земаља савременог свијета мијења етничка култура становника. Интеркултурно образовање у јединственом европском простору је незаустављиво, што значи да ће се приближавања, на овај или онај начин, кад тад догодити. Управо је образовање та референтна тачка која може помоћи у стицању новог идентитета грађанина Европе у промјенама.

Како у савременим друштвима не постоји свеобухватни културни идентитет, тако и постојећа заједница као што је Европска унија нема хомогени културни идентитет. Постојећи идентитет сигурно ће се мијењати како се буде одвијало укључивање земаља Западног Балкана у Европску унију. Изражени проблем тих земаља је управо у томе што не постоји ни минимала хомогеност, посебно када су у питању реалигија и језик. Отуда су сасвим оправдане констатације Весне Трифуновић (2012) која сматра да хришћанство и просвјетитељство, као вирједности европске културе, нису добиле прилику да буду препознате као јединствени културни идентитет и особеност Европе. Прича о идентитету увијек је осјетљива, било да се ради о идентитету појединца, било одређене групе или, пак, велике друштвене заједнице као што је Европска унија. Колико је питање идентитета осјетљиво и битно питање за процес евроинтеграција потврђује и та чињеница да је 1995. године састављена *Повеља о европском идентитету.* „Криза вриједности у савременом друштву, као првородна посљедица глобализма у економији и култури, чија је претходница материјалистичка оријентација, подржана достигнућима научно-технолошког развитка и етаблирана идејом прогреса, води у кризу идентитета“ (Трифуновић, 2012: 27). Питање идентитета је кључни проблем наше земље које се мора ефикасно ријешити, желимо ли се укључити у евроинтеграције.

Посебно је вриједно то што евроинтеграција и интеркултурно васпитање подразумијевају промовисање националних и проевропских вриједности. Васпитно-образовне институције, посебно школе, су незаобилазне у том процесу. Настојање да се евроинтеграције инкорпорирају у мултикултурно васпитање, а све са циљем да се развије и успостави интеркултурно васпитање, наилази на одређене проблеме, препреке и потешкоће. Тако Бранко Јовановић (2012) сматра да све то изазива различите узроке и појавне облике у школама. Неки од њих су:

– Суштинско неразумиејвање смисла и значаја националних и проевропских вриједности у формирању националног и европског идентитета младих.

– Оптерећеност наставника, школе и друштвене средине различитим врстама стереотипа, предрасуда, подозрења, некритичности и неповјерења према једним или другим вриједностима.

– Различита и супростављена схватања „евроскептика“ (тежња ка јачању националних вриједности) и „европљубитеља“ (занемаривање националних вриједности).

– Недовољна компетентност и мотивисаност наставника да се додатно ангажују с циљем да ученици развију универзалне европске вриједности.

– Недостатак довољно ваљаних педагошких стартегија, садржаја, облика и програма развоја европских вриједности.

Евроинтеграције су посебно усмјерене на европску димензију у образовању, која снажно афирмише интеркултурно васпитање. Постојећу политику васпитања и образовања треба ускладити са основним поставкама евроинтеграцисјких процеса.

Закључак

Филозофија глобалних промјена која је уједно и филозофија васпитања и образовања у 21. вијеку исказује се кроз комплементарност европеизације, глобализације образовања, друштва знања и доживотног учења. Евроинтеграције захтијевају одређене промјене у систему васпитања и образовања. Те промјене посебно се односе на конципирање и импелемтацију интеркултурног васпитање. Процес евроинтеграција треба да буде што краћи, а процес интеркултурног васпитања трајан процес. Што су већи исходи интеркултруног васпитања, тиме ће бити бржи и ефикаснији евроинтеграцијски процеси.

Мултикултурно друштво осигурава услове за развој колективних и индивидуалних идентитета. Такво друштво не поставља препреке постојећим разликама, већ изналази продуктивне могућности које кроз развој континуиране културне интеракције омогућавају усвајање заједничких и нових вриједности у трајном интеркултурном процесу. Интеркултурно васпитање омогућава такав процес, јер се такво васпитање, прије свега, заснива на интеркултурној комуникацији, односно преношењу међуутицаја једне културе на другу. Интеркултурне вриједности настају дифузијом културних елемената и стилова.

Евроинтеграције представљају значајан процес у којем се освајају неопходни нивои идентификације са Европском унијом. Ти нивои подразумијевају прихватање заједничког идентитета, најчешће политичког, економског и образовног, али до границе која не нарушава индивидуалност народа. Евроинтеграције имају снажно упориште у мултикултурализму, које већ постоји, али и у интеркултурном васпитању, које на нашим просторима треба снажније развијати, јер се за сада ради о симболичним помацима. Отуда интеркултурно васпитање представља битну конституенту евроинтеграција.

Литература

Бенкс, Бенкс 2010: A. J. Banks, & A. C. Banks, Multicultural education 7th Edition: Issues & prespectives. New York: John Wiley & Sons.

Бранковић 2009: Д. Бранковић, Култура и слободно вријеме. У научна и духовна утемељеност друштвених реформи (497–509). Бања Лука: Филозофски факултет.

Бирам 2000: M. Byram, Assessing Intercultural Competence in Language Teaching. Sprogforum, Vol. 6, (18), 8–13.

Камилери 1992: C. Camilleri, Le condizioni di base dll'interculturale. Verso una societŕ interculturale. Bergamo: Celim, 23.

Даниелс 1999: P. Daniels, Report of visit to review the intercultural bilingual gender sensitive curriculum. Managua: Uraccan.

Фаланга 1993: M. Falanga, La prospettiva interculturale nella scuola elementare. Scuola Italiana Moderna, 14, 102.

Fild, Kučera i Pont 2010: S. Fild, M. Kučera, B. Pont, Nema više neuspešnih. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Hrvatić 2007: N. Hrvatić, *Interkuturalna pedagogija-nove paradigme*.Zagreb: HPD, 41–57.

Hrvatić 2007a: N. Hrvatić, Kurikulum pedagoške izobrazbe učitelja. Kurikulum. Zavod za pedagogiju, Školska knjiga. Zagreb: str. 385–413.

Јовановић 2012: Б. Јовановић, Улога школе у развијању националних и проевропских вриједности. У *Школа као чинилац развоја националног и културног идентитета и проевропских вредности: образовање и васпитање – традиција и савременост*, (75-88). Јагодина: Педагошки факултет.

Ким 1991: Y.Y. Kim, Intercultural communication competence. U: T. Toomey, F. Korzenny (ur.). Cross-cultural interpersonal communication. Newberry Park, CA: Sage, 259–275.

Коковић 2005: Д. Коковић, *Пукотине културе*. Нови Сад: Прометеј.

Nikol 1989: J. G. Nicholls, *The competitive ethos and democratic education*. Cambridge, MA: Harvard Universitz Press.

Ninčević 2009: M. Ninčević, Interkulturalizam u odgoju i obrazovanju: Drugi kao polazište. U *Nova prisutnost* 7, (59–84). Zagreb: Kršćanski akademski krug (KRAK).

Пероти 1995: A. Perotti, *Pledoaje za interkulturalni odgoj i obrazovanje*. Zagreb: Educa.

Трифуновић 2012: В. Трифуновић, Културни идентитет и проевропске вредности: разлози за дијалог. У *Школа као чинилац развоја националног и културног идентитета и проевропских вредности: образовање и васпитање – традиција и савременост*, (19–30). Јагодина: Педагошки факултет.

Горан Р. Булатовић*
Универзитет Сингидунум Београд
Факултет за медије и комуникације
Департман за Новинарство и медијску продукцију**
Љиљана Љ. Булатовић***
Универзитет Сингидунум, Београд
Факултет за медије и комуникације
Департман за Новинарство и медијску продукцију

DOI 10.7251/ZRNETOM11510047B

Оригинални научни рад

ИНТЕРКУЛТУРАЛИЗАМ И МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ КАО ИНТЕГРАЦИОНЕ ЕВРОПСКЕ ВРЕДНОСТИ У ПРОГРАМИМА ЈАВНИХ СЕРВИСА: ОКВИР ЗА ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ ИНФОРМАТИВНИХ ПРОГРАМА

Увод[1]

Без икакве сумње, регион у којем живимо, регион западног Балкана, представља мултикултурну средину, географски простор на којем живе припадници различитих, пре свега националних, култура. Историјски гледано, припадници већих или мањих националних заједница на овом простору своје културне традиције у различитим историјским периодима, испољавали су са више или мање слободе, већим или мањим интензитетом, а може се рећи и да су интегративни фактори око којих су се, кроз историју, окупљали такође били различити. Мултикултуралност која се у последње време из европских и домаћих, политичких, академских и грађанских форума толико глорификује и представља као циљ, заправо би требало да буде само средство за остваривање интеркултуралности као новог друштвеног и културног квалитета. Мултикултуралност која се толико хвали, нарочито у вишенационалној средини каква је Војводина, подразумева да једна национална заједница негује сопствену културну традицију, вредности, обичаје и обрасце понашања уз истовремено уважавање осталих заједница које чине то исто. Мултикултуралност дакле, уважава испољавање различитих култура на истом простору и то сматра квалитетом, али, осим тога не иде даље.

* goran.bulatovic@fmk.edu.rs
** kokacns@gmail.com
*** ljiljana.bulatovic@fmk.edu.rs

[1] Рад је резултат истраживања на пројекту „Дигиталне медијске технологије и друштвено образовне промене“, Министарство за образовање, науку и технолошки развој Републике Србије.

Мултикултуралност не инсистира на неопходности прожимања различитих култура и на њиховој интеракцији како би се остварио нови квалитет и нове вредности. Интеркултуралност, са дуге стране, инсистира на успостављању интеракције између култура, обичаја и вредности различитих националних заједница, на успостављању квалитетног дијалога, успостављању односа разумевања (а не само толеранције), односа уважавања и другачијих образаца понашања. Да је то могуће и да се заиста на такав начин креирају нови обрасци понашања, показује нам европско искуство и пракса.

Са друге стране, интеркултурализам, не подразумева асимилацију и мајоризацију припадника мањинских заједница и култура од стране већинске културе, него, у духу демократског плурализма, легитимизацију свих заједница и потребу за правном регулацијом интеркултурализма, институционалном и социјалном политиком која би уважавала и стимулисала партиципацију свих у јавном дијалогу и обликовању и мењању друштва.

Мултикултуралност је, дакле, нешто што затичемо, нешто од чега полазимо, а интеркултуралност је нови квалитет, идеал до којег би тек требало да дођемо кроз упостављање интеркултурних комуникација. При том обликовање конзистентне медијске политике, медијског законодавства и организације медија, чини нам се, игра пресудну улогу. Улога медија у мултикултурним заједницама, а новија историја је то на безброј примера показала, може да буде двострука – медији могу да допринесу стереотипизацији мањинских заједница и култура, да подстичу затварања и продубљују јаз, а са друге стране, могу да допринесу успостављању дијалога, хармонизацији односа у заједници, односно бољем разумевању. Како ће медији деловати не зависи само од медија нити само од одређене националне заједнице него и од односа политке и медија, од поштовања начела владавине права, од конкретних законских решења, од професионалног и етичког стандарда медијске индустрије. У државама у транзицији агресивна приватизација потпуно је разорила медијски сектор а правна решења нису обезбедила неопходни плурализам и партиципативност као основе за успостављање интеркултуралности и дијалога. Уместо тога правци савремених медијских полика и медијске и тржишне регулације и дерегулације окрећу се око помова плурализма и различитости и то у распону од поља економије и бизниса до поља друштвене улоге медија и "демократског тржишта идеја".

Неке од концептуалних дилема медијских политика у свету

Приликом припреме и израде савремених медијских и комуникационих политика, нарочито у тзв. развијеном свету, суочени са изазовима конвергенције и глобализације, аутори су најчешће пуни оптимизма и позитивног односа према различитости и плурализму који се,

као тековине неолибералног тржишта често представљају као демократски циљеви нових медијских политика. Управо ти циљеви најчешће су оправдање за редиговање правила која утичу на медијске индустрије. Они који највише подржавају приватизацију медијских кућа и либерализацију тржишта тврде да су мотивисани жељом за повећањем различитости и плурализма, односно жељом да повећају могућност избора за потрошаче (конзументе). Медијске и комуникационе политике осмишљене да повећају различитост и пурализам, раније уведене као посебне због немогућности тржишних сила да обезбеде широком спектру вести да артикулишу широку палету различитих мишљења у широкој и различитој публици, сада се, управо те тржишне силе доживљавају не само као "пријатељске" него, као гаранти таквих тежњи. О мултикултурализму и интеркултурализму као друштвено интеграционим категоријама, које немају много додира са тржишном економијом, и које би требало да буду циљ, у тим политикама нема говора.

Све је то врло збуњујуће. Различитост (разноликост) и плурализам се у многим дискусијама о учинцима медија и медијској политици често користе узастопно и наизменично па ћемо стога покушати их укратко дефинишемо и да покажемо како су они превасходно везани за медијски бизнис, а не за демократску и интегративну улогу медија у друштву како се то често представља.

Једна од дефиниција каже да је: "Плурализам повезан са разноликошћу медија: присуством великог браја различитих и независних гласова, различитих политичких мишљења и представљања култура у медијима. Грађани очекују и потребна им је разноликост и плурализам медијских садржаја и медијских извора" (Doyle, 2002: 11–12). Ова дефиниција, чини се, поставља кључна питања – демократске захтеве за контрастним изворима информација, идејама, формама и сликама представљеним у медијском окружењу, али нам не помаже много да направимо разлику између ова два појма. Ако ближе погледамо актуелне дебате уочићемо да су америчке расправе више фокусиране на очување разноликости, док се европске полемике уједињавају око циљева плурализма (које амерички креатори медијских политика описују као конкуренцију).

Користан начин за разумевање ових појмова понудио је Денис Меквејл (Denis McQuail, 1992) – плурализам се односи на политичку концепцију независности медија од државе у комбинацији са снажном конкуренцијом ради алокације ресурса (доделом средстава). Плуралистички, конкурентски медијски систем је предуслов за медијску разноликост схваћену као "различитост масовних медија (извора информација, канала, порука, публике) у смислу препознатих релевантних разлика у друштву (политичке, социо-културне, географске итд.), (McQuail, 1992: 147). Плурални медиј би у потпуности требало да одражава контрастне и супротстављене гласове у друштву, да обезбеди приступ каналима који то чине и да публици понуди

комплетан асортиман производа и услуга (McQuail, 1992). Различитост се стога повезује са способношћу медија да препознају, признају и изразе постојеће друштвене разлике кроз максимизирање избора који нуде својој публици а која ће, са друге стране, моћи да користи те предности.

Политике пројектоване да омогуће и олакшају медијски плурализам и разноликост као и њихови ефекти, у академским круговима потпуно се различито интерпретирају и доживљавају. Бењамин Компејн (2001) тврди да је тржишни либерализам довео до ситуације у којој медијска концентрација не представља значајан проблем и где "демократија тржишта може да буде погрешна, али је све боља а не лошија". Либерални дерегулаторни приступи у комбинацији са брзином технолошких иновација постављени су да би били гаранти већег избора конзумената. У потпуној супротности са том тврдњом Роберт Мекчејсни (2004: 11) тврди да је проблем профитно вођена природа комерцијалних медија, што значи да "проблем" испоручује "хиперкомерцијализам", непоуздане вести а све то помаже деполитизацији публике. По њему су пословна тржишта (па и медијска) настала и налазе се под контролом влада и све су мање конкурентна и све мање демократска. Демократско решење, према Мекчејснију, "захватило би велики, добро финансиран, структурно плуразлистички и разноврстан, непрофитан и некомерицијалан медијски сектор" (McChesney, 2004: 11).

У Европи је медијски плурализам (а не разнолокост) постао циљ медијских политика, али се ипак прави разлика између ова два појма. Плурализам је посебно био у фокусу јавних дебата у Великој Британији касних 70-тих година прошлог века, као одговор на све већу појаву мешаног, мултикултурног становништва, као и на све веће незадовојство тадашњим медијским структурама. Идеолошка ускост изазвала је забринутост па се тврди да је савремена култура "данас мултирасна и плурална … структура емитера мора да одрази те варијетете" (Annan, 1997: 30). Та оцена поставила је темељ за плуралистички приступ и затражила је да се емитери отворе за нове, претходно маргинализоване гласове. Све то било је повезано дерегулационим и либералним иницијативама из 80-тих и 90-тих година прошлог века, када се тврдило да ће тржишни механизми заједно са новим технологијама кабловске и сателитске телевизије, проширити могућности избора читавог аудиторијума. Медијска политика осмишљена је да олакша улазак нових играча и облика пословања на медијско тржиште, у покушају јачања конкурентности и медијског плурализма. Према Гибонсу и Марсдену (Gibbons, Marsden, 2000: 307) међутим: "Медијски плурализам није промовисан да би се подржала већа демократска улога медија као што би се очекивало од њеног садржаја. Уместо тога идеја је прихваћена као прелазни концепт који једноставно помаже прелазак са доминантног јавног сервиса на маркетиншки приступ".

Као што видимо, упрскос покушајима академске јавности па и креатора медијских политика да рашчлане и јасно дефинишу појмове плурализам и различитост, као и да одреде шта су средства а шта циљеви медијских политика, те да се изјасне о томе да ли медијске политике креирају превасходно ради подстицања бизниса или унапређивања демократских и контролних потенцијала друштва, ови појмови се све више замагљују. Нове медијске политике, уз пратећу легислативу, довеле су до незапамћене концентрације власништва у медијима која је поткопала демократске прерогативе самих медија. Уз прављење разлика између "плурализма извора и различитости садржаја", од законодавства се тражи да у области конкуренције, заједно са осталим регулаторним инструметима, обезбеди плуралну власничку структуру и "демократско тржиште идеја" (Collins i Murroni, 1996: 63). Ови аутори тврде да ће из квантитативних мера (тржишни шер нпр.), усмерених на производњу плуралистичких власничких структура, сами по себи произаћи разнолики гласови и разнолики садржаји ("демократско тржиште идеја"). Када се у ову једначину уведу и нове технологије ситуација постаје сложенија а намере видљивије. Уместо "више програмирања, више извора и више контоле у рукама грађана" (Powell, 2003: 4) имамо више избора између истог или сличног, а демократско тржиште идеја изгубило се негде у лавиринтима приватног власништва.

Творци медијских политика данас, у опасности су да кастрирају смислене концепте плурализма и различитости кроз спровођење неолибералних реформи. Разноликост не би смела да буде само слављење могућности избора и препознавања различитости. Она би морала да делује на њих признајући друштвене, економске и политичке поделе које обележавају савремени живот и да се уз коришћење медија артикулишу у нади да се решења могу пронаћи и да би их требало следити. Ово наравно захтева много више од пуког повећања броја медија или плаћања за препознавање културних разлика. Потребна је интеграција кључних слагања и неслагања о кључним питањима везаним за само ткиво масовних медија како би се остварила обавеза да се објављују различити па и супротстављени извори. Разноликост не би требало да буде ограничена објављивањем супротних ставова изречених у оквиру (често вештачки наметнутих) консензуса, него напротив, требало би да цвета оспоравајући управо ставове консензуса везаних за кључна дневна питања. Плурализам се, са друге стране, не може једноставно изједначити са конкуренцијом, како се то сада чини. Он би морао да буде више од тога: он би требало да буде медијска разноликост подржана отвореним процесом такмичења у којем би различите друштвене групе имале могућност да искажу различите погледе и вредности. То подразумева посвећеност проширивању слобода изражавања, проширењу основа за самоопредељење и унапређење исхода и то са свешћу да постоје и супротна мишљења и интереси.

Посвећеност медијском плурализму и различитости, најбоље се види кроз практични онос креатора политика и самих медија према мултикултурализму и интеркултурализму, а управо та осетљивост чини суштину комуникационих политика на националном и наднационалном нивоу.

Правне основе интеркултурализма – међународне и домаће

Право на испољавање националног, културног, верског и језичког идентитета као и право на информисање на сопственом језику представљају основна људска права која су уграђена у правне системе скоро свих модерних, демократских, друштава, па тако и у наш правни систем, али се, на жалост, остварују само у некима од њих. Основним људским правима, па тако и праву на информисање на матерњем језику потребна је правна заштита, односно још низ других законских одредаба којима би се омогућила њихова реализација у пракси. На жалост некада ни постојање пратеће законске регулативе не представља гаранцију и не обезбеђује реализацију основних права.

Када је реч о европском законодавству и медијској политици, ваља рећи да се оне највећим делом односе на остваривање права грађана у мултиетничким срединама и принципима функционисања јавних медијских сервиса. Медијска политика и законодавство у Европској унији регулишу права грађана у мултиетничким срединама кроз: 1) документе који гарантују права етничких заједница на подручју Европе и инсистирају да се стандарди, правила и искуства имплементирају и у национална законодавства и 2) кроз докменте који односе искључиво на обавезе јавних медијских установа - јавних сервиса. На основу овако постављеног нормативног оквира може се сасвим лако доћи до прецизних обавеза јавних медијских установа према припадницима мултиетничких и мултикултурних друштава. Оба ова правца европске регулативе имају основу у Европској конвенцији о људским правима.

Осим ове конвенције, нормативни оквир за остваривање интеркултуралности у мултиетничким срединама можемо наћи у следећим документима Савета Европе: Европска повеља о регионалним и мањинским језицима (1992) и Оквирна конвенција за заштиту националних мањина (1995). У члану 11 Европске повеље о регионалним и мањинским језицима стоји да "државе чланице преузимају обавезу да за оне који користе регионалне или мањинске језике на територији на којој се ови језици говоре … до степена до којег јавне власти, директно или индиректно, имају надлежност, моћ или играју одоварајућу улогу у овој области, и поштујући принцип независности и аутономности средстава јавног информисања … у смислу у којем радио и

телевизија остварују улогу јавне службе … да обезбеде стварање макар једне радио станице и једног телевизијског канала на регионалним и мањинским језицима … .” У истом члану стоји и да: “Државе чланице преузимају обавезу да обезбеде да интереси корисника регионалних или мањинских јекзика буду представљени и узети у обзир тако што се могу стварати одговарајућа тела која би била у складу са законом и одговрностима које постоје када се гарантује слобода и плурализам медија”.

Осим ових основних европских докумената који представљају нормативни основ за регулисање рада јавних медијских установа у националним законима из којих се јасно види значај регулисања питања као што су мултиетничност и задовољавање комуникационих и информативних потреба свих друштвених група посебно мањинских, постоје још неки: Прашка резолуција (1994), Резолуција Европског парламента (1996), Амстердамски уговор (1997). Из Прашке резолуције ваља издвојити део који се односи на деловање јавних сервиса, а у којем се каже: ”Јавни сервис подржава вредности које одлукују политичке, правне и друштвене структуре демократских друштава, уз посебно поштовање људских права, културног и политичког плурализма, јавни сериси одражавају различите филозофске приступе и верска уверења у друштву са циљем јачања узајамног разумевања и толеранције и унапређења односа међу заједницама мултиетничких и мултикултурних држава”. У Резолоцији Европског парламента поред осталог стоји да је “јавни сервис, поред осталог, у служби мањина и да води рачуна о свим различитим групама које чине становништво земље”. На истом курсу је и Препорука Р-2007-3 о улози јавног сервиса у информатичком друштву, као и Политичка декларација и Резолуција са конференције у Рејкјавику 2009. године.

Наведени европски документи огроман значај дају програмском плурализму и јавном сервису као интегративном фактору који би требало да повеже све друштвене групе и обезбеди да се сви осећају равноправно. Иако се у њима говори о мултиетничности и мултикултурализму, из духа тих докумената јасно се види да је реч о генералном опредељењу и усмерењу ка остваривању интеркултуралности и потребе за комуникативном интеракцијом свих националних заједица и култура које живе на европском простору ради успостављања односа разумевања, уважавања и поштовања.

Ослањајући се на европске стандарде, у делу који се бави установама јавног сервиса, и Закон о електронским медијима[2] предвиђа да су јавни сервиси дужни да: “Уважавају језичке и говорне стандарде како већинског становништва тако, у одговарајућој сразмери, и националних мањина, односно етничких група, на подручју на којем се програм емитује”, и “да обезбеде задовољавање потреба грађана за програмским садржајима који

[2] Законом о електронским медијима, донет јула 2014. године, престао је да важи Закон о радиодифузији Србије, осим члана 76–97.

изражавају културни идентитет, како народа, тако и националних мањина, односно етничких група, кроз могућности да одређене програме или програмске целине, на подручјима на којима живе и раде, прате на свом матерњем језику и писму". Закон о јавним медијским сервисима усвојен 2014. године такође регулише обавезе јавних медијских установа РТС и РТВ одређујући њихову делатност, начела рада, институционалну аутономију и однос према јавности. И Закон о јавном информисању и медијима из 2014. године, између осталог, регулише област Остваривања права на информисање националних мањина (члан 13), забрањује говор мржње (члан 45) и обавезује на неговање духа толеранције и очување посебности.

Међутим, медијска легислатива, уз врло прецизне одредбе када су у питању принципи и обавезе јавних медијских установа, није дала јасне одговоре на питање шта се подразумева под појмом "медији националних мањина". Право Националних савета да буду оснивачи и да управљају медијима на језицима националних мањина док се истовремено финансирају директно из државног буџета, уведено је 2009. године Законом о националним саветима националних мањина, и до данас, како се показало није дало жељене резултате него је унело још већу забуну у, економском кризом, ослабљене мањиске медије. Национални савети као управљачи и "расподељивачи" новца из државног буџета нису обезбедили профитабилност и самоодрживост медија националних мањина, а појавио се и проблем утицаја појединих странака националних мањина које стоје иза Националних савета, на избор уредника и уређивачку политику.

Када је реч о установама јавног сервиса, у Закону о Националним саветима националних мањина, у члану 20. стоји да Национални савет, поред осталог: "Утврђује критеријуме за избор одговорног уредника програма на језику националне мањине у установи јавног сервиса; предлаже управном одбору радиодифузне установе именовање одговорног уредника програма на језику националне мањине од кандидата који се пријаве и испуњавају услове конкурса; и даје мишљење о кандидатима за одговорног уреника програма на језицима националних мањина у радиодифузној установи у којој се именује одгворни уреник за више програма на језицима националних мањина.

Основне смернице уређивачке политике ЈМУ РТВ Војводина

ЈМУ РТВ Војводине (некада РТВ Нови Сад која је деловала у оквиру РТС) свој неопходни дугорочни документ Стратегију РТВ добија тек 2013. године. У том документу први пут се, у складу са савременим начином управљања, јасно дефинишу визија и мисија куће и дају правци деловања и развоја (Булатовић, Булатовић, Арсенијевић, 2014: 47–57). За потребе овог рада навешћемо само неколико делова Стратегије РТВ из којих

се види значај који се у овој кући придаје професионалним вредностима као и мултикултуралности, мултиетичности и мултијезичности, а из којег би требало да проистекну и идеје о интеркултуралности као интеграционе европске и сваке друге вредности:

"РУВ РТВ је јавни радиодифузни сервис за подручје Аутономне покрајине Војводине који емитује целодневни програм на два телевизијска и три радијска канала као и преко интернет портала. Са око 18.000 сати годишње емитованог програмског садржаја, од тога је 51% сопствене производње, ова кућа спада у „златну средину" програмске понуде европских јавних националних сервиса, а у поређењу са регионалним сервисима налази се међу првих пет у Европи. Оно чиме се ова кућа нарочито поноси и разликује од осталих у окружењу, али и Европи, јесу програмски садржаји и канали на језицима националних заједница – припадници чак 10 националних заједница самостално припремају програм на својим језицима. Аутентичност тих садржаја покреће комуникацију унутар националних заједница, између различитих националних заједница али и са етничком већином на простору Војводине, при чему српски језик служи као мост међусобног споразумевања. Такође, програми на српском језику између осталог, баве се проблемима националних заједница. Савремене технолошке могућности требало би да осигурају још бољи и обимнији проток и дистрибуцију садржаја на различитим језицима националних заједница као и превођење већег дела програма на српски језик како би се олакшало споразумевање и прошириле могућности међусобног комуницирања."

Опредељеност ове куће да испуни професионалне стандарде види се и из дефинисане визије у документу Стратегија ЈМУ Војводине: „Јавни непрофитни електронски медијски сервис Аутономне Покрајине Војводине, чији је задатак стварање и емитовање разноликих радијских, телевизијских и мултимедијалних програмских садржаја различитог карактера и високог квалитета, у складу са одредницама закона који уређују рад јавних медијских сервиса… Релевантност у простору РТВ утемељује тиме што истовремено подстиче заједнички идентитет, али и посебне идентитете грађана и националних заједница које живе у Војводини, јер истовремено омогућује друштвену интеграцију и сегментацију и обезбеђује неопходну интеракцију… РТВ делује **универзално** (регионално иинтеркултурно), доприноси квалитету живота грађана (негујући демократски плурални дијалог, међусобно и међунационално поштовање, толеранцију и стваралаштво), **независно** од партикуларних политичких, економских и других утицаја, **квалитетно** (углавном програмима трајних и универзалних вредности), **разнолико** (у виду програмских жанрова, учесника, порекла), **транспарентно** (објављује начела уређивачке политике, годишњи буџет, приходе и потрошњу, обезбеђујући ефикасно руковођење и економију) и **иновативно** (као полуга и мотиватор креативности у друштву предводи стварање и примену нових програмских формата и технологија у дигиталном

окружењу)". У дефиницији мисије из Стратешког документа стоји: РТВ јавни медијски сервис требало би да задовољи најшири јавни интерес. Садржајима које емитује требало би да информише и задовољи целокупну војвођанску јавност, укључујући и потребе припадника националних и других мањина. РТВ би требало да доприноси обогаћивању информисања и знања, развоју цивилног друштва и неговању регионалних специфичности… Циљ је да се употпуни програмска понуда РТВ-а и на језицима на којима још не емитујемо програм. Томе ће допринети техничка модернизација и са њом повезане нове могућности (дигитализација), као и свестранија употреба веб портала. Српски језик је не само језик већинског народа већ и језик споразумевања припадника бројних националних мањина, без притиска за њихову асимилацију. Новим техничким достигнућима треба употпунити могућност превођења појединих програма на више језика… Мисија РТВ такође је и промоција стваралаштва, културе и идентитета Војводине и њихово разумевање у Србији и у иностранству, неговање и повезивање етничких мањина у Војводини са матичним државама, активност у регионалним и међународним струковним организацијама и удружењима, а поготово на подручју Подунавља… То је могуће остварити само уз помоћ квалитета и високе професионалности, адекватно мотивисаних радника, високом културом, организацијом рада, пословном одлучношћу као и сталним улагањем у техничка достигнућа и примењену технологију… РТВ треба да успостави такву структуру организације која ће одговарати изазову времена, а да буде и довољно флексибилна, како би омогућавала прилагођавање будућим изазовима у окружењу".

Из овако дефинисане визије и мисије ЈМУ Војводине, јасно се види опредељност ове куће да превазиђе програмска ограничења својствена комерцијалним медијима и изађе у сусрет мултинационалној јавности и пружи јој више кредибилних информација, едукацију и програме који граде интеракцију између различитих друштвених и етничких група, негују поштење и баланс тако да затечени мултикултурализам буде основа интеркултурализму и повезивању заједница на савременим основама.

Оквир за истраживање информативних програма ЈМУ РТВ Војводине

Према Стратегији ЈМУ РТВ Војводине, предвиђено је повећање обима и броја програма на језицима националних мањина. Не улазећи у сложена питања финансирања програма и економске одрживости ове опредељености, може се констатовати да се зацртана стратегија куће остварује. Читајући извештаје о језичкој структури сопственог емитованог програма које је ова кућа објавила за период 1.1.2015. – 30.9.2015. види се се следећи обим:

Табела 1. ЈЕЗИК

План Реализован[3]

	МИН		%(1)	%(2)
СРПСКИ	0	439.705	55,53	0,00
БУЊЕВАЧКИ	0	3.434	0,43	0,00
ХРВАТСКИ	0	13.031	1,65	0,00
МАЂАРСКИ	0	60.015	7,58	0,00
РУМУНСКИ	0	17.408	2,20	0,00
РУСИНСКИ	0	22.869	2,89	0,00
СЛОВАЧКИ	0	22.306	2,82	0,00
УКРАЈИНСКИ	0	4.994	0,63	0,00
РОМСКИ	0	22.601	2,85	0,00
ЈЕЗИК МАЊИНЕ/СРПСКИ ТИТЛ	0	51.400	6,49	0,00
МАКЕДОНСКИ	0	4.332	0,55	0,00
МУЗИЧКЕ ЕМИСИЈЕ	0	76.295	9,64	0,00
ОСТАЛИ ЈЕЗИЦИ	0	53.458	6,75	0,00
	0	791.848	100,00	0,00

(Табела 1 – према интерном извештају о језичкој структури сопственог емитованог програма које је ова кућа објавила за период 1.1.2015. – 30.9.2015.)

У односу на 2014. годину у 2015[4]. години види се да је обим програма на мађарском, русинском и хрватском језику повећан, док је обим програма на српском, румунском, словачком, ромском, украјинском, македонском и буњевачком смањен. Ипак, овде ваља истаћи да је програм који иде у сусрет интеркултуралности, а то је програм на језицима националних мањина титлован на српски језик (тако да сви могу да га прате), повећан у односу на претходну годину и то за читавих 0,47%. Ево како изгледа разлика овогодишње и прошлогодишње продукције ЈМУ РТВ Војводине на језицима:

- српски језик -1,16%
- мађарски језик +0,33%
- румунски језик −0,32%
- русински језик +0,09%
- словачки језик −0,22%
- ромски језик −0,17%
- хрватски језик +0,30%
- украјински језик −0,11%
- македонски језик −0,02%
- буњевачки језик −0,02%

[3] %(1) је у односу на укупно емитовани програм

%(2) је у односу на план емитовања за годину (даје се на крају календарске године).

[4] На основу интерног материјала ЈМУ РТВ Војводине.

• језици националних мањина са титловима на српском језику + 0,47%

(према интерним извештајима о језичкој структури сопственог емитованог програма које је ова кућа објавила за период 1.1.2014. – 30.9.2014. и за период 1.1.2015. – 30.9.2015.).

На овај начин изнети подаци само формално говоре о степену остваривања права националних мањина у области информисања (напретка или назадовања), али не говоре ништа о садржају (квалитету) тих програма, о њиховој гледаности а понајмање о њиховој мултикултуралности схваћеној као успостављање интеракција између култура, обичаја и вредности различитих националних заједница, као успостављање квалитетнијег дијалога и односа разумевања (а не само толеранције), односа уважавања и другачијих образаца понашања. Иако се информативни и културни програми ЈМУ РТВ Војводине емитују на 12 језика (што ову медијску кућу чини јединственом у односу на друге регионалне и европске јавне сервисе), уколико се то обавља на посебним каналима и без жеље да буду доступни и разумљиви и осталим заједницама, то може да води у информативну и културну гетоизацију. Квантитативан приступ истраживању иако неопходан није довољан да би се, с једне стране, истражио интеркултурални приступ и деловање медијских садржаја, а са друге, да би се помогло ЈМУ РТВ Војводине да осмисли и обликује квалитетније програме који би осим информативне остваривали и интегративну и едукативну функцију и били намењени и подједнако доступни и разумљиви свим етничким заједницама.

Стога предлажемо следећи оквир за истраживање:

1. Демографска анализа састава и структуре становништва Аутономне покрајине Војводине (национални састав, социјални, старосни, образовни статус итд).

2. Теренско истраживање репрезентативног узорка становништва АП Војводине о информативним и културним потребама припадника свих националних заједница укључујући и већинску, српску.

3. Систематско истраживање садржаја информативних и културних програма ЈМУ РТВ Војводине и то:

- методом анализе садржаја

- методом анализе дискурса (са посебним модулом за истраживање интеркултуралног приступа темама и садржајима).

4. Истраживање запослених у информативним и културним редакцијама на језицима националних мањина у ЈМУ РТВ Војводине о њиховим ставовима и идејама за унапређење програма на основама интеркултуралности.

5. Упоредо са овим истраживањима ваљало би анализирати и тзв. алтернативне извештаје које сачињава невладин сектор на основу својих истраживања.

Закључак

Област обавештавања и информисања националних мањина у АП Војводини, захваљујући приступу и раду ЈМУ РТВ Војводине, мањинским групама заиста пружа могућност да преко програма на својим језицима посредују информације о збивањима у друштву, да доприносе слободном формирању ставова и мишљења, где језик није баријера, да својим програмима на језицима буде стална трибина на којој се разговара о кључним проблемима мањинских заједница или друштва у целини чиме се остварује кохезиона улога јавног сервиса. У 21. веку осим информативне, образовне и забавне функције, јавни медијски сервис у Војводини требало би да има и две нове, изузетно важне функције:

- очување идентитета мањинских заједница у покрајини кроз очување језичког и културног хабитуса,
- друштвено-интегративна и интеркултурална функција јавног сервиса.

У веку пред нама чак и уз тренутне мањкавости овог јавног сервиса као што су извесна униформисаност програма, претерана скученост у избору тема, недовољна заступљеност титлованих садржаја на српском језику разумљивом свима и слично, ваљало би амортизовати последице лоше обављене транзиције и приватизације у медијској сфери и обезбедити не само информисање на језицима националних заједница (што и сада постоји) него истинску интеркултуралност и прожимање култура уз истовремено очување идентитета националних мањина. Овај посао није могуће обавити без озбиљне анализе података добијених свеобухватним и интердисциплинарним истраживањем чије смо оквире у овом раду поставили.

Литература:

Анан 1977: L. Annan, (chair). *Report on the Committee of the Future of Broadcasting* (Cmnd. 6753). London, UK: Her Majesty's Statio- nery Office.

Булатовић и др. 2014: G. Булатовић, Љ. Љ. Булатовић, О. Арсенијевић, *Стратегија конвергентног јавног сервиса Војводине*, Мостови медијског образовања – БМЕ 14, Филозофски факултет, стр.47–57. Нови Сад: Филозофски факултет.

Гибонс, Марсден 2000: T. Gibbons, & C. Marsden, *Pluralism, Guidance and the New Media*. London: Routledge

Дојл 2002: G. Doyle, *Media ownership.* London: Sage.

Европска конвенција о људским правима, Europian Convention on Human Rights, European Court of Human Rights Council of Europe, F-67075 Strasbourg cedex www.echr.coe.int, доступно на: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf (приступљено 28.11.2015.)

Европска повеља о регионалним и мањинским језицима 1992, доступно на: http://www.ljudskaprava.gov.rs/index.php/nacionalne-manjine2/multilateralni-ugovori/evropska-povelja-o-regionalnim-ili-manjinskim-jezicima/77-evropska-povelja-o-regionalnim-i-manjinskim-jezicima (приступљено 15.11.2015).

Закон о електронским медијима, 2014, доступно на: http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2014/2512-14.pdf ((приступљено 10.09. 2015.)

Закон о јавним медијским сервисима, 2014, доступно на: http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2014/2513-14.pdf (приступљено 10.09. 2015.)

Закон о јавном информисању и медијима, 2014, доступно на: http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2014/2511-14.pdf ((приступљено 10.09. 2015.)

Закон о националним саветима националних мањина, Члан 20. тачке 3, 4, 5. доступно на: http://www.pravamanjina.rs/attachments/NSNM.pdf (приступљено 24.11.2015.)

Закон о радиодифузији Србије, 2009, доступно на: http://www.kultura.gov.rs/docs/dokumenti/propisi-iz-oblasti-medija/zakon-o-radiodifuziji.pdf (приступљено 10.09.2015.)

Извештај о емитованом програму РТ Војводине за период: 1.01.2013-31.12.2013., 1.01.2014-31.12.2014., доступно на: http://www.rra.org.rs/uploads/useruploads/izvestaji-o-nadzoru/Izvestaj_RTV_2014.pdf ((приступљено 10.09. 2015.)

Колинс, Мурони 1996: R. Collins, & C. Murroni, *New media, new policies.* Cambridge, UK: Polity.

Компејн 2001: B. M. Compaine, *The digital divide: Facing a crisis or creating a myth?* xvii, pp 357, Cambridge and London: Mit Press.

Мекквејл 1992: D. McQuail, *Media performance: Mass communication and the public interest.* London, UK: Sage.

Мекчејсни 2004: R. D. McChesney, *The problem of the media: US communication politics in the twenty-first century*. NY: NYU Press.

Оквирна конвенција за заштиту националних мањина 1995, доступно на: http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Okvirna-konvencija-za-zaštitu-nacionalnih-manjina.pdf (приступљено 15.11.2015).

Пауел 2003: M. Powell, *Statement of Chairman Michael K. Powell.* доступно на: http://hraunfoss.fcc.gov/edocs_public/ attachmatch/FCC-03–127A3.doc (приступљено 20.04.2004).

Политичка декларација и Резолуција са конференције у Рејкјавику 2009. године, 1st Council of Europe Conference of Ministers responsible for Media and New Communication Services, A new notion of media? (28 and 29 May 2009, Reykjavik, Iceland), MCM(2009)011, доступно на: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/MCM(2009)011_en_final_web.pdf (приступљено 02.03.2015.)

Прашка резолуција 1994, Препорука бр. Р (96) 10, Комитета министара државама чланицама о гарантовању независности јавног сервиса радио-дифузије *(усвојио Комитет министара 11. септембра 1996. на 573. састанку заменика министара),* доступно на: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/doc/translations/serbian/Rec(1996)010&ExpMem_sb.pdf (приступљено 15.11.2015).

Препорука Р-2007-3 о улози јавног сервиса у информатичком друштву, Recommendation CM/Rec(2007)3 of the Committee of Ministers to member states on the remit of public service media in the information society *(Adopted by the Committee of Ministers on 31 January 2007at the 985th meeting of the Ministers' Deputies),*Council of Europe, доступно на: https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1089759 (приступљено 02.03.2015.)

Стратегија ЈМУ РТВ Војводине, доступно на: http://static.rtv.rs/pdf/2013/10/25/strategijarazvoja-rtv-2013-2017-pdf.pdf (приступљено 10.09. 2015.god.)

Славиша М. Вулић*
Филозофски факултет
Катедра за историју
Универзитет у Источном Сарајеву

DOI 10.7251/ZRNETOM11510063V

Кратко или претходно саопштење

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА У СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ ХАБЗБУРШКЕ МОНАРХИЈЕ (ДО 1871. ГОДИНЕ)

Током више вијекова, Хабзбуршка монархија била је снажна брана даљњем продору Османске империје у хришћанску Европу. У првој фази сукоба, током највећег дијела шеснаестог вијека, Османлије су биле у офанзиви што се огледало кроз обавезу давања данка који су Хабзбурзи били обавезни да плаћају, након жестоких пораза, од 1547. године.[1] Османска доминација окончана је након Дугог рата, вођеног од 1593. до 1606. године, миром у Житва-Тороку, који је означио успостављање равнотеже и престанак плаћања поменутог данка.[2] Био је то сигуран показатељ кризе Османског царства, које ће упркос константном слабљењу током седамнаестог вијека, успјети 1683. године да дође још једном пред врата Беча. У Великом или Бечком рату (1683–1699), након неуспјеле опсаде, Османлије су биле принуђене да воде битке са Светом лигом, коју су сем Хабзбурга чинили и папа, Пољска и Млеци, а од 1686. године придружила им се и Русија. Како ниједна страна није могла да извојује дефинитивну побједу, 1699. године склопљен је мир у Сремским Карловцима по начелу utipossidetis, односно свака страна је задржала територије које је у том тренутку држала, што је за Турску империју значило почетак узмицања пред хришћанском Европом и губитак пространих области. Између осталих, изгубљене су и територије преко ријеке Саве, па се Босна нашла на граници два велика царства.[3] Аустријски заповједници су по први пут, у овом рату, продирали дубоко у њену унутрашњост, водећи са собом у повратку бројно католичко становништво. Лудвиг фон Баден стигао је 1688. до Бања Луке и Зворника, а принц Еуген Савојски је, након успјешне битке код Сенте 1697. године, продро чак до Сарајева и спалио га оставивши о томе забиљешку у свом Journal dela marcheen Bosnie.[4] Од тада, сви ратови Хабзбурга и Османлија непосредно су се одражавали на судбину Босанског пашалука.

* slavisa_vulic@yahoo.com

[1] В. Поповић, *Источно питање*, Београд 1996, стр. 72.

[2] *Историја српског народа*, *књ. III–1*, Београд 1994, стр. 276.

[3] В. Поповић, *нав. дјело*, стр. 97, 100.

[4] M.Gabriel, *Bosnien und die Herzegowina in denmilitärstrategischen Planungen der Habsburgermonarchie* (1700–1870), 2011, str. 1.

Свјесни да се ни Аустрија ни Млетачка Република неће задовољити постигнутим успјесима, Турци су одмах након склапања мира почели да предузимају мјере за јачање новоуспостављених граница. Као најзападнија провинција, Босански ејалет је добио посебан значај. На то подручје насељено је око 130.000 муслиманских становника из Угарске, Славоније, Хрватске и Далмације, који су побјегли пред напредујућом хабзбуршком и млетачком војском.[5] Тиме су значајно појачане градске посаде, нарочито у пограничним тврђавама. Сљедећи корак било је подизање чардака са посадама уз границу, њихово повезивање са унутрашњошћу земље успостављањем добре путне комуникације и поправљање старих и изградња нових градова и паланака.[6] Ефекти свих поменутих мјера, повезани са фанатичном борбеношћу овдашњег становништва, дошли су до изражаја током читавог XVIII вијека. У низу сукоба са Хабзбуршком монархијом који су се догодили у овом периоду (1716–1718, 1737–1739, 1788–1791), Босна се показала као чврста брана аустријском напредовању на овом подручју.

Ова чињеница била је посебно значајна јер је у рату који је започео 1716. године Хабзбуршка монархија дефинитивно показала да је преузела офанзивну улогу. Пожаревачким миром из 1718. године, којим је окончан сукоб, добила је Банат, источни Срем, Малу Влашку и Београд са сјеверном Србијом.[7] У Босни је, међутим, освојила само уски појас од ушћа Дрине уз Саву са Бијељином, као и Уну до Новог и град Фурјан на западу. Аустрија, ипак, није дуго уживала у освојеним територијама – у рату од 1737. до 1739. изгубила је све осим Баната и града Фурјана. Запажену улогу при томе имала је босанска војска, која је на челу са намјесником Хећим-оглу Али-пашом, некадашњим великим везиром, нанијела тежак пораз аустријској војсци код Бања Луке 1737. године, а касније учествовала и у нападима ка Београду.[8]

Услиједио је дужи период мира проузрокован прије свега проблемима које је Аустрија имала са својим моћним сусједима на сјеверу и западу,[9] Пруском и Француском. Ово стање било је још један доказ немоћи Турске, која није била више способна за значајније офанзивне акције, опредијеливши се више за дефанзивну стратегију и одбрану постојећих граница. Кључ мира био је у рукама Хабзбурга који су након срећивања проблема и склапања споразума са Русијом о подјели интересних сфера,[10] покренули 1788. нови

[5] *Историја српског народа*, књ. IV–1, Београд 1994, стр. 21.

[6] *Историја народа Југославије*, књ. II, Београд 1960, стр. 1233–1234.

[7] В. Поповић, *нав. дјело*, стр. 105.

[8] *Историја народа Југославије*, књ. II, 1238–1239.

[9] *Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k.k. Truppen im Jahre 1878. Nach Authentischen Quellen*. Wien 1879, 7.

[10] С. Гавриловић, *Аустријска царевина и устаничка Србија 1804–1815*, стр. 110–111, у књизи: *Европа и српска револуција 1804–1815*, Нови Сад 2004. (Споразум су маја 1781. склопили аустријски цар Јосиф II и руска царица Катарина II. Њиме је договорено да Босна и Србија улазе у аустријску сферу).

рат са Османлијама, у историји познат и као Дубички (1788–1791), пошто се главна борба у Босни водила око града Дубице. Заузета другим фронтовима, Порта је на овом подручју, као и у претходна два рата, одбрану препустила локалном становништву, које је пружило жилав отпор па је Аустрија постигла незнатне успјехе. Дипломатски притисак великих сила осујетио је њене даљње покушаје и сачувао османску власт у Босанском ејалету. Свиштовским миром из 1791. године и већина оних незнатно освојених територија у Босни враћене су Турској.[11] Тиме је био окончан посљедњи рат Аустрије и Турске у XVIII вијеку, а испоставиће се и посљедњи њихов рат уопште, тако да што се Босанског пашалука тиче граница која је успостављена Свиштовским миром није се више мијењала до Берлинског конгреса 1878. године.

Султану Селиму III, свјесном слабости своје империје, мир је добро дошао да се окрене реформама. Убудуће, Османско царство тежило је добрим односима са Хабзбуршком монархијом, а у Босанском пашалуку настојало је да заведе што већи утицај централне власти. Тамошње муслиманско становништво, предвођено војно-феудалном аристократијом, имало је, међутим, потпуно другачије погледе од Истанбула: супротстављало се било каквим облицима модернизације настојећи да очува постојеће односе; истичући своје заслуге за одбрану западних граница Царства, при чему се врло често ослањало само на своје снаге, настојало је да себи осигура аутономан положај и супротстављало се централизацији;[12] било је кивно, а то се нарочито односило на становништво око ријеке Уне, на одредбу Свиштовског мира по коме је Аустрија добила Цетинград и околину.[13] Зато је, без обзира на тежњу Царства за помирљивошћу са Хабзбурзима, од тог времена почело са периодичним пљачкашким упадима, којим су пограничном становништву са аустријске стране наносили велику материјалну штету и ширили страх.

Хабзбуршка монархија се, међутим, у том тренутку суочавала са много већим проблемом – збивања око Француске буржоаске револуције, а потом и успон Наполеона, за дуже вријеме окренули су јој позорност од Османског царства и Босанског пашалука. Вишегодишњи сукоби са Француском у којима је Аустрија узела активно учешће од 1792. године[14] значајно су је исцрпљивали, а окончани су Бечким конгресом 1814–1815. године. Хабзбуршка монархија, поред других територија, добила је у посјед и Јадранску обалу од Истре до Будве и Кастел Ластве[15] чиме је знатно

[11] *Историја народа Југославије*, књ. II, стр. 1243–1244.

[12] I. Tepić, *Bosna i Hercegovina od krajaXVIII stoljeća do Austrougarske okupacije 1878. godine*, str. 174–175, u knjizi: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 2004.

[13] Исто, стр. 180.

[14] С. Гавриловић, *нав. дјело*, стр. 111.

[15] M.Imamović, *Bosna između Osmanske i Habsburške carevine u Istočnoj*

проширена њена граница са Босанским пашалуком, заокруживши га тиме и са југозападне стране. Међутим, колико год је то опкољавање неблагонаклоно гледано из Босанског ејалета, новостворена граница била је и за Беч врло непрактична, дуга а уска, лака за прекидање, захтијевајући због тога знатно људство за одбрану. Својим изгледом она је одређивала два могућа правца дјеловања Аустрије према Османској царевини. Један је био стратешки, други више политички. Први је подразумијевао нови сукоб, заузимање у цјелини или бар већег дијела Босанског пашалука, чиме би граница била исправљена и много лакша за чување. Њему је било склоно војно крило Хабзбуршке монархије, али због исцрпљености, не толико непосредно након Бечког конгреса, колико у каснијем периоду. Другом правцу, који је претпостављао добре односе са Османским царством, чиме би се отклонила војна пријетња, а самим тим и проблем непрактичне границе за одбрану, склонији је био политички врх на челу са Клеменсом Метернихом.

Метерних је још 1809. године постао министар иностраних послова, а 1821. године канцелар, и на мјесту водећег човјека Аустрије, који је у потпуности обиљежио своју епоху, остао је пуних 39 година, све до избијања Мартовске револуције 1848. године.[16] Постојала су два разлога, за њега много битнија од изгледа границе, зашто је одлучио да не обнови епоху сукоба са Османском царевином, карактеристичну за XVIII вијек и тиме остави на миру и Босански пашалук, без обзира на повремене пљачкашке упаде и немире на граници. Прво, сматрао је да кључну улогу у спољној политици Аустријске царевине имају збивања не на истоку, већ на западу, превасходно у Италији и њемачким земљама. Друго, схватио је да је прошло вријеме када су се Аустрија и Русија равноправно надметале у Источном питању. Моћнија Русија стигла је 1812. на Дунав и тиме угрозила кључну везу Беча са спољним свијетом, пријетећи да првом повољном приликом настави своје напредовање ка Цариграду. Жртвујући и евентуално сопствено ширење на рачун Османске царевине, Метерних је настојао да у томе спријечи и Русију, одвлачио њену пажњу истицањем да кључна пријетња поретку успостављеном на Бечком конгресу долази од радикалног национализма и Француске, и тражио њену солидарност у одбрани монархизма и конзерватизма, као и цјеловитости држава. Без обзира на одређене кризе, попут оне која је избила током руско-турског рата 1828–1829. године, оваква политика легитимитета показала се успјешном,[17]што је потврђено споразумом руског цара Николаја I и Метерниха у Минхенгрецу 1833. године. Потписници су се обавезали да ће

krizi 1875–1878. godine, Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878, tom I, Sarajevo, 1977, стр. 343.

[16] Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, Bd. 6, (Lfg. 28, 1974), S. 249.

[17] А. Ц. П. Тејлор, Хабзбуршка монархија, Београд 2001, стр. 39–42.

поштовати територијални интегритет Турске, а ако дође до њеног распада да ће заједнички дјеловати.[18]Ова Метернихова политика заснована на принципу одржања Османске царевине задржала се као трајна категорија у спољној политици Хабзбуршке монархије. Њене дипломате нису је се придржавале само у тренуцима када су се евентуалне промјене у Турској, биле територијалне или политичке, вршиле у корист Аустрије.[19]

Како се види, збивања у Европи након Француске буржоаске револуције, као и након Бечког конгреса, онемогућила су Хабзбуршкој монархији да према Босанском пашалуку води агресивну политику. То, међутим, није значило да су у Бечу, у овом временском периоду, потпуно изгубили интерес за ово подручје. Када је Француска 1807. године отворила конзулат у Травнику, реакција Аустрије била је брза – након нешто више од пет мјесеци отворила га је и сама. Најважније функције биле су му прикупљање информација и слање извјештаја о збивањима у Босанском и сусједним ејалетима, настојање да се за аустријске интересе у потпуности придобију локални католици који би у будућности могли играти врло значајну улогу, као и надгледање локалне аустријско-турске границе.[20]

Конзулат је наставио са радом и након Бечког конгреса, а два питања су му била нарочито интересантна – једно на Јадрану, друго око Уне. Одлуком Конгреса Турској је на два мјеста – Неум и Суторина – остављен излаз на Јадран, чиме је прекидана аустријска територија на том подручју. Тежећи да то исправи, Аустрија је на разне начине покушавала да добије поменута мјеста: Турској је нуђен новац, размјена територије, чак јој је ограничавана и пловидба, али све је било узалуд. И док се око овог питања неслагање ограничавало на разговоре, на Уни су се, и у ово вријеме, повремено дешавали пљачкашки упади на аустријску територију, започети још прије двије деценије, након Свиштовског мира. Султан Махмуд II узалуд је преко босанског валије покушавао да умири тамошње становништво. Почетком 1819. послао је посебног мубашира (изасланика), који је заједно са представницима Аустрије оформио мјешовиту комисију за рјешавање проблема на граници. Комисија није постигла никакав резултат и 1821. престала је са радом. Незадовољна развојем ситуације, Аустрија је 1820. укинула конзулат у Травнику чиме је, до оснивања генералног конзулата у Сарајеву 1851. године, остала без свог званичног представника на овом подручју. То је, међутим, није омело да преко бројних обавјештајаца и шпијуна прати сва најзначајнија збивања.[21]

Упади на аустријску територију и нереди на граници настављени

[18] Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, Београд 2008, стр. 80

[19] T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Banja Luka – Srpsko Sarajevo 2001, str. 19.

[20] I. Tepić, *nav. djelo*, str. 175.

[21] *Isto*, str. 176, 180–182.

су и наредних година, а предњачио је Хасанага Пећки. Сукоби су у једном тренутку попримили такве размјере да је Аустријска царевина 1829. године била спремна да нападне Босански ејалет уколико им не предају виновнике и не спријече будуће пљачкашке походе. Пријетња је, међутим, само сјединила, до тада често супротстављене, босанске прваке, који су били спремни све да учине како би зауставили продор хабзбуршке војске. Али, Порта је у то вријеме била у невољама са Русијом и није јој требао још један рат, посебно не са Аустријом, у посљедњој деценији врло јој наклоњеној. Формирана је мјешовита комисија на основу чијег рада је Махмуд II јануара 1831. правно признао границу према Хабзбуршкој монархији. У пракси је то, ипак, било могуће спровести тек након сламања босанских капетана, што се догодило поразом покрета Хусеин-капетан Градашчевића током јуна 1832. и хватањем Хасан-аге Пећког, 5. августа исте године.[22]

То, међутим, није још значило и потпуни престанак пљачкашких упада, што се нарочито показало у периоду од 1834. до 1836. године, када су пограничне трупе Хабзбуршке монархије водиле тешке борбе са пљачкашким четама, у неким тренуцима чак и праве битке, попут оне код Тржаца, када је страдало преко 400 босанских муслимана, или још и више код Изачића, при чему су аустријске трупе потпуно уништиле то мјесто.[23] Казнене експедиције царских трупа са једне, али и акција и обрачун османских власти са непослушним босанским првацима са друге стране, најзад су донијели мир на граници. Посљедњи значајнији сукоб десио се 1845. године, након чега се ситуација дефинитивно смирила и пљачкашки упади потпуно престали.

Сви ови нереди на граници подстицали су већ постојеће, мада недовољно јако, војно крило у оквиру Хабзбуршке монархије, које је сматрало да је неопходно извршити корекцију границе наспрам Босанског пашалука.[24] Једна од личности која је у првој половини 19. вијека обиљежила војну историју Хабзбуршке монархије, Јозеф Радецки (1766–1858), у више наврата давао је изјаве у вези са тим питањем. Још 1810. године, након тешких пораза од Француске и врло неповољног Шенбрунског мира, Радецки је, као начелник генералштаба, сматрао да Аустријска царевина треба од запада да се окрене ка истоку и уз помоћ Француске добије низ територија међу којима је била и Босна. Знатно касније, тада као командант аустријских трупа у Италији, написао је 1835. године меморандум у коме је истакао немогућност брањења Далмације без посједовања босанско-херцеговачког залеђа.[25] Много активнију политику заговарао је надвојвода Јохан. Након

[22] *Isto*, str. 180, 184–185, 189.

[23] T.Sosnosky, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866,Bd. 1,* Stuttgart 1913, str. 133.

[24] L.Bencze, *The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878*, New York 2006, str. 8.

[25] M. Gabriel, *nav. djelo*, str. 2–3.

путовања по Балкану, био је 1837. године убијеђен да ће Османска империја пропасти, па је предлагао да Аустрија заузме Босну, Херцеговину и сјеверну Албанију,[26] а да Србија, Бугарска, Влашка и Молдавија буду зависне од ње.[27] Изјаве високих војних функционера, међутим, нису значајније утицале на званичну спољну политику Аустријске царевине која се по питању Балкана држала својих ставова.

Источно питање снажно је заокупило званичнике Аустрије тек након драматичних збивања 1848–1849. године. Заљуљавши до темеља Монархију, та збивања не само да су узроковала принудну оставку Метерниха, већ су и буђењем јужнословенских народа довела у питање основе његове источне политике и схватање да је „Турска за Аустрију граница — безбеднија него море“.[28] У Србији је, наиме, током четрдесетих година почело озбиљније да се ради на стварању тајних револуционарних организација чији је циљ био да се у Турској покрене српска револуција. Тако је, у марту 1849. године, у кругу око Илије Гарашанина, створена мрежа агената која је требало да покрива Далмацију, Херцеговину, Босну, Војну Границу, Црну Гору, сјеверну Албанију и дијелове југозападне Бугарске, са Македонијом, с намјером да прикупља информације о стању народа у тим подручјима и припрема евентуалне побуне. Хабзбуршка влада је врло рано сазнала за постојање ове револуционарне организације, а њена дјелатност на подручју Турске веома ју је узнемирила.[29] Тиме је српска и јужнословенска опасност, која је до тада доживљавана само као потенцијална, од времена револуције прихваћена као реална, због чега аустријски званичници збивањима на својим јужним границама почињу да придају много већу пажњу. Кључни задатак био им је да онемогуће повезивање покрета јужнословенских народа који су у том тренутку против Турске дјеловали сваки за себе. Плашили су се да би их уједињавање ојачало и на крају њихов утицај и тежње пренијело и на Јужне Словене у Монархији.[30]

Оваква размишљања опредијелила су став Аустрије у Кримском рату, али и у догађајима који су му претходили. Млади цар Франц Јозеф је, без обзира на подршку Петрограда у гушењу револуције у Угарској, одбио понуду руског владара Николаја I да на Балкану подијеле сфере утицаја пошто се плашио да би то, у руској зони, вјероватно довело до настанка

[26] В. Поповић, *Метернихова политика на Блиском Истоку*, Београд 1931, стр. 140.

[27] L. Bencze, *Isto.*

[28] М. Екмечић, *Мит о револуцији и аустријска политикапрема Босни, Херцеговини и Црној Гори у вријеме Кримског рата 1853–1856*, у књизи: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, стр. 48.

[29] М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*: Историја Срба у новом веку 1492–1992, Београд 2008, 260–261.

[30] Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, стр. 97.

националних држава које би могле имати врло опасан утицај на Јужне Словене у самој Монархији.[31] Као некада Метерниху, и њему је од могућег проширења кроз сарадњу са Русима, био важнији status quo који је у том тренутку служио да спријечи опасне балканске револуције.[32] На крају се, у самом рату, иако не потпуно, придружио противницима Русије, што му у Петрограду никада нису опростили.[33] Сукоби су окончани 1856. године Париским мировним уговором, којим је Турској загарантован територијални интегритет, а Хабзбуршка монархија се након тога, у наредних десетак година, у потпуности окренула збивањима на западу. Аспирације ка Балкану изражаване су опет превасходно међу војним лидерима. Фелдмаршал Радецки поново је 1856. изјавио да је за Аустријску царевину неопходно да заузме Босну, Херцеговину и Београд,[34] истичући да је Далмација турским енклавама, Клеком и Суторином, подијељена на три дијела, да се до њеног најјужнијег дијела може стићи само бродовима јер не постоји никаква жељезничка веза, нити путеви којима би се могли обавити већи покрети трупа. Једина одбрана јој је слаба морнарица чији пораз би значио и скори пад.[35] Зато је неопходно заузети залеђе чиме би се предуприједила опасност. Апели Радецког, међутим, као ни раније, нису имали ефекта.

Међутим, порази у Италији 1859, а поготово од Пруске 1866. код Садове, ставили су Монархију пред бројне дилеме и неопходне промјене, како у спољној тако и у унутрашњој политици. У спољној политици та промјена, међутим, није била нагла, јер је пораз био исувише тежак да би се једноставно ријешио окретањем на другу страну. У унутрашњој, дошло је до реорганизације Аустријске царевине и стварања Двојне, односно Аустро-Угарске Монархије 1867. године, што је значило упетљавање у спољну политику још једног фактора – мађарског. Тиме се у односу на Босну и Херцеговину могу пратити ставови не, као до сада, два фактора – политичког и војног, већ три.

Кључну улогу и даље је имало аустријско политичко крило на челу са заједничким министром спољних послова Бојстом. У Источном питању оно је задржало политику одржања статуса кво. Разлог, наравно, није био жеља да се помогне Османском царству, већ што је Бојст био свјестан да је након пораза од Пруске Хабзбуршка монархија ослабила и није желио значајније потресе на том подручју док не поврати снагу. Устанак на Криту и захтјеви Србије натјерали су га, ипак, да реагује из страха да се балкански хришћани не би потпуно окренули Русији и да се ствари не би ријешиле мимо

[31] Ж. П.Блед, *Франц Јозеф*, Београд 1998, стр. 198–199.

[32] Д.Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995, стр. 55.

[33] Ж.П. Блед, *Франц Јозеф*, 199–203.

[34] L. Bencze, *nav. djelo,* str. 13.

[35] M. Gabriel, *nav. djelo*, str. 5.

воље Беча. Балканским хришћанима требало је дати заштиту и удовољити у неким захтјевима, али не мијењајући суштинске односе.[36] Истовремено, без обзира на ову подршку Истанбулу, истакао је да је прошло вријеме када је Аустрија била више турска од самог султана. Према Босни и Херцеговини имао је посебан став – није био спреман да подржи њену аутономију јер би то био прелаз ка њеном потпуном одвајању од Турске и уједињењу са Србијом. Она је могла да буде само турска или аустријска, трећа могућност за њега била је неприхватљива.[37] Паралелно са овом принудном активношћу на истоку, главна пажња и даље му је била усмјерена ка збивањима у њемачким земљама, с израженом надом о повратку хабзбуршког утицаја на том подручју. О томе нам свједоче блиски контакти са Француском, кључним противником Пруске.[38]

Насупрот ставова политичког, војно крило је, настављајући традицију Радецког, заговарало активну политику на истоку. Адмирал Вилхелм фон Тегетхоф указао је на прворазредан значај Далмације за аустријску морнарицу након губитка лука у Венецији 1866. године, што је истовремено појачало нужност што хитнијег запосједања њене залеђине.[39] Слична мишљења у погледу неопходности заузимања Босне и Херцеговине имали су и дугогодишњи вођа цареве војне канцеларије Фридрих фон Бек-Рзиковски и командујући генерал у Загребу барон фон Молинари. Генералштабни официри су отпослати у извиђање, а мајору Темелу је 1869. дат налог да проучи и скицира границе евентуалног будућег проширења. Сем цара, који, показало се, свему овоме није био несклон, све ово је пажљиво скривано од цивилних власти.[40] Темел је био ефикасан и у извјештају усвојеном од стране Генералштаба исте године, за Двојну монархију је тражен посјед долине Босне и Неретве.[41]

Мађарско крило је, са својим посебним интересима, у првим годинама постојања Двојне монархије имало ставове често другачије од

[36] F.R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo, The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866–1914*, London 1972, str. 34–35.

[37] А.С. Медяков, *Проблема Боснии и Герцеговины во внешней политике монархии Габсбургов в первые годы дуализма 1867–1871. гг*, у књизи: *Австро-Венгрия: Центральная Европа и Балканы* (XI-XXвв.), Санкт-Петербург 2011, стр. 266–267, 269.

[38] Ж. П.Блед, *Франц Јозеф*, стр. 340, 347.

[39] M. Gabriel, *isto*.

[40] A.Suppan, *Aussen- undmilitärpolitischeStrategie Österreich-UngarnsvorBeginndesbosnischenAufstandes 1875*, Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878, tom I, Sarajevo, 1977, str. 160.

[41] В. Ђоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд 2009, стр. 96.

званичне политике. На његовом челу био је Ђула Андраши, који је фебруара 1867. постао предсједник мађарске владе. Андраши је био много више заинтересован за збивања на Балкану него у њемачким земљама, и при томе изразито антируски настројен. Да би потиснуо утицај Петрограда, настојао је да привуче Србију нудећи јој велике дијелове Босне и Херцеговине,[42] за коју сам, у том тренутку, није био заинтересован, сматрајући да у Монархији ионако има превише Словена. Понуду Србији учинио је током састанка са кнезом Михаилом, на његовом имању у Иванци, 1867. године, и држао је се, уз одређене услове и одређене околности, све док је био угарски предсједник владе. Бојст је, међутим, како је већ истакнуто, имао сасвим другачије мишљење, што се види и у упутству које је дао Бењамину Калају при именовању за генералног конзула у Србији 1868. године, у коме се истиче да би такво нешто било потпуно супротно интересима Двојне монархије.[43]

Катастрофалан пораз Наполеона III код Седана 1870. године показао је да су све наде аустријског политичког крила о васкрсу утицаја у њемачком свијету биле узалудне. Седан је довео не само до уједињења Њемачке под Пруском, већ и до дефинитивног слома хабзбуршке западне политике и није остављао другу могућност него извршити корјениту промјену у цјелокупној спољној политици. Занимљиво је да је покретач нове политике био нико други већ главни носилац дотадашње, канцелар Бојст. У меморандуму Францу Јозефу 18. маја 1871. он је истакао да се мора прихватити чињеница да је Њемачко Царство постало кључни фактор у европској политици. За Двојну монархију било би најбоље да остави иза себе дотадашње сукобе, заборави на илузије претходне епохе и повеже се са Берлином, а онда кроз ту сарадњу да покуша да нађе и заједнички језик са Русијом. Умјесто на западу, Аустро-Угарска је своју зону утицаја требала да покуша да прошири на Балкану. Францу Јозефу се допао приједлог, није видио бољи излаз из тренутне ситуације и прихватио га је. Међутим, нова политика тражила је и нове људе,[44] па је Бојст новембра 1871. смијењен и постављен за амбасадора у Лондону, а на мјесто заједничког министра спољних послова именован је Ђула Андраши.[45] Тиме је, након скоро читавог вијека, у спољној политици Хабзбуршке монархије окончана окренутост збивањима на западу, а питање Босне и Херцеговине, којим су се дуго времена бавили само војни кругови, добило је нови значај.

---

[42] T.Pal, *Mađarska politička javnost i srpsko pitanje na Balkanu 1860–1878*, Novi Sad 2001, str. 98.

[43] А.Раденић, Предговор, *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, Београд 2002, стр.XV–XVI, XIX–XX.

[44] F.R. Bridge, *nav. djelo*, str. 55; A.Suppan, *nav. djelo,* str. 159; Ч. Попов, *Грађанска Европа 1770–1914,* књига III, Београд 2010, стр. 204.

[45] В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III,* Београд 1925, стр. 190.

ЛИТЕРАТУРА

1. A.Suppan, *Aussen- und militär politische Strategie Österreich-Ungarnsvor Beginndes bosnischen Aufstandes 1875*, Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878, tom I, Sarajevo, 1977.

2. Die Occupation Bosniens und der Hercegovinadurchk.k. Truppenim Jahre 1878. Nach Authentischen Quellen. Wien 1879.

3. F.R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo, The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866–1914*, London 1972.

4. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do Austrougarske okupacije 1878. godine*, u knjizi: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 2004.

5. L.Bencze, *The Occupation of Bosnia and Herzegovinain 1878*, New York 2006.

6. M. Gabriel, *Bosnien und die Herzegowina in den militärstrategischen Planungender Habsburger monarchie* (1700–1870), 2011.

7. M. Imamović, *Bosna između Osmanske i Habsburške carevine u Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878, tom I, Sarajevo, 1977.

8. Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, Bd. 6, (Lfg. 28, 1974).

9. T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Banja Luka – Srpsko Sarajevo 2001.

10. T.Pal, *Mađarska politička javnost i srpsko pitanje na Balkanu 1860–1878*, Novi Sad 2001.

11. T.Sosnosky, *Die Balkan politik Österreich-Ungarnsseit 1866*, Bd. 1, Stuttgart 1913.

12. А. Раденић, Предговор, *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, Београд 2002.

13. А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, Београд 2001.

14. А.С. Медяков, *Проблема Боснии и Герцеговины во внешней политике монархии Габсбургов в первыегоды дуализма 1867–1871. гг*, у књизи: *Австро-Венгрия: Центральная Европа и Балканы (XI–XX вв.)*, Санкт-Петербург 2011.

15. В. Поповић, *Источно питање*, Београд 1996.

16. Исти, *Метернихова политика на Блиском Истоку*, Београд 1931.

17. Исти, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд 1925.

18. В. Ћоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд 2009.

19. Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995.

20. Ж. П.Блед, *Франц Јозеф*, Београд 1998.

21. Историја народа Југославије, књ. II, Београд 1960.

22. Историја српског народа, књ IV–1, уредник С. Гавриловић, Београд 1994.

23. Историја српског народа, књ. III–1, уредник Р. Самарџић, Београд 1994.

24. М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку 1492-1992*, Београд 2008.

25. Исти, *Мит о револуцији и аустријска политикапрема Босни, Херцеговини и Црној Гори у вријеме Кримског рата 1853–1856*, у књизи: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997.

26. С. Гавриловић, *Аустријска царевина и устаничка Србија 1804–1815*, у књизи: *Европа и српска револуција 1804–1815*, Нови Сад 2004.

27. Ч. Попов, *Грађанска Европа 1770–1914*, књига III, Београд 2010.

28. Исти, *Источно питање и српска револуција*, Београд 2008.

Дејан Р. Дашић*
Академија за пословну економију
Чачак

DOI 10.7251/ZRNETOM11510075D

Стручни рад

ТЕОРИЈА И ПРАКСА ДЕСТИНАЦИЈСКОГ БРЕНДИРАЊА: СЛУЧАЈ ГРАДА ЈАГОДИНА

Увод

Са појавом масовног турзима у другој половини двадесетог века, дотадашња туристичка места постала су „кочничар“ у напретку туризма, условивши појаву туристичких дестинација[1] као шире одредиште са разноврснијом, интересантнијом и богатијом понудом.

Све већи број земаља схвата важност и неопходност брендирања своје државе, бригу о сопственом имиџу и репутацији.[2] Увидевши да се добра репутација и позитиван имиџ одражава не само на туристичку посету, већ и на инвестиције, производе, добијање разних спортских и културних манифестација и др., државе у последње време све више посвећују пажњу овој проблематици. Оснивају се посебне агенције и институти који користе најсавременије маркетиншке методе, користећи интегрисане маркетиншке канале за сопствену промоцију (Дашић, 2013а: 396).

Бренд дестинације је скуп перцепција које особа има о месту. Представља мешавину кључних карактеристика које га чине препознатљивим и памтљивим. То су трајне суштинске вредности које га разликују од конкурентских туристичких места (подручја). Посматрано са аспекта туризма предмет брендирања може бити много тога, од циљно изграђених подручја, преко села, градова, региона, држава... Стратешки приступ брендирању дестинације је неопходан. У новије време концепт се све више шири на холистичко посматрање утицаја бренда дестинације на различите сфере, а не само на туризам (Дашић, 2013б: 474).

---

* dalevk@ptt.rs

[1] „Брендирање места“ постаје „брендирање дестинација“ захваљујући дискурсу и сликама који се могу наћи у рекламама и туристичким промотивним материјалима.

[2] Имиџ неке дестинације може се дефинисати као скуп веровања, идеја и импресија о некој дестинацији. Стечени углед и позитиван имиџ на туристичком тржишту гради се годинама и последица је бројних субјективних и објективних фактора. Будући да се имиџ сматара једним од кључних фактора у одлуци туристе, коју од дестинација да посети, његов значај у туристичкој индустрији је огроман. Самим тим, све туристички развијене земље и оне које то настоје да постану јако воде рачуна о побољшавању имиџа. Управо због тога, један од најзначајнијих подручја дестинацијског менаџмента јесте истраживање и креирање имиџа дестинације.

За туристичку дестинацију од есенцијалне је важности ефекат препознавања туристичког производа. Разлог је уобичајено понашање туриста који одабиру дестинацију према њеној популарности и препознатљивости. Приликом стварања бренда, битно је имати у виду на који ће начин потенцијални посетиоци перципирати, разумети и валоризовати бренд дестинације. Током увођења новог бренда, бренд у мислима потенцијалних туриста пролази кроз неколико фаза. У својим мислима туристи валоризују одређени бренд као преферирајући или као непреферирајући, што условљава исход будуће куповине или не куповине (Берц-Радишић, 2009: 40).

Одређене културне манифестације[3], спортска дешавања, филмски и музички фестивали, градитељски подухвати, природне лепоте, познате и славне личности и много тога још[4], уз добру пропаганду, све то може послужити као генератор брендирања одређене дестинације.[5] Углавном се презентују градови који су светске метрополе, а занемарују случајеви мањих градова који такође могу да допринесу позитивном имиџу државе, а чији је развој у већини случајева у сенци великих градова (Дашић, 2013б: 479).

[3] Израз „баштински туризам“ се веома често појављује као синоним за културни туризам због чињенице да најзаступљеније атракције културног туризма чини културна баштина. (Дашић, Петровић 2014: 552). Војни туризам је појам који се одомаћио у свету, али и у нашем окружењу. Црној Гори су поделом имовине чланица бивше државне заједнице, припали најатрактивнији земљишни војни комплекси, који се простиру на око 2,5 милиона метара квадратних. Данас су топ туристичке дестинације, а неки ће то тек да буду. У Хрватској, оток Вис и километарски тунели у утроби отока заголицаће машту сваког заљубљеника у историју или војне приче, а ни остали неће остати равнодушни пред заборављеним топовским цевима уперенима на пучину, отока на којем се у једној од „шпиља“ скривао Друг Тито (Дашић 2014а: 197–207)

[4] У времену велике економске кризе, када све врсте туристичких путовања бележе смањен број туриста верски туризам или „поклоничка путовања“ постала су последњих година један од водећих облика туризма у свету и изузетан вид брендирања дестинација.Статистика је показала да у последње време када је реч о овој врсти брендирања дестинација или „верског туризма“, да је то бројка од више од 20% укупног броја туриста у свету, што је близу 200 милиона људи. Што се наше земље тиче, многи су мишљења да су „поклоничка путовања“ или верски туризам, изузетна шанса. Људи су спремни да се одрекну многих задовољстава и потреба да би отишли на неко свето место.

[5] Брендирање дестинације засновано на позитивном утицају на здравље је релативно нова стратегија у којој се маркетинг стратегија прилагођава тако да комуницира вредности везане за здравље. Она укључује, не само нутритивне и здравствене изјаве, него и употребу познатих брендова којима се може веровати.(Дашић 2013в: 352)

Теорија брендирања туристичке дестинације

Веома велики број дестинација такмиче се да привуку посетиоце и компаније, промовишући бренд места и квалитете које то место нуди. У све конкурентнијој глобалној економији, градови, регије, државе, нације, па чак и цели континенти се активно такмиче, промовисањем – путем разних интегрисаних маркетиншких канала комуникација, са једним јединим циљем, развијање позитивне асоцијације на одређену дестинацију, да се баш она посети. Начин на који заинтересоване групе виде и осећају одређено место, у великој мери утиче на одлуке, понашање и поступке у вези са тим местом. Међутим, маркетинг и брендирање места подразумевају више од логоа и слогана,[6] то је комплексан и целовит процес стратешког планирања који захтева методолошко разумевање понашања потрошача у циљу формирања и презентовања својих вредности ефикасније него што то чине конкуренти.

Први корак у брендирању дестинације је идетификовање изворних вредности саме дестинације и њезиног бренда. Након што идентификујемо изворне вредности, оне морају подупирати и прожимати све промотивне активности дестинације, посебно у промотивним текстовима и илустрацијама како би се све вредности бренда кохезивно комуницирале. Уз то, нужно је, бираним комуникацијским алатима створити емоционалну повезаност с потенцијалним посетиоцима. У изградњи или обнови имиџа туристичке дестинације могу користити разна средства од промотивних кампања у властитим државама с циљем квалитетнијег односа према гостима, до истицања славних становника, креирања важних догађаја и стварања нових атракција. На све конкурентнијем туристичком тржишту, надмоћније ће бити, не богатије, него креативније дестинације, односно дестинације које ће понудити оригиналнији и другачији доживљај (Скоко, 2009: 146).

О све већој важности и пажњи која се поклања брендирању појединих локалитета говори и чињеница да је од 2003. године град Њујорк именовао градског главног човека за маркетинг и односе с јавношћу. У његовом опису посла наведено је да мора што боље искористити све туристичке аквизиције града, радити на њиховом побољшању и стварању нових.[7] У новије време,

[6] Шминка неће помоћи оболелом од рака да изгледа здраво. Као добар пример за наведено, користи град Глазгов. Локална влада је потрошила преко 2 милиона фунти за кампању ребрендирања града као савременог града за живот и безбедног за посету. Град је можда добио нови лого и слоган, али то је имало мали утицај на велики проблем са којим се град суочавао. Град обилује мноштвом злочина повезаним са дрогом, има највећи проценат незапослености, и поседује епитет града са најнижим животним очекивањима у Уједињеном краљевству.

[7] Српски туризам пати од непрепознатљивости на туристичкој мапи, с једне стране, због слабе куповне моћи домаћег становништва, с друге, због недовољне и недовољно добре и неинтегрисане промоције наших туристичких потенцијала. Најбољи пример је неадекватна и недовољна интернет презентацији наших

свет је преплављен разноразним такмичењима за Градове културе и Градове архитекуре и дизајна. Такмичење за Европску престоницу културе сели се од земље до земље још од 1985. године. Ниједан од градова који учествују у такмичењу не спомињу ружну реч „бренд“, али наравно да је о томе је реч. Успех градова Билбаоа, Барселоне, Граца и Глазгова, наведени су неки од њих који су драматично изменили своју репутацију, тако што су изменили реално стање ствари, док су истовремено учинили изузетне напоре да би променили начин на који их други виде, и успоставили пример за остале.

Према једној од најчешће примењиваних класификација туристичких дестинација, главне елементе сваке туристичке дестинације чине: атрактивност, приступачност и услови за боравак. Атрактивност подразумева везу различитих елемената, као што су природне (клима, географски положај, флора, фауна, итд), такође и друштвене активности (културно, историско наслеђе, мелос, фолклор, гастрономија, итд). Приступачност подразумева географску и економску дистанцу, тј. колико нам је нека дестинација близу, колико смо емотивно везани за њу, какве врсте превоза (железнички, друмски, ваздушни саобраћај) имамо на располагању,и на крају како се то уклапа у наш породични буџет. Услови за боравак су сви остали елементи који не спадају у наведена два.

Етички аспекти бренда дестинације

Етички изазови у брендирању дестинације, бројни и широко распрострањени, настају првенствено због бескрајног броја група и појединаца који легитимно захтевају да учествују у брендирању дестинације, често ватрено заступајући уверења и ставове о начинима на који брендом дестинације треба или не треба да се управља.

Етичко промовисање и изградња производа и услуга кључна је маркетинг активност, где се углавном мисли само на промоцију и на то, да је то једини аспект маркетинга. Како се спектар промотивних техника проширује, расте потреба за координисањем порука и њиховом егзекуцијом. Елементи бренда су визуелна, а понекад чак и физичка средства која служе за идентификацију и диференцијацију производа или услуге компаније. Њихов адекватан избор и координација су кључни када је реч о вредности бренда. Највидљивији део сваког бренда је свакако његов идентитет (Дашић, 2014б: 178).

Неопходност етичког понашања, императив је који намеће и потребу примене маркетинга као стратешки важног питања за одрживи развој (Дашић, 2014в). Брендирање дестинације за некога представља експлоатацијски

бања. Иако по свим критеријумима, Србију можемо назвати „земља бања“, број заступљених фотографија наших бања на сајту Google Earth, шест пута је мањи у односу на бање у Словенији и Аустрији (в. Дашић, 2015а).

процес којим је богатсво културе и историје неког подручја сведено на статус потрошне робе. Управљање брендом дестинације захтева поштовање локалне културе и подстиче учешће локалних становника (Дајни, 2015: 102). Најефикасније се спроводи када заинтересоване стране заједно испланирају и управљају својим инвестицијама и креирају доживљај свог места онако како би желели да га прихвате посетиоци (Малколм, 2015: 106).

Постизање бољих перформанси биће једноставније уколико се интегришу приступи примене холистичког маркетинга, а што може бити добра основа за креирање имица и позиционирање. Холистички брендови поседују сопствени идентитет који се увек испољава у порукама, облицима, симболима, ритуалима и традицији. Стратегија холистичког брендирања се састоји од развијања јаке мисије, позиционирања, обећања бренда и вредносне понуде коју нуди бренд. Узевши у обзир наведено, важно је разумети одређене баријере при употреби елемената бренда, на које маркетиншки стручњаци морају да обрате пажњу. Без успешног комуницирања нема ни успешног пословања. Језик представља основно средство комуницирања, разликује се по појединим земљама, што може да отежа сам процес пословног и медијског споразумевања. Питање језика може да прерасте и у значајно политичко или друштвено питање и стога упознавање ове димензије културног окружења игра значајну улогу у међународним маркетинг активностима фирме. „Азија се сматра културолошки најкомлекснијом облашћу, због десетина одвојених култура које постоје на том континенту, у штампаном материјалу треба да се избегава приказивање лица, јер у Азији има много различитих људи који се међусобно не идентификују. Употреба боје као идентитетског обележја у бренд менаџменту на међународном тржижшту може да буде врло битан фактор успеха, односно неуспеха. Слогани који су увредљиви, или злоупотребљавају децу, су такође неетични. Неки сматрају да питања укуса нису довољно озбиљна да изазову етичку забринутост, али када се оглашивачи нађу у нашој приватној сфери и када вређају наша осећања, онда се линија између лепог понашања и етике губи.

Изазови мерења и израчунавања вредности бренда

Када је у питању праћење и мерење снаге бренда места, тј рангирања дестинација постоје многобројне контраверзе и мањкавости, а добијени резултати морају се интерпретирати пажљиво и критички. Један од првих, зачетник рангирања брендова места је Anholt-GfK Roper Nation Brand Index. Почео је са радом 2005. године и извештај је презентован четири пута годишње, а данас само једном, јер се схватило да се резултати не мењају довољно брзо, не испуњавају сврху и не оправдавају трошкове анкетирања у више од 20.000 људи у 20 различитих земаља. У Анхолтовом индексу

проблем могу представљати веома провокативна и интригантна питања попут: „Када бисте грешком били ухапшени за извршење криминалног дела које нисте починили, у којој земљи бисте највише волели да Вам се догоди? Најједноставнију методологију, иако се резултати вероватно базирају на проценама и претпоставкама, користи East-West Global Index, свака три месеца и на годишњем нивоу. Извештаји који се готово сваки пут драстично разликују узимају у обзир 200 земаља и територија, укључујући и 192 земље чланице УН, базира се на њиховом представљању у главним медијима. FutureBrand[8] обједињује глобално-квантитативне анкете, мишљења експерата, и статистичке податке из других извора као што су:резултати анкетирања асоцијација које повезују неку земљу с одређеним одликама, намерама да се она посети, блискости и свести о посетама у прошлости... Такође, статистика укључује и податке о увозу и извозу, стопи криминала, курсу монете, издацима за брзу храну по глави становника (?), стопи развоја и др. што само говори о средствима којима располаже једна земља, уместо о томе како је доживљавају посетиоци.

Опасност од примене једног непоузданог метода рангирања је двострука: пружа лажан осећај поузданости и нуди погрешну алтернативу за неке боље приступе (Хилдрет, 2015: 97–98). [9]

Питање вредности марке добија све веће и запаженије место у структури вредности сваке фирме па је зато неопходно знати њену снагу и финансијску вредност. Идеја већине стручњака за брендирање је да се створи формула која би могла да процени брендове и у билансу стања и у оквиру корпорације. Драстична промена расположења и дискусије настала деведесетих година прошлог века, када је постојала „драматична разлика између нето вредности средстава компанија у *Standard and Poors 500*[10] и њихове тржишне капитализације. Основно питање је да ли се могу мерити осећаји које потрошачи имају према бренду? Није довољно само знати шта потрошач мисли о марки већ и како је осећа. *Тај осећај према марки је носилац њене вредности.*

---

[8] Индекс државних брендова од 2006. године спроводи се једном годишње

[9] Колико се оваква истраживања морају узети са резервом показује и тврдња појединих аутора, да је Хрватска „пропустила прилику“ јер су све карте бачене на туризам, а да имиџ подразумева инвестиције, политички углед, пожељност за живот и студирање, екологију, друштвену одговорност (Лаславић, 2014: 49) Такође, Lonely Planet, најпопуларнији светски туристички портал, као нову туристичку звезду идентификовао је Македонију? Сведоци смо свакодневних политичких превирања и оружаних сукоба у поменутој земљи (2015), па се са правом поставља питање да ли су туристи, узевши у обзир наведено, заиста заинтересовани да посете ову дестинацију. [доступно на http://www.lonelyplanet.com/destinations].

[10] *Standard and Poors 500 Stock Index* – индекс који представља 80% вредности свих емисија којима се тргује на Њујоршкој берзи акција

Поједини аутори из ове области (Ракита, Митровић, 2007: 216) тврде, да нема јединствене и најбоље методологије, која би као општеприхваћена методологија израчунавала вредност брендова. Различити аутори користе различите елементе као параметре ове вредности. Сваки покушај израчунавања вредности неког бренда проткан је ограничењима која произилазе из: нематеријалне природе брендова;, различитих углова посматрања бренда;, међународне афирмације и перспективе бренда; и временске димензије вредновања.

Као што можемо видети из свега досада наведеног бројни су начини мерења вредности марке, а у једном истраживању (Дашић, 2013г: 154) идентификовано је чак 26 различитих мерења вредности марки која се веома разликују. Два су основна концепта израчунавања вредности марке: Прва концепција која је тржишно орјентисана, заснована на ставовима и понашању потрошача и посредника, а тиче се марке-асоцијације, лојалност, препознатљивост, имиџ итд. Доживљај на тржишту, називамо *тржишна вредност марке*. Друга концепција у којој се узима у обзир финансијски извештај као показатељ вредности марке, називамо *финансијска вредност марке*. Она се темељи на продајним резултатима и постигнутим и/или очекиваним финансијским успесима и традиционално се исказује новцем.

Сви желе да знају колико њихови брендови вреде према објективним и прихваћеним критеријумима, а та информација представља најзначајнију компоненту учења, раста и развоја. Међутим, могу ли се тачно измерити осећаји које потрошачи имају према бренду? Нема јединствене, тачне, прецизне и најбоље методологије, која би као општеприхваћена методологија израчунавала вредност брендова. Различити аутори користе различите елементе као параметре ове вредности. У касним осамдесетим годинама XX века „неопипљиви“ елементи компанија чинили су у просеку 40% њихове тржишне вредности. Данас, развојем брендова и њиховим разматрањем и укључивањем, нефизички капитал достиже око 70% вредности организације.

Међузависност брендирања држава и нација и брендирања места-дестинација

Од свих специфичних видова брендирања, међусобна повезаност и зависност, најприсутнија је у брендирању држава и одређених географских локалитета. Имиџ државе у великој мери утиче на туризам, тј. посећеност туриста одређеним дестинацијама тој земљи. Што се тиче повезаности и међузависности брендирања нација и локалитета Дин (2015) наводи, да културна и спортска дешавања, филмови, књиге, музика, итд., истовремено веома успешно брендирају и націју и локалитет. Бразилска фудбалска репрезентација има статус иконе широм света. Као веома важан фактор у

спорту, а такође и у брендирању нација и одређеног локалитета наводи све већу употребу сателитске технологије и дигиталних савремених мас медија

Туристички портал „Триваго“ објавио је листу 25 светских градова које се највише исплати посетити, а најбоље рангиран на табели је наш Београд. Овај сајт, међу светским путницима познат по томе што се на њему могу наћи и упоредити хотели широм света и њихове цене. Оно што је најчешћи коментар на овом сајту, а тиче се Београда и наших хотела је, „да заслужују сваку од звездица које имају“, атрактивне локације на којима се налазе, рекреативне активности у њима, храну, удобност кревета, доступност бежичног итернета и сл.(Вуковић 2015: 22).

Општеприхваћен је став (Малколм, 2015: 116), да је брендирање места значајно за државе, регије и градове, њихове становнике, пословање, институције, за њихов имиџ и репутацију, затим временске и финансијске ресурсе, знање и вештине потребне да се инвестира у креирање ефикасне, релевантне, памтљиве, инспиративне и достижне стратегије бренда које су креирали кључни актери једног места.

Поједине популарне дестинације веома успешно брендирају државу. У анкети (Дашић, 2013г: 211) на питање, „Која дестинација има највећи утицај на имиџ Србије?“ 37% испитаника, одговорило је да је то Копаоник, затим следи престоница Србије, Београд, са 26%, онда Златибор, Ђавоља Варош и на крају Нови Сад (види графикон 1).

Графикон 1. Дестинације са највећим утицајем на имиџ Србије

Дестинациона партнерства

Дестинације, без обзира на тип, локацију и величину, представљају мешавину многих услуга, као што су смештај, превоз, атракције, забава, рекреација и исхрана. Са све јачом конкуренцијом, сазнањем да многе дестинације могу веома лако и брзо бити „замењене“ другим, атрактивнијим и пожељнијим дестинацијама, јавља се потреба за удруживањем или сарадњом.

Партнерски приступ менаџменту дестинација доноси бројне користи. На пример, често се умањује ризик услед већег броја актера, повећава међусобна повезаност унутар једне дестинације и између више дестинација, јер се могу ефикасно и делотворно размењивати ресурси ради заједничке користи. Дестинациона партнерства, осим што помажу и у супростављању посредничким агенцијама на периферним локацијама, омогућавају проширивање простора једне дестинације, Она такође могу да помогну у борби против стандардизације у индустрији коришћењем иновативних сарадничких маркетиншких кампања и обезбеде потенцијал за развој система за резервације широм дестинације, као и двосмерни дијалог са корисницима преко технолошке сарадње (Фајал, 2015: 120).

Скандинавски Оресунд (Oresund) регион често је спомињан као пример успешне примене маркетинга места, сарадње две дестинације, где државне границе нису биле никаква препрека, већ предност. Овај регион је састављен од два раније независна региона, једног у Данској а другог у Шведској. Схватајући потенцијал регије, владе Данске и Шведске, након десет година припрема и од оснивања заједничког тела „Oresund Committee“ 1993. године, непосредно пре него што је отворен мост који је повезивао Данску и Шведску (отклањајући и транспортну баријеру), заживео је регион Оресунд. Паралелно са успостављањем новог региона вршено је његово брендирање, кроз јединствене симболе и логотипе, фокусиране на концепт маркетинга места, регистрован заштитни знак, као и креирање Оресунд дана и догађаја. На овај начин креиран је добар бренд који може успешно да парира осталим регијама у ЕУ, који се фокусирао на три кључна сегмента: развој фирми из области медицинске технологије, туристички аспект и квалитет живота становника (Дашић, 2015б: 1113).

Брендирање града Јагодине

Глобално тржиште за брендирање места никада није било конкурентније. Места, како већ афирмисана, тако и нова, су под повећаним притиском да привуку и задрже становнике, туристе и инвеститоре на тржиште убрзане глобализације и фрагментације. Потражња за

најефикаснијим местом за изграђивање бренд стратегије никада није била већа, а за многа места са ограниченом количином ресурса, тежак избор мора бити коју бренд стратегију изабрати за имплементацију. Градски туризам је облик културног туризма који нагло оживљава и у сталном је расту, али се још увек релативно мало истражује и одређује као посебан облик туризма, па још није познато колики ће сегмент тржишта односи на градски туризам (Дашић и др., 2015: 255)

За један географски локалитет се може рећи да је бренд онда када потрошачу (посетиоцу) пружа јединствен и непоновљив доживљај какав није могуће остварити на некој другој дестинацији. Да би се за неки град могло рећи да представља бренд, није више довољно да он обједињује економске, административне и друштвене функције на једном месту, односно да створи „основни производ“. Оно што је у данашњем времену потребно је да град који се жели брендирати (ребрендирати), мора да ствара што већу корист, изазива позитивне емоције, да се за њега везује нека симболика и све наведено непрестано побољшава и унапређује. Сви су се слажу да изградња бренда једног локалитета или града треба да буде усмерена на повећање његове препознатљивости и унапређење имиџа (в. Радојевић 2011: 72; Ракита, Митровић, 2007: 135).

Поједини аутори тврде (Петковић, 2011), да између развоја туризма и привреде постоји двосмерна позитивна веза. Туризам заузима водеће место, има растућу улогу у остваривању појединих макроекономских циљева, као што су: развој руралних средина, запошљавање, позитиван утицај на платни биланс земље. Наводи се, да је учешће привреде које је директно и индиректно повезано са туризмом у БДП, је вишеструко веће од учешћа туризма гране у БДП, што по ауторима имплицира позитиван ефекат туризма на укупну привреду једне земље. Даље, тврди се да јавно мњење у Србији има позитиван однос према туризму као делатности што аутоматски туризам сврстава у важну привредну грану у Србији..

Од 2004. године Јагодина је град који је доживео муњевит економско-инфраструктурни развој (види табелу 1). Са слоганом „*Јагодина – град будућности*“, град се посебно фокусирао на: туризам, привлачење инвеститора и социјални програм. На само 500 метара од аутопута, налази се Индустријска зона површине 150 хектара, на којој се, у оквиру програма за привлачење страних инвестиција, инвеститорима бесплатно даје земљиште са комплетном инфраструктуром, док је једина обавеза инвеститора, да у договору са локалном самоуправом, запосли одређен број радника по хектару. У Јагодини су инвестирали многобројни брендови попут: „Confezioni Andrea“, „Vibac“ S.p.a, „North Karton“„Aunde“ и др. Један од приоритета јагодинске локалне самоуправе јесте социјална политика, по чему је ова локална самоуправа постала препознатљива у Србији, а Клуб приврених новинара је 2008. године Јагодини доделио ласкаву титулу „*Град*

будућности“ и Златну плакету за социјалну политику у конкуренцији преко 150 градова и општина у Србији.

Након свих аквизиција (Аква парк, Музеј воштаних фигура, Зоо врт, итд.) и непрестаног брендирања града Јагодина, јагодински привредници и „добростојећи“ јагодинци препознали су пословну шансу у туризму по коме се овај град последњих година препознаје. Поједини аутори тврде (Ранковић, 2009: 105), да се кроз брендирање општина обезбеђује и брендирање других сегмената у оквиру града, кроз многобројне манифестације ствара се медијска препознатљивост, створиће се повољна клима за развој урбаног туризма и посећеност граду великог броја људи, а самим тим и поправити пословно окружење општине. Наравно, кроз пројекте брендирања у знатној мери ће се утицати и на запошљавање, подизање стандарда и сл.

Туризам представља важан извор доходка и значајан фактор економске стабилности, из разлога што доприноси повећању девизног прилива, као и отварања нових радних места. У недостатку привредних активности, развојем туризма базираног превасходно на јачању културно-туристичке понуде могу се анулирати негативни ефекти незапослености и поправити амбијент. Креирање производа туризма је сложен и захтеван процес, који захтева поштовање локалне културе и подстиче учешће локалних становника. Начин на који заинтересоване групе виде и осећају одређено место, у великој мери утиче на одлуке, понашање и поступке у вези са тим местом. У том смислу, веома је важна улога људи који управљају брендом места, јер, брендирање се најефикасније спроводи када заинтересоване стране заједно испланирају и управљају својим инвестицијама и креирају доживљај свог места онако како би желели да га прихвате посетиоци. Оно на шта је брендирање града Јагодина директо утицало је и сектор угоститељства. Многобројни јагодински ресторани проширили су своју делатност на ресторан са преноћиштем. Кажу да су на такву идеју дошли након што су многобројни туристи, који су били гости у тим ресторанима, након оброка, распитивали и за смештај. Такође, власници кућа у којима иначе живе реновирали су собу или две где примају посетиоце на преноћиште. Многи од њих морали су да подигну кредит, па је тако још један сегмент привреде у директној корелацији са брендирањем града Јагодине (Радојковић, 2011: 33).[11]

[11] Доступно и на: http://www.cilsrbija.org/ebib/201112281553070.Jagodina_grad_turizma.pdf-приступ 20.10.2015

Табела 1. Раст буџета општине Јагодина у периоду 2004-2014. године

Извор: Дашић, 2013б; www.jagodina.org.rs/sr/budzet.php

Једна од најчешћих активности у градском туризму је разгледање града, његових појединих атракција, музеја и галерија. То само показује да урбани туризам има изразито културно обележје, независно од мотива који су појединца подстакли на путовање. У најлепшем делу Јагодине, у склопу туристичко-спортског комплекса Поток Ђурђево брдо, 28. априла 2008. године отворен је први Музеј воштаних фигура у Србији, а шести у Европи. Музеј воштаних фигура за почетак је имао 29 експоната, од историје, цркве, политике, науке, до културе и спорта, а прави је буквар историје а као најновији експонат у изради најављена је и набављена воштана фигура Новака Ђоковића коју је он сам презентовао.

Градови који имају реке, језера или морску обалу посебо привлаче туристе чија је пажња окренута ка забави и уживању. Често се у тим градовима појављују рекреативни и забавни садржаји. Аква парк у Јагодини, једини такве врсте у Србији, такође се налази у оквиру поменутог спотско-туристичког комплекса и садржи шест базена за спортске и рекреативне активности са воденим атракцијама за децу и системом тобогана дужине око 400 метара. Отварањем ЗОО врта јужно од Београда, Јагодина је свакако постала један од значајнијих туристичких центара у Србији. Градски парк Ђурђево брдо, својим преуређивањем је постао најпосећеније излетиште у Јагодини и околини. То је својеврсна оаза зеленила и цећа, предвиђена за опуштање, опремљен клупама за одмор, стазама за шетњу, дечијим, забавним парком и великом летњом позорницом и амфитеатром, за 1200 посетилаца, где у летњој сезони гостују познати културни и естрадни уметници. Такође, недавно (2015) је отворен први вештачки водопад на Балкану.

Анхолт (2009: 56–57) напомиње, да су градови доста другачији од земаља: обично нису познати по производњи одређених производа или услуга, туризам се једнако често ослања на конгресни туризам и на посетиоце који долазе на одмор, државни апарат често је више технократске него политичке нарави и културу града није увек лако разликовати од културе земље у целини. Он даље наводи да је увек тешко генерализовати целу земљу јер могу постојати велике разлике у клими, култури, људима и инфраструктури и лаше је о њима размишљати као о јединственој целини. А кад људи размишљају о градовима, обично то чине из практичне перспективе, усресређујући се на питања као што су клима, превоз и промет, трошкове живота, рекреацијске и спортске објекте, ред и закон и на крају, културни живот града.

Потражња за путовањем у градове значајно се повећала у задњих пар деценија. Док многи путују ради посла, сајмова, конгреса, остали путују ради уживања и опуштања, могућности учења о другим културама, али и због забаве, и сл. Али који је тај специфични елемент производа градског туризма који одређује привлачност неког града његовим посетиоцима? У том погледу разликујемо примарне, секундарне и додатне елементе односно ресурсе градског туризма. Примарни елементи пружају разлоге због којих туристи посећују градове. Секундарни елементи као што су добар смештај и могућност шопинга, али и додатни елементи као што су транспорт или институције које пружају туристима информације су подједнако важни за успех градског туризма, али нису главно привлачно средство за посетиоце (Матовић, 2015: 48).

Закључна разматрања

Веома велики број дестинација такмиче се да привуку посетиоце и компаније, промовишући бренд места и квалитете које то место нуди. У све конкурентнијој глобалној економији, градови, регије, државе, нације, па чак и цели континенти се активно такмиче, промовисањем, путем разних интегрисаних маркетиншких канала комуникација, са једним јединим циљем – развијање позитивне асоцијације на одређену дестинацију, да се баш она посети. Начин на који заинтересоване групе виде и осећају одређено место, у великој мери утиче на одлуке, понашање и поступке у вези са тим местом. Међутим, маркетинг и брендирање места подразумевају више од логоа и слогана, то је комплексан и целовит процес стратешког планирања који захтева методолошко разумевање понашања потрошача у циљу формирања и презентовања својих вредности ефикасније него што то чине конкуренти. Туризам представља важан извор дохотка и значајан фактор економске стабилности, из разлога што доприноси повећању девизног прилива, као

и отварања нових радних места. У недостатку привредних активности, развојем туризма базираног превасходно на јачању културно-туристичке понуде могу се анулирати негативни ефекти незапослености и поправити амбијент.

Туристи своју склоност према алтернативама стварају на основу свести о дестинацији и афективним асоцијацијама. Стварање дестинацијске марке подразумева холистички приступ, уз развијање стратегије маркетинга у брендирању дестинације. У холистичком брендирању, значи да се све, од заштитног знака, преко дизајна, до реализације маркетиншких програма, процеса и активности, види као нешто што се међусобно прожима и што је међусобно повезано. Холистички маркетинг, као и холистичко управљање брендом, увиђа да је „све важно“. Маркетинг односа, интегрисани маркетинг, унутрашњи маркетинг (интерни) и маркетинг друштвене одговорности су компоненте холистичког маркетинга. Перспектива туризма у будућности је свеобухватније уважавање жеље савременог туристе да „види и доживи“. С обзиром на то да је један од најзначајнијих циљева туристичке привреде проширење туристичке сезоне, што обезбеђује задовољавајуће финансијске резултате, све више се улаже у алтернативне облике туризма који омогућавају извођење туристичких активности током целе године, па се воде претпоставкама одрживог развоја.

Градски туризам се интегрисао с урбаним развојем. Тако је успостављен међуоднос урбаног развоја и урбаног туризма. Иако се данас идентификују различита подручја истраживања градског туризма, научна интеграција нужна је полазна основа у усмеравању развоја града. Урбани центри постали су најзначајнија туристичка одредишта Европе. У већини градова смештене су националне културне установе, универзитети и научни центри, центри уметности, архитектуре и др. Такође, врши се притисак на поједине зоне града попут пословних средишта градова, урбана приобаља, и др.

Литература

Анхолт 2009: S. Anholt, *Konkurentan identitet*, Zagreb, M Plus.

Берц Радишић 2009: B. Berc Radišić (2009) *Marketing turističkog proizvoda destinacije*, Rijeka, Fintrade&Tours d.o.o.

Вуковић 2015: А. Вуковић, Београд – најисплативија дестинација за туристе, *Политика*, 11.10.2015.

Дашић 2013б: Д. Дашић, Брендирање дестинација, У: Ж. Андрејић (ур),*Митолошки зборник*, 28, Рача, 473–491

Дашић 2013а: Д. Дашић, Брендирање држава и нација, *Култура*, бр 139, 396–415

Дашић 2013в: Д. Дашић, Зелени брендови Хомоља у функцији одрживог развоја и дестинацијског брендирањаУ: Ж. Андрејић (ур) *Митолошки зборник Рача*, бр. 30, 351–371

Дашић 2013г: Д. Дашић, *Етички аспекти различитих видова брендирања са освртом на међузависност посебних видова брендирања*, докторска дисертација, Београд, Алфа универзитет

Дашић 2014а: Д. Дашић, Ребрендирање војске Србије, *Војно дело*, јесен 3/2014, 197–207

Дашић, Петровић 2014: Д. Дашић, Ј. Петровић, Културни туризам и Хомољски мотиви У: Ж. Андрејић (ур), *Митолошки зборник Рача*, бр. 32, 551–574

Дашић 2014б: Д. Дашић, Етички аспекти елемената бренд микса, *Култура полиса*, год. XI бр. 25, стр. 163–180

Дашић 2014в: Д. Дашић, Етички аспекти маркетинг микса непрофитних организација, *Пословна економија*, бр. 2/2014, 315–330

Дашић и др. 2015: D. Dašić i dr., Gradski turizam u funkciji destinacijskog brendiranja,U: Ljubiša Papić (ed), 18. Međunarodna konferencija "*Upravljanje kvalitetom i pouzdanošću*", Čačak, 25-26 Jun, 255–262

Дашић 2015а: Д. Дашић, Ребрендирање Србије – мит или стварност, *Трећи програм РТС, часопис*, (у штампи).

Дашић 2015б: Д. Дашић, Регионализација у функцији одрживог и равномерног развоја Србије, У: В. Вујевић (ур), Зборник радова, „*Наука и слобода*", Књига 9, том 2/2, Филозофски факултет, Универзитета Источно Сарајево, 1101–1117

Дајни 2015: K. Dajni, Etički izazov, U: *Destinacija kao brend-upravljanje reputacijom mesta*, Najdžel Morgan, Anet Pričard, Rodžer Prajd (ed.), Beograd, Clio, str. 93–105

Дин 2015: K. Dinne, *Place branding:overview of an emerginig literature*, Temple University Japan: http://www.centrefornationbranding.com/papers/Dinnie_PB _litreview.pdf- приступљено- 25.8.2015.

Лаславић 2014: Ž. Laslavić, Hrvatski snovi o imidžu i identitetu, *Brendovi*, Zagreb, 18. 4. 2014, стр. 48–50.

Малколм 2015: A. Malkolm, Izazov liderstva, U: *Destinacija kao brend-upravljanje reputacijom mesta*, Najdžel Morgan, Anet Pričard, Rodžer Prajd (ed.), Beograd, Clio, str. 106–117.

Матовић 2013:, T. Matović, *Менаџмент у туризму*, Крагујевац, Економски факултет.

Петковић 2011: G. Petković, , et.al, Tourism as part of national economy, *Ekonomika preduzeća*, 59(1-2), 89–97.

Скоко 2009: B. Skoko, *Država kao brend*- upravljanje nacionalnim identitetom, Zagreb Matica Hrvatska.

Ранковић 2009: N. Ranković, Brend i mogućnosti brendiranja u šumarstvu Srbije, *Šumarstvo* 3-4, Beograd,

Радојевић 2011: P.D. Radojević, Odlike mesta, stanovništva i privrede kao osnova brendiranja gradova u Srbiji, *Industrija* 39.2 69–92.

Ракита, Митровић 2007: B. Rakita, I. Mitrović, *Brend menadžment*, Beograd, Savremena administracija.

Радојковић 2011: M. Radojković, *Jagodina the city of turism*, Grafoprint, Jagodina, Centar za samostalni život osoba sa invaliditetom Jagodine.

Фан 2005: Y. Fan, Branding the nation: What is being branded?, *Journal or Vocation Marketing*, Volume 12, Number 1.

Фајал 2015: A. Fajal, Izazov partnerstva, U: *Destinacija kao brend-upravljanje reputacijom mesta*, Najdžel Morgan, Anet Pričard, Rodžer Prajd (ed.), Beograd, Clio, str. 118–131.

Хилдрет 2015: Dž. Hildret, Izazov merenja, U: *Destinacija kao brend-upravljanje reputacijom mesta*, Najdžel Morgan, Anet Pričard, Rodžer Prajd (ed.), Beograd, Clio, str. 186–201

http://www.jagodina.org.rs/sr/budzet.php-приступљено 12.10.2015

Душан Ј. Достанић*
Институт за политичке студије, Београд
Велизар М. Антић
Универзитет у Београду
Факултет политичких наука

DOI 10.7251/ZRNETOM11510091D

Прегледни рад

ВЕРСКИ ЕКСТРЕМИЗАМ КАО СМЕТЊА ЕВРОИНТЕГРАЦИЈАМА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА[1**]

Иако се о екстремизму много говори, како у академском дискурсу тако и у публицистици, за овај концепт везане су бројне недоумице. Оне се јављају већ на нивоу дефиниције појма. Као што примећује Уве Бакес, чак и у научним дискусијама често владају нејасноће везане за садржај и методолошки статус екстремизма (Бакес, 2003). Тако на питање ко или шта је екстремиста није могуће дати једноставан одговор. Феномени за које се овај појам везује су бројни и разноврсни и тешко је пронаћи икакве везе међу њима. Једино што спаја бројне ауторе који се баве овим проблемом је недвосмислено негативан став према ономе што сматрају екстремизмом. Такође, екстремизам се повезује и користи паралелно са другим једнако непрецизним појмовима као што је на пример популизам, радикализам или фанатизам, односно појмовима чији се обим растеже или сужава према потреби као на пример тоталитатризам, бољшевизам, фашизам, диктатура...[2] Тако се на пример говори о исламском фашизму (Абдел-Самад 2014), а може се наићи и на поређења исламизма и комунистичког интернационализма (Нолте 2011: 240).

Но, при одређивању овог појма треба имати такође у виду и непостојање једне и јединствене екстремистичке идеологије, због чега се овај појам готово никад не користи без префикса леви или десни, односно верски. Таква употреба појма циља на суштинску истоветност свих екстремизама, при чему се једина разлика може правити између леве и десне, односно религијске варијанте. Међутим, проналажење ове екстремистичке суштине која се после појављује у левом и десном издању представља проблем већ самим тим што је поред левог и десног један број аутора уочио и постојање феномена који је назвао „екстремизам центра“ (Липсет 1969:

* dusan_dostanic@yahoo.co.uk

[1] ** Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[2] Тако је на пример Ото Риле (Риле 1939) говорио о црвеном, црном и браон фашизму, док је Валдемар Гуриан уместо појама тоталитаризам користио бољшевизам, те је тако под бољшевизам убрајао и немачки национал-социјализам (Хиртен 2004, 40). Дакле, могуће је поставити питање, да ли је екстремизам подврста фашизма или бољшевизма или нешто треће?

167), односно „либерални тоталитаризам“ (Де Беноа 2007: 128–129). Тако на пример један број аутора (Јашке 2006: 16–17) одбија већ и сам покушај успостављања било какаве паралеле између левог и десног екстремизма, чиме се заправо леви екстремизам релативизује и приказује као „блажи“, односно „мање опасан“, а на моменте и „разумљив“. Тако на пример чак и познати истраживач екстремизма Екхард Јесе говори о „меком“ екстремизму Левице и о „тврдом“ екстремизму Национал-демократске партије (Јесе 2011: 169) при чему је ова партија „меког екстремизма“ више пута била пожељан коалициони партнер системским партијама. Тако долазимо не само до проблема везаног за одређење екстремизма, него и до логичког проблема, будући да се у овом случају претпоставља постојање оних мање и оних више екстремних што је, ако прихватимо да екстремизам не трпи степеновање, логички некохерентно. Као што се не може бити мало или средње мртав, не може се бити ни већи или мањи екстрем.[3]

Већина истраживача питању екстремизма приступа инструментално, сматрајући да се екстремизам мора познавати како би се против њега могло борити. Реч је дакле о усмерености на конкретне екстремистиче групе и истраживање њихове идеологије, односно начина рада. Међутим, ни овај приступ није без недостатака, јер као што се види на случају Левице и национал-демократа, ни на конкретним примерима нема јединства око тога ко јесте, а ко није екстремиста.[4]

Када говоримо о екстремизму упутно је сетити се Карла Шмита и његове тврдње да су сви политички појмови заправо полемички појмови (Шмит 2001: 21). Када је у питању појам екстремизма, нема сумње да је Шмит био у праву. На то уосталом указује историја овог појма који је свој пут у политички говор налазио у временима велике политичке поларизације када су постојећи појмови постајали неодговарајући и недовољни да опишу новонастајуће феномене. Наиме, прво се појмом екстремизам користио један калвиниста (Лудвиг Камерариус) против својих језуитских непријатеља, потом супротстављене стране пре, за време и после америчког Грађанског рата, док су Енглези и Французи за њим посезали у страху од руског изласка из рата. Но, концептуализацији овог појма највише је допринело либерално грађанство XIX и XX века које га је искористило за дискредитацију својих противника, како оних са левице тако и оних са деснице (Достанић 2013: 57–58). Другим речима, значење појма екстремизам је ствар контекста и оно што

[3] „Не постоји ништа даље од екстрема; екстеми се не могу повећавати, они отелотворују нешто што се не може превазићи или премашити. Рећи ‘А је екстремније од Б’ или ‘Ц је најекстремнија вредност’ према томе противречи логици појма“ (Бакес 2007: 245).

[4] Чак ће се и истраживачи екстремизма тешко сложити да ли су на пример француски Национални фронт, италијанска Лига за север, мађарски Јобик, односно немачка Левица, и грчка Сириза екстремистичке партије или не.

је у једном историјском моменту екстремно у другом може бити нормално и обрнуто. Позиција „златне средине“ није једном заувек дата и „центрирана“ него се може померати у зависности од историјског контекста, па према томе ни листа „екстрема“ није коначна. Па ипак, у свим овим случајевима екстремизам се користи као она реч помоћу које се противничкој позицији оспорава легитимитет зато што је „претерана“, те самим тим „нереална“ и (потенцијално) „насилна“, док се истовремено сопствена позиција означава као „нормална“, „умерена“ и „реална“. Тако су у XX веку и Лењин, Мусолини, Хитлер и Броз етикетирали своје непријатеље као екстремисте, односно указивали на неког заиста „екстремног“ како би сопствену позицију представили као „умерену“. Дакле, екстремизам је појам којим се не означава сопствено полазиште, него етикетира политички противник. Тако, на пример, Јашке говори о екстремизму као о политичком „борбеном појму“ (Јашке 2006: 16) док Уве Бакес говори о „стигматизирајућој речи“ која треба да одреди границе политичкој легитимности, односно да друге одреди као безвредне или опасне. „Разметње екстремима део је нормализирајућег дискурса, помоћу кога већина друштва трајно рефлектује сопствену нормалност и средину“ (Бакес 2007: 246).[5]

Позивајући се на Рајнхарта Козелека, Бакес даље каже да употреба стигматизирајућих речи ствара асиметричну језичку ситуацију у којој етикетирани може посегнути за три различите стратегије. На пример он може прихватити етикету и од негативног појма створити позитивано самоодређење. То је Мусолини учинио са појмом тоталитаризам, а Хитлер са фанатизмом. Међутим, када је реч о екстремизму лако је запазити се да се ниједан политичар или идеолог никада није тако изјашњаво, чак ни они који се, без двоумљења, могу означити као екстремисти. Ако су већ желели да истакну јединствени карактер својих идеја себе су радије означавали као револуционаре, или пак радикале, јер су то појмови позитивније конотације. Друга могућа стратегија коју наводи Бакес је одбрана од напада. Она подразумева дистанцирање од термина, оспоравање научне вредности појма односно истицање његове денуцијантске функције. Оваква одбрана може добити и свој судски епилог, као што је пример француског Националног фронта који је судским путем покушао да се одбрани од оптужби за десни екстремизам.

Трећа могућа стратегија је преузимање оружја својих непријатеља тако што се они оптужују за исту ствар. Бакес мисли да је то случај са позивањем на „екстремизам центра“.[6]

---

[5] Корисно је приметити да Бакес овде уводи категорију већине. Већина у друштву је та која рефлектује сопствену нормалност, дакле екстремисти су нужно мањина.

[6] При томе Бакес не мисли на Липсета који је први употребио овај појам, него на његову каснију прераду у круговима блиским екстремној левици, на пример код Волф-Дитер Нара.

Наравно, ове стратегије могу бити успешне једино ако они који се њима користе имају на располагању социјалну моћ да дефинишу појмове (Бакес 2007: 246–247, Бакес 2003). Историја појма екстремизам упућује не само да се ради о полемичком појму, него и да је у случају оптужби за екстремизам најчешће примењивана трећа од наведених стратегија, али не и да је она нужно успешна.

Када кажемо да је екстремизам борбени појам и стигматизујућа реч, односно када пред собом имамо његову историју употребе поставља се питање да ли је уопште могуће било какво научно одређење екстремизма. Већина истраживача (Бакес, Јесе, Бобио, Каилиц) сматра да је могуће. Они полазе од разлике између аутократије, односно диктатуре, са једне, и демократије, односно конституционалне државе, са друге стране. Одатле се успоставља веза између политичког екстремизма и диктатуре. Тиме се, као основ за одређење политичког екстремизма узима подела између оних који заступају демократију и оних који алтернативу демократији виде у неком облику аутократске владавине. Треба водити рачуна да се под демократијом у овом случају има у виду онај концепт који Роберт Дал назива „полиархија“ што је схватање демократије које прихвата већина писаца (Дал, Сартори, Хантингтон). Прихватање овог разликовања значило би да су екстремисти сви они који теже очувању или успостављању једног ауторитарног или тоталитарног поретка. Другим речима, залагање за диктатуру и нелибералне облике владавине сврставало би одређену групу међу екстремисте. Насупрот овом позитивном одређењу, екстремизам се може и негативно дефинисати, као фундаментално противљење демократији или конкретно, идеји демократске, уставне државе (Каилиц 2006: 15). У том смислу речничка дефиниција коју даје Екхарт Јесе гласи: „Политички екстремизам је обележен тиме што он пориче или ограничава принципе демократске уставне државе, било више њене конституционалне компоненте (на пример поделу власти, заштиту основних права, правну државу) било оне демократске (на пример суверенитет народа, етос фундаменталне једнакости људи; демократију)“ (Јесе 2011: 167).

Овакво одређење екстремизма ипак није задовољавајуће будући да је реч о негативној дефиницији. Јасно је да екстремисти нису либералне демократе, али није јасно шта јесу? Такође, оваквим одређењем се превиђају међусобне разлике у оквиру екстремистичког табора, јер чињеница да екстремисти имају заједничког непријатеља не говори ништа о томе имају ли они неке заједничке особине. Тиме се поново враћамо на позицију борбеног појма, јер екстремисти су сви они који нису демократе односно либерали те се све могуће различите струје трпају заједно под исти појам. Такође, ако се има у виду да данас готово нема оних који за себе не тврде да су демократе, то би значило да екстремизам не постоји, односно враћамо се на трећу Бакесову стратегију, будући да се они који су оптужени за екстремизам

бране позивајући се на „стварну демократију“, „истинску владавину народа“ и „стварне народне интересе“ које они наводно бране против „изопачене“ и „лажне“ демократије система. Дакле, према владајућој дефиницији екстремизма прво морамо имати јасну дефиницију демократије да би се уопште могло говорити о екстремизму. Међутим, ако је наше схватање демократије сувише широко онда ће се разне екстремистичке струје прогласити за легитимне, дочим ако се дефиниција демократије сувише сузи, онда екстремисти вребају иза сваког угла, а „борбена демократија“ води крсташки рат против сваке нови идеје као потенцијално екстремистичке те између ње и екстремизма не постоји никаква суштинска разлика.

Ако се, либерална демократија, односно подела власти, владавина права, ограничена влада, неприкосновеност приватне својине и друго, узму као суштинске вредности на којима почива Запад, онда се питање екстремизма може свести на разлику између западњака и антизападњака, при чему би запад представљао средину и нормалност, а антизападњаци би били екстремисти.[7] Јашке прави исту паралелу када каже да се не ради само о грађанско-либералном, демократском вредносном поретку, него о темељима Западне цивилизације и културе, о Западном начину живота, позивајући се при томе на Хантингтона (Јашке 2006: 8). Међутим, овакво повезивање екстремизма и антизападњаштва више скрива него што открива. Границе Запада се не могу тако лако одредити не смао када се постави питање да ли Русија припада Западу, него и да ли на пример Немачка припада Западу. Такође, ако се погледа историја појма екстремизам, види се да је екстремизам интегрални део западне традиције (Достанић 2013).

***

Да би са једне стране превладао недоречености и слаба места владајуће дефиниције екстремизма, а са друге стране спасио појам екстремизма од злоупотребе и потпуне релативизације, Уве Бакес је покушао да га у извесној мери деконтекстуализује, те пунуди неколико структуралних обележја сваког екстремизма (Бакес 2007: 248–260). Та обележја су: монизам односно монократија, једносмерна комуникација и потискивање јавности, ексклузивно право на истину и њено тумачење, те напослетку укидање грађанске једнакости пред законом. Пада у очи да се Бакес у том послу ослања на ауторе који су током тридесетих година писали о сличностима између фашизма и комунизма, као што су Луиђи Струцо и Валдемар Гуриан.

[7] На овом месту треба посебно водити рачуна и да те западне вредности нису увек у складу са политичком праксом Западних земља, односно да су неке од тих вредности у сукобу са одређеним процесима унутар ЕУ (Диковић, Новаковић 2012: 74).

Струцо, Гуриан, Ерик Фегелин и Рејмон Арон уочили су да екстремизам почива на лаицизираним теолошким концептима, односно да екстремизми заправо представљају световне религије односно политичке религије. Као такве политичке религије могу се сматрати изразом духовне и религијске кризе. Није дакле чудно што један истраживач екстремизма каже да се екстремизми препознају по томе што политички програм замењују једним квазирелигијским погледом на свет (Јашке 2006: 125). С тим у вези Валдемар Гуриан сматра да су тоталитарни покрети који су се појавили у Европи након Првог светског рата у основи религијски покрети. Они не теже само промени друштвених и политичких установа него циљају на промену људске природе и природе друштва. Они тврде да поседују апсолутно знање о животу и смислу (Хиртен 2004: 46). Схватање екстремизма као политичке религије није новина. Пре Гуриана исто је тврдио Луиђи Струцо који је сматрао да су бољшевизам, фашизам и национал-социјализам религије и морају бити религије. Већ од 1919. године јављају се писци који на у бољшевизмзу препознају црте религијске доктрине спасења. „Марксистичка теорија стоји превише упадљиво у традицији хилијастичких покрета, чији корени сежу све до јереси из ране историје хришћанства“ (Шефер 2004: 27). Према томе, екстремистички покрети не траже политичке следбенике већ вернике. Управо због скривене религијске енергије коју поседује, екстремизам заводи, узбуђује и опија своје присталице. Такође, екстремизми као политичке религије захтевају не само спољашњу послушност ауторитету него такође и унутрашњи пристанак. Негде на истом трагу стоји и Валдемар Гуриан који уочава да тоталитаризми настоје да придају вештачко значење дезоријентисаним друштвима. Другим речима, када су друштва изгубила компас, када су постала превише атомизована и када више не деле никакве заједничке вредности, тоталитаризам и екстремизам се јављају као покушаји да се те празнине попуне неким новим значењем.[8] Према томе, јавља се једна свеобухватна интерпретација смисла, један разрађени поглед на свет, који је способан да подржава стабилну организацију својих присталица. Овај религијски моментан посебно је наглашен у исламском екстремизму[9], са том разликом што овде није реч о некој вештачкој, политичкој религији, него о интерпретацији већ постојећег религијског учења са јасним политичким претензијама које се односе на успостављање теократије, односно диктатуре

[8] Гуриан, на трагу свог учитеља Карла Шмита, сматра да су буржоаски свет, либерална демократија и на њима створени парламентаризам само празна форма без икаквог смисленог садржаја и према томе у моралном смислу немоћни пред било којим системом који репрезентује нека унутрашња уверења. Уверења тоталитарних идеологија у стању су да победе свет у коме више нема уверења (Хиртен 2004: 40–49).

[9] Нолте сматра да је ислам као религија истовремено „секуларан“ и „антисекуларан“ (Нолте 2011: 240)

у којој су би закони и структура власти били религијски утемељени (Каилиц 2006:164).

Из овог полит-религијског корена потиче и екстремистичко осећање мисије и месијанизма, односно вере у ново друштво сутрашњице које треба остварити. Реч је о месијанском осећају да ће доћи дан када ће се живот на Земљи из корена променити, односно о прелазу из стадијума вечне борбе у стадијум савршене среће и склада. То је жеља да се избави посрнуло човечанство. Циљ је дакле остварење пројектоване утопије, односно успостављање неке врсте раја на Земљи. До таквог новог друштва може се доћи једино револуцијом, радикалном променом читавог друштва, при чему утопијска слика будућности служи да унапред оправда све страхоте револуционарне трансформације. То наравно не значи да су сви који заступају одређени политички идеал екстремисти. Питање је њиховог односа према том идеалу, односно начина на који се он схвата. Екстремисти одређени политички идеал (комунистичка заједница, природни поредак, или хиљадугодишње царство) више не схватају као један од могућих концапата који се могу критиковати и о којима се може разговарати него се прихватају безалтернативни, односно као неминовност. Према томе и жртве које треба да се принесу ради таквог насилног „усрећивања“ човечанства за екстремисте не играју никакву улогу. Ову општу карактеристику екстремизма баштини и исламски екстремизмам чији је циљ светска владавина ислама и остварење Божје државе на Земљи. Према речима Абдел-Самада по исламском схватању мир ће владати светом тек када се свет исламизује.

С тим у вези је и екстремистичко одбијање сваког дијалога. Док се конституционална владавина темељи на слободном протоку информација и идеја, односно слободи јавне речи, сваки екстремизам настоји да сузбије дијалог и слободан проток идеја. Тако већина истраживача држи да је једна од главних карактеристика екстремизама свест о поседовању апсолутне истине, односно захтев за њеном интерпретацијом и организацијом (Каилиц 2006: 21, Бакес 2007: 249). Одатле проистиче екстремистичка нетолеранција. Ако се познају закони природе или закони историјског напретка, о чему онда још може да се разговара? Ако је истина једна, све остало је само лажна свест, односно нема потребе за било каквим плурализмом мишљења. Када се познају закони историјског развоја могуће је антиципирати будући поредак, па зашто му се онда противити? Зашто не радити на успостављању доброг и праведног друштва када ће оно већ свакако доћи? У оваквим схватањима јасно се уочавају елементи пророштва. Дакле, екстремизам тежи елиминицаији сваке конкуренције и сваке различитости, не толерише никакву опозицију и настоји да у што је могуће већој мери потисне све независне институције, односно да их стави под своју контролу. У својим апсолутним претензијама на истину исламски екстремизам се позива на изворну Божју објаву и с тим у вези захтева успостављање исламског поретка по принципима *Курана*

и ништа мање од тога. Дакле, исламски екстремизам нема потребе да се надовезује на увиде у законе природе, него је довољно позвање на једног Бога и једног пророка.

Одатле следи и манихејски поглед на свет који такође баштине све екстремистичке групе. „Дуалистичко схватање састоји се од виђења радикалне поделе света: ми и они, снаге добра и снаге зла. Свет се дели искључиво на пријатеље и непријатеље и ту није могућ трећи положај“ (Де Беноа 2007: 95). На овом месту треба бити посебно обазрив. Не ради се подели на пријатеље и непријатеље коју је Карл Шмит схватао као основу политичког. Шмит експлицитно каже да се непријатељ не мора схватати као економски штетан, ружан или зао, а поред тога непријатељство код Шмит аније једном заувек фиксирано, те јучерашњи непријатељи могу постати сутрашњи пријатељи (Шмит 2001: 18–19). Напротив, овде је реч о ономе што Шмит назива „апсолутни непријатељ“, односно ради се о замени непријатеља и злочинца. Када се непријатељ прогласи за злочинца нестаје свака морална обавеза према њему. Екстремисти рачунају са таквим, онтолошким непријатељем. Наша страна се представља као носилац моралног начела, она постаје носилац свега позитивног, док се друга страна схвата као отелотворење зла. Да би се остварила мисија и прокламовани рај на Земљи треба сатрти оне који се томе противе. Ако екстремиста сматра да се бори за човечанство, његов непријатељ се заправо искључује из човечанства. Он престаје да буде човек. „Политика тако постаје верски рат апокалиптичног значаја против сила зла“ (Де Беноа 2007: 95). Против таквог противника потребно је повести последњу битку и довести историју до краја. У том смислу, оно што је за Лењина била буржоазија, за Хитлера су били Јевреји. У таквој констелацији снага терор остаје стална могућност екстремистичке политике. Наравно, постоје екстремисти који не потежу за оружјем, али је већ у њиховом идејном склопу садржана таква могућност. Исламски екстремизам такође барата са сликом онтолошког непријатеља оличненог у безбожном Западу, против кога се покреће свети рат, а који се води терористичким нападима на цивилно становништво. Ово је изузетно важан моменат будући да се у борби против апсолутног, онтолошког непријатеља не води рачуна о разликовању цивила и војника. Штавише, такво разликовање је у случају светог рата намогуће.

Ово нас упућује на посебно схватање историје коју екстремисти међусобно деле. Наиме, они вреднују историју не према критеријуму истине, већ према пропулзивној снази акције, која као таква нема ништа са историографијом историчара (Бобио 1997: 40). У том смислу за екстремисте је историја увек пророчанска историја. То такође значи да се сопствена верзија историје посматра као догма, која је често и законом заштићена, док се алтернативне тезе сматрају за светогрђе. Са онима који презентују нове или различите аргументе дијалог напросто није могућ, те према томе нема ни научног дијалога. Поред тога историја је пуна табу теме које се не смеју истраживати. Тако су исламски екстремисти посебно осетљиви не само

према карикатурама Мухамеда, него и према писцима се које сматрају да каљају ислам (Салман Ружди, Абдел-Самад).

Као што добро уочава Каилиц, екстремисти не доводе у питање своју слику света чак ни онда када представљају занемарљиву мањину, него и даље верују да представљају стварне интересе народа. „Што је група мања, то снажније нагиње догматизму и теоријама завере које треба да објасне како 'зли' људи успевају да спрече владавину 'добрих'" (Каилиц 2006: 22). Дакле, сваки екстремизам је по својој природи склон теоријама завере. Ако рај на земљи није остварен, па чак није ни близу остварења, то није последица неке грешке у прорачуну, него напротив организованог деловања противника и њихове завере. Уобичајено је да се теорије завере сматрају за неку ексклузивно десничарску ствар, међутим како показује један истраживач теорија завере, могуће су различите конспиролошке варијације: масонска завера, јеврејска завера, завера банкара, завера сиромашних или бољшевичка завера, мондијалистичка завера и завера секти (Дугин 2008: 15). Ови основни типови теорија завере могу се међусобно комбиновати, односно могуће је стварање нових теорија по истом кључу (антихашки лоби, завера попова). Такође, теорија завере се може користити у циљу објашњења тернутног стање ствари као последице завере, али и да укаже на постојање тајних, завереничких група које желе да униште успостављени поредак и против којих су, према томе, сва средства дозвољена. Исламски екстремизам се ни по овом питању много не разликује, негујући сопствену верзију „јудео-хришћанске" завере против муслиманског света (Каилиц 2006: 166). Посебно је занимљиво реактуелизовање мотива из арсенала антијеврејских теорија завере (Нолте 2011: 240).

Тиме екстремисти на крају крајева поништавају и политику. Као што Талмон примећује они проширују сферу политике толико да она обухвата целину човекове егзистенције (Талмон 1960: 2). Историја, економија, наука, уметност, култура... све постаје политичко питање. Валдемар Гуриан је још тридесетих година уочио тежњу да се читаво човеково биће политизује, односно јачање политичке моћи до тог нивоа да може да одређује све и управља свим. Међутим, када се све исполитизује тада од политике више ништа не остаје. Ако се политика схвата само као примена неке разрађене филозофије на организовано друштво, одатле следи да када се филозофија једном примени, престаје потреба за политиком као акцијом. Према томе циљ екстремистичке политике је стварање једног потпуно хомогеног друштва у коме неће више бити ни политике, а ни историје. Ово је поново једна од кључних тачака код исламског екстремизма који не само да сања о хомогеном исламском друштву, него ни на политику не гледа као на неку самосталну делатност, већ је сматра саставним делом религије[10] тиме што не прави разлику између вере и државе.

[10] Тако на пример турска списатељица Емина Сенликоглу, иначе блиска исламистичким круговима, отворено каже да је ислам политика (Каилиц 2006: 180).

***

Управо у овој тачки саме исламске догме и лежи камен спотицања и неразумевања ислама са Западним светом. Наиме, на Западу се учврстило и постало општеприхваћено начело просветитеља о потреби раздвајања светог и световног. Из овог става је произашао и принцип секуларности држава. О принципу секуларности се у Западним демократијама скоро више уопште не полемише јер је он постао општеприхваћен модел организације односа између државе и цркве.[11] Одвајање вере од државе било је могуће спровести због саме природе хришћанског учења које није превасходно везано за државу. У хришћанству је много важније понашање верника у складу са прописима догме, и не постоји потреба освајања власти да би верник могао да испуни све дужности прописане догмом. За разлику од тога, у исламу је један од услова да се вера оствари у свом пуном капацитету, постојање исламске власти. Сходно томе, дужност сваког верника муслимана је да се стави у функцију стварања исламске власти, управо из разлога доследног спровођења исламске догме. Дакле, дужност сваког искреног верника муслимана јесте да се понаша на такав начин који ће допринети стварању исламске власти у друштву. На овај начин изнесеном ставу се може приговорити да је претеран и да постоје и таква муслиманска друштва и државе у којима постоји мање више доследно спроведен секуларан модел организовања државе, што је апсолутно тачно. Међутим, у свима њима искрени верници муслимани се залажу за јачање исламских елемената у друштву и у коначном теже успостављању „праве“ исламске власти по узору на првобитну заједницу муслимана предвођену пророком Мухамедом. Та заједница је узор за све муслимане како би требало да изгледа исламска држава.[12] Због оваквог става о потреби успостављања власти засноване на исламу и организоване на принципу *умме*, ови елементи се проглашавају екстремистима и исламским фундаменталистима, јер као што смо већ навели на Западу постоји потпуно другачији начин размишљања о организовању друштва и места и улоге појединца у њему. На Западу је све подређено интересима и жељама појединца, грађанина државе, док је у исламу заједница та која је на првом месту, а појединац егзистира само као један делић те заједнице. Када ова два концепта дођу у сукоб на теоријској равни, онда се тај сукоб преноси на праксу на тај начин што се заговорници организовања друштва на принципу заједнице – *умме*, проглашавају екстремистима, користећи све елементе које смо навели на почетку рада.

[11] Потребно је нагласити да и у неким западним државама не постоји до краја доследно спроведен принцип секуларности, као што су Велика Британија и Грчка пре свега. Међутим, у друштву влада таква клима да је немогуће да припадност одређеној вери, која није привилегована, буде дискриминаторска одредница за бављење било каквим државним пословима.

[12] *Уммет* је заједница заснована на веровању, а муслимански уммет је заједница која верује у упутства Аллаха и посланика Мухамеда (Ал-Ахсан 2004: 28).

У претходном делу рада смо навели да су екстремисти они који користе једносмерну комуникацију и потискују јавност, себи дају ексклузивно право на истину и њено тумачење, што све доводи до укидања грађанске једнакости пред законом. Најкарактеристичнији пример оваквог понашања јесте Исламска држава, односно Исламски халифат. Ова организација, која у одређеним елементима испуњава све услове да буде класификована као држава, сигурно неће бити успостављена као таква у оквиру тренутно постојећег међународног права, управо због етикете екстремизма и непоштовања свих правила која познаје и признаје тренутни међународно-правни поредак. Навођење најосновнијих информација у вези са Исламском државом је веома значајно за наш рад јер на територији Западног Балкана постоје групе и појединци који отворено подржавају управо овакав начин организовања друштва и државе.

Под Западним Балканом подразумевамо Србију, БиХ, Хрватску, Црну Гору, Македонију, као земље настале разбијањем СФРЈ, плус Албанију. Дакле, уколико погледамо мапу Европе уочавамо да је Западни Балкан територија која је окружена земљама које су чланице ЕУ. Однос ових земаља са ЕУ јесте двосмеран. Са једне стране, имамо однос ових земаља према Унији, у коме се све залажу за улазак у ову заједницу држава, што представља најзначајнији циљ у њиховој спољној политици. Прецизније речено, најзначајније политичке партије у земљама Западног Балкана су за улазак у Унију. И не само политичке партије, већ и велики део становништва у њима подржава евроинтеграције, јер ову заједницу виде као могућност за бољи живот и напредак. Све ове земље су укључене у процес евроинтеграција и налазе се у некој од фаза приближавања и усклађивања сопствених правних и политичких система са онима који постоје у земљама ове заједнице, што би све требало да води коначним чланством у ЕУ.

Са друге стране званични став ЕУ јесте да подржавају улазак земаља Западног Балкана у Унију, али под условом да оне задовоље одређене услове или стандарде. Ови услови се пре свега тичу структуралних промена и прилагођавања стандардима који постоје у Унији. Као најзначајнији услови се наводе промене закона и њихово прилагођавање европском законодавству, бољи рад правосуђа, економске реформе и до краја спроведена приватизација, реформе полиције, војске и служби безбедности, реформе у области образовања и здравства, разне друге реформе, па све до усвајања еколошких стандарда који постоје у Унији. У свим овим областима земље Западног Балкана се налазе далеко од стандарда који су потребни да би постале пуноправне чланице ЕУ. Уколико на све ове проблеме додамо и проблем безбедности који се манифестује кроз верски екстремизам и тероризам, долазимо до још једног новог услова који се поставља на путу евроинтеграција, а до чијег ће се решења можда и најтеже доћи. Овај моменат је и централна тачка нашег рада, где имамо један нови услов који се односи

на безбедност, а чији корен се налази у верком екстремизму и тероризму. Без имало политичке коректности, мишљења смо да се безбедносни проблем налази у исламском екстремизму и то пре свега у једној струји, односно тумачењу ислама који се назива селефијски покрет, а на нашим просторима се означава још и као вехабијски покрет.

Узрок појаве исламског екстремизма на простору Западног Балкана пре свега треба тражити у превирањима која се дешавају широм муслиманског света. Наиме, постојање неколико најзначајнијих струја у исламском свету које су предвођене веома јаким државама доводи до поделе међу самим муслиманима, па се највећи број жртава у тим сукобима односи на међусобно убијање муслимана. Имамо Турску која претендује да буде вођа сунитских муслимана и чији је утицај најзначајнији на територији Западног Балкана. Даље, такође међу сунитима, имамо Саудијску Арабију, која захваљујући економској снази од продаје нафте има велики утицај на ширење вехабизма на овим просторима. Са треће стране, веома јак међународни утицај који има Иран са својом шиитском варијантом и тумачењем ислама такође има одређени број присталица међу домаћим муслиманима, и то пре свега међу муслиманском образовном елитом. Све ово делује и утиче на појаву сукоба међу самим муслиманима[13], што потврђује и неколико примера у БиХ где је долазило до оружаних инцидената са људским жртвама. Уколико наведемо терористичке нападе који су се дешавали само током 2015. године биће нам јасно да се ради о великом безбедносном изазову са којим се суочава Западни Балкан. Један од терористичких напада, по први пут на територији Републике Српске, десио се у априлу 2015. године у Зворнику, када је припадник вехабијског покрета Нердин Ибрић убио једног а ранио двојицу полицајаца. Недуго након тога, у мају исте године имамо праву малу побуну и оружани напад терориста у Куманову у Македонији где је погинуло чак 8 припадника македонске полиције и 14 терориста, што говори о интензитету борби које су вођене. Као наставак ових терористичких напада уследио је напад припадника вехабијског покрета Енеса Омерагића у сарајевском насељу Рајловац, у коме је убио двојицу припадника Оружаних снага БиХ. Овај терористички напад је по много чему сличан ономе у Зворнику, јер су у оба случаја на мети терориста били припадници безбедносних снага државе БиХ, што представља директан напад на саму државу. На овај начин, терористи су поручили да се не слажу са оваквим уређењем друштва и државе и да су спремни да жртвују и свој живот уколико је то потребно да се друштво и држава промене. Мишљење аутора је да ће сличних терористичких напада у будућности бити још више, а што ће из угла наше теме само још више удаљити регион Западног Балкана од евроинтеграција.

[13] О утицају исламских раскола на односе између муслиманских држава погледати више у (Ђурић, Ајзенхамер 2011: 326).

Уколико анализирамо ко су починиоци терористичких напада у БиХ видећемо да се ради о припадницима вехабијског покрета. Уколико са друге стране неправимо паралелу са већ помињаном Исламском државом видећемо да се на руководећим положајима ове организације налазе управо вехабистички оријентисани муслимани. Тумачење ислама на начин како то раде вође Исламске државе са једне и поједини припадници вехабијског покрета на Западном Балкану са друге стране, могли бисмо дефинисати као екстремно. А према екстремистима, као што смо видели у претходном делу рада, важе посебна правила понашања јер су они дефинисани као неко ко је политички противник. Већина аутора који се баве проблемом вехабија слаже са тезом да је њихов долазак на просторе Западног Балкана везан са верским и грађанским ратом који се у БиХ водио од 1992–1995 године. Наиме, у овом периоду долази до прилива великог броја муџахедина који учествују у рату на страни своје браће у вери муслимана-Бошњака а против хришћана, Срба и Хрвата. Они у суштини учествују у џихаду и борби за веру и ширење ислама.[14] Велики број муџахедина је донео и своје тумачење ислама које се у одређеној мери разликовало од традиционалног ислама који су практиковали муслимани-Бошњаци.[15] Управо због тога се са коришћењем термина вехабија на овим просторима почиње од деведесетих година двадесетог века. Ово мишљење о доласку вехабија током деведесетих година је доминантно и можемо рећи опште прихваћено. Међутим, наше мишљење је ближе становишту да је присуство вехабизма као верског покрета на простору БиХ, али и шире на простору целог Западног Балкана, везано за осамдесете године двадесетог века. Наиме, већ у овом периоду долази до јачања присуства Саудијске Арабије кроз деловање пре свега разних „хуманитарних“ организација. Такво деловање је резултат велике финансијске снаге ове земље захваљујући све значајнијој улози на међународном тржишту нафте. Међутим, са финансијском помоћу долази и до својеврсног прозелитизма у смислу да финансијери фаворизују тумачење ислама на начин како се он тумачи у овој земљи. Са друге стране, током осамдесетих година двадесетог века долази до повећања броја муслимана са наших простора који се школују у Саудијској Арабији, где на самом „извору“ вехабизма стичу она знања и учења која ће касније ширити у земљама из којих су дошли. Међу тим студентима је био велики број муслимана из БиХ

[14] Као дефиницију џихада можемо да користимо следећу одредницу: „Најчешће се овај израз преводи као „свети рат“. У куранском смислу, џихад је много више од обичног рата. То је у ствари „скуп мера и активности на моралном, политичком, економском и војном плану намењених ширењу и јачању исламске религије и заједнице“.“ (Јевтић 2009: 316).

[15] Постоје бројни муслимански ауторитети који сматрају да управо вехабије тумаче ислам на исправан начин и да је за њих погрдно користити било који други назив осим просто назива „муслиман“ (Штулановић 2008: 3).

и са Косова. Многи од њих данас раде у самим Исламским заједницама ових држава и представљају најзначајнију интелектуалну снагу вехабизма у њима.

Због свега наведеног имамо тренутну ситуацију да су се припадници вехабијског покрета дубоко укоренили међу традиционалним муслиманима и да сваким даном њихов утицај све више расте. У многим деловима БиХ, Србије у Рашкој области и на Косову и Метохији, као и у Македонији постоје праве мале заједнице у којима живе само припадници овог покрета и где се живот одвија према строгим шеријатским прописима. Такође, постоје и џамије у великим градовима као што су Сарајево, Приштина и Скопље у које долазе само припадници овог покрета. Све то оставља велики простор за њихово несметано и неконтролисано деловање и ширење идеја које су са тачке гледишта Западног, пре свега хришћанског, човека изузетно екстремне и опасне. Као још један разлог за бригу и додатно компликовање ситуације намеће се и ратни сукоб који се води у Ираку и Сирији, односно на територији Исламске државе. Наиме, припадници вехабијског покрета пре свега, али и други муслимани са Западног Балкана, ратују на страни Исламске државе и на тај начин долазе до изузетно значајне војне обуке, јер на овим ратиштима постају искусни и обучени војници. Можемо да поставимо питање шта све може да се догоди када се ови искусни ратници врате са ратишта а залажу се за екстремне идеје. Да ли ће и колико чекати на остварење својих идеја у пракси или ће кренути да делују и врше разне терористичке нападе, све у циљу слабљења овдашњих држава које доживљава као изразите непријатеље. Аутори овог рада су убеђени да ће одређени број повратника са страних ратишта наставити да примењује разне субверзивне акције против држава Западног Балкана и на тај начин шири страх и панику код локалног становништва, а са друге стране чини идеју стварања великог исламског халифата у неком тренутку у будућности могућом. Оптерећене овим безбедносним проблемом који са собом носи исламски екстремизам и тероризам, државе Западног Балкана ће бити још даље од евентуалног приближавања и коначног пријема у Европску Унију.

Литература

Абдел-Самад 2014: H. Abdel-Samad, *Der islamische Faschismus*, München: Droemer.

Ал-Ахсан 2004: A. Al-Ahsan, *Ummet ili nacija: kriza identiteta u savremenom muslimanskom društvu*, Sarajevo, Libris.

Бакес 2003: U. Backes, „Entwicklung und Elemente des Extremismuskonzepts“ http://www.dvpw-extremismus.uni-bonn.de/dokumente/Backes-Begriffsgeschichte-03.html.

Бакес 2007: U. Backes, „Meaning and Forms of Political Extremism in Past and Present“ Brno: *Central European Political Studies Review*, Vol. IX, Part 4, International Institute for Political Studies, 242–262.

Бобио 1997: Н. Бобио, *Десница и левица*, Београд, Подгорица: Народна књига, Цид.

Де Беноа 2007: А. де Беноа *Комунизам и нацизам: 25 огледа о тоталитаризму у XX веку 1917-1989*, Београд: Центар за изучавање Традиције „Укронија“.

Диковић, Новаковић 2012: Ј. Диковић, А. Новаковић, „Евроскептицизам – недостајућа карика политичког живота Србије“, Београд: *Српска политичка мисао*, vol. 37, бр. 3, Институт за политичке студије, 61–80.

Достанић 2013: Д. Достанић, „Историја појма екстремизам“, Нови Сад: *Култура полиса*, бр. 20, 41–60.

Дугин 2008: А. Дугин, *Конспирологија*, Београд: Логос.

Ђурић, Ајзенхамер 2011: Ж. Ђурић, В. Ајзенхамер, „Утицај исламских раскола на формирање политичких система Саудијске Арабије и Ирана“, Београд: *Политичка ревија*, vol. 29, бр. 3. Институт за политичке струдије, 311–338.

Јашке 2006: H. G. Jaschke, *Politischer Extremismus*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Јевтић 2009: М. Јевтић, *Политикологија религије*, београд: Центар за проучавање религије и верску толеранцију.

Јесе 2011: E. Jesse, „Extremismus“ in: D. Nohlen, F. Grotz (Hrsg.), *Kleines Lexikon der Politik*, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 167–169.

Каилиц 2006: S. Kailitz, *Politischer extremismus in der Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Липсет 1969: С. М. Липсет, *Политички човек*, Београд: Рад.

Нолте 2011: E. Nolte, *Späte Reflexionen: Über den Weltbürgerkrieg des 20. Jahrhunderts*, Wien, Leipzig: Karolinger Verlag.

Риле 1939: O. Rühle,“The Struggle Against Fascism Begins with Struggle Against Bolshevism” in: *Living Marxism*, Vol. 4, No. 8, http://www.marxists.org/archive/ruhle/1939/ruhle01.htm.

Талмон 1960: J. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, New York: Frederick A Praeger Publishers.

Хиртен 2004: H. Hürten, “Waldemar Gurian and the Development of the Concept of Totalitarism” in H. Maier (ed.) *Totalitarianism and Political Religions,*

Vol. I: Concepts for the Comparison of Dictatorship, London, New York: Routledge, 40–49.

Шефер 2004: M. Schäfer, "Luigi Struzo as a Teorist of Totalitarianism", in H. Maier (ed.) *Totalitarianism and Political Religions, Vol. I: Concepts for the Comparison of Dicratorship*, London, New York: Routledge, 21–30.

Шмит 2001: Карл Шмит, *Појам политичког* у Карл Шмит, *Норма и одлука: Карл Шмит и његови критичари*, Београд: Филип Вишњић.

Штулановић 2008: M. Štulanović, *Ko su vehabije*, Riyadh: Pomoćni ured za dawu, *http://d1.islamhouse.com/data/bs/ih_books/bs_Muharem_Stulanovic_Ko_su_vehabije.pdf.*

Бојан Д. Ђокић*
Стручни сарадник – историчар
Музеј жртава геноцида, Београд

DOI 10.7251/ZRNETOM11510107DJ

Оригинални научни рад

КОСОВО И МЕТОХИЈА У ДРУГОЈ И ТРЕЋОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ: ОД БУЈАНСКЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ ДО ЈЕДНОСТРАНО ПРОГЛАШЕНЕ НЕЗАВИСНОСТИ

Ни мањег парчета земље ни већег искушења за многе народе и човечанство.
(Милосављевић, 2012: 469).

Српски народ није решио своје национално питање, иако је оно отворено пре више од 200 година. Српско национално питање отворено 1804. године готово у потпуности је решено стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године. У првој, другој, а делимично и трећој Југославији остварено је уједињавање српског народа. Међутим, распад Титове Југославије довео је до поновног отварања српског националног питања. Распадом друге Југославије почетком 90-их година XX века, поред српског националног питања отворила су се и друга национална питања на Балкану. Српско национално питање се отворило у невреме и „као резултат историјског процеса после вишегодишњег затишја, повучености и заборава, еруптивно, у најнесрећније време, без међународне потпоре“. (Петрановић, 1993: 126). Отварање српског националног питања утицало је на цео југословенски простор, па је узнемиравао и Европу и свет.

Српско национално питање на Косову и Метохији отвара се још 80-их година XX века, „као иницијална каписла отварања српског питања у Југославији“. (Шутовић, 2012: 890). Српско питање је отварало и питање свих осталих националности, па тако и питање албанског становништва. Са једне стране је српско национално питање у виду окупљања свег Српства у једној држави, а са друге стране паралелно постоји од 1878. године, албанско национално питање, које се може пратити кроз читав XX век, како сазрева национална свест Албанаца. (Петрановић, 1993: 11).[1] Та два национална питања сукобила су се на простору Косова и Метохије. Разлика између њих је само циљ: албански национализам имао је за циљ сепаратизам, а српски унитаризам. Иза српског унитаризма крила се гола егзистенција односно

* bojandjokic2005@yahoo.com.

[1] Буђење и сазревање националне свести Албанаца може се пратити од 1878. године, па преко 1912–1913, 1919–1921, 1941, 1944–1945, 1968, 1981, 1989–1991, 1998–1999, а кулминирали су једнострано проглашеном независношћу Косова и Метохије 2008. године.

очување биолошког опстанка српског становништва, његових духовних светиња и идентитета. Иза албанског сепаратизма корачала је идеја Велике Албаније. Треба разумети да је српско становништво на акцију покретао страх, а иза покрета албанског становништва крила се мржња, јер албанско становништво никада није осећало Србију као своју државу.

На Косову и Метохији постојао је отворен или притајен сукоб између Срба и Албанаца као константа од 1878. године, у зависности од околности и времена. У том сукобу око истог комада територије, Албанци су се позивали на етнички разлог, а Срби на историјско право. Српска политика је доживела велики неуспех на Косову и Метохији, јер није разумела да у сукобу између та два права, увек побеђује етнички разлог. Можда је једна од великих грешака што је решавање питања Косова и Метохије водила друга и трећа Југославија и њени кадрови. У другој и трећој Југославији, Србија није имала субјектност у међународним односима, али не треба заборавити да „Србија није држава у унутрашњим и спољним односима“ ни у првој Југославији. (Петрановић, 1993: 13–14). Субјективитет у међународним односима имала је једино Југославија, па је и питање Косова и Метохије било у њеном делокругу.

Српски народ на Косову и Метохији преживљавао је различите фазе, а које су зависиле од важних унутрашњо-политичких и спољних догађаја. Време од краја Другог светског рата, па до једнострано проглашене независности тзв. Републике Косова, можемо поделити на 4 периода. Први период обухвата време од краја Другог светског рата до пада Александра Ранковића 1966. године и у овом периоду имамо тзв. умерен степен албанског насиља. Други период обухвата интервал од пада Александра Ранковића, па до 1990. године када се насиље и терор појачавају и достижу средњи степен интензитета. Трећи период је период од 1990. до почетка 1998. године, када постоји умерено насиље Албанаца, али је ефикасно сузбијано, односно државна власт је омогућила безбедност за мањинске заједнице која није постојала у претходним периодима. Последњи период обухвата време од почетка 1998. до 2008. године. У овом, четвртом периоду, насиље и терор су кулминирали у периоду од завршетка НАТО агресије на Савезну Републику Југославију (СРЈ) до тзв. мартовског погрома 2004. године. Насиље и терор највишег интензитета трајали су у периоду од јуна до септембра 1999. године. Насиље и терор у току 1999. године довели су до изгона око 250.000 припадника мањинског становништва из покрајине. Заједничка карактеристика за све периоде су: 1. насиље и терор Албанаца, а само је било питање којег су степена; 2. константно исељавање српског становништва што је водило константној промени етничке слике покрајине у корист Албанаца; 3. појединачна убиства су карактеристична за све периоде,

а за четврти и масовна убиства српског становништва; 4. Лоше вођена политика југословенских и српских власти према Косову и Метохији.[2]

Проблем Косова и Метохије је дугог трајања, а актуелно постаје 1878. године, од независности Србије и формирања Призренске лиге. Призренска лига основана је под покровитељством Турске 1878. године и имала је за циљ стварање независне, етнички чисте албанске државе на свим просторима где живе Албанци. Призренска лига отворила је албанско национално питање и од њеног формирања започиње сазревање албанске националне самосвести. (Петрановић, 1993: 97). За своје планове, Албанци су имали подршку Турске и Аустроугарске, у Другом светском рату Италије и Немачке, а крајем XX века највећи њихов савезник су САД.

Албанци су били народ који је у другу Југославију ушао гневан. Три главна разлога незадовољства албанског становништва у Југославији леже у Другој призренској лиги, Бујанској конференцији и побуни крајем Другог светског рата. Друга призренска лига основана је септембра 1943. године на конференцији у Призрену, а Трећа призренска лига формирана је 1946. године у САД. Свака је имала исти циљ – формирање етнички чисте Велике Албаније. Одлуке Другог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) нису посебно помињале албанско становништво нити је на заседању било речи о статусу Косова и Метохије. Због тога, питање статуса Косова и Метохије покушали су да наметну албански комунисти на конференцији у Бујану. Бујанска конференција била је Оснивачка конференција НОО за Косово и Метохију. Одржана је у Грију, код Бујана у Албанији, од 31. децембра 1943. до 2. јануара 1944. године. Од 49 делегата, само 7 нису били Албанци (по три из редова српског и црногорског становништва и 1 муслиман). Делегати су били из Албаније, Косова и Метохије и Црне Горе. Конференција је усвојила резолуцију у којој се изражавала жеља да се покрајина уједини са Албанијом. На конференцији у Бујану је промењено име Метохије у назив Дукађин и односио се и на делове северне Албаније. (Хадалин, 2012: 812). Циљ конференције је био обезбеђивање континуитета политичке сецесије од Југославије и припајања Албанији после завршетка Другог светског рата. Иако су учесници конференције директно радили против Југославије, нико од њих није кажњен након завршетка рата. (Гаћиновић, 2012: 229). Поводом Бујанске конференције и резолуције која је усвојена, Централни комитет Комунистичке партије Југославије (КПЈ) је реаговао писмом, којег

[2] Било је мноштво погрешних одлука српских и југословенских власти према Косову и Метохији. Једна од погубних комунистичких одлука била је и проширење територије покрајине на северне делове уже Србије 1959. године. Додавањем територија општине Рашка, које су биле насељене већински српским становништвом, одређене су и проширене границе Косова и Метохије, али и смањене границе уже Србије.

су косовскометохијски комунисти добили тек средином 1944. године! Да се не слаже са албанском жељом за уједињењем покрајине и Албаније, КПЈ је убрзо и практично показала. Одлуке Бујанске конференције о присаједињену Косова и Метохије Албанији, поништене су Резолуцијом Обласне народне скупштине Косова и Метохије у Призрену јула 1945. године која је предвиђала прикључење Косова и Метохије Србији као њен саставни део. Привремена народна скупштина Демократске федеративне Југославије (ДФЈ), као одговор, донела је Резолуцију да област Косово и Метохија треба да буде саставни део Србије, а на Трећем заседању АВНОЈ-а је, такође, Резолуцијом потврђено прикључење Косова и Метохије Србији. На тај начин је решено питање државно-правног статуса Косова и Метохије у саставу Србије и ДФЈ. Колико Албанци нису осећали Србију и Југославију као своју земљу, говори и њихова оружана побуна крајем Другог светског рата. Побуна Албанаца на Косову и Метохији 1944/45. године довела је до успостављања војне управе, која је трајала од фебруара до јуна 1945. године. Побуна Албанаца је угушена, али је простор Косова и Метохије био нестабилан све до почетка 50-их година када су последњи побуњеници ухапшени и елиминисани.[3] Међутим, албанска антисрпска делатност тиме није заустављена, већ се само притајила у мрачним куцима србофобије, чекајући тренутак да покаже своју деструкивну снагу.

После завршетка Другог светског рата, видљив је напор југословенских власти да се пацификује и демилитаризује простор Косова и Метохије. После позива да се све нелегално оружје преда и слабог одзива становништва, Служба државне безбедности (СДБ) на Косову и Метохији спровела је акцију сакупљања оружја 1955/56. године. Оружје је одузимано од свих грађана који су живели у покрајини. У овој акцији је било много злоупотреба и насиља СДБ, а који су касније искоришћени у току и после обрачуна са Александром Ранковићем 1966. године. Падом Александра Ранковића, започиње нова ера у југословенској држави, а која је била трагична за српско становништво на Косову и Метохији.

Србија има историјско и уставно право над Косовом и Метохијом, што је старије од етничког права. (Гаћиновић, 2012: 237). У другој и трећој Југославији, покрајина је била саставни део Србије иако је често мењала надлежности и назив.[4] Југословенски устави из 1946, 1953, и из 1963. године

[3] Комунистичка власт је процесуирала неке вође албанских бандита и одметника, али не све. Ради братства и јединства, обичним војницима у албанској побуни је прогледано кроз прсте и они су убрзо наставили своје антисрпско деловање, често и кроз највише институције власти у покрајини.

[4] До 1963. године званичан назив био је Аутономна Косовско-метохијска област, потом Аутономна Покрајина Косово и Метохија, а у периоду 1968–1989. године званичан уставни назив био је Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово. Од 1989. године званичан назив био је Аутономна покрајина Косово и Метохија.

обезбеђивали су Србији целовитост и унитарност. Међутим, Устав из 1974. године и уставни амандмани који су донети неколико година раније, разбили су унитарност Србије и од ње направили практично федерацију. Према Уставу из 1974. године, покрајина Косово и Метохија и покрајина Војводина добиле су атрибуте државности и у Југославији постале конститутивни елемент. То је представљало први корак ка образовању Косова и Метохије као републике у Југославији, а касније и свеалбанске интеграције на Балкану. Опаснији од Устава из 1974. године био је тзв. Уставни оквир за привремену самоуправу у покрајини који је донела Привремена административна мисија Уједињених нација у покрајини (УНМИК) 2001. године и који је успоставио значајан степен самоуправе и умногоме прејудицирао будући статус покрајине. Као и 1974. године, ни 2001. српска елита није схватила опасност овог акта, а реакција је била блажа него 1974. године.

Политика „федеративне равнотеже“ која је спровођена у другој Југославији штетила је интересима српског народа, нарочито на Косову и Метохији. (Петрановић, 1993: 96). Чланови Централног комитета Савеза комуниста Србије, Добрица Ћосић и Јован Марјановић су се 1968. године супротставили националној политици југословенске државе према Косову и Метохији, али то није било довољно да се спречи доношење новог Устава. (Петрановић, 1993: 115). Уставни амандмани Социјалистичке федеративне републике Југославије (СФРЈ) усвојени 26. децембра 1968. године одредили су положај и улогу аутономних покрајина и њихова права и обавезе. Назив Аутономна покрајина Косово и Метохија промењен је у Социјалистичка аутономна покрајина (САП) Косово. Покрајина је била у саставу СР Србије, али је имала право да доноси сопствене уставне законе, право да шаље своју делегацију у Веће народа Савезне скупштине, право на Народну банку, право на Врховни суд и право да се, без сагласности Скупштине САП Косово, не може променити територијални интегритет. Уставом СФРЈ из 1974. године САП Косово постаје конститутивни део југословенске федерације. Устав је предвиђао консензус република и покрајина приликом одлучивања. Устав СР Србије донет је неколико дана после, и он је САП Косово дефинисао као саставни део СР Србије. Иако је САП Косово формално-правно било у саставу СР Србије, права и обавезе покрајине као и њен статус одређене су федералним уставом. Скупштина САП Косова прогласила је 27. фебруара 1974. године Устав Косова. Устав из 1974. године био је на снази до 1989. У фебруару 1989. године Скупштина СР Србије усвојила је амандмане на Устав Србије и упутила их покрајинским скупштинама на сагласност. Скупштина САП Војводине дала је сагласност на амандмане на Устав СР

Албанским политичарима и екстремистима било је важно да избришу назив „Метохија“, јер тај назив потиче од грчке речи метох (црквена или манастирска земља) и јасно указује на српску православну баштину на Косову и Метохији (Шуваковић, 2012: 859).

Србије 10. марта, а Скупштина САП Косова дала је сагласност 23. марта. Нешто раније су Председништво САП Косова и Покрајински комитет Савеза комуниста Косова једногласно подржали амандмане на Устав Србије. Србија је овим уставним променама вратила државност на целој територији – враћен уставни и државни суверенитет над покрајинама, а покрајинама је смањена аутономија сужавањем њених ингеренција у законодавној, судској и извршној власти. Септембра 1990. године Скупштина Србије донела је нови Устав који је увео вишепартијски систем, покрајине лишио атрибута државности, остављајући им територијалну аутономију, па је тако вратио Србији државност на целој територији. Устав је вратио појам Метохија у име покрајине и знатно сузио аутономију Косова и Метохије, успостављајући унитаристичку Србију.

На уставне промене из 1989/1990. године треба гледати као покушај да се реши неравноправан статус Србије у Југославији и српског народа. Очекивало се да ће уставни амандмани стабилизовати ситуацију и довести до дијалога две стране, међутим, имали су супротан ефекат. Закашњела, али оштра реакција албанских вођа довела је до заоштравања националних сукоба у покрајини. Масовни протести Албанаца започели су 1989. године када су усвојени уставни амандмани који су били у функцији ограничавања власти покрајинама. Законом о престанку рада Скупштине и Извршног већа САП Косова донетог 5. јула 1991. године распуштени су ти органи, а до новог конституисања Скупштине и Извршног већа Косова њихова права преузеле су Скупштина и Влада Србије. (Петровић, 2012: 566). Као вид ненасилног отпора и бојкота, Албанци су изашли из свих институција Републике Србије.

Док је трајала дезинтеграција Титове Југославије, Савезно веће Скупштине СФРЈ усвојило је Устав СРЈ 27. априла 1992. године. Према Уставу, СРЈ је била формирана од две равноправне федералне јединице: Србије и Црне Горе, а он није регулисао положај покрајина. Статус покрајина био је одређен Уставом Србије из 1990. године који је био на снази до 2006. године када је донет нови Устав. У преамбули новог Устава Србије из 2006. године стоји уписано да је Косово и Метохија саставни део Републике Србије.

За догађаје који су уследили крајем XX века, у многоме је заслужна интернационализација косовскометохијског питања коју су успели да наметну Албанци. Албански образац деловања према иностранству је био исти током 90-их година XX века. У иностранству су слане поруке у којима је свака акција српске и југословенске полиције да заштити српско и остало мањинско становништво на Косову и Метохији проглашавана за репресију, насиље и терор над албанским становништвом.[5] Албански политичари

[5] Средином 1994. године задат је тежак ударац спољној политици СРЈ када је на парламентарном заседању КЕБС-а у Бечу усвојено тзв. Бечко саопштење. У овом саопштењу констатовано је тешко кршење људских права и слобода СРЈ на Косову и Метохији, Војводини и Санџаку. Међународна заједница је поштовала

из покрајине су у својим изјавама тражили да покрајина добије статус републике и да у покрајину дођу трупе Уједињених нација (УН) и НАТО како би осигурале мир и безбедност. Неретко су позивали да се успостави протекторат УН на Косову и Метохији. Жеље су им испуњене потписивањем споразума у Куманову и Резолуцијом 1244 Савета безбедности УН.

Током 90-их година XX века Срби и Албанци су имали различит поглед на решавање питања Косова и Метохије. Захтев Албанаца је била независна република, а власти у Београду су нудили побољшање положаја албанског становништва. Суштински, раздор две стране било је право на самоопредељење до отцепљења. Стидљиво су се чули и компромисни предлози, идеје о подели Косова и Метохије, али ниједна страна није била за такав сценарио решавања косовско-метохијског питања. Албанци нису желели поделу, нити би се задовољили статусом који им је био гарантован Уставом из 1974. године. Имали су само један циљ – независна република. Са друге стране, српски политичари нису били вољни за компромис. Током деведесетих, у међународним кружоцима се све више говорило да Косово и Метохија треба да добију специјалан статус, уз поштовање граница и људских права. Тај „специјалан статус“ значио је, наравно, републику у оквиру Југославије. Водеће силе Запада нису подржале сецесију покрајине све до завршетка НАТО агресије на СРЈ, а онда се то мишљење полако мењало.

територијални интегритет и суверенитет Србије, али је константно истицала да Србија треба да обезбеди поштовање националних и људских права свим својим грађанима, укључујући и Албанцима на Косову и Метохији. Истовремено, услов за укидање санкција Југославији био је решење питања покрајина. Београду је константно замерано стање људских права албанског народа на Косову и Метохији. Комисија УН за људска права је марта 1995. године својом резолуцијом задала још један ударац спољној политици СРЈ којом су власти у Београду оптужене за тешко кршење основних људских права и слобода на територијама двеју покрајина. Додатан ударац нанет је СРЈ марта 1997. године када је Европски парламент у Стразбуру усвојио резолуцију о Косову и Метохији. У резолуцији се констатовало да је ситуација у покрајини тешка и да две стране морају хитно пронаћи мирно решење дијалогом. Министри спољних послова ЕУ донели су јуна 1998. године одлуку о примени мера Контакт групе којима се забрањују нове инвестиције у Србији, а СРЈ је замерено да употребљава превелику силу на простору Косова и Метохије. Додатни захтеви су постављени властима у Београду од Министара спољних послова земаља чланица Контакт групе јуна 1998. године када је захтевано повлачење полицијских снага из покрајине, присуство иностраних посматрача, повратак избеглих лица кућама и брзи напредак у дијалогу са Албанцима. Међутим, јула месеца 1998. започела је офанзива државних снага безбедности против паравојне формације тзв. Ослободилачке војске Косова, која је завршена у септембру исте године и у којој је држава успела да поврати контролу над највећим делом Косова и Метохије. Борбе оружаних снага СРЈ са паравојном формацијом ОВК у овом периоду, довеле су до великог броја, углавном, албанских избеглица. Због таквог стања ствари на терену, у августу је Европска унија упутила захтев НАТО-у да интервенише у косовскометохијској кризи.

Етнички сукоби на Косову и Метохији трају вековима. Политички сукоби кулминирали су 90-их година XX века када је дошло до разградње и разбијања Југославије. Јула месеца 1990. године, Скупштина тадашње Аутономне покрајине Косова коју су углавном чинили Албанци, усвојила је Декларацију о стварању Републике Косово, у којој је истакнут захтев за њеним признањем као државе у оквиру Југославије. Неколико месеци касније, у септембру, на тајном заседању у Качанику, донет је и Устав тзв. „Републике Косово". Албанци су 1991. године на Косову и Метохији одржали незванични и илегални референдум за независност, а 1992. године и изборе за представнике у скупштини „Републике Косова". Албанци су успоставили систем паралелних институција у свим областима друштвеног живота. Тако је 1993. године формирана милитантна организација Ushtria Çririmtare e Kosovës (UÇK) – Ослободилачка војска Косова, која је одговорна за потоње злочине над српским становништвом на Косову и Метохији. Илегална влада тзв. „Републике Косово" је 1997. године формирала наоружане паравојне формације косовских Албанаца под називом Formacionet ushtarake te Republikës Kosovës (ФАРК – Оружане формације Републике Косова). Ове две милитантне формације, заједно са групама наоружаних цивила тзв. „милицијом", одговорне су за терор, насиље и злочине над српским становништвом на Косову и Метохији. Жртве албанских милитантних формација били су, пре свега, припадници српске националности и осталих мањинских заједница на Косову и Метохији, али и особе албанске националности, лојални грађани Републике Србије. Насиље и терор су појачани после 10. јуна 1999. године, када је завршено НАТО бомбардовање СРЈ и када су на Косово и Метохију стигле међународне снаге.

Криза на Косову и Метохији започела је 22. марта 1998. године када је дошло до унутрашњег оружаног сукоба између оружаних снага СРЈ и паравојне формације тзв. Ослободилачке војске Косова (ОВК).[6] Криза је проузроковала НАТО бомбардовање СРЈ, које је трајало од 24. марта до 10. јуна 1999. године. Бомбардовање је завршено споразумом у Куманову између Војске Југославије (ВЈ) и НАТО-а, и Резолуцијом 1244 Савета безбедности УН. По завршетку бомбардовања, паралелно са повлачењем државних снага безбедности са Косова и Метохије (ВЈ и Министарства унутрашњих послова), текао је процес доласка међународних војних мировних снага (КФОР = Kosovo Force) и УНМИК-а, али и припадника ОВК у Покрајину. Између тих процеса настао је вакуум безакоња који је искоришћен за насиље и терор над српском заједницом. Насиље и терор су спроводили припадници ОВК, а најчешће се огледао у отмицама и убиствима припадника српске и других мањинских заједница на Косову и Метохији.[7]

[6] Архив Музеја жртава геноцида (АМЖГ), Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, Пресуда К. В. 2/07, од 20. децембра 2007. године, у кривичном предмету против окривљеног Синана Морине.

[7] „Ослободилачка војска Косова, у коју се регрутовало албанско

Албанци на Косову и Метохији су под изговором да се боре против српске репресије подигли 1998. године оружану побуну. Саша Милојевић наводи да је оружана побуна нелегалан начин остваривања политичких циљева неке друштвене групе, и то применом оружаног насиља. (Милојевић. 2008, 16). Милојевић наводи да се оружана побуна често користи као инструмент при покушају сецесије неке друштвене групе (Милојевић, 2008: 5). Циљ побуне није била наводна српска репресија над албанским становништвом него сецесија покрајине од Републике Србије. Према Милојевићу оружана побуна представља посебно опасан облик угрожавања безбедности сваког друштва којим се подривају његове основе (Милојевић, 2008: 5). Милојевић наводи да оружана побуна представља тешко кривично дело у свим државама света, јер у себи садржи елементе масовног, ескалирајућег и врло суровог насиља (Милојевић, 2008: 5). Оружана побуна Албанаца на Косову и Метохији довела је до насиља и терора према српском становништву и проузроковала је велики број цивилних жртава.

Насиље и терор Албанаца огледао се, пре свега, у отмицама и убиствима грађана српске националности. Отмице су вршене на путевима (превозним средствима), њивама, породичним кућама, угоститељским објектима, на радним местима, итд. Отимани су мушкарци и жене, деца, стари људи, инвалиди, тешки болесници, и други. Отети су били незаконито затварани у шталама, подрумима, помоћним зградама, приватним кућама, итд. Били су испитивани, мучени, сексуално злостављани, погубљени на монструозне начине. Затвори и логори за отета лица налазили су се на територији Косова и Метохије, али и у Албанији.[8] Насиље и терор су кулминирали у току 1999. године, а посебно после завршетка НАТО агресије на СРЈ, када су на Косово и Метохију дошле снаге КФОР-а и УНМИК-а.

Подаци Министарства унутрашњих послова Републике Србије говоре да су 1.303 лица регистрована као отета и нестала у периоду од 1. јануара 1998. до 27. септембра 2001. године. (наведено према: Антонијевић, 2009: 216). Према подацима Душана Вруђинића, укупан број отетих и несталих жртава албанског тероризма на Косову и Метохији у периоду од 1. јануара 1998. до 1. новембра 2001. године је 1441. (Вруђинић, 2007: 113). Нажалост,

становништво, имала је војну организацију, материјална средства и команду, што је овој формацији омогућавало да изводи континуиране и усклађене војне акције и да осваја и контролише делове територије Косова и Метохије, а један од циљева им је био и протеривање неалбанског становништва са подручја Косова и Метохије. Деловање формације ОВК је било организовано у оперативне зоне, на одређеним географским подручјима, које су представљале зоне одговорности са војном и другом структуром...“ (Исто). Више о отмицама српског и осталог мањинског становништва на Косову и Метохији видети: Ђокић, 2015: 123–144.

[8] Више о затворима и логорима видети у: (Антонијевић, 2009; Недељковић, Новаковић, 1999; Мијатовић, 2004).

не постоји званичан јединствени списак отетих и несталих на Косову и Метохији у предратном, ратном и поратном периоду. Ипак, без обзира на непотпуне и апроксимативне податке о броју отетих лица, није спорно да су за већину отмица на Косову и Метохији одговорни припадници тзв. ОВК, што и Фонд за хуманитарно право добро примећује. (Fond za humanitarno pravo, *Sudbina Srba, Crnogoraca, Roma, Bošnjaka i Aškalija nestalih na Kosovu,* 2005: 2–4).

Терор ОВК у току 1999. године довео је до принудног напуштања Косова и Метохије око 200.000 грађана српске националности и око 50.000 припадника других мањинских заједница. Принудно исељавање српског становништва са Косова и Метохије постоји као константа неколико векова. Насилни прогони српског становништва (а са прогонима је долазило насељавање Албанаца) започели су са Првом великом сеобом српског народа 1690. године, преко Друге сеобе српског народа 1739. године, а наставили се и током XVIII и XIX века. У периоду од Прве призренске лиге 1878. до Првог балканског рата 1912. године започео је константан и интензиван прогон српског становништва. Насиље, терор и прогони настављени су у периоду непосредно пре и за време Великог рата (1912–1918), у периоду између два рата и за време Другог светског рата. Комунистичка власт у Југославији није успела да заустави насиље и терор Албанаца, који су посебно видљиви у периоду 1966–1990 године. Највећи прогон догодио се 1999. године када је са Косова и Метохије протерано око 250.000 припадника српског и осталог мањинског становништва. Чињенице нам говоре да прогон српског становништва 1999. године није био нимало случајан. Насилним прогонима српског становништва, Албанци су мењали етничку структуру Косова и Метохије. Прогонством из 1999. године реализована је девитализација српског становништва у покрајини, што је био циљ албанске елите још од Прве призренске лиге 1878. године.

У другој Југославији, проблем исељавања српског становништва и осталих мањинских заједница са Косова и Метохије пред албанским терором, постаје актуелан од 1968. године. Због критике националне политике Савеза комуниста Југославије и албаноцентризма на Косову и Метохији из Савеза комуниста Србије искључени су Добрица Ћосић и историчар Јован Марјановић. Колико су били у праву, говори и податак да су, који месец касније, албански сепаратисти своје захтеве о устројству Косова и Метохије као посебне фереералне јединице објавили у албанском листу Рилиндја из Приштине. Такође, партијски активи у појединим косовскометохијским градовима истакли су захтев да Косово и Метохија постане република у оквиру СФРЈ, да Албанци постану конститутивни народ у СФРЈ и да Косово и Метохија добије Устав, а партијски актив у Приштини затражио и поштовање права на самоопредељење албанског народа на Косову и Метохији. Масовне антисрпске и антијугословенске демонстрације Албанаца у Приштини

избиле су 27. новембра 1968. године на државни празник НР Албаније. Демонстрације мањег интензитета избиле су и у осталим градовима на Косову и Метохији. Заједничка парола на овим демонстрацијама била је „Косово – Република“, што је био и главни захтев. Тада се појавила и парола, која ће бити главна карта Албанаца пред међународном заједницом 90-их година – „Против српских угњетача“. (Павловић и други, 2012: 148–150). Демонстрације су заустављене уласком тенкова Југословенске народне армије у улицама Приштине 28. новембра 1968. године и наредбом да војска заузме све јавне зграде на Косову и Метохији. Као и после Другог светског рата, убрзо је све било заборављено и гурнуто у запећак, што ће довести до још већег албанског терора, који ће убрзо осетити српски народ на Косову и Метохији, али и републичке и југословенске власти. (Павловић и други, 2012: 148–150). Уставним амандманима из 1968. године и Уставом из 1974. започело је угњетавање „српских угњетача“ које је довело до албанског угњетавања српских грађана Косову и Метохији, што је подстрекивало исељавање и драстичну промену етничке мапе покрајине. Антисрпско и антијугословенско деловање показало се, још једном, убрзо после смрти Јосипа Броза Тита, у виду насилних демонстрација. Демонстрације албанских студената избиле су у Приштини у марту и априлу 1981. године. Демонтрације на Косову и Метохији 1981. године организоване су у неколико општина и имале су исти образац деловања и циљ као и демонстрације из 1968. године. И овог пута су демонстрације осудили комунистички руководиоци, али је све остало и пребачено на „контрареволуционаре“. Убрзо је било јасно да су демонстрације биле инспирисане и организоване од припадника илегалне организације под називом „Национални покрет за ослобођење Косова и осталих албанских крајева“, у кооперацији са другим антисрпским и антијугословенским оранизацијама Албанаца.

Од албанског руководства на Косову и Метохији се није очекивало да се озбиљно позабаве питањем исељавања српског и другог мањинског становништва, али се очекивало од званичних институција Србије и Југославије. На проблем принудног исељавања углавном се окретала глава све до смрти Јосипа Броза Тита. О принудном исељавању са Косова и Метохије расправљала је Скупштина СР Србије 1985. године и тада је закључено да су притисци на мањинско становништво били учесталији и интензивнији 1984. године, него годину дана раније. Једна Петиција српског становништва са Косова и Метохије којом је затражено да се спречи принудно исељавање мањинског становништва, упућена је октобра 1985. године скупштинама Србије и Југославије. Међутим, значајнија је Петиција 213 јавних радника Београда која је упућена јануара 1986. године Скупштини СФРЈ. Јавни радници Београда захтевали су промену стања на Косову и Метохији и заустављање албанског насиља у покрајини.[9] Додатан притисак

[9] Најзначајнији потез интелектуалаца Србије био је објављивање тзв.

извршило је становништво 42 села са Косова и Метохије, које је дошло у Београд фебруара 1986. године са захтевом да се спречи притисак Албанаца на мањинско становништво или ће се колективно иселити. Жалбе мањинског становништва са Косова и Метохије су постале учестале, па је у таквој ситуацији, Савезно веће Скупштине СФРЈ усвојило Закључке о спречавању принудног исељавања мањинског становништва са Косова и Метохије, а на заједничкој седници Председништва СФРЈ и ЦК СКЈ закључено је да су албански национализам и антијугословенско деловање на Косову и Метохији и даље јаки и да се наставља принудно исељавање мањинског становништва. Небезбедност и неравноправност мањинског становништва више нису били табу тема.

У синергији са насиљем и терором, Албанци су 80-их и 90-их година XX века применили још једну тактику ради етничког чишћења покрајине. Ту тактику можемо назвати „нечујно и софистицирано етничко чишћење“ или „тактика економске исплативости“. За српску имовину, Албанци су плаћали нереално високу цену. На тај начин, српски народ распродаје имовину и одлази из покрајине.

Са сваким исељавањем чули су се гласови о могућности повратка расељених, али они нису дали резултате у другој и трећој Југославији. Исти апели да се омогући повратак исељених постоје и данас, али је ефекат исти. Повратак принудно расељеног мањинског становништва избеглог 1999. године спречаван је од власти у Приштини организованим и систематским терором, иза којег су стајали бивши припадници ОВК. Повратак је спречаван и преко нефункционалних косовских институција. Албанско насиље и терор су толерисани све до марта 2004. године, када је дошло до организованог и симултаног албанског погрома на српско становништво. Мартовски погром довео је до захтева западних сила да покрајинске власти спрече даље насиље над српским становништвом и да побољшају безбедност, што је у великој мери и учињено, али је зацементирао и последњу наду интерно расељеним лицима за повратак у покрајину. Територија покрајине је добила „специјалан статус“.

Територија Косова и Метохије се од јуна 1999. године налазила под протекторатом УН. Директни преговори између власти у Београду и власти у Приштини око децентрализације власти на Косову и Метохији започели су фебруара 2006. године у Бечу. За медијатора у преговорима одређен је фински дипломата Марти Ахтисари, али је преговорима председавао његов заменик, аустријски дипломата Алберт Роан. Ови преговори су били

„Меморандума САНУ“ 1986. године, који је касније изазвао много контраверзи и злоупотреба. Ова акција српских интелектуаца била је одговор на ситуацију на Косову и Метохији, али и у целој држави. У Меморандуму се говорило о историјским сеобама српског народа, прогонима српског народа из покрајине, о насиљу и терору Албанаца над српским становништвом и о идеји етнички чисте Велике Албаније.

неуспешни, па су преговори највиших политичких представника Београда и Приштине о будућем статусу Косова и Метохије започели у Бечу јула 2006. године. Српска страна је нудила суштинску аутономију, која је обухватала економску, социјалну и културну сферу, док би спољна политика, контрола граница, области основних права, заштита верског и културног наслеђа и посебних царинско- инспекцијских послова били у надлежности Републике Србије. Албанска страна је остала на својим позицијама – независност од Србије. Обзиром да су две стране имале различите захтеве у којима није био могућ компромис и ови преговори су завршени неуспехом. После неуспешних преговора, Специјални представник УН Марти Ахтисари представио је јануара 2007. у Бечу предлог за будући статус покрајине, који су подржали Контакт група, НАТО и Европска унија (ЕУ). Истог месеца, предлог решења за будући статус Косова и Метохије, Марти Ахтисари предао је у Паризу генералном секретару УН Бан Ки Муну. С обзиром на то да је предвиђао независност Косова и Метохије, Скупштина Републике Србије одбацила је предлог плана Мартија Ахтисарија о будућем статусу покрајине. Како је Србија одбацила план Мартија Ахтисарија, власти у Приштини су, уз подршку међународне заједнице, усвојили Декларацију о независности покрајине. Усвојена је 17. фебруара 2008. године акламацијом на ванредној седници Привремене скупштине Косова у Приштини, на којој нису присуствовали српски посланици. Декларација о независности тзв. Републике Косово садржала је 12 тачака и усвојена је од свих 109 присутних посланика. Убрзо после тога, започело је признање самопрокламоване Републике Косово од европских и светских држава.

Државна заједница Србија и Црна Гора формирана 2003. године престала је да постоји 2006. године, чиме се завршава ера треће Југославије. Постојање друге и треће Југославије било је гарант опстанка Косова и Метохије унутар граница федерације. Док је постојала Југославија, није било могуће да Косово и Метохија добију независност и сва решења о статусу покрајине кретала су се унутар њених граница – од аутономије до републике. Међународна заједница је често истицала „специјалан статус“ за Косово и Метохију, што је значило републику, али у оквиру Југославије. Распадом треће Југославије и новим Уставом Србије који је покрајину спомињао само у преамбули, али не и у његовом суштинском делу, омогућило је међународној заједници да Албанцима подари толико жељену независност. Услове за стварање независне републике на територији Косова и Метохије, међународна заједница је стварала од доласка у покрајину. Формирала је све институције које карактеришу једну државу: извршну, законодавну и судску власт.

Када сагледамо све чињенице, демографију, положај и статус покрајине и друге параметре, као општи закључак наметнуо се одговор да је Југославија била гарант опстанка Косова и Метохије унутар њених граница,

али не и гарант опстанка српског народа на Косову и Метохији, јер се српско становништво са овог простора непрестано исељавало пред терором и насиљем Албанаца. С обзиром на то да нам је познат метод и циљ деловања албанских екстремиста, најважнији национални задатак који стоји испред српске елите у XXI веку јесте спречавање принудног исељавања српског становништва са Косова и Метохије. Српски народ на Косову и Метохији мора се обезбедити као правно лице, институционално заштитити своју посебност, повезати се међусобно, уз финансијску потпору матице, њено економско улагање у нова радна места, подизања повратничких насеља за српске повратнике и активне спољне политике у заштити српских интереса у покрајини. Српско национално питање на Косову и Метохији се не може решити ако се не очува биолошки опстанак српског народа на овом простору, не може се решити без Србије и не може се решити једним потезом, већ је то дуготрајан процес који захтева време, стрпљење, јасан циљ и улагање. На крају, због тешких последица по колективну свест српског бића које би такво решавање произвело, не може се решити променом Устава Србије и простом трговином институција – столица у УН за чланство у ЕУ.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ:

Извори:

Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија.

Литература:

Антонијевић 2009: Н. Антонијевић, Страдање Срба и других неалбанаца на Косову и Метохији (1998-2006). У: (Ур. Јован Мирковић) *Зборник радова, Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина.* Београд: Музеј жртава геноцида, 157–247.

Антонијевић 2004: Н. Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату: документа*, Београд: Музеј жртава геноцида.

Врућинић 2007: Д. Врућинић, *Демографски губици Србије проузроковани у ратовима у XX веку.* Београд: Музеј жртава геноцида.

Гаћиновић 2012: Р. Ђ. Гаћиновић, Зашто Косово не може постати самостална држава и опстати као таква, у: (ур. Бранко Јовановић, Урош

Шуваковић), *Косово и Метохија 1912–2012: међународни тематски зборник*, Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Игић 1996: Ж. Игић, *Косово и Метохија: (1981–1991): увод у југословенску кризу: дневник*, I – III, Приштина: Нови свет.

Мијатовић 2004: З. Мијатовић, *Опело за државну тајну, сведочење из врха Државне безбедности.*, Београд: Пхарос.

Милосављевић 2012: Љ. М. Милосављевић, Парче земље или морална вертикала, у: (ур. Бранко Јовановић, Урош Шуваковић) *Косово и Метохија 1912–2012: међународни тематски зборник*, Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Павловић 2011: М. Павловић, *Косово и Метохија: 1920–2010: хронологија*, Београд: Институт за савремену историју.

Петрановић 1993: Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд: Службени лист СРЈ.

Петровић: 2012, А. М. Петровић, Косово и Метохија 1912-2012. на раскршћу сукоба и слободе, у: (ур. Бранко Јовановић, Урош Шуваковић) *Косово и Метохија 1912–2012: међународни тематски зборник*, Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Хадалин 2012: Ј. М. Хадалин, Балканска федерација – Косово и Метохија у вртлогу југословенског послератног спољнополитичког идеализма, у: (ур. Бранко Јовановић, Урош Шуваковић) *Косово и Метохија 1912–2012: међународни тематски зборник*, Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Fond za humanitarno pravo: Istraživanje, dokumentacija i pamćenje, *Sudbina Srba, Crnogoraca, Roma, Bošnjaka i Aškalija nestalih na Kosovu,* novembar 2005, FHP – 14277.

Шутовић 2012: М. М. Шутовић, Појава 'самоорганизовања' Срба и Црногораца на Косову, у: (ур. Бранко Јовановић, Урош Шуваковић) *Косово и Метохија 1912–2012: међународни тематски зборник*, Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Шуваковић 2012: У. В. Шуваковић, Девета седница Централног комитета Савеза комуниста Југославије и њен друштвени значај у решавању проблема на Косову и Метохији, у: (ур. Бранко Јовановић, Урош Шуваковић) *Косово и Метохија 1912–2012: међународни тематски зборник*, Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Периодика:

Ђокић 2015: Б. Ђокић, Нумеричка анализа списка отетих и несталих Срба и припадника других мањинских заједница на Косову и Метохији, Београд: *Токови историје,* 1, Београд, 123–144.

Милојевић 2008: С. Милојевић, Оружана побуна и побуњеничка дејства као облик угрожавања безбедности државе. *Безбедност*, L, (4): 5, 16.

Недељковић, Новаковић 1999: М. Недељковић, М. Новаковић, Тероризам албанских сепаратиста на Косову и Метохији и метод њиховог деловања. *Безбедност*, 41, (6): 693–728.

Миомира М. Ђурђановић*
Универзитет у Нишу
Факултет уметности у Нишу
Департман за музичку уметност

DOI 10.7251/ZRNETOM11510123DJ

Стручни рад

ЗНАЧАЈ СТРУЧНЕ ПРАКСЕ У ОБРАЗОВАЊУ СТУДЕНАТА ФАКУЛТЕТА УМЕТНОСТИ У НИШУ[1]

Увод

Данас, на почетку 21. века, о процесу образовања студената активно се говори и пише, како у академској, тако и научној заједници. Број радова који се баве овом тематиком свакодневно је у порасту, а важност коју аутори радова притом истичу огледа се не само у сагледавању модела образовања које је оријентисано ка осавремењавању система образовања, већ је све више оних у којима се саопштавају резултати различитих истраживања спроведених са циљем испитивања практичног оспособљавања студената за реализацију стручне/наставне праксе на факултетима, на којима се образује будући наставни кадар. Покренута су бројна питања и значајне дилеме, почев од организације и реализације стручне/наставне праксе, преко избора школе и ментора-наставника (сарадника-практичара), до финалног – утврђивања мишљења студената о значају стручне/наставне праксе, а у циљу њеног даљег квалитетнијег обликовања и вођења.

1. Образовање студената – музичких педагога и стручна/наставна пракса у Републици Србији

Тенденција да се у области образовања приближимо европским стандардима и постанемо пуноправни чланови Европске заједнице, представља један од водећих циљева академске заједнице. Европска комисија у документу *Improving the Quality of Teacher Education* (2007) наглашава потребу да се у току студијског раздобља студентима, будућим наставницима, омогући стицање одговарајућих практичних искустава у школи, односно у наставном процесу. С тим у вези, а у циљу остваривања неопходних услова за улазак у Европску унију у Републици Србији је 2006. године покренут

* miomira.djurdjanovic@gmail.com

[1] Рад је настао у оквиру пројекта *Музичко наслеђе, савремено стваралаштво и образовање укуса Факултета уметности у Нишу* (ФУ Ниш бр. 103/12) и Центра за научноистраживачки рад САНУ Ниш – Одсек друштвених наука (САНУ Ниш бр. 8/00-13-002/13-006).

процес акредитације високообразовних институција. Акредитацијом која је покренута на универзитетима, а кроз коју су прошли сви факултети на којима се образује наставни кадар, нису на одговарајући начин сагледани захтеви за њихово образовање („Сл. гласник РС“, 107/2012: 141). Као најзначајнији недостатак студијских програма за образовање наставника/професора може се издвојити податак да студенти током основних студија не стичу довољне компетенције неопходне за професионално ангажовање у процесу наставе. У Републици Србији се методика наставе било ког појединачног предмета по правилу не доживљава као део те научне области, већ само као део (опште) методичке (педагошке) струке, па се и не развија у матичним наукама (исто, 142). Званични документ Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, *Стратегија образовања у Републици Србији до 2020. године* (2012), у делу који се односи на универзитетско образовање, посебно истиче значај стручне/наставне праксе студената, будућих професора.

Из овог разлога, потребно је нагласити да коначан исход школовања на свим факултетима на којима се образује наставни кадар треба да представља постизање високог нивоа психолошко-педагошких знања и дидактичко-методичких компетенција које су неопходне за рад у школи, али и ван ње. Важно је у процесу школовања, посебно у периоду реализације стручне/наставне праксе, освежити знања студената и припремити их за конкурентно тржиште рада, како код нас, тако и у свету.

Квалитетно организована и реализована стручна/наставна пракса у којој су студенти били у прилици да коришћењем одговарајућих метода, методичких поступака, техника, као и образовне технологије, обезбеђује такав наставни процес у коме су садржани сви елементи савремене школе. Станојевић (2014: 301) је мишљења да значај стручне праксе студената за наставнички позив у условима повећаних захтева друштва у односу на ово занимање и професионализацију овог позива несумњиво велики и да питање квалитета стручне/наставне праксе у иницијалном образовању је питање остваривања њихових професионалних компетенција. У основи, значај стручне праксе на наставничким факултетима могао би се сагледати и кроз усавршавање оних вештина студената неопходних за остваривање што бољих образовних резултата ученика. Према Херзогу (2012: 42) педагошка пракса омогућава студенту да се поступно и под стручним вођством уводи у педагошки рад, чиме се оспособљава за подучавање, а истовремено и развија опште и специфичне способности којима ће се у току свог радног века прилагођавати професионалној околини. Зато је важно нагласити потребу сагледавања факултета и универзитета као базичног извора иницијативе за реализацију стручне праксе. Управо се ове институције у свету и цене по томе што млади стручњаци које оне образују након стицања дипломе поседују квалитетна практична искуства и спремни су да се ухвате у коштац са својом

изабраном професијом. Стечено практично искуство у овом контексту треба посматрати само као један од елемената у процесу образовања.

Имајући у виду значај стручне/наставне праксе за будући рад музичких педагога, за потребе овог рада извршен је увид у студијске програме факултета уметности у Републици Србији на којима се образују будући музички педагози. Истраживањем је уочено да само два од пет факултета уметности акредитована у Републици Србији на којима се образују музички педагози – Факултет уметности Универзитета у Нишу и Филолошко-уметнички факултет Униврзитета у Крагујевцу, својим студијским програмом предвиђају реализацију стручне/наставне праксе студената. На Факултету музичке уметности, Универзитета уметности у Београду, Академији уметности, Универзитета у Новом Саду и Факултету уметности Универзитета у Приштини, Звечан – Косовска Митровица, стручна/наставна пракса није предвиђена студијским програмом изоловано од методика.

2. Образовање студената и стручна/наставна пракса на Факултету уметности у Нишу

Студијским програмом Музичка теорија и педагогија, на Департману за музичку уметност Факултета уметности у Нишу на основним и мастер академским студијама, као један од обавезних наставних предмета предвиђена је и Стручна пракса. Студијским програмом Стручна пракса заступљена је у току трајања парног (пролећног) семестра. На основним академским студијама студенти треће и четврте године упућују се у општеобразовне школе, као и основну музичку школу, док студенти мастер академских студија стручну праксу обављају у гимназији и средњој музичкој школи.

Полазећи од значаја, структуре и циљева стручне/наставне праксе, студенти су у прилици да улогу будућег наставника музичке културе и солфеђа сагледају не само кроз призму академског, теоријског знања стеченог на наставним предметима Методика наставе музичке културе (у даљем тексту МНМК) и Методика наставе солфеђа (у даљем тексту МНС), већ и на основу практичног знања утемељеног у учионици и у различитим ситуацијама.

Комисија за обезбеђење контроле квалитета и самоевалуацију Факултета уметности у Нишу се у процесу реформисања студијских програма руководила Болоњском декларацијом, Законом о високом образовању, Наставним планом и програмом за први и други циклус образовања и васпитања, Наставним планом и програмом за основно музичко образовање и васпитање, Наставним планом и програмом за средњу музичку школу – образовни профил музички извођач и музички сарадник, ЕСПБ системом

преноса бодова, као и потребом за обезбеђивањем квалитетног образовања за све. Како неуспех бројних реформи образовања на различитим нивоима потиче управо од тога што су оне планиране и извођене изван и мимо оних чија је то пракса (Максимовић, 2011), стручни тим Факултета уметности при изради студијских програма узео је у обзир и уважио резултате спроведених испитивања мишљења студената о проблемима са којима су се сусретали током студирања. Немали утицај на рад тима током израде студијског плана и програма имали су актуелни национални циљеви као што су: континуирани демократски развој земље и укључивање Србије у токове европских наставних система и евроинтеграције. Сви значајни резултати искоришћени су у циљу да се студентима – будућим професорима – пружи потпуна подршка у професионалном развоју како би самостално и независно могли реализовати наставу након завршених студија. То значи да су поред стручног научног образовања студијским програмом предвиђени и захтеви и координирано професионално образовање у којем велики значај има стручна/наставна пракса.

Препознајући значај стручне/наставне праксе, Комисија за обезбеђење контроле квалитета и самоевалуацију уочила је да стручна пракса недостаје у појединим студијским програмима основних академских студија на Факултету уметности у Нишу, најмлађем факултету Универзитета у Нишу, на коме се студенти образују на Департману за музичку уметност, примењене уметности и ликовну уметност. Студијски програм за Музичку теорију и педагогију једини је планом извођења наставе и на првом и другом нивоу студија предвидео у групи обавезних наставних предмета Стручну праксу. Њено извођење је планом предвиђено у парном (пролећном) семестру треће и четврте године основних академских студија, као и у пролећном семстру прве године мастер академских студија. Уочивши овај недостатак, Комисија за обезбеђење контроле квалитета и самоевалуацију је реформисала постојеће студијске програме, те је са захтевом за реакредитацију студијских програма, која је у току, предвидела Стручну праксу у свим студијским програмима и на свим нивоима студија који су заступљени на Факултету уметности у Нишу и то кроз образовање од 36 ЕСПБ поена из педагошко-психолошко-методичких области и стручне праксе. Овај модел који за сада није примењен у пракси ће свакако у наредном периоду наћи своју примену.

3. Компетенције студената у склопу наставних предмета Методика наставе музичке културе, Методика наставе солфеђа и Стручна пракса

Обука студената за будући педагошки рад на Факултету уметности у Нишу, на Департману за музичку уметност на Студијском програму за музичку теорију и педагогију, обухвата два подручја. Теоријске и научне

основе студенти стичу изучавањем наставних предмета *Методика наставе музичке културе 1* и *2* и *Методика наставе солфеђа 1* и *2* на трећој години основних академских студија, када су ови предмети обавезни за изучавање на овом студијском програму. У четвртој години, када се студенти опредељује за једну од две изборне методике (*Методика наставе музичке културе 3* и *4* и *Методика наставе солфеђа 3* и *4*), очекује се да ће ниво стечених теоријских знања обезбедити несметану практичну примену знања и вештина, како за потребе практичне наставе коју прате методичари са факултета, тако и за потребе стручне праксе која се реализује пред менторима-наставницима (сарадницима-практичарима) у такозваним *школама вежбаоницама*.

Настава методике се изводи путем предавања, семинара, радионица, самосталних задатака, уз коришћење мултимедија и интернета, кроз теренску наставу и конслутације са професором методичарем. Пратећи редовну наставу на факултету у виду предавања и вежби, али и кроз хоспитовање у школама, студенти имају прилику да се упознају са принципима коришћења савремених наставних метода и савремених наставних средстава, као и да, истовремено, њиховим коришћењем самостално организују наставне часове.

У оквиру програмских садржаја на настави *Стручна пракса 1* студенти прате не само огледна предавања стручњака у општебразовној школи кроз реализацију наставе *Музичка култура*, већ и у школи за основно музичко образовање кроз реализацију наставе *Солфеђа*. *Стручном праксом 2* предвиђена је, поред праћења огледних предавања ментора-наставника, и самостална припрема и реализација одређеног броја наставних часова у школама вежбаоницама, у присуству предметног наставника-ментора.

Садржај наставног предмета *Стручна пракса* на мастер академским студијама подразумева припрему и реализацију наставних часова у средњој музичкој школи на настави Солфеђа и теоријских предмета, као и Музичке културе у гиманзији. Циљ стручне/наставне праксе на овом нивоу студија је оспособљавање студената за идентификацију и анализу музичко-педагошких питања наставе, како у средњој музичкој школи, тако и у гимназији.

Компетенције које ће притом стећи студенти односе се на: сагледавања и анализирања наставног програма за Музичку културу и Солфеђо, анализу садржаја у настави Музичке културе и Солфеђа, критичко анализирање како својих, тако и часова колега из групе, коришћење савремених метода. Код студената се на овај начин истовремено развија способност припреме, организације и реализације наставног часа.

По завршетку основних академских студија студенти студијског програма Музичка теорија и педагогија стичу могућност да на основу својих компетенција реализују музичко-педагошки рад у општебразовним школама и основним музичким школама, а по завршетку мастер академских студија у гиманзијама и средњим музичким школама. Студенти који се даље желе образовати и који поред педагошког рада желе наставити да се баве и научним радом, потребно је да упишу докторске академске студије.

4. Методолошки оквир истраживања

Предмет овог истраживања представљају ставови студената Факултета уметности о значају стручне/наставне праксе. Наведено истраживање има за циљ испитивање ставова студената о значају стручне праксе, као и проблемима и потешкоћама са којима су се сусретали током њене реализације.

Задаци постављени у истраживању су следећи:

1) испитати ставове студената о организацији и реализацији стручне/наставне праксе;

2) испитати ставове студената да ли су им претходна знања олакшала обављање стручне/наставне праксе;

3) испитати да ли постоји статистички значајна разлика у ставовима о значају стручне/наставне праксе у односу на „статус“ (годину студија) и школу у којој су обављали праксу;

4) испитати повезаност ставова студената о организацији и реализацији стручне/наставне праксе са „статусом“ (годином студија) и школом у којој је обављена пракса;

5) испитати повезаност претходних знања са статусом (годином студија) и школом у којој је обављена пракса.

У истраживању је коришћена дескриптивна метода, техника која је примењена је скалирање, а инструмент којим смо се користили приликом прикупљања података била је петостепена Ликертова скала ставова (*ЗОРЕПФУН*, *2015*). Изабран је намерни узорак, групе студената и варијабле истраживања које ће према процени највише одговарати и допринети овом истраживању. Истраживање је спроведено у мају 2015. године, а подаци које смо добили у школској 2014/2015. години приказани су табеларним и текстуалним путем.

Независне варијабле чине:

1) Статус студента: студенти 3. године основних академских студија (ОАС), студенти 4. године ОАС, студенти мастер академских студија (МАС), студенти 3. године ОАС са завршеном Вишом музичком школом који су на дошколовавању и у радном односу, студенти 4. године ОАС са завршеном Вишом музичком школом који су на дошколовавању и у радном односу;

2) Школа у којој је реализована стручна пракса: Основна музичка школа, ОШ „Вожд Карађорђе“, ОШ „Ратко Вукићевић“, Средња музичка школа и Гимназија „Светозар Марковић“, све на територији града Ниша, док зависну варијаблу чине ставови студената о овој теми.

Статистичка обрада података заснована је на употреби софтверског пакета *SPSS Statistics 20*, статистичког описивања и закључивања.

5. Резултати истраживања

Структура испитаника дата је у Табели 1.

Табела 1: Структура испитаника у односу на статус

Статус	*f*	%
Студенти 3. године ОАС	15	36.6
Студенти 4. године ОАС	15	36.6
Студенти 4. године ОАС са завршеном Вишом музичком школом (на дошколовању и у радном односу)	3	7.3
Студенти МАС у радном односу	2	4.9
Студенти МАС	6	14.6
Укупно	41	100.0

У Табели 1 приказана је структура испитаника у односу на статус, односно годину студија коју похађају. Студената треће године ОАС је 15 или 36.6%, а исто толико испитаника чине студенти четврте године ОАС. У истраживању су учествовали и студенти четврте године ОАС са завршеном Вишом музичком школом, који су истовремено у процесу дошколовања, као и у радном односу – 3 или 7.3%, као и студенти МАС који су у радном односу – 2 или 4.9%. Број студената МАС који су наставили своје образовање одмах по завршетку ОАС, без заснивања радног односа, изражен у процентима био је 14.6%, односно шесторо студената обухваћених истраживањем. Није било студената треће године ОАС који су у процесу дошколовавања. Као што можемо уочити, у истраживању је учествовао, односно узорак је чинио 41 испитаник (100% важећи узорак).

Табела 2: Релијабилност скале (ЗОРЕПФУН, 2015)

Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	N of Items
.796	20

Увидом у Табелу 2 можемо уочити да вредност Кронбахов Алфа коефицијента (0.796) што указује на добру поузданост инструмента и унутрашњу сагласност скале за овај узорак, чиме се оправдава његова прихватљивост (прихватљиве вредности Алфе су изнад 0.7). У Табели 2 је приказан и тачан број ајтема (20), на којима су студенти исказивали своје ставове о значају стручне праксе на скали од 1 до 5.

Задаци постављени истраживањем били су: испитати ставове студената о организацији и реализацији стручне праксе, али испитати и ставове студентата о значају претходних знања у којима би се обезбедило

несметано обављање стручне праксе. На квалитет извођења стручне праксе студената поред квалитетно урађеног и оствареног плана и програма, утицаће и правилан избор школа и у њима ментора-наставника са којима студенти сарађују, као и интересовање ученика у изабраним школама за учешће у заједничком раду. Поред свега наведеног и квалитет стеченог знања студената из области педагогије, психологије и методике наставе додатно ће допринети побољшању квалитета наставе. Резултате које студенти постижу током студирања, њихова способност овладавања знањима и вештинама предвиђених студијским програмима, као и оспособљеност да знања, умења и вештине примене у пракси односно да се практично баве струком (Кундачина, Николић 2009: 51), умногоме ће олакшати реализацију стручне/наставне праксе. Овим се и потврђује неопходност сагледавања организације и реализације стручне/наставне праксе као значајног дела програма за образовање наставника, од чије ће ефикасности зависити и квалитет практичног припремања и оспособљавања студената за будући самостални педагошки рад.

Табела 3: Ставови студената о реализацији и организацији стручне праксе

		Уопште се не слажем	Не слажем се	Углавном се слажем	Слажем се	У потпуности се слажем	Укупно
У потпуности сам упознат/а са организацијом и начином реализације стручне праксе на ФУ у Нишу	f	/	3	6	10	22	41
	%	/	7.3	14.6	24.4	53.7	100
Распоред и начин реализације стручне праксе ми је у потпуности одговарао	f	1	2	12	10	16	41
	%	2.4	4.9	23.9	24.4	39	100
За реализацију стручне праксе од значаја је претходно знање студента из области педагогије, психологије и методике наставе	f	/	/	6	13	22	41
	%	/	/	14.6	31.7	53.7	100

Испитивали смо ставове студената о реализацији и организацији стручне праксе, на основу којих су изведени одређени резултати, презентовани у Табели 3.

Налази указују да највећи број анкетираних студената (32 или 78.1%) је сагласан (слаже се и у потпуности се слаже) да су упознати са организацијом и начином реализације стручне праксе на ФУ у Нишу и да је распоред, као и начин реализације стручне праксе одговарајући, што потврђује 26 или 63.4% студената (слаже се и у потпуности слаже).

Природно је да постоји усклађени однос између теоријског образовања и практичног оспособљавања студената, како би се стечена теоријска знања и практично применила кроз професионалну праксу. Професионална пракса омогућава студентима бољу повезаност и међусобно прожимање стечених теоријских знања и умења из различитих стручно-предметних, педагошко-психолошких и дидактичко-методичких области у јединствену целину. Студенти обухваћени овим истраживањем позитивно вреднују организацију и реализацију стручне праксе. Да стручна пракса почива на одређеним теоријским основама и да је за реализацију стручне праксе од значаја претходно знање студента из области педагогије, психологије и методике наставе, потврђује изузетно велики број (35 или 85.4%) испитаних студената (слаже се и у потпуности се слаже).

Табела 4: Разлике у ставовима студената у односу на статус

Организација и реализација	N	M	SD	F test	df	p
Студенти 3. године ОАС	15	32.0667	3.84460	1.557	4	.207
Студенти 4. година ОАС	15	33.0000	3.92792			
Студенти 4. године ОАС са завршеном Вишом музичком школом (на дошколовавању и у радном односу)	3	32.6667	4.72582			
Студенти МАС у радном односу	2	27.0000	1.41421			
Студенти МАС	6	34.1667	1.72240			
Укупно	41	32.5122	3.76910			

У Табели 4 приказане су разлике у ставовима студената у односу на варијаблу постављену истраживању „статус“. Израчунавањем F testa уочавамо да нема статистички значајне разлике у одговорима испитаника који се односе на испитивање њихових ставова о организацији и реализацији стручне праксе, односно доминира већи степен хомогености у одговорима испитаника без обзира на њихов статус на факултету, $p > 0.05$ ($p = 0.21$).

Табела 5: *Разлике у ставовима у односу на школу у којој је реализована стручна пракса*

Организација и реализација	N	M	SD	F test	df	p
Основна музичка школа и ОШ „Ратко Вукићевић“	17	33.5294	3.37486	1.214	2	.308
Основна музичка школа и ОШ „Вожд Карађорђе“	16	31.5000	4.14729			
Средња музичка школа и Гимназија „Светозар Марковић“	8	32.3750	3.66206			
Укупно	41	32.5122	3.76910			

У Табели 5 приказане су разлике у ставовима студената у односу на варијаблу постављену истраживању „школа“. Израчунавањем F testa уочавамо да нема статистички значајне разлике у одговорима испитаника који се односе на испитивање њихових ставова о организацији и реализацији стручне праксе, односно доминира већи степен хомогености у одговорима испитаника, без обзира у којој су школи обављали стручну праксу $p > 0.05$ ($p = 0.31$).

Табела 6: Ставови студената о утицају претходних знања на квалитет обављања стручне праксе

		Уопште се не слажем	Не слажем се	Углавном се слажем	Слажем се	У потпуности се слажем	Укупно
Моја музичко-методичка знања одговарају свим захтевима предмета Стручна пракса на ФУ	*f*	1	3	8	18	11	41
	%	2.4	7.3	19.5	43.9	26.8	100
Ниво претходног знања из МНМК и МНС су ми омогућили да се опустим и уживам у настави Стручне праксе	*f*	2	4	7	17	11	41
	%	4.9	9.8	41.5	41.5	26.8	100
Часови Стручне праксе су ми „лакши“ од других наставних предмета предвиђених студијским програмом	*f*	/	7	5	17	12	41
	%	/	17.1	12.2	41.5	29.3	100
Сва наставна подручја сам са разумевањем могао/ла пратити	*f*	/	2	9	10	20	41
	%	/	4.9	22	24.4	48.8	100
Без потешкоћа сам уочавао/ла најважније појединости на часовима	*f*	/	3	7	11	20	41
	%	/	7.3	17.1	26.8	48.8	100

Методичко знање студента је од изузетног значаја за процес реализације стручне/наставне праксе, али није и једино довољно за њен успех, већ је неопходна и одговарајућа оспособљеност студената за практичну примену тих знања. Квалитет усвојених знања студената подразумева могућност да се стечена методичка знања у различитим временским периодима, на одговарајући начин и у одговарајућем обиму презентују на практичним часовима у оквиру стручне/наставне праксе.

Резултати истраживања добијени испитивањем ставова студената о утицају њихових претходних знања на квалитет обављања стручне/наставне праксе прилично су уједначени.

У Табели 6 представљени су ставови студената о утицају претходних знања на квалитет обављања стручне праксе. Већина анкетираних студената (29 или 70.8%) сматра да стечена знања из методичких предмета одговарају свим захтевима предмета стручна пракса на ФУ у Нишу. Истраживања показују да више од половине испитаних студената (28 или 68.3% – слаже се и у потпуности се слаже) сматра да је ниво њиховог претходног знања из МНМК и МНС омогућио да се опусте и уживају у стручној пракси. Можемо запазити и да су часови стручне праксе студентима „лакши“ од других наставних предмета предвиђених студијским програмом, а што потврђује мишљење 29, односно 70.8% испитаних студената, као и да је већина њих (30 или 73.2%) сва наставна подручја могла пратити са разумевањем. У изузетно високом проценту 75.6% или 31 студент исказује свој став да су без потешкоћа уочавали најважније појединости на реализованим часовима стручне/наставне праксе.

Испитивали смо да ли независне варијабле „статус“ студената и „школе“ у којима је реализована стручна/наставна пракса утичу на мишљење студената о утицају претходног знања на квалитет стручне праксе (Табела 7 и Табела 8).

Табела 7: Разлике у ставовима студената у односу на статус

Знања	N	M	SD	F test	*df*	*p*
Студенти 3. године ОАС	15	20.4667	3.46135	.883	4	.484
Студенти 4. година ОАС	15	18.2667	4.93481			
Студенти 4. године ОАС са завршеном Вишом музичком школом (на дошколовавању и у радном односу)	3	21.3333	2.51661			
Студенти МАС у радном односу	2	20.5000	2.12132			
Студенти МАС	6	20.8333	3.12517			
Укупно	41	19.7805	3.97185			

У Табели 7 приказане су разлике у ставовима студената у односу на варијаблу која је постављена у истраживању, а која је у вези са њиховим „статусом на факултету“.

Израчунавањем F теста уочавамо да нема статистички значајне разлике у одговорима испитаника који се односе на испитивање њихових ставова о утицају претходног знања на квалитет обављања стручне праксе, односно доминира већи степен хомогености у одговорима испитаника без обзира на то да ли су студенти треће или четврте године ОАС или четврте

године у радном односу и на дошколовању, да ли су студенти МАС који су своје даље образовање наставили одмах по завршетку основних академских студија или су студенти МАС у радном односу, $p > 0.05$ ($p = 0.48$).

Табела 8: Разлике у ставовима студената у односу на школу

Знања	N	M	SD	F test	df	p
Основна музичка школа и ОШ „Ратко Вукићевић“	17	20.1176	3.96677			
Основна музичка школа и ОШ „Вожд Карађорђе“	16	18.9375	4.50879	.648	2	.529
Средња музичка школа и Гимназија „Светозар Марковић“	8	20.7500	2.76457			
Укупно	41	19.7805	3.97185			

У Табели 8 приказане су разлике у ставовима студената у односу на варијаблу постављену у истраживању „школа“. Израчунавањем F теста уочавамо да нема статистички значајне разлике у одговорима испитаника који се односе на испитивање њихових ставова о утицају претходног знања на квалитет обављања стручне праксе, односно доминира већи степен хомогености у одговорима испитаника без обзира на то у којој школи су реализовали стручну/наставну праксу, $p > 0.05$ ($p = 0.53$).

Табела 9: Ставови студената који показују мишљење о значају спроведе стручне праксе

		Уопште се не слажем	Не слажем се	Углавном се слажем	Слажем се	У потпуности се слажем	Укупно
Стручна пракса у целини је према мом мишљењу врло значајна за наш будући педагошки рад	f	/	/	3	7	31	41
	%	/	/	7.3	17.1	75.6	100
Стручна пракса ће ми помоћи да убудуће лакше и квалитетније припремим свој практични час на МНМК и МНС	f	/	2	2	11	26	41
	%	/	4.9	4.9	26.8	63.4	100
Било је много пропуста у организацији Стручне праксе које је у наредном периоду потребно сагледати и отклонити	f	9	14	10	6	2	41
	%	22	34.1	24.4	14.6	4.9	100

Стручна пракса представља одличан начин да студенти стекну практична знања, али и да истовремено истраже могућности које ће пружити њихова даља педагошка каријера. Тиме се истовремено може сагледати значај стручне праксе како за школе у којима се пракса реализује, тако и за факултете у којима се школује будући наставни кадар. Имајући у виду њену институционалну значајност важно је планирати и обезбедити њену дугорочну одрживост. Стручна пракса по мишљењу Ковач-Церовић (2015) од значаја је и за почетно образовање, а њеном реализацијом премостиће се јаз између почетног образовања студената и њиховог каснијег увођења у професију, као и професионалног развоја (2015: 43).

Током истраживања занимало нас је да утврдимо мишљење студената о значају спроведе стручне/наставне праксе. У Табели 9 презентована је детаљна анализа ставова студената о тврдњама које говоре о значају

спроведене стручне/наставне праксе. Највећи број анкетираних студената (38 или 92.7%) је сагласан (слаже се и у потпуности се слаже) да је стручна пракса врло значајна за (сопствени) будући педагошки рад. Да је стручна пракса резултирала позитивним исходом, указују и подаци да је 90.2% или 37 студената увидело значај организоване стручне праксе, јер су мишљења да ће им часови стручне праксе омогућити да лакше и квалитетније припреме своје практичне часове на МНМК и МНС, пред професором методичарем. Значајан податак за нека наредна истраживања представља став нешто мање од петине испитаних (19.5% или 8) студената да је у организацији стручне праксе било одређених пропуста које би у наредном периоду требало сагледати и отклонити, док остали исказују велико задовољство спроведеном стручном праксом и њихове импресије говоре да није било пропуста у организацији стручне/наставне праксе.

Табела 10: Повезаност организације и реализације стручне праксе са статусом студената и школом у којој су обављали стручну праксу

		Статус	Школа	Организација и реализација
Организација и реализација	Pearson Correlation	.052	-.161	1
	Sig. (2-tailed)	.745	.315	
	N	41	41	41

Пирсоновим коефицијентом корелације (Табела 10) испитивали смо повезаност ставова о организацији и реализацији стручне/наставне праксе са статусом (студенти треће, четврте године основних академских студија, студенти мастер студија ….) и школом у којој је реализована стручна пракса. Корелација није статистички значајна на нивоу $p < 0.05$, $p > 0.05$ ($p = 0.75$ – статус; 0.32 – школа). Овај податак показује да без обзира на то који „статус“ имају студенти (на којој су години студија), али и без обзира на то у којој су школи обављали стручну праксу, нема утицаја на њихове ставове о организацији и реализацији стручне праксе.

Табела 11: Повезаност значаја претходних знања са статусом студената и школом у којој су обављали стручну праксу

		Статус	Школа	Знања
Знања	Pearson Correlation	.100	.017	1
	Sig. (2-tailed)	.535	.917	
	N	41	41	41

Пирсоновим коефицијентом корелације испитивали смо повезаност ставова о утицају претходних знања на квалитет обављања стручне праксе са њиховим „статусом“ (студенти треће, четврте године основних академских студија, студенти мастер студија…) и школом у којој је стручна/наставна

пракса реализована. Корелација није статистички значајна на нивоу $p < 0.05$, $p > 0.05$ ($p = 0.54$ – статус; $p = 0.92$ – школа). Овај податак наводи на закључак да без обзира на то који „статус“ имају студенти (на којој су години студија) и у којој су школи обављали стручну праксу, у односу на њихове ставове о значају претходних знања на квалитет стручне праксе, уочене разлике нису статистички значајне (Табела 11).

Закључна разматрања

Стручна/наставна пракса на Факултету уметности у Нишу, на студијском програму Музичка теорија и педагогија, заузима изузетно значајно место, јер се захваљујући њеној организацији и реализацији студенти на јединствен и поступан начин уводе у практичан рад музичког педагога и реално окружење које ова професија доноси. У оспособљавању студената за реализацију наставног процеса, као и у њиховом упознавању са бројним васпитно-образовним улогама наставника у савременој школи од круцијалног значаја били су и предметни наставници, сарадници-практичари.

На основу спроведеног истраживања и добијених резултата могуће је закључити да су студенти Факултета уметности у Нишу у академској 2014/2015. години, када је први пут стручна пракса уведена у савремене наставне токове, били у прилици да сагледају њен значај, оцене њен квалитет и тиме допринесу реализацији наше идеје да идентификујемо стање, истражимо акциони потенцијал за побољшање истог и да, у складу са нашим могућностима, покренемо неке конкретне иницијативе са васпитно-образовним институцијама (основним школама, гимназијама, основном и средњом музичком школом).

Полазећи од чињенице да су високообразовне институције у којима се образују будући наставници, као и студијски програми на којима је утемељено образовање будућих наставника изложени сталним проверама и критикама, биће неопходно у будућности поред класичног образовања и оспособљавања за професионално занимање одговорити изазовима савремене наставе. Биће важно истовремено оспособити студенте за потребе савремене наставе, кроз флексибилност идеја и деловања, у којој ће наставник будућности бити усмерен на промишљање, помагање, подстицање и константно охрабривање ученика. Стручна/наставна пракса као и све оно што прати ток њене реализације захтева сталну рефлексију и проверу. Таква стручна/наставна пракса, која се темељи на рефлексији, али и на препознавању и проверавању одређених претпоставки и ранијих искустава у реалним педагошким ситуацијама, може студентима, будућим наставницима омогућити да свакодневно напредују и усавршавају своја практична знања

и методичке компетенције. Сматрамо да ће студенти уз стручна и садржајна предавања моћи да сагледају значај стручне/наставне праксе, која ће поред квалитетних знања која стичу на факултету обезбедити и нове начине рада у школи и ван ње. Тиме ће се свакако наставити њихова даља едукација, али и побољшати услови за даљи развој наставничких компетенција, што ће допринети јачању квалитета образовања у целини.

Литература

Максимовић 2011: Ј. Максимовић, „Ставови наставника према истраживању васпитно-образовне праксе у школи“, Источно Сарајево: *Радови Филозофског факултета*, 13 (2), Пале, 111–125.

Станојевић 2014: Д. Станојевић, „Педагошка пракса и искуства ментора у професионалној обуци будућих учитеља“, Ниш: *Теме*, XXXVIII/1, Ниш, 299–316.

Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године, Београд: Службени гласник РС, 107/2012–12.

Ковач, Церовић 2015: T. Kovač Cerović, J. Radišić i D. Stanković, „Premošćivanje jaza između početnog obrazovanja nastavnika i uvođenja u profesiju pomoću stručno-pedagoške prakse: studija slučaja u Srbiji“, Zagreb, *Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 17 (2), Zgareb, 43–70.

Кундачина, Николић (2009): M. Kundačina i R. Nikolić, „Prilog standardima za izradu završnih radova na master studijama“, Ужице: *Зборник радова*, XII /11, Ужице, (51–60).

Херзог и сар. 2012: J. Herzog, I. M. Grmek & B. Čagran, „Pogledi mentora na pedagošku praksu studenata razredne nastave“, Zagreb: *Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 14 (1), Zagreb, 25−47.

Веб извори:

Универзитет уметности у Београду, Факултет музичке уметности у Београду, ОАС, МП, https://www.fmu.bg.ac.rs/fmu/_files/OAS_MAS_DR/Muzicka_pedagogija_OAS.pdf 27.05.2015. [прилог доступан on-line]

Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, Мастер академске студије, Музичка педагогија http://147.91.201.120/Np.aspx 10.11.2015. [прилог доступан on-line]

Универзитет у Нишу, Факултет уметности у Нишу, Основне академске студије, Општа музичка педагогија http://www.artf.ni.ac.rs/wp-content/uploads/T.5.1.-OAS-OM11.pdf 27. 05.2015. [прилог доступан on-line]

Универзитет у Новом Саду, Академија уметности у Новом Саду, Основне академске студије, Музичка педагогија http://www.akademija.uns.ac.rs/wp-content/uploads/doc/oas/muzicka-pedagogija.pdf 27.05.2015. [прилог доступан on-line]

Универзитет у Приштини, Факултет уметности Звечан - Косовска Митровица, Основне академске студије, Музичка педагогија http://www.art.pr.ac.rs/index.php/studije/osnovne-akademske-studije/muzicki/pedagogija.html 27. 05.2015. [прилог доступан on-line]

Саопштење Комисије Савету и Европском парламенту, Побољшање квалитета образовања наставника. *Communication From The Commission To The Council And The European Parliament Improving the Quality of Teacher Education*.

http://www.atee1.org/uploads/EUpolicies/improving_the_quality_of_teacher_education_aug2007.pdf 15.06.2015. [прилог доступан on-line]

Владан М. Ивановић*
Економски факултет
Универзитет у Крагујевцу

DOI 10.7251/ZRNETOM11510141I

Прегледни рад

БРИСЕЛСКА ПРАВИЛА У ПРОЦЕСУ ПРИДРУЖИВАЊА ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ: ПОТЕНЦИЈАЛНИ РИЗИЦИ И ОГРАНИЧЕЊА У ПРИМЕНИ

1. Уводна разматрања

Историја институционалног развоја савремених држава се доминантним делом може посматрати кроз призму усвајања институционалних решења која су већ показала функционалност у другим земљама. Различита друштва су се развијала на начин да су већи део институционалне структуре градиле кроз покушаје имитације оних институционалних решења која су постојала у неким другим системима у којима су се показала као успешна у контексту унапређења њиховог функционисања и резултата које су остваривали. Притом, највећи број усвајања „позајмљених“ решења је, а нарочито оних које су биле успешне, био нужно праћен и одговарајућом адаптацијом на специфичан социјални, политички и привредни контекст оних земаља које су их преузимале. У том погледу, чак и модели институционалног развоја који се у великој мери и уобичајено посматрају као *sui generis*, попут кинеског, су приликом институционалне изградње и уопште процеса институционалних промена у различитим сегменатима институционалне структуре у значајном обиму били ослоњени на искуства успешних земаља.

Усвајање и примена „туђих“ институција, независно од мотива који су том приликом доминирали, дакле били они идеолошке природе и последица трагања за решењима која би продуковала квалитеније резулате и која би истовремено превазилазила недостаке актуелних решења, постала је нарочито доминантно обележје током XX века, мада је и раније била широко распрострањена. Тако, на пример, данашњи правни системи који спадају у групу система континенталног права у великој мери се базирају на римским правним традицијама. Историја настанка уставног оквира у САД се везује за идеје из Немачког Царства у периоду владавине Фридриха Вилхелма Првог од Бранденбурга и решења која су у оквиру овог система постојала. Циљ тога је било превазилажење слабости врло лабаве федерације која је била присутна у процесу настанка у САД (Оверхоф 2012). С друге стране, бројни су примери земаља Латинске Америке које су, након стицања независности од колонијалних сила, а угледајући се на искуства САД-а и економски

* vivanovic@kg.ac.rs

просперитет који је тамо остварен, настојале да имплементирају слична уставна решења, али без очекиваних резултата. Институционална структура највећег броја земаља Источне и Централне Европе је након окончања Другог светског рата готово у потпуности одсликавала институционална решења која су постојала у Совјетском Савезу након Октобарске револуције 1917. године. Међутим, деволуцијом ових система, почетком последње деценије XX века, ове земље су, у потрази за ефикаснијим социјалним, економским и политичким системима, базирале развој институционалне структуре на институционалним основама карактеристичним за земље развијене западне Европе.

Мотивација за проучавање процеса институционалне трансформације базиране на „туђим“ решењима састоји се у чињеници да су поједине земље успеле, кроз процес имитације или макар имитацију суштине институционалних решења која постоје у другим земљама, изграде веома оперативне и ефикасне друштвене, економске и политичке системе. С друге стране, бројни су примери земаља које нису успеле да изврше адекватну адаптацију усвојених правила, што је водило ако не погоршању, онда, у најбољем случају, подједнако неефикасним социјалним и економским резултатима, који су били обележје функционисања ових система у прошлости под битно другачијим сетом формалних институционалних правила. Иако је циљ рада да се идентификују они узроци и ризици који прате процес институционалних промена у контексту европских интеграција, анализа и закључци у наставку рада могу бити од користи у разумевању и генерисању генеричких постулата који би омогућили увид у претпоставке успешне, односно неуспешне имитације институција. Притом, „пресађивање“ институција је централна димензија институционалних промена у процесу европских интеграција, јер је успешна транспозиција и примена европског институционалног оквира претпоставка адекватног и одрживог интегрисања у заједнички европски економски и политички простор. Још важније, она је претпоставка унапређења економских и социјалних резултата и решења бројних проблема земаља које се налазе у различитим фазама процеса европских интеграција. Најнепосреднији израз процеса усвајања европских институција се односи на захтев за синхронизацију националног правног оквира са правилима која су садржана у европским правним тековинама („*acquis communautaire*“), а што се рефлектује кроз преговоре о поглављима, којих у случају Србије има 35, док их је, на пример, у случају Бугарске или Румуније било 31. С обзиром на природу процеса европских интеграција, предмет истраживања јесте процес усвајања и примене формалних или легалних институција, а посебно узроци или ризици који овај процес могу учинити мање ефикасним од преферираног.

Након уводних разматрања, у другом делу раду ће бити размотрено питање динамике институционалних промена, као и потенцијалних

последица које она има на ефикасност нових правила. Трећи део рада је усмерен ка идентификовању узрока и мотива који се налазе у основи процеса институционалне трансформације, а тиме и, посредно, процеса европских интеграција. У четвртом делу анализа посвећена условима или факторима који су од круцијалног значаја за процес успешне имплементације нових институционалних решења. Они се могу посматрати и као кључни елементи ризика, који често чине процес институционалниих промена неефикасним, а резултате значајно лошијим од иницијално замишљених.

2. „Пресађивање“ институција: појам, узроци, брзина

Када се говори о процесу усвајања институционалних решења која већ постоје у другим земљама, термини који доминирају литературом су трансплатација институција или институционално „калемљење“. Притом, превасходно се мисли на имитацију институционалних решења која представљају тзв. „*best practices*“ или „*blueprint*“ правила, тј. она правила која су у другим системима показала висок ниво ефикасности приликом координације и мотивације социјалних актера у социјалној и економској интеракцији. Осим тога, најчешће је реч о процесу увођења „институционалних схема“ базираних на идеализованим верзијама англо-америчких институција. Претпоставља се да ова институционална решења, а која се базирају на легалном оквиру, који предвиђа јасна и предвидива правила, имају универзалну примењивост без обзира на специфичности националних култура и историје (Еванс 2004). Међутим, разочаравајући резултати у великом броју случајева упућују на закључак да је цео процес пресађивања институција из једног у други социјални и економски контекст изузетно сложен и условљен већим бројем фактора. Притом, пренебрегавање ових фактора води лошим социјалним, политичким и економским перформансама и чини институционалну трансформацију неефикасном.

„Пресађивање“ институција се углавном догађало након великих егзогених шокова, попут ратова. Услед егзогеног шока који онемогућава функционисање система на скупу правила на којима се до тада базирало његово фнкционисање, ти системи су приморани да траже алтернативе које би омогућиле његово даље функционисање. Посебно снажни егзогени шокови су били карактеристични за Немачку и Јапан након Другог светског рата. Међутим, промена институционалне структуре имитацијом је и феномен који је очигледан код земаља које нису искусиле тако велике и драматичне социјалне, политичке или економске девастације, попут тзв. транзиционих земаља. Наравно, било би исувише поједностављено рећи за ове земље да је мотивација за имитацију институционалних решења једноставно рефлексија самодетерминисаног трагања за оним правилима која би обезбедила боље

перформансе. То се посебно огледа кроз она решења која се имплементирају у домену економског система. Наиме, политике одређених међународних финансијских институција су такве да постоји условљеност давања средстава одређеним институционалним решењима, па из тог разлога често долази практично до копирања институционалних решења у свим земљама. Једно од најочигледијих и најуниформнијих институционалних решења се огледа кроз законе о централним банкама који су усвојени у бројним транзиционим економијама, а који су базирани на обезбеђивању самосталности и независности ових институција од политичких утицаја, као и редефинисању циљева и приоритета у вођењу монетарне политике. Иако из перспективе економске науке овакво институционално решење у бити није упитно, његова примена, која често није била праћена адекватном адаптацијом, није у потпуности довела до *de facto* независности централних банака у највећем броју земаља.

С обзиром на то да су савремене тенденције у развоју већине европских земаља испољене кроз аспирације или већ остварено чланство у јединственом европском економском и политичком простору, а који се у основи базира на усвајању јасних и на европском нивоу дефинисаних правила, процес усвајања „европских“ правила у контексту европских интеграција има релативно велику специфичну тежину. Успешна имплементација решења дефинисаних кроз *acquis communautaire* представља *sine qua non* приступања и интегрисања у ЕУ.

Једна од битних одредница у домену усвајања нових институција се тиче динамике. Уколико анализирамо различита искуства са увођењем нових институционалних решења у појединим земљама, закључак који се недвосмислено намеће иде у прилог поступности у односу на брзину промене. Уколико су шири социјални, политички и економски услови, у којима се одвија процес промена институција, неповољни, последице напора ка брзој промени институција система могу бити прилично драматичне. На пример, покушаји готово апсолутне и тренутне репликације институција западних тржишних економија у Русији и релативно постепене промене у истом смеру у Кини су произвеле значајно различите резултате. Наиме, друштвени производ Кине је 1988. године био половина друштвеног производа Русије, да би након десет година тај однос постао инверзан. Међутим, захтеви за постепеном, добро осмишљеном, координираном и, на крају, успешном институционалном трансформацијом, а како би се избегле грешке и последице тих грешака услед „брзо“ изведених институционалних промена, не одговарају аспирацијама које су у реалном друштвеном животу код највећег броја социјалних актера присутне. Осим тога, чињеница је да се све земље налазе у континуираном процесу институционалне трансформације, што додатно креира притисак за брзим институционалним променама. Чак и онда када се чини да постоји релативна стабилност институционалне

структуре, интензивне институционалне промене могу бити веома присутне. На пример, у периоду који се обично сматра временом релативно наглашене инертности институционалних струкура, а која је била карактеристична за период до 1990. године и пада Берлинског зида, ипак је био присутан веома интензиван процес промена. О томе упечатљиво сведочи податак да је само током 1974. и 1987. године половина до тада важећих устава у свету, од око 160 земаља, прошла кроз процес супстанцијалних промена (Фоигт 1997). Притом, реч је о променама формалних правила највишег ранга, што значи и да се најређе дешавају и најтеже спроводе, јер су политички и социјални трошкови највиши. Тај процес је у последњој деценији XX и почетком XXI века био још интензивнији и динамичнији. У таквим условима је веома тешко обликовати и водити процес институционалне трансформације који би одговарао захтевима ефикасности, тј како би трансформација на крају била успешна.

Градуализам се, често, посматра као један од фундаменталних предуслова да би одређена институционална промена била успешна. Један од разлога је флексибилност коју овај приступ обезбеђује, јер оставља простор за неусвајање нових институционалних решења или модификацију уведених решења, уколико су резултати незадовољавајући. Осим тога, ова опција омогућује лакши приступ политичкој подршци и обезбеђује подстицаје за социјалне актере да се упусте у институционалне реформе (Роланд 2004). Штавише, будући да се базична и изузетно вредна особина институција састоји у презервацији очекивања, уколико дође до промена које су или превише нагле и/или превише честе оне могу уздрмати предвидивост и тиме наметнути изузетно високе социјалне трошкове (Нејбли, Наџент 1989).

3. Основни мотиви и узроци промене институционалне структуре

Упркос предностима које са собом носи постепеност у усвајању нових институционалних решења, у пракси креатори институционалног оквира врло често инсистирају на брзини институционалне трансформације. Иако је логика политичког процеса, односно његова периодичност, један од основних елемената објашњења оваквог понашања, мотиви носилаца јавне власти могу бити како различити тако и вишеструки.

Разлог усвајања нових институција се најчешће састоји у атрактивности институционалних решења и резултатима који се на бази њих остварују у неким другим системима. Притом, сматра се да ће „позајмљивање“ институција које постоје у неком другом систему бити инструмент којим ће се омогућити „учествовање“ у успеху који доноси такав скуп институција (Мамадо, де Јонг, Лаленис 2002). У том смислу, институционални „предузетници“ теже да имитирају одређене

институционалне варијанте због тога што сматрају да оне нуде решења која су ефикасна за решавање проблема са којима се одређено друштво суочава. У овом случају, институционална промена се спроводи на бази добровољне имитације и мотивисана је очекивањима о супериорним резултатима које је могуће остварити усвајањем нових решења. Другим речима, актери нису „гурнути“ у процес промена, већ мотивисани за усвајање и деловање у складу са новим институционалним решењима. На пример, модернизација Јапана у Мејџи периоду је била, значајним делом, мотивисана атрактивношћу институционалних решења која су постојала у западним земљама. То се, пре свега, односило на цивилне законе, успостављање армије и полиције, чиме су створени предуслови за трансформацију Јапана у модерну државу и креирани услови за убрзану индустријализацију и развој (Хеншел 1999).

Додатни разлог који утиче на пожељност усвајања „туђих“ институција се односи на чињеницу да у комплексном окружењу, а сви социјални системи су *per se* комплексни, социјални актери нису у стању да *ex ante* процене ефекте одређених институционалних решења. Из разлога немогућности потпуно рационалне и унапред артикулисане антиципације ефеката, имититација компензира недостатак рационалности и постаје заштитни омотач за оне који спроводе промене у случају неуспеха. У овом случају мотивација је вођена дезоријентацијом, пре него јасним очекивањима, циљевима и убеђењем да је одређени институционални модел супериоран. Најчешће су социјални и економски услови који се налазе у позадини процеса институционалних промена веома лоши, чиме је оријентација ка имитацији институција додатно подупрта.

Као посебан узрочник, а који је у литератури која тангира проблематику институционалних промена доминантан, појављује се конкуренција између различитих земаља и њихових институционалних структура. Наиме, конкурентски притисци воде конвергенцији у институцијама националних држава, јер се неефикасни институционални модели услед притиска конкуренције временом елиминишу (Бекерт 2010). У том смислу, једини начин за опстанак одређеног система јесте слеђење решења која већ постоје и која су у другим државам дала добре резултате.

У контексту процеса придруживања Европској Унији, а на основу динамике и мотива партиципације европских држава у овом процесу, могли би смо извести неколико закључака. Уколико се посматрају односи моћи између „донора“ и „примаоца“ одређеног решења и начин детерминације процеса институционалних промена, а на основу класификације који је представио Вард (Вард 1999), реч је о тзв. процесу „неразблаженог“ усвајања нових решења („*undiluted transplatation*“). Дакле, земља кандидат за чланство приступа процесу интеграција свеобухватно и на основу слободне воље социјалних актера артикулисане кроз политички процес. У процесу европских интеграција постоји изражена тенденција ка брзом приступу,

што противречи захтевима ефикасности самог процеса. Разлози за то су вишеструки, од валоризације резултата политичких елита од стране бирача кроз критеријуме придруживања до финансијских ефеката и могућности које у том погледу нуди чланство у ЕУ. У том погледу, процес придруживања и чланство у ЕУ се међу политичком елитом не посматра као механизам трансформације неефикасног институционалног оквира, већ се, пре, може посматрати као инструмент обезбеђивања подршке за опстанак на власти. Дакле, циљ не би био трансформација зарад бољих социјалних и економских резултата, већ институционална трансформација као инструмент задржавања политичке позиције, одржавања или доласка на власт. Евентуални социјални и економски добитци од процеса придруживања се могу посматрати као фактори од секундарног значаја. Међутим, то би било крајње поједностављена и једнострана интерпретација. Вероватније је да је присутан утицај свих наведених фактора, од институционалне пожељности, изведене на основу резултата који се постижу у земљама чланицама, легалног оквира ЕУ до конкурентских притисака који чине да институционална решења земаља које се налазе ван ЕУ пролазе кроз својеврстан процес деволуције.

4. Фактори институционалне ригидности у процесу институционалних промена

Колико год постојало снажно настојање да промене институционаног оквира буду „брзе“ и какви код били мотиви који покрећу доносиоце јавних одлука на ангажовање у процесу европских интеграција, ипак се процес интеграције налази под утицајем већег броја фактора који чине да он буде далеко спороји од префериране динамике и мање ефикасан у односу на очекиване резултате.

Први аспект који је потребно посматрати када се разматрају могућности успешног пресађивања институционалних решења јесу иманентна својства институционалних јединица. Према дефиницији, институције, између осталог, треба да обезбеде стабилну структуру за људску интеракцију, редукујући неизвесности које се појављују као последица некомплетних информација у односу на понашање других појединаца. Стабилизација очекивања условљава релативну трајност њиховог постојања и као такве оне непосредно детерминишу услове у којима је социјална интеракција уопште и могућа. Иако је трајност институција суштинска карактеристика кроз коју се непосредно рефлектује њихова инструментална вредност и функционална позиција у једном друштву (Норт 1990), управо је ова особина одговорна за смањивање ефективности и ефикасности напора повезаних са институционалним променама. Из тог разлога вероватно је очекивати да старе институције, које су више од половине века доминирале

друштвима која се налазе у процесу придруживања ЕУ, а која су била у потпуној супротности са претпоставкама на којима се базира правна држава и тржишна економија, у великој мери оптерећују успешност нових институционалних решења.

Један од базичних концепата који је неопходно посматрати у контексту институционалне трансформације се односи на теорему зависности пута. Овај концепт, или како се, ређе, у литератури назива „кумулативна каузализација“ (Гроневеген, Спитховен, ван ден Берг 2010) или историјски утицаји („*history matters*“) (Пирсон 2009), се у основи фокусира на препреке институционалној трансформацији које произилазе из утицаја који долазе из прошлости. Наиме, теорема зависности пута рефлектује очигледну чињеницу да институције у једном друштву представљају наслеђе прошлости и као такве чине основу за решавање актуелних проблема. Међутим, старе институције могу изгубити њихово значење у промењеним околностима. Да би се новим изазовима успешно управљало неопходно је да буду креиране нове институције. Овај процес се на крају завршава, мада и нови почиње, институционалним променама које манифестују у себи комплексан историјски процес у коме елементи хармоније коегзистирају са елементима конфликта у различитим обимима (Бортис 1997). Веома упечатљив утицај прошлих институционалних избора на актуелне, али и будуће, може се препознати кроз искуства бивших колонијалних подручја. Највећи број ових земаља након стицања независности је наставио да следи исту институционалну матрицу у домену базичног институционалног оквира, тј. уставног оквира, као и у прошлости. На пример, бивше британске колоније имају федералну структуру, док код француских колонија нема оних које су федералног политичког устројства (Бертоћи, Ћанова 2002). Наравно, овакве разлике се, такође, могу објаснити институционалним аспектима који нису директно повезани са усвајањем и „имитирањем“ инситуционалних решења, попут начина на који је дошло до стицања независности (Силвестер 2008), миграционој политици у колонијално доба (Соколоф, Енгерман 2000), па и климатским утицајима који су омогућавали развој специфичних политичких и економских институција (Енгерман, Соколоф 1997). У контексту европских интеграција вероватно је очекивати да стара институционална решења у земљама које се налазе у процесима придруживања врше *de facto* притисак на понашање социјалних актера, без обзира на чињеницу да су она *de jure* замењена.

Када су процеси усвајања „туђих“ институциналних правила, нарочито у последњој деценији XX века, почели да доминирају праксом институционалне трансформације, често се полазило од поједностављених интерпретација да овај процес не би требало да буде много компликованији него што је то трансфер технологије. Међутим, искуство је показало да је институције, или како их неки аутори називају социјалне технологије, много

проблематичније репликовати него технолошка решења. Резистентност институционалног оквира посебно је видљива на организационом нивоу. Бројне емпиријске студије су показале да постоје огромне разлике у продуктивности исте корпорације која производи исте ствари и користи исте технологије у различитим социјалним контекстима (Нелсон 2008). Приликом трансфера конкретних институционалних решења или скупине институционалних правила неопходно је водити рачуна о њиховој комплементарности са другим елементима институционалне структуре. Дакле, иако би ефикасност одређеног институционалног решења требало да буде посматрана на основу његовог квалитета, она је у многоме детерминисана утицајем повезаних институционалних структура. Управо из тог разлога је често значајна адаптација институционалног аранжмана пожељна како би он ефикасно извршавао своје функције (Лин 1989). На пример, очекивати да ће решења у домену стечајног права произвести жељене резултате у домену заштите интереса поверилаца или ће евентуалне санације функционисања одређеног привредног субјекта, остати неостварене уколико нису промењене институционалне основе које су везане за правну државу, односно ефикасно функционисање правосудног система. С друге стране, захтеви за финансијском прудентношћу јавних предузећа у великој мери ће остати без ефеката, колико код решења која регулишу ову област била формално ефикасна, уколико не постоје адекватне политичке институције које онемогућавају настојања политичких актера да злоупотребљавају јавне ресурсе. Како се процес европских интеграција односи на прилагођавање целокупног легалног оквира, комплементарност као фактор неефикасности институционалне трансформације и институционалне резистентности посебно добија на значају.

Успешна промена институција увек подразумева и захтева одређене претпоставке које се тичу шире институционалне текстуре, односно неформалне институционалне матрице, а које би било неопходно задовољити како би биле остварене користи од нових институционалних решења и постигнути циљеви који се налазе у позадини самог процеса институционалних промена. С обзиром на то да неформалне институције представљају правила која утичу на бихејвиоралне рутине, ритуале и знање појединаца о решењима социјалних проблема који настају у комуникацији и интеракцији са другима, а учвршћују се кроз понављање интеракције (Паталано 2007), сасвим је јасно да се нова формална правила и њихова функционалност налазе под снажним социјалним контекстом који чине неформалне институције. У том смислу, уколико су неформалне институције у супротности са формалном институционалном структуром, резултати институционалних промена ће у значајној мери одступати од иницијално замишљених. На пример, бројна формална правила које су усмерена на спречавање опортунитетног понашања ће имати мало ефекта, уколико

представе и моралне норме појединаца важе унутар породичног круга, али не и према заједници споља, што је у литератури познато као „аморална фамилијарност“ (Табелини 2010). Социјални контекст, односно системи вредности и неформалне норме које доминирају у појединим друштвима могу бити значајан узрок институционалне инерције и препрека ефективног укључивања ових заједница у ЕУ, која се не заснива само на прецизно дефинисаним правилима, већ и на правилима која се спроведе доследно, а што је кључно у објашњењу високих перформанси старих земаља чланица.

Хетерогеност социјалних група и појединаца је следећи фактор који можемо навести као отежавајући приликом имплементације „туђих“ институционалних решења. Наиме, што је у одређеном друштву присутнија већа хетерогеност социјалних група, расте вероватноћа да ће постојати и хетерогенији трошкови успешне организације институционалних промена. Тиме је мање вероватно да ће усвојено решење успешно функционисати (Акерман 2001). У том смислу, код различитих земаља, а у зависности од карактеристика које се тичу хетерогености њене социјалне структуре, зависиће и степен у којем ће овај аспект бити од важности као препрека успешној институционалној трансформацији.

Промена формалних правила се налази увек и под снажним утицајем општих економских прилика које чине њену ефикасност мање или више успешном. Ова врста утицаја није само карактеристика процеса европских интеграција, већ је увек представљала значајан фактор у настојањима да се промени институционални оквир. Посебно је то било очигледно на примерима Србије и Бугарске након стицања независности од Османлијског царства. Наиме, након проглашења кнежевине Србије усвајање читавог низа нових правних решења није имало жељени успех, поготово уколико се упореди са њиховом функционалношћу у земљама порекла. Значајан разлог томе је и недостатак претходно акумулираног капитала – како физичког, тако и хуманог (Шенфледер 2009). Међутим, временом је комплексност економског система значајно порасла, а самим тим и диференцираност његових карактеристика међу различитим земљама, нарочито развијених и онима које то нису, чиме је спектар ограничења успешним институционалним променама из економске сфере значајно порастао. Као посебно значајни фактори из економске сфере могу се навести специфичне, контекстуално дефинисане, тржишне несавршености, ограничења у трговини, неразвијена финансијска тржишта, макроекономске нестабилности, величина јавног сектора, неразвијена транспортна и комуникациона инфраструктура, као и ограничене економске слободе (Вагенер 2009).

Ниво ефективности промене институционалног оквира је додатно детерминисан нивоом оствареног институционалног развоја. Земље чија је популација била већ упозната са основним принципима нових закона – на пример, њихова стара институционална решења су сличнија новим, постижу

бољи укупни институционални квалитет и у њима постоји далеко мање препрека у настојању да се кроз процес институционалне трансформације унапреде економске и социјалне перформансе система. Овај аспект је од посебне важности за земље са веома ниским институционалним квалитетом, где је препоручљиво да се не усвајају „*best practices*“ институције, већ оне које имају нижу вредност квалитета и које су сличније старим институционалним решењима (Лојкерт 2005). У контексту европских интеграција овај аспект производи двоструке импликације. С једне стране, земље које карактерише низак ниво институционалног развоја, ма колико унутар ње била велика очекивања од процеса придруживања, као и брзине којом се тај процес одвија, не могу брзо напредовати у процесу интеграција. Битно објашњење у томе јесте и чињеница да институције ЕУ које су предмет усвајања од стране земаља које се налазе у процесу европских интеграција представљају управо форму „*best practices*“ институција. С друге стране, донекле парадоксално у односу на оне који одлучују о институционалној трансформацији, као и оне који обезбеђују подршку томе кроз политички процес, решавање социјалних и економских проблема у земљама са нижим квалитетом институционалне структуре би било (вероватно) значајно успешније са мање квалитетним институционалним решењима, макар у средњем року.

Још један од узрока немогућности успешне и ефикасне примене нових институција састоји се у проблематици немогућности успешног комуницирања садржаја институционалних јединица економским агентима чије би понашање оне требало да усмеравају. Наиме, трансмисија информација није бесплатна ни у погледу ресурса ни у погледу времена које апсорбује. Или како то истиче Ероу „*сваки професор који је покушао да пренесе одређене информације зна колико је ресурса за то било потребно, и још више је болно свестан потешкоћа са којима су се суочавали студенти у разумевању садржаја*“ (Ероу 1969). Дакле, „кодирање“ информација које у институционалној јединици треба да буду садржане и ограничен капацитет „канала“ којима социјални актери примају информације су главни извори трошкова и неефикасности код примене нових правила. Како је европска регулатива неретко компликованог садржаја, то овај моменат у одређеним елементима који се усвајају може доћи посебно до изражаја, попут неких норми које уређују област екологије.

5. Закључна разматрања

Од свих доступних алтернатива, а које би рефлектовале могућности унапређења социјалних и економских резултата и водиле потпунијем задовољењу ширег спектра потреба у друштвима која нису интегрисана у заједнички европски економски и политички простор, чини се да

евроинтеграције представљају најбоље решење, па тиме и специфичну врсту нужности. Евентуалне алтернативе, а ако је судити на основу искустава, али и вероватних пројекција развоја на бази њих, чине се или недоступним или мање пожељним. Једина реалистична алтернатива процесу евроинтеграција били би покушаји самосталног унапређења институционалне структуре и њене функционалности. Међутим, с обзиром на искуства, утемељена на чињеницама, а не сентименту, тај процес би сасвим сигурно био праћен резултатима који не би могли парирати онима који се могу очекивати на крају процеса европских интеграција, ако не током њега.

С друге стране, институционална решења развијених земаља често представљају ограничени водич за промовисање социјалног, политичког и економског напретка у мање развијеним земљама (Кнак 2003), а европска правила су *par excellence* пример таквих правила. Из тог разлога је потребно водити рачуна, пре свега, о објективним димензијама и ограничењима инхерентним институционалној трасформацији у процесу европских интеграција, како би он био што ефикаснији, те генерисао социјалне и економске користи, које су темељни подстицаји приступања Европској Унији и оних који су у њу ушли и оних који се налазе у различитим фазама приступања.

Механичка имитација и примена правила, која игнорише факторе који условљавају институционалну резистентност, врло често у пракси значи неуспех и социјално разочарење или вероватно обоје (Скот 1998). То се, макар делом, може препознати као стање у неким мање успешним чланицама ЕУ. Чланство не штити од неуспеха, оно може бити само једна од неколико кључних претпоставки за успех. Иако је изградња „*best practices*“ институција пожељан циљ, њихово *de facto* конституисање, а посебно инструментална вредност, је процес који укључује непрекидне промене. У том смислу, потребно је време како би се остварила њихова пуна функционалност, а најбољи начин за постизање тог циља је градуални приступ. Иако он, насупрот брзим решењима, конзумира више времена, у крајњем исходу би требало да води скраћивању периода у којем би се дошло до резултата који представљају мотиве процеса придруживања и приступања ЕУ. Осим тога, иако се сам процес усвајања и имплементације европских правних тековина базира на приступу да једна величина одговара свима (*„one size fits all“*), постоји и извесна флексибилност, а у неким доменима и недореченост, тих правила. Тиме се отвара простор који омогућава изградњу појединих институционалних сегмената који би више рефлектовали локалне специфичности и услове.

Суштинска, а не формална, успешност институционалних промена током процеса европских интеграција осим постепености и потребе за адаптацијом на локалне специфичности, захтева и узимање у обзир, приликом пројектовања и спровођења институционалниих промена,

читавог низа елемената који чине сваку институционалну структуру у већој или мањој мери резистентном на промене. Свако пренебрегавање улоге институција у стабилизацији очекивања, игнорисање утицаја историје, комплементарности са другим елементима институционалне структуре, дејства и интеракције са неформалним нормама, хетерогености социјалних група, општих економских прилика, достигнутог нивоа институционалног развоја, проблема са комуникацијом садржаја нових институционалних решења социјалним актерима, има две вероватне последице које су, притом, негативне. Једна се односи на „незадовољавајуће“ напредовање самог процеса интеграција, а друга, по свом непосредном утицају и практичном значају за живот појединаца у државама које се налазе у процесу интеграције далеко озбиљнија, подразумева споро и/или слабо унапређење, стагнацију или погоршање социјалних и економских перформанси. Нефункционална институционална структура, чак и уколико не би била препрека чланству, представљала би својеврсну Пирову победу, са вероватним вишеструким последицама, а посебно у погледу масовне миграције и погоршања демографске струкуре, о чему сведоче искуства неколицине нових земаља које су постале чланице ЕУ у последњој деценији XX века.

Литература

Акерман 2001: R. Ackermann, *Pfadabhängigkeit, Institutionen und Regelreform*, Tübingen: Mohr Siebek.

Бекерт 2010: J. Beckert, Institutional isomorphism revisited: convergence and divergence in institutional change, *Sociological Theory, 28*, 150–166.

Бертоћи, Ћанова 2002: G. Bertocchi, F. Canova, Did colonization matter for growth? An empirical exploration into historical causes of Africas underdevelopment, *European Economic Review, 46*, 1851–1871.

Бортис 1997: H. Bortis, *Institutions, Behavior and Economic Theory – A Contribution to the Classical-Keynesian Political Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.

Вагенер 2009: H-J.Wagener, Warum gerade Europa? Langfristige Wirtschaftsentwicklung und Institutionen, in U. Vollmer (Hrsg.) in *Institutionelle Ursachen des Wohlstands der Nationen*, Berlin: Duncker und Humblot, 15–67.

Вард 1999: S. W. Ward, The international diffusion of planning: A review and a Canadian case study, *International Planning Studies, 4(1)*, 53–78.

Гроневеген, Спитховен, ван ден Берг 2010: J. Groenewegen, A. Spithoven, A. van den Berg, *Institutional Economics – an Introduction*, New York: Palgrave Macmillan.

Еванс 2004: P. Evans, Development as institutional change: the pitfalls of monocroping and the potential of deliberation, *Studies in Comparative International Development*, *38(4)*, 30–52.

Енгерман, Соколоф 1997: S. L. Engerman, K. L. Sokoloff, Factor endowments, institutions, and differential paths of growth among New World economies, in S.H. Haber (Ed.) *How Latin America Fell Behind*, Stanford: Stanford University Press, 261–304.

Ероу 1969: K. J. Arrow, The organization of economic activity: issues pertinent to the choice of market versus non-market allocaton, *The analysis and evaluation of public expenditure: the PPB system*, Joint Economic Comitee, 91st Congress.

Кнак 2003: S. Knack, Is "wising up" enough? Special interests and institutional reform, in S. Knack (Ed.) *Democracy, Governance and Growth*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 291–298.

Лин 1989: J. Y. Lin, An economic theory of institutional change: induced and imposed change, *Cato Journal*, *9(1)*, 1–35.

Лојкерт 2005: A. Leukert, *The Dynamics of Institutional Change: Formal and Informal Institutions and Economic Performance*, Mannheim: European Economic Association.

Мамадо, де Јонг, Лаленис 2002: V. Mamadouh, M. De Jong, K. Lalenis, An Introduction to Institutional Transplatation, in M. De Jong, K. Lalenis, V. Mamadouh (Eds.) *The Theory and Practice of Institutional Transplatation: Experiences with the Transfer of Policy Institutions*, Boston: Kluwer Academic Publishers, 1–18.

Нејбли, Нацент 1989: M. K. Nabli, J. B. Nugent (1989), The New Institutional Economics and its applicability to development, *World Development, 17(9)*, 1333–1347.

Нелсон 2008: R. R. Nelson, What enables the rapid economic progress: what are the needed institutions?, *Research Policy*, Vol. 37, pp. 1–11, стр. 8.

Норт 1990: D. C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press.

Оверхоф 2012: J. Overhoff, Ein Keiser für Amerika, *Die Zeit Geschichte*, 45/2012, Hamburg: Zeitverlag.

Паталано 2007: R. Patalano, Imagination and society. The affective side of institutions, *Constitutional Political Economy, 18(4)*, 223–241.

Пирсон 2009: P. Pierson, Increasing returns, path dependence and the study of politics, *American Political Science Review, 94(2)*, 251–267.

Роланд 2004: G. Roland, Understanding institutional change: fast-moving and slow-moving institutions, *Studies in Comparative Economic Development, 38(4)*, 109–131.

Силвестер 2008: K. Sylwester, Historical legacy and institutions across countries, *Journal of Applied Economics*, *11(2)*, 373–398.

Скот 1998: J. C. Scott (1998), *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed.* New Haven: Yale University Press.

Соколоф, Енгерман 2000: K. L. Sokoloff, S. L. Engerman, Institutions, factor endowment and differential paths of development in the New World, *Journal of Economic Perspectives, 14*, 217–232.

Табелини 2010: G. Tabellini, (2010), Culture and institutions: economic development in the regions of Europe, *Journal of European Economic Association*, 8(4), 677–716.

Фоигт 1997: S. Voigt, Positive constitutionele economics: a survey, *Public Choice, 90*, 11–53.

Хеншел 1999: K. G. Henshall, *A History of Japan – from the Stone Age to Superpower*, London: Macmillan Press LTD.

Шенфледер 2009: B. Schönfleder, Sind wir über Böhm hinaus?, in U. Vollmer (Hrsg.) in *Institutionelle Ursachen des Wohlstands der Nationen*, Berlin: Duncker und Humblot, 183–210.

Миле Ђ. Илић*
Филозофски факултет
Бања Лука

DOI 10.7251/ZRNETOM11510157I

Оригинални научни рад

ПРОТИВРЈЕЧНОСТИ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА У ОКВИРУ ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА

„Дјеца свијета су невина, рањива и зависна. Она су радознала, живахна и пуна наде. Требала би живјети радосно у миру, играти се, учити и одрастати. Њихова би се будућност требала градити у слози и сарадњи. Дјеца би требала сазријевати и развијати свој поглед на свијет стицањем нових искустава. Међутим, многој дјеци је стварност дјетињства посве другачија“.

(Свјетска декларација о опстанку, заштити и развоју дјеце, 1990)

Увод

Друштвено организовано (формално, системско, институционално) васпитање и образовање је интегрална компонента укупних евро-интеграцијских процеса. Интенције таквих процеса су стварање јединственог и у свјетским размјерама конкурентног простора (еврозоне) у начно-техничкој, производно-технолошкој, енергетско-еколошкој, одбрамбено-заштитној, трговинско-туристичкој, правно-нормативној, социјално-хуманистичкој, информатичко-комуниколошкој и образовно-васпитној области рада и живота. Од када је нормативно-правно и организационо конституисана Европска заједница систематски дјелује и у подручју модернизације и унапређивања токова и исхода свих нивоа и сегмената институционалног, па и ванинституционалног (доживотног) образовања и васпитања на тлу Европе. Европске димензије васпитно-образовне дјелатности иницране су, финансијски, истраживачки и професионално-едукацијски су подржане током првих деценија нашег вијека, не само у развијеним државама, већ и у земљама у транзицији од тоталитарних ка демократским, какве су новонастале републике на бившем простору Југославије.

Стандардизацијом и унапређивањем васпитно-образовне дјелатности у оквиру евроинтеграција интензивно се баве Вијеће Европе, њихове

* ilic50@yahoo.com

комисије, интенционалне и националне истраживачке и развојно-педагошке институције, педагошке установе, владини образовно-административни сектори, невладине међународне и локалне организације. Уједначавањем законске регулативе, усаглашавањем образовних политика, измјенама планско-развојних докумената и програмских оријентација проширују се могућности да дјеца и млади одрастају, васпитавају се и образују интернализујући поред национално-културних и европске вриједности. „Налазећи се у транзицији од тоталитаризма ка демократском грађанском друштву, наша друштвена стварност је оптерећена постконфликтношћу, економском неразвијеношћу, дезинтегрисаношћу, криминализацијом, корупцијом, политизацијском манипулацијом и осталим социопатолошким појавама“ (Илић 2011: 12), па и не представља нарочито повољан контекст усвајања европских вриједности у васпитно-образовном процесу. Осим декларативног прихватања европских опредјељења, стандарда и циљних вриједности, у васпитно-образовној дјелатности испољавају се разнолике варијанте отпора, противрјечних токова и исхода.

Створен је низ развојно-стратешких докумената, пројеката и инструментарија у којима су конкретизовани циљеви евроинтеграцијских процеса у васпитању и образовању, међу којима су најзначајнији:

1.Даблински дескриптори циклуса (Shared Dublin descriptors for Short Cycle Awards Joint Quality Initiative, Dublin, October 2004, http://www.jointquality.org/23.06.2011). Даблински, генерички дескриптори изграђени су на сљедећим елементима:

а) знање и разумијевање,
б) примјена знања и разумијевања,
в) доношење судова,
г) вјештине комуникација и
д) вјештине учења.

2.Оквир квалификација у европском простору високог образовања – QFEHEA (The framework of qualifications for the European Higer Education Area, Bergan Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, May 2005, http://www.bologna.bergen 2005. no/EN/BASIC/050520 – Framework – qualifications. pdf. 20.06.2011.)

3.Европски оквир квалификација за цјеложивотно учење – EQF (The European Qualifications Fratework for Lifelong Laearning – EQF, European Commision, 2008. http//:ec.europa.ue/education/pub/pdf/general/egf/broch_en.pdf (25.06.2011.)

4.Конвенција о признавању квалификација у области високог образовања у европском региону – Лисабонска конвенција (Connection on the recognition of qualifications concerning higher education in the europen region, Concil of Europe, Lisabon, 1997. http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/Lisabon-convention.pdf, 28.06.2011.).

5.Стандарди и смјернице за осигурање квалитета у европском простору високог образовања – ESG (Standarsds and guidelines for Quality Assurance in the European Higher Eduacation Areas, Helsinki, 2005).

6.Тунинг пројекат усаглашавања европских образовних структура (покренут 2000. године прерастао у процес у чијем фокусу су развој, ревизија и унапређивање квалитета студијских програма (Tuning Eduacational Structures in Europe, Final Report, Phase One, http://www.reliant.deusto.es/tuningproject/documentos/tuning_phase1/tuning-1full-document.pdf).

7.Основе квалификацијског оквира у Босни и Херцеговини, *Службени гласник*, бр. 1. 31, април 2011.

Анализом наведених декларација, конвенција, стандарда, оквира, пројеката, извјештаја и осталих докумената Европске уније и проучавањем научно-истраживачких студија и ауторских радова страних и наших научника (Мил, 1988; Хуторской, 2004; Хабермас, 1980; Штиглиц, 2004; Фукујама, 2002; Волерстин, 2005; Рудакова, 2005; Амстронг 2008; Бухегир, 2007; Гарднер, 2006; Ховард, 2007; Грене, 2008; Вилотијевић, 2009; Сузић, 2009; Илић, 2011, 2012, 2014; Илић и Јерковић, 2013; Аврамовић, 2014, Мучибабић, 2014) можемо идентификовати противрјечности у конципирању, нормативно-правном регулисању, развојно-програмском планирању и остваривању васпитања и образовања у оквиру актуелних евроинтеграција.

Противрјечности у конципирању васпитања и образовања у оквиру евроинтеграција

Општи циљ васпитања и образовања дјеце и младих у оквиру евроинтеграција је развој свих потенцијала до могућих максимума информисаних, слободних, продуктивних, стваралачких, хуманих, за доживотно учење оспособљених, професионално компетентних, друштвено равноравних, активних и одговорних грађана мултиетничке и мултикултуралне европске заједнице.

Одрастању и формирању будућих идеалних свестрано развијених грађана Европске уније у оквиру интегрисаног простора васпитања и образовања противрјечни су:

1. пренаглашавање стицања и усавршавања професионалних кометенција ученика и студената стицањем уских практичних знања и вјештина како би тзв. људски ресурси умножавали капитал, а запостављање општег и хуманистичког образовања неопходног у холистичком разумијевању природне и друштвене стварности, науке, културе и цивилизације;

2. занемаривање активног и контекстуалног развијања физичко-рекреативних, естетско-умјетничких, истраживачко-креативних, ненасилно комуникацијских, морално-друштвених, просоцијалних, демократско-

партиципацијских, емоционално-мотивацијских и других потенцијала дјеце и младих будућих грађана одређене друштвене интеркултуралне заједнице и европске уније;

3. неизграђен систем верификације неформалног и информалног образовања;

4. неизбалансиран омјер општег, теоријско-стручног и стручно-практичног образовања;

5. несразмјер у усвајању патриотско-националних и интернационалних, мултикултуралних, интеркултуралних, европских и космополитских вриједности у васпитно-образовном процесу у породици, педагошкој установи, мас-медијима, социјалном окружењу, информатичком и ирационално-комуникацијском простору.

Противрјечности васпитања и образовања у нормативно-правном регулисању и развојно-програмском моделовању

Не респектујући педагошке и тангентне науке, настају вишесмјерне противрјечности васпитања и образовања у нормативно-правним (законским и подзаконским актима...) и програмским рјешењима на европском тлу, нарочито у земљама које су у друштвеној транзицији. Таква рјешења противрјечна су са општим циљем васпитања, а са друге стране са васпитно-образовном и широм друштвеном стварношћу. Уочљиве противрјечности су:

а) проширивањем законских прописа и повећавањем броја подзаконских аката (правилника, одредби...) врши се тзв. правно пререгулисање, чиме се појачава етатизација, централизација и бирократизација у управљању васпитно-образовном дјелатношћу, а угрожава аутономија педагошких установа, слобода и иницијативност просвјетних радника и васпитаника (ученика);

б) повећавањем броја предмета и проширивање програма, „атомизација“ чињеница и других садржаја у супротности је са активним захтјевом за конструктивно-критичким усвајањем егземпларних, трајније вриједних сазнања и инвентивно примјењивих у оквиру стратегије рјешавања проблема.

Противрјечности у васпитно-образовној пракси

Концепту еманципаторског васпитања и образовања прокламованог у оквиру евроинтеграција противрјечне су бројне појаве у образовно-васпитној пракси, од којих издвајамо најзапаженије:

1. На тлу Европе, нарочито у друштвеним транзицијама, доминира упознавање што веће количине готових „књишких“ деконтекстуализованих

информација над рефлексним и конструктивистичким усвајањем темељних сазнања, морално-хуманистичких вриједности и развијањем критичких и креативних способности дјеце и младих. „Бихејвиористички, прагматистички и техницистички схваћено знање је акумулирана количина анализираних сцијентистички деконтекстуализованих и предметно изолованих чињеничних информација и рутинских процедура“. Противрјечно је прокламованом профилу слободне, стваралачке и хуманизоване личности (аутентичног конструктивно-критичког, креативног и алтруистичког индивидуалитета). Доминација таквог знања стеченог у највећој мјери у настави условљава развој личности појединца извршиоца једноставних понављајућих послова, некритичког примаоца информација, подчињеног ауторитету, подложног манипулацији, вриједносно неопредијељеног, несигурног, друштвено недовољно ангажованог“ (Илић, 2013, стр. 56);

2. Повећавање броја наставних предмета, проширивање програма, „атомизација“ чињеница и других садржаја у супротности је са активним, конструктивно-критички усвојеним егземпларним, инвентивно примјењивим и трајније вриједним сазнањима у оквиру стратегија рјешавања проблема, на чему се инсистира у оквиру Даблинских дескриптора;

3. Честе надређене, па и аутократске позиције и функције наставника са преовлађујућим предавачким стилом више спутава него што ослобађа мисаоне и творачке активности ученика и студената;

4. Углавном подређени и извршилачки положај ученика и студената, изложеност претежно једносмјерним информацијама, текстуално-вербалним симплификованим информатичким изворима сазнања, као и неравноправним, ривалским односима и недемократским комуникацијама обликује контекст пасивизма насупрот декларативном евроинтеграцијском активизму младих;

5. Претежно пасивно, извршилачко, слушалачко, механичко, некритичко меморисање (што не значи и разумијавање) знања у традиционалној или уобичајеној (сколаризованој) настави у супротности је са савременим дидактичким смислом наставе и на тлу Европе прокламованим типом слободне, креативне и хумане личности, јер такав процес не спречава формирање индолентне, конформистичке, поданичке и дехуманизоване личности;

6. Запостављање рефлексивног, конструктивно-критичког, експлоративног, откривајућег усвајања отворених, продуктивних и инвентивно апликативних сазнања у настави, занемаривање евалуативних и творачких способности ученика у искуственом, индивидуализованом и интерактивном учењу подржаном дјелотворним поучавањем не стимулише ослобађање, еманципацију и хуманизацију личности ученика и студената.

Наведене и бројне друге дидактичке одреднице усвајања знања у уобичајеној настави противрјечне су сложеном процесу стасања и афирмације хумане личности у оквиру евроинтеграција.

У нашем емпиријском истраживању 540 студената и 101 професор и асистент дали су на петостепеним скалама процјене квалитета процеса усвајања и вредновања знања студената у настави. Провјеравана је хипотеза о разликама тих група непосредних учесника у процјенама квалитета токова и исхода универзитетске наставе у духу Болоњског процеса.

Табела 1. Процјена стварања могућности размишљања, откривања и провјеравања знања у настави

Испитаници	Степени процјене					Укупно	χ^2	Ниво значај-ности
	Никад	Ријетко	Повремено	Често	Увијек			
Студенти	14 2,6%	88 16,3%	195 36,1%	194 35,9%	49 9,1%	540 100%	9,83	0,43
Професори и асистенти	1 1,0%	10 9,9%	39 38,6%	33 32,7%	18 17,8%	101 100%		
УКУПНО	15 2,3%	98 15,3%	234 36,5%	227 35,4%	67 10,5	641 100%		

Иако нису статистички значајне разлике у процјенама двају група испитаника (χ^2=9,83; ниво значајности 0,43), оне су уочљиве. Готово сваки пети и тек сваки десети професор и асистент сматрају да се никад или ријетко стварају могућности студената да размишљају, откривају и провјеравају знања у настави.

Графикон 1. Процјене могућности размишљања, откривања и провјеравања у настави

Према исказима напосредних учесника наставе, у просјеку постоји задовољавајућа учесталост могућности мисаоне ангажованости студената. Може се, ипак, примјетити да је мисаоно-евалуативна активност студената само дјелимична и да могућности стимулисања конструктивно-критичког ангажовања студената у универзитетској настави нису још на нивоу захтјева

друштва знања, доживотног учења и сталног унапређивања општих и професионалних компетенција у оквиру евроинтеграција.

Према процјени 16,3% студената и 9,9% наставника и сарадника, професори и асистенти ријетко стварају могућности да студенти у настави размишљају, провјеравају и откривају нова сазнања и да тако буду у центру наставног процеса. Такве ситуације су повремене према исказима 36,11% студената и 8,6% професора и асистената. Тек сваки трећи студент (33,7%) наставник и сарадник (36,6%) уочили су да професори реализују интерактивно и мултимедијски прожета предавања која стимулишу рефлексије, критичко мишљење, истраживања и кретаивност студената.

Показатељи учесталости оцјењивања исхода (компетенција) студената у садашњој универзитетској настави у првом и другом циклусу студија према процјенама испитаника наведени су у сљедећим табеларним прегледима.

Табела 3. Процјене студената и наставника о исходима универзитетске наставе

Оцјењују се ИСХОДИ наставе		Степен слагања					Хи квадарат	Ниво значајности
		Увијек %	Често %	Повремено %	Ријетко %	Никада %		
а) знање и разумијавање	студенти	23,5	47,2	24,6	3,5	1,1	24,08	0,00
	наставници	45,5	37,4	12,1	5,1	-		
б) примјена знања и разумијевања	студенти	12,9	43,8	30,7	10,7	1,9	12,41	0,02
	наставници	28,4	34,7	23,8	14,9	2,0		
в) доношење судова	студенти	4,12	23,6	43,6	26,0	2,8	18,95	0,00
	наставници	11,0	33,0	35,0	15,0	6,0		
г) вјештина комуницирања	студенти	12,5	35,3	31,2	17,6	3,4	2,87	0,58
	наставници	17,0	31,0	27,0	21,0	4,0		
д) вјештине учења	студенти	11,8	30,5	31,6	21,6	4,5	1,05	0,90
	наставници	10,9	29,7	28,7	24,8	5,9		
ђ) вјештина управљања информацијама	студенти	5,8	30,5	37,9	21,1	4,7	14,12	0,01
	наставници	15,0	24,0	29,0	26,0	6,0		
е) способност рјешавања проблема	студенти	9,9	29,5	36,4	18,2	6,0	8,97	0,06
	наставници	18,8	28,7	28,7	14,9	8,9		
ж) тимски рад	студенти	7,5	28,8	30,5	26,0	7,1	6,78	0,15
	наставници	11,9	22,8	36,6	18,8	9,9		
з) креативност	студенти	8,8	27,6	30,8	25,4	7,3	4,91	0,30
	наставници	14,9	26,7	27,7	26,7	4,0		

Наиме, највећи број студената (70,7%), наставника и сарадника (82,9%) слаже се у процјенама да су знање и разумијавање најчешћи исходи универзитетске наставе који се и сада оцјењују. По фреквенцијама слиједе примјена знања и разумијавања, што више истичу наставници и сарадници (63,1%), него студенти (56,7%). Оцјењивање осталих исхода квалитета универзитетске наставе конципиране у духу Болоњског процеса најчешће је запостављено. Сваки трећи испитаник (студент, наставник и сарадник) запажа да се ријетко вреднују вјештине управљања информацијама, способности рјешавања проблема, вјештине учења, креативност, тимски рад и вјештина комуницирања.

Већи број студената (26,0%) него наставника и сарадника (15,0) којима смета што се ријетко оцјењује доношење судова. И ови показатељи истраживања учесталости вредновања тих елемената проширених Даблинских дескриптора указују да је још увијек запостављено вредновање, а вјероватно и развијање, наведених општих професионалних компетенција које студенти стичу у универзитетској настави. Управо такве компетенције апострофиране су у циљевима Болоњске декларације и у активностима успостављања јединствене зоне европског високог образовања, а имаће у будућности све већу вриједност на свјетском тржишту рада, у демократским друштвеним заједницама, у доживотном учењу, слободном времену и у свим областима живота сваког појединца.

Закључак

Метатеоријско и конструктивистичко расвјетљавања исакнутих и других противрјечности васпитања и образовања у оквиру евроинтеграција, научно-истраживачко утврђивање њихових посљедица могу бити поузданије основе избра научно засноване образовне политике у подршци реформисаним промјенама васпитно-образовних сиситема у Европи, уз респектовање позитивних националних искустава и интеркултуралних вриједности.

Превладавање наведених противрјечности подразумијева изградњу система валоризације неформалног и информалног образовања, доживотног учења, персонализације и еманципације личности ученика и студената.

Деконтектуализација, дебирократизација и децентрализација управљања у образовању омогућиле би аутономију високошколских и других педагошких институција, афирмацију организационо-педагошког плурализма, дидактичко-методичког иноваторства, креативности наставника и стручних сарадника као и комплементарног стваралаштва ученика и наставника.

Предупређивање и превазилажење наведених група противрјечности између реформских промјена образовања и васпитања у транзицијским

друштвима (какво је наше) и европских вриједности је сложен и континуиран процес који је условљен вишеструким и међузависним активностима, од којих су најзначајније:

- побољшање друштвеног положаја васпитно-образовне дјелатности;
- научно-утемељено развијање и остваривање стратегије развоја васпитно-образовног система;
- научно истраживање и рационализација наставних планова и програма, уџбеника, наставних објеката, опреме, средстава и дидактичких материјала;
- осавремењивање система образовања, стручног усавршавања и стимулативног професионалног развоја васпитача, наставника и стручних сарадника на свим нивоима образовања;
- стално иновирање наставе фокусирањем на ефикасно индивидуализовано, интерактивно и сарадничко учење и стваралаштво подржано дјелотворним поучавањем у инклузивном васпитно-образовном процесу и контексту у функцији хуманизације и еманципације личности ученика и студената (васпитаника, полазника) – будућих грађана Европске уније.

Литература

Аврамовић 2014: З. М. Аврамовић, Апорије глобалне демократије, Зборник са научног скупа "*Наука и глобализација*", Том 2/1. Источно Сарајево: Универзитет у Источном Сарајеву. Филозофски факултет Пале.

Амстронг 2008: T. Amstrong, *Najbolje škole: kako istraživanje čoveka može usmeravati pedagošku praksu*. Zagreb: Educa.

Бухегир 2007: M. A. Buhagiar, Classroom assesment the alternative assesment paradigm: revisiting the territory, *Curriculum Journal,* Vol. 18, N0 1, 39–56.

Вилотијевић 2009: М. Вилотијевић, Променама до ефикасне школе будућности. Зборник „*Будућа школа*", Београд: Српска академија образовања.

Волтерстин 2005: И. Волтерстин, *После либерализма*, Београд: Службени гласник.

Гарднер 2006: J. Gardner, *Assesment and learning,* London: Sage Publication.

Грене 2008: V. Grene, *Nove paradigme za stvaranje kvalitetnih škola,* Zagreb: Linea.

Илић 2011: М. Илић, Квалитет универзитетске наставе и Болоњски процес, У зборнику радова са научног скупа *Квалитет наставног и научног*

рада и болоњски процес (уводно предавање). Бања Лука: Филозофски факултет, стр. 9–44.

Илић 2013: М. Илић, Противрјечности усвајања знања у настави и хуманизација личности, Научни скуп *Вриједности и противрјечја друштвене стварности*. Бања Лука: Филозофски факултет.

Илић - Јерковић 2013: М. Илић – Љ. Јерковић, Рецепција непосредних чинилаца учитељског студија, Научни скуп међународног значаја *„Настава и учење – квалитет васпитно образовног процеса“*, Ужице: Учитељски факултет, стр. 183–192.

Илић 2014: М. Илић, Глобализацијски и друштвено-транзицијски контекст хуманистичког, интеркултуралног и националног васпитања у породици и школи, Међународни тематски Зборник *„Улога образовања и васпитања у развијању хумнанистичких, интеркултуралних и националних вредности“,* Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини и Српска академија образовања Београд.

Илић 2014: М. Илић, Глобализација и нови циљеви и садржаји васпитања и образовања, Зборник са научног скупа "*Наука и глобализација*", Источно Сарајево: Универзитет у Источном Сарајеву. Филозофски факултет Пале

Мил 1988: Ц. Мил, *О слободи,* Београд: Филип Вишњић.

Мучибабић 2014: М. Ш. Мучибабић, Актуелност односа науке и глобализације, Зборник са научног скупа "*Наука и глобализација*", Источно Сарајево: Универзитет у Источном Сарајеву. Филозофски факултет Пале.

Основе квалификацијског оквира у Босни и Херцеговини, *Службени гласник,* бр. 1. 31, април 2011.

Рудакова 2005: И. А. Рудакова, *Дидактика среднее професиональное образование,* Ростов на Дону: „Феникс“

Shared Dublin descriptors for Short Cycle Awards Joint Quality Initiative, Dublin, October 2004, http://www.jointquality.org/23.06.2011.

Standarsds and guidelines for Quality Assurance in the European Higher Eduacation Areas, Helsinki, 2005 (20.07.2013.)

Сузић 2009: Н. Сузић, Школа будућности у огледалу 19. и 20, вијека, Зборник „*Будућа школа*“, Београд: Српска академија образовања.

The European Qualifications Fratework for Lifelong Laearning – EQF, European Commision, 2008. http//:ec.europa.ue/education/pub/pdf/general/egf/broch_en.pdf (25.06.2011)

The framework of qualifications for the European Higer Education Area, Bergan Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, May 2005, http://www.bologna.bergen 2005. no/EN/BASIC/050520 – Framework – qualifications. pdf. 20.06.2011.

Tuning Eduacational Structures in Europe, Final Report, Phase One, http://www.reliant.deusto.es/tuningproject/documentos/tuning_phase1/tuning-1full-document.pdf

Фукујама 2002: F. Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek,* Podgorica – Banja Luka: CID Romanov.

Хабермас 1980: J. Habermas, *Teorija i praksa,* Beograd: Grafički zavod.

Ховард 2007: J. Howard, *Curriculum Development,* Elon University: Department of Education.

Connection on the recognition of qualifications concerning higher education in the europen region, Concil of Europe, Lisabon, 1997. http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/Lisabon-convention.pdf, 28.06.2011.

Штиглиц 2004: Dž. Štiglic, *Protivrečnosti globalizacije,* Beograd: SMB – x.

Сретен Јелић*
Татјана Јовановић
Универзитет у Београду
Пољопривредни факултет Земун

DOI 10.7251/ZRNETOM11510169J

Прегледни рад

ДЕТЕРМИНАНТЕ ОБРАЗОВАНИХ ПОТЕНЦИЈАЛА И РУРАЛНОГ РАЗВОЈА У ПРОЦЕСУ ТРАНЗИЦИЈЕ И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА

Увод

У раду смо указали на образовне потенцијале и рурални развоју Србији у периоду транзиције и евроинтеграција. Посебан осврт је дат на рурална подручја и промене које су настале у њима. У предходном периоду присутан је тренд неуравнотеженог руралног развоја и развоја пољопривреде. Зато је неопходно смањење постојећих разлика у чему значајну улогу имају образовни потенцијали. У периоду транзиције побољшана је образовна структура у целини, где су евидентне промене у образовању и пољопривреди у руралним подручјима. Процес приближавања и уласка Србије у ЕУ подстиче процес укупних промена у нашој земљи. Приближавање и интегрисање привреде односно пољопривреде Србије у ЕУ је неминовност, али и нужно повезивање и сарадња са земљама региона, што може побољшати низ перформанси на путу уласка у ЕУ. За Србију посебан значај има развој пољопривреде, производња хране, а самим тим и развој руралних подручја. На том путу интеграција потребна је хармонизација закона, прописа и политике у сфери аграра и усклађивање са земљама ЕУ. Процеси транзиције су дали свој допринос крећући се у низу размена искустава чланица ЕУ и земаља које су у процесу интеграција и придруживања, а могу бити значајни и за Србију.

Образовни потенцијали у процесу транзиције и евцроинтеграција Србије имају значајну улогу у руралном развоју, развоју пољопривреде и других делатности у руралним подручјима. Неминовно је побољшање образовне структуре становништва што ће утицати на интензивнији рурални развој, модернизацију пољопривреде и других грана и у руралним подручјима у процесу евроинтеграција. У руралним подручјим наше земље живи 40,60% укупног становништва. Развој пољопривреде и рурални развој зависе од образовних потенцијала. Међутим, образовна структура је неповољна у појединим регионима и областима што успорава рурални развој, развој пољопривреде и друхих грана. Образовни потенцијали према образовној структури газдинстава се разликују у зависности од типа газдинства. Она је посебно неповољна у пољопривредним газдинствима.

* sjelic@agrif.bg.ac.rs

Процес развоја руралних подручја и развој пољопривреде и других грана у нашој земљи захтева увођење савремених средстава рада и адекватне образовне потенцијале који ће њима управљати. Дакле, образовни потенцијали који ће стицати нова знања и примењивати их у циљу бржег развоја пољопривреде и других грана привреде у руралним подручјима а самим тим и повећању продуктивности и бржег развоја руралних подручја у периоду транзиције и евроинтеграција.

Циљ и метод рада

Циљ рада је указивање на образовне потенцијале и рурални развој у периоду транзиције и процеса прикључивања Србије у Европску унију. Указано је на неке детерминанте образовних потенцијала и руралног развоја у периоду од 1991. године до данас. Резултати истраживања указују да је у назначеном периоду дошло до побољшања образовних потенцијала и образовне структуре становништва. Међутим, и даље су присутне разлике у образовној структури становништва (по полу, старости, регионима, областима и насељима), а посебно пољопривредног, што успорава развој пољопривреде и сам рурални развој. На основу анализе образовне структуре становништва по регионима постоје разлике у образованости у деловима популације које живе у градској и руралној средини.

Зато је неопходно предузети одређене мере на побољшању образовних потенцијала и образовне структуре становништва уз смањивање постојећих разлика и ревитализацији руралних подручја. Будући развој руралних насеља све више ће акценат стављати не само на развој пољопривреде већ и других делатности, где ће све значајнију улогу имати образовање и побољшање образовне структуре становништва.

На основу података Републичког завода за статистику, анализе докумената и релевантне литературе указаће се на ниво образовање и образовну структуру становништва Србије у целини (по регионима, областима и насељима) и обележја руралног развоја и руралних подручја у процесу транзиције и евроинтеграција.

Резултати истраживања

У Србији детерминанте образовних потенцијала и рурални развој у периоду транзиције и приближавања Европској унији су у променама. Са друштвеним променама одвијају се и промене образовних потенцијала, реформе у образовању и пољопривреди. У процесу транзиције од 1990. године до данас код нас је низ реформи успорен. Међутим, без ефикасног система образовања и побољшања образовних потенцијала не може се замислити

развој друштва. Промене у образовању и образовном процесу усмерене су на измене детерминанти структуралних самог система образовања, прихватања вредности образовног система западноевропских земаља, прилагођавања наставних садржаја савременим потребама и др.

Образовање треба да буде тако конципирано како би постало значајан чинилац развоја руралних подручја, развоја пољопривреде и других грана привреде и прилагођавања развоја друштва и привреде у процесу евроинтеграција.

Процес транзиције у нашој земљи одвија се кроз процес усклађивања превазиђених стандарда у свим областима друштвеног живота па и образовних потенцијала и руралног развоја са стандардима земаља Европске уније. Један од значајних послова јесте на нивоу система образовања, који је требало реформисати и одговорити захтевима који се постављају. Министарство просвете Србије је издало студију стратешког развоја образовања 2004. године где је предлог нове образовне политике предуниверзитетског образовања у Србији, у контексту започете реформе након 2000. године, у складу са образовном политиком развијених европских земаља.

Након почетка политичких, економских и социјалних реформи, у целини посматрано, већина аналитичара слаже се у томе да наше прилике, карактеришу доминантно неповољне карактеристике као што су: спор привредни раст који ограничава могућности запошљавања свих категорија које су без посла укључујући и оне који раде у „сивој зони“, незадовољавајућа укупна запосленост у односу на број становника и активно становништво и неповољна структура запослених у свим секторима. Такође, присутна је и веома висока стопа отворене (регистроване) незапослености, неповољна старосна и квалификациона структура незапослености, дуго чекање на запослење,велика прикривена незапосленост, релативно слаба покретљивост радне снаге и висока запосленост у области сиве економије.[1] Образовни потенцијали односно образовна структура становништва је повезана са осталим структурама али и са друштвено-економским, културним и другим условима, утицајима и променама. Основне детерминанте које се посматрају приликом анализе образовних потенцијала су писменост и школска спрема.

На основу резултати пописа 2011. године настављена је тенденција смањивања броја и удела неписменог становништва у укупном броју становника Србије. Број неписмених становника (старијих од 10 година) обухвата 127.463 лица или 1,96%. У поређењу са подацима из пописа 1991. године, удео неписмених смањен је за 3,29 пута у 2011. години.[2]

---

[1] Шире видети: Маринковић Владимир (2009). Људски ресурси под изазовима глобализације, Задужбина Андрејевић, Београд.

[2] Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. у Републици Србији, Становништво, Школска спрема, писменост и компјутерска писменост, Подаци по општинама и градовима, Републички завод за статистику, Београд, 2013, стр. 102.

Разлике у уделима неписмених у процесу транзиције постоје између региона и области и подручја Србије и условљене су пре свега нивоом друштвено-економског и културног развоја. Разлике се јављају и данас, иако је очигледна тенденција њиховог побољшања. У Београдском региону има 12.429 неписмених лица или 0,83%, Регион Војводине 27.823 лица односно 1,59%, Регион Шумадије и Западне Србије 43.722 или 2,38 % и Регион Јужне и Источне Србије има 43.489 лица односно 3,05 % од укупног броја неписмених у Србији.[3]

Удео неписмених лица је незнатан у градским насељима ге је стопа неписмених 1,03% од чегамушка популација је заступљена са 0,43% а женска са 1,57%. У руралним насељима стопа неписмених је 3,31% а мушка популација учествује са 1,13% и женска са 5,48% (Табела 1).

Табела 1. Неписмено становништво старо 10 и више година по полу и типу насеља у Србији 2011.године

Тип Насеља	**Градска и остала**		
Градска	**Укупно**	**м**	**Ж**
Неписмени	39.701	7.856	31.845
Стопа неп.	1,03	0,43	1,57
Остала насеља	**Укупно**	**м**	**Ж**
Неписмени	87.762	14.975	72.787
Стопа неп.	3,31	1,13	5,48
Укупно	127.463	22.831	104.632
Стопа неп.	1,96	0,72	3,12

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. у Републици Србији, Становништво, Школска спрема, писменост и компјутерска писменост, Подаци по општинама и градовима, Републички завод за статистику, Београд, 2013, стр. 104 и прорачун аутора.

Структура становништва неписмених према старости указује да скоро 3/4 неписмених је у годинама живота са 65 и више година односно преко 80% су лица са 50 и више година година живота од чега је 70,52% са 65 и више година а свега 3,54% су лица до 19 година а од 20–34 године је 7,70%. Посматрајући учешће неписмених лица по регионима старих 65 и више година у Београдском региону има их 7,85%, Регион Војводине има 17,61%, Регион Шумадије и Западне Србије 38,92% и Регион Јужне и Источне Србије 35,61% у односу на укупан број лица старих 10 и више година.[4] Чињеница да са повећањем година живота се повећава учешће неписмених.

[3] Исто, стр. 103.

[4] Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. у Републици Србији, Становништво, Школска спрема, писменост и компјутерска писменост, Подаци по општинама и градовима, Републички завод за статистику, Београд, 2013, стр. 103.

Највеће учешће неписмених лица је у општинама Бојник (9,09%), Црна Трава (7,58%), Гаџин Хан (7,28), Мерошина (6,77%) и Медвеђа (6,29). Најмање учешће неписмених лица је у општинама Стари град 0,14%, Врачар 0,18%, Савски венац 0,24%, Раковица 0,43% и Медијана (Ниш) 0,44%.[5]

Када је реч о структури становништва према школској спреми између два пописа 2002–2011 године највећи удео је са средњим образовањем 41,07% и 48,93% и основним образовањем са 23,88% и 20,76%. Према томе, у односу на попис 2002. године побољшана је образовна структура становништва и повећано учешће становништва са средњим образовањем за 7,86% а са непотпуним осмогодишњом школом је смањено учешће са 16,18% на 11,00%. Такође, са високим образовањем је повећан проценат за 4,07% (Табела 2).

Највеће учешће лица без школске спреме и са непотпуним основним образовањем забележени су у општинама Ражањ 37,92%, Осечини 36,98%, Гаџин Хану 35,85%,Рековцу 35,14% и Црној Трави 34,84%. Највеће учешће лица са вишим и високим образовањем је у општинама Врачар 52,34%, Стари Град 50,20%, Савски венац 46,62%, Нови Београд 40,61% и Медијана–Ниш 34,73%.[6]

Табела 2. Становништво старо 15 и више година према школској спреми у Србији 2002–2011 године

	Попис 2002		**Попис 2011**	
	укупно	**%**	**укупно**	**%**
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	6.321.231	100	6.161.584	100
Без школске спреме	357.552	5,66	164.884	2,68
Непотпуно основно образовање	1.022.974	16,18	677.499	11,00
Основно образовање	1.509.462	23,88	1.279.116	20,76
Средње образовање	2.596.348	41,07	3.015.092	48,93
Више образовање	285.056	4,51	348.335	5,65
Високо образовање	411.944	6,52	652.234	10,59
Непознато	137.895	2,18	24.424	0,41

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. у Републици Србији, Становништво, Школска спрема, писменост и компјутерска писменост, Подаци по општинама и градовима, Републички завод за статистику, Београд, 2013, стр. 34/35 и прорачун аутора

„Ипак образовна структура становништва Србије је и даље веома неповољна (укључујући и младе до 35 година). Готово трећина грађана

[5] Саопштење за јавност 31. 01. 2013, Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. у Републици Србији, Књига 3: Школска спрема, писменост и компјутерска писменост.

[6] Исто,.

Србије има незавршену или само завршену основну школу, а близу 30% младих „испада“ из система образовања (поређења ради, тај удео у земљама Европске уније је 15%). Код нас тек свака пета особа млада особа старости од 31 до 35 година има завршен факултет (наспрам једне трећине у ЕУ) („Образовна структура Србије на ниским гранама“, 2011)[7]

Структура становништва према образовању у градским и у осталим насељима указује на разлике које су посебно значајне код лица без школске спреме и са непотпуном основном школом. Образовање становништва осталих насеља је занемарено а ниво образовања неповољан. Без школе и са завршеном основном школом је 51% становништва осталих насеља. Посебно је неповољна структура чланова пољопривредних газдинстава према школској спреми. Тако у пољопривредним газдинствима непотпуну основну школу има 51,23% од укупног броја чланова газдинстава а основну школу 32,87%. Према томе, у пољопривредним газдинствима према школској спреми преовлађују чланови који немају завршену основну школу или су са осмогодишњим образовањем око 84% а свега 16% чланова газдинстава има средње, више или високо образовање.[8]

Табела 3. Становништво старо 15 и више година према школској спреми у Србији по регионима 2011. године

Регион Област	Укупно	Без школске спреме	Непотпуно основно образовање	Основно образовање	Средње образовање	Више образовање	Високо образовање	Непознато
Србија	100	2,68	10,99	20,76	48,93	5,65	10,58	0,42
Београдски регион	100	1,17	4,08	13,59	52,50	8,21	19,60	0,49
Регион Војводине	100	2,32	10,68	21,76	50,90	4,90	9,18	0,26
Регион Шумадије и Западне Србије	100	3,39	13,90	23,42	47,21	4,71	7,00	0,37
Регион Јужне и Источне Србије	100	3,77	14,98	23,34	44,95	5,08	7,38	0,50

[7] Мојић Душан (2012). *Образовни ресурси, оријентације и делање младих*, у: Млади – наша садашњост, истраживање социјалних биографија младих у Србији, Смиљка Томановић (ет, ал), Чигоја штампа: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Београд, стр. 98/99

[8] Јелић Сретен, Јовановић Татјана (2006). *Демографска структура пољопривредних газдинстава Србије*, Монографија Пољопривредни и рурални развој Србије у транзиционом периоду, Међународна искуства у транзицији аграрног сектора и руралних подручја, Друштво аграрних економиста Србије и Институт за агроекономију пољопривредног факултета Универзитета у Београду, стр. 71–89.

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. у Републици Србији, Становништво, Школска спрема, писменост и компјутерска писменост, Подаци по општинама и градовима, Републички завод за статистику, Београд, 32 и прорачун аутора

Образовна структура становништва у градским и осталим насељима указује на разлике пре свега између региона и области. Разлике су посебно уочљиве у односу на републички просек. Наведене тенденције указују на (не)доступност образовних институција становницима појединих региона и области.

Дертерминанте образовних потенцијала становништва руралних подручја су неповољне, а шансе за унапређење образовне структуре су ограничене низом препрека. Више од половине становника старијих од 15 и више година је без завршене основне школе или је са завршеном основном школом. Проблем раног напуштања школовања је веома изражен, а посебно забрињава што је један од најчешћих разлога за то недостатак мотивације за образовање. Доступност школа и садржаја у руралним срединама изразито је неповољна и представља значајну препреку унапређењу образовне структуре у овим подручјима и у процесу транзиције и евроинтеграција. Посебан проблем образовне структуре је изражен код пољопривредног становништва и у пољопривредним газдинствима што значајно утиче на модернизацију и развој пољопривреде, других грана а и рурални развој.

Имајући у виду образовне потенцијале и образовну структуру становништва, те промене настале у процесу транзиције и евроинтеграција, али и даље неповољне тенденције уз неразвијене пољопривредне потенцијале, заосталу механизацију и неразвијену инфраструктуру, доступност школа итд. значајно коче не само рурални развој, развој руралних подручја,развој пољопривреде већ и друге делатности развој региона и области.

Развој руралних подручја, пре свега, треба да чини савремена и квалитетна инфраструктура. Под овим појмом у ширем смислу подразумевамо добре путеве и повезаност са најближим културним, здравственим, политичким и привредним центрима. Ово је услов без кога је даљи развој руралних подручја готово незамислива. У ужем смислу инфраструктурни потенцијали се, пре свега, односе на социјалне инфраструктурне објекте (школе, обданишта, домови здравља, итд.) које треба градити у оним срединама где је на основу броја становништва и реалних потреба најнеопходније. У том смислу ни она места у којима нема поменутих објеката не би била у посебном заостатку ако би, као што смо малопре истакли, била повезана добрим путевима са местима у којима су ови објекти стационирани. Успешна ревитализација руралних подручја подразумева реформисање аграрне структуре.

Неке детерминанте руралног развоја и руралних подручја

Политика развоја руралних подручја се у Европској унији спроводи на конзистентан и униформан начин, што се огледа у чињеници да је развој руралних подручја дефинисан као други стуб Заједничке аграрне политике и практично се операционализује преко система мера које поједине државе чланице инкорпорирају у своје планове развоја руралних подручја у зависности од својих потреба. У циљу што успешнијег прилагођавања земаља кандидата за чланство политици развоја руралних подручја која се примењује у ЕУ, конципирани су предприступни програми са сличним мерама и модалитетима примене. На овај начин се и политика развоја руралних подручја земаља кандидата почела имплементирати на конзистентан и униформан начин. Политика развоја руралних подручја Републике Србије се у досадашњем периоду није могла значајније ослањати на предприступне финансијске изворе, али је у циљу прикључења Европској унији конципиран систем мера који се у великој мери ослања на САПАРД предприступни програм.

На бази искустава из претходног периода развило се схватање да уместо да се развој подстиче изван руралних области, неопходно је да се искористе постојећи ресурси и развој конципира на тај начин да се задовоље потребе становника руралних области. У овом периоду се значајна пажња поклањала анализи развојних потенцијала којима располажу руралне области и могућностима њихове реконфигурације и претварања у вредности које се могу тржишно реализовати. Тако се у значајне развојне ресурсе којима располажу руралне области убрајају природне лепоте, културно-историјско наслеђе, традиционални начин живљења, богатство биљног и животињског света... Разматран је и институционални миље, односно систем веза између најзначајнијих актера у руралним областима помоћу кога би се могло извршити активирање руралних ресурса и њихово преобликовање у употребне вредности.

Почетком 1990-их година усвајају се и Директиве о унапређену агро-окружења, развоју шумарства, превременом пензионисању и маргиналним подручјима, те се од овог периода почињу назирати контуре будуће политике развоја руралних подручја у Европској унији коју заједно са овим Директивама чини и програм ЛЕАДЕР. Такође, све су се гласније могли чути захтеви да се политика развоја руралних подручја конституише као потпуно самостална структурна политика.Агендом 2000 обједињују се постојеће Директиве у заједничку Регулативу о развоју руралних подручја 1257/1999 која је дефинисала систем од 22 мере које су земље чланице имале уврстити у своје Планове руралног развоја. Реформом из 2000. године политика руралног развоја није конституисана као самостална структурна политика већ као други стуб Заједничке Аграрне политике. Реформом

из 2003. године повећава се број мера руралног развоја са 22 на 26 и ове мере се тичу унапређења квалитета животних намирница и поштовање стандарда Европске уније. Уведени су и инструменти узајамног обавезивања и модулације.У периоду 2000–2006. године спроводио се у контексту проширења Европске уније посебан програм прилагођавања пољопривреде и развоја руралних подручја земаља кандидата за пријем у чланство – САПАРД. Овај програм је формулисао систем мера од којих су неке биле предвиђене и Регулативом 1257/1999, док су неке конципиране у складу са потребама земаља из бившег источног блока. Након што је 10 бивших социјалистичких земаља примљено у пуноправно чланство, установљен је посебан период прилагођавања у коме су пратеће мере биле уврштене у Планове руралног развоја, док су се секторске мере и мере развоја руралних подручја које су се односиле на диверсификацију активности, заштиту културно-историјског наслеђа и ЛЕАДЕР налазиле у посебним Секторским Програмима за развој пољопривреде и руралних подручја.

За програмски период 2007–2013. установљен је јединствени фонд – Европски фонд за пољопривреду и рурални развој чијим средствима су финансиранемере развоја руралних подручја у овом периоду. На основу стратешких смерница Европске уније формиране су 4 приоритетне осе на основу којих су груписане мере руралног развоја. У овом периоду је предвиђена претприступна помоћ за земље које желе да постану чланови ЕУ.

Када су у питању земље Централне и Источне Европе, модернистички приступ и изражена интензификација пољопривредне производње владала је све до тренутка када су се ове земље стратешки определиле за прикључење Европској унији. Почетком 1990-их година ове земље су започеле транзицију у правцу тржишне економије, што је поред осталог за последицу имало и промену дотадашњег начина функционисања тржишта пољопривредних производа. Наметала се и потреба за дефинисање нове стратегије аграрне и политике руралног развоја. У почетку је било неопходно успоставити нове тржишне институције и омогућити несметано обављање репродукције у сектору аграра. И поред значајне модернизације пољопривредне производње, у технолошком смислу су ове земље значајно заостајале за водећим индустријски развијеним земљема тако да се у самом почетку систем подршке заснивао углавном у финансирању увођења нових технологија и институционалном прилагођавању новим условима. Поред државних институција подршку сектору пољопривреде и развоју руралних подручја обезбеђивале су и међународне економске организације и финасијске институције. Установљени су од стране ових организација различити програми помоћи чији су приоритети првенствено били модернизација производње, успостављање ефикасног тржишта земљиштем, успостављање кредитних институција у руралним подручјима и институционално јачање централних и локалних органа власти.

Од 1997. године национална и подршка од стране ЕУ и других међународних организација усмеравана је претежно у процес прилагођавања пољопривреде и система подршке руралном развоју и начелима Заједничке аграрне политике. Почевши од 2000 године на нивоу Европске уније формулисан је програм предприступне помоћи САПАРД који је имао за циљ да омогући брже прилагођавање сектора пољопривреде и система подршке руралном развоју захтевима Заједничке аграрне политике. Овај програм је дефинисао систем мера које су земље кандидати за чланство морали инкорпорирати у своје Програме развоја пољопривреде и руралних подручја у складу са својим потребама. Ове мере су се односиле на подршку инвестиционим пројектима и у примарној производњи и преради пољопривредних производа, јачању тржишних институција, стручном оспособљавању, унапређењу заштите животне средине и развоју руралне економије. Када су у питању секторске мере све земље су се одлучиле да у своје Програме развоја пољопривреде и руралних подручја укључе мере инвестиционе подршке примарној пољопривреди и преради пољопривредних производа. Такође, све земље су одлучиле да у своје програме укључе и меру унапређања пољопривредног окружења која се у овом периоду спроводила као пилот пројекат у ограниченом броју подручја, а која је представљала једину меру које су земље чланице ЕУ морале инкорпорирати у своје планове развоја руралних подручја. Када су у питању мере које су имале за циљ развој руралне економије и квалитета живота у руралним подручјима, све земље су у своје програме уврстиле меру Унапређење руралне Инфраструктуре. Анализом САПАРД оперативног програма може се закључити следеће:

- све земље кандидати за пријем у чланство су у своје САПАРД оперативне програме укључиле инвестициону подршку пољопривредним газдинствима, подршку сектору прераде пољопривредних производа унапређење пољопривредног окружења и развој руралне инфраструктуре;

- највећи износ финансијских средстава је алоциран на секторске мере у просеку око 60%, што упућује на закључак да је у овом периоду приоритет био модернизација примарне производње пољоприврених производа и усвајање одговарајућих стандарда ЕУ;

- мере унапређења пољопривредног окружења су се спроводиле на ограниченом подручју и у виду пилот пројеката:

- развој руралне инфраструктуре је био концентрисан на изградњу и модернизацију техничке првенствено грађевинске, док је мање пажње посвећено развоју телекомуникационе и информационе инфраструктуре;

- мања пажња била је посвећена диверсификацији економских активности и унапређењу сервиса у руралним подручјима;

- Сарадња у припреми и имплементацији различитих програма руралног развоја са институцијама Европске уније и других међународних организација у предприступном периоду се није показала као одлучујући

фактор који детерминише успешност у повлачењу финансијских средстава предвиђених плановима руралног развоја, односно јачање капацитета институција није остварено у мери у којој би било омогућено ефикасније коришћење средстава из фондова Европске уније.

Овде се може поставити и питање да ли је сет мера понуђен земљама кандидатима био у потпуности усаглашен са њиховим потребама и да ли се могао конципирати одређем број мера који би више био усмерен на развој привредних активности изван пољопривреде у руралним подручјима. При томе се мисли на формулисање мера које би имале за циљ подршку установљавању и раду финансијских институција у руралним подручјима, нарочито ако се има у виду да је Регулатива 1257/1999 дефинисала меру под Називом финансијски инжењеринг која се бавила овом проблематиком. Међутим, првенствени циљ САПАРД програма је био омогућавање што бржег прилагођавања пољопривреде и система подршке руралном развоју Заједничкој аграрној политици, тако да је приоритет дат оним деловима за које се сматрало да имају највећу потребу за овим прилагођавањем. Имплементацијом овог програма стечена су значајна искуства у погледу система програмирања развоја пољопривреде и руралних подручја и управљања финансијским средствима на децентрализован начин.

Након примања у пуноправно чланство, финансијска подршка развоју пољопривреде и руралних подручја се остварује директно из буџета Европске уније, с тим што је период 2004–2006 одређен као фаза додатног прилагођавања у којој се подршка развоју руралних подручја остваривала путем два програмска документа: План руралног развоја који је обухватао пратеће мере и специфичне мере предвиђене за нове чланице као Подршка полунатуралним газдинствима и Допуне директним плаћањима Секторски оперативни програм који је обухватао секторске мере и мере развоја руралне економије. На основу расподеле финансијских средстава између ова два програма може се закључити да је у овом периоду знатно већи значај дат мерама руралног развоја у односу на секторске мере. Поред тога, неке од мера које су предвиђене Планом руралног развоја су се по први пут примењивале у земљама Централне и Источне Европе од којих су неке, као што је превремено пензионисање, захтевале изузетно сложен поступак имплементације, тако да им је посвећена посебна пажња.

У програмском периоду 2007–2013 године земље чланице Централне и Источне Европе су у потпуности укључене у систем подршке развоју руралних области који се примењује у ЕУ и стратегију развоја својих руралних подручја заснивају на 4 приоритетне осе као и све остале чланице ЕУ. Једино је код Румуније и Бугарске изостављен период прилагођавања сличан оном у периоду 2004–-2006, већ су се оне директно из САПАРД-а укључиле у програмски период 2007–2013. Може се рећи да је један од разлога за проблеме са којима су се суочавале ове две земље у вези са

имплементацијом мера и финансијским управљањем, непостојање периода прилагођавања управо када је у питању један број пратећих мера обухваћених Планом руралног развоја за период 2004–2006. Са друге стране, Република Хрватска је са доста закашњења почела да примењује САПАРД програм, који се затим брзо морао трансформисати у ИПА програм за подршку развоју пољопривреде и руралних подручја који се заснива на развојним приоритетима прилагођеним стратегији развоја руралних подручја за период 2007–2013 године.

Када се анализира укупна алокација финансијских средстава између I и II стуба Заједничке аграрне политике може се закључити да је подршка руралном развоју, која на нивоу ЕУ – 15 достиже 17%, има мањи значај него ова подршка на нивоу нових ЕУ – 12 која достиже 48%. Међутим разлог за овакву диспропорцију лежи у чињеници да је подршка фармерима на нивоу ЕУ – 15 имала изузетно висок ниво, тако да је и историјски референтни ниво плаћања на основу кога се утврђују износ директних плаћања у назначеном периоду је веома висок. Са друге стране, јединствена директна плаћања које примењу нове земље чланице се утврђује на основу претходно утврђеног националног „коверта“ који по правилу знатно мањи него што би требало бити на основу одређених карактеристика.

Политика развоја руралних области у ЕУ укључујући и нове чланице спроводи се на униформан и координисан начин при ћему је формиран систем мера око најзначајнијих развојних приоритета. При томе, се земљама чланицама остављала могућност избора мера у складу са својим потребама. Програмирање развоја руралних подручја и имплементација мера настојала се остварити кроз одговарајућу поделу надлежности између централних, регионалних и локалних органа, односно настојала се остварити оптимална комбинација између централног и одоздо–на горе приступа.

Од 2000. године, након политичких промена, започело се са реформом друштвено-политичког и економског система, а самим тим и аграрне политике и развоја руралних подручја. Поред тога, Србија се стратешки снажно определила за прикључење Европској унији и у складу са тим опредељењем отпочело се са реформисањем аграрне и политике руралног развоја. С тим у вези усвојен је низ стратешких докумената у којима се на директан или индиректан начин говори о проблемима са којима се суочавају руралне области у нашој земљии дефинишу приоритетни циљеви руралног развоја и предлажу конкретне мере за њихово остваривање.

Подршка из буџета Републике Србије се у почетном периоду остваривала углавном за решавање проблема текуће репродукције, док се мања пажња поклањала инвестиционим улагањима и промени структуре индивидуалних газдинстава и интегралном развоју руралних подручја. У поређењу са земљама у окружењу Аграрни буџет је располагао са знатно мање средстава, у просеку око 4% од друштвеног производа оствареног у пољопривреди. Тек од 2004. године започиње се са интензивнијом подршком

инвестиционим улагањима у пољопривредна газдинства и конципиране су мере које су имале за циљ развој руралних подручја. Међутим, још увек средства намењеним текућим подстицајима значајно надмашују средства одобрена за развојне подстицаје и мере руралног развоја.

Подршка пољопривреди и руралном развоју из Аграрног буџета се остварује путем тржишне и подршке руралном развоју. Мере подршке руралном развоју налазе се на трагу САПАРД мера које су се примењивале у предприступном периоду земаља Централне и Источне Европе. Мере руралног развоја примењене у Србији се могу груписати на основу развојних приоритета прихваћених у ЕУ – модернизација сектора примарне производње и прераде пољопривредних производа, заштита и унапређење животне средине, диверсификација и развој руралне економије и развој локалних иницијатива. Мере су конципиране и имплементирају се у оквиру Министарства пољопривреде и заштите животне средине. Поред аграрног буџета у финансирање активности од значаја за развој руралних подручја укључиле су се и друге домаће и међународне институције. Од домаћих институција ту су Фонд за развој Републике Србије, Фонд за развој АП Војводине и Гаранцијски фонд АП Војводине. Ове институције пружају подршку у виду кредита који се одобравају под знатно повољнијим условима од комерцијалних и давањем гаранција на одобрене комерцијалне кредите.

Од међународних институција које финансирају пројекте модернизације пољопривреде и развоја руралних подручја најзначајније су Светска банка и УСАИД. Светска банка је од 2000. године финансирала већи број пројеката чији је циљ био подршка реструктурирању пољопривреде, развоју инфраструктуре везане за пољопривреду и тржишних институција, заштити животне средине и унапређењу локалних сервиса. УСАИД је фокусирао своју подршку на развој предузетништва и диверсификацију руралне економије.

Рурална подручја се већ деценијама изучавају и анализирају али за њих још увек не постоји универзална међународно призната дефиниција. Сам појам руралности различито се тумачи и дефинише од стране низа теоретичара. Поједине државе или заједнице држава постављају сопствене критеријуме дефинисања руралних подручја, уз истицање националних специфичности и сопствене проблематике руралног развоја.

Дефинисање руралног простора као делатериторије једне земље са специфичним обележјима довело је доразличитих приступа и погледа на то како одредити границе руралних подручја. У покушајима да се успостави универзална дефиниција руралног као основни проблем је немогућност да се помире хетерогени ставови различитих наука о приоритетним обележјима руралних средина које треба уважити.[9]

[9] Шире видети: Богданов, Наталија (2015) Рурални развој и рурална политика, Пољопривредни факултет Београд, стр. 96.

Тек након усаглашавања научних ставова, сложенијих принципа и критеријума, који под руралним подручјем подразумевају локалне заједнице са усклађеном економском и социјалном структуром различитих активности, створене су реалне могућности за дефинисање и изучавање руралности.

У зависности од принципа и аспеката са којих се посматра рурални развој, рурална подручја могу се дефинисати на више начина. Иако је методологија прилично разуђена постоји низ чињеница које се могу сматрати заједничким и сходно томе у оквиру овог концепта коришћена је дефиниција према којој су рурална подручја дефинисана као области у којима је основна људска делатност и пољопривреда, при чему је опстанак људи директно везан за њу и тзв. примарни сектор једним делом као и експлоатацију шума другим мањим делом. Пољопривреда и шумарство су као делатности уско повезане, како због природно-географских, тако и због друштвено-економскихчињеница.

Рурална подручја Србије обухватају 85% територије и у њима живи 40,6% укупног становништва. Основне детерминанте руралних подручаја су екстензивна и неразвијена пољопривреда и изражен процес деаграризације упроцесу транзиције и евроинтеграција.

Неспорно је да пољопривреда највише учествује у стварању доходка у руралним подручјима и тиме обезбеђује опстанак руралног становништва у руралним подручјима. Међутим, потребна је и њена интегрисаност са секундарним и терцијарним сектором, што доводи до повећања степена тржишности пољопривредно-прехрамбених производа, ефикасније повезаности пољопривреде и прехрамбене индустрије, развоја сектора услуга у руралним подручјима и свега што је потребно за опстанак и просперите оваквих подручја рурални развој у процесу транзиције и приближавања Србије Европској унији.

Рурална подручја Србије располажу природним потенцијалима као значајним ресурсима за развој пољопривреде и других делатности што доприноси руралном развоју руралних подручја. Подручја обилују природним богатством, чистим ваздухом, изворским водама,богатом флором и фауном, великим шумским и ловним капацитетима, рудним богатствима и културно-историјским наслеђем. Међутим, рурална подручја наше земље карактерише пре свега екстезивна пољопривреда, процес деаграризације, мала густина насељености, разбијени тип насеља, неразвијена инфраструктура, низак бруто домаћи производ по глави становника идр. У зависности од географског положаја, економске развијености, степена интегрисаности са урбаном средином, развијености система тржишта пољопривредно-прехрамбених производа и специјализације у пољопривреди осим сектора примарне пољопривредне производње, шумарства, ловне привреде у руралним подручјима су заступљени и трговина, угоститељство, туризам, занатство...

У периоду транзиције у Србији је присутан неуравнотежен развој региона и области, што се нарочито одразило на рурална подручја која се разликују према природним, привредним, друштвено-политичким, историјским и демографским обележјима.

На основу критеријума развијености рурална подручја могу се поделити на подручја са високом пољопривредном продуктивношћу и интегрисаном економијом, подручја са високом пољопривредном продуктивношћу и неинтегрисаном економијом и подручја са ниском продуктивношћу и екстензивном пољопривредом. Детаљнија типологија руралних подручја Србије може се извршити по стандарду ОЕЦД. Праћењем ове методологије и скале за поделу региона на претежно руралне, прелазне и претежно урбане, простор Србије, имајући у виду постојећу административну уређеност, био би подељен као у табели 4.

Табела 4. ОЕЦД класификација руралних области у Србији

Подручје/округ	**Укупна популација**	**Рурална популација**	**% руралног у укупном становништву**	**Тип подручја**
Београд	1.576.124	45.031	2,86	Претежно урбани
Сев. бачки округ	200.140	200.140	100,00	Претежно рурални
Сред. банат. округ	208.456	208.456	100,00	Претежно рурални
Сев. банат округ	165.881	165.881	100,00	Претежно рурални
Јуж. банат. округ	313.937	186.775	59,49	Претежно рурални
Зап. бачки округ	214.011	214.011	100,00	Претежно рурални
Јуж. бачки округ	593.666	257.258	45,20	прелазни
Сремски округ	335.901	268.325	79,88	Претежно рурални
Мачвански округ	329.625	206.732	62,72	Претежно рурални
Колуб. округ	192.204	192.204	100,00	Претежно рурални

Подунавски округ	210.290	100.481	47,78	прелазни
Браничевски округ	200.503	125.601	62,64	Претежно рурални
Шумадијски округ	298.778	122.976	41,16	прелазни
Поморавски округ	227.435	156.541	68,83	Претежно рурални
Борски округ	146.551	146.551	100,00	Претежно рурални
Зајечарски округ	137.561	137.561	100,00	Претежно рурални
Златиборски округ	313.396	313.396	100,00	Претежно рурални
Моравички округ	224.772	107.700	47,92	прелазни
Рашки округ	291.230	291.230	100,00	Претежно рурални
Расински округ	259.441	128.073	49,36	прелазни
Нишавски округ	381.757	362.196	94,88	Претежно рурални
Топлички округ	102.075	102.075	100,00	Претежно рурални
Пиротски округ	105.654	105.564	100,00	Претежно рурални
Јабланички округ	240.923	84.671	35,14	прелазни
Пчињски округ	227.690	227.690	100,00	Претежно рурални

Извор: Богданов Н. и Стојановић Ж. (2006): "Методологија утврђивања руралности и идентификација руралне Србије", објављено у ред. Наталија Богданов и Шеварлић М. Пољопривреда и рурални развој Србије утранзиционом периоду, ДАЕС и Пољопривредни факултет Београд, стр. 61.

Пољопривреда и прехрамбена индустрија имају значајно место и улогу у укупном привредном развоју Србије, посебно у процесу усклађивања економских механизама за реализацију одређених друштвених циљева, пре свега на спровођењу транзиционих реформи у контексту прикључивања Србије Европској унији. Агроиндустрија представља најзначајнију привредну област у нашој земљи, која у стварању друштвеног производа земље учествује са око 20%.

Србија има веома погодне природне услове за развој разноврсне пољопривредне производње. Налази се на најповољнијем подручју севернегеографске ширине, са четири годишња доба и четири климатска подручја; веома погодна за пољопривредну производњу. Погодно земљиште и климатски услови омогућавају развој разноврсне пољопривредне

производње (биљне и сточарске) и то: житарица, индустријског биља, воћа и поврћа, семенског и садног материјала, лековитог биља, крупне и ситне стоке. Србија располаже са око 5.092.000 ха пољопривредне површине (0,68 ха по становнику) 4.218.000 ха обрадиве повришне (0,56 ха по становнику), што је изнад просека земаља Европске уније.

Највећа површина пољопривредног земљишта је засејана житима, од чега највеће површине заузима кукуруз, а затим пшеница. Ово из разлога што је пшенично хлебно жито чија производња је годинама била основ прехрамбене сигурности, док је производња кукуруза основ развоја сточарства. У Србији се производе све врсте жита осим пиринча. Главно извозно тржиште су земље потписнице ЦЕФТА споразума и земље ЕУ.

Поврће из Србије се све више извози. Европска унија је највећи купац свежег, замрзнутог, прерађеног и непрерађеног поврћа и у суседне земље.

Највећа површина под којом се налазе воћни засади, традиционално отпада на шљиву (50%), затим јабуку (18%) и вишњу (7%) од укупног броја стабала свих воћних врста у Србији. Удео извоза воћа и прерађевина од воћа у укупној вредности извоза пољопривредно-прехрамбених производа има тенденцију раста. Виноградарство и винарствоу Србији је сектор са дугом традицијом и тренутно неискоришћеним потенцијалом који се огледа у успешном гајењу винове лозе на сиромашним земљиштима у брдско-планинским подручјима, а самим тим могућношћу интензивнијег руралног развоја тих области. Производња вина у Србији је условљена пресвега климатско метеоролошким условима.

Говедарство представља најважнију грану сточарства у Србији. Говедарска производња се највећим делом одвија на индивидуалним газдинствима код физичких лица, и у мањем обиму на великим фармама код правних лица.

Када је у питању власништво над обрадивим површинама 90% је у рукама индивидуалних пољопривредних произвођача а само 10% у власништву државе и предузећа. Однос шумске и пољопривредне површине (39:61) је такође повољан и изнад је односа у Европи, што је такође велика предност за успешан развој пољопривредне производње. Међутим, добар део обрадивог земљишта је закишељен, као разултат неконтролисане употребе хемијских средстава, а у Војводини из аслањен, што све умањује производне могућности, а повећава трошкове производње. Потребне су одређене агротехничке мере за поправљање замљишнеструктуре – калцификације, већаупотреба органског ђубрива идр. Водни режим је такође повољан, али недовољно искоришћен. Канал Дунав–Тиса–Дунав, највећи и јединствен хидро систем у свету, неискоришћава се за пољопривредну производњу или је то веома мало. Речни токови се такође веома мало користе за наводњавање. У Србији је, због велике географске хетерогености, тешко обележити глобалне микрореоне пољопривреде, али се могу лако обележити

реони појединих производњи (жита, индустријских култура, воћа, грожђа, стокеи др.), а то је најзначајније за економску политику у пољопривреди.

У поседовној структури приватни сектор пољопривреде је типичан по ситном поседу који је карактеристичан за сељачки систем производње.

Неоспорно је да су аграрни ресурси Србије толики да њихово реално могуће коришћење обезбеђује знатно већу производњу од потреба домаћег тржишта, то нужно подразумева извозну оријентацију, али и значајно производно преструктурирање. Пољопривредну производњу већ низ година прати стагнација, а у сточарству и опадање, а капацитети прерађивачке индустрије се не искоришћавају. Србија има веома повољне природне услове за разноврсну пољопривредну производњу, искусне произвођаче, врхунске стручњаке и научне раднике, у свету признате селекције разних биљних врста. Конципирање економске политике у сектору аграра треба да се базира на опоравку пољопривреде и развоју, њеној ревитализацији, финансијској консолидацији и афирмацији интензивне производне структуре и у процесу транзиције и евроинтеграција.

У процесу евроинтеграција наше земље неопходна је хармонизација законодавства, изградња и јачање институција и реформа политике. Заједничка пољопривредна политика је утемељена на уредбама и оне се морају потпуно спроводити. Мере заједничке пољопривредне политике веома су захтевне у погледу институционалне изградње и примене. У том смислу препоручљиво је да се пре приступа правни систем прилагоди примени ЕУ. Ово захтева озбиљне реформе и прилагођавања. Успешно прилагођавање подразумева да се смање негативни а појачају позитивни ефекти ЕУ. У процесу евроинтеграција неопходно је преструктурирање сектора пољопривреде и прилагођавање захтевима заједничке пољопривредне политике.[10]

Закључак

Образовни потенцијали су значајан чинилац развоја пољопривреде и руралног развоја. У руралном подручјима образовни потенцијали имају неповољну образовну структуру становништва а пре свега пољопривредно, посебно у одређеним регионима, областима и локалним заједницама, што утиче на развој руралних подручја, рурални развој и развој пољопривреде и других делатности. Образовна структура становништва у процесу транзиције неповољнија је у осталим насељима него у градским, а пре свега, код пољопривредног становништва и чланова пољопривредних газдинстава.

Образовни потенцијали у Србији у периоду транзиције у контексту развоја пољопривреде и руралног развоја су у процесу промена. Неке од основних детерминанти тих промена су:

[10] Шире видети, Стратегија пољопривреде и и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024, Службени гласник РС број 85/14 од 12. августа 2014. године, стр. 62.

- у периоду 1991–2011 године смањен је број неписмених лица, са 418.942 на 127.463;

- најмање чешће неписмених лица је у Београдском региону, а највеће у Региону Јужне и Источне Србије, 3,05% у односу на укупан број неписмених;

- стопа неписмених лица у градовима износи 1,03%, а у осталим насељима 3,31% што указује на значајне разлике. Стопа неписмених лица мушке популације у градовима је 0,43%, а женске популације 1,57%; у осталим насељима удео неписмених мушкараца износи 1,13% и жена 5,48%;

- преко 70% неписмених лица чине старији преко 65 година старости, а око 3,5% неписмених је испод 19 година;

- смањен је удео лица без школе и са непотпуним образовањем на 2,68% и 11,00% у односу на укупан број становника старијих 15 и више година. Повећан је удео лица школованих, који су завршили средње образовањеса на 48,93%, више образовање на 5,65% и високо образовање на 10,59%;

- разлике у нивоу образовања постоје и даље између становништва градских и осталих насеља Србије. Највећи удео становништва градских насеља је са средњим образовањем а у осталим насељима преовладава становништво са основним образовањем. Велике разлике међу становништвом ова два типа насеља постоје у уделу особа без завршене основне школе, који су више него троструко већи у осталим него у градским насељима;

- посебно је неповољна образовна структура пољопривредног становништваи чланова пољопривредних газдинстава, што утиче и на развој пољопривреде и рурални развој и у процесу евроинтеграција.

На основу детертминанти руралног развоја и развоја руралних подручја у Србији може се закључити следеће:

- мере подршке развоју пољопривреде и руралних подручја укључујући и пројекте међународних организација су компатибилне са мерама које су се примењивале у оквиру САПАРД програма;

- мере подршке структуриране на бази мера САПАРД оперативног програма имају изразито секторски карактер са веома малим учешћем мера које имају за циљ унапређење пољопривредног окружења и диверсификацију активности и унапређење квалитета живота у руралним подручјима;

- систем подршке руралном развоју конципиран у Србији није био у довољној мери компатибилан са системом који је предвиђен да се спроводи у Европској унији за програмски период 2007–2013;

- пројекти финансирани од стране Светске банке представљају значајну допуну политици развоја руралних подручја која се финансира из буџета Републике Србије и садржински обогаћују осу Унапређење заштите животне средине;

- пројекти који се финансирају од стране УСАИД-а представљају допуну мерама у оквиру осе Диверсификација руралне економије;

- подршка развоју руралних подручја из буџета Србије у периоду 2004–2009 није била у довољној мери конзистентна, како у погледу избора мера тако и у погледу финансијске алокације у појединим годинама;

- јасне контуре система подршке развоју руралних подручја компатибилног са САПАРД програмом уочавају се од 2007. године.

Усвајањем Оперативног програма подршке за период 2009–2013, са одговарајућим сетом мера и финансијском расподелом, успоставио се конзистентан оквир у коме се спроводила подршка развоју руралних подручја Републике Србије. Усвајањем уредби о мерама подршке развоју руралних подручја предвиђених Регулативом 1698/2005, укупан систем подршке се учинио компатибилним са одговарајућим системом који се примењује у ЕУ.

Проблеми руралних подручја Србије су веома хетерогени. Изражени трендови депопулације, неуравнотежености развоја руралних подручја, велика ангажованост радне снаге, неконкурентна пољопривреда, низак степен интегрисаности пољопривреде и прехрамбене индустрије, представљају озбиљне тешкоће развоја пољопривреде,руралних подручја, руралног развоја, развоја локалних заједница.

Ефикаснијом политиком руралног развоја морају се, пре свега, ублажити дебаланси становништва, инфраструктуре, сектора услуга и свега што је потребно за опстанак и живот људи у руралним подручјима локалних заједница. Тако би рурална подручја постала атрактивнија за останак младих, јер је за покретање и одржавање развоја потребна радна снага.

Системским повезивањем пољопривреде и прехрамбене индустрије ефикасно би се решио проблем пласмана пољопривредних производа.

Осим економских потешкоћа, пољопривреда се суочава и са проблемима правно-политичке природе, који представљају бенефит неких предходних догађаја. Нерешени својински односи над земљиштем и уситњеност поседа, озбиљне су претње аграру, јер је организовање конкурентне и тржишно орјентисане пољопривреде веома тешко на малим некомерцијалним газдинствима.

На основу низа мера и програма регионалног и руралног развоја, потребно је предузети активности у циљу што боље имплементације у оквиру развоја руралних подручја, руралног развоја, развоја локалних заједница и смањења разлика у регионалномразвоју у периоду транзиције и евроинтеграција.

Литература

Аврамовић, З. (2011): Транзиција и изазови модернизације српског образовања, у: Митровић, Љ. (ур.) Традиција, модернизација, идентитети, Филозофски факултет, Ниш, стр. 355–367.

Богданов, Н.,Стојановић, Ж.(2006): Методологија утврђивања руралности и идентификација руралне Србије, поглавље у монографији *Пољопривреда и рурални развој Србије у транзиционом периоду*, Друштво аграрних економиста Србије и Институт за агроекономију Пољопривредног факултетауБеограду, стр. 47–70.

Богданов, Н. (2015): Рурални развој и рурална политика, Пољопривредни факултет Београд.

Европска Комисија (2006): Политика руралног развоја Европске уније за период 2007–2013, Генерални директорат за пољопривреду и рурални развој.

Јелић, С., Јовановић, Т. (2006): Демографска структура пољопривредних газдинстава Србије, Монографија *Пољопривредни и рурални развој Србије у транзиционом периоду*, Међународна искуства у транзицији аграрног сектора и руралних подручја, Друштво аграрних економиста Србије и Институт за агроекономију пољопривредног факултета Универзитета у Београду, стр.71–89.

Јовановић, Н. (2011): Образовање у транзицији, часопис *Култура полиса*, год, VIII бр. 15, стр. 335–340.

Маринковић Владимир (2009): Људски ресурси под изазовима глобализације, Задужбина Андрејевић, Београд.

Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, Национални програм пољопривреде 2010–2013 године.

Мојић, Д. (2012): Образовани и незапослени: Обликовање радних биографија младих у: *Млади – наша садашњост, истраживање социјалних биографија младих у Србији*, Смиљка Томановић (ет, ал), Чигоја штампа, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Београд, стр. 111–127.

Мојић, Д. (2012): Образовни ресурси, оријентације и делање младих, у: *Млади – наша садашњост, истраживање социјалних биографија младих у Србији*, Смиљка Томановић (ет, ал), Чигоја штампа, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Београд, стр. 95–111.

Петровић, Ј. (2011): Образовање у Србији: реалност и медијска слика реалности, часопис *Нова српска политичка мисао*, Посебно издање, вол XIX, No 2, XIX, No 2, стр. 119–150.

Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. у Републици Србији, Школска спрема, писменост и компјутерска писменост, Подаци по општинама и градовима, Републички завод за статистику, Београд, 2013.

Саопштење за јавност 31.01.2013, Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. у Републици Србији, Књига 3: Школска спрема, писменост и компјутерска писменост.

Стратегија пољопривреде и и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024, Службени гласник РС број 85/14 од 12. августа 2014. године.

Теофанов Слободан, Надлачки Радивој, Стефановић Драган, Плавшић Милорад, Иванковић Милан (2010): Стратегија руралног развоја Србије 2010–2013, Тематски зборник *Аграрна и рурална политика у Србији 3*, стр. 273–278.

Славиша Јењић*
Желимир Драгић**
Филозофски факултет
Бања Лука

DOI 10.7251/ZRNETOM11510191J

Прегледни рад

АНАЛИЗА САДРЖАЈА НАСТАВЕ О ПРИРОДИ И ДРУШТВУ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ И ЗЕМЉАМА РЕГИОНА

Уводна разматрања

Савремени услови живота, брз развој науке и релативно једноставан проток информација постављају високе стандарде васпитно-образовним установама на свим нивоима. Високи су стандарди и пред основним школама, а будуће вријеме ће их само повећавати. Стога је потребно пратити образовне токове у окружењу и свијету како би се ишло у корак са другим, како би настава била савременија, а садржаји учења уједначенији. Гдје је настава природе и друштва у Републици Српској у односу на државе у окружењу, настоји се сазнати кроз анализу и компарацију наставних планова и програма држава које смо одабрали за потребе овог рада.

Сагледавање и анализирање садржаја који се обрађују у државама окружења треба, или може, да доведе до иновирања или усавршавања нашег Наставног плана и програма за основну школу. Интересантно је сагледати колико наставних часова је намијењено за упознавање природе и друштва, као и (различите) називе наставних предмета који третирају исту или сличну проблематику. Примјетили смо одступања у седмичном и годишњем фонду часова, али и у називу самог предмета у плановима и програмима које смо анализирали. Овдје се отвара питање, да ли евроинтеграције подразумијевају и интеграције наставних садржаја и приближавање у исходима учења? У сваком случају, ученици треба да формирају појмове о природи и друштву полазећи од упознавања завичаја. Упознавање појава у природи и схватање друштвених процеса у разредној настави се реализује кроз наставне предмете различитих назива, као што су *Природа и друштво, Свет око нас, Моја околина...*

У овом раду сагледани су и приказани садржаји учења у настави о природи друштву у Републици Српској, Србији, Хрватској и Грчкој. Подаци су преузети из важећих Наставних планова и програма у наведеним земљама, у штампаном или електронском издању.

* batojenjic@gmail.com
** zelimir.dragic@unibl.rs

О општем циљу васпитања у настави

Иако овај рад првенствено третира наставу природе и друштва, њен циљ и садржаје који се обрађују, потребно је уопштено сагледати циљ васпитања у настави. Наиме, свака људска дјелатност се реализује како би се дошло до постављеног циља. Тако је и са васпитањем. Постављен је општи циљ, а до њега се долази реализацијом садржаја у настави. „Циљ васпитања увек представља мање или више идеално замишљен и генерализован лик човека, личност одређених својстава и способности, одређене друштвене заједнице“ (Ђорђевић и Поткоњак, 1988, стр. 84). Циљ васпитања се дефинише уопштеном формулацијом, а затим се конкретизује за наставу и наставне предмете, што је у зависности од облика друштвеног уређења, степена развоја науке, педагошких схватања и многих других фактора. Јасно одређен циљ васпитања је важан за установе које се баве васпитањем младих, нарочито за оне којима је васпитање примарна улога, али и за установе којима васпитање није основна дјелатност (музеји, домови културе, позоришта и сл.).

Циљ васпитања је за васпитно-образовне установе значајан због организације наставе, наставних садржаја који се обрађују, планирања рада на свим нивоима итд. „Општи циљ васпитања и образовања је усвајање основних општедруштвених и цивилизацијских вриједности, максимално развијање потенцијалних психофизичких способности, критичког мишљења и стваралаштва“ (Бранковић, 1995, стр. 37). Колико је важно одређење циља васпитања показује сазнање да се он у неким земљама дефинише Уставом, као напримјер у Грчкој. Циљ васпитања је у складу са друштвеним схватањима и вриједностима, а за школе је то битно јер се на основу циља васпитања одређује и циљ наставе за сваки наставни предмет. Прихватљиво је схватање да су „циљеви наставе уопштене и сажетије одреднице којима се усмјерава цјелокупан васпитно-образовни процес-настава“ (Бањац, 2011, стр. 51). Дакле, постављени циљ је смјерница за наставнике који ће својим стручним и методичким радом садржаје предвиђене наставним планом и програмом усмјерити на формирање интелектуалних, радних, моралних, емоционалних, физичких и естетских способности ученика.

Циљ(еви) и задаци наставе о природи и друштву у Републици Српској и земљама региона

У Републици Српској актуелан је Наставни план и програм из 2014. године. Овај документ приредило је Министарство просвјете и културе, а у издању Завода за уџбенике и наставна средства у Источном Сарајеву. Према истом дефинисани су општи и посебни циљеви наставног предмета за

сваки разред појединачно. Тако су за други разред одређени општи циљеви наставног предмета *Природа и друштво*:

„Да на основу непосредног посматрања и упознавања природе и друштва, усмјерава сазнајне процесе ученика о природи и друштву у мјесту и ужем завичају;

Да омогући разумијевање међусобне условљености и повезаности појава, односа и процеса у природи међу људима у друштву;

Да омогући разумијевање вриједности и улоге људског рада у мијењању природе;

Да активним учешћем у животу и раду колектива и средине омогући ученицима да, у складу са својим могућностима, схвате суштину односа међу људима и у друштву, да доживе своју статусну улогу равноправних чланова заједнице“ (Наставни план и програм за основну школу Републике Српске, 2014, стр. 67). У трећем разреду општи циљеви наставе природе и друштва углавном се односе на проширивање знања која су ученици стекли у претходном разреду. Постављени су сљедећи општи циљеви:

„Проширивање сазнајних процеса и искуства ученика о природи и друштву;

Оспособљавање ученика за разумијевање међусобне условљености и повезаности природних и друштвених процеса;

Оспособљавање ученика за самостално и активно учешће у друштвеном животу средине у којој живи“ (Исто, стр. 120). У четвртом разреду циљеви се односе на проширивање знања, развијање апстрактног мишљења, стицање знања о вези између природних богатстава и друштвених процеса, те развијање тачности, одговорности, толеранције, самосталности, колегијалности и кооперативности, као и формирање научног погледа на свијет.

Ова настава реализује се у другом, трећем и четвртом разреду основне школе и укупно се обрађује 20 наставних тема. У оквиру ових тема налази се 102 наставне јединице.

Према Наставном плану и програму који је важио до 2014. године, поред циља наставе природе и друштва, били су наведени и задаци наставе природе и друштва. Задаци су представљали конкретну разраду постављеног циља. Међутим, важећи Наставни план и програм не одређује задатке наставе, већ посебне циљеве. Ови посебни циљеви, уствари, означавају шта ученици треба да развијају у настави природе и друштва и блиско су повезани са наставним садржајима.

У петом разреду се посебно реализују настава познавање природе чији је циљ „да омогући ученицима да схвате условљеност и повезаност појава и процеса у природи и да схвате значај човјека у мијењању природе“ (Исто, стр. 229). Садржаји наставе се реализују кроз 7 наставних тема у оквиру којих се налази 30 наставних јединица. Дефинисани су и посебни

циљеви наставе, а затим исходи учења, садржаји програма и појмови који се обрађују и корелација са другим наставним предметима.

У истом разреду реализује се настава познавања друштва која има за циљ да „оспособи ученике за разумијевање друштвених односа, да схвате њихову међусобну условљеност и повезаност; да заинтересује ученике за активно усвајање знања те да допринесе примјени стечених знања“ (Исто, стр. 240). До постављеног циља треба доћи реализацијом 7 наставних тема, које су подијељене на 41 наставну јединицу. Раније је у Наставном плану и програму било одређено колико ће часова бити додијељено за поједине наставне теме. Садашњи (актуелни) документ приказује оквирни фонд часова за наставне теме. Позитивно је да се на крају програма у сваком предмету и разреду налазе *дидактичка упутства и препоруке*, гдје између осталог стоји да се може извршити прерасподјела фонда часова за поједине наставне теме, како би се дошло до исхода учења. У оквиру ових препорука предлажу се и различити извори информација, огледи, наставна средства и сл.

У Републици Хрватској се овај наставни предмет назива *Природа и друштво*, и изучава се од првог до четвртог разреда основне школе, с тим да се у петом и шестом разреду реализује наставни предмет *Природа*. Према Наставном плану и програму за основну школу у издању Министарства знаности, одгоја и спорта Републике Хрватске (2006, стр. 253) „циљ наставе Природе и друштва је доживјети и освијестити сложеност, разноликост и међусобну повезаност свих чимбеника који дјелују у човјекову природном и друштвеном окружју, развијати правилан однос према људима и догађајима, сношљиво и отворено прихваћати различите ставове и мишљења, те потицати знатижељу за откривањем појава у природној и друштвеној заједници“. За реализацију постављеног циља од првог до четвртог разреда предвиђене су 92 наставне теме, од којих су поједине опширније те се обрађују кроз више наставних часова (посебно у четвртом разреду). Постављени циљ реализује се кроз више задатака као што су:

- упознати властиту улогу као и улоге других људи у непосредном окружењу,
- развијати способност сналажења у простору и времену,
- обликовати позитиван вриједносни однос према живим бићима и природи као цјелини,
- развијати и суставно унапређивати здравствено-хигијенке навике, итд.

У истом документу дефинисан је и циљ наставе природе. Наведено је да „настава природе треба потакнути занимање ученика за цјеловитост природе, за њено истраживање и разумијевање на темељу знанствених спознаја и достигнућа“. У петом и шестом разреду обавезно се обрађује 38 обавезних, али постоје и изборне теме које се обрађују у договору између учитеља и ученика уважавајући интересовања ученика, завичај, са

препоруком да се „гдје год је могуће примјењује практични рад“ (Исто, стр. 261). Неки од задатака наставе природе су:

- проматрањем процеса и појава у природи објаснити основне законитости природе;
- развијати свијест о важности очувања природе;
- развијати одговорност за властито здравље;
- развијати и његовати критичко мишљење и закључивање на темељу опажања, итд.

У Републици Србији се наставни садржаји који третирају учење о природи и друштву изучавају од првог до четвртог разреда у оквиру два наставна предмета. У првом и другом разреду то је *Свет око нас*, а у трећем и четвртом разреду је *Природа и друштво*.

У Наставном плану и програму (http://www.zuov.gov.rs/dokumenta) налазимо општи циљ и остале циљеве и задатке овог наставног предмета. Према истом „општи циљ интегрисаног наставног предмета *Свет око нас* јесте да деца упознају себе, своје окружење и развију способности за одговоран живот у њему“. Од осталих циљева и задатака издвојили смо сљедеће:

- развијање основних појмова о непосредном природном и друштвеном окружењу и
  повезивање тих појмова;
- развијање способности запажања основних својстава објеката, појава и процеса у
  окружењу и уочавање њихове повезаности;
- развијање основних елемената логичког мишљења;
- оспособљавање за самостално учење и проналажење информација;
- интегрисање искуствених и научних сазнања у контуре система појмова из
  области природе и друштва;
- стицање елементарне научне писмености и стварање основа за даље учење, и други. На основу постављеног општег циља и осталих циљева и задатака посебно су раздвојени циљеви за први и други разред.

До реализације постављеног циља у првом разреду долази се кроз 41 наставну јединицу које су инкорпориране у четири наставне теме. Слично је и у другом разреду, гдје су наставни садржаји подијељени у четири наставне теме и разврстани у 43 наставне јединице.

У трећем и четвртом разреду обавезан наставни предмет у Републици Србији је *Природа и друштво*. Циљ и задаци наведени су у Наставном програму за оба предмета, али је формулација иста. Такође је описана сврха наставе природе и друштва у трећем и четвртом разреду. Наводи се да „сврха изучавања интегрисаног наставног предмета *Природа и друштво* јесте да усвајањем знања, умења и вештина деца развијају своје сазнајне,

физичке, социјалне и креативне способности, а истовремено спознају и граде ставове и вредности средине у којој одрастају, као и шире друштвене заједнице (Исто, стр. 265). Поред објашњене сврхе овог наставног предмета прецизиран су и општи и посебни циљеви и задаци за оба разреда. „Општи циљ интегрисаног наставног предмета Природа и друштво јесте упознавање себе, свог природног и друштвеног окружења и развијање способности за одговоран живот у њему“ (Исто, стр. 265).

Остали циљеви и задаци овог наставног предмета су такође прецизно наведени, а између осталих су:

- развијање основних појмова о природном и друштвеном окружењу и повезивање тих појмова;
- развијање способности запажања основних својстава објеката, појава и процеса у окружењу и уочавање њихове повезаности;
- развијање основних елемената логичког мишљења;
- развијање радозналости, интересовања и способности за активно упознавање окружења итд.

Програмски садржаји наставе природе и друштва у трећем разреду смјештени су у пет наставних тема, а теме се дијеле на наставне јединице. У програму је дато и упутство за учитеље, односно начин остваривања наставног програма. Исто је и за четврти разред, а садржаји учења подијељени су на пет програмских тема.

Школски систем у Грчкој је другачије организован него у државама чији Наставни планови и програми су предмет овог проучавања. Наиме, основно образовање у овој држави траје шест година, а основне школе се називају *димотико*. „Циљ основне школе јесте да се обезбиједи дјеци хармоничан и уравнотежен ментални и физички развој“, наведено је на http/www.dynot.net/index.php?option[1]. По завршетку основне школе ученици добијају сертификат који се доставља локалној гимназији, гдје ученици настављају школовање. Даље (средње) школовање траје 3 + 3 године. Дакле, основно и средње школовање траје укупно 12 година.

Од првог до четвртог разреда основне школе изучава се наставни предмет, који се може превести као *Изучавање околине*. У првом и другом разреду седмични фонд часова је четири, а у трећем и четвртом по три часа седмично. За сваки разред одређено је више циљева наставног рада. Ми ћемо навести најважније циљеве који су приказани у документима који се налазе на сајту www.ebboks.edu.gr. Дакле, неки од циљева наставе о изучавању околине за први разред су:

- да се оствари прво схватање заједнице;
- да се разумије улога сваког члана у породици;
- да се разликују основне људске потребе;
- да се развију интересовања за традицију мјеста гдје ученик живи;

[1] Очитано 23.5.2015. године.

- да се развија дух сарадње;
- да се ученици заинтересују за биљни и животињски свијет у мјесту у којем живе;

Циљеви наставе овог предмета у другом разреду су јасно прецизирани, а неки од њих су:

- да се оствари духовна веза са Богом;
- да се развије љубав према другим људима и развија осјећање према другима;
- да се стекну позитивни ставови према европским идејама;
- да се обогати ученички рјечник;
- да се развија способност комуницирања;
- да се стичу основна знања и искуства за информационе и савремене технологије, итд.

Издвојили смо и неколико циљева наставног предмета *Изучавање околине* за четврти разред[2]:

- да ученици разумију да заједница или њихов град сачињавају дио области или једног ширег географског простора Грчке и да упознају конкретну позицију географских области на карти Грчке;
- да раздвоје важне историјске градове и насеља у областима којима припадају и да разликују острвске од континенталних области земље;
- да разумију обиљежја и карактеристике животиња;
- да повезују цвијет и плод као производ биљке.

У сљедећој табели, ради прегледности и лакшег анализирања, приказани су циљеви наставних предмета у анализираним актуелним наставним плановима и програмима.

[2] За трећи и четврти разред дефинисани су идентични циљеви наставног предмета.

Табела 1. Циљ(еви) наставе о природи и друштву у Републици Српској и земљама региона (компаративни приказ)

Држава/ наставни предмет	**Циљ наставе наведеног предмета**
Република Српска *Природа и друштво* (општи циљеви)	Да на основу непосредног посматрања и упознавања природе и друштва, усмјерава сазнајне процесе ученика о природи и друштву у мјесту и ужем завичају; Да омогући разумијевање међусобне условљености и повезаности појава, односа и процеса у природи међу људима у друштву; Да омогући разумијевање вриједности и улоге људског рада у мијењању природе; Да активним учешћем у животу и раду колектива и средине омогући ученицима да, у складу са својим могућностима, схвате суштину односа међу људима и у друштву, да доживе своју статусну улогу равноправних чланова заједнице (други разред); Проширивање сазнајних процеса и искуства ученика о природи и друштву; Оспособљавање ученика за разумијевање међусобне условљености и повезаности природних и друштвених процеса; Оспособљавање ученика за самостално и активно учешће у друштвеном животу средине у којој живи (трећи разред).
Република Српска *Познавање природе*	Да омогући ученицима да схвате условљеност и повезаност појава и процеса у природи и да схвате значај човјека у мијењању природе.
Република Српска *Познавање друштва*	Да оспособи ученике за разумијевање друштвених односа, да схвате њихову међусобну условљеност и повезаност, да заинтересује ученике за активно усвајање знања, те да допринесе примјени стечених знања.
Република Србија *Свет око нас*	Општи циљ интегрисаног наставног предмета Свет око нас јесте да деца упознају себе, своје окружење и развију способности за одговоран живот у њему.
Република Србија *Природа и друштво*	Општи циљ интегрисаног наставног предмета Природа и друштво јесте упознавање себе, свог природног и друштвеног окружења и развијање способности за одговоран живот у њему.
Република Хрватска *Природа и друштво*	Циљ наставе Природе и друштва је доживјети и освијестити сложеност, разноликост и међусобну повезаност свих чимбеника који дјелују у човјекову природном и друштвеном окружју, развијати правилан однос према људима и догађајима, сношљиво и отворено прихваћати различите ставове и мишљења, те потицати знатижељу за откривањем појава у природној и друштвеној заједници.

Република Хрватска *Природа*	Настава природе треба потакнути занимање ученика за цјеловитост природе, за њено истраживање и разумијевање на темељу знанствених спознаја и достигнућа.
Република Грчка *Изучавање природе*	*први разред:* -да се оствари прво схватање заједнице; -да се разумије улога сваког члана у породици; -да се разликују основне људске потребе; -да се развију интересовања за традицију мјеста гдје ученик живи; -да се развија дух сарадње; -да се ученици заинтересују за биљни и животињски свијет у мјесту у којем живе; *други разред:* -да се оствари духовна веза са Богом; -да се развије љубав према другим људима и развија осјећање према другим; -да се стекну позитивни ставови према европским идејама; -да се обогати ученички рјечник; -да се развија способност комуникцирања; -да се стичу основна знања и искуства за информационе и савремене техноловије, итд. *четврти разред*: -да ученици разумију да заједница или њихов град сачињавају дио области или једног ширег географског простора Грчке и да упознају конкретну позицију географских области на карти Грчке; -да раздвоје важне историјске градове и насеља у областима којима припадају и да разликују острвске од континенталних области земље; -да разумију обиљежја и карактеристике животиња; -да повезују цвијет и плод као производ биљке.

Из приложене табеле се уочава да су једино у Републици Српској дефинисани општи циљеви за наставу о природи и друштву и да се разликују од разреда до разреда. Слично је и у Грчкој гдје је одређено више циљева за конкретне разреде. У Србији и Хрватској дефинисан је исти циљ у свим разредима гдје се изучава наставни предмет *Свет око нас* и *Природа и друштво*.

Фонд часова предвиђен за реализацију наставе о природи и друштву према важећим наставним плановима

Основно образовање у Републици Српској траје девет година. Разредна настава је организована за ученике од првог до петог разреда. Ученици у првом разреду имају специфичну организацију рада, а садржаје који су повезани са наставом природе и друштва изучавају у предмету који се назива *Моја околина*. У другом, трећем и четвртом разреду обавезан је наставни предмет *Природа и друштво*, два часа седмично или 72 часа на годишњем нивоу. Предмети *Познавања природе* и *Познавања друштва* су предвиђени петом разреду и за сваки предмет је предвиђено по два часа седмично, односно по 72 часа за реализацију на годишњем нивоу.

Анализа Наставног програма образовања и васпитања за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и васпитања (http://www.zuov.gov.rs/dokumenta) у Републици Србији показује да се настава *Света око нас* у првом и другом разреду реализује два пута седмично, односно 72 часа годишње. У трећем и четвртом разреду настава природе и друштва се реализује у истом фонду наставних часова. У Републици Хрватској настава природе и друштва се од првог до трећег разреда реализује два часа седмично или 70 часова годишње. У четвртом разреду се фонд сати повећава на три часа седмично, или 105 часова годишње. Интересантно је да се настава природе у петом разреду реализује 1,5 часова седмично, или 52,5 часова годишње. У шестом разреду се *Природа* као наставни предмет реализује два часа седмично.

Према подацима преузетим са www.ebboks.edu.gr. у Грчкој се *Изучавање околине* реализује у настави од првог до четвртог разреда. У првом и другом разреду је седмични фонд четири часа, а у трећем и четвртом је три часа. Како школска година траје 36 седмица, то значи да се за ову наставу у првом и другом разреду планира укупно 144 часа, а у трећем и четвртом 108 часова.

Табела 2. Преглед седмичног фонда часова у анализираним наставним плановима и програмима

Држава	Први разред	Други разред	Трећи разред	Четврти разред	Пети разред	Шести разред
	Предмет					
	Назив предмета/седмични фонд сати					
Република Српска	Моја околина	Природа и друштво	Природа и друштво	Природа и друштво	Познавање природе/ Познавање друштва	-
	5 часова	2 часа	2 часа	2 часа	2 часа/ 2 часа	
Република Хрватска	Природа и друштво	Природа и друштво	Природа и друштво	Природа и друштво	Природа	Природа
	2 часа	2 часа	2 часа	3 часа	1,5 часова	2 часа
Република Србија	Свет око нас	Свет око нас	Природа и друштво	Природа и друштво	-	-
	2 часа	2 часа	2 часа	2 часа	-	-
Република Грчка	Изучавање околине	Изучавање околине	Изучавање околине	Изучавање околине	-	-
	4 часа	4 часа	3 часа	3 часа	-	-

Претходно приказана анализа, као и јасно видљиви подаци из *Табеле 2*, показују одређене разлике у називима наставних предмета о природи и друштву, као и седмичном и годишњем фонду часова предвиђених Наставном планом и програмом. Стога је интересантно сагледати наставне садржаје који се у њима изучавају.

Наставни садржаји у оквиру наставе о природи и друштву у Републици Српској и земљама региона

Данас у свијету, али и у већини држава, постоје наставни предмети у којима ученици упознају своју околину, природне појаве и друштвене процесе. Ипак, примјетно је да постоје и велике наставно-садржајне разлике, што је и разумљиво уважавајући историјске, географске, друштвене и све друге разлике између држава. Одступања у називима предмета, али и седмичног фонда часова у већем броју држава табеларно је приказао Де Зан (2005, стр. 40). Из табеле смо издвојили неколико држава које су чланице Европске уније и представили у сљедећој табели.

Табела 3. Седмични фонд сати и назив наставног предмета у појединим чланицама ЕУ

Држава	Назив наставног предмета	Седмични фонд часова по разредима			
		1.	2.	3.	4.
Аустрија	Стварна настава	3	3	4	5
Француска	Природне науке и технологија Историја и географија Грађанско васпитање	2 1 1	2 1 1	2 2 1	2 2 1
Мађарска	Познавање природе и друштва	2	3	4	5
Словенија	Познавање природе и друштва Познавање друштва Познавање природе	3 - -	3 - -	3 - -	- 3 2

Анализа садржаја који се обрађују у настави природе и друштва у наставним плановима и програмима одређених држава указује на одређене сличности, али и евидентне разлике. Стога у овом раду није потребно приказати све наставне јединице које се налазе у програмима, већ предметне цјелине и наставне теме које су у њима одређене.

Настава природе и друштва у другом разреду основне школе у Републици Српској реализује се кроз сљедеће наставне теме: Упознавањле школе, Упознавање породице, Ученик у саобраћају, Оријентација у времену и годишња доба, Изглед мјеста и околине и рад људи, Биљке и животиње моје околине и Пригодне теме. Овдје ћемо истаћи да се за пригодне теме планира два часа, а обрађује Заштита животне околине у мом мјесту. Садржаји учења проширују се у трећем разреду кроз наставне теме: Упознавање школе, Упознавање породице, Саобраћај у мјесту и околини, Оријентација у времену и простору, Изглед мјеста и околине и рад људи, Биљке и животиње моје околине и Основни услови за живот на Земљи. Уочава се сличност у називу наставних тема у другом и трећем разреду, али су примјетне разлике у наставним јединицама и исходима учења, што је у складу са психофизичким развојем ученика. Може се закључити да су наставне теме у другом и трећем разреду базиране на садржаје у оквиру завичаја и завичајне микрорегије. Ипак, у четвртом разреду садржаји се проширују на простор Републике Српске. Наставне теме у четвртом разреду су: Картографска писменост, Завичај и Република Српска, Дјелатност људи условљена природним богатствима временским приликама и потребама, Домаће животиње, Биљке и Култура живљења и комуницирања.

У петом разреду ученици стечена знања из природе и друштва проширују кроз предмете *Познавање природе* и *Познавање друштва*. У оквиру познавања природе, а према Наставном плану и програму, реализују се сљедеће наставне теме: Небеска тијела, Постанак и састав Земље, Ваздух, Екологија, Станишта и животне заједнице, Човјек као дио природе

и Здравље и исхрана. Ако су у другом и трећем разреду садржаји учења везани за завичај, а у четвртом разреду за простор Републике Српске, онда се може рећи да се у настави познавања друштва у петом разреду обрађују садржаји који се проширују на простор Босне и Херцеговине. То показују и називи наставних тема: Република Српска и Босна и Херцеговина, Природне и географска карактеристике Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине, Привреда у Републици Српској и Федерацији БиХ, Друштвено географске карактеристике Републике Српске и Федерације БиХ, Прошлост, Култура живљења и комуникација и Излети и посјете. За излете и посјете планирана су два наставна часа.

Наставни предмет *Свет око нас* у првом и другом разреду у Републици Србији резервисан је за наставне садржаје којим се упознају појаве у природи и друштвени односи. Тачније, ученици ће стећи знања и способности за живот у окружењу. Садржаји програма дати су у више тематских цјелина.

Тематске цјелине за први разред су:

- Ја и други;
- Жива и нежива природа (дијели се на више подтема: Шта чини природу, Жива природа, Нежива природа – вода, ваздух, земљиште, Веза живе и неживе природе);
- Оријентација у простору и времену;
- Култура живљења.

Тематске цјелине за други разред:

- Жива и нежива природа (подтеме: Жива природа, Нежива природа, Веза живе и неживе природе);
- Где живи човек;
- Људска делатност;
- Кретање у простору и времену.

За сваку тематску цјелину назначен је број наставних часова. У оквиру сваке тематске цјелине, али и подтеме, налазе се називи наставних јединица које ће бити реализоване, као и број часова за реализацију, с тим што није наведено колико је часова обраде, понављања, вјежбања и сл. Интересантно је да су и за наставу природе и друштва у трећем разреду, у дијелу који описује садржаје програма, наведене наставне теме и јединице, али није прецизиран број часова за реализацију. Наставне теме у трећем разреду за наставу природе и друштва су:

- Природа – човек – друштво (подтеме: Мој завичај, Нежива природа, Веза живе и неживе природе);
- Кретање у простору и времену;
- Наше наслеђе (једна подтема: Некад и сад);
- Материјали и њихова употреба и
- Људска делатност.

Програмски садржаји у четвртом разреду обухватају пет тематских цјелина:

- Моја домовина део света;
- Сусрет са природом;
- Истражујемо природне појаве;
- Рад, енергија, производња и потрошња;
- Осврт уназад – прошлост.

Наставним планом и програмом предлажу се неке значајне активности ученика које ће омогућити успјешну реализацију циља наставе. Те активности су: посматрање, описивање, процјењивање, груписање, праћење, биљежење, практиковање, експериментисање, истраживање, сакупљање и стварање. Учитељима се предлаже да интегрише садржаје унутар предмета или у оквиру различитих наставних предмета.

У Републици Хрватској су, припремајући се за приступање Европској унији, прилагодили образовне стандарде европским образовним стандардима. Уведене су одговарајуће промјене, а оне су се односиле на нови Наставни план и програм из 2006. године. Новине су се односиле и на наставу природе и друштва. „Промјенама у структури предмета *Природа и друштво* уведене су наставне теме као полазиште за планирање, а укинуте су наставне цјелине“ (Борас, 2010, стр. 93). Дакле, не наводе се наставне јединице, већ теме на основу којих наставници планирају наставни процес. Ученици првог разреда упознају се са школом и животом у школи, породици и животом у породичном дому, саобраћају и понашање у саобраћају. Поред наведеног обрађују се годишња доба и њихове карактеристике, дијелови дана и дани у седмици, хигијена, здравље и на крају празници. Поједине наставне теме се понављају и у другом разреду али су образовна постигнућа захтјевнија. Ученици ће се подробније упознати са породицом, родбином, понашању у школи, становањем, упознају уређаје у домаћинству, њихову употребу и заштиту од пожара. Значајан је број наставних тема које третирају завичај. Важне теме у овом разреду јесу Упознавање мјеста и завичаја, Воде у завичају, као и Занимање људи. Обрађују се четири годишња доба и повезују са мјестом у којем ученици живе, као и утицај на биљни и животињски свијет. Поред наведеног ученици упознају сат, мјесец и годину, прехрану и здравствене установе.

И у трећем разреду актуелно је упознавање завичаја, тачније завичајне регије као и наставне јединице везане за оријентацију у природи. У оквиру упознавања завичаја упознају се воде и њихов значај за завичај, те се реализују различити покуси са водом. По први пут ученици ће учити о Јадранском мору. Знања о завичају у трећем разреду се проширују на жупанију у којој ученици живе. Постепено се упознаје прошлост завичаја, преци и потомци. У овом разреду обрађује се копнени, водени и ваздушни саобраћај и на крају здравље, брига за лично здравље и лијечење. У четвртом

разреду садржаји учења везани су за простор цијеле Хрватске. Упознавајући природу ученици стичу знања о Сунцу, води, ваздуху и тлу, као и о условима за живот. Обрађује се биљни и животињски свијет кроз различите животне заједнице. Важна тема јесте човјек и људско тијело, као и промјене на тијелу (пубертет). Највећи број наставних јединица у овом разреду посвећен је Хрватској (симболи, главни град, знаменитости, Хрватска у европском окружењу, становништво, сусједне земље). Значајан дио наставе природе и друштва у четвртом разреду посвећен је брежуљкастим, низинским, приморским и горским крајевима Хрватске.

Настава природе у петом разреду резервисана је за упознавање човјека, биљног и животињског свијета. Обрађује се грађа животињских организама, кретање животиња, њихова потреба за храном, размножавањем и понашањем. У вези са човјеком, ученици ће упознати животне потребе и прехрамбене навике, те промјене и тешкоће у сазријевању у вријеме пубертета. Током обраде биљака издвајају се клијање, коријен, стабљика, лист, цвијет и плод. Такође се обрађује узгој и производња хране, као и узгој и заштита биљака и животиња. Изборне теме у петом разреду су:

- Правилна прехрана – радионица;
- Рибарство мора и копнених вода – извор здраве хране;
- Кућни љубимци и
- Узгој украсних биљака.

У шестом разреду обрађују се биљке и гљиве у листопадних и „ваздазелених“ шума, као и животиње листопадних и „ваздазелених“ шума. Наравно, уважавају се разлике приморских и континенталних шума, те њихова корист и заштита. Неколико часова предвиђено је за енергију, а посебно Сунчеву енергију. У овом разреду ученици се упознају са живим бићима мора, али и копнених вода, те корист, загађивање и заштиту ових водених површина. Обрађују се и травњаци (континентални и приморски), њихове биљне и животињске врсте, као и искориштавање и заштита травњака. У шестом разреду предложено је пет изборних тема, а обрађују се три:

- Тропске шуме;
- Правила скупљања и прешања биљака;
- Плави свијет – Вели Лошињ – Јадрански пројект: дупин;
- Живот у бочатој води и
- Угрожена влажна и мочварна станишта у Хрватској и свијету.

Настава *Изучавања околине* у Грчкој реализује се на начин да се у току школске године реализује више тематских подручја или области. Постојала је могућност (а иста је и искориштена) да се путем интернет адресе www. ebboks.edu.gr. пронађу тематска подручја за наставу изучавања природе од првог до четвртог разреда основне школе. Треба истаћи да се у саставу сваког подручја налазе наставне јединице које су саставни дио програма. Узели смо себи слободу да називе подручја преведемо и прилагодимо нашем говорном подручју. Тематска подручја у првом разреду су:

-
- Група (заједница);
- Вријеме;
- Моје мјесто;
- Човјекове потребе;
- Како комуницирамо;
- Наша култура (цивилизација);
- Изучавамо околину.

Према томе, у првом разреду је седам тематских подручја. Но, у другом разреду их је много више, тачније 16, и то:

-
- Школа;
- Ближа околина;
- Оријентација у простору;
- Оријентација у времену;
- Моја права и потребе;
- Животињски свијет;
- Биљни свијет;
- Различити крајеви наше отаџбине;
- Вода;
- Временске прилике;
- Жива и нежива природа;
- Енергија;
- Саобраћај;
- Комуникација и информисање;
- Култура;
- Спорт и рекреација.

У трећем разреду је осам тематских подручја, али зато је више наставних јединица. Тематска подручја су:

-
- Група и заједница;
- Моје мјесто (веза између околине и мјеста);
- Саобраћај и комуникација;
- Биљке и животиње моје околине;
- Храна и енергија
- Шта је потребно за живот;
- Наша култура
- Комуникација и информисање.

У четвром разреду реализује се седам тематских подручја:

- Грчка – моја отаџбина;
- Култура Грка и других народа;
- Природа – моја кућа;

- Занимања и производи у мом крају;
- Познајемо и чувамо наше тијело;
- Изучавамо живи свијет природе;
- Људи комуницирају и информишу се.

Закључна разматрања и приједлози

Представљени резултати анализе наставних планова и програма за наставу којом се у разредној настави изучавају садржаји који третирају завичај, природу, друштво и човјека у природи и друштву, у Републици Српској, Србији, Хрватској и Грчкој, указују на неколико интересантних чињеница:

- Не постоји јединствен наставни предмет у којем се реализује настава о природним и друштвеним појавама (као нпр. математика, физичко васпитање, ликовна култура и сл.);

- Уочене су разлике у дефинисању циља ове наставе (у зависности од државе дефинисан је један циљ наставе; циљ наставе за сваки разред; општи и посебни циљеви итд.).

- Постоје сличности, али и евидентне разлике у Наставним плановима и програмима у погледу назива предмета, седмичног и годишњег фонда наставних часова, али и садржаја који се изучавају о природи и друштву;

- Уважавају се природне, друштвене, историјске и географске карактеристике друштва у којем се реализује настава о природи и друштву;

- У сваком од анализираних планова и програма обрађује се породица, школа, завичај, биљни и животињски свијет, комуникација и држава у којој ученици живе;

- У наставним плановима и програмима и упутствима за наставнике наводи се потреба за повезивања наставе са излетима, посјетама и другим облицима изванучионичке наставе.

Утисак је да се кроз реализацију наставних програма у земљама у окружењу више уважава специфичност подручја (микрорегије) у којој се школа налази, али и да за то има простора у реализацији наставе природе и друштва у Републици Српској. То се може остварити увођењем изборних тема у настави, као што је случај у Републици Хрватској или посебним темама којима би се дала слобода ученицима да стекну већа знања из области које их више занимају.

Сигурно је да настава природе и друштва (или других сличних предмета приказаних у овом раду) даје ученицима добру полазну основу за даље изучавање природних и друштвених наука, како у основној школи, тако и на вишим нивоима школовања. Примјећује се то кроз анализу постављених циљева ове наставе, али и на основу садржаја који се обрађују у овом

наставном предмету. У већини програма налазе се упутства или смјернице за наставнике, гдје се инсистира на кореалцији (интеграцији) наставних садржаја са другим наставним предметима. Позитивно је да се препоручује кориштење различитих извора информација, интернет, практични рад ученика и сл.

Посљедње измјене Наставног плана и програма у Републици Српској су урађене 2014. године. Примјетно је да су за наставу природе и друштва урађене само „козметичке“ измјене, те да нема значајнијих измјена у садржајима учења у односу на претходни документ. Истина, дата је слобода наставницима да у планирању наставе могу кориговати предвиђени фонд часова за наставне теме. Смисао овог рада је да се укаже на потребу праћења реализације наставе, циљева и садржаја наставе о природи и друштву у окружењу како би се остварио већи квалитет наставе природе и друштва у Републици Српској. Савремене информационе технологије омогућавају континуитет у том праћењу, не само у окружењу, већ у цијелом свијету.

Према томе, на самом крају, дајемо неке од приједлога који би могли помоћи да план и програм за наставу природе и друштва у Републици Српској у будућности буде квалитетнији.

а) у оквиру наставе природе и друштва у Републици Српској уврстити наставну тему у оквиру које ће ученици препознати и усвојити вриједности и обиљежја европских интеграција.

б) у планирању садржаја наставе природе и друштва уврстити изборне наставне теме које би се реализовале као ученички пројекти.

в) повећети фонд часова за наставну тему Култура живљења и комуницирања у оквиру које ће ученици посредством савремених информационих технологија проширивати знања о природи и друштву.

г) израдити флексибилан Наставни план и програм који ће дати слободу учитељима да приликом годишњег планирања садржаја наставе о природи и друштву уважавају социокултурне специфичности школског окружења.

Литература

Бањац 2011: М. Бањац, *Основе наставе природе и друштва,* Бања Лука: Нове образовне иницијативе.

Борас 2010: M. Boras, Komparativna analiza nastavnih planova i programa predmeta priroda i društva u Republici Hrvatskoj i Republici Sloveniji. Zagreb: *Napredak*, br. 1, Hrvatski pedagoško-književni zbor i Filozofski fakultet u Splitu.

Бранковић 1995: Д. Бранковић, Комплементарност општег и посебних циљева васпитања, Бања Лука: *Наша школа*, бр. 1–2, Друштво педагога РС

Де Зан 2005: I. De Zan, *Metodika nastave prirode i društva*. Zagreb: Školska knjiga.

Ђорђевић, Поткоњак 1988: Ј. Ђорђевић, Н. Поткоњак, *Педагогија*. Београд: Научна књига.

Министарство просвјете и културе Републике Српске (2014). Наставни план и програм за основну школу. Источно Сарајево: ЗУНС.

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske. (2006). Nastavni plan i program za osnovnu školu. Zagreb: GIPA

Наставни програм образовања и васпитања за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и васпитања у Републици Србији (http://www.zuov.gov.rs/dokumenta)

http://www.ebboks.edu.gr.

Јасмина М. Јовановић*
Универзитет у Београду
Географски факултет, Београд, Р. Србија
Катедра за картографију
Љиљана Живковић
Универзитет у Београду
Географски факултет, Београд, Р. Србија
Катедра за дидактику и методику

DOI 10.7251/ZRNETOM11510211J

Стручни рад

КАРТОГРАФСКА ВИЗУЕЛИЗАЦИЈА У ФУНКЦИЈИ ИМПЛЕМЕНТАЦИЈЕ СТРАТЕГИЈЕ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ ЗА ДУНАВСКИ РЕГИОН У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Увод

Комплексност и актуелност проблематике имплементације Стратегије Европске уније за Дунавски регион захтева мултидисциплинарни приступ изучавања разнородних, међусобно повезаних и условљених, квантитативних и квалитативних структурних и функционалних индикатора потенцијала развоја Дунавског региона. Дунавски регион поседује мултифункционалне предиспозиције за развој, односно поседује изузетно хетерогене природне и антропогене ресурсе као могуће потенцијале развоја од виталног значаја за Европу. Дунавски регион је функционално повезан простор дефинисан својим сливом, изузетне природне лепоте, богате историје, наслеђа и културе. Коришћење потенцијала Дунава, као значајног ресурса, од стратешког је значаја за Европску унију. Територијална кохезија (географска димензија) постаје један од најзначајнијих циљева Европске уније, поред економске и социјалне кохезије, што је наглашено и у стратегији Европа 2020. Основни циљеви Дунавске стратегије усмерени су на питања саобраћаја, енергетике и културе/туризма, са циљем унапређења повезаности како у оквиру Дунавског региона, тако и региона са остатком Европе. Учешћем у Дунавској стратегији ЕУ, кроз сарадњу са свим подунавским државама, Србији се отварају велике развојне могућности везане за развој инфраструктуре, туризма, заштиту животне средине и др.

Картографска визуелизација представља научно-информациони, когнитивни оквир у процесу комплементарних, специјализованих и прилагођених истраживања потенцијала развоја Дунавског региона. У детерминисаном контексту мултидисциплинарног истраживања, картографском визуелизацијом структурних и функционалних индикатора

* jasmina@gef.bg.ac.rs

потенцијала Дунавског региона омогућава се ефикасна интегрална презентација сазнања о његовим хетерогененим специфичностима природних и антропогених вредности.

Стратегија Европске уније за Дунавски регион

Дунавски регион је хетерогена област у економском, еколошком и културном смислу, а државе у региону деле бројне заједничке разноврсне природне и антропогене ресурсе и међусобно су повезане. Дунавска стратегија има стратешки значај за све подунавске земље. Стратегија даје одрживи оквир за политику свеукупне интеграције и кохерентни развој Дунавског региона. Сарадња подунавских земаља, кроз Стратегијом дефинисане тематске области, подразумева спровођење конкретних пројеката везаних за уравнотежен и кохерентан развој Дунавског региона. Транснационална сарадња треба да кроз резултате пројеката стратешког карактера, који су релевантни за програмске области, подстиче одржив и уравнотежен развој европске територије. Територијални, економски и друштвени интеграциони процеси, који су саставни део регионалне политике ЕУ, треба да допринесу кохезији, стабилности и конкурентности региона (European Commission 2013).

Дунавска стратегија темељи се на 4 дефинисана циља – стуба, који чине срж Стратегије и кључни су за успешно планирање и спровођење координираних активности на територији целог региона Дунава. Основни циљеви (стубови) Дунавске стратегије, који се баве кључним питањима за успешно спровођење активности на територији целог региона Дунава су:

- повезивање Дунавског региона;
- заштита животне средине у Дунавском региону;
- изградња просперитета у Дунавском региону и
- јачање Дунавског региона (Стојовић и др. 2012: 21.).

Сваки стуб „обухвата приоритетне, различите области деловања. То су:

(1) Повезивање Дунавског региона:
- Унапређивање мобилности и мултимодалности транспорта:
(a) унутрашњим пловним путевима,
(b) друмским, железничким и ваздушним везама;
- Подстицање развоја одрживих извора енергије;
- Промовисање културе и туризма, контаката међу људима;
(2) Заштита животне средине Дунавског региона:
- Пречишћавње и одржавање квалитета вода;
- Управљање ризицима животне средине;
- Заштита биолошких врста, пејзажа и квалитета ваздуха и земљишта;

(3) Изградња просперитета у Дунавском региону:

- Развој друштва знања кроз научна истраживања, образовање и информационе технологије;

- Подршка конкурентности предузећа, укључујући и развој кластера;

- Улагање у људе и вештине;

(4) Јачање Дунавског региона:

- Јачање институционалних капацитета и сарадње;

- Заједнички рад на промовисању безбедности и борби против организованог и крупног криминала“ (Evropska komisija 2010a: 6).

У току спровођења Стратегије ЕУ за Дунавски регион кроз Акциони план, укључене планиране активности и пројекати интегралним приступом: баве се утврђеним приоритетима – (решавање кључних проблема приоритетних области); имају утицај од значаја за макрорегион (или бар његов већи део); морају бити реални – оствариви (технички и финансијски) и морају бити кохерентни и међусобно се допуњавати. Предвиђене активности и пројекти међусобно су компатибилни. Бројне су активности у оквиру различитих националних пројеката који имају директан утицај на макрорегион и доприносе циљевима Стратегије (нпр. пројекат проширења лука, којим се омогућава ефикаснији развој регионалних саобраћајних мрежа; пројекат изградње постројења за прераду отпадних вода, којим се побољшава квалитет воде у рекама; пројекат обнове града или његових делова од значаја за привлачење туриста итд.). Укључивањем националних пројеката у транснационалне, на основу процене индикатора њиховог директног утицаја на макрорегион, утиче се на оптимално коришћење ресурса који су од суштинске важности за јачање Дунавског региона. Реализовањем пројеката Дунавске стратегије, у значајној мери се доприноси постизању максималне искоришћености постојећих потенцијала (Европска комисија 2010б).

Инфраструктурна политика Европске уније у области саобраћаја дефинише смернице за развој нове, трансевропске саобраћајне мреже за период 2014–2020 године. Девет главних коридора су окосница развоја саобраћаја унутар европског јединственог тржишта (Сл.1.). Циљ је да постојећа мрежа европских друмских саобраћајница, железница, река и канала, ваздушних, морских и речних лука буде повезана и претворена у јединствену Трансевропску транспортну мрежу (TEN-T) ради подстицаја раста и конкурентности привреде у ЕУ. Интегрисаном саобраћајном инфраструктуром водних путева, железничких и друмских саобраћајница, лука и индустријских центара, отклањањем техничких и административних баријера у мултимодалном транспорту осигурање се доступност свих регија и потпуна покривеност ЕУ. (РС, Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре 2014). Значај Дунава, као пловног пута и окоснице развоја свеобухватне транспортне европске мреже (TEN-T), дефинисан је у оквиру

Стратегије кроз сарадњу на међународном нивоу, кроз заједничко планирање и спровођење координираних активности. Стратегија је у функцији промоције водног саобраћаја као најисплативијег и еколошки прихватљивог вида саобраћаја.

Сл.1.Основна трансевропска саобраћајне мрежа / TEN-T (http://ec.europa.eu/transport/index_en.htm)

Значај Стратегије Европске уније за Дунавски регион у Републици Србији

Дунав је за Србију увек имао стратешки значај, као што га има и данас. Слив Дунава у Србији карактеришу бројна прожимања природних и антропогенихе вредности од значаја за развој саобраћаја, енергетике и туризма (атрактивна природна средина, заштићена подручја од посебног националног и међународног значаја, богато културно-историјско наслеђе, витални привредни и други објекти од посебног друштвеног значаја). Дунав је у читавој својој дужини унутар Републике Србије од 587,6 km међународни пловни пут (20,6% укупне дужине).

Стратегија ЕУ за Дунавски регион представља конкретну прилику да Србија оствари свој напредак у процесу развоја међународне сарадње по питањима територијалних, економских и друштвених интеграционих процеса повезивања, стабилности и конкурентности у оквиру региона. „Дунав представља један од најважнијих европских развојних потенцијала и полазиште за многе идеје и пројекте усмерене ка интеграцији Европе. Дунав

је централна европска речна саобраћајница чији ће капацитети на средњи и дужи рок добијати на значају, а дунавски слив је један од капиталних европских екосистема који тражи хитне, међународно усаглашене мере очувања и заштите. Уважавајући чињеницу да дунавска проблематика све више добија обележја унутрашњег развојног питања Европске уније, те да Европска унија и иначе постаје стални заједнички именитељ свих данас релевантних подухвата на Дунаву, сврсисходно би било да се о томе води рачуна у интерресорном позиционирању Србије. Ово утолико пре што се, у складу са праксом у ЕУ, од земаља тражи да буду активне и делотворне у оним областима које су им по географском положају и другим карактеристикама блиске. Подунавље је онај део заједничког европског природног и културног наслеђа на чијем унапређењу и заштити Република Србија треба доста тога да пружи“ (Влада Републике Србије 2010: 2). Потенцијале Дунава Србија није реално и у довољној мери искористила, али се кроз учешће у Дунавској стратегији ЕУ, кроз сарадњу са свим подунавским државама, од Србије очекује у будућем периоду реализација активности везаних за развој инфраструктуре, туризма, заштиту животне средине и др.

Планирање и управљање пловидбом Дунавом кроз Србију, као рационалним и еколошки прихватљивим видом транспорта састоји у реализацији низа стратешких активности на њеној територији у оквиру све четири приоритетне области. Сарадња кроз дефинисане тематске области које су од значаја за унутрашњу пловидбу, поред одржавања пловних путева обухвата и усаглашавање са европским стандардима, који се односе и на примену информационо-комуникационих технологија на унутрашњим пловним путевима. „Основу сарадње на овом пољу представља координирани развој речних информационих сервиса (РИС). То се, пре свега, односи на усаглашавање електронских навигационих карата које се производе у различитим земљама“ (Митровић 2011: 90). Планирање и реализовање развоја заједничког Интернет портала од значаја је јер он треба да „садржи све информације релевантне за унутрашњу пловидбу (*FIS portal – Fairway Information System*). Све земље дунавског региона имају задатак да обезбеде ажурне податке од значаја за пловидбу за унос на Интернет порталу. На тај начин, омогућава се свим корисницима унутрашњих пловних путева да на једном месту пронађу релевантне информације, на свом језику, без обзира о ком сектору Дунава се ради. Такође, потребно је успостављање тачака за приступ бежичном интернету на одабраним местима дуж реке Дунав. Дирекција за водне путеве је 2010. године обавила неопходна мерења сигнала на бродској преводници Ђердап I, на којој је ова услуга доступна од 2011. године. Овакве активности су основа за даљу анализу оправданости и унапређење комуникационе инфраструктуре на Дунаву“ (Митровић 2011: 90–91).

У оквиру активности у области водног транспорта, које обухватају и пројекте везане за израду ажурних навигационих карата за реку Дунав, Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре Републике Србије – Дирекција за водне путеве *Пловпут публиковао је електронске навигационе карте за Дунав према међународним стандардима. Пловидбена карта Дунава (Сл.2.) настала је као резултат међународне сарадње и „садржи ажурне податке о позицији пловног пута, систему обележавања пута, инфраструктурним објектима на пловном путу (преводницама, мостовима, хидротехничким грађевинама), већим насељима дуж Дунава, водомерним станицама и карактеристичним пловидбеним нивоима, као и контактима институција надлежним за унутрашњу пловидбу у Републици Србији“ (*Дирекција за водне путеве *Пловпут 2014: 5).* Редовно одржавање пловних путева на Дунаву и његовим пловним притокама, у складу је са прихваћеним међународним стандардима пловидбе.

Сл. 2. *Пловидбена карта Дунава, Page 76 (*Дирекција за водне путеве *Пловпут 2014: 179–180,* www.plovput.rs/пловидбена-карта-дунава*)*

„Одржавање унутрашњих пловних путева је од велике важности за обезбеђивање адекватних пловидбених услова“ (Митровић 2011: 90). Израда националних планова за оптимизацију одржавања унутрашњих пловних путева, заснована на међународној сарадњи кроз размену искустава и идентификацији примера најбоље праксе, има за циљ унапређење ефикасности коришћења Дунава. Поред активности везаних за област водног транспорта, неопходна је и реализација планираних активности за реконструисање, ревитализацију и модернизацију друмске и железничке мреже и терминале на траси кроз Републику Србију који гравитирају Дунаву, као и активности везне за инфраструктурне пројекте из области енергетске мрежне инфраструктуре у циљу бољег регионалног повезивања.

Посебан значај има „еколошка оптимизација процеса одржавања унутрашњих пловних путева, имајући у виду строге стандарде по питању заштите животне средине које прописује регулатива ЕУ, а које је Србија већ унела у своје законодавство“ (Митровић 2011: 90). Испуњавање захтева и задовољавање стандарда ЕУ у области заштите животне средине и у области вода је важан услов у процесу европских интеграција Србије (сарадња на реализацији донетих мера на заштити и одрживом коришћењу реке Дунав).

На регионалном нивоу неопходно је успоставити систем активности везаних за константно усаглашавање, унапређење и интензивирање трансфера знања међу стручњацима надлежних институција и комисија за праћење сарадње и извршавање бројних обавеза везаних за управљање и заштиту Дунавског региона. Тиме се омогућава уштеда ресурса и остварује

виши ниво квалитета резултата активности у оквиру све четири приоритетне области.

Дигитална картографска визуелизација у функцији развоја Дунавског региона

Комплексност проблематике функционалног развоја Дунавског региона захтева мултидисциплинарни приступ истраживања, планирања и спровођења активности везаних за основне циљеве (стубове) Дунавске стратегије. У контексту мултидисциплинарног истраживања, у поступку анализе, вредновања и дефинисања потенцијала Дунавског региона, картографска визуелизација има научно-информациони, когнитивни значај. Коришћењем различитих техника геовизуелизације, на јасан и очигледан начин, даје се интегрална презентација међусобно повезаних и условљених природних и антропогених ресурса Дунавског региона. Савремене методе геовизуелизације омогућавају флексибилност апликација које укључују мултидимензионалне и мултиваријантне презентације.

Визуелном аналитиком, кроз дигиталне моделе картографске презентације, омогућава се ефикасно добијање и коришћење информација, стицање свеобухватног сазнања о развојном потенцијалу Дунавског региона. „Картографска визуелизација подразумева концептуално моделовање геопростора, чиме се омогућава ефикасан аналитички приступ. На тај начин омогућава се брже, прецизније и адекватније доношење одлуке при избору алтернативног правца о акцијама усмереним ка ефикасном одлучивању у области коришћења, уређења и заштите“ (Јовановић 2013: 596.) потенцијала Дунавског региона. Картографска визуелизација неопходна је у свакој фундаменталној геопросторној студији. Представља ефикасно средство за управљање информацијама које се баве решавањем бројних проблема регионалног развоја. Омогућава истраживање карактеристика стања, структуре и развоја територијалних система различитих нивоа и садржаја детерминисаних технолошким, економским, социјалним, еколошким и другим факторима.

Картирањем манифестације различитих фактора и процеса развоја и њихових територијално-временских комбинација, ствара се просторна основа за доношење релевантних одлука. Карте, на основу анализе и синтезе, могу значајно да повећају тачност чињеничних садржаја при проучавању регионалног развоја. Садржај карата може интегрисати базе података различитих експертских система. ГИС технологија омогућава, на основу базе података, производњу неограниченог скупа изведених карата урађених на заједничкој концептуалној и методолошкој основи.

Карте и атласи резултат су генерализације научних знања о региону, анализе и синтезе информација добијених из различитих, интегрисаних база

података. „Конверзијом геопросторних података из графичке базе у процесу картографске визуелизације њихово коришћење постаје ефикасније у смислу добијања и размене информација при реализацији бројних људских активности, од локалног до глобалног нивоа“ (Јовановић 2015: 148).

Картографском визуелизацијом начина функционисања територијалних ентитета, интра- и интер- вишеструких односа елемената регионалних комплекса, омогућава се истраживање и сазнање о динамици и интеракцијама елемената регионалног развоја. Коришћењем информационо-комуникационе технологије, картографским моделима омогућава се добијање графичко-нумеричких информација погодних за њихово комплексно изучавање, од значаја за различите видове усмереног истраживања. На основу валидне, документоване и графичко-визуелне аналитичке основе приказа: – актуелног стања квантитативних и квалитативних структурних и функционалних индикатора потенцијала развоја Дунавског региона, и – узрока и фактора таквог стања, могуће је: – формулисати развојне програме интервенција; – сагледати поједине аспекте виталности одређених компонената и – начине како дугорочно осигурати одрживост ресурса Дунавског региона.

Пројекти транснационалне сарадње имају велик значај за регионални развој и унутар и ван граница Европске уније, јер доводе до заједничког усаглашавања приоритета и стратешких определења на подручју већих просторних целина. Дијапазон тема којима се ови програми баве је широк – од саобраћајних коридора, управљања поплавама до веза између међународног бизниса и истраживања и др., а у циљу унапређења „процеса просторне, економске и социјалне интеграције и подстицања кохезије, стабилности и конкурентности“ кроз транснационално партнерство (www.rapp.gov.rs/sr-Latn-CS/...programi/.../transnacionalna-saradnja). Међународни пројекат „Danube FLOODRISK“ у функцији је имплементације Стратегије Европске уније за Дунавски регион у области заштите од поплава[1].

Основни циљеви пројекта „Danube FLOODRISK“ су:

„ - израда карата угрожености од поплава на основу усаглашене методологије,

- трансформација ових карата у карте ризика од поплава,

- припрема карата угрожености и ризика од поплава за одређена пилот подручја, ради подршке заинтересованим странама у процесу одлучивања на локалном/регионалном нивоу,

[1] Пројекат Danube FLOODRISK-Атлас 2012. покренут је 2007. године у оквиру Европске територијалне сарадње 2007–2013 (European Territorial Co-operation 2007–2013) и од тада је 19 институција подунавских земаља надлежних за просторно планирање и заштиту вода у сливу реке Дунав укључно на пројекту као партнери (институције из Аустрије, Словачке, Мађарске, Румуније, Бугарске, Италије, Србије и Хрватске раде на пројекту као партнери, док су се 4 институције (3 из Немачке и ICPDR) придружиле као посматрачи). (European Territorial Co-operation 2007–2013).

- подршка при одлучивању о развојним и инфраструктурним пројектима“ (http://www.icpdr.org/icpdr/static/dfr-maps/Text.pdf*)*.

Као део Акционог плана за заштиту од поплава у сливу Дунава (ICPDR) урађен је Атлас Дунава 2012, који има велики допринос у спровођењу Дунавске стратегије. „Циљ Акционог плана за заштиту од поплава у сливу Дунава је унапређење заштите људи и добара од поплава и истовремено побољшање стања животне средине Дунава и његових инундационих подручја[2]. Његови оперативни циљеви су:

- смањење штета од поплава,
- подизање свести о поплавама израдом карата угрожености и ризика од поплава,
- унапређење система за прогнозу и рану најаву поплава.

Сл.3. Атласна карта угрожености од поплава, Мар 40. – Danube FloodRisk Project – Atlas 2012. (http://www.icpdr.org/icpdr/static/dfr-maps/DanubeFloodRiskMap40.pdf*)*

Атлас Дунава, урађен у периоду 2009–2013, приказује подручја угрожена поплавама, као и потенцијалне штете и ризике од поплава у њима. Атлас се, стога, може користити за рангирање мера које треба спровести на основу Акционог плана за заштиту од поплава, ради смањења ризика од поплава“ (http://www.icpdr.org/icpdr/static/dfr-maps/Text.pdf*)*. Атлас садржи карте угроженисти и карте ризика од поплава. Карте угрожености од поплава садрже податке о границама поплавног подручја за поплаве различитог повратног периода и податке о дубини или нивоу воде (Сл.3.). Квантификујући ризик од поплава за људе и имовину, урађене су карте

[2] Први извештај о спровођењу Акционог плана 2011. године налази се на www.icpdr.org.

ризика од поплава које садрже податке о могућим штетним последицама поплава по људе и и имовину (Сл.4.). На картама је представљена синтеза могућих екстремних догађаја, односно најнеповољнија ситуација на датом локалитету, а самим тим и угроженост по људе и имовину.

Атлас Дунава у оквиру пројекта „Danube FLOODRISK“ има велик значај на само за подунавске земље већ за читаву Европу, јер је створио могућност прилагођавања националних планова међународним споразумима у вези управљања ризиком од поплава. Задатак ове, као и сваке друге, комплексне картографске визуализације је ефикасна комуникација геоинформацијама.

Сл.4. Атласна карта ризика од поплава, Мар 40. – Danube FloodRisk Project – Atlas 2012. (http://www.icpdr.org/icpdr/static/dfr-maps/DanubeFloodRiskMap40.pdf *)*

Савремени атлас није само скуп илустративних карата, већ скуп повезаних база података које се формирају на заједничкој концептуалној и методолошкој основи и може се користити као систем за подршку при одлучивању о правцима развоја одређених регионалних система **(Батуев, Галёс, 2007: 47)**. Информације о простору представљене на карти, у дигиталном облику, пружају могућност интегрисања и међусобног повезивања различитих база података, односно могућност брже обраде већег броја података, примене метода сценарија и симулације. Коришћењем карте, као базе података и као инструмента за организовање, систематизовање и представљање геоинформација, пружа се ефикаснија могућност за добијање релевантних информација за плански процес рационалног развоја Дунавског

региона (Јовановић 2013: 596.). Кроз форме дигиталне картографске визуелизације (2Д, 3Д и 4Д модели) омогућава се и подстиче широка доступност, коришћење и размена геоподатака.

Закључак

Комплексност проблематике развоја Дунавског региона захтева постојање објективне и јасне анализе постојећих потенцијала и њихових специфичности у погледу могућности будућег развоја. Савремени облици организације информација и знања, као и комуникације, у функцији су контроле планирања и управљања развојем Дунавског региона. Процес дигитализације и примене савремених информационо-комуникационих технологија детерминише контекст примене картографских модела од значаја за подршку при одлучивању и ефикасном решавању сложених, актуелних проблема и могућности за развој Дунавског региона. Кроз експлоатацију картографских база података могуће је сагледати бројне аспекте виталности његових потенцијала и начине како дугорочно осигурати одрживост ресурса Дунавског региона.

Литература

Батуев, Гаљес 2007: А. Р. Батуев, Д. А. Галёс, „Тематическое картографирование региональных систем развития“, у: География и природ. ресурсы, N 3., Иркутск: Институт географии им. В.Б. Сочавы СО РАН, 42–48.

Влада Републике Србије 2010: *Позиције РС за учешће у свеобухватној стратегији ЕУ за регион Дунава*. Београд, 1–19.

‹http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=126300› 30.03.2015.

Danube FloodRisk Project-Atlas 2012.

‹http://www.icpdr.org/icpdr/static/dfr-maps/DanubeFloodRiskMap40.pdf› 08.04.2015.

‹http://www.icpdr.org/icpdr/static/dfr-maps/Text.pdf› 08.04.2015.

Дирекција за водне путеве *Пловпут 2014: Пловидбена карта Дунава, Београд, 1–382.*

‹www.plovput.rs/пловидбена-карта-дунава› 08.04.2015.

Evropska komisija 2010a: *Strategija EU za Dunavski region. Saopštenje komisije Evropskom parlamentu, evropskom savetu, Evropskom socijalno-ekonomskom komitetu i Regionalnom komitetu.* Brisel, COM (2010) 715/4., 1–13.

‹http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/.../com2010_715_danube_sr.› 11.03.2015.

Evropska komisija 2010б: *Strategija EU za Dunavski region. Akcioni plan, prilog uz Saopštenje komisije Evropskom parlamentu, savetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom komitetu i Komitetu regiona.* {COM(2010) 715}. Brisel, SEC (2010) 1489/3., 1–91.

European Commission 2013: *Danube Transnational Programme 2014–2020*.

‹http://www.southeast-europe.net/en/about_see/danubeprogramme/› 11.03.2015.

Јовановић 2013: J. M. Jovanović, „Cartographic visualization of structural and functional indicators of potential of hilly-mountain areas of Serbia“, у: Proceedings from international scientific Symposium on the subject *Hilly mountain areas – problems and perspectives*. Spacial edition, Tome 2. Skopje: Macedonian geographical society, 591–597.

Јовановић 2015: J. M. Јовановић, „Картографија у дигиталном окружењу“, у: Књига апстракта 4. Српски конгрес географа са међународним учешћем *Достигнућа, актуелности и изазови географске науке и праксе*, Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет [&] Београд: Српско географско друштво, 148–149.

Митровић 2011: I. Mitrović, „Saradnja dunavskih administracija za plovne puteve kroz projekat NEWADA“, у: *Vodoprivreda*, vol. 43, br. 1–3, Београд., 89–92.

Република Србија, Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре 2014*: Стратегија развоја водног саобраћаја Републике Србије од 2015. до 2025. године*. Београд: Службени гласник РС, бр.3. 1–120.

Стојовић и др. 2012: J. Stojović, S.Knežević, I. Knežević, A. Bogdanović, *Vodič kroz Dunavsku strategiju*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.,1–66.

‹http://ec.europa.eu/transport/index_en.htm› 14.03.2015.

‹www.rapp.gov.rs/sr-Latn-CS/...programi/.../transnacionalna-saradnja› 14.03.2015.

Милена Јовановић-Крањец*
Економски факултет
Универзитет у Крагујевцу

DOI 10.7251/ZRNETOM11510225J

Стручни рад

УКЉУЧИВАЊЕ СТУДЕНАТА СА ИНВАЛИДИТЕТОМ У СИСТЕМ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Када су Јиргена Хабермаса (Jurgenot Habermas) 2008. године за
једно издање Dei Zeit-а питали шта је то
што га „данас“
највише узнемирава он је одговорио: „ Оно
што ме данас
највише узнемирава јесте социјална
неправда која вапи до
неба“.
(Хабермас 2011: 99)

Прве асоцијације, када говоримо о процесима евриинтеграција, углавном повезујемо са променама које су се одиграле у области политике и економиије: Међународни монетарни фонд (ММФ), Светска трговинска организација (СТО), услови придруживања Европској унији, разлози придруживања Европској унији као и стална дебата на линији *За* или *Против* процеса евроинтеграција.

Процес евроинтеграција је веома комплексан процес и поред економских и политичких аспеката обухвата и многе друге аспекте друштва, а један од њих је и социјални аспект. Социјални аспект обухвата различите области друштва, као што су образовање, социјална сарадња, здравствена заштита, запосленост, радно право, технолошки развој итд. Многобројни су проблеми који се јављају у оквиру ових области као што су равноправност грађана, полова, мањина, особа са инвалидитетом, брига о деци и старој популацији у друштву итд.

Европска унија последњих година посвећује велику пажњу социјалној политици и модернизацији социјалног сектора, а све више се говори о важности јачања социјалне димензије у високом образовању, где се посебно акценат ставља на неправедности у приступу високом образовању.

Како образовање увек дели судбину друштва и у области високог образовања говори се о условима које морамо као земља да испунимо на путу евроинтеграција, уз поштовање правних тековина Европске уније у овој области, а све у циљу заштите појединаца и забрани дискриминације по било којој основи. У настојању да високошколске институције буду

* mkranjec@kg.ac.rs

што ефикасније, транспарентније, конкурентније, позивају се на бројна међународна документа која је наша држава ратификовала, као што су *Болоњска декларација, Сорбонска декларација, Лисабонска декларација, Прашки извештај, Берлински извештај, Бергенски извештај, Квалитетно образовање за све*, а све у циљу „успостављања савременог система високог образовања у складу са Болоњским процесом“ (*Квалитетно образовање за све*).

Предмет овог рада је положај студената са инвалидитетом у Републици Србији. Циљ рада је дати приказ онога шта се до сада урадило на пољу укључивања студената са инвалидитетом у систем високог образовања као и шта се још може учинити на том пољу.

Ко су студенти са инвалидитетом

Важан индикатор тренутног стању у друштву, а који се односи на социјално-економске аспекте живота становништва јесте и стопа ризика од сиромаштва или социјална искљученост (ексклузија). Искљученост је процес у којем су неке социјалне групе или појединци искључени из потпуне партиципације у социјалним, економским, политичким, културним, образовним и другим активностима (Жиљак 2005: 218). Социјална искљученост се односи на различите начине на које појединци или групе могу бити изопштени из шире друштвене заједнице. Социјална искљученост се посматра на основу економских, политичких и друштвених фактора и можемо говорити о економској ексклузији, политичкој или друштвеној искључености. (Гиденс 2006:246).

Социјална искљученост се прати кроз неколико различитих димензија,

• Сиромаштво – укупни приход домаћинства испод утврђене линије сиромаштва

• Незадовољеност основних материјалних потреба

• Искљученост са тржишта рада

• Искљученост из система образовања

• Искљученост из здревственог система, где се четврта димензија односи директно на искљученост из система образовања.

Студенти са инвалидитетом су само једна од маргинализованих група у нашој земљи. То су особе са различитим оштећењима: особе са дислексијом, особе са моторичким сметњама, слабовиде или слепе особе, полуглуве или глуве особе, параплегичари, квадриплегичари и многе друге особе које по закону имају право да се школују јер *Закон о основама система образовања и васпитања Републике Србије* гарантује „једнака права о доступности образовања и васпитања без дискриминације по основу тешкоћа

и сметњама у развоју“. И у *Закону о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом,* који се заснива на начелима забране дискриминације особа са инвалидитетом и поштовању људских права и достојанства особа са инвалидитетом, у члану 18. стоји да је забрањена свака дискриминација због инвалидности на свим нивоима образовања.

У *Конвенцији о правима особа с инвалидитетом* инвалидитет је дефинисан на следећи начин: „Особе са инвалидитетом укључују оне које имају дуготрајан телесна, менталана, интелектуалана или чулна оштећења, која у међуделовању с различитим препрекама могу спречавати њихово пуно учествовање у друштву на равноправној основи с другима“. И у дефиницији коју је дала Светска здравствена организација у оквиру Међународне класификације функционалности, инвалидитета и здравља, термин *инвалидитет* дефинисала је као резултат интеракције оштећења и негативних утицаја социјалне околине, чиме се такође говори да није реч само о медицинском одређењу већ се акценат ставља на утицај социјалне околине. Када кажемо студенти са инвалидитетом онда инвалидност не схватамо као медицинско одређење већ као социјални феномен.

Последњих десет година проблем инклузије студената са инвалидитетом у систем високог образовања у Републици Србији добија на значају и повећано је интересовање стручне и научне јавности за њихово укључивање. Не постоји тачан статистички број студената са инвалидитетом који студирају у Републици Србији, али процене говоре да је реч о неких 0,5 % од укупне студенске популације.

Промене у високом образовање у светлу евроинтеграција

Процес прикључивања Европској унији има три основна елемента. Први је *Споразум о стабилизацији и придруживању*, други политика условљавања која је дефинисана у складу са *Критеријумима из Копенхагена* и трећи елемент је економска и финансијска помоћ коју Европска унија пружа преко предприступних фондова.

У оквиру другог критеријума, политике условљавања, дефинисана су три основна критеријума која држава која жели да постане чланица мора да испуни, и то су управо критеријуми који се директно односе на социјално-економски аспект прикључивања Републике Србије Европској унији. Први критеријум је политички критеријум (постојање демократије и владавине права, поштовање људских права, поштовање права мањина, стабилност и функционисање институција). Други критеријум је економски критеријум, а то значи да мора постојати одржива и функционална тржишна привреда и трећи критеријум је правни критеријум, односно да држава има способност не само преузимања, већ и поштовање обавеза које проистичу из чланстава Европској Унији.

Како сам процес прикључивања Европској унији није никаква непознаница већ врло јасан и добро дефинисан пут кроз тачно утврђене услове, стандард, процедуре, које једна земља нечланица мора прећи на путу ка Европској унији, поставља се питање где су ту препреке. Одговор заправо лежи у спремности да оно што смо потписали спроведемо у дело у свим областима друштва па и у области образовања.

У настојању да високошколске институције буду што ефикасније, транспарентније, конкурентније, позивамо се на бројна међународна документа као што су: *Болоњска декларација, Сорбонска декларација, Лисабонска декларација, Прашки извештај, Берлински извештај, Бергенски извештај, Миленијумски циљеви, Квалитетно образовање за све*, *Стандардна правила за изједначавање могућности за образовање особа са инвалидитетом, Конвенција о правима особа са инвалидитетом, Повеља европских универзитета о целоживотном образовању.* Подразумева се да свака мера или препорука из горепоменутих међународних докумената мора бити прилагођена националним контекстима и предпоставља се да се на основу њих дефинишу одређене стратегије и препоруке.

На основу ратификованих међународних документата и на нивоу државе Република Србија је донела и усвојила документе као сто су *Национална стратегија унапређења положаја студената са инвалидитетом*, *Стратегија развоја образовања до 2020. године,* усвојен је З*акон о високом* образовању у ком се препознају начелна права студената са инвалидитетом на образовање у високом образовању, у ком пише*: „*Оснивач високошколске установе ДУЖАН ЈЕ да обезбеди средства за изједначавање могућности студирања студената са инвалидитетом“.

То само показује да су ове промене односа према особама са инвалидитетом резултат политичких и културних промена у друштву које су инциране од стране међународних институција на путу евроинтеграција (макар то била и политика условљавања), и показује само опредељење наше земље за унапређење људских права.

Међутим то опредељење је још увек на декларативном нивоу. Зашто? На основу међународних и националних документата се очекује да се креира национална политика (образовна политика) која се односи на укључивање студената који долазе из маргинализованих група.

Ту на месту на ком се стало, се очекивало (и још увек се очекује), да се донесу неке конкретне и обавезујуће мере, механизми контроле које би требало да спроводе високошколске установе. Конкретно, то значи да се обрати пажња за уписну политику, да се у оквиру факултета изврши идентификација студената са инвалидитетом, да се унапреди сарадња са различитим удружењима студената, да се обезбеди простор за неометано кретање студената са инвалидитетом, да се опреме слушаонице за студенте са инвалидитетом итд. Нажалост ми се и даље налазимо на почетку пута и

тек уклањамо архитектонске баријере (велики број факултета нема изграђене рампе за неометано кретање студената у колицима или другим помагалима, или ако и постоје рампе оне су углавном нефункционалне) и организујемо трибине и састанке са запосленима на високошколким установама како би јачали свест о правима особа са инвалидитетом и значају инклузивног образовања.

Засада се само позивамо, док земље на чија се документа и праксу позивамо, та документа и увелико примењују. Као да смо на том путу реформи негде изгубили социјални аспект у области високог образовања, Да ли се иза „великих“ речи евалуација, ефективност, реинжињеринг у образовању или како би Лисман (Liesssmann) рекао coaching, controlling i monitoring, изгубила еманципаторска и хуманистичка димензија образовања и потреба да пружимо једнаке могућности за све у области високог образовања.

Примери добре праксе у Републици Србији

Примери добре праксе ипак постоје и о томе говоре напори одређених Универзитета у Републици Србији који су показали да су друштвено одговорне институције које раде на јачању социјалне димензије високог обрзовања.

У оквиру Универзитета у Београду формиран је Универзитетски центар за студенте са хендикепом. Центар је основан са намером да пружа подршку студентима са хендикепом на свим нивоима који се односе на високо образовање. Многобројни су задаци које овако формирани центар обавља, као што је унапређење услова студирања студената са хендикепом, подршка студентима са хендикепом за читање, писање, скенирање и пребацивање уџбеника у аудио и електронски облик, подршка у процесу превођења наставе на гестовни језик; пружање информација студентима са хендикепом о условима студирања, стипендирања, као и о могћностима запошљавања након завршетка студија; организовање семинара и трибина и појављивање у медијима у циљу мотивисања студената са хендикепом за упис на факултете, као и подизање нивоа свести јавности у Републици Србији по питањима положаја особа са хендикепом као и сарадња са релевантним институцијама у циљу побољшања положаја студената са хендикепом. Ови задаци су добра смерница осталим високошколски установама у нашој земљи које би требале да унапреде и поспеше активности чији би циљ био укључивање студената са инвалидитетом у систем високог образовања.

Универзитет у Новом Саду је отишао и корак даље, у смислу да је велика пажња посвећена како уклањању архитектонских баријера, тако и опремању слушаоница са најмодернијом асистивном технологијом. Просторије Универзитета у Новом Саду изграђене су по највишим стандар-

дима и у њима је за студенте са инвалидитетом обезбеђен прилаз, функционална рампа, лифт, тоалети. Такође, специјално су урађене слушаонице које су опремљене асистивном технологијом као што су штампач за Брајову азбуку, дигитални диктафони са говорним командама за особе са оштећеним слухом, електронску лупу за увеличавање текста (увеличава класичан текст, користе је слабовиде особе, JAWS софтвер (Job Access With Speech) читач екрана који омогућава слепим, слабовидим и особама са другим инвалидностима да користе већину апликација на рачунару пратећи активности корисника на рачунару (притиснуте тастере и команде) и читајући садржај на екрану као и студио за снимање звучне литературе.

На Универзитету у Нишу постоје факултети који су начинили помак у рушењу баријера које оматају да се студенти са инвалидитетом равноправно образују на некој од високошколских установа. Реч је углавном о архитектонским баријерама, тако да сви факултети осим Факултета уметности, имају уређен прилаз за особе са инвалидитетом. Зграда Економског и Правног факултета једина је на Универзитету у Нишу која има тоалет за студенте са инвалидитетом, а лифт је доступан свим студентима, као и на Електронском и у згради Грађевинско-архитектонског и Машинског факултету. Медицински факултет има прилаз са особе са инвалидитетом који води до лифта у новој згради, а пошто је она повезана са старом – цео факултет је доступан. На Филозофском, Правном и Економском постоје тактилне траке за слепе и слабовиде.

Може се закључити да не постоји уједначена законом прописана подршка студената са инвалидитетом, већ да је још увек реч само о појединим примерима добре праксе. „Латентна, повремено и отворена дискриминација, недовољан обухват системом образовања, нарочито на вишим ступњевима, низак ниво професионалне ангажованости, следствено и лош материјални стандард, незнатна политичка и културна партиципација само су део проблема за чијим решењем модерно друштво још увек мора да трага“ (Петровић 2012: 882).

Оно што свакако сваки факултет може да учини како би унапредио однос према студентима са инвалидитетом јесте да утиче на уписну политику при чеми би студенти са инвалидитетом имали предност при упису или посебне квоте, бесплатну школарину, превоз и исхрану у сарадњи са студентским центрима, организовану Службу подршке за студенте са инвалидитетом, опремљену учионицу са асистивном технологијом и још много тога.

Свакако, промене долазе увек са врха и очекује се да држава кроз јаку, организовану стратегију и законску регулативу пропише обавезујуће мере за све установе високог образовања за укључивање студената са инвалидитетом у систем високог образовања, како би дошло до „мењања њихових положаја из досадашњег симболочког и статусног положаја у динамични и правно једнаки однос“. (Жиљак 2005: 211).

Закључак

Рад је имао за циљ да укаже на нужност пружања социјалне заштите студенатима са инвалидитетом и сметњама у развоју и њихово укључивање у систем високог образовања, као питања које је прилично запостављено у нашем друштву.

Студенти са инвалидитетом су особе са моторичким сметњама, слабовиди, глуви и наглуви, студенти са дислексијом и постоје многобројне препреке за њихово уључивање као што су архитектонске, техничко-технолошке, финансијске препреке као и негативна перцепција околине. Иницијатива мора да постоји, и она мора да полази са врха, односно са Универзитета.

Једна од најважнијих мисија, али и најстаријих, јесте брига за континуирани развој и напредовање друштва у целини. Тако су и напори у смислу укључивања и пружања једнаких могућности за студирање свих у систему високог образовања је допринос остваривању те мисије.

Како наводи професор Зоран Видојевић: „Само људи који сједињују визију, знање и образовање са моралним вредностима могу бити носиоци боље цивилизације и боље будућности.“ Зато, обраћајући се академској јавности, односно онима који могу и морају да мењају друштво око себе, ауторка рад завршава цитирајући професора Саву Лаушевића „МИСЛИТЕ СРЦЕМ“.

Литература

Гиденс 2006: Е. Гиденс, *Социологија,* Београд: Економски факултет.

Жиљак 2005: Т. Жиљак Политика укључивања особа са инвалидитетом-улога образовања, *Политичко образовање, Загреб,* 1(4), стр. 211–228.

Закон о основама образовања,

http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_osnovama_sistema_obrazovanja_i_vaspitanja.html. 7.10.2015.год.

Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом, http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_sprecavanju_diskriminacije_osoba_sa_invaliditetom.html 18.10.2015.год.

Конвенција о правима особа са инвалидитетом

http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_potvrdjivanju_konvencije_o_pravima_osoba_sa_invaliditetom.html, 18.9.2015.год.

Лисман 2009: K.P Liessmann, *Теорија необразованости*, Загреб: Јасенски и Турк.

Петровић 2012: Ј. Петровић, Преглед односа друштва према особама са инвалидитетом кроз историји, *ТЕМЕ*, Ниш, 36(2), стр.865–886.

Стратегија развоја образовања до 2020. године, http://www.mpn.gov.rs/strategije-2020/

Хабермас 2011: Ј. Хабермас, *Огледи о уставу Европе*, Сарајево: Фондација Центар за јавно право.

Ивана Р. Јовановић*
Учитељски факултет у Ужицу
докторанд
Весна В. Миленковић**
Учитељски факултет у Ужицу
докторанд

DOI 10.7251/ZRNETOM11510233J

Прегледни рад

МОТИВИСАЊЕ УЧЕНИКА ЗА УЧЕЊЕ У ПОЧЕТНОЈ НАСТАВИ МАТЕМАТИКЕ

У разматрању мотивације за учење математике важно је поћи од дефиниција мотива и мотивације. Најчешће се под мотивацијом подразумева „процес покретања активности човека, усмеравања његове активности на одређене објекте и регулисање те активности ради постизања одређених циљева“ (Рот 1973: 86). Мотиви се најчешће дефинишу као „покретачке снаге које изазивају активност, које је усмеравају и управљају њоме“ (Исто 1973: 86). Мотиви су „органски и психолошки чиниоци који покрећу или усмеравају понашање човека, и то како његове поступке тако и његово опажање, учење и мишљење“ (Рот 1990: 192). Мотив је фактор који покреће и усмерава понашање. Када мотив делује на човека, он је усмерен на постизање неког циља, када тај циљ постигне мотив је задовољен. У настави математике, значајно је стварати такве ситуације које ће покренути ученика на активност. То могу бити, на пример, проблемски задаци, задаци који садрже неку загонетку која ће пробудити дечју радозналост. У таквим ситуацијама ученици ће бити покренути на решавање проблема.

Мотив је најчешће дефинисан као „унутрашњи фактор који покреће, усмерава и интегрише понашање личности. Извори мотива су потребе – органске или психолошке“ (Брковић 1995: 34), док је мотивација дефинисана као „активност покренута унутрашњим факторима (мотивима) који је интегришу и усмеравају (ка циљу) да би се задовољила потреба; појам мотивације обухвата све оно што динамички одређује неко понашање, има регулативну (усмерава и контролише) и интегративну функцију (интегрише све процесе ка одређеном циљу)“ (Исто 1995: 34).

Мотивација је сложен процес. Мотивациони циклус „означава понављање три главна стања у мотивационим процесима: (а) потреба, (б) активност (ка циљу), (в) редукција потребе (након достизања циља). После извесног времена нормалне животне активности поново се јавља потреба и започиње нови мотивациони циклус“ (Брковић 1995: 34). Мотиви су изазвани одређеним потребама. Услед тих потреба човек гоњен нагонима, односно

* E-mail: ivanajovanovic014@gmail.com
** E-mail: vesna.v.milenkovic@gmail.com

услед активирања организма, доживљава потребу. Затим следи постављање циља којим се потреба може задовољити. Када је циљ постављен, предузима се низ активности које воде до циља и задовољења потребе, што доводи до успостављања нарушене равнотеже, редукције нагона и осећаја задовољства. Шематски то можемо приказати на следећи начин:

Потреба (неки недостатак или вишак у организму) → нагон (свесно доживљене потребе) → одређење циља (замишљање објеката) → активности → постизање циља (успостављање нарушене равнотеже)

У почетној настави математике мотивацији припада значајно место, јер се на овом узрасту код ученика формира став према математици. Стога је важно, на овом узрасту, искористити дечју радозналост и пробудити интересовање ученика за учење математике. Градиво које се излаже ученицима треба учинити интересантним како би се код ученика пробудило интересовање за математику.

У зависности који мотиви делују на човека, можемо разликовати унутрашњу и спољашњу мотивацију. Код спољашње мотивације постоји тежња да се дође до неке спољашње награде или избегне казна, док код унутрашње мотивације, награда је задовољство у самој активности. Интринзички мотивисане радње реализују се властитом вољом. Такве радње појединац доживљава за себе као оне које доносе радост или задовољство.

Данас се од школе све више захтева да створи креативне појединце. У остваривању овог сложеног задатка, важно место припада и мотивацији ученика за учење, као и мотивацији ученика за учење математике. Ученици који су мотивисани на учење ће, без обзира шта је мотив који их покреће на активност, улагати веће напоре да дођу до циља, а тиме и постизати боље резултате. Због тога, у наставном процесу, све се већи значај придаје мотивацији за учење.

Свакако да ученици имају различите циљеве када је реч о учењу. Неки ученици ће учити само да заврше разред, док ће другима важан циљ бити и да разред заврше са одличним успехом. Неки ученици ће учити да би проширили своја знања не обраћајући пажњу на оцену коју ће за свој рад добити, јер ће им само знање причињавати задовољство и бити награда, док ће други ученици учити за оцену као награду. Могуће је да ће иза одличне оцене, која је спољашњи покретач (награда) на активност, постојати и неки други циљ, на пример да се разред заврши са одличним успехом, а иза овог циља је и виши, да се заврши школа, стекне добро образовање и на тај начин задовољи мотив за самопотврђивањем. Ово нас наводи на закључак да се више мотива преплиће и задовољава истовремено. Ученик ће, на пример, вођен једним вишим мотивом (на пример мотивом за самоостваривањем) током процеса учења, задовољавати и друге ниже мотиве и обрнуто, вођен неким нижим мотивима може доћи и до задовољења неког сложенијег мотива.

Мотиви за учење математике

Могуће је разликовати унутрашњу (интринзичку) мотивацију и спољашњу (екстринзичку) мотивацију. То важи и за учење математике. Унутрашња мотивација за учење математике подразумева да ученик учи из неке личне жеље, неког унутрашњег циља који је сам себи поставио и задовољства, док спољашња мотивација за учење математике подразумева да ученик учи за неку спољашњу награду или избегавање казне. Говорећи о мотивацији за учење Л. Вучић истиче да у унутрашње мотиве спадају: „интересовање, жеља за сазнавањем, мотив постигнућа, потреба за компетенцијом, мотив самоактуализације, степен аспирације, циљ или намера да се нешто научи, став према градиву, пријатност или непријатност градива и др.“ (1999: 74). Говорећи о мотивацији за учење, она истиче и да су подстицаји за учење бројни, а то су: „рок, познавање постигнутих резултата, похвала, покуда, награда, казна, сарадња, такмичење, успех или неуспех у учењу и др.“ (Исто 1999: 74). Као што се може видети из наведеног, ученици могу бити мотивисани на учење и изнутра и споља. Како ови мотиви делују и како доводе до бољих резулатата, посебно у почетној настави математике, настојаћемо да у даљем тексту ближе изложимо.

Унутрашњи мотиви за учење математике

Унутрашња мотивација се најчешће дефинише као осећај задовољства у самој активности која се обавља. Особа која је унутрашње мотивисана је покренута на дату активност неким унутрашњим факторима. Истражујући унутрашњу мотивацију у школском учењу, М. Палекчић (1985) полази од претпоставке да су унутрашњи мотиви који су присутни у школском учењу: мотив радозналости, мотив за постигнућем и ниво аспирације и бави се проучавањем ових мотива, њиховим мерењем и развојем.

Као посебно важне унутрашње мотиве за учење математике издвајамо: радозналост, мотив за постигнућем, ниво аспирације, намера де се градиво научи, интересовање, став према градиву.

Радозналост је својствена свим живим бићима, а нарочито човеку. Радозналост се најчешће дефинише као „тежња ка испитивању новог или преиспитивању познатог; тежња да се добије информација. Позитивно корелира са интелигенцијом и креативношћу личности“ (Брковић 1995: 50). Нарочито је значајно нагласити да су деца радознала за све што је за њих ново. Ту дечју радозналост треба искористити у настави математике, као и подстицати. То можемо постићи стварањем ситуација које су за ученика нове, недоживљене, које ће будити радозналост, које ће привлачити дечју пажњу и будити интерес. Треба избегавати шаблонизам и стереотипност

у раду. За буђење радозналости нарочито су корисни садржаји из области занимљиве математике. Час математике треба да буде тако организован да садржи занимљиве елементе како би ученици стекли утисак да је математика занимљива.

Мотив за постигнућем спада у социјалне мотиве и представља тежњу да се успе у некој активности (на пример у учењу). Јасно је да ће ученици код којих је развијена унутрашња мотивација, а нарочито мотив за постигнућем, тежити да постигну боље резултате у учењу. Ученици код којих је развијен мотив за постигнућем улажу већи напор да би дошли до остварења свог циља и у школском учењу њих привлаче тежи задаци. Из тих разлога овај мотив треба подстицати у школском учењу кроз разне облике такмичења, а подстицати и такмичење ученика са самим собом, односно, тежњу да ученик превазилази своје тренутне могућности и да постиже више. Деца воле да се доказују и ту њихову тежњу треба искористити на часу математике тако што ће се, на пример, пред ученике поставити нека математичка загонетка која ће бити и интересантна за ученике и подстицати жељу да се успе у њеном решавању.

Ниво аспирације је значајан чинилац унутрашње мотивације за школско учење, тиме и за учење математике. Најчешће је дефинисан као „ниво тежњи, резултат што га појединац на основу познавања свог успеха/неуспеха у неком послу предвиђа као свој следећи резултат у тој области задатака; постављени субјективни критеријум за степен достигнућа у некој ужој области; постављени ниво зависи од претходних резултата и особина личности (слике о себи); стандард на основу кога једно лице процењује своје достигнуће (извођење) као успех или неуспех – да ли је на висини онога што очекује од себе“ (Брковић 1995: 38). Узимајући ову дефиницију нивоа аспирације у обзир, очигледно је да сваки појединац има различит ниво аспирације који зависи од тога како та особа види себе и како процењује своје могућности. Ако је ученик често постизао добре резултате, повећаваће се и његов ниво аспирације, а ако је доживљавао неуспех његов ниво аспирације ће бити нижи. Дакле, ниво аспирације варира у зависности од успеха или неуспеха који је појединац раније постизао. Постављање себи високих захтева некада може довести и до неуспеха и незадовољства, ако особа није у стању да их оствари. Постављање сувише лаких циљева (низак ниво аспирације) може довести до тога да циљ не пружа задовољство успеха. Најбоље је да циљеви које личност себи поставља нису ни сувише тешки ни сувише лаки, да не би дошло до неуспеха или до лаког задовољења које собом неће носити осећај задовољства. Када говори о нивоу аспирације Н. Рот наглашава да ниво аспирације зависи од више фактора: од успеха или неуспеха које је појединац раније доживео, од тога са ким се појединац упоређује, од општег нивоа аспирације у одређеној средини, од заинтересованости за задатак и од појединих особина личности (1973: 123). Према речима Л. Вучић, ниво

или степен аспирације „је оно што се у обичном животу назива амбицијом. Приступајући и неком послу човек унапред очекује да ће га завршити са одређеним успехом. Успех који појединац претпоставља да ће постићи назива се ниво или степен аспирације“ (1999: 79).

Овако схваћена унутрашња мотивација се у почетној настави математике може подстицати различитим средствима и активностима. Стварањем ситуација које су нове за ученике у почетној настави математике можемо успешно подстицати дечју радозналост. Разним облицима похвала ученике треба подстицати и да постижу успех у свом раду (учењу), као и да осећају радост због постигнутог успеха. Кроз разна такмичења, код ученика треба пробудити жељу за успехом и постигнућем, а то ће водити улагању већег напора да се до успеха дође. Постизање успеха подизаће и ниво аспирације. Како различити ученици имају различите нивое аспирације, важан је индивидуални приступ. Треба, када год је то могуће, ученику обезбедити да према својим могућностима направи мали корак напред, што ће за њега представљати успех и тиме постепено подизати његов ниво аспирације.

Када се говори о *намери да се нешто научи* треба истаћи да се боље уче они садржаји за које постоји намера да се науче, него кад намера не постоји. Ако, на пример, ученик чита неки садржај и жели да га запамти, он ће уложити напор да то постигне, размишљаће о том садржају и трудиће се да га разуме. У том случају, ученик ће брже научити садржај од ученика код којег те намере нема и који само механички чита садржај. Кад ученици имају намеру да нешто науче, њихов рад ће бити успешнији. Н. Рот и С. Радоњић намеру да се нешто научи повезују са вољном одлуком. Они истичу да: „Намера да се нешто научи покреће, активира одређене интелектуалне радње које омогућују успешно учење и памћење“ (1996: 61). Ако ученик има намеру да реши неки задатак и ако је на активност покренут сопственом вољом, улагаће већи мисаони напор да до решења дође, трудиће се да разуме поступак решавања, да схвати и увиди одређене везе и односе између података у задатку и тако дође до решења. Знања која ученици стичу на овај начин, сопственом активношћу, су ученику јаснија и трајнија.

Интересовање је значајан чинилац унутрашње мотивације за учење математике. Уколико код ученика постоји интересовање за неки садржај, ученик ће га са лакоћом савладавати, док, ако интересовања за неки садржај нема, учење тог градива ће бити тешко за ученика. Зато се као један од важних задатака школе, више наставника, намеће побуђивање интересовања за градиво које се учи. Ако се градиво учини интересантним за ученике, код њих ће се пробудити и жеља да то градиво науче. Интересовање је најчешће дефинисано као „позитиван став који има динамичко дејство, покреће понашање личности; тенденција ка ангажовању у једној активности једино из задовољства од ангажовања у њој“ (Брковић 1995: 21). Ова

дефиниција говори о важности интересовања. Интересовање се може развијати на више начина. Важно је, пре свега, да ученици знају зашто нешто уче и да знају где то што уче могу применити. Стога, нове садржаје треба ученицима представљати кроз конкретне и интересантне примере. За развој интересовања, важно је познавати и индивидуалне разлике ученика и садржаје који се уче прилагодити тим разликама. Ово је нарочито важно за учитеље. Према речима М. Дејића и М. Егерић, постоје многа средства за буђење интересовања за учење математике, а то су: „*математичке игре, трикови, загонетке*, односно, *занимљива математика; примена математике; математика у другим предметима; мерења у природи; елементи историје математике; математичка друштва; истицање циљева изучавања математике; личност учитеља* итд.“ (2003: 290). Буђење интересовања је од великог значаја за учење математике, јер буђењем интересовања за математику, ученици ће формирати и позитиван став према математици.

Став према градиву које се учи је у блиској вези са интересовањем. Када је ученик заинтересован за неки садржај, он ће према њему имати и позитиван став. Многа истраживања су потврдила да ученици најбоље уче пријатан садржај, затим непријатан садржај и на крају индиферентан садржај. Говорећи о овој повезаности интересовања и става према градиву Л. Вучић истиче да „у уској вези са пријатношћу и непријатношћу градива стоји став појединца према неком градиву који такође може бити фактор учења или памћења нечега. Јасно је да позитиван став укључује и пријатност, односно да негативан став изазива осећање непријатности према неком градиву. Став је, такође, уско повезан и са интересовањима: ми имамо позитиван став према градиву које нам је интересантно, док неинтересантно градиво обично изазива и негативан став“ (1999: 79). Како би се код ученика формирао позитиван став према градиву, час математике не сме бити извођен шаблонски, а излагање не сме бити сувопарно. Овде је велика одговорност учитеља. Он мора садржаје математике чинити интересантним. Час математике „треба освежити неком интересантношћу везаном за наставну јединицу која се обрађује“ (Дејић, Егерић 2003: 292). На тај начин ученицима ће сваки час математике бити занимљив и покретаће их на активност, а тиме и подстицати позитиван став према математици.

Све наведено говори о важности унутрашње мотивације за школско учење, па тиме и за учење математике. За напредовање у учењу, важни су и неки спољашњи подстицаји, нарочито они који су уској вези са буђењем интересовања за учење.

Спољашњи мотиви за учење математике

Спољашњи чиниоци, као што су награда, казна, похвала, покуда, неки рок за који се активност обавља и други спољњи подстицаји изазивају код човека спољашњу мотивацију. Личност је овде мотивисана, односно покренута на неку активност споља, спољним подстицајима. Спољашња мотивација се најчешће дефинише као активност која је споља усмерена у циљу постизања неке награде или избегавања казне. Спољашња мотивација се назива још и инсентивном мотивацијом. Према речима Л. Вучић „подстицаји се примењују да би субјекти били мотивисани за одређену активност, учење или рад“ (1999: 74). У спољашње мотиве се убраја и познавање резултата, односно повратна информација о активности.

Говорећи о року као спољашњем подстицају за учење, Л. Вучић истиче да „овај фактор нарочито утиче на трајање онога што се учи, али исто тако има дејства и на сам успех у учењу. Близак рок подстиче на учење и ствара већи елан, већу загрејаност у раду, те у том смислу позитивно делује на успех у учењу. С друге стране, свест да се нешто учи за дужи рок позитивно утиче на задржавање наученог“ (1999: 81). Док уче садржај за који је дат дужи рок, ученици га детаљније проучавају, повезују га са раније наученим, дубље размишљају о датом проблему, повезују га са неком конкретном ситуацијом, јер имају више времена. Једном речју, ученици осмишљавају дато градиво. Тако научено градиво је и примењивије и трајније. Овим се избегава просто запамћивање великог броја чињеница и проста репродукција, а подстиче стваралаштво код ученика, што је један од важних циљева данашње школе. Ако је ученику дат дужи рок за учење, он ће садржаје које учи логички осмишљавати и организовати, а тако стечена знања су ефикаснија и трајнија. Ако је ученику дат краћи рок, он ће се трудити да за краће време запамти велики број информација, и такво учење ће бити механичко и, често, на нивоу репродукције.

Следећи важан спољашњи подстицај јесте *познавање резултата*. Овај подстицај се испољава на два начина: „као средство за исправљање грешака у току учења и подстицајно средство за даље напредовање“ (Вучић 1999: 81). Подстицајно дејство познавања резултата је у основи Скинеровог програмираног учења. Овде ученици после сваког датог одговора добијају повратну информацију. Давањем повратних информација, ученике треба упознавати са тим шта је добро урађено, а где су погрешили. Повратна информација има најјачи ефекат ако долази одмах након одговора ученика. Повратна информација је обавештење појединцу о његовом напредовању. Повратном информацијом се, у великој мери, може утицати на понашање појединца. Познавање резултата има мотивационо дејство. Она понашања која у процесу учења желимо код ученика подстицати, ми ћемо похвалити (*то је добро, само тако настави*). Познавање резултата је знак ученику да

ли треба да појача напоре. Познавање резултата учења, свакако ће помоћи ученицима да оно што није добро у њиховом раду коригују, а оно што је добро наставе тако. Све то доводи до постизања бољих резултата учења. Тако је и у настави математике, па учитељ, када год је то могуће, треба да обавештава ученике о њиховом раду и напредовању. Подстицајно дејство познавања резултата је важан мотив за учење математике.

Похвала и покуда су спољашњи подстицаји. Похвала се упућује онда када се у процесу учења неко понашање жели учврстити, а покуда када се неко понашање жели сузбити. Код похвале и покуде учитељ мора познавати карактеристике ученика, јер ће на различите ученике ови мотивациони фактори имати и различито дејство.

***

Учење математике је сложен процес на који поред многих фактора, делује и мотивација, односно различити мотиви за учење. Овде је указано на неке факторе (мотиве) који могу подстицати ученике на учење, који их могу мотивисати да стално напредују и постижу боље резултате у учењу математике. Посебан значај припада различитим активностима и средствима који делују као спољњи подстицаји и изазивају интересовање за учење математике. То су, пре свега, задаци из области занимљиве математике: магични квадрати, занимљиве бројевне једнакости, задаци са необичним одговорима, шаљиви задаци, математичке игре, занимљива геометрија, из живота математичара, погађање броја, математички ребуси, игре шибицама, нумерички лавиринти, илузије. Буђење интересовања за учење математике могуће је и постављањем проблемских задатака. На учитељу остаје да изабере начин на који ће наставу и час математике учинити интересантним за ученике и на који ће код ученика будити интересовање за учење математике. Наведене активности, које ће будити интересовање за учење математике, учитељ треба тако да одмери да час математике буде занимљив и интересантан његовим ученицима. На тај начин резултати неће изостати, а задовољство ће бити обострано.

ЛИТЕРАТУРА

Брковић 1995: А. Брковић, *Психологија – речник појмова*, Чачак: Технички факултет.

Брковић 1996: А. Брковић, *Развојна психологија I*,Ужице: Учитељски факултет.

Вилотијевић 1996: М. Вилотијевић, *Системско-теоријске основе наставног процеса*, Београд: Учитељски факултет.

Вилотијевић 1999: М. Вилотијевић, *Дидактика. Дидактичке теорије и теорије учења*, Београд: Учитељски факултет.

Вучић 1999: L. Vučić, *Pedagoška psihologija*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.

Дејић, Егерић 2003: М. Дејић, М. Егерић, *Методика наставе математике*,Јагодина: Учитељски факултет.

Клајн, Шипка 2007: И. Клајн, М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.

Кондратјева 2006: М. Ю. Кондратьева, *Социальная психология. Словарь*,ПЕР СЭ.

Малиновић, Малиновић Јовановић 2002: T. Malinović,N. MalinovićJovanović, *Metodika nastave matematike*, Vranje: Učiteljski fakultet.

Огњеновић, Шкорц 2005: П. Огњеновић,Б. Шкорц, *Наше намере и осећања*, Београд: Гутенбергова галаксија.

Палекчић 1985: M. Palekčić, *Unutrašnja motivacija i školsko učenje*, Sarajevo: Zavodzaudžbenikeinastavnasredstva.

Рот 1973: Н. Рот, *Психологија личности*, Београд:Завод за уџбенике и наставна средства.

Рот 1990: Н. Рот, *Општа психологија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Рот, Радоњић 1996: Н. Рот, С. Радоњић, *Психологија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Сузић 1998: N. Suzić, *Kako motivisati učenike*, Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Драженко Л. Јоргић*
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет

DOI 10.7251/ZRNETOM11510243J

Прегледни рад

САДРЖАЈИ ПРОГРАМА ОБРАЗОВАЊА ОДРАСЛИХ У СВЈЕТЛУ ЕВРОПСКИХ ИНИЦИЈАТИВА И ИСКУСТАВА

Увод

Узимајући у обзир чињеницу да према демографским показатељима Европа данас веома брзо стари и да ће у тој истој Европи доминирати одрасло и старо становништво, поставља се и питање њиховог статуса у друштву, а поготово на тржишту рада. Поред овога, и на тржишту рада се дешавају убрзане промјене. Под утицајем развоја науке и нових технологија многа занимања застаријевају, а постају актуелна нека нова занимања. Тренутна занимања захтијевају убрзана надограђивања, па чак и одређене модификације. На тржишту рада на ком доминира одрасло становништво постављају се нови професионални изазови. Одрасле и старе особе све више ће бити свјесније да морају до краја живота радити на себи, професионално се усавршавати. Поред професионалних обавеза, одрасле и старе особе ће бити принуђене да истовремено уз професију стално стичу нова знања, вјештине и способности, односно да се доживотно образују.

Образовање одраслих, па и старих особа данас све више добија на значају, и то управо из претходно наведених разлога. Општепознато је да постоје три облика образовања одраслих, и то: формално, неформално и информално. С обзиром на бројна ограничења формалног образовања данас све већи значај, али и примат има неформално и информално образовање одраслих. У европским земљама образовање одраслих, али и старих лица детерминисано је сличним, али и различитим иницијативама и искуствима. Сличности, али и разлике видљиве су у формалном, неформалном и информалном образовању. Тачније речено, постоје сличности, али и разлике у садржајима програма образовања одраслих.

Усмјерен или слободно самоиницијативно изабран садржај одређеног програма образовања одраслих зависи од мноштва фактора. Избор садржаја програма образовања одраслих може да зависи од статуса одређене професије, професионалне иновативности, потреба тржишта рада, статуса „надолазећих“ занимања, социодемографских промјена, обичаја, традиције, личног ентузијазма и многих других фактора. Расвјетљавајући садржаје програма образовања одраслих у појединим европским земљама,

* drazenko.jorgic@unibl.rs

односно њихове иницијативе и искуства, може се добити јаснији увид у тренутни статус садржаја програма образовања одраслих код нас. Исто тако, могућ је и увид које иницијативе покретати за иновирање садржаја програма образовања одраслих на нашим просторима.

Образовање одраслих према неким европским иницијативама

Образовање одраслих у Европи све више добија на значају. Досадашње иницијативе и искуства показују да се у формалном и неформалном образовању много пажње посвећује цјеложивотном учењу, кључним компетенцијама за цјеложивотно учење, основним вјештинама, мобилности, тржишту рада и слично. Ту свакако значајно мјесто припада и бројним садржајима у оквиру различитих европских програма.

У европском образовном простору одраслих постоје бројни програми. Данас су веома актуелни и програми учења на даљину. У оваквим програмима, а што се тиче њихових садржаја, веома је битно и испитивање потреба и жеља одраслих ученика (Кинг, Дејли 2002).

Веома значајна препорука европског парламента и савјета из 2006. године је препорука о кључним компетенцијама за цјеложивотно учење, поготово када је ријеч о одраслима. Оне представљају европски референтни оквир.

Кључне компетенције су оне које су потребне свим појединцима за лично потврђивање и развој, активан грађански живот, друштвену интеграцију и запошљавање. Референтни оквир наводи осам кључних компетенција: 1) Комуникација на матерњем језику, 2) Комуникација на страном језику, 3) Математичка компетенција и темељне компетенције у природним наукама и технологији, 4) Дигитална компетенција, 5) Компетенција учења, 6) Друштвене и грађанске компетенције, 7) Смисао за иницијативу и предузетништво и 8) Културолошка сензибилизација и изражавање. (Гачић 2006: 174–175)

Неке земље, као што је нпр. Хрватска, основале су Агенције за мобилност и програме Европске уније. За одрасле су веома значајни програми као што су Грундтвиг и Леонардо да Винчи. Специфични садржаји Грундтвиг програма односе се на садржаје информационо комуникационих технологија, мултикултуралности, учења језика, иновација у настави, интернационализације, развијања толеранције, учења у трећој животној доби, културних програма и сл. Исто тако, у оквиру програма Леонардо да Винчи специфични садржаји односе се на преквалификације, усавршавања и обучавања за струковна занимања (Павловић-Болф 2009, 2012).

У Европи нису заборављене ни оне категорије одраслих којима још увијек недостају или су слабо развијене основне вјештине. Многе европске

земље су посвећене овим програмима. „Посвећеност програмима основних вјештина који укључују писменост и рачунање међу основним елементима – са или без других садржаја (нпр ИКТ, студијске вјештине, итд) – основана је у око пола свих европских земаља“ (Европска Комисија/EACEA/Јуридиси 2015: 51).

Веома је евидентно да у Европи постоје иницијативе, а и различита искуства у образовању одраслих. Оно што је битно за одрасле, а поготово за тржиште рада је да се не заобилазе кључни садржаји у оквиру различитих образовних програма. Све би требало да иде у правцу задовољавања образовних потреба одраслих, с једне стране, али и задовољавања потреба тржишта рада које је данас „немилосрдно“, с друге стране.

Садржаји програма образовања одраслих у неким земљама Сјеверозападне Европе

Неке земље Сјеверозападне Европе као што су Енглеска, Шкотска и Ирска имају специфичне програме формалног и неформалног образовања одраслих. Садржаји тих програма условљени су бројним факторима, од геополитичких, па до разних културолошких фактора. Такви програми у ове три земље имају и сличности, али и разлика.

Енглеска. Велику улогу у осигуравању квалитета образовања одраслих у Енглеској има независна организација – Канцеларија за стандарде у образовању. Од ове Канцеларије се захтијева подстицање пружалаца услуга образовања и стручног оспособљавања одраслих да буду више усмјерени на кориснике те да буду ефикасни и успјешни. Из овога се да примијетити да су садржаји програма образовања одраслих више усмјерени према потребама корисника. Намјена инспекцијских поступака је да убрзавају побољшање квалитета образовања одраслих (Бенет 2008). Систем британског формалног образовања карактеришу образовне подјеле које се рефлектују у култури, али и у образовању одраслих. Међутим, стално се ради на превазилажењу тих образовних подјела. Садржаји програма образовања одраслих су у функцији припреме за тржиште рада. Оно што је још специфично за Енглеску је и учење страних језика за инигранте и садржаји програма који се односе за одрасле са сметњама у развоју (Такет 2011).

Шкотска. Програми образовања одраслих у Шкотској детерминисани су неким специфичностима типичним за Велику Британију, па и саму Шкотску. Нпр. нешто што је специфично за Велику Британију је присутност страха од тероризма, па отуда и оправдано постојање садржаја програма којима се подстиче развој активног грађанства. Поред ових садржаја препознатљиви су и садржаји својствени доживотном учењу као што су садржаји усмјерени на лични развој, запошљавање и адаптибилност, и социјалну инклузију (Максимовић 2011).

Ирска. Постоји много начина организованости образовања одраслих као националног развојног приоритета Ирске. Три су групе програма образовања одраслих: они који су још у школству, незапослени и запослени. Основни циљеви углавном су оријентисани на стицање одговарајућих језичких и математичких вјештина за оне одрасле, који их немају развијене. Велику улогу у Ирској има „Центар за одрасле који путују“, а од садржаја програма образовања одраслих нагласак је на писмености и математичким проблемима, приступу будућем образовању и тренингу и улазу на тржиште рада. Курсеви у оквиру овог Центра обухваћају подручја: комуникација, математика, животне вјештине, „катеринг“, израђивање предмета од дрвета, рад с металом, компјутери, лично здравље, брига о дјеци, спорт и слободно вријеме, умјетност, занати и фризерство. Поред овог Центра, велику улогу у образовању одраслих има и „Државни институт за тренинг и развој“. У оквиру овог Института постоји 46 различитих програма. Категорије програма су: приступни и напредни програми, ИТ и пословни студиј, умјетност и медији, услужне и терцијарне дјелатности и индустрија и предузетничке вјештине. За образовање одраслих затвореника задужена је „Служба затворског образовања“. Подручја или садржаји образовања у оквиру ове службе су: „катеринг“ и праоница, компјутери, рад у дрву, грађевина, занат и електроника. За основно образовање одраслих значајан је „Даблински центар за основно образовање одраслих“. Доминантно подручје овог Центра је језичка и математичка писменост. Исто тако, бројне амбасаде и културне институције нуде курсеве на различитим нивоима, као што су: интеркултуралност, пољопривреда, туризам и морски риболов (Јермол 2008). Међу мноштвом програма образовања одраслих у Ирској веома је значајан и тзв. програм „Ирска данас“. Неки од програма, а самим тим и садржаја унутар тих програма су: друштво, образовање, посао, политика, грађанство, историја, медији, култура, умјетност, музика итд. (Рамић 2012).

Да се примјетити да од ове три сјеверозападне европске земље највећи значај, али и богатство институционалних утицаја и садржаја програма образовања одраслих има Ирска. Садржаји програма усмјерених за потребе тржишта рада препознати су у све три ове земље. Ови садржаји су у ствари оно по чему су ове земље сличне по својим искуствима и иницијативама.

Садржаји програма образовања одраслих у земљама Скандинавије

Скандинавија је подручје Сјеверне Европе које сачињава Данска, Норвешка и Шведска. Ове земље дијеле веома сличне скандинавске језике и њихова заједничка културна и историјска насљеђа. Та насљеђа су добрим дијелом детерминисала и њихове политике формалног и неформалног образовања одраслих.

Данска. Формално, па и неформално образовање одраслих детерминише се одређеним циљевима. Циљеви образовања одраслих у Данској су: „јачање демократије кроз учешће у бесплатном и отвореном развоју компетенција, обезбијеђивање личног развоја и квалитетног живота свих грађана, обезбијеђивање једнакости кроз образовање са нагласком на ниско квалификованим грађанима, развој професионалних компетенција и флексибилност у промјени мјеста на тржишту рада“ (Миљковић 2014: 190). У овој скандинавској земљи разликују се четири типа програма намијењених одраслима. Ови програми имају другачије циљеве, структуру и садржаје. То су: популарни програми које нуде институције неформалног образовања, програми формалних општих компетенција на нивоу вишег средњег образовања, програми усмјерени на потребе тржишта рада и програми универзитетског нивоа направљени искључиво за потребе одраслих (Исто).

Норвешка. У овој скандинавској земљи нуди се законодавни и институционални оквир који обезбијеђује повољне услове за образовање одраслих. Велику улогу у образовању одраслих имају општине, те с те стране постоје специфични садржаји програма образовања одраслих у оквиру општина. Исто тако, веома су значајни и садржаји програма за одрасле усељенике. У Норвешкој постоји знатан број установа за образовање на даљину. Специфични садржаји програма образовања одраслих на овај начин су: активности слободног времена, страни језици, здравствена њега, економија, администрација, технологија и сл. Одређену улогу у образовању одраслих имају и Народне високе школе. У овим школама могу се препознати и садржаји програма образовања одраслих везани за умјетност и занате, музику, међународну солидарност и компјутерске науке. Учење на радном мјесту није искључено у овој земљи. Отуда и специфични садржаји који се односе на обиљежја одређеног занимања на датом радном мјесту (Ломсдејлен 2005). У Норвешкој такође постоје и програми за развој основних вјештина. Садржаји тих програма односе се на: писменост/читање и писање, математичка писменост/математика у свакодневном животу, дигиталне компетенције/компјутерске вјештине и усмена комуникација. Постоје и тзв. флексибилни програми оријентисани према овим основним вјештинама (Рамић 2012).

Шведска. Још од 1997. године покренута је иницијатива у виду програма који је имао за циљ смањење незапослености давањем незапосленим и другим одраслим другу шансу у образовању. Програм је имао за циљ ажурирање политике тржишта рада, побољшање економског раста и реформу образовања одраслих. Исти се тада фокусирао на индивидуалним потребама учења. Као и у Норвешкој велику улогу у образовању и у садржајима програма образовања одраслих имају општине, а поготово образовне иницијативе општина (Карлсен 1999). У оквиру општинског (формалног) образовања значајну улогу имају основне и више средње школе. Од садржаја

програма образовања одраслих посебно се могу издвојити садржаји за особе са посебним потребама и шведски језик за усељенике. Од посебног значаја за образовање одраслих у Шведској је и концепт цјеложивотног учења. У сврху разумијевања овог концепта основу за стварање позитивне свијести о важности образовања и људског капитала представљају географске, економске и друштвене карактеристике Шведске. Специфичне активности у Шведској у оквиру либералног (неформалног) образовања су: курсеви, културне активности и предавања. Као и у осталим скандинавским земљама ни у Шведској нису занемарени садржаји програма везаних за тржиште рада и оспособљавање на радном мјесту (Цилер 2012).

Јасно се може уочити да све три скандинавске земље имају богато искуство и бројне иницијативе у образовању одраслих. Преко утицаја мноштва институција може се уочити и богатство различитих садржаја програма образовања одраслих. Они се крећу од оних усклађених са индивидуалним потребама одраслих, преко садражаја битних за потребе тржишта рада, па све до садржаја у виду јачања професионалних компетенција на послу, а све у сврху економског развоја и побољшања квалитета живота грађана.

Садржаји програма образовања одраслих у још неким европским земљама

И у осталим дијеловима Европе у различитом обиму и интензитету пажња се посвећује образовању одраслих. Још неке европске земље као што су Њемачка, Италија, Холандија, Словенија, Хрватска, Шпанија, Пољска, Малта и друге имају специфичне програме формалног и неформалног образовања одраслих. Разлике међу садржајима тих програма условљене су тржиштем рада, као и геостратегијским, геополитичким, културолошким и другим детерминантама.

Њемачка. Увидом у статистичке податке о учешћу у образовним програмима, али и у програме додипломског и послиједипломског образовања стручњака за област образовања одраслих могу се видјети утицаји на савремену теорију и политику образовања одраслих у Немачкој. Један веома битан аспект образовања одраслих је и тзв. аспект „Образовање за дуготрајни развој“, гдје значајно мјесто заузима понуда знања за брзу потрошњу, као и понуда компетенција које ће подржати друштвени развој на путу према већој хуманости (Милер-Комичау 2008). Искуства из пројекта “Јачање капацитета у области образовања одраслих” на релацији Њемачка-Европа-Србија показала су значајну посвећеност политичком образовању у Њемачкој. Искуства са овог пројекта продуковала су нове идеје за будуће пројекте у којима се спомињу садржаји програма који се односе на

унапређење метода за политичко образовање, разумијевање различитих земаља и положаја унутар Европске уније, осигурање квалитета грађанског васпитања, образовање за толеранцију и људска права, мобилност студената и наставника, стварање мреже за размјену искустава, и сл. (Максимовић 2010). Учење одраслих се не одвија строго само на формалним фиксним ситуацијама. Интеркултуралне компаративне студије показују да се садржаји неформалног учења на радним мјестима, а између осталог и у Њемачкој, веома плански и структурирано организују и да постоје разлике, али и сличности у односу на друга предузећа (радна мјеста) у Великој Британији и Шпанији као примјерима (Игетенмајер 2011).

Италија. Старе особе или особе треће животне доби, које неки андрагози сврставају у одрасле, а неки издвајају као посебну популацију, имају јако широку лепезу могућности формалног и неформалног образовања у овој земљи. То је посебно изражено на универзитетима за трећу животну доб. Када говоримо о програмима, односно о садржајима програма у оквиру „Универзитета за треће доба“ најпопуларнији курсеви су описмењавање, страни језици и додатно образовање послије описмењавања, па онда култура и умјетност, као што су: керамика, рестаурација, сликарство, вајарство, мозаик, рад на стаклу, графика, књижевност, филм, фотографија и музичко образовање (Николић Максић 2006). Италијанска искуства указују да су за развој универзитета за трећу животну доб потребна три важна мотива: друштвени, културни и истраживачки. Рад ових универзитета заснива се на плану и програму активности који је веома разнолик и богат како би се могли задовољити интереси и потребе корисника, а реализује се кроз различите курсеве у којима треба бити интегрисан пројекат садржаја и пројекат процеса те њихова интеграција. Активности ових универзитета имају за циљ да повећају квалитет живота старијих особа, осмисле њихово слободно вријеме, помогну им да успоставе нове ванпородичне друштвене контакте, односно имају за циљ задовољавање културних и забавних потреба особа треће животне доби. Програми, а самим тим и садржаји унутар њих који су усклађени према интересима и потребама старих корисника у оквиру ових универзитета су (Гобо 2011: 82–83): астрономија, географија, филозофија, теологија, религиозна култура, психологија, средоземна култура, зоологија, праисторија, историја средњег вијека, савремена историја, историја религије, историја умјетности, историја музике, историја талијанског намјештаја, право, медицина, здравствено васпитање, рачунарско образовање, књижевност, талијанска књижевност, компаративна књижевност, грчка књижевност, латински језик, страни језици, гимнастика, бриц, сликарство, сликање на керамици, керамичарство, зборно пјевање, глума, физичко вјежбање, латино-амерички плесови, јога, вртлатство, аранжирање цвијећа, љековито биље, аеромоделарство, везење и плетење.

Из наведеног се да примијетити да на универзитетима за трећу животну доб у Италији постоји веома велики избор подручја и садржаја програма формалног образовања старих, односно одраслих особа.

Холандија. Као и у Италији, и у Холандији постоје садржаји програма намијењени старим особама. Неки од њих су: вођење домаћинства, остваривање ситних прихода, очување здравља, нове технологије, слободно вријеме и рекреација. Од тржишно оријентисаних садржаја најчешће су то страни језици и коришћење компјутера. Посљедњих година веома су популарни курсеви јоге, фитнеса, таи-чија и плеса. Оно по чему је Холандија специфично препознатљива у односу на остале европске земље су садржаји програма оријентисани на будућност, односно на период послије пензионисања. Такви програми реализују се путем тзв. курсева претпензионисања (Николић Максић 2006).

Словенија. Старим особама се као и у Италији и Холандији овдје такође посвећује значајна пажња. Од специфичних садржаја програма образовања старих лица, односно одраслих, препознатљиви су курсеви страних језика и вјештине рада на рачунару, али и откривање локалног идентитета, разне области умјетности и културе уопште (Николић Максић 2006). Образовање одраслих у Словенији прилагођава се захтјевима Европске уније, с једне стране, али и могућностима и стварности, с друге стране. Оно је регулисано посебним Законом о образовању одраслих. Међутим, организатори тог образовања углавном нису задовољни, јер не обезбеђује стабилно финансирање. Национални програм образовања одраслих даје изразиту предност образовању које је намијењено тржишту рада и смањивању незапослености. Овај програм за образовање одраслих одређује три подручја које има предност, и то: опште образовање и учење одраслих, образовање за подизање образовног нивоа и образовање и оспособљавање за тржиште рада. Од садржаја образовања у оквиру универзитета за трећу животну доб посебно су наглашени они који су усклађени са интересима старих полазника. У оквиру провјеравања националних професионалних квалификација препознатљиви су и програми за демократско грађанство (Муршак 2009).

Хрватска. Како се прикључила Европској унији, Хрватска је морала да изврши много активности у функцији прилагођавања образовања одраслих захтјевима Европске уније. Морала је и да прилагођава садржаје образовања овим захтјевима. Реформом образовања одраслих у Хрватској значајну улогу у томе је добила и Агенција за образовање одраслих Републике Хрватске. У домену активности ове агенције „под лупом“ су и садржаји писмености 21. вијека и кључне компетенције, као и усмјереност ка захтјевима тржишта рада (Поповић 2008). У Хрватској се пажња придаје и програмима основношколског образовања за одрасле (Рамић 2012). Развој цјеложивотног учења у овој земљи није занемарен, поготово када је у

питању учење за предузетништво које је изузетно битно за привредни раст ове земље и пословање на јединственом европском тржишту. У ту сврху значајне су понуде програма учења за предузетништво, исказане потребе предузетника и корисност изведених програма. Специфични програми који су у склопу садржаја везаних за учење о предузетништву су и Е-пословање и Е-трговање (Краљић 2012). Поред свих наведених садржаја програма формалног и неформалног образовања одраслих у Хрватској нису искључени ни они садржаји намијењени повећању запошљивости (тржиште рада), конкурентности, мобилности и садржаји намијењени оснаживању социјалне кохезије (Бакета 2012).

Шпанија, Пољска и Малта. Осим Њемачке, Италије, Холандије, Словеније и Хрватске одређене активности у смислу искустава и иницијатива у правцу развоја програма формалног и неформалног образовања одраслих налазимо и у Шпанији, Пољској и Малти. Када је у питању учење на послу, једно компаративно истраживање показује да се у Шпанији даје фокус на интеграцији садржаја за раднике и мигранте (Игетенмајер 2011). Када је у питању основно образовање одраслих у Пољској предмети 6. разреда основне школе за одрасле су: пољски језик, историја и друштво, страни језик, математика, природопис и компјутерске вјештине, док се у Малти за учење основних вјештина користе садржаји програма везаних за малтешки језик, енглески језик, математику и компјутерске вјештине (Рамић 2012).

Као и у земљама Сјеверозападне Европе и Скандинавије и у још неким европским земљама као што су Њемачка, Италија, Холандија, Словенија, Хрватска, Шпанија, Пољска и Малта посвећује се значајна пажња формалном и неформалном образовању одраслих. У овим европским земљама могу се препознати бројни садржаји програма образовања одраслих које налазимо и у другим дијеловима Европе. Међу њима постоје и сличности, али и одређене разлике које су детерминисане различитим факторима који произилазе из образовних политика ових европских земаља.

Закључак

У свјетлу европских иницијатива и искустава могу се уочити сличности, али и разлике у садржајима програма формалног и неформалног образовања одраслих. Оно што је јако сложено уочити су садржаји информалног образовања. Овај компаративни преглед у 14 европских земаља осликава тренутно стање и перспективе политике образовања одраслих на европском простору.

Из наведеног компаративног прегледа може се примијетити да у наведеним европским земљама постоји разноликост иницијатива и искустава у политикама образовања одраслих, а самим тим и у селекцији

и одабиру садржаја формалног и неформалног образовања одраслих. Та разноликост је условљена бројним социодемографским, културолошким, етничким, националним, тржишним, политичким, привредним и другим специфичностима појединих европских земаља. Примијећена је велика тенденција ка све већој запошљивости на националном, али и на глобалном европском тржишту рада, што се додатно рефлектује и на изборе садржаја програма образовања одраслих. Примјетна је такође и тенденција ка тзв. „Европи знања“. Усмереност према осам „Кључних компетенција“ и садржајима програма који произилазе из тих компетенција није занемарена у већини анализираних европских земаља. Садржаји основних вјештина или садржаји у оквиру основног образовања одраслих и даље се препознају у свјетлу европског контекста. У неким европским земљама, поготово у оним у којима се осјетно примјећују миграције становништва, евидентни су и садржаји програма страних језика за имигранте. Садржаји програма старих (одраслих) особа посебно су значајни по свом веома великом избору. У томе велику заслугу имају тзв. „Универзитети треће животне доби“ чија је главна функција побољшање квалитета живота старих (одраслих), поготово послије одласка у пензију.

И на нашим просторима могу се примијетити неке сличности, али и разлике у садржајима програма формалног и неформалног образовања одраслих. Утицај захтјева Европске уније у политици образовања одраслих рефлектује се и код нас на садржајима програма образовања одраслих. Оно ка чему требамо тежити свакако је праћење актуелних европских трендова и позиционирање садржаја програма образовања одраслих на оно мјесто на ком ће бити задовољене индивидуалне, друштвене и потребе тржишта рада.

Литература

Бакета 2012: N. Baketa, Europeizacija obrazovanja odraslih u Hrvatskoj. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, *16*(1.(28)), 55–67. Преузето са http://bib.irb.hr/datoteka/724712.55_67_Baketa.pdf

Бенет 2008: B. Bennett, Osiguravanje kvalitete obrazovanja odraslih u Engleskoj. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, *12*(2), 171–176. Преузето са http://www.andragosko.hr/attachments/article/11/200821-N.pdf

Гачић 2006: Gačić, M., prevela (2006). Savjet, E. P. I. Dokumenti/Documents. *Preporuka Europskog parlamenta i Savjeta*. Преузето са http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=92192

Гобо 2011: A. Gobo, Sveučilišta za treću životnu dob u Italiji. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, *15*(1.(26)), 73–87. Преузето са http://hrcak.srce.hr/file/154606

Европска Комисија/EACEA/Јуридиси 2015: European Commission/EACEA/ Eurydice, *Adult Education and Training in Europe: Programmes to Raise Achievement in Basic Skills*. Eurydice Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Преузето са http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/179EN_CD.pdf

Игетенмајер 2011: R. Egetenmeyer, Difference through Cultural Contexts: Informal Learning in three European Companies. *Andragoške studije, 1*, 71-86. Преузето са http://ejournal.narotama.ac.id/files/Difference%20through%20Cultural%20Contexts%20%20Informal%20Learning%20in%20three%20European%20Companies.pdf#page=70

Јермол 2008: M. Jermol, Obrazovanje odraslih u Irskoj. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, *12*(1), 53–64. Преузето са http://www.andragosko.hr/attachments/article/11/200820-N.pdf

Карлсен 1999: A. Carlsen, Adult Education Initiative, in *Glossary of Adult Learning in Europe*, Edited by Paolo Federighi. European Association for the Education of Adults (EAEA) and UNESCO Institute for Education. Преузето са http://appliedfreesciencelibraryguide.com/view.php?id=529833

Кинг, Дејли 2002: K. P. King, B. Daley, Testing the waters for distance education in adult education programs. *PAACE Journal of Lifelong Learning, 11*, 11–24. Преузето са http://www.iup.edu/assets/0/347/349/4951/4977/10261/1B3250A4-C95E-401F-AB84-A2105820D623.pdf

Краљић 2012: T. Kraljić, Važnost učenja za poduzetništvo u uvjetima velikih strukturnih promjena hrvatskog gospodarstva i poslovanja na jedinstvenom tržištu Europske unije. *Učenje za poduzetništvo*, *2*(1), 235–244. Преузето са http://hrcak.srce.hr/file/192326

Ломсдејлен 2005: J. P. Lomsdalen, Adult Education in Norway – An Overview. *Andragoške studije, (2)*, 52-66. Преузето са http://www.as.edu.rs/static/pdf/Andragoske%20studije%202005-2.pdf

Максимовић 2010: M. Maksimović, *Seminar:* Adult Education in Germany and Europe. *Andragoške studije, (2)*, 195–198. Преузето са http://www.as.edu.rs/static/pdf/Andragoske%20studije%202010-2.pdf

Максимовић 2011: M. Maksimović, Politika doživotnog učenja u Evropi: EU, Škotska, Danska i Srbija. *Andragoške studije*, *(1)*, 47–70. Преузето са http://www.as.edu.rs/static/pdf/Andragoske%20studije%202011-1.pdf

Милер-Комичау 2008: W. Müller-Commichau, Obrazovanje odraslih u Njemačkoj. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, *12*(1), 45–51. Преузето са http://www.andragosko.hr/attachments/article/11/200820-n.pdf#page=45

Миљковић 2014: R. J. Miljković, *Evropska obrazovna politika i upravljanje sistemom obrazovanja odraslih (doktorska disertacija)*. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet. Преузето са http://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/97/doktorat.swf?sequence=4&isAllowed=y

Муршак 2009: J. Muršak, Obrazovanje odraslih u Sloveniji između zahtjeva Europske unije, te mogućnosti i stvarnosti. Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva, 13(2), 73–83. Преузето са http://www.andragosko.hr/attachments/article/11/andrag23-N.pdf#page=9

Николић Максић 2006: T. Nikolić-Maksić, Evropske dimenzije obrazovanja starih: Holandija – Slovenija - Italija. *Andragoške studije*, (2), 70–87. Преузето са http://www.as.edu.rs/static/pdf/Andragoske%20studije%202006-2.pdf

Павловић-Болф 2009: O. Pavlović-Bolf, Agencija za mobilnost i programe EU. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, *13*(1), 53–57. Преузето са http://www.andragosko.hr/attachments/article/11/1-2009-N.pdf#page=53

Павловић-Болф 2012: O. Pavlović Bolf, Promjene u programima EU za obrazovanja odraslih, *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, *16*(2.(29)), 175–180. Преузето са http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=152018

Поповић 2008: K. Popović, Reforma obrazovanja odraslih u Hrvatskoj. *Andragoške studije*, (2), 399–403. Преузето са http://www.as.edu.rs/static/pdf/Andragoske%20studije%202008-2.pdf

Рамић 2012: I. Ramić, Stjecanje osnovnih vještina odraslih - iskustva u Europi. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, *16*(2.(29)), 155–164. Преузето са http://hrcak.srce.hr/file/152014

Такет 2011: A. Tuckett, Blue Skies, Blue Collars: Learning Cultures in England. *Andragoške studije, 1*, 21–29. Преузето са http://www.as.edu.rs/static/pdf/Andragoske%20studije%202011-1.pdf#page=21

Цилер 2012: Ž. Ciler, Koncept cjeloživotnog učenja u Švedskoj. *Andragoški glasnik Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, *16*(1.(28)), 69–78. Преузето са http://hrcak.srce.hr/103417

Соња Каурин*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
Катедра за педагогију

DOI 10.7251/ZRNETOM11510255K

Стручни рад

МЕТОДОЛОШКЕ КОМПЕТЕНЦИЈЕ НАСТАВНИКА – ПУТ ДО КВАЛИТЕТНЕ НАСТАВЕ

Увод

Сложеност наставничке професије и њен значај за развој друштва и појединца лако се препознају у сваком друштву које свој развој темељи на квалитетној настави. У контексту сталних промјена, како у васпитно образовном систему, тако и у самој настави, мијењају се улоге наставника које захтијевају одређена знања, вјештине, способности, тј. компетенције. Реформске промене у школи праћене су низом активности у које су укључени и наставници, а које претпостављају њихову овладаност пројектовањем и извођењем различитих врста истраживања. Неопходност професионалног развоја наставника заснива се на потреби достизања методолошких компетенција, као и на тежњи да настава буде што квалитетнија, а то се свакако може постићи истраживачким радом. Савремене образовне тенденције у свијету су усмјерене ка перманентном образовању јер је основна намјера у оквиру Европских интеграција управо стварање друштва знања. Образовање представља темељ напретка, те су због тога многи документи, посебно у Европској Унији усмјерени ка даљим циљевима образовне политике. Предмет овог рада јесу методолошке компетенције наставника и утврђивање њиховог значаја за квалитет наставе, а све у духу европских структура образовања. Основни циљ у раду јесте да се сагледа питање усавршавања наставника, посебно у домену методолошких компетенција, те да ли квалитет наставе зависи од истих. Овај циљ је постављен првенствено јер је неопходно да наставници увиде да је немогуће бити само преносилац знања, него се његове улоге мијењају у складу са потребама друштва, а путем истраживања се може дознати које су то потребе, како унаприједити властити рад, а онда и цјелокупан процес наставе. Пред нас се поставља низ питања, а на нека од њих ћемо покушати одговорити у раду, као што су: Да ли би наставници успјешније обављали свој посао када би у току усавршавања овладали методолошким компетенцијама? Да ли се млади у току студија адекватно припремају за наставнички позив? Да ли квалитет наставе зависи од методолошке образованости наставника?

* sonjavuk@rocketmail.com

Компетенције – појмовно одређење и подјела

Питање наставничких знања, способности, умјења и перцепција о настави и учењу, образовном систему и сл. представљају широко поље рада великог броја истраживача. Посљедњих година када се говори о способностима наставника , знањима неопходним за свакодневну праксу, најчешће је у употреби термин „компетенција“.

Полазну основу за њихово дефинисање изводимо из општег значења појма компетенција (competences) као „надлежности, мјеродавности, способности“ (Вујаклија 1985: 442).

У том смислу оне се најчешће дефинишу као „интегрисани спој личних карактеристика знања, вјештина, вриједносних ставова неопходних за ефективно сналажење у одређеној ситуацији, односно својој струци.“(Тигелар и др. 2004: 255)

Бранковић и Партало (2011:42) компетенције наставника дефинишу као „функционално јединство специфичних знања, вјештина, те способности и особина (карактеристика) личности наставника.“

Ова дефиниција је довољно широка и примјерена за описивање захтјева које пред наставника поставља савремена школа и друштво. Компетенције указују на довољну количину знања и вјештина које одређеној особи омогућују да дјелује у широком спектру ситуација.

Као што видимо из наведених дефиниција, термин компетенције се може дефинисати помоћу три конструкта: а) знање, б) вјештина и в) мишљења и ставови. Поред ових поменутих конструкта неопходно је укључити и неке друге, као што су: способност за критичност, иновативност, способност тимског рада, способност истраживања педагошке праксе (Бранковић 2011).

Сликовит приказ међусобне условљености ових елемената компетенције дат је у облику шеме.

Шема 1. Елементи компетенција

Постоји низ класификација компетенција, ми ћемо навести класификацију Сузића и класификацију представљену у оквиру Тунинг пројекта.

Сузић је идентификовао 28 компетенција сврстаних у 4 подручја: а*) когнитивне компетенције* (издвајање битног од небитног, постављање питања, разумијевање материје и проблема, памћење и одабир информација, руковање информацијама, конвергентна и дивергентна продукција и евалуација); б) *емоционалне компетенције* (емоционална свијест, самопоуздање, самоконтрола, емпатија и алтруизам, истинољубивост, иновације); в) *социјалне компетенције* (разумијевање других група и индивидуа, сагласност и усаглашеност са циљевима, групни менаџмент, комуникација, подршка другима, уважавање различитости, толеранција и демократија, осјећај позитивне припадностинацији и цивилизацији); г) *радно-акционе компетенције* (познавање струке, општеинформатичка и комуникацијска писменост, самосвијест и предузимање одговорности за лична остварења, перзистенција, мотив постигнућа, иницијатива, спремност да се искористе указане могућности, оптимизам, унутрашња мотивисаност и воља за рад (Сузић 2005).

Тунинг пројект компетенције сврстава у двије групе: предметно-специфичне и генеричке (Гонзалез и Вагенар 2005). Предметно-специфичне се још називају и академским компетенцијама и укључене су у сваки образовни

циклус. Генеричке компетенције су скуп знања, вјештина и вриједности које имају широку примјену у различитим подручјима дјелатности.

Приказаћемо их у следећој табели:

Табела 1. Генеричке компетенције наставника

Инструменталне компетенције	**Интерперсоналне компетенције**	**Системске компетенције**
-Способност анализе и синтезе -Способност организације и планирања -Темељно опште знање о предмету -Усмена или писмена комуникација на матерњем језику -Знање другог језика -Основне вјештине употребе рачунала Вјештина прикупљања и управљања информацијама -Рјешење проблема -Одлучивање	-Критичке и самокритичке способности -Тимски рад -Међуљудске вјештине -Уважавање различитости и мултикултуралности -Способност рада у интердисциплинарном тиму -Способност рада у међународном окружењу -Етичка преданост	-Способност примјене знања у пракси -Истраживачке вјештине -Способности учења -Способности прилагођавања новим ситуацијама -Креативност -Разумјевање страних култура и земаља -Способност самосталног рада -Планирање и вођења пројекта -Иницијатива и подузетнички дух -Брига за квалитет Воља за успјехом

(Гонзалез и Вагенар 2005)

Из дате табеле можемо видјети да постоји низ способности којима треба овладати. Компетенције или скуп компетенцијазначи да особа употребљава одређену способност и вјештину за обављање одређеног задатка. Компетенције се могу утврђивати и развијати, то значи да особа не посједује компетенције у апсолутном смислу.

Методолошке компетенције наставника

Модерно друштво требало би да има одлике учећег друштва, у коме наставник не би смио бити само особа чији се задатак огледа у прихватању и остварењу туђих идеја, већ се од њега очекује да буде оригиналан, креативан. Методолошка компетентност наставника је изузетно значајан чинилац успјешног рада наставника и у себи носи велику дозу одговорности.

Компетенције описују ниво оспособљености појединца да употријеби своја знања у пракси (Ћеклић, Спасојевић 2010). Методолошка компетенција

наставника подразумијева способност припремања и извођења различитих видова и начина истраживања васпитно-образовн праксе (Кундачина, Банђур 2004).

Методолошка компетентност се одређује као способност и стручност проучавања и истраживања непосредне педагошке стварности – праксе (Кундачина, Стаматовић 2014).

Елементи методолошких компетенција наставника се огледају кроз оспособљеност за:

1. Идентификовање проблема истраживања;
2. Израду пројекта истраживања;
3. Избор метода и поступака и израду инструмената истраживања;
4. Избор узорка истраживања, реализација истраживања;
5. Статистичка обрада података и
6. Писање извјештаја истраживања (Кундачина, Банђур 2004: 40).

Из наведеног можемо закључити да се истраживачка пракса и индивидуално искуство не стиче само теоретисањем и проучавањем литературе, него је неопходно активно учешће у свим овим фазама истраживања.

Оспособљавање наставника за емпиријско истраживање се не може постићи само на основу теоријских расправа, проучавањем литературе, него уз пуно учешће у свим фазама научних истраживања, стицање индивудуалног искуства, проучавање различитих ситуација наставе. Као стручњаци, наставници се суочавају са изазовом да не буду само наставници, него и ученици. Није довољно ослањати се само на раније стечена знања.

Наставници морају перманентно да раде на свом усавршавању, на усавршавању сопствених вјештина, проширивању знања, а резултат свега тога ће бити побољшан квалитет наставе.

Методолошка компетентност наставника подразумијева:

1. Практичну способност истраживања властите праксе;
2. Способност партиципације у истраживањима које реализују други истраживачи и
3. Компетенцију евалуације васпитно-образовног процеса

(Кундачина,Банђур 2004: 43)

Посједовање методолошких знања која имају и практичну, вриједност у смислу оспособљености за самостална истраживања, важна је из разлога повезивања образовања и истраживања, теорије и праксе. Само знање није довољно за успјех у истраживању. Потребна је методолошка оспособљеност за практичну примјену тих знања у истраживању, те да наставник посједује смисао за научноистраживачки рад у настави, оригиналност, флексибилност, комуникативност, хуманост, организационе способности, истрајност.

Листа методолошких компетенција којима би требало да овладају будући наставници, а које ће знатно допринијети квалитету рада и наставе су:

1) Познавати епистемолошка обиљежја и основне научне методе које проучавају васпитање и образовање;

2) Користити резултате других научних истраживача која су обавили и објавили други истраживачи;

3) Разумјети језик науке којој припада дисциплина или подручје којим се наставници баве;

4) Владати техникама интелектуалног рада које су универзалне за све науке: проучавање литературе, правила цитирања и писања библиографских и других научних извора, познавање структуре писаног научног извјештаја;

5) Познавати основна методолошко-логичка правила о дефинисању, класификацији и закључивању;

6) Познавање научних метода прикупљања података: интервјуисање, анкетирање, скалирање, анализа садржаја, проучавање случаја;

7) Познавање научних метода: дескриптивна, каузална, историјска, компаративна;

8) Познавање стандарда за евалуацију научних радова;

9) Познавање и уважавање етичких правила и норми научног рада;

10) Мотивисаност за праћење најновијих научних достигнућа;

11) Владати компетенцијама за учествовање у тимским истраживачким пројектима и

12) Стећи научну критичност, критички однос према резултатима властитих стручних радова (Максимовић 2012).

Из наведеног видимо да је мноштво методолошких компетенција којима би наставници требало да овладају да би унаприједили свој рад и квалитет саме наставе. Међутим, није могуће у оквиру студија савладати све компетенције, јер се оне мјењају у складу са потребама друштва, те је неопходно да се наставници перманентно усавршавају да би успјели одговорити захтјевима савремене школе. Педагошке и остале релевантне компетенције наставника, а у оквиру њих посебно методолошке компетенције, изузетно су значајне за квалитет наставе, васпитно-образовног рада. Методолошка знања су фундаментална у свим научно-истраживачким дјелатностима, а нарочито у мијењању и унапређењу наставе.

Школа као широка истраживачка област подразумијева спремност наставника да јој приступе као потенцијални истраживачи (Кундачина, Стаматовић 2014). У државама Европске Уније нагласак је на формирању „компетентног наставника“, тј.наставника лидера и истраживача који „посједује и производи знање“. Квалитетан школски систем подразумијева развијање и повећање методолошких компетенција наставника (Блажић, Станојевић 2014). Истраживачи у области школске праксе не смију бити „споља“ и без активног учествовања у њој, зато је потребно наставнике стимулисати да истражују, уводе новине те доприносе побољшању квалитета наставе.

Квалитет наставе

Појам „квалитет“ је најчешће коришћена ријеч у расправама о настави и школству уопште. Међутим, обично тај појам узимамо „здраво за готово“ и чини се да га разумијемо све до момента док нас неко не пита да га објаснимо. Овај појам нема општприхваћено схватање и дефинисање. Иако је квалитет одувијек био дио академске традиције, глобалне промјене и растућа конкуренција у свим дјелатностима, па тако и у настави, наметнула се нужност успостављања институционалних механизама с циљем континуираног осигурања и подизања квалитета васпитно-образовних установа.

Како је настава дјелатност од посебног друштвеног интереса и покретач развоја и напретка друштва, брига о њеном квалитету и унапређењу постаје централна тема европске образовне политике (Ћурковић 2011).

Појам квалитета наставе је мултидимензионалан и врло често субјективни концепт. Сходно томе квалитет наставе нема само једну сврху, нити се темељи на само једној методологији, већ има различито значење у различитом конктексту. Поимање квалитета и основне поставке појединих концепата се мијешају, испреплићу и мијењају због сталних промјена у окружењу у коме дјелују васпитно-образовне институције (Фејзић, Ћурковић 2011: 2).За потребе овог рада узели смо дефиницију добре наставе према Мајеру (2005) гдје он наводи да је добра настава она у којој се у оквиру демократске наставне културе, на темељу васпитне задаће и ради успјешног радног савеза остварује усмјереност на заснивање смисла и придоноси трајном развоју компетенција свих ученика.

Питању квалитета наставе посвећује се огромна пажња широм свијета, а оно што је видљиво јесте да родитељи и ученици најбоље знају какав је тај квалитет. Ма колико било болно, не може се заобићи чињеница да је губитак повјерења у школство, свугдје у свијету, па и код нас, све већи и да се разочарење из дана у дан повећава. Брига о истом треба да буде приоритет сваке образовне институције, јер квалитет долази изнутра, не намеће се само вањском евалуацијом.

У складу са европским тенденцијама и локалним потребама ишло се ка томе да се створи настава високог квалитета, транспарентан процес образовања, једнакост и толеранција (Врањешевић, Трикић 2013). У савременом друштву од наставника се много очекује. Школа се интегрише са васпитањем и образовањем, чиме се остварује њена примарна функција. Тиме се не постиже само коришћење научних резултата, већ процес који подразумијева враћање школе науци, и то у виду њених истраживања. У томе се огледа смисао и потреба истраживања у савременој школи (Максимовић 2011).

Савремена настава захтијева да наставник има посебне организационе способности, да буде добар истраживач, и наравно треба га ослободити разних превазиђених парадигми, робовања рецептима и негативној педагошкој традицији (Бабић 2005).

У свакодневној комуникацији међу наставницима може се чути како говоре да су одржали добар час, да је настава добра и сл., међутим, њима је познато да нема наставе која је „сама по себи“ добра, него да се ради о низу предуслова који се морају испунити да би то постигли, а неки од њих су управо отвореност наставника према промјенама у парадигмама образовања, научним спознајама и истраживању васпитно-образовне праксе. Настава је организован, али и врло промјењив процес. У њеној реализацији никад не испадне све онако како смо замислили. У томе се и огледа њен квалитет.

Нове улоге наставника и европска структура квалитета наставе

Улога наставника је иманентна позиву. Међутим, свако вријеме доноси неке своје захтјеве, а у складу са промјенама, улога наставника је увијек нова и другачија. Улога наставника као истраживача је још увијек недовољно цијењена и потицана како у припремању студената учитељских факултета, тако и у стручном усавршавању запослених наставника.

Потреба за европском сарадњом у подручју наставе и образовања јавља се крајем 20.вијека као логичан слијед догађаја у процесу евроинтеграција у коме је све више присутна свијест, тежња ка приближавању европских земаља на економском, политичком и културном плану. У овим круговима све су јача заговарања једне стабилније, развијеније Европе, чији темељи почивају на знању, односно образовању као једном од главних стубова националног развоја (Ћурковић 2011).

Наставник као један од битних фактора у процесу образовања значајно доприноси квалитету наставе, без обзира на своје мјесто и улогу коју има у њему. Чињеница је да нико не може замијенити доброг наставника. Да би наставници добро обављали своју дјелатност њихово образовање мора бити усклађено са очекивањима праксе. А та очекивања иду у смјеру изградње квалитетније наставе, континуираног усавршавања, истраживања праксе и сл. Наставници се требају прилагођавати савременим околностима.

Нове улоге наставника, које слиједе пут европских структура квалитета наставе и образовања су сљедеће:

- *Наставник професионалац*: Професионализација захтијева од наставника свеобухватну базу знања о настави и учењу која извире из научно-истраживачких сазнања, наставника који је критички интелектуалац, који активно учествује у рјешавању педагошких проблема и сл.

- *Креатор услова за остварење и самоостварење личности ученика:* од наставника се очекује да осигура услове за максималну активност и самоактивност ученика.

- *Истраживач у подручју васпитања и образовања*: трагање за рјешењима да се истраживање и развој учине важним подручјем образовања наставника дошло се до идеје да се наставник оствари као педагог, али и као истраживач. У том случају неопходне су методолошке компетенције, те активан ктирички однос према васпитању, образовању и настави, компетентно агнажовање у истраживању и спремност за унапређење наставе путем истраживања.

- *Од индивидуалца до члана тима***:** тимски рад је једно од рјешења којим се рад наставника извлачи из изолованости. У већини земаља Европске Уније отворен је процес запошљавања различитих профила сарадника у основним школама.

- *Стручњак за једнопредметна и вишепредметна подручја:* развој науке и потреба за подизање квалитета наставе већ дуже вријеме чини актуелним питање броја наставничких подручја за које се припремају. Европске земље привлачи организација за специјална наставничка подручја (Влаховић, Вујисић-Живковић 2005: 21).

Све земље Европске уније су се усагласиле да компетенције наставника, а између осталог и методолошке компетенције, представљају битан предуслов за продукцију корисника образовних концепата квалитетне наставе и образовања. Да би се побољшао квалитет наставе у неким земљама ће бити неопходно јасније дефинисање онога што се очекује од наставника. Наставници морају бити спремни да мијењају своје ставове, стилове рада и наставе у свјетлу стално мјењајућих захтијева европских структура. Они су кључеви, фактори, услови и узроци од којих зависи крајњи успјех или пад сваке промјене у настави и образовању.

Савремени токови и тенденције у образовању наставника усмјерени су ка подизању његовог квалитета и хармонизацији система образовања у европским земљама. И код нас се, посљедњих десетак година чине изузетни напори да се увођењем европске образовне структуре побољша образовање и усавршавање наставника, као императив квалитетније наставе (Блажић,Станојевић 2014).

Тежња за остварењем високих стандарда квалитета наставе није нова стратегија за васпитно-образовне институције, нов је само начин њихове имплементације, гдје се квалитету приступа систематичније, цјеловитије. Циљ је да васпитно-образовне институције остваре циљеве које су одувијек имале, само на бољи начин.

Значај методолошког образовања и методолошких компетенција наставника за квалитет наставе

Истраживање је академски појам! Како бисмо уопште могли одвојити вријеме за истраживање, када смо толико заузети тиме да будемо успјешни у настави!? Међутим, поставља се питање да ли је могућ успјех у настави и квалитетна настава без истраживачке компетентности наставника?

Наставници су већином заокупљени проблемима организације и извођења наставе, а као основни разлог зашто не врше истраживањс наводе недовољну компетентност, недостатак подршке руководства, али и недовољну заинтересованост (Миленовић 2011). Од свега наведеног највећи проблем јесте недостатак истраживачке компетентности. Педагошка наука има обавезу да, поред осталог, проналази такве моделе стручног усавршавања наставника које ће примијенити у васпитно-образовном раду. Један од облика усавршавања јесте и истраживачки рад који захтијева праћење, мјерење, вредновање и проучавање васпитно-образовног процеса (Кундачина 2008).

Због кључне улоге коју наставници имају у остварењу ученичких постигнућа и квалитета наставе, унапређење методолошког усавршавања наставника има високу важност у цјелокупним промјенама у образовном систему, те је неопходно првенствено пробудити заинтересованост код наставника за овакву врсту усавршавања, а онда им омогућити програме и моделе кроз које ће стицати методолошке компетенције и методолошко образовање. Многе слабости у остварењу процеса наставе резултат су недовољно развијене методолошке образованости и методолошких компетенција.

Истраживање може помоћи наставницима да сагледају стање, да увиде да ли су потребне одређене промјене, да сагледају и евалуирају свој рад. Такође, може им помоћи да истраже дубинске и кључне ствари које имају утицај на квалитет наставе, квалитет учења код ученика и сл. Да би наставник вршио истраживања потребна су му одређена теоријска знања, практична оспособљеност и истраживачко искуство. Дакле потребна му је методолошка образованост коју можемо одредити као способност и мотивисаност наставника за коришћење научних педагошких знања за анализу, процјењивање, истраживање, осмишљавање и усавршавање педагошке праксе (Кундачина, Банђур 2004).

Реформа европског система образовања обиљежена је новом концепцијом наставничке професије која мјења улоге, образовање и усавршавање наставника. Имајући у виду перспективе евроинтеграција потребно је освнути се на усаглашавање њихових компетенција

Наставник се ставља пред нове задатке и појављује у новој улози. Наставникова слобода дјеловања се проширује, а компетенције расту. Наставник се све мање види као извршилац који слиједи задате концепте, а

све више као истраживач који се критички односи према постојећем и који је способан да креативно приступи рјешењу проблема са којима се сусреће (Сучевић и др. 2011).

Наставник је основни субјект наставе, значајан чинилац њеног унапређења. То унапређење се може постићи само истраживачким радом, новим трагањима и отварањем нових перспектива.

Закључак

Европска комисија за образовање придаје велики значај адекватном припремању наставничког кадра. Не постоји замјена за доброг наставника – нема успјешног друштва без успјешног наставника. Зато без унапређења система наставничког образовања и развоја методолошких компетенција нема ни просперитетне будућности ни квалитетне наставе ни квалитетног истраживања.У пракси не постоје модели школовања наставника за овладавање методолошким компетенцијама, па одређене сегменте они усвајају у току студија, али то је недовољно. У даљим напорима и тражењу рјешења у методолошком оспособљавању будућих наставника треба да доминира тежња за таквим моделима који ће омогућити усвајање функционалних знања, вјештина и способности за успјешно вршење истраживачких улога у наставном процесу. То захтијева организовану мрежу установа које би се бавиле стручним усавршавањем наставника. Наставнички факултети треба да стварају програме за колективно и индивидуално усавршавање, да организују различите облике усавршавања (семинаре, курсеве и сл.). Ови програми би требало да омогуће ефикасно рјешење проблема у васпитно-образовном раду, уношење побољшања у процес наставе, оспособљавање за истраживање сопствене праксе помоћу различитих видова истраживања. Неопходно је инсистирати да се методолошке компетенције уграде, са већим нивоом заступљености, у акредитоване моделе стручног усавршавања наставника. Модел изграђивања методолошких компетенција требало би да се заснива на активном стицању истраживачког искуства и његовом имплементирању у процес наставе. Бављење науком и истраживачким радом доприноси подизању квалитета наставе, а улагањем у стручно усавршавање подиже се ниво струке и професионализације коју треба непрекидно јачати. Све до сада речено указује на то да се до квалитетне наставе може стићи само подизањем квалитета људи који су у том процесу ангажовани. Многи процеси су створили претпоставке и оквир за укључивање васпитно-образовних установа у европске интеграцијске процесе и све глобалније тржиште рада. Највећи проблем на том путу представља недостатак компетентног наставног кадра који се, очигледно, не може створити „преко ноћи“. Намеће се потреба додатног истраживања и праћења ове проблематике и то

интердисциплинарно, јер је више него очито колико се савремени трендови одражавају на квалитет наставе. Да би се побољшао квалитет наставе неке земље ће морати јасно дефинисати оно што се очекује од наставника, а они морају бити спремни да модификују своје стилове наставе у свјетлу стално мјењајућих захтјева друштва.

Литература

1. Бабић 2005: М. Бабић, "Облици стручног усавршавања наставника за рад у савременој школи", Бијељина: *Нова школа,* бр.1, Бијељина, 146–154
2. Блажић, Станојевић 2014: М.Блажић, Д.Станојевић,"Кључне професионалне компетенције као полазиште и исходиште савремених концепција образовања учитеља", Врање: *Савремене тенденције у наставним и ваннаставним активностима на учитељскит (педагошким) факултетима,* Врање, 122–142
3. Бранковић 2011: Д. Бранковић, „Дефинисање компетенција наставника разредно-предметне наставе", Бијељина: *Нова школа,* бр.8, Бијељина, 67–80
4. Бранковић, Партало 2011: Д. Бранковић, Д. Партало, „Методолошки проблеми дефинисања и емпиријског истраживања компетенција наставника", Ужице: Зборник са научног скупа „*Настава и учење-стање и проблеми",* Ужице, 39–50
5. Влаховић, Вујисић-Живковић 2005: Б.Влаховић, Н.Вујисић-Живковић, *Наставник- изазови професионализације,* Београд: Едука
6. Врањешевић, Трикић 2013: Ј.Врањешевић, З.Трикић, „Компетентан наставник/ца у компетентном систему", Београд: *Наставничка професија за 21.вијек,* Београд, 60–64
7. Вујаклија 1985: М.Вујаклија, *Лексикон страних ријечи,* Београд: Просвета
8. Гонзалес, Вагенар 2005: J.Gonzales, R.Wagenaar, *Tuning Educational Structures in Europe,* University of Deusto, University of Groningen
9. Кундачина, Банђур 2004: М. Кундачина, В. Банђур, *Акционо истраживање у школи- наставници као истраживачи,* Ужице: Учитељски факултет
10. Кундачина 2008: М. Кундачина, „Изграђивање истраживачке компетентности васпитача акционим истраживањем", Ужице: *Зборник радова*, бр.9, Ужице, 95–104
11. Кундачина, Стаматовић 2011: М. Кундачина, Ј. Стаматовић, „Стручно усавршавање наставника- предуслов унапређења васпитно-

образовног процеса и професионалног напредовања“, Бијељина: *Нова школа,* бр.8, Бијељина, 43–53

12. Кундачина, Стаматовић 2014: М. Кундачина, Ј. Стаматовић, „Методолошке компетенције будућих учитеља и потребе савремене школе“, Врање: *Савремене тенденције у наставним и ваннаставним активностима на учитељским (педагошким) факултетима,* Врање, 76–83
13. Мајер 2005: H.Mayer, *Što je dobra nastava,* prevodsanjemačkog Vladimir Adamček, Zagreb: Erudita
14. Максимовић 2011: Ј. Максимовић, „Ставови наставника према истраживању васпитно-образовне праксе у школама“, Источно Сарајево: *Радови Филозофског факултета,* бр.13/2, Источно Сарајево, 111–124
15. Максимовић 2012: Ј.Максимовић, „Теоријски, сазнајни и практични аспекти методолошког образовања“, Вршац: *Истраживања у педагогији,* бр.1, Вршац, 11–28
16. Миленовић 2011: Ж.Миленовић,“Образовање студената учитељских факултета за педагошка истраживања“, Лепосавић: Зборник радова *Наука и савремени универзитет,* Лепосавић, 223–233
17. Сузић 2005: Н.Сузић, *Педагогија за XXI вијек,* Бања Лука: ТТ-Центар
18. Сучевић и др 2011: В.Сучевић и др.,“Образовање наставника и учитеља у европском концепту квалитете образовања заснованом на компетенцијама“, Сомбор: Зборник радова *Живот и школа*, бр.25, Сомбор, 11–23
19. Тигелар и др. 2004: Tigelaar at al, „*The Development and Validation of a Framework for Competencies in Higher Educations*“, Netherlands: Higher Education*,* No.2, Netherlands, 253–268
20. Ћеклић, Спасојевић 2010: Р.Ћеклић, В.Спасојевић, „Искуства из рада на унапређењу наставника, педагога и ученика“, Бијељина: *Нова школа,* бр.7, Бијељина, 98-108
21. Ћурковић и др. 2011: Б.Ћурковић и др., *Осигурање квалитета у високом образовању,* Бања Лука: Агенција за развој високог образовања и осигурања квалитета
22. Фејзић, Ћурковић 2011: N.Fejzić, B.Ćurković, „Kvalitet u visokom obrazovanju- različiti koncepti, evropski modeli i primjena u BiH“, Neum: *Kvalitet 2011,* Neum, 1–6

Бранка С. Ковачевић*
Филозофски факултет
Универзитет у Источном Сарајеву

DOI 10.7251/ZRNETOM11510269K

Оригинални научни рад

УЛОГА ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА У ПРОЦЕСУ ДИСЕМИНАЦИЈЕ ПЕДАГОШКИХ ИНОВАЦИЈА

Увод

Шта представља процес дисеминације педагошких иновација и каква је улога евроинтеграција у том процесу? Процес дисеминације иновација одвија се у три фазе, а то су *презентација новине* – гдје су појединац или група видјели негдје неки нови радни поступак; затим, *процес усвајања и прихватања* – гдје појединац или група схватају вриједност новог поступка и то како да га практично примијене и *практична примјена.* Овај процес није нимало једноставан, јер када појединац пред собом има неку иновацију он има више могућности, а то су: да је одмах усвоји ако је у складу са његовим схватањима, да је прихвати као могућност, да је привремено одбаци, да је потпуно одбаци, да је усвоји али уз корекцију фонда знања и схватања о том проблему или да је усвоји уз потпуно одбацивање дотадашњих знања и схватања о конкретном проблему (Вилотијевић 2007). Експерти истичу да процес интеграције на просторима нашег региона улази у европски образовни систем различитим темпом и са различитим условима. Драго Бранковић (2013) указује на проблеме повећања раскорака између научних сазнања и садржаја учења, спорости у примјени нових образовних технологија, спорости у успостављању система вриједности, губљења личног и националног идентитета, запостављености васпитне функције наставе, неефикасности наставног и школског рада, неадекватности примјене метода и облика рада, неадекватности система школовања и професионалног развоја наставног кадра и др. Искључивости не омогућавају објективно сагледавање добрих и лоших страна, односно реалну процјену шта треба мијењати. Не можемо занемарити чињеницу да ниједан образовни систем није подједнако добар у свим својим сегментима (Гојков, 2007). Процес европских интеграција у нашој земљи претпоставља нове и више стандарде у свим сегментима друштвеног живота, укључујући и образовање. Међу ауторима постоје различита схватања о процесу модернизације и уједначавања европских националних система високог образовања. Колико су европске идеје самоодређења, партиципације и солидарности добиле прави смисао, јасно одређење и остариле функцију промјене социјалних односа? Да

* kovacevicbrana@yahoo.com

ли су циљеви Болоњског процеса само декларативни? Имплементација општих начела Болоњске декларације у дати систем високог образовања, по правилу постаје услов, средство и циљ актуелне реформе (Ђукић, 2006). Према мишљењу одређеног броја универзитетских професора, болоњски процес није остварио очекивано. Lisman (2006) оштро критикује болоњски процес и сматра да болоњски процес води ка дјелимичном нестајању европских и националних универзитетских традиција и научних структура, док Eberhart (2010) нове услове поучавања бечелора и мастера посматра као *ограничавајући корсет* при креирању стратегија наставе и погоршавање услова рада и могућности вођења студената. Међутим, без обзира на то што се још увијек бави формом система високог образовања, болоњски процес је велика предност и том формом ствара претпоставке за суштинске промјене у образовању (Сузић, 2009). Болоњска декларација не одступа од темељних принципа мобилности студената и наставника, ефикасности студија, перманентне евалуације и обезбјеђивања квалитета високог образовања као и аутономије универзитета.

Ранија истраживања указују да дисеминација иновација у универзитетској настави претпоставља стварање повољног друштвеног контекста (Ковачевић 2014). Стога смо у овом раду покушали сагледати улогу евроинтеграција у процесу дисеминације иновација из угла студената као будућих наставника. На процес дисеминације иновација у великој мјери утиче квалитет образовања будућих наставника (процес дисеминације зависи од припреме наставника за практичан рада са ученицима).

Методологија истраживања

Циљ истраживања био је утврдити степен процјене улоге евроинтеграција у процесу дисеминације педагошких иновација, те анализирати да ли постоји статистички значајна разлика у процјени између студената филолошких катедри, разредне наставе и природно-математичких катедри.

Хипотеза Постоји статистички значајна разлика у процјени између студената филолошких катедри, разредне наставе и природно-математичких катедри.

Узорак у истраживању. Истраживање је реализовано на узорку од 168 студената Филозофског факултета у Источном Сарајеву. Узорак је имао карактеристике групног и пригодног узорка.

Методе и технике истраживања. Кориштене су сљедеће методе: метода емпиријског-неексперименталног истраживања, метода теоријске анализе и синтезе и дескриптивна метода.

Инструменти истраживања. За потребе истраживања конструисали смо Скалу процјене улоге евроинтеграција у процесу дисеминације педагошких иновација. Скала мјери: 1) улогу евроинтеграција у упознавању педагошких новина, 2) улогу евроинтеграција у обезбјеђивању потребних средстава и материјала за педагошке иновације и 3) улогу евроинтеграција у унапређивању постојећег начина рада у васпитно-образовним институцијама. Испитаници су били у могућности да изразе степен слагања или неслагања са сваком тврдњом (петостепена скала – *потпуно се слажем* (5), *углавном се слажем* (4), *неодлучан сам* (3), *углавном се не слажем* (2) и *уопште се не слажем* (1). У позитивно формулисаним ставкама испитаник је за одговор *потпуно се слажем* добијао 5 бодова, а на негативно формулисаним ставкама 1 бод. Испитаник је за одговор *сасвим се не слажем* на позитивним тврдњама добијао 1 бод, а на негативно формулисаним тврдњама 5 бодова. Дискриминативност појединачних ставки провјерена је израчунавањем ајтем-тотал корелација. Одбачене су ставке које су имале најниже корелације са укупним резултатима. Задржане су ставке чије су корелације једнаке или веће од 0,35, док су ставке са корелацијом једнаком и мањом од 0,34 елиминисане. Поузданост инструмената утврђена је помоћу Кронбах-алфа коефицијента (r = 0,74 – сматра се задовољавајућом поузданошћу).

Технике статистичке обраде података. Коришћено је израчунавање: аритметичке средине, стандардне девијације и једнофакторске анализе варијансе (F-тест).

Резултати истраживања и дискусија

Образовање и наука прелазе границу једне земље, учење од других и са другима постаје императив времена, услов опстанка и преживљавања (Савићевић 2007). Студенти процјењују да је улога евроинтегарција пресудна у процесу усавршавања наставника за иновације, пружању финансијске подршке у научним истраживањима, као и унапређивању постојећег система образовања кроз пројекте усмјерене на осигуравање науке и образовања.

Табела 1: Улога евроинтеграција у процесу дисеминације педагошких иновација

Ранг прихваћености ставки	Потпуно се слажем	Углавном се слажем	Неодлучан сам	Углавном се не слажем	Не слажем се	Аритм. Средина	Стандардна девијација
Евроинтеграције утичу на успостављање научне и образовне размјене студената и наставног кадра.	129 76.79	21 12.50	12 7.13	5 2.98	1 .60	4.62	.80
Евроинтеграције пружају финансијску подршку научним истраживањима из области педагошких иновација.	100 59.52	52 30.95	13 7.74	2 1.19	1 .60	4.48	.74
Евроинтеграције доприносе упознавању новина из области образовања.	73 43.45	54 32.14	36 21.43	2 1.19	3 1.79	4.14	.92
Евроинтеграције подстичу примјену иновативних модела наставе.	73 43.45	54 32.14	36 21.43	2 1.19	3 1.79	4.14	.92
Евроинтеграције подржавају пројекте усмјерене на осигурање квалитета науке и образовања.	45 26.79	53 31.55	65 38.68	3 1.79	2 1.19	3.81	.90
Евроинтеграције унапређују постојећи систем образовања.	45 26.79	53 31.55	65 38.68	3 1.79	2 1.19	3.81	.90
Евроинтеграције дају подршку унапређењу и координацији образовних политика наше земље.	38 22.62	72 42.86	46 27.38	10 5.95	2 1.19	3.80	.90
Евроинтеграције обезбјеђују средства за стипендирање студената и наставника.	46 27.38	47 27.98	64 38.10	7 4.16	4 2.38	3.74	.99

Евроинтеграције воде ка модернизацији и уједначавању европских националних система образовања.	58 34.52	40 23.82	52 30.95	4 2.38	14 8.33	3.74	1.20
Европске интеграције доприносе обезбјеђивању финансијских средстава за унапређивање школства.	30 17.86	69 41.08	65 38.68	2 1.19	2 1.19	3.73	.81
Евроинтеграције не гуше образовну политику наше земље.	44 26,19	36 21.43	60 35.72	18 10.71	10 5.95	3.51	1.16
Средства европских фондова не подржавају потребе за педагошким иновацијама.	17 10.13	33 19.64	94 55.95	14 8.33	10 5.95	3.20	.94

Разлог досадашњег отпора наставника према иновацијама лежи у недовољном познавању новина, недостатку потребних средстава и материјала, интерперсоналним односима, социјалним нормама, измјени начина рада и др. (Вилотијевић 2007). Такође су ранија истраживања проблематике дисеминације иновација показала да иновације успорава недовољна мотивисаност наставника за иновативни рад (Ковачевић 2014). Будући наставници истичу да је улога евроинтеграција пресудна у примјени иновативних модела наставе. При томе се не смије занемарити чињеница да је један од главних узрока спорог продирања педагошких иновација конзерватизам великог броја наставника који се осјећају сигурнијим када примјењују традиционалне и кроз деценијама дугу праксу провјерене методе, технике и средства, него иновације у чије резултате сумњају (Вилотијевић 2007). У прилог горенаведном иде и схватање Лаша (1996) да је уобичајена погрешка сматрати да изложеност свјетској култури обавезно води у губитак или одрицање сопствене специфичне културе. Европска политика високошколског образовања усмјерена је на унапређивање квалитета образовања, иновирање и евалуацију универзитетске наставе, вјештина универзитетских наставника, те интеракције поучавања и учења. Међутим налазећи се у транзицији од тоталитаризма ка демократизацији, наше друштво је оптерећено постконфликтношћу, економском неразвијеношћу, дезинтегрисаношћу, криминализацијом, корупцијом, политизацијском манипулацијом и осталим социопатолошким појавама, па и не представља нарочито повољан контекст (Илић 2009) дисеминације педагошких иновација у складу са стандардима Европске уније. Такође се истиче наглашеност негативне стране функционалног знања, технократски приступ

знању, те предоминантно питање административне и организационе стране структурних промјена реформе (Гојков 2012).

Табеларно су представљени резултати испитивања постојања статистичке разлике у процјени улоге евроинтеграција у дисеминацији педагошких иновација између студената филолошких катедри, разредне наставе и природно-математичких катедри.

Табела 2: Процјена дисеминације педагошких иновација филолошких катедри, разредне наставе и природно-математичких катедри.

Катедре	Број испитаника	Аритметичка средина	Стандардна Девијација	Стандардна грешка
Филолошке катедре	56	44.29	5.42	.72
Разредна настава	56	46.57	5.34	.71
Природно-математичке катедре	56	49.29	5.41	.72
Тотал	168	46.71	5.74	.44

ANOVA

	Сума скорова	Df	варијанса	F	Sig.
Између група	701.71	2	350.86	12.06	.00
Унутар група	4798.57	165	29.08		
Тотал	5500.29	167			

Добијена вриједност F= 12.06 статистички је значајна на нивоу 0.01 и можемо рећи да се статистички значајно разликује процјена између студената филолошких катерди, разредне наставе и природно-математичких катедри.

LSD тест

(I)	(J)	M (I-J)	S	P
Филолошке катедре	разредна	-2.29	1.02	.03
	природно-математи-ке катедре	-5.00	1.02	.00
Разредна настава	филолошки	2.29	1.02	.03
	природно-математи-чке катедре	-2.71	1.02	.01
Природно-математичке катедре	филолошки	5.00	1.02	.00
	разредна	2.71	1.02	.01

Подаци из табеле указују да постоји статистички значајна разлика у процјени улоге евроинтеграција у дисеминацији иновација у универзитетској настави између студената филолошких катедри и разредне наставе, филолошких катедри и природно-математичких катедри, као и разредне наставе и природно-математичких катедри. Евидентно је да међу студијским програмима горенаведених катедри постоје разлике, односно неопходно је иновирање студијских програма на основу којих се код студената могу развијати интелектуалне и друге способности, његовати рационални, али и хуманистички, креативни приступи научним, техничким и умјетничким садржајима, подстицати иницијатива, предузимљивост и прилагодљивост (Влаховић, 2001). Резултати ранијих истраживања Ковачевић (2013) показују да универзитетски наставници зависно од студија различитим методама, средствима и облицима рада усмјеравају студенте и каналишу развој њиховог критичког мишљења. Индикатори самосталног ангажовања и истраживачке дјелатности студента могу се наћи у семинарима, вјежбама, индивидуалним и групним истраживачким радовима, теренској настави, проблемском излагању садржаја, планирању, програмирању, реализацији и евалуацији часова. Констатовано је да катедре прихватају промјене, али и постављају специфичне захтјеве и различита очекивања. Због тога је све је више захтјева за дубинском, суштинском реформом курикулума, активнијом улогом студената у наставном процесу и повећаном коришћењу информационих и комуникационих технологија. Поред тога, пошто је врло важно не само шта се учи (садржај), већ и како се учи (начин), неопходно је већу пажњу поклонити иновацијама у вези са наставним методама, облицима и средствима. Такве иновације ће омогућити да се студенти што чешће налазе у условима који активирају све њихове психофизичке способности, јачају мотивацију и шире интересовања, његују емоције и вољу, пожељне моралне особине, хуманост и одговорност (Ђукић, 2010). Функција универзитетског наставника је мотивисати студенте и подстаћи њихово занимање за одређени предмет, те вођење учења и подстицање стручног и образовног развоја студента (Крнета 2011). Циљ је постићи мотивисаност, активност, индивидуални развој предиспозиција и развој демократске личности студента која ће моћи изграђивати демократске и сарадничке односе (Дунђеровић 2011). Искуства из европске праксе показују да фундаменталне промјене у поучавању и учењу на универзитету су ријетке, односно да свега 10 до 15% наставника покреће промјене на катедрама – наставничко иницирање промјена је слабог одјека (Гојков 2007). Ствара се утисак да све почива на декларативном залагању за евроинтеграције, односно да се мало ради на унутрашњој реформи универзитетских студија (Ратковић, 2004). Реформа образовања може одговорити очекивањима и достићи постављени циљ у условима када су педагошко-дидактичке иновације приоритет.

Закључак

Процеси транзиције су све више присутни у нашој земљи и у току је системска припрема за прикључивање Европској заједници народа. Приступ ЕУ претпоставља систематски рад на изградњи и имплементацији захтијеваних стандарда понашања у области образовања, те израде нових стандарда понашања у сфери увођења иновација.

Подручје улоге евроинтеграција у процесу дисеминације иновација представља комплексан истраживачки проблем, како због осјетљивости процеса евроинтеграција, тако и због сложености процеса дисеминације педагошких иновација. Ширење универзитета је незаустављив процес, међутим многи се питају куда то води; да ли је универзитет довољно јак да у себе прими нови свијет и знање и да га прожме духом цјелине науке, чиме и самом знању даје смисао, како се не би претворио у образовни полигон лишен снаге духовног откривања (Гојков 2007). Да ли долази до сукоба новог и старог? У одређеној мјери традиционална свијест представља препреку у имплементацији европских педагошких иновација. Савремени педагози истичу да угледање на друге и учење од других претпоставља добро познавање средина чије искуство желимо да пренесемо и средина гдје то искуство желимо да примјенимо, те поштовање научних принципа – да упоређујемо оно што је упоредљиво (Савићевић 2007).

Улога евроинтеграције у процесу преноса педагошких идеја од научних установа, преко часописа, књига, предавања стручњака до наставника и школа није занемарљива. Евидентно је постојање снажне везе између евроинтеграција и дисеминације педагошких иновација, односно од степена утицаја европских стандарда зависи и степен дисеминације педагошких иновација и обрнуто – ниво европских стандарда детерминише и ниво дисеминације педагошких иновација. Ово истраживање отвара подручје наредних емпиријских истраживања везе факултета и школа – партнера у процесу дисеминације педагошких иновација.

Литература

Бранковић 2013: Д. Бранковић, Савремени изазови и школа, у: *Васпитни рад школе и наставника: уводна излагања*, Београд: САО, 39–69.

Вилотијевић 2007. M. Vilotijević, *Inovacije u nastavi.* Beograd: Školska knjiga.

Гојков, 2007. Г. Гојков, Болоњски процес и функција високог образовања у: Годишњак САО*,* Београд: САО, 6–24.

Гојков 2012: Г. Гојков, Метатеоријски концепти функције образовања и иновативност високошколске наставе, у: *Годишњак Српске академије образовања*, Београд:САО, 21–51.

Дунђеровић 2011: R. Dunđerović, Kvalitet nastave i pristupi njenom proučavanju, obrazovanja u: *Upravljanje kvalitetom nastave*, Pale: Filozofski fakultet, 9–38.

Ђукић 2006: М. Ђукић, Принципи Болоњске декларације и реформа високог образовања, у: *Реформа система васпитања и образовања у Републици Србији. Н*ови Сад: Филозофски факултет.

Ђукић 2010: М. Ђукић, Нова парадигма универзитетске наставе као израз педагошке реформе високог образовања, Никшић,*Социолошка луча, IV/1*, Никшић,135–145.

Еберхарт 2010. Eberhardt, Neue Impulse in der Hochschuldidaktik, VS: Veplag.

Илић 2009: М. Илић, Унапређивање универзитетске наставе у духу болоњског процеса, http://www.ilic-m.com/ 02.12.2011.

Ковачевић 2013: Б. Ковачевић, Традиционално и савремено у универзитетској настави у: *Наука и традиција*, Пале: Филозофски факултет, 571–581.

Ковачевић 2014: B. Kovačević, Diseminacija inovacija u univerzitetskoj nastavi u: *Kulturni identitet u digitalnom dobu*, Zenica: Filozofski fakultet, 61–69.

Крнета и др. 2011: D. Krneta et al. Primjena Bolonjske deklaracije i kvalitet obrazovanja u: *Upravljanje kvalitetom nastave*, Pale: Filozofski fakultet, 39–66.

Лаш 1996: К. Лаш, *Побуна елита и издаја демократије*. Нови Сад: Светови.

Лисман 2006: K.P. Liessmann, Theorie der Unbildung: Die Irrtümer der Wissensgesellschaft, Wien: Zsolnay.

Ратковић 2004: М. Ратковић, *Високо школство на прекретници*, Београд: Просвјетни преглед.

Савићевић 2007: Д. Савићевић, Социо-филозофски основи Болоњске декларације, у: *Годишњак Српске академије образовања*, Београд: САО, 46–65.

Сузић 2009: N. Suzić, Forma i suština bolonjskog procesa. *Didaktički putokazi: časopis za nastavnu teoriju i praksu* ,5, 15–22.

Наташа Т. Костић*
Филозофски факултет
Универзитет у Источном Сарајеву
Катедра за психологију

DOI 10.7251/ZRNETOM11510279K

Оригинални научни рад

СТАВ СТУДЕНАТА О ЗНАЧАЈУ ИНТЕГРИСАЊА ПСИХОЛОШКИХ САЗНАЊА У ПРАКСИ

Увод

Област употребе психолошких сазнања у различитим областима живота и рада је широка. На то указује и подјела психологије на теоријске и примијењене психолошке дисциплине. Анализом самих назива одређених примијењених психолошких дисциплина уочљива је конкретна употреба теоријских сазнања у различитим областима живота и рада као што су породица, школа, рад, менаџмент, клиника итд. Познато је да су примијењене психолошке дисциплине: психологија породице, школска психологија, психологија рада, психологија менаџмента, клиничка психологија, ментална хигијена итд.

Теоријски циљ психологије као науке односи се на упознавање и разумијевање карактеристика и законитости психичког живота, а да би то успјешно извршила неопходно је да да одговоре на три питања (Рот 2004):

1. Шта? – да прикаже и опише психичке особине и процесе,
2. Како? – да објасни начине формирања психичких особина и одвијање психичких процеса,
3. Зашто? – да открије узроке психичких особина и процеса и објасни понашање људи.

Практични циљ психологије огледа се у примјени резултата психолошких истраживања, путем којих су дати одговори на теоријске циљеве психологије, у различитим областима људских дјелатности у сврху њиховог адекватнијег и успјешнијег обављања. С обзиром на то да је поље људске дјелатности широко може се рећи да је и поље примјене психологије у пракси такође широко. Другим ријечима, колико је широко поље људског дјеловања толико је широко и поље примјене психологије и психолошких сазнања у пракси. Хартли и Брантвајт (2002) истичу да психолози у пракси користе своје вјештине како би помогли другим људима. С обзиром на то да је сваки појединац укључен у различите области живота и рада, улога психолога је према претходно реченом раширена на многобројна поља људске дјелатности: „Психолози-практичари су људи који у свом послу настоје

* natasa.kostic@ffuis.edu.ba

користити вјештине којима располажу, како би помогли другим људима – учитељима, родитељима и дјеци; лијечницима, медицинским сестрама и болесницима; директорима, представницима синдиката и радницима, те јавности опћенито“ (Хартли, Брантвајт 2002: 17).

Да би нека особа постала психолог неопходно је да заврши студиј психологије кроз који ће бити „професионално оспособљена за компетентно бављење практичном, научном и/или образовном делатношћу у оквиру различитих дисциплина, односно грана психологије“ (Минић, Јаредић 2014: 2). Наводећи да је психолог особа која је професионално оспособљена за бављење наставно-научном и примијењеном психологијом Минић, Јаредић (2014) истичу да се наставно-научна психологија одвија у оквиру института и универзитета а примијењена у областима примијењених грана психологије. Ови аутори наводе неколико области рада и живота у којима дјелује психолог, а то су: предшколске установе, школе, неформално образовање, социјална и здравствена заштита, радна организација, маркетинг, спорт, савјетовање и психотерапија, кризне ситуације и комисије.

Разматрајући улогу психолога у пракси Хартли и Брантвајт (2002) идентификују седам улога психолога-практичара за које сматрају да су најважније и највише употребљаване, а то су: психолог као савјетник, психолог као колега, психолог као стручњак, психолог као произвођач занатског оруђа, психолог као непристрасни истраживач, психолог као теоретичар и психолог као посредник промјена. Посматрајући сваку од наведених улога могуће је уочити да је она примјенљива на различите области живота и рада људи. Тако је улога психолога савјетника да савјетује појединце или организације: „Психолог као савјетоватељ употребљава низ вјештина којима помаже људима да отворено говоре, изражавају своје осјећаје и замисли, одговарају и реагирају; помаже им и у дубљем и темељитијем истраживању њихових проблема, као и у виђењу оног што их заокупља с различитих стајалишта“ (Хартли, Брантвајт 2002: 19). Проблеми са којима се појединац суочава могу бити у области породичног функционисања, учења, успјешног обављања рада, остваривања адекватних партнерских односа, успјешног савладавања развојних задатака, адаптације на промијењене услове живота исл. Наведени аутори истичу да је улога психолога као колеге сарадња са другим стручњацима, као што су нпр. љекари, инжињери, компјутерски програмери, а њихов задатак се огледа у фокусирању на људски фактор који може бити релевантан за функционисање цијелог система или за рјешавање проблема. Психолог као стручњак „може бити конзултиран у вези с различитим питањима, као нпр. како обликовати неку рекламну поруку или којим методама повећати спортски учинак“ (Хартли, Брантвајт 2002: 20), а као произвођач занатског оруђа развија инструменте за идентификовање, анализирање и рјешавање различитих проблема, као и за унапређење постојећих вјештина и начина функционисања. Психолог

као непристрасни истраживач врши различита систематска, објективна и контролисана експериментална и неексперименталне истраживања која воде утврђивању одређених законитости психичког функционисања људи и њиховог понашања а резултати се примјењују у пракси. Психолог као теоретичар користи различита сазнања из области психологије која су емппиријски провјерена како би адекватно разумјели и објаснили појаве са којима се сусрећу у пракси. Психолог као посредник промјена помаже људима да адекватније функционишу.

Очигледно је да је могућност примјене психолошких сазнања у пракси широка, мада код нас у праски и није толико заступљена. С обзиром на то да познавање ставова појединца омогућава предвиђање његовог понашања, познавање става о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси омогућило би процјену прихватања и могућност ангажовања психолога у различитим областима живота и рада људи.

Појам става је широко коришћен од стране различитих аутора и у оквиру различитих наука, а Крнета (2004) истиче да многи аутори сматрају да је то један од ријетких појмова који су често употребљавани и исто тако непрецизно дефинисани. Када је ријеч о дефинисању појма става једна од најранијих је да он представља тенденцију да се дјелује према или против нечега у окружењу а које тиме добија позитивну или негативну вриједност, а ову дефиницију даје Богардус (1931, према: Џакард, Блантон 2005). У најраније дефиниције става спада и она коју даје Терстон (1931, према: Кросник и др. 2005) према којој он представља дјеловање за или против психолошких објеката. Једно од једноставнијих одређења става је оно које даје Морган (1956, према: Рот 2006) према коме он представља тенденцију за за позитивно или негативно реаговање према одређеним особинама, објектима и ситуацијама. Игли и Чејкен (1998, према: Хјустон, Строб 2003) одређују став у смислу психолошке тенденције изражене вредновањем неког објекта одређеним нивоом одобравања, односно, неодобравања.

Мајерс (1993, према Милас 2004) истиче да је став исказан у увјерењима, осјећањима или намјераваном понашању и да представља повољно или неповољно вредновање нечега или некога. У овој дефиницији су наглашене три компоненте става, а то су: когнитивна (увјерења), афективна (осјећања) и конативна (намјеравано понашање).

Као „трајне системе позитивних или негативних оцењивања, емотивних стања и делатних тенденција за или против у односу на друштвене објекте“ дефинишу их Креч и др. (1972: 143). Ови аутори, образлажући наведену дефиницију, истичу три компоненте става (когнитивну, афективну и конативну), али и значај ставова за понашање сматрајући да друштвене акције појединца одражавају ставове који га карактеришу.

Три компоненте става уочљиве су и у дефиницији коју дају Аронсон и др. (2005) који одређују појам става као вредновање људи, објеката или

идеја, сматрајући да се вредновање састоји од три компоненте: емоционалне, спзнајне и понашајне.

И Рот (2006) истиче да се став састоји од три компоненте, а то су: когнитивна (схватања и сазнања о објектима према којима постоји став), афективна (осјећања у вези са објектом према коме постоји став) и конативна (тенденција да се изврши нека активност у односу на објекат према коме постоји став.

Без обзира на различитост одређења појма става, оно што је карактеристично за све дефиниције је наглашавање њихове мотивационе улоге у понашању људи. Тако Пенингтон (2004) истиче чињеницу да су социјални психолози посветили велику пажњу истраживању ставова управо из разлога што они омогућавају објашњавање и предвиђање понашања људи. Дунђеровић (2004) наводи да они дјелују као мотиви утичући на понашање људи, а Солаковић (2010) сматра да они „представљају најважнији дио унутарличне структуре која одређује или значајно судјелује у обликовању социјалног понашања људи“ (170). Претходно речено потврђује и то да ниједна психичка особина не представља толико резултат социјалних утицаја на појединца, као и то да ниједна психичка особина не утиче на политичка, културна и друга збивања колико ставови (Звонаревић 1981).

Формирање ставова детерминисано је различитим социјалним факторима и карактеристикама личности, па тако Рот (2006) истиче три групе фактора значајне за формирање ставова: 1) групна припадност (национална култура, политичке и религијске организације, примарне групе), 2) информисаност и знање и 3) персонални моменти (актуелна мотивација и трајне карактеристике личности).

Проблем и циљ истраживања

Проблем истраживања се односи на испитивање смјера и интензитета става студената, који студирају и оних који не студирају психологију, о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси.

Истраживање за циљ првенствено има утврђивање смјера и интензитета става студената о значају интегрисања психолошких сазнања. Осим наведеног циљ истраживања обухвата и утврђивање смјера и интензитета става о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси код оних који студирају и који не студирају психологију, као и на утврђивање разлика између њих у испољеном ставу.

Узорак истраживања

Узорак истраживања обухвата 187 студената Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву од прве до четврте године: прве – 57 (30.48%), друге – 60 (32.09%), треће –53 (28.34%) и четврте – 17 (9.09%) испитаника. Узорак је пригодни јер су узети у обзир испитаници који су били најдоступнији истраживачу.

Истраживањем су обухваћени студенти различитих студијских група од којих њих 91 (48.66%) студира психологију, а 96 (51.34%) студира на другим студијским групама (психологија, разредна настава, српски језик и књижевност, новинарство, руски и српски језик и књижевност, географија, њемачки језик и књижевност, кинески и енглески језик и књижевност, педагогија).

Узорак испитаника није уједначен према полу и процентуално су заступљенији испитаници женског пола (85.56%) у односу на испитанике мушког пола (14.44%). Хронолошки узраст испитаника кретао се у распону од 19 до 24 године.

Методе и инструменти истраживања

Методе које су кориштене у истраживању су: систематско емпиријско-неексперименталн метод и метод анализе садржаја. Систематско емпиријско-неексперименталн метод (сурвеу) се огледа у спровођењу теренског истраживања на изабраном узорку помоћу инструмента који су изабрани за потребе овог истраживања. Метод теоријске анализе који се огледа у анализи садржаја теоријски и методолошки сродних овом проблему истраживања.

Инструменти који су коришћени у истраживању су сљедећи:

1) упитник за прикупљање података о социјално-статусним карактеристикама испитаника,

2) скала става о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси.

Скалу става о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси конструисали су Солаковић и Костић у оквиру ширег пројекта истраживања става о улози психолога у пракси и значају психолошких сазнања у пракси. Скала садржи 77 тврдњи које обухватају различите области живота и рада психолога, а за које испитаници на петостепеној скали Ликертовог типа процјењују у којој мјери се слажу да су психолошка сазнања неопходна за њихово функционисање. Поузданост скале је висока на шта указује вриједност Кронбах алфа коефицијента која износи .980. Дискриминативност тврдњи је провјеравана ајтем-тотал корелацијом која се креће у распону од .345 до .763.

Резултати истраживања

Анализом вриједности одговора на тврдњама које чине скалу става о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси утврђено је да су испитаници на свим тврдњама испољавали позитивније ставове. Најнижа вриједност аритметичке средине износи 3.24 што је више од теоријске средње вриједности одговора која износи 2.50.

Анализом одговора на тврдњама за које су утврђене више вриједности аритметичке средине уочљиво је да су испитаници у највишој мјери испољавају позитиван став о улози психолога, односно, о интегрисању психолошких сазанања у оне области живота и функционисања појединаца за које су већ идентификовани проблеми, али и за које је неопходна идентифкација. Другим ријечима, најпозитивније ставове о интегрисању психолошких сазнања испитаници су испољили када је ријеч о пракси идентификовања, лијечења и терапије особа који имају већ идентификоване одређене проблеме. У прилог томе говори податак да је на првих петнаест тврдњи које имају највишу аритметичку вриједност одговора преко 85% испитаника испољавало позитиван став, док док је на свим наведеним тврдњама њих мање од 3% испољило негативан став.

Анализом одговора на петнаест тврдњи са највишим вриједностима аритметичке средине уочљиво је да је на свакој од њих преко 50% испитаника испољило изразито позитиван став. На тврдњи која указује на то да су психолошка сазнања неопходна за сузбијање малољетничке делинквенције изразито позитиван став је испољило 54.05% испитаника, а на тврдњу да су психолошка сазнања неопходна за помагање жртвама злостављања изразито позитиван став је испољило 74.87% испитаника.

Ако се узме у обзир теоријски распон резултата према коме вриједности аритметичке средине више од 4.50 означавају изразито позитиван став о интегрисању психолошких сазнања у пракси, може се рећи да су га испитаници испољили на шест тврдњи које гласе: „Помоћ жртвама злостављања“ (M = 4.67), „Лијечење појединаца који имају психичких проблема“ (M = 4.59), „Суочавање са трауматским ситуацијама“ (M = 4.53), „Дијагностиковање менталних поремећаја“ (M = 4.52), „Идентификација занемарене и злостављане дјеце“ (M = 4.51) и „Процјена личности и понашања појединца“ (M = 4.51).

Табела 1

Највише вриједности одговора на тврдњама скале става о инегрисању психолошких сазнања у пракси

рб	ТВРДЊЕ	СТАВ					М
		Изразито негативан	Негативан	Амбивалентан	Позитиван	Изразито позитиван	
1.	Помоћ жртвама злостављања.	0 0	2 1.07	11 5.88	34 18.18	140 74.87	4.67
2.	Лијечење појединаца који имају психичких проблема.	0 0	5 2.67	9 4.81	43 22.99	130 69.52	4.59
3.	Суочавање са трауматским доживљајима.	2 1.08	4 2.15	15 8.06	38 20.43	127 68.28	4.53
4.	Дијагностиковање менталних поремећаја.	1 0.53	2 1.07	16 8.56	47 25.13	121 64.71	4.52
5.	Идентификација занемарене и злостављане дјеце.	3 1.60	3 1.60	11 5.88	48 25.67	122 65.24	4.51
6.	Процјена личности и понашања појединца	1 0.53	2 1.07	15 8.02	51 27.27	118 63.10	4.51
7.	Лијечење болести зависности.	3 1.60	4 2.14	15 8.02	45 24.06	120 64.17	4.47
8.	Савјетовање.	1 0.54	4 2.16	11 5.95	62 33.51	107 57.84	4.46
9.	Заштита и унапређење менталног здравља.	3 1.60	1 0.53	15 8.02	60 32.09	108 57.75	4.44
10.	Психолошко савјетовање, очување здравља запослених.	3 1.60	6 3.21	16 8.56	47 25.13	115 61.50	4.42
11.	Бављење тешкоћама у развоју.	3 1.61	4 2.15	14 7.53	55 29.57	110 59.14	4.42
12.	Суочавање са стресом.	1 0.54	4 2.15	13 6.99	68 36.56	100 53.76	4.41
13.	Суочавање појединца са губицима.	2 1.08	5 2.69	18 9.68	50 26.88	111 59.68	4.41
14.	Спријечавање непожељних облика понашања.	1 0.53	1 0.53	18 9.63	70 37.43	97 51.87	4.39
15.	Сузбијање малољетничке делинквенције.	1 0.54	5 2.70	16 8.65	36 34.05	100 54.05	4.38

Као што је већ наглашено, испитаници су на свим тврдњама испољавали позитивнији став о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси што се може и уочити и у табели у којима су приказане ниже вриједности одговора испитаника.

Табела 2

Ниже вриједности одговора на тврдњама скале става о инегрисању психолошких сазнања у пракси

рб	ТВРДЊЕ	СТАВ					М
		Изразито негативан	Негативан	Амбивалентан	Позитиван	Изразито позитиван	
60.	Развијање креативности.	5 2.67	21 11.23	44 23.53	65 34.76	52 27.81	3.74
61.	Предупрјеђење стреса код менаџера.	6 3.23	16 8.60	51 27.42	60 32.26	53 28.49	3.74
62.	Обезбјеђење партиципације запослених у доношењу важних организационих одлука.	5 2.69	8 4.30	63 33.87	69 37.10	41 22.04	3.72
63.	Реформа образовања.	5 2.67	18 9.63	53 28.34	62 33.16	49 26.20	3.71
64.	Анализа радних мјеста и одабир нових радника.	11 5.88	19 10.16	41 21.93	66 35.29	50 26.74	3.67
65.	Развој критерија и вредновање доприноса код унапрјеђивања стручњака и руководилаца.	5 2.67	16 8.56	61 32.62	59 31.55	46 24.60	3.67
66.	Оспособљавање за различите врсте послова.	6 3.21	19 10.16	52 27.81	66 35.29	44 23.53	3.66
67.	Развијање стратегија.	6 3.21	16 8.56	63 33.69	54 28.88	48 25.67	3.65
68.	Изградња развојне стратегије организације.	7 3.74	14 7.49	67 35.83	52 27.81	47 25.13	3.63
69.	Мијењање ставова у правцу савремених спознаја.	8 4.30	14 7.53	54 29.03	72 38.71	38 20.43	3.63

70.	Организовање група различитих циљева и задатака.	8 4.28	15 8.02	58 31.02	66 35.29	40 21.39	3.62
71.	Процјена рада успјешности стручњака и менаџера.	11 5.88	22 11.76	48 25.67	65 34.76	41 21.93	3.55
72	Планирање и управљање каријером стручњака и руководилаца.	12 6.45	22 11.83	51 27.42	56 30.11	45 24.19	3.54
73.	Савјетовање менаџмента.	10 5.38	18 9.68	62 33.33	55 29.57	41 22.04	3.53
74.	Селекција менаџера.	13 6.99	22 11.83	71 38.17	40 21.51	40 21.51	3.39
75.	Маркетинг.	20 10.75	27 14.52	56 30.11	47 25.27	36 19.35	3.28
76.	Организовање слободног времена.	24 12.90	28 15.05	52 27.96	37 19.89	45 24.19	3.27
77.	Организовање слободног времена запослених.	22 11.89	32 17.30	51 27.57	39 21.08	41 22.16	3.24

Подаци приказани у Табели 2 показују да се вриједност аритметичке средине одговора кретала око средње теоријске вриједности (од 2.50 до 3.50) на четири тврдње о интегрисању психолошких сазнања у пракси која се односи на: „Селекцију менаџера“ (M = 3.39), „Маркетинг“ (M = 3.27), „Организовање слободног времена“ (M = 3.27) и „Организовање слободног времена запослених“ (M = 3.24). Иако нешто нижи проценат одговора испитаника на наведеним тврдњама у односу на одговоре на осталим тврдњама указује на изражавање позитивног става о интегрисању психолошких сазнања у пракси уочљиво је исказано схватање да су психолошка сазнања неопходна и за наведене области живота.

Након анализе вриједности одговора на скали става о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси могуће је закључити да је у највећој мјери испољен позитиван став. Очигледно је да је код испитаника студентске популације развијена свијест о томе да психолошка сазнања могу допринијети унапређењу и адекватнијем функционисању појединца у различитим областима живота.

На основу добијених резултата утврђено је да су средње вриједности одговора испитаника виши од теоријских вриједности, а с обзиром на наведене резултате неопходно је испитати и утврдити укупну дистрибуцију одговора на скали става о интегрисању психолошких сазнања у пракси.

Слика 1. Дистрибуција става о интегрисању психолошких сазнања у пракси

Анализом графичког приказа дистрибуције става о интегрисању психолошких сазнања у пракси уочљиво је да се вриједност одговора испитаника кретала око виших теоријских вриједности што указује на испољавање позитивнијег става о интегрисању психолошких сазнања у пракси.

Табела 3

Статистички показатељи дистрибуције става о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси

M	**SD**	**Min**	**Max**	**R**	**Sk**	**Ku**
4.017	.578	1.35	5.00	3.65	-.690	1.593

Подаци приказани у Табели 3 указују на то да су испитаници у највишој мјери испољавали позитиван став о интегрисању психолошких сазнања у пракси на шта указује вриједност аритметичке средине (M = 4.017).

Употребом Колмогоров-Смирнов теста утврђено је да дистибуција добијених резултата одговара нормалној расподјели (p>.05).

Табела 4

Резултати Колмогоров-Смирнов теста на скали става о интегрисању психолошких сазнања у пракси

St	**df**	**p**
.045	187	.200

Након приказа резлтата дистрибуције става свих испитаника који су укључени у истраживање извршена је анализа дистрибуције одговора на скали става о интегрисању психолошких сазнања у пракси испитаника који студирају и који не студирају психологију.

На графичком приказу дистрибуције одговора става студената психологије о интегрисању психолошких сазнања у пракси уочљиво је да су одговори расподијељени око виших вриједности, односно, у правцу испољавања позитивнијих ставова. Добијена расподјела резултата је и очекивана с обзиром да студенти бирају студијске групе које ће им омогућити запошљавање. С обзиром на то они и сматрају да је улога психолога и психолошких сазнања значајна за различите области живота.

Слика 2. Дистрибуција става студената психологије о интегрисању психолошких сазнања у пракси

Статистички показатељи дистрибуције става студената психологије о интегрисању психолошких сазнања недвосмислено указује на испољавање позитивнијег става. Распон резултата се креће од 3.22 до 5.00, а утврђена вриједност аритметичке средине је 4.292. Распон резултата износи 1.78 што указује на ниску варијабилност одговора.

Табела 5

Статистички показатељи дистрибуције става студената психологије о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси

M	**SD**	**Min**	**Max**	**R**	**Sk**	**Ku**
4.292	.433	3.22	5.00	1.78	-.180	-.675

Употребом Колмогоров-Смирновог теста утврђено је да дистрибуција става студената психологије о интегрисању психолошких сазнања у пракси одговара нормалној расподјели.

Табела 6

Резултати Колмогоров-Смирнов теста на скали става студената психологије о интегрисању психолошких сазнања у пракси

St	**df**	**p**
.061	91	.200

Анализом дистрибуције става студената других студијских група о интегрисању психолошких сазнања у пракси утврђено је да они у нешто нижој мјери од студената психологије испољавају позитиван став.

Слика 3 Дистрибуција става студената који не студирају психологију о интегрисању психолошких сазнања у пракси

Вриједност аритметичке средине става који карактерише студенте који не студирају психологију износи 3.756 што је ниже од вриједности аритметичке средине испољеног става студената психологије (M = 4.292). Распон одговора испитаника износи 3.61 што указује на виши ниво варијабилности одговора него код студената психологије. Такође и најнижа и највиша вриједност одговора је нижа од оне коју су постигли студенти психологије. Најнижа вриједност одговора износи 1.35, а највиша 4.96. Међутим, и за групу студената који не студирају психологију карактеристично је више испољававање позитивнијег става о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси.

Табела 7

Статистички показатељи дистрибуције става студената који не студирају психологију о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси

M	**SD**	**Min**	**Max**	**R**	**Sk**	**Ku**
3.756	.579	1.35	4.96	3.61	-.695	2.188

Употребом Колмогоров-Смирновог теста утврђено је да дистрибуција става студената који не студирају психологију о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси одговара нормалној расподјели (p>.05).

Табела 8

Резултати Колмогоров-Смирнов теста на скали става студената психологије о интегрисању психолошких сазнања у пракси

St	**df**	**p**
.045	96	.200

Поступком каноничке дискриминативне анализе утврђено је да се студенти који студирају психологију и студенти који не студирају психологију статистички значајно разликују у испољавању става о интегрисању психолошких сазнања у пракси. Вриједност χ^2-теста износи 108.625 и статистички је значајна на нивоу .05 (p = .010).

Табела 9

χ^2-тест за дискриминативну функцију са карактеристичним коријеном и каноничком корелацијом

Функција	**Eigenvalue**	**Cann. r**	**Wilks' Lambda**	**χ^2**	**df**	**p**
1	1.626	.787	.381	108.625	77	.010

Издвојене су тврдње које праве највиши степен диференцијације у испољеном ставу о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси (Табела 10).

Табела 10

Матрица структуре дискриминативне функције тврдњи скале става о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси

Р.б.	**ТВРДЊЕ**	**Функција**
		1
1.	Процјена радне успјешности стручњака и менаџера.	.384
2.	Савјетовање менаџмента.	.370
3.	Усмјеравање појединца на избор студија и посла.	.368
4.	Провођење интервјуа код пријема нових радника.	.363
5.	Савјетовање.	.330
6.	Вршење клиничке процјене.	.321
7.	Вршење процјене подобности за родитељство.	.314
8.	Разумијевање индивидуалних потреба.	.307

Анализом података приказаних у Табели 10 уочљиво је да су разлике између студената психологије и студената који не студирају психологију у ставу о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси најевидентније на тврдњама које обухватају област менаџмента и рада, па тако највише коефицијенте корелације са дискриминативном функцијом имају тврдње које се односе на: процјену радне успјешности стручњака и менаџера, савјетовање менаџмента, усмјеравање појединца на избор студија и посла, те провођење интервјуа код пријема нових радника. Осим наведених разлике су уочљиве и на тврдњама које обухватају: савјетовање, вршење клиничке процјене, вршење процјене подобности за родитељство и разумијевање индивидуалних потреба.

Табела 11

Центроиди група по дискриминативној функцији за скалу става о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси

Група	**Центроиди**
Студенти који студирају психологију	1.210
Студенти који не студирају психологију	-1.326

С обзиром на то да вриједност центроида код групе студената психологије имају позитиван предзнак, као и на то да су вриједности корелација тврдњи са дискриминативном функцијом све позитивног предзнака, може се закључити да студенти психологије испољавају позитивнији став о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси.

Завршна разматрања и закључци

Анализом добијених резултата утврђено је да испитаници у највишој мјери испољавају позитиван став о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси. Резултати показују да испитаници који су из субпопулације студената психологије испољавају позитивнији став од студената из субпопулације студената који не студирају психологију, али и то да обје групације испитаника карактерише генерално позитивније испољавање наведеног става. Разлике у испољеном ставу које су утврђене између студената психологије и оних који не студирају психологију су статистички значајне, а разлике су у највишој мјери утврђене на тврдњама које обухватају сљедеће области дјеловања психолога: процјена радне успјешности стручњака и менаџера, савјетовање менаџмента, усмјеравање појединца на избор студија и посла, провођење интервјуа код избора нових радника, савјетовање, вршење клиничке процјене, вршење процјене подобности за родитељство и разумијевање индивидуалних потреба.

Добијени резултати указују на то да је су испитаници свјесни значаја употребе психолошких сазнања у различитим областима живота. Испољени позитивни став и студената психологије, као и студената који студирају на другим студијским групама указује на то да је свијест о значају психологије у пракси високо развијена и код једних и код других. Узимајући у обзир чињеницу да у пракси обављања различитих људских дјелатности није заступљен психолог, добијени подаци указују на потребу запошљавања истих јер се позитиван став о значају интегрисања психолошких сазнања у пракси великим дијелом формира на основу искуства, посредних или непосредних, које имају испитаници, као и на основу информисаности о могућим оптималнијим функционисањима и појединца и група у случају коришћења психолошких сазнања.

Изражен позитиван став омогућава адекватније организовање програмских садржаја из психологије на различитим студијским групама како би се студентима пружиле неопходне информације о областима и

начинима примјене психолошких сазнања, али и о областима за које је неопходна сарадња са психологом како би се вршиле превентивне мјере или рјешавали проблеми у различитим областима живота, али и како би се унаприједили постојећи нивои функционисања.

С обзиром на то да је истраживање спроведено са циљем да се испита став о значају интегрисању психолошких сазнања у пракси вршено на пригодном узорку испитаника што ограничава могућност генерализацij добијених резултата, сматрамо да је за обухватније сагледавање овог проблема неопходно вршити истраживања која ће обухватити већи узорак испитаника који ће обухватати не само студенте, већ и популацију одраслих људи који су запослени у различтим областима, као и оне који нису запослени. Такође, било би пожељно у даљим истраживањима обухватити испитанике различитог хронолошког узраста и различитих социјалностатусних и психолошких карактеристика.

Литература

Аронсон и др.[4] 2005: E. Aronson i dr., *Socijalna psihologija*, Zagreb: Mate.

Дунђеровић 2004: R. Dunđerović, *Osnovi psihologije menadžmenta*, Novi Sad: Fakultet za menadžment.

Звонаревић[3] 1981: M. Zvonarević, *Socijalna psihologija*, Zagreb: Školska knjiga.

Џакард, Блантон 2005: J. Jaccard, H. Blanton, The origins and structure of behavior: Conceptualizating behavior in attitude research, u D. Albarracin, B. T. Johnson, M. P. Zanna (red.), *Handbook of attitudes and attitude change*, Mahwah, Nj: Erlbaum, 125–171.

Креч и др. 1972: D. Kreč i dr., *Pojedinac u društvu – udžbenik socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Крнета 2004: Д. Крнета, *Вриједности у свјетлу друштвених промјена*, Бања Лука: Ослобођење.

Кросник и др. 2005: J. A. Krosnick i dr., Attitude measurement, u D. Albarracin, B. T. Johnson, M. P. Zanna (red.), *Handbook of attitudes and attitude change*, Mahwah, Nj: Erlbaum, 21–76.

Милас 2004: G. Milas, *Ličnost i društveni stavovi*, Jastrebarsko: Naklada Slap.

Минић, Јаредић 2014: Ј. Минић, Б. Јаредић, *Хоћу да знам шта ради психолог,* Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

Пенингтон[3] 2004: D. C. Pennington, *Osnovesocijalne psihologije*, Jastrebarsko: Naklada Slap.

Рот[13] 2004: N. Rot, *Opšta psihologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Рот[11] 2006: N. Rot, *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Солаковић 2010: Š. Solaković, Konstrukcija i metrijske karakteristike skale za ispitivanje stavova zaposlenih prema ulozi psihologa u organizaciji, Пале: *Радови филозофског факултета*, 12/2, Пале, 169–182.

Хартли, Брантвајт 2002: J. Hartley, A. Branthwaite, *Psiholog u praksi*, Jastrebarsko: Naklada Slap.

Хјустон, Строб 2003: M. Hewstone, W. Stroebe, *Uvod u socijalnu psihologiju – europske perspektive*, Jastrebarsko: Naklada Slap.

Jelena Ž. Maksimović*
Filozofski fakultet u Nišu
Jelena S. Osmanović**
Filozofski fakultet u Nišu

DOI 10.7251/ZRNETOM11510295M

Originalni naučni rad

EVROINTEGRACIJA BOLONJSKOG PROCESA: VIZIJA ILI STVARNOST VASPITANJA IZ UGLA STUDENATA PEDAGOGIJE[1]

BOLONJSKA DEKLARACIJA – PREGLED ISTRAŽIVANJA

Za nešto više od 10 godina kako je Bolonjska deklaracija počela da se implementira u naš i obrazovni sistem ostalih zemalja u okruženju, sproveden je veliki broj istraživanja vezanih za ishode pre svega ovog pokušaja, ali se mogu naći, kako zvanična, tako i mnogo više nezvanična istraživanja koja se bave pitanjem uloge bolonjskog procesa u reformi obrazovanja iz ugla studenata (Kodžepeljić i Franceško, 2007: 244–263; Ćirić, 2007: 27–49; Kukić, Čutura i Mabić, 2008: 1–9; Majušković, Teofanov. V., Teofanov, I. i Jelačić, 2010: 1–4; Spasojević, Kleut i Branković, 2012: 1157–1172; Stanisavljević- Petrović i Maksimović, 2012: 195–208; Maksimović i Petrović, 2013: 155–168).

Istraživanje Kukića, Čuture i Mabića (2008: 1–9) sprovedeno je 2007. godine na prigodnom uzorku (n=200) studenata Univerziteta u Mostaru. Polovina uzorka (n=100) obuhvatala je studente prve i druge godine studija koji potpadaju pod sistem bolonjskog procesa, a druga polovina (n=100) su studenti treće i četvrte godine studija koji su studirali po starim nastavnim planovima i programima. Istraživane su dve dimenzije stavova studenata: 1) odnos prema obrazovanju i šansama koje ono pruža; 2) odnos prema bolonjskom procesu. Takođe, ispitivani su stavovi studenata koji se odnose na nivo informisanosti i izvore informisanja o bolonjskom procesu. Prvi nivo analize deskriptivnog tipa odnosio se na stavove studenata prema obrazovanju i šansama koje ono pruža. Iz ovih podataka je vidljivo kako studenti oštricu svoje kritike na način sprovođenja bolonjskog procesa ne usmeravaju samo na nastavnike, nego i na sebe. Autori zaključuju da je prisutna kritika prema sprovođenju bolonjskog procesa u konkretnim institucionalnim uslovima, ali zanemarljiv nije i određen stepen kritike prema univerzalnoj primenljivosti bolonjskog procesa. Međutim, u slučaju uzorka studenata sa Sveučilišta u Mostaru dominantna je kritička dimenzija stavova

* jelena.maksimovic@filfak.ni.ac.rs
** jelena.osmanovic@filfak.ni.ac.rs

[1] Napomena: Članak predstavlja rezultat rada na projektu ‘’Pedagoški pluralizam kao osnova strategije obrazovanja’’ broj 179036 (2011–2015), čiju realizaciju finansira Ministarstvo za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

prema bolonjskom procesu, dok je ona druga, afirmativno-optimistična, relativno niska. Ta se činjenica delom može protumačiti kao prva reakcija na promene. „Bolonjci“ su, naime, značajno kritičniji prema sprovođenju bolonjskog procesa od „nebolonjaca“. No, utvrđeni kritički stav studenata otvara i mnoga pitanja koja u sledećim istraživanjima ove tematike ne bi smela da se zaobiđu.

Jarić i Vukasović (2009: 119–151) u istraživanju koje su sproveli, analiziraju način na koji nastavnici i studenti u četiri univerzitetska centara u Srbiji (Beogradski univerzitet, Univerzitet u Novom Sadu, Univerzitet u Nišu i Univerzitet u Kragujevcu), percipiraju problem efikasnosti studiranja u novom bolonjskom univerzitetskom okruženju. Empirijska baza podataka na kojoj počiva prezentovana analiza sastoji se iz dve vrste podataka, kvantitativnih i kvalitativnih, koji su prikupljeni uz pomoć dve vrste metodoloških instrumenata – anketnim upitnikom i produbljenim intervjuom, pri čemu je kvantitativni deo istraživanja sproveden na sva četiri univerziteta, a kvalitativni deo samo na Beogradskom univerzitetu. Sličan kritički ton unutar svojih narativa naši ispitanici zadržavaju i u odnosu na fakultete koje trenutno pohađaju. Njihove zamerke i argumenti otkrivaju brojne slabosti aktuelnog sistema visokoškolskog obrazovanja koje prema mišljenju ispitanika utiču na obaranje njegovog kvaliteta i efikasnosti. Zamerke ispitanika grupišu se oko nekoliko ključnih tema: nastavnih programa, odnosa nastavnog osoblja i studenata prema nastavnom procesu, organizacije rada i obaveza na fakultetu.

Mnogi ispitanici govore o vlastitom uverenju da su novi nastavni programi, po kojima studiraju aktuelni studenti, bitno redukovani i time olakšani, ali u isto vreme govore o vlastitom osećanju da oni možda nisu dovoljno prethodno promišljeni i izbalansirani. Kao pozitivnu posledicu intervencija koje su pretrpeli nastavni programi, ispitanici navode povećanu efikasnost studiranja, ali u isto vreme izražavaju zabrinutost koja se odnosi na kvalitet i količinu znanja sa kojom će oni kao diplomirani studenti izaći sa fakulteta. Nedovoljno je jasno artikulisanih pravila i propisa koji se odnose na različite aspekte promena koje su podstaknute bolonjskom reformom visokog školstva u Srbiji. Tako nejasna artikulacija i polovična operacionalizacija određenih aspekata reformskih zahvata rezultira sa jedne strane zbunjenošću i zatečenošću studenata i profesora novim stanjem stvari, a sa druge strane proizvoljnim tumačenjem određenih aspekata reforme od strane profesora. Pored ovih sistemskih zamerki ispitanici iznose i čitav niz zamerki vezanih za konkretnu organizaciju rada i obaveza na fakultetima koje studiraju, a koje pokrivaju raspon od, sa jedne strane, nedostatka vremena zbog loše organizacije nastave, seminarskih i ispitnih obaveza, do nezadovoljstva koje ostavlja malo vremena za aktivnosti van fakulteta, kako studenti primećuju. Čini se kao da su se u nekim slučajevima reformski zahvati zaustavili na površini, da su izvršene kozmetičke umesto sadržinskih intervencija na nastavnim programima ili pojedinim kursevima, pogotovo u prevođenju dvosemestralnih predmeta u jednosemestralne bez realnog skraćivanja nastavnog gradiva koje

ti kursevi obuhvataju. U zaključku autorke naglašavaju da nastavnici i studenti nikada nisu bili složniji u kritičkoj oceni aktuelnog visokoškolskog sistema. Njihovo individualno nezadovoljstvo, iako još uvek, nedovoljno socijalno artikulisano, predstavlja potencijalno ozbiljnu pretnju stabilnosti i efikasnosti novoreformisanog sistema visokog školstva u Srbiji.

Neophodno je spomenuti i ESIB – The National Unions of Students in Europe, a to je krovna organizacija studenata na nivou Evrope osnovana 1982. godine. Vukasović (2003: 46–50) navodi da ova organizacija okuplja 50 nacionalnih studentskih organizacija iz 37 evropskih zemalja i time predstavlja preko 11 miliona studenata u Evropi. Članica ESIB-a iz Srbije je Studentska unija, najveća nezavisna studentska organizacija u Srbiji. Na pitanje: Bolonjska deklaracija – da ili ne? ESIB odgovara: „Da, ALI". ESIB i organizacije članice ESIB-a načelno podržavaju ideje Bolonjske deklaracije. Smatraju da će kreiranje evropskog obrazovnog prostora poboljšati postojeće sisteme visokog obrazovanja i to kroz: povećanu mobilnost studenata (i profesora), uvođenje zajedničkog sistema kredita (bodova), saradnju na polju osiguranja kvaliteta visokog obrazovanja, potpuno ali i pravilno korišćenje dodatka diplomi, na osnovu koga se jasno može videti sadržaj i struktura određenog zvanja. Uporedo sa ovim, poštovanje Lisabonske konvencije o priznavanju kvalifikacija će olakšati i zapošljavanje svršenih studenata širom Evrope, ali i povećati njihove mogućnosti da nastave svoje školovanje na nekom od evropskih univerziteta. Međutim, ovakav veliki poduhvat mora biti u skladu sa određenim principima: studenti moraju biti priznati kao ravnopravni partneri na svim nivoima, uvođenje dva kruga studiranja nikako ne sme voditi dodatnoj selekciji studenata, Bolonjska deklaracija nikako ne sme voditi „komodifikaciji obrazovanja", povećanje efikasnosti studija nikako ne sme biti na račun studenata. Što se tiče Srbije, Vukasović (2003) primećuje da su stvari postavljene naopačke. Osim što neophodnost reformi nije jos uvek svima očigledna, često se potreba za reformom brka sa učestvovanjem u bolonjskom procesu. Pre svega, ideje Bolonjske deklaracije nikako nisu konkretan recept za reformu jer su previše opšte i samo načelno definišu segmente koje je neophodno reformisati.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Problem ovog istraživanja postavljen je kroz pitanje da li se bolonjski proces bavi formom ili suštinom vaspitanja i obrazovanja. Predmet istraživanja usmeren je na istraživanje *stavova studenata Filozofskog fakulteta u Nišu o Bolonjskoj deklaraciji i uslovima i primeni bolonjskog procesa.* Cilj istraživanja jeste ukazivanje na značaj evorintegracije bolonjskog procesa za univerzitetsko obrazovanje, kao i afirmaciju na stvarnu perspektivu vaspitanja i obrazovanja implementacijom bolonjskog procesa. U skladu sa problemom, predmetom i cijem istraživanja u radu su postavljeni sledeći zadaci: 1) Ispitati stavove

studenata o bolonjskom procesu; 2) Ispitati statistički značajne razlike u stavovima studenata o bolonjskom procesu u odnosu na uspeh i godinu studija studenata; 3) Ispitati stavove studenata o uslovima i primeni Bolonske deklaracije; 4) Ispitati statistički značajne razlike u stavovima studenata o uslovima i primeni Bolonjske deklaracije u odnosu na uspeh i godinu studija. U radu je korišćena metoda teorijske analize za prikazivanje teorijskih postulata i srodnih istraživanja na ovu temu, kao i deskriptivna metoda za prikaz i analizu empirijskih rezultata dobijenih sprovedenim istraživanjem. Podaci su prikupljeni tehnikom skaliranja uz pomoć instrumenta skale procene Likertovog tipa (BBPS-Bolonjski proces-percepcija studenata), koja se sastoji od 38 ajtema podeljenih u tri subskale. Za potrebe ovog istraživanja prikazani su rezultati odgovora studenata o bolonjskom procesu i uslovima njegove realizacije. Uzorkom je obuhvaćeno 465 studenata Filozofskog fakulteta u Nišu. Struktura uzorka je sledeća: studenti prve godine studija (200 ispitanika), druge godine studija (107 ispitanika), treće godine studija (37 ispitanika) i četvrte godine studija (127 ispitanika).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Antolović i Petković (2009: 196–206) smatraju da Bolonjska deklaracija podrazumeva niz sledećih reformi: stepenovanje studija po principu osnovnih, diplomskih i doktorskih studija; precizno kvantifikovanje studijskih sadržaja prema bodovnom sistemu (ESPB); podelu nastavnih sadržaja u tematske blokove – module; akreditaciju studijskih programa i njihovu uporedivost; uspostavljanje različitih nivoa kompetencija kao ishoda svakog od tri nivoa akademskih studija.

Jedna od uporišnih tačaka na kojoj se zasniva bolonjski proces jeste prelazak sa univerzitetskog obrazovanja koje je primarno orijentisano ka nastavniku na univerzitetsko obrazovanje orijentisano prema studentu. Dobijeni rezultati se, u izvesnoj meri, podudaraju sa istraživanjima Stanisavljević Petrović i Maksimović (2012: 195–208) i Maksimović i Petrović (2013: 155–168).

Podaci dobijeni istraživanjem u okviru prvog istraživačkog zadatka koji se odnosi na stavove studenata Filozofskog fakulteta o bolonjskom sistemu studiranja prikazani su ua *Tabeli 1*.

Tabela 1: Stavovi studenata o bolonjskom procesu

	N	Min	Max	M	SD
Moj fakultet je u potpunosti prihvatio sistem školovanja po bolonjskom konceptu studiranja.	467	1.00	5.00	3.55	1.15
Bolonja je donela velike promene u našem sistemu visokog obrazovanja.	467	1.00	5.00	4.02	0.99
Nemam ništa protiv bolonjskog procesa	467	1.00	5.00	3.86	1.16
Smatram da je studentima koji studiraju po Bolonji izuzetno lakše učenje.	467	1.00	5.00	3.71	1.20
Smatram da ću brže i kvalitetnije završiti studije od prethodnih generacija koje su studirale po starom nastavnom programu.	467	1.00	5.00	3.59	1.11
Studenti su spremni na promene koje pretpostavlja Bolonja	467	1.00	5.00	3.46	1.00
Bolonjski proces bi trebalo da prihvate sve zemlje.	467	1.00	5.00	3.79	1.17
Dopada mi se mogućnost međuuniverzitetske razmene studenata.	467	1.00	5.00	4.34	0.92
Bolonjska deklaracija donosi Srbiji samo pozitivne ishode	467	1.00	5.00	3.33	1.04
Bolonjska deklaracija je jedan vid evrointegracije	467	1.00	5.00	3.55	.98
Smatram da su današnji studenti motivisaniji za učenje nego stari studenti pre uvođenja bolonjskog koncepta studiranja	467	1.00	5.00	3.41	1.27
UKUPNO 467					

U analizi *Tabele 1* uočavamo prosečne odgovore studenata o bolonjskom procesu. Kao što možemo uvideti prosečene ocene se kreću između M= 3.00 – 4.00 ili više (od niti se slažem niti se ne slažem, do slažem se). Ono što studenti visoko pozitivno ocenjuju sa prosečnom ocenom odgovora iznad 4 (M > 4.00), jeste tvrdnja da je *Bolonja donela velike promene u našem univerzitetskom sistemu*. Ono što takođe visoko pozitivno vrednuju i što im se dopada u okviru bolonjskog sistema studiranja jeste *mogućnost razmene studenata na međunarodnom nivou.* Ostali odgovori se kreću ispod ovog opsega vrednosti, ali možemo zaključiti da nema negativnih stavova prema Bolonji, odnosno odgovora sa prosečnom ocenom (M = 1.00 i M = 2.00 – uopšte se ne slažem i ne slažem se).

Podaci dobijeni istraživanjem u okviru drugog istraživačkog zadatka odnose se na to da li se stavovi studenata statistički značajno razlikuju u odnosu na njihov akademski uspeh. Dobijeni rezultati prikazani su u *Tabeli 2*.

Tabela 2: Razlike u stavovima studenata o bolonjskom procesu u odnosu na uspeh studenata

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	p
Moj fakultet je u potpunosti prihvatio sistem školovanja po Bolonji.	Unutar grupa	2.28	3	0.76	0.54	0.65
	Između grupa	367.36	264	1.39		
	Ukupno	369.65	267			
Bolonja je donela velike promene u našem sistemu visokog obrazovanja	Unutar grupa	2.42	3	0.809	0.81	0.48
	Između grupa	262.54	264	0.99		
	Ukupno	264.96	267			
Nemam ništa protiv Bolonjskog procesa	Unutar grupa	2.40	3	0.80	0.55	0.64
	Između grupa	380.91	264	1.44		
	Ukupno	383.32	267			
Smatram da je studentima koji studiraju po bolonjskom sistemu izuzetno lakše učenje.	Unutar grupa	4.12	3	1.37	0.92	0.43
	Između grupa	394.63	264	1.49		
	Ukupno	398.75	267			
Smatram da ću brže i kvalitetnije završiti studije od prethodnih generacija koje su studirale po starom nastavnom programu.	Unutar grupa	0.70	3	0.23	0.17	0.91
	Između grupa	359.84	264	1.36		
	Ukupno	360.54	267			
Studenti su spremni na promene koje pretpostavlja Bolonja	Unutar grupa	4.24	3	1.41	1.42	0.23
	Između grupa	261.26	264	0.99		
	Ukupno	265.50	267			
Bolonjski proces bi trebalo da prihvate sve zemlje.	Unutar grupa	9.11	3	3.03	2.21	0.08
	Između grupa	362.63	264	1.37		
	Ukupno	371.74	267			
Dopada mi se mogućnost međuuniverzitetske razmene studenata.	Unutar grupa	0.10	3	0.03	0.04	0.98
	Između grupa	220.92	264	0.83		
	Ukupno	221.03	267			
Bolonjska deklaracija donosi Srbiji samo pozitivne ishode	Unutar grupa	1.35	3	0.45	0.39	0.75
	Između grupa	304.68	264	1.15		
	Ukupno	306.04	267			
Bolonjska deklaracija je jedan vid evrointegracije	Unutar grupa	3.07	3	1.02	1.17	0.32
	Između grupa	231.08	264	0.87		
	Ukupno	234.16	267			
Smatram da su današnji studenti više motivisaniji za učenje nego stari studenti pre uvođenja Bolonjske deklaracije	Unutar grupa	0.83	3	0.27	0.16	0.92
	Između grupa	444.49	264	1.68		
	Ukupno	445.32	267			

U *Tabeli 2* uočavamo da nisu prisutne statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika u odnosu na akademski uspeh. Bez obzira na njihove ocene oni imaju slične, homogene odgovore o ovom ispitanom problem, $p > 0.05$.

U okviru drugog istraživačkog zadatka, pored ispitivanja statistički značajnih razlika u odgovorima ispitanika s obzirom na akademski uspeh, istraživali smo da li one postoje u odnosu na godinu studija. U *Tabeli 3* prikazani su prikazani rezultati.

Tabela 3: Razlike u stavovima studenata o bolonjskom procesu u odnosu na godinu studiranja

		N	M	sd	F	df	p
Moj fakultet je u potpunosti prihvatio sistem školovanja po Bolonji.	Prva	200	3.72	1.10	3.37	3	0.27
	Druga	107	3.42	1.15			
	Treća	37	3.62	1.20			
	Četvrta	123	3.36	1.18			
	Ukupno	467	3.55	1.15			
Nemam ništa protiv bolonjskog procesa	Prva	200	3.87	1.12	3.56	3	0.01
	Druga	107	3.99	1.16			
	Treća	37	4.27	0.99			
	Četvrta	123	3.63	1.24			
	Ukupno	467	3.86	1.16			
Smatram da je studentima koji studiraju po bolonjskom sistemu izuzetno lakše učenje.	Prva	200	3.54	1.18	4.31	3	0.01
	Druga	107	3.94	1.19			
	Treća	37	4.13	1.08			
	Četvrta	123	3.65	1.24			
	Ukupno	467	3.71	1.20			
Bolonjski proces bi trebalo da prihvate sve zemlje.	Prva	200	3.85	1.17	2.90	3	0.03
	Druga	107	3.77	1.18			
	Treća	37	4.21	0.94			
	Četvrta	123	3.60	1.21			
	Ukupno	467	3.79	1.17			
Bolonjska deklaracija je jedan vid evrointegracije	Prva	200	3.43	1.04	2.87	3	0.04
	Druga	107	3.74	0.84			
	Treća	37	3.72	0.80			
	Četvrta	123	3.54	1.01			
	Ukupno	467	3.55	0.98			

U *Tabeli 3* uočavamo na kojim tvrdnjama je prisutna statistički značajna razlika u odgovorima ispitanika o bolonjskom procesu u odnosu na godinu studiranja. Studenti prve godine ($M = 3.72$), više vrednuju i smatraju da je *fakultet u potpunosti prihvatio sistem školovanja po Bolonji* u odnosu na studente ostalih

godina studija. Ovaj podatak ne bi trebalo da nas začudi, jer su oni tek na početku školovanja i nisu prošli i mogli da sagledaju sve aspekte Bolonje kao što su to imali prilike da urade studenti druge, treće i četvrte godine studija. Razlika u stavovima studenata je statistički značajna na nivou $p < 0.05$. Sa druge strane, uočavamo da se studenti razlikuju i u stavovima ”za ili protiv” bolonjskog procesa. Vidimo da u odgovorima ispitanika visoko vrednuju aspekt ”za bolonjski proces” , odnosno tvrdnju *Nemam ništa protiv bolonjskog procesa*, i to studenti 3. godine (M = 4.27). To su svakako redovni studenti, koji su došli do treće godine mnogo bržim i *jednostavnijim putem*, što u isto vreme potvrđuje da Bolonja podrazumeva prohodnost kroz studije. Razlika u stavovima studenata je statistički značajna na nivou $p < 0.05$. Studenti smatraju da je *učenje po bolonjskom sistemu izuzetno lakše*. To govore i potvrđuju stavovi studenata, druge, treće i četvrte godine, gde su dobijeni odgovori sa većim aritmetičkim sredinama u odnosu na studente prve godine, koji tek treba da prolaze kroz ovaj sistem školstva. Razlika u stavovima studenata je statistički značajna na nivou $p < 0.05$. Da bi bolonjski proces trebalo da prihvate sve zemlje najviše vrednuju studenti treće godine (M = 4.21). Razlike u aritmetičkim sredinama između studenata različitih godina studija statistički je značajna na nivou $p < 0.05$. Ovo je još jedan vid neinformisanosti, gde je i kako primenjena Bolonja, pa se samim tim i razlikuju njihovi odgovori na datu tvrdnju. Postoje i razlike u stavovima da li je *Bolonjska deklaracija jedan vid evrointegracije.* Takođe, uočavamo da najpozitivnije vrednuju evrointegraciju studenti druge, treće i četvrte godine sa najvećim aritmetičkim sredinama u odnosu na mlađe studente koji opet možda nisu dovoljno upoznati sa sistemom bolonjskog procesa. Razlika u odgovorima ispitanika statistički je značajna na nivou $p < 0.05$.

Treći zadatak istraživanja usmeren je na ispitivanje stavova studenata o uslovima i primeni Bolonje. Istraživanje je bilo usmereno na to kako studenti gledaju na uslove i primenu Bolonje na Filozofskom fakultetu u Nišu, šta im odgovora, odnosno ne odgovara u njihovom studiranju. Dobijeni podaci prikazani su u *Tabeli 4*.

Tabela 4: Stavovi studenata o uslovima i primeni Bolonje

	N	Min	Max	M	sd
Volim Bolonju jer omogućava parcijalno polaganje ispita.	467	1.00	5.00	3.98	1.21
Dobro je što Bolonja zahteva obavezno prisustvo studenata na predavanjima i vežbama.	467	1.00	5.00	3.31	1.25
Moramo ispuniti sve predispitne obaveze da bi smo položili ispite	467	1.00	5.00	3.73	1.15
Neophodno je redovno pohađati predavanja i vežbe.	467	1.00	5.00	3.82	1.05
Odgovara mi to što svaki predmet nosi određeni broj poena kao i svaka godina studija.	467	1.00	5.00	3.81	1.07
Odgovara mi što svaka ocena nosi odgovarajući broj poena.	467	1.00	5.00	3.73	1.18
Zadovoljan sam sadržajem predmeta.	465	1.00	5.00	3.49	1.14
Zadovoljan brojem predmeta na godini.	467	1.00	5.00	3.29	1.28
Zadovoljan sam dužinom trajanja osnovnih akademskih studija.	467	1.00	5.00	4.11	1.01
Studenti su više usmereni na brzo prikupljanje bodova i dobijanje što viših ocena	467	1.00	5.00	3.96	0.97
Dopada mi se mogućnost biranja predmeta u zavisnosti od sopstvenih interesovanja (izborni predmeti)	467	1.00	5.00	4.03	1.10
Dopada mi se mogućnost prezentovanja radova pred grupom	467	1.00	5.00	3.50	1.06
UKUPNO 465					

Rezultati prezentovani u Tabeli 4 pokazuju prosečne odgovore studenata o uslovima i primeni bolonjskog procesa i kreću se između M = 3.00 – 4.00 ili više (od niti se slažem niti se ne slažem, do slažem se). Tvrdnju koju studenti ocenjuju visokom pozitivnom ocenom iznad 4 (M > 4.00), to je tvrdnja da su studenti *zadovoljni dužinom osnovnih akademskih studija* (M = 4.11). Ono što takođe visoko pozitivno vrednuju i što im se dopada je *mogućnost biranja predmeta u zavisnosti od sopstvenih interesovanja* (M = 4.03). Ostali odgovori studenata se kreću ispod ovog opsega vrednosti, što navodi na zaključak da nema negativnih stavova prema Bolonji, odnosno odgovora sa prosečnom ocenom (M = 1.00 i M = 2.00 – uopšte se ne slažem i ne slažem se).

U okviru četvrtog istraživačkog zadatka želeli smo da ispitamo da li postoje statistički značajne razlike između studenata, ne bi li uočili da li ti stavovi o uslovima i primeni bolonjskog procesa mogu varirati u odnosu na uspeh koji studenti ostvaruju tokom studiranja. Rezultati su prikazani u *Tabeli 5*.

Tabela 5: Stavovi studenata o uslovima i primeni bolonjskog procesa u odnosu na uspeh

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	p
Volim Bolonju jer omogućava parcijalno polaganje ispita	Unutar grupa	1.27	3	0.42	0.25	0.85
	Između grupa	433.53	264	1.64		
	Ukupno	434.81	267			
Dobro je što Bolonja zahteva obavezno prisustvo studenata na predavanjima i vežbama.	Unutar grupa	3.55	3	1.18	0.70	0.54
	Između grupa	442.45	264	1.67		
	Ukupno	446.01	267			
Moramo ispuniti sve predispitne obaveze da bi smo položili ispite	Unutar grupa	3.54	3	1.18	0.87	0.45
	Između grupa	354.70	264	1.34		
	Ukupno	358.25	267			
Neophodno je redovno pohađati predavanja i vežbe.	Unutar grupa	0.30	3	0.10	0.08	0.96
	Između grupa	307.79	264	1.16		
	Ukupno	308.10	267			
Odgovara mi to što svaki predmet nosi određeni broj poena kao i svaka godina studija.	Unutar grupa	0.60	3	0.20	0.17	0.916
	Između grupa	310.56	264	1.17		
	Ukupno	311.16	267			
Odgovara mi što svaka ocena nosi odgovarajući broj poena.	Unutar grupa	3.50	3	1.16	0.75	0.52
	Između grupa	408.57	264	1.54		
	Ukupno	412.07	267			
Zadovoljan sam sadržajem predmeta.	Unutar grupa	2.02	3	0.67	0.58	0.62
	Između grupa	305.77	264	1.15		
	Ukupno	307.79	267			
Zadovoljan brojem predmeta na godini.	Unutar grupa	2.33	3	0.77	0.49	0.68
	Između grupa	415.45	264	1.57		
	Ukupno	417.79	267			
Zadovoljan sam dužinom trajanja osnovnih akademskih studija.	Unutar grupa	4.14	3	1.38	1.36	0.25
	Između grupa	266.64	264	1.01		
	Ukupno	270.79	267			
Studenti su više usmereni na brzo prikupljanje bodova i dobijanje što viših ocena	Unutar grupa	6.54	3	2.18	2.12	0.09
	Između grupa	271.32	264	1.02		
	Ukupno	277.86	267			
Dopada mi se mogućnost biranja predmeta u zavisnosti od sopstvenih interesovanja (izborni predmeti)	Unutar grupa	5.34	3	1.78	1.45	0.22
	Između grupa	322.52	264	1.22		
	Ukupno	327.86	267			
Dopada mi se mogućnost prezentovanja radova pred grupom	Unutar grupa	7.61	3	2.53	2.25	0.08
	Između grupa	297.35	264	1.12		
	Ukupno	304.96	267			

Drugačije pozicioniranje studenata u procesu nastave, podrazumeva i promene kod samih studenata u pravcu razvijanja aktivnog odnosa prema procesu studiranja. Aktivan odnos prema studiranju zasniva se na prevazilaženju reaktivnog, receptivnog i reproduktivnog nivoa učenja, te nasuprot tome jačanju aktivne, istraživačke komponente u procesu studiranja (Kulić, 2008: 527–539). U *Tabeli 5* vidimo da nisu prisutne statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika u odnosu na akademski uspeh. Prikazani podaci su veoma zanimljivi i značajni, čime se, verovatno, potvrđuje njihova ozbiljnost prema obavezama na fakultetu. Bez obzira na njihove ocene oni imaju slične, homogene odgovore o ovom ispitanom problem, $p > 0.05$.

Pored ispitivanja statistički značajnih razlika u stavovima studenata u odnosu na akademski uspeh, istraživanje je bilo usmereno na to da li stavovi studenata variraju u odnosu na godinu studija. Dobijeni podaci prikazani su u Tabeli 6.

Tabela 6: Razlike u stavovima studenata o uslovima i primeni Bolonje u odnosu na godinu studiranja

		N	M	sd	F	df	p
Dobro je što Bolonja zahteva obavezno prisustvo studenata na predavanjima i vežbama	Prva	200	3.37	1.20013	2.19	3	0.05
	Druga	107	3.42	1.30339			
	Treća	37	3.56	1.23694			
	Četvrta	123	3.05	1.27588			
	Ukupno	467	3.31	1.25394			
Odgovara mi što svaka ocena nosi odgovarajući broj poena	Prva	200	3.90	1.07786	2.95	3	0.03
	Druga	107	3.53	1.31979			
	Treća	37	3.81	1.15079			
	Četvrta	123	3.60	1.21219			
	Ukupno	467	3.73	1.18564			
Zadovoljan sam sadržajem predmeta.	Prva	198	3.37	1.23935	5.11	3	0.00
	Druga	107	3.78	1.00026			
	Treća	37	3.83	1.06754			
	Četvrta	123	3.32	1.06737			
	Ukupno	465	3.49	1.14493			
Zadovoljan brojem predmeta na godini.	Prva	200	3.12	1.31836	7.80	3	0.00
	Druga	107	3.56	1.22995			
	Treća	37	3.78	1.25023			
	Četvrta	123	3.19	1.23911			
	Ukupno	467	3.29	1.28813			

U *Tabeli 6* vidimo statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika u odnosu na godinu studiranja. O uslovima i primeni Bolonje, najdominantnije izraženu statistički značajnu razliku u odgovorima imaju studenti treće godine studija, u odnosu na studente, prve, druge i četvrte godine studija, što je samo još jedan od pokazatelja da godina studija utiče na percepciju funkcionisanja bolonjskog sistema kod nas, $p < 0.05$. Ovaj podatak bi možda mogli opravdati uporednom analizom procena studenata, obuhvaćenih različitim fazama reforme (Kodžepeljić i Franceško, 2007: 244–263).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Mnogi autori koji su pisali o bolonjskom procesu saglasni su da je jedan od osnovnih ciljeva procesa ‘’(...) podsticanje mobilnosti studenata i nastavnog osoblja unutar evropskog prostora visokog obrazovanja kroz programe mobilnosti (Marinković-Nedučin i saradnici, 2006; Kukić, Čutura i Mabić, 2008: 1–9; Grujić, 2009: 255–262; Stanisavljević-Petrović i Maksimović, 2012: 195–208; Maksimović i Petrović, 2013: 155–168).

U suštini, promene izazvane bolonjskim procesom impliciraju pomeranje težišta univerzitetske nastave od one u kojoj dominantu ulogu ima nastavnik, ka nastavi koja je usmerena ka studentima. U ovom modelu insistira se na promenama u nastavi u kojima student ima aktivnu ulogu. O bolonjskom modelu u Srbiji nije moguće dati celovit prikaz koji bi mogao biti potkrepljen kritikama i koji bi ukazao na pozitivne ili negativne strane. Tako ni ovim istraživanjem nismo mogli da u potpunosti potkrepimo kritiku bolonjskog procesa niti da u potpunosti dokažemo da studenti pozitivno ocenjuju bolonjski proces. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da studenti Filozofskog fakulteta u Nišu nisu pokazali negativne stavove o bolonjskom procesu, uslovima i primeni u našem obrazovnom sistemu. Njihovi odgovori kretali su se između aritmetičke sredine odgovora $M=3.00 – 4.00$, ili više $M > 0.04$. Takođe, obradom podataka dobijeni su rezultati koji jasno ukazuju da stavovi studenata o Bolonji i uslovima i primeni Bolonje ne zavise od uspeha koji studenti postižu na fakultetu, dok su u pojedinim aspektima uslovljeni godinom studija.

Ovim istraživanjem impliciramo dalje rasvetljenje problema sprovođenja bolonjskog procesa u Srbiji radi upoređivanja sa rezultatima sličnih istraživanja o stavovima studenata, kako bi delići slagalice mogli sačiniti jednu kristalniju sliku o sprovođenju bolonjskog procesa i eventualnih predloga za njegovu bolju implementaciju i evaluaciju.

Literatura:

1. Антоловић, Петковић 2010: M. Antolović, V. Petković, Studio bologness i Bolonjska reforma visokog obrazovanja u Srbiji, *Pedagoška stvarnost*, 56 (3–4), 196– 206.
2. Груић 2009: Đ. Grujić, Jedan pogled na ideološki okvir bolonjske reforme visokog obrazovanja, *Norma*, 3, 255–261.
3. Ћирић 2007: A. Ćirić, Savremena uloga, zadaci i reforma univerziteta, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 50, 27–49.
4. Јарић, Вукасовић 2009: I. Jarić, M. Vukasović, Bolonjska reforma visokog školstva u Srbiji: Mapiranje faktora niske efikasnosti studiranja, *Filozofija i društvo*, 119–151.
5. Коџепељић, Францешко 2007: J. Kodžepeljić, M. Franceško, Vrednovanje kvaliteta nastavnog procesa – uporedna analiza procena studenata obuhvaćenih različitim fazama reforme, *Nastava i vaspitanje*, 56 (3), 244–263.
6. Кукић, Чутура, Мабић 2007: S. Kukić, M. Čutura, M. Mabić, *Bolonjski process u percepciji studenata sveučilišta u Mostaru,* Sveučilište u Mostaru: Ekonomski fakultet.
7. Кулић 2008: R. Kulić, Globalizacija u Bolonjski process, *Pedagogija*, 63 (4), 527– 539.
8. Мајушковић, Теофанов, Теофанов, Јелачић 2010: LJ. Majušković, I. Teofanov, V. Teofanov, N. Jelačić, Bolonjski process – odnos studenata do 2010. godine u Srbiji, *Stanje, dileme i perspektive*, T5, 1–4.
9. Максимовић, Петровић 2013: J. Maksimović, J. Petrović, Perspektive studija pedagogije u procesu humanizacije odnosa na univerzitetu, *Zbornik radova Nauka i savremeni univerzitet 2,* Niš: Filozofski fakultet, 155–168.
10. Максимовић, Станисављевић Петровић 2012: J. Maksimović, Z. Stanisavljević Petrović, Protivurečna iskustva studenata o dometima reforme visokog obrazovanja, *Teme*, 36 (3), 1173–1189.
11. Маринковић, Недучин, Планчак, Бабин, Хиршенбергер, Лажети 2006: R. Marinković - Nedučin, M. Plančak, M. Babin, H. Hiršenberger, P. Lažeti, *Kratak vodič kroz Bolonjski proces i novi sistem studiranja*, Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu.
12. Спасојевић, Клеут, Бранковић 2012: S. Spasojević, J. Kleut i J. Branković, Društvene promene, Bolonjski proces i treća misija univerziteta u Srbiji, *Teme*, 36 (3), 1157–1172.
13. Вукасовић 2012: M. Vukasović, Implementacija Bolonjske deklaracije u Evropi, pogled iz ugla studenata, Kopaonik: Skup "*Trendovi razvoja* "Evropski proces i tehnički fakulteti, 46–50.

Рада Р. Мандић*
Универзитет Источно Сарајево
Педагошки факултет Бијељина

DOI 10.7251/ZRNETOM11510309M

Прегледни рад

УТИЦАЈ ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА НА ДЕМОГРАФСКЕ И ЕКОНОМСКЕ ПРОЦЕСЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Увод

Ступање Босне и Херцеговине у процес евроинтеграција још од 1998. године довело је до бројних промјена унутар цјелокупног државног система. За ступање у чланство ЕУ потребно је испунити постављене услове како би се стекла потпуна пуноправност за сарадњу и придруживање. По неким ауторима се сматра да је улазак Босне и Херцеговине велики изазов за ЕУ јер се ради о неуједињеном простору, подијељеној држави на два ентитета и три констутивна народа с различитим ставовима о неопходним измјенама унутар државних граница. Охрабрујућа чињеница је да су поједине земље Западног Балкана већ стекле услове и приступиле евроинтегративним процесима, а послиједња која се придружила ЕУ је Хрватска 2013. године. Међутим, прогнозе за Босну и Херцеговину и нису баш оптимистичне. Сматра се да ће се услови испунити тек 2020. године што се посебно негативно одражава на демографску слику у Босни и Херцеговини. Још увијек застарјела технологија, приватизација, затварање предузећа, изазвало је високе стопе незапослености и озлојеђености становништва што је подстакло снажне емиграције радноспособног становништва из земаља Западног Балкана у земље западне Европе.

Босна и Херцеговина у свијету евроинтеграција већ дуже времена нема дефинисан идентитет због својих тешких историјских путева, међутим након дугорочних промјена данас је лакше разумјети транснационалине концепте у БиХ и земљама Западног Балкана. Можда још нисмо дио Европске уније и можда нећемо ни бити али ипак се налазимо на путу ка Европским интеграцијама. Свака од тражених промјена на политичком, привредном, наицоналном и другом нивоу доноси бројне промјене у мишљењу становника Босне и Херцеговине. Како младо радноспособно и високо образовано становништво види будућност наше државе након прирстипа ЕУ анализираћемо на основу њихових ставова које смо испитали на Економском факултету у Бијељини. Становништво игра највећу улогу у овим процесима. Визне олакшице и једноставне мјере могле би допринијети ревитализацији

* radazekanovic@gmail.com

успаваних реформских снага, а исто тако би могле изазвати контраефекат и продубити емиграцијске процесе радног и високообразованог кадра ка земљама Западне Европе, а нарочито будућих носиоца репредукције.

Приступање евроинтеграцијама

Босна и Херцеговина као дио Западног Балкана учествује у процесима стабилизације и придруживања Европској унији. Задњих петнаестак година теку процеси преображаја овог конфликтног простора у регион стабилних демографских, економских и безбједноносних прилика, што значи да су ове земље спремне да прихвате европске услове и вриједности почев од мира демократије, људских и мањинских права до начела једнакости и принципа солидарности. Потписивањем Дејтонског споразума 21. новембра 1995. Босна и Херцеговина је пружила знак да жели стабилност и мир на својим просторима. Неке државе Западног Балкана као што је Хрватска успјеле су добити статус кандидата у Европској унији 2013. године, а поједине као што је Босна и Херцеговина представљају још увијек потенцијалног члана.

У прилогу број 1. Можемо видјети како је тече процес придруживања Босне и Херцеговине ка Европској унији.

Табела 1. Процес придруживања и приступања БиХ ка Еропској унији

Босна и Херцеговина	
Јануар 1998	Дијагог с представницима комисије ЕУ радне групе
Новембар 2003.	Комисија ЕУ усваја студију о изводљивости
Октобар 2005	Комисија ЕУ препоручује почетак преговора
Новембар 2005	Савјет одобрава почетак преговора
Новембар 2005	Комисија ЕУ почиње преговоре
Децембар 2007	Парафирање ССП
Јун 2008	Потписивање ССП и дефинисање рока примјене
Јул 2008	На снагу ступа привремени споразум
2011	Преговори о правосуђу
2012	Дијалог у коме је уручена мапа пута за захтјев у чланство ЕУ

Извор: Ђукановић 2009: 495–506

Услов интеграције је и регионална сарадња балканских земаља, што има за циљ успостављање трајног мира и међусобне сарадње држава које су историјски гледано дуго година биле непријатељски настројене. Од посебног значаја за мир и чланство је приступање НАТО пакту (Сјевереоатлантском савезу), који представља геостратешки, економски, демографски и војно политички центар моћи.

Уређење Босне и Херцеговине је засновано на формули 1+2+3 што говори да је то једна држава с два ентитета и три конститутивна народа и религије (Зекановић: 2013: 87–101). По неким ауторима се сматра да је улазак Босне и Херцеговине велики изазов за ЕУ јер се ради о неуједињеном

простору, подијељеној држави на два ентитета и три констутивна народа с различитим ставовима о неопходним измјенама унутар државних граница. Сматра се да ће процес приступања ЕУ бити дуготрајног карактера, пак реалистички сценарио говори да ће тај процес за Босну и Херцеговину и остале земље Западног Балкана попут Србије, Црне Горе и Албаније бити оставрив тек 2020. године.

Економска криза у свијету па тако и у Босни и Херцеговини још више је успорила економски развој, који директно утиче на пад на животног стандарда, стање запослености и рјешавање социјалних питања, што утиче и на стабилност и одржавање мира на Балкану.

Још увијек застарјела технологија, приватизација, затварање предузећа изазвало је високе стопе незапослености и озлојеђености становништва што је подстакло снажне емиграције радноспособног становништва из земаља Западног Балкана у земље западне Европе.

Табела 2. Економски трендови

	2007	2009	2011	2013
Бдп (милиона км)	24,424	27,895	29,238	26 297
Бдп пер капита (км)	6,357	7, 259	7,614	6.85
Бр.незапослених (000)	527	498	530	553
Плата у бих (км)	645	790	816	827

Извор: Статистички информатор 2009, 2013, Агенција за статистику Босне и Херцеговине, Босна и Херцеговина

Како можемо видјети у претходном прилогу, број незапослених је порастао од 2008, док се висина просјечне плате постепено помјерала ка навише, као и висина БДП по глави становника па могло би се рећи да евроинтегративни процеси позитивно дјелују на економско стање унутар граница Босне и Херецговине. Ипак дуготрајно дјеловање негативних трендова попут економске кризе која је условила стање незапослености, негативно се одразила и на цјелокупну демографску слику у Босни и Херцеговини, подстичући миграције нарочито у категорији радно-способног и високообразованог становништва.

Утицај вањских миграција на демографско стање Босне и Херцеговине

Миграције становника представљају разлику између броја усељеног и исељеног становништава, па имају позитивно и негативно дјество у датој земљи. Проучавање миграција важно је и због аспекта дјеловања на наталитет односно репродукцију становништва. Проблем миграција директно утиче и отежава и онако незавидну демографску ситуацију.

Младо и радноспособно становништво најчешћи је покретач бројних како унутрашњих тако и вањских миграција. Данашња слика Босне и Херцеговине с економског аспекта не даје велике перспективе за запошљавање и напредовање у каријери па није ни чудо што се суочавамо ниским наталитетам, негативним природним прираштајем и негативним миграционим салдом.

Табела 3. Демографска слика БиХ

Год.	Број становника	Број рођених	Број умрлих	Природни прираштај
2004	3 842 527	35151	32616	2535
2014	3 791 622	29.247	34.824	-5.577

Извор: Демографија 2005, 2015, Агенција за статистику Босне и Херцеговине

У табели број 3. можемо уочити евидентно смањење броја становника у протеклих десет година за чак 50 905 становника као посљедица миграције младог и зрелог становништва, и повећања удјела старијег становништва у укупној популацији Босне и Херцеговине. Број досељених у Босни и Херцеговини у 2014. години је 7690, а одсељених 12013, а миграциони салдо износи -4232 становника. С одласком младог репродуктивног становништва, и њихових потомака губимо и нараштаје који би били будући репродуктивни потенцијали.

Посљедица оваког смањења измјерена је мањком броја рођених у 2014. у односу на 2004. годину, и повећаним бројем умрлих становника, па стим у вези долази до изражаја и негативна стопа природног прираштаја. Демографску слику Босне и Херцеговине неће описивати само стопе негативног природног прииираштаја, већ и далекосежније посљедице као што су недостатак радне снаге, поремећај тржишта рада, старење становништва и бројне проблеме које погодују смањењу и изумирању популације.

Босну и Херцеговину карактеришу новији трендови миграционих кретања, а то су претежно економске радне миграције и миграције студената.

Економско стање условило је све чешћу најезду радних илегалних миграција усмјерене ка земљама Западне Европе. Настајањем политичке промјена у земљи дошло је и до мијењања мотива за покретање миграција. Ти мотиви су најчешће економског карактера. Како расту стопе незапослености, тако расте и незадовољство радноспособног становништва, које је приморано пронаћи запослење у иностранству како би обезбиједили егзистенцију својој породици. Овај вид миграције најчешће је сезонског и повратног карактера, што је веома повољно с аспекта прилива новчаних средстава у матичну земљу. Међутим негативна страна овог вида миграције је што већина миграната са собом повлачи породицу у жељи да трајно настани иностране крајеве. У наредној табели можемо видјети правце кретања миграната из Босне и Херцеговине.

Табела 4. Земље пријема и број одјављених БиХ грађана за 2010. годину

Земље	Хрватска	Србија	Њемачка	Аустрија	Словенија	Црна Гора	Македонија
Број миграната	1207	846	778	659	295	181	5

Извор: Миграциони профил Босне и Херцеговине за 2012. годину, Министарство за безбједност Босне и Херцеговине

У табели број 4. видљиво је да осим сусједних држава да је Њемачка још увијек омиљена земља миграната, затим Аустрија па Словенија.

На радне миграције се опредјељује зрело становништво, мушког пола који су принуђени да обављају послове физичког карактера, а 30% радних миграната чини младо становништво старости од 20–34 године. Међутим ни студенти у иностранству више нису ријетка појава. Од 60-тих година прошлог вијека већина неразвијених држава и држава у развоју суочава се са масовном емиграцијом квалификованог кадра познатијом под термином „Одлив мозгова“, што и код нас представља све учесталију појаву. Док за матичне земље овај вид миграције представља велике катастрофалне губитке људског потенцијала, посебно ако се не може надомјестити природним путем, за развијене земље то представља екстрапрофит како у знању тако и у смислу демографске величине.

Према подацима УНЕСКО-а значајан број младих из БиХ одлази на студије у иностранство. Тај је број у школској 2011/12 износио 12452 студента што чини 11,8% свих уписаних студената у БиХ. Водеће земље пријема према броју студената из БиХ Србија ,Аустрија, Њемачка, Турска, Хрватска, Италија и САД (Миграциони профил Боссне и Херцеговине за 2012. годину).

Табела 5. Број уписаних студената у иностранству

Земља	Србија	Аустрија	Њемачка	Турска	Хрватска	Италија	САД
Студенти у иностранству	5.446	3.061	1.044	529	435	403	400

Извор: Миграциони профил Босне и Херцеговине sa 2012. годину, Министарство за безбједност Босне и Херцеговине

Све већа је бојазан да студирање у иностранству не постане предуслов опстанка за бољи живот који ће заувијек задржати младо високо образовано становништво чиме ће “одлив мозгова” постати уобичајна пракса у нашој земљи. С младим становништвом одлази и потенцијална репродуктивност што додатно погоршава нимало безазлено демографско стање у нашој држави. Увођењем безвизног режима само је продубио још

већи ризик миграција младог и радно- способног становништва, што због високих стопа незапослености и лоших економских услова живота, тако и због будућег остварења на професионалном усавршавању у земљама Западне Европе.

Према анализи анкете спроведене на Економском факултету у Бијељини учествовало је 102 студента завршних година, који су дали одговоре на актуелна питања.

Сматрате ли да ће уласком БиХ у ЕУ доћи до битнијих промјена у економском погледу? Мишљења испитаника су подијељена: 29, 4% сматра да ће доћи до битнијих промјена у нашој држави, 29,4 % није сигурно да ће то ријешити економску нестабилност у којој се налазимо, а чак 41, 17% негира побољшање животног стандарда и након проступања Европској унији.

Да ли би сте мигрирали у неку земљу Европске уније у садашњим условима у Босни и Херцеговини? Забрињавајућа чињеница је то да је чак 80, 39 % младих високо образованих испитаника истакла да бих жељела напустити територију БиХ када би за то имала могућности због постојеће неповољне економске ситуације у земљи. Међутим 11,76 % није сигурно да ли би напустило матичну земљу, а само 7, 84% не жели напустити БиХ без обзира на било какве услове.

Графикон 1. Спремност на миграције

Извор:самостална обрада података

Када би се побољшали животни услови, охрабрајуће је да су мишљења испитаника скоро подједнака се изјаснило 49,01% да би ипак напустило земљу, 21, 56% није сигурно да би то допринијело побољшању њиховог економског сттуса, а 29,41% не би жељело емигрирати уколико би постојећа ситуација кренула узлазном путањом.

Уколико би постојала могућност професионалног усавршавања и запошљавања у нашој држави 33,33% испитаника се изјаснило да би се и даље одлучили на мигрирање у државе са већ уређеним системом, како државним тако и друштвено- социјалним, 45,33 % би наставило усавршавање у нашој земљи, а 21,33 % није сигурно да ли ће та могућност икада постојати.

Које државе ЕУ су по Вама идеали моћи и напретка? У датој анализи можемо и видјети државе које представљају идеале у којима испитаници виде могућности за професионално усавршавање, као и могућности да пруже боље услове живота својој породици. Према графикону број 3. можемо уочити да Њемачка предњачи као држава која пружа све могућности за професионални развој, затим слиједе Швајцарска, Норвешка, Холандија, Француска, Шведска, Велика Британија и Аустрија. Поражавајућа чињеница је то да су млади, високообразовани становници Босне и Херцеговине спремни да напусте матичну земљу у трци „трбухом за крухом“.

Графикон 2. Идеалне земље миграције по избору испитаника

Извор: самостална обрада

Основни разлози због којих би напустили земљу у којој су одрасли су претежно због немогућности запошљавања и по завршетку студија, мислећи да водеће земље Запада пружају много боље услове за професионално усавршавање и напредовање у у будућим каријерама.

Нажалост, већина испитаника сматра да ни уласком Босне и Херцеговине у оквире Европске уније неће побољшати ову нимало лаку ситуацију у којој с е налазимо. Балкан је одувијек био на раскрсници путева преко које су се водили разни ратни сукоби који су државни систем довели до овог незавидног нивоа. Стога лакше речено, млади људи не виде могућности и перспективу развоја све док припадају овом поднебљу и овом државном систему.

Закључак

Босна и Херцеговина као будућа чланица Европске уније суочава се са бројним и растућим проблемима како економског тако и демографског карактера. С економског аспекта држава треба стимулистати и останак и опстанак становништва на овом простору разним погодностима попут запошљавања младог високообразованог становништва, повећања плата, одобрењем повољних стамбених кредита као и улагањем у научну опрему и литературу. С демографске стране треба да се суочимо с чињеницом да држава не губи само радне кадрове већ бројну популацију која значи репродукцију.

Анализирајући мишљења испитаника с правом се може рећи да је простор Босне и Херцеговине велико емиграцијско подручје које је карактеристично за све сиромашније земље или земље у развоју. Босна и Херцеговина није синоним за савременију технологију, унапређену науку и поља дјелатности, па и не чуде неповољне околности у којима се налазимо. Не може се јасно дефинисати да ли одливом мозгова трајно губимо виококвалификовани радни кадар, или је то само привременог карактера, али једно је сугурно да млади највљују одлазак у „срећније земље“ по завршетку студија.

Литература

Баришић и др. 2014: И. Барешић, „Балкан- изазови, ризици и пријетње”, Београд: *Међународно окружење- Војно дело*,Универзитет Одбране у Београду, Војна академија 72–92

Гречић 2006: В. Гречић, „Балканске земље као емиграционо подричје према ЕУ: неке демографске карактеристике„ , Београд; *Политика виза и Западни Балкан,* Институт за међународну политику и привреду, Европски покрет у Србију група 484, 9–20.

Ђукановић 2009: Д. Ђукановић, „Западни Балкан: Од сукоба до евроинтегрција”, Београд: *Годишњак III deo*, Међународна политика и међународни односи 495–506

Зекановић 2013: И. Зекановић, „Геополитички аспекти европских интегративних процеса у Босни и Херцеговини", Бања Лука: *Гласник Хералд*, свеска 17, 87–101.

Демографија 2005: *билтен 2*, Природно кретање становништва у 2004. години Сарајево: Агенција за статистику Босне и Херцеговине, Босна и Херцеговина,

Миграције из Босне и Херцеговине 2013: Факултет политичких наука Универзитета у Сарајеву, Министарство за људска права и избјеглице БиХ.

Миграциони профил Босне и Херцеговине за 2012. годину, Министарство sa безбједност Босне и Херцеговине

Демографија 2015: *Билтен 1,* Природно кретање становништва у 2014. години, Сарајево: Агенција за статистику Босне и Херцеговине, Босна и Херцеговина,

Статистички информатор 2009: РЕГИСТРИРАНА НЕЗАПОСЛЕНОСТ, Сарајево: Саопштење 12, Агенција за статистику Босне и Херцеговине, Босна и Херцеговина,

Статистички информатор 2013: РЕГИСТРИРАНА НЕЗАПОСЛЕНОСТ, Сарајево: Саопштење 27, Агенција за статистику Босне и Херцеговине, Босна и Херцеговина,

Миодраг Б. Миленовић*
Небојша М. Милићевић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за психологију

DOI 10.7251/ZRNETOM11510319M

Стручни рад

НАСИЉЕ И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈЕ

Током миленијума у којима су људске заједнице, историјски гледано, биле уређене патријахалним односима, насиљу се прибегавало првенствено из два начела, који произилазе једно из другог: части и освете. То су два исконска императива, неодвојива од тзв. примитивних заједница (по критеријумима Западног света) у којима су појединци, још увек, подређени колективном поретку, а односи међу људима важнији, више вредновани него односи људи према стварима (Думонт 1977). Када је појединац подређен логици друштвеног кодекса, тада влада начело части – апсолутно првенство друштвеног престижа и угледа, и начело освете – подређеност личног интереса групном. То подразумева немогућност раскидања породичних и савезничких веза, а тиме и обавезу да се живот стави на коцку у име виших интереса, интереса рода или племена. На тај начин, концепти части и освете непосредно изражавају приоритет колектива над појединцем. Они су, даље, повезани са тзв. законима крви у традиционалним заједницама. Тамо где част доминира, живот има малу цену у поређењу са угледом у друштву. Храброст, презирање смрти и изазов, високо су цењене врлине; док је кукавичлук, консеквентно, презрен. Начело части подстиче појединце да се доказују снагом, да се боре, не би ли тиме навели друге да их поштују. Зато је битније задобити нечију захвалност него осигурати безбедан живот. Агресија је, с тога, условљена начелом части: ако неко отрпи увреду или срамоту, губи углед; свађе, псовке, љубомора завршавају се у крви чешће него у цивилизованим друштвима (тако је на нашим просторима љубомора непосредни узрок чак трећине реализованих убистава – Миливојевић 2000). Далеко од тога да је израз некакве неконтролисане импулсивности, примитивна ратоборност представља саму логику друштва, један вид социјализације, неодвојив од начела части.

Традиционалне заједнице одупиру се законима и правним регулативама. Шта је то што код њих замењује правосуђе цивилизованих? Одговор је, самостално дељење правде и лична освета. (Дворниковић 1939). Освета, даље, води агресији, одмазду чини законитом, људе држи ‘’под оружјем’’, док правосудни органи имају за циљ управо онемогућавање приватног насиља. Начело освете не дозвољава да иједан злочин остане

* miodrag.milenovic@filfak.ni.ac.rs

некажњен, нико нема монопол на физичку снагу и нико није ником дужан да обезбеди физичку сигурност. Освета је незастарива обавеза (за разлику од судских пресуда) чиме су сви људи изједначени пред насиљем и због чега примитивно друштво, када год може, одлаже примену правних регулатива и мера.

Историјском линијом посматрано, међутим, у последњих неколико векова, наместо крвних заједница руковођених чашћу и осветом долазе тзв. ‘’полицијска’’ друштва, у којима се насиље међу појединцима негативно третира: ко прибегне сили, бива презрен, а суровост и грубост изазивају отпор заједнице. Отприлике од 18-ог века, Западом управља процес цивилизовања, односно ублажавања примитивних обичаја – процес који се, већ дуже време, ‘’имплементира’’ и на балканским просторима. Међуљудски (у најновије време и људско-животињски) односи све више подлежу начелу тзв. хуманизације: од времена у којима су се слободно изражавали ратоборност, насиље према другима, прешло се у време које агресивне импулсе заташкава, пригушује, да би монопол на насиље и његове модалитете све више на себе преузимале институције све моћније Државе.

Општеприхваћено економско објашњење оваквог следа догађаја само је делимично тачно: тврдњом да обичаји постају здравији и хуманији због повећања богатства и смањивања сиромаштва, односно раста стандарда, губи из вида важну историјску чињеницу, а то је да просперитет као такав никада није био препрека насиљу – материјално успешним друштвима је увек полазило за руком да помире два задовољства, богатство и рат (најбољи пример такве праксе су САД). Са друге стране, модерна Држава и њен еквивалент, тржиште, утицали су на нову логику друштва, на ново поимање међуљудских односа, што је неминовно умањило насиље из личних побуда. Управо је удружено деловање модерне Државе и тржишта омогућило да се, једном за свагда, удаљимо од традиционалних друштава, да у новом друштву човек-јединка буде сам себи циљ, да постоји само за себе. Држава има одлучујућу улогу у обезвређивању и кидању веза међуљудске зависности, и појави аутономног, слободног појединца, растерећеног свих традиционалних окова. Исто тако, ширење аутономије тржишта и промовисање трговине (‘’слободног промета људи и добара’’ – једног од основних начела и Европске уније), као врховне вредности, узроковало је настанак атомизованог појединца, који је себи за циљ сада поставио трагање за сопственим интересом (најчешће материјалним). Тако је настао преокрет у односу човека и заједнице која га окружује и рођен је феномен индивидуе и индивидуализма. Упоредо се, даље, јавља тежња за новцем, интимношћу (која се плаћа истим), добробити, својином, сигурности, што неумољиво руши традиционалну друштвену организацију. Заједно са централизованом Државом и тржиштем настаје модеран човек: он себе види изолованог, одбија да се потчини правилима предака и као фудаментални закон признаје једино свој опстанак и свој лични интерес.

Управо ће рушење прадавне релације човека и заједнице деловати као фактор пацификације понашања у друштву. Онда када се првенство заједнице повлачи пред појединачним интересима и жељама, друштвене норме које су наметале солидарност групе и појединца све мање опстају. Удаљавајући се од дужности према колективу, човек више не признаје обавезу крвне освете која је миленијумима чврсто спајала јединку и племе. Држава није само законом и јавним редом успела да одстрани начело ‘’око за око, зуб за зуб’’ већ је и процес индивидуализације, постепено, али радикално разорио солидарност у освети.

Захваћено истим процесом, и начело части доживљава велику промену. Када се индивидуално биће дефинише односом према стварима, када трка за новцем, страст за добробити и својином надвладају тежњу за престижом у друштву, ставке части и насиља се бришу и живот постаје највећа вредност, а императив по којем се мора сачувати углед све мање постаје битан. Више није срамота не одговорити на увреду или клетву: уместо морала части, наступа морал чисте користи и опреза, чиме се међуљудски односи карактеришу, првенсвено, осећањем равнодушности. Ако у традиционалном друштву човек мора бити или пријатељ или непријатељ, у савременом друштву он је, углавном, поистовећен са анонимним странцем, који не завређује чак ни да се због њега преузме ризик који собом носи насиље (МекФерсон и др. 2006). Начело части уступа место мирољубивом ‘’уважавању’’. Ставити живот на коцку више се не сматра вредношћу, борити се не води слави. Атомизовани појединац све мање учествује у свађама, тучама, крвавим сукобима, не стога што поседује већу самоконтролу, што је дисциплинованији од својих предака, већ зато што је насиље изгубило друштвени значај преставши да буде средство афирмације. Вредности као што су дуговечност, штедња, рад, опрез, умереност, постају тежње савременог доба.

Са индивидуалистичким поретком, закони крви су развлашћени, насиље губи свој друштвени легитимитет, људи одустају од примене агресије у решавању својих међуљудских размирица. Тако је осветљена истинска функција процеса цивилизовања. Као што је још де Токвил указао: повлачећи се у сферу личног, имајући само себе у виду, људи све више траже од Државе да им пружи сигурнију, потпунију заштиту (деТоквил 1961). Стога, процес цивилизовања првенствено утиче на повећање повластица и пораст моћи Државе. Мноштво кривичних закона (али и психијатријских дијагноза), све многобројнија и моћнија полиција, систематски надзор становништва – све су то неизбежне последице поретка у којем је насиље обезвређено, а потреба за званичном безбедношћу повећана. Модерна Држава је створила појединца отцепљеног од својих ближњих, а он је, заузврат, својом изолованошћу, одсуством ратоборности, страхом од насиља, створио трајне услове за развој званичних снага ‘’реда и мира’’.

Овакав процес цивилизовања, неодвојив од савременог индивидуализма, не може се приписати, како многи мисле, демократској револуцији, која је замишљена као распад хијерархијски уређеног света, као најава владавине једнакости. Цивилизовање понашања, наиме, не иде раме из раме са једнакошћу, већ са атомизацијом друштва, појавом нових вредности које дају предност односу према стварима, не признајући начела части и освете. У том контексту, хуманизација друштва је само један вид процеса десоцијализације, својственог модерним временима.

Повезујући благост у савременом опхођењу са демократском идентификацијом бића, већ поменути де Токвил дошао је до сржи проблема. У демократском друштву свако спонатно осећа невољу другог. Људи нису превазишли ‘’самилост’’, она је, напротив, постала пратилац индивидуалистичке атомизације. Повлачење у себе и приватизација живота далеко су од тога да гуше идентификацију са другима – напротив, стимулишу их. Не смеју се одвојено посматрати модеран појединац и процес идентификације, који има смисла тек када десоцијализација ослободи јединку колективних стега, кад се два бића могу срести независно од претходно успостављених друштвених модела или улога (добар пример је демократичност комуникације путем друштвених мрежа). Индивидуалистичка друштва тако пружају могућност слободе у психолошкој идентификацији, јер ништа више не диктира безусловно и трајно шта би требало урадити, изрећи, веровати... Парадоксално је да човек, што више живи за себе, изоловано, све је осетљивији на невоље другог. Тако индивидуализам производи два супротна, мада комплементарна ефекта: равнодушност према другом и осетљивост на његову бол. У времену демократије, људи су ретко одани једни другима, али саосећају са свим припадницима своје врсте.

Шта се дешава са процесом цивилизовања кад Западним друштвима надмоћно завлада процес персонализације? Упркос актуелном лајтмотиву да несигурност и насиље расту, ера потрошње и комуникације битно утичу на његово смањење. Агресија се протерује из урбаних средина и подлеже најстрожој осуди. Грађанин одбацује традиционално схватање снаге, прихвативши, метафоричним језиком речено, ‘’cool’’ стил живота. Оно што није пошло за руком дисциплини, логика персонализације успева да оствари стимулишући комуникацију и потрошњу, од тела и здравља правећи светиње, рушећи култ херојства, стварајући нови стил живота, нове вредности, доводећи до врхунца индивидуализацију бића. Све више окренути својим личним бригама, појединци се пацификују не из етичких разлога, него због претеране опседнутости собом. У друштвима која подстичу добробит и самостварење, људи, природно, желе пре да нађу себе, да себе ‘’ослушкују’’, да се ‘’отисну’’ на путовања, уживају у музици, предају спорту – него да се физички обрачунавају.

И док долази до смањења физичке агресије, вербална преживљава нешто што се зове шок нарцизма. Увреде са друштвеним конотацијама уступиле су место псовкама далеко ‘’личније’’, најчешће сексуалне природе. Нестало је, такође, пљување у лице или пред ноге, пошто је у нескладу са хигијенским ставовима равнодушних заједница; увреда је, такође, банализована, изгубила је димензију изазова и постала посебан ‘’ентитет’’ у виду вербалне агресије која је ретко праћена физичким насртајима. На пример, шофер који псује возача других кола не намерава да га морално унизи, а онај коме је псовка упућена у бити није нимало погођен. Вербално насиље је, тако, изгубило тежину, више не носи лични печат, постало је ‘’hard’’ – бесциљно, бесмислено, више нервозно и импулсивно, без јачег друштвеног смисла.

Процес персонализације делује на пацификацију свеколиког живота, уопште. Систематским уважавањем дијалога, учествовања и субјективних захтева и потреба, принцип кажњавања избацује се и из васпитног процеса. Физичка казна је потиснута јер су значај стекли васпитни модели на бази комуникације и психологизовања односа, чиме родитељи све мање постају узори које би деца требало да опонашају, а који због тога све више одустају од улоге васпитача. Физичко кажњавање данас, тако, представља пораз у комуникацији између родитеља и деце и пре је одраз очајничког, неконтролисаног чина дисквалификованог ауторитета ових првих (Миленовић 2010).

Цивилизовање је захватило и однос према животињама. Само пре тридесетак година, агресија према животињама била је уобичајена појава – пси и мачке луталице били су легитимна мета за одстрел. Данас се такво понашање сматра суровим, свуда се удружења за заштиту животиња боре против лова или било које врсте ‘’нехуманог’’ понашања према животињама (из тих разлога је, на пример, и чувена корида морала да буде укинута). На тај начин схваћена хуманизација утицала је да се дечије игре са животињама, у којима би ове понекада страдале, не доживљавају као несташлуци, примерени раном узрасту (што је било општеприхваћено мишљење у ранијим временима) већ као индикатори девијантног понашања или, чак, психопатских црта личности. Тако модерни индивидуализам, између осталог, карактерише и поистовећивање са бићима која не припадају људском роду. То је сложен процес идентификације и треба га, опет, довести у везу са психологизовањем појединца. Његовим ‘’освешћивањем’’, границе које деле човека од животиње се руше; сваки бол, па макар га и животиња трпела, неподношљив је за појединца осетљивог састава, потресеног, ужаснутог при самој помисли на патњу. Претварајући јединку у мекану и психологизовану структуру, самољубље је чини рањивом и неспремном да се суочи са било каквом патњом.

Да ли у савременој несигурности, која рађа свеопшту тежњу ка осигуравању свега и свачега (де Ружмон 1991) на радост промотера капитализма, као јединог могућег поретка ствари и људи, треба видети подвалу владајућих елита? Оне, путем механизама моћи, продукују искривљену слику стварности, не би ли тако остариле бољу контролу над ''остатком'' друштва, посебно у периодима криза и ''транзиција''. Тако се, преко медија, манипулише осећањем несигурности, хранећи га црним хроникама, што нагони појединца да, опседнут личним проблемима, престрављен насиљем у коме директно не учествује, преувеличава опасности, и буде ''хронично'' незадовољан репресивним системом којег сматра недовољно способним да га заштити. Стога прибегава све разноврснијим начинима заштите које му нуди тржиште – од ''спољашњих'' аларма и камера, до ''унутрашњих'' које се огледају, пре свега, у равнодушности према другима (Лацковић-Гргин 2008).

Што је, дакле, мање насиља у грађанском друштву, већа му се пажња поклања. Филм, телевизија, интернет намећу се у приказивању грубих сцена, провала ужаса и суровости; никада ''уметност'' и медији нису толико изблиза показивали саму структуру огољеног физичког насиља у виду неподношљивих призора сломљених костију, млазева крви, крикова, одрубљених глава, ампутација, сакаћења... Тако ''cool'' друштво иде раме уз раме са, комплеменарним, ''hard'' стилом. Ову ''порнографију'' ужаса не можемо објаснити некаквом садистичком потребом коју гуше наша блага друштва; морамо уочити да је приказивање насиља независно, чисто максималистичко. ''Hard'' форма није израз порива, она не надокнађује неки мањак. Када више не постоје морални закони који би се могли прекршити, мора се ићи напред, препустити се начелу ''идемо до краја'', усмерити пажњу на детаљ ради самог детаља – хиперреализам насиља има за циљ да тренутно шокира и вештачки повећа ниво узбуђења код публике.

Процес персонализације ублажава и одстрањује насиље као последицу традиције и обичаја али га, са друге стране, уноси све више у преступе декласираних, подстичући фанатичне испаде и крајности у примени силе. Тако, на пример, малолетничка деликвенција није добила на квантитету, али је постала много суровија. Процес персонализације, којим је култ омладине општепризнат, пацификује одрасле, али младе чини агресивнијим. У складу са супериндивидуалистичком логиком, тинејџери теже да што пре докажу своју независност, било материјалну, било психолошку, и неретко то чине управо насилним путем (Љубичић 2011).

''Hard'' свет је млад и чине га првенствено тзв. искорењене групе: омладина у великим градовима, расне и етничке мањине, лунпенпролетеријат (Ћурчић 2010). Потрошачки поредак, уништавајући традиционалне структуре, систематски разара идентитет личности дезоријентишући его,

чему доприноси општа подршка еуфоричном моделу појединца кога медији 24 часа дневно позивају на ‘’интензиван’’ живот (са врхунцем доживљаја у ријалити серијалима). Тиме процес персонализације свуда ‘’ломи’’ личност. Изнутра, порастом самољубља и пацифизма; споља – повременим ерупцијама насиља и деструкције. ‘’Микс’’ нарцистичке културе (Лаш 1979) и хедонистичког императива живљења производи врло експлозиван састав. Насиље младих је исход судара дезинтеграције човека и традиционалног споја сукоба система заснованог, са једне стране, на појединачним тежњама, изобиљу, толеранцији и, са друге стране, свакодневне стварности изолације, незапослености и, за наше просторе карактеристичног, губитна наде да ће бити боље у будућности.

Сама дезорганизација, тј. дегенерација криминала огледа се превасходно у самом ‘’квалитету’’ злочина. Док професионални криминалци пажљиво припремају захвате, деликвенти ‘’новог доба’’ неретко улећу у импровизоване акције, по последицама врло озбиљне, а по ефекту скоро бескорисне. Раскорак између ризика и добити, безначајног резултата пљачкања бензинске пумпе или мењачнице и изузетно великог улога, карактерише ‘’hard’’ криминал. Процес персонализације, којем је сврха повећање одговорности појединца, подржава, у ствари, неприродна, неуравнотежена понашања, у неку руку небитна за принцип реалности. Као последица немилосрдних циљева капиталистичких друштава, које своје поданике дефинише, филозофски, као бића која троше, нарцизам даје личности несигуран карактер, без чврстине и воље, са лабилношћу и осетљивошћу, као главним карактеристикама. У том смислу ‘’hard’’ насиље неосмишљено, непостојано, одговара времену са слоганом ‘’све, и то одмах’’, односно времену без будућности. ‘’Хард’’ злочини се дешавају у сред бела дана, у центру града, као да се придружују општој порнографији времена, која захтева да се све и одмах изнесе на видело.

Имајући у виду напред речено, поставља се питање, каква је будућност насиља код, још увек традиционално патријахалних, балканских народа на њиховом путу ка Европској унији – Супердржави и оличењу репресивног става према манифестацијама насилног понашања, мотивисаног категоријама части и освете?

Литература:

Дворниковић 1990: В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд-Ниш: Просвета

де Ружмон 1991: D. de Ružmon, *U zagrljaju Đavla*, Čačak: Gradac

де Токвил 1961: A. de Tocqueville, *De la democratie en Amerique*, Paris: Galimard

Думон 1977: L. Dumont, *Homo aequalis*, Paris: Gallimard

Лацковић-Гргин 2008: K. Lacković-Grgin, *Usamljenost*, Zagreb: Naklada Slap

Лаш 1979: K. Lach, *Narcistička kultura*, Zagreb: Naprijed

Љубичић 2011: M.Ljubičić, *Porodica i delikvencija*, Beograd: Čigoja štampa

МекФерсон и др. 2006: M. McPherson, L.Smith-Lovin & M.Brashears, Social Isolation in America, *American Sociological Review*,71 (3), 353–357.

Миленовић 2010: М.Миленовић, Казна и двострука природа бола у породичном васпитању, *Васпитање за хумане односе - проблеми и перспективе*, *књига резимеа*,*стр. 25*, Ниш: Филозофски факултет и Центар за педагошка истраживања

Миливојевић 2000: Z. Milivojević, *Emocije*, Novi Sad: Prometej

Ћурчић 2010: V. Ćurčić, *Destruktivnost i autodestruktivnost mladih*, Beograd: Žarko Albulj

Драгица Милинковић*
Универзитет Источно Сарајево
Педагошки факултет Бијељина

DOI 10.7251/ZRNETOM11510327M

Originalni naučni rad

ВИЗУЕЛИЗАЦИЈА У ФУНКЦИЈИ РАЗВИЈАЊА МАТЕМАТИЧКОГ МИШЉЕЊА

Увод

Велики значај који се даје процесу развијања мисаоних операција у почетној настави математике произлази из њихове улоге у формирању математичких појмова. С обзиром на то да се мисаоним активностима долази до математичких појмова и да се успостављају везе међу појмовима, те да мисаоне операције и математички појмови представљају основне елементе математичког мишљења, неопходно је указати на специфичност поступака којима се синтетизују математички појмови у разредној настави. Имајући у виду да су садржаји учења математике апстрактни објекти и да су на млађем школском узрасту „нужне“ различите репрезентације математичких појмова, процес њиховог формирања примарно се ослања на визуелно искуство ученика. С тим у вези, садржаји математичких појмова се конкретизују различитим материјалним објектима, односно наставним средствима, која представљају ”визуелни материјал” у процесу формирања основних математичких појмова и упориште у развијању математичког мишљења.

Истраживање процеса визуелизације оријентисано је и на иконичке репрезентације у контексту моделовања и рјешавања проблема. Избор одговарајућих менталних слика, односно модела које Тервел и сарадници дефинишу као „структурални облик репрезентације“ сматрају се пресудним у процесу рјешавања проблема (Terwel et al., 2009: 25–44). Њихова улога је, првенствено, у сагледавању структуре проблема и математичком резоновању током процеса решавања. У илустровању математичких концепата веома често се користи геометрија, а као визуелне репрезентације проблема из реалног контекста геометријски модели.

Значајне могућности визуелизације у разредној настави математике пружају и „образовне“ математичке игре које омогућавају различите конкретизације математичких појмова и структура, доприносе интензивирању наставних активности и ефикасности усвајања програмских математичких садржаја и, сходно томе, развијању математичког мишљења.

* sadra@teol.net

С тим у вези, методолошки дио рада оријентисан је на испитивање ефикасности примјене визуелних репрезентација у рјешавању математичких задатака, односно ефеката визуелизације у развијању математичког мишљења.

Теоријски приступ проблему истраживања

Визуелизацијом као психолошким феноменом научници се баве више од једног вијека. Иако бројна истраживања потврђују да визуализација подразумијева предочавање апстрактних појмова „сликом“ и способност тумачења и разумијевања представљених информација, веома често она није експлицитно дефинисана. У стручној литератури користе се бројни синоними и појмовна одређења.

Визуелизација, према Беигриу, подразумијева израду менталних слика (Baigrie, 1996); Милер ју назива чином спознаје (Miller, 1986), а Филипс и сарадници су, бавећи се истраживањем широког спектра релевантне литературе, дали хронолошки приказ експлицитних дефиниција визуелизације (Philips et al., 2010: 19–34). Слиједи преглед неких од њих према времену настанка.

Павио визуелизацију сматра као „трансформацију перцептивних информација у низ слика које представљају динамичан симболички систем“ (Paivio, 1974).

Хортин акценат ставља на визуелну писменост коју дефинише као „способност коришћења и разумијевања слике, мишљења и учења путем слика, односно, визуелног мишљења“ (Hortin, 1982).

Шарма визуелизацију дефинише као „менталне слике које служе као нека врста ‘менталне табле‘ на којој се могу развијати идеје и истраживати њихове импликације“ (Sharma, 1985).

Бен-Чаим и сарадници наводе да је визуелизација „алат за представљање математичких идеја и информација, тј. централна компонента процеса преласка са конкретног на апстрактне форме мишљења“ (Ben-Chaim et al., 1989).

Арнхајм тврди да „визуелизација упућује на когнитивне функције у визуелној перцепцији. На сликама се комбинују аспекти природних репрезентација са формалним облицима како би се повећало когнитивно разумијевање“ (Arnheim, 1991).

Најрелевантније дефиниције с аспекта проблематике рада дали су Хабре, Зараицки и Делијиани са сарадницима.

Хабре визуелизацију види као „процес у коме се, у илустровању математичких појмова и концепата, користи геометрија“ (Habre, 1999).

Зараицки визуелизацију дефинише као „процес коришћења геометријских илустрација математичких појмова и једну од најчешћих техника које се користе у настави математике“ (Zaraycki, 2004).

Делијани и др. тврде да „... у контексту рјешавања математичких проблема, визуелизација која подразумијева израду и/или коришћење дијаграма или слика, упућује на разумијевање и рјешавање проблема“ (Deliyianni et al., 2009).

Имајући у виду да је мишљење ученика од 7 до 11 година још увијек повезано са конкретним представама, а да су садржаји учења у млађим разредима основне школе апстрактни објекти, визуелизација као прва степеница на сазнајном путу је незаобилазна у стицању почетних математичких знања. Чувена поставка Џона Лока да ничег нема у разуму што није било у чулима, нарочито долази до изражаја у почетној настави математике. Дакле, нераскидива веза: опажање–свјесна представа–појам, остварује се управо посматрањем објеката у реалном контексту, манипулацијом тим објектима те формирањем „трагова“ који осликавају апстрактне математичке појмове. Нпр. најприје ученицима указујемо на све материјалне једночлане објекте (скупове), уз истовремено иницирање њихове свјесне спознаје да је тим скуповима заједничка само та појединост, чиме их приближавамо формирању појма „природан број један“. Ту скривено егзистира релација еквипотенције, односно у наставнику стално лебди осјећај да он ученицима исказује став: Сви скупови који су еквипотентни скупу {•} имају једно једино заједничко својство, а то је број 1 (Пикула, Милинковић 2015: 38–136).

Како је примјена визуелних метода у настави математике у функцији остваривања постављених циљева и исхода, многа научна истраживања слабе резултате у учењу математике виде управо у изостанку визуализације јер „сазнајне“ радње које се зову мишљењем, према Р. Арнхајму, „нису привилегија менталних процеса изнад и изван опажања, већ су суштински састојци самог опажања... Под сазнајним радњама Арнхајм подразумијева све менталне радње укључене у примању, слагању и обради информација: чулно опажање, памћење, мишљење, учење... Не постоји ниједан мисаони процес који се не би могао наћи како дејствује, бар начелно, и у опажању. Визуелно опажање је визуелно мишљење“ (Arnhajm,1985: 20).

Под математичким мишљењем, у најширем смислу ријечи, подразумијева се апстрактно, логичко, стваралачко и критичко мишљење, односно мишљење којим се изграђују математички појмови, оперише тим појмовима и откривају релације међу њима, тј. правила која владају у одређеној области појмова.

Математички појмови примјењују се најчешће независно од практичних ситуација те се поставља питање која је врста опажајног модела најпогоднија да их одржи на њиховом апстрактнијем нивоу.

Уважавајући истраживања психолога према којима се око 80% информација у наставном процесу проноси визуелном компонентом, у почетној настави математике садржаји математичких појмова се конкретизују различитим материјалним објектима, односно наставним средствима, која представљају ”визуелни материјал” у процесу формирања основних математичких појмова. Њима се подстичу и унапређују одговарајуће способности и вјештине у области интелектуалног развоја, с обзиром на то да су перцептивни подаци стечени визуелизацијом подлога мишљењу ученика. Употреба визуелних наставних средстава темељи се на чињеници да су она мање апстрактна од вербалног исказа, а њиховим правилним коришћењем позитивно се утиче на квантитет, квалитет и трајност ученичких знања.

Да би се постигли очекивани исходи у области формирања математичких појмова и развијања математичког, првенствено логичког мишљења и расуђивања у млађим разредима основне школе, односно ”да би се садржаји, циљеви и задаци наставе математике успешно реализовали, потребно је да се деца сво време сусрећу са израдом математичких задатака различитих типова. Знање да се реши математички задатак представља најбољу карактеристику математичког мишљења ученика, као и ниво њиховог математичког образовања. Између математичких способности и знања да се реши математички задатак често стоји знак једнакости” (Дејић, 2000: 221).

У новије вријеме при обради текстуално задатих проблема посебан акценат се ставља на моделовање ситуације описане у тексту, те примјену математичких модела у рјешавању. Истраживања потврђују да се на тај начин код ученика развија боље разумијевање математичких концепата, односно да их моделовање учи разумијевању математичких проблема, уочавању чињеница, формулисању и рјешавању проблема који су резултат специфичних реалних ситуација, те развијању критичког и стваралачког мишљења (Милинковић, 2014: 91–102).

Модели представљају одређени структурални облик репрезентације, односно „материјал“ којим се могу изразити или побудити математичке идеје. Њима се детерминише процес истраживања математичких проблема и извор су значења математичких појмова и односа међу њима. Тенденција да се конструишу погодни модели као очигледна база у процесу учења математичких садржаја не искључује тежњу да се настава математике уздигне на ниво апстрактног. Напротив, употреба модела у почетној настави математике доприноси формирању прогресивне апстракције, која се ослања на чулно запажање конкретног, ментално запажање представа и математичко запажање.

Модели који „захтијевају“ иконичко представљање, односно графичку репрезентацију односа између величина у проблемском задатку подразумијевају сликовно (геометријско) приказивање или представљање,

којим се визуелизују битне карактеристике неког математичког проблема (Zech, 1999).

Посебан значај има иконичка представа у облику приказа или скице ситуације, при чему се графички приказ ситуације може сматрати помоћним средством у моделовању и рјешавању проблема.

Са моделима као облицима репрезентације у настави ученици се сусрећу већ у најмлађем школском узрасту.

Према истраживањима J. Новотне модел треба да испуњава сљедеће захтјеве:

– да буде јасан и једноставан;

– да активира мисаону активност ученика;

– да визуализује апстрактне информације из задатка и омогући ученицима креативну манипулацију пиктографским елементима;

– да нуди лаку оријентацију у задатку уз помоћ добро организованих композиција фигура и наглашава типичне особине и односе;

– да буде довољно флексибилан да омогући једноставну модификацију на различите проблеме у групи сродних проблема (Novotná, 1997: 105–109).

Значајне могућности визуелизације у разредној настави математике пружају математичке игре које представљају природан облик учења и развоја дјетета. Истраживања ефикасности примјене игре у разредној настави потврдила су да је учење кроз игру ефикасније од класичног поучавања, да утиче на развијање математичких способности и подстиче дивергентно мишљење. „Образовне“ математичке игре омогућавају различите конкретизације математичких појмова и структура, доприносе интензивирању наставних активности и ефикасности усвајања програмских математичких садржаја и, сходно томе, развијању математичког мишљења.

Према томе, развијање математичког мишљења подразумијева развијање способности за усвајање апстрактних појмова, а свако усвајање апстрактног појма почиње конкретним мишљењем: перцепцијом и стварањем представе. То подразумијева да на млађем школском узрасту, процес усвајања математичких појмова и рјешавања математичких задатака укључује одређени систем представљања или предочавања, односно употребу визуелних представа на степену који је прелаз између дословне, реалистичке репрезентације и симболичке, потпуно апстрактне репрезентације.

Слиједе примјери задатака којима се конкретизује примјена визуелних метода у рјешавању.

Примјер 1. Слика у функцији визуелизације

На жељезничку станицу стигло је 5 путничких возова. Сваки од њих је имао по 2 вагона којим су довезени путници. Колико је укупно вагона са путницима стигло у станицу?

$2 + 2 + 2 + 2 + 2 = 10$

или

$5 \cdot 2 = 10$

У станицу је стигло 10 вагона са путницима.

Примјер 2. Модел ваге у функцији визуелизације

Укупна маса три кутије од папира је 90 g. Колика је маса сваке кутије, ако је маса кутије облика коцке 3 пута мања од масе кутије облика квадра, а маса кутије облика ваљка 3 пута мања од укупне масе све три кутије?

На визуелном приказу уочавамо да је вага у равнотежи, односно да је маса кутије облика квадра једнака збиру маса кутија облика коцке и ваљка. Сходно томе је

$90 : 2 = 45$

$45 : 3 = 15.$

$90 : 3 = 30.$

Провјера: $15 + 30 + 45 = 90.$

Кутија облика коцке има масу 15 g, кутија облика ваљка 30 g, а кутија облика квадра 44 g.

Примјер 3. Модел правоугаоника у функцији визуелизације

У продавници је за три дана продато 72 пара обуће. Првог дана је продато три пута више пари него другог дана, а трећег дана колико првог и другог заједно. Колико пари обуће је продато сваког дана?

8 x = 72

x = 72 : 8

<u>x = 9</u>

I дан: 9 · 3 = 27

II дан: 9

III дан: 27 + 9 = 36

Првог дана је продато 27, другог 9, а трећег 36 пари обуће.

Примјер 4. Визуелни модел математичке игре

Дјечак и дјевојчица се играју „жмурке“. Да би пронашао другарицу, дјечак се мора помјерити до стабла које одређује количник бројева на бројевним сликама. Помјерајући црног „смјешка“ помјери дјечака до траженог стабла.

Ефективност учења заснованог на визуелизацији, осим квалитета и примјерености иконичке репрезентације умногоме зависи од индивидуалних карактеристика ученика. Према Шеитеру и сарадницима издвајају се сљедеће индивидуалне карактеристике ученика:

1. Когнитивне способности:

– визуелне компетенције: перципирање, интерпретирање, разумијевање и коришћење слике;

– визуелна писменост: способност декодирања слика, разумијевања и повезивања визуелних карактеристика репрезентације са интерпретацијом садржаја;

– предзнања о садржају (објекту) визуелног приказа: ученик са бољим предзнањем боље фокусира пажњу на релевантне информације;

– визуелно-просторне способности: способност менталне трансформације објекта у дводимензионалном и тродимензионалном свијету и мисаоног поимања промјена које настају након оваквих трансформација;

2. Когнитивни стил;

3. Преферирање визуелног приказа (Scheiter, 2009: 67–88).

Уз то је значајно напоменути да ученик при мишљењу мора истанчано да контролише односе својих појмова према чињеницама на које се ти појмови односе. Да би се постигла довољна општост, ти појмови морају да превазиђу посебне видове искустава из којих су узети. Али, упркос својој апстрактности, они морају и даље да одржавају битне одлике ствари на које се односе. Опасност занемаривања ове обавезе нарочито је велика у појмовима који своје примене не предочавају непосредно, него их замењују другим ликовима на апстрактнијем нивоу. То нарочито важи за бројеве (Arnhajm,1985: 172–185).

Методолошки приступ проблему истраживања

Предмет истраживања су визуелне репрезентације, односно иконички начин представљања информација из задатка и њихов утицај на резоновање и вршење рачунских процедура у рјешавању. Акценат је на визуелним наставним средствима, геометријским моделима који се користе у рјешавању аритметичких проблема и математичке игре које омогућавају визуелне конкретизације математичких појмова и структура.

Циљ истраживања је испитивање утицаја визуелних репрезентација на успјешност симболичког представљања и рјешавања математичких задатака, и сходно томе на развијање математичког мишљења.

Задаци истраживања:

1. Испитати успјешност рјешавања математичких проблема у зависности од визуелног предочавања информација из задатка.

2. Идентификовати методе које ученици примјењују у моделовању и рјешавању аритметичких проблема.

Хипотезе истраживања:

1. Ученици су најуспјешнији у рјешавању задатака датих у форми илустративне игре, а најмање успјешни када је визуелизација геометријским методама у питању.

2. Ученици се опредјељују за методу израчунавања (модел основних рачунских операција), методу дужи, методу правоугаоника и методу једначина.

У истраживање је било укључено 78 ученика из четири одјељења III разреда једне основне школе из Бијељине. Коришћене су метода теоријске анализе, дескриптивна метода и техника тестирања. За потребе истраживања „конструисан“ је тест знања који се састојао од 15 контекстуалних задатака. 5 задатака је имало визуелну представу проблемске ситуације (слика или цртеж), 5 задатака је имало захтјев за графичку репрезентацију односа између величина (геометријско приказивање), 5 задатака је било у форми игре илустративног типа.

Анализа и интерпретација резултата истраживања

Први истраживачки задатак односио се на испитивање успјешности рјешавања математичких проблема у зависности од визуелног предочавања информација из задатка. Како су у тесту биле заступљене три категорије задатака (према начину представљања варијабли из задатка и односа међу њима), емпиријске податке смо обрадили одвојено за сваку категорију те вршили међусобна упоређивања.

Табела која слиједи (табела 1) представља успјешност ученика на сваком појединачном задатку који је, уз текст којим је задат, имао визуелну представу проблемске ситуације у виду слике или цртежа. Сви задаци су пружали могућност за симболичко представљање и рјешавање аритметичким и алгебарским језиком, а први и четврти задатак и за примјену поступка пребројавања. Анализирајући нумеричке податке, уочавамо да су ученици били најуспјешнији у рјешавању првог задатка (80,77% тачних рјешења), док су најслабији резултат остварили у четвртом задатку (64,10% тачних рјешења). Када су у питању нетачна рјешења, најмање их је у петом (11,54%), а највише у четвртом задатку (23,08%). Истовремено, четврти задатак је рјешавао најмањи број ученика (12,82% нема рјешење), а први задатак највећи број ученика (3,85% нема рјешење). Анализа задатака с аспекта примјене метода и поступака у рјешавању упућује да су ученици били најуспјешнији у примјени методе пребројавања, мање успјешни у примјени модела основних рачунских операција, а најмање успјешни у примјени методе једначина.

Табела 1. Успјешност ученика на појединачним задацима (визуелизација сликом или цртежом)

		Задатак				
		1.	2.	3.	4.	5.
Тачно рјешење	f	63	57	59	50	61
	%	80,77	73,08	75,64	64,10	78,20
Нетачно рјешење	f	12	14	15	18	9
	%	15,38	17,95	19,23	23,08	11,54
Нема рјешења	f	3	7	4	10	8
	%	3,85	8,97	5,13	12,82	10,26
Укупно	f	78	78	78	78	78
	%	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Када је у питању категорија задатака која је „захтијевала“ геометријско предочавање односа међу варијаблама, у циљу ефикасније симболичке репрезентације, резултати су знатно испод очекиваних с обзиром да доминирају задаци са нетачним рјешењима (табела 2). Анализирајући задатке појединачно уочавамо да је највећи број ученика био неуспјешан у рјешавању четвртог задатка (55,13% нетачних рјешења), а најмањи у рјешавању трећег задатка (37,18% нетачних рјешења), док се успјешност ученика креће од 17,95% у петом до 30,77% тачних рјешења у другом задатку. Истовремено, велики број задатака није рађен и када је та категорија у питању евидентно је да је најмањи број ученика приступио рјешавању петог задатка (39,74% нема рјешење), а највећи рјешавању четвртог задатка (19,23% нема рјешење). С обзиром на то да наведени нумерички показатељи упућују на недовољну оспособљеност ученика за „геометријску визуелизацију“ у поступку рјешавања проблемских задатака, можемо претпоставити да нису имали искуства у процесу моделовања, односно креирања и коришћења модела у рјешавању проблема. Када су у питању задаци који немају тачно рјешење, примијетно је одсуство графичке репрезентације, те примјена методе једначина у симболичком представљању и рјешавању, док су у задацима који имају тачно рјешење доминантне аритметичке методе, те дуж као графичка репрезентација због једноставности предочавања односа међу варијаблама.

Табела 2. Успјешност ученика на појединачним задацима (визуелизација геометријским методама)

		Задатак				
		1.	2.	3.	4.	5.
Тачно рјешење	f	19	24	23	20	14
	%	24,36	30,77	29,49	25,64	17,95
Нетачно рјешење	f	41	37	29	43	33
	%	52,56	47,44	37,18	55,13	42,31
Нема рјешења	f	18	17	26	15	31
	%	23,08	21,79	33,33	19,23	39,74
Укупно	f	78	78	78	78	78
	%	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Табела која слиједи (табела 3) садржи нумеричке показатеље успјешности ученика на појединачним задацима који су дати у форми илустративне игре. Сви задаци су, када је у питању симболичка репрезентација, пружали могућност за примјену модела основних рачунских операција и модела једначина. Анализирајући квантитативне показатеље, уочавамо да су ученици били веома успјешни у рјешавању ове категорије задатака и то најуспјешнији у рјешавању трећег (89,74% тачних рјешења), а најмање успјешни у рјешавању петог задатка (70,51% тачних рјешења). С друге стране, веома је мали број задатака који нису рађени (1,28% у првом, 2,57% у трећем, 3,85% у другом, 5,13% у четвртом и 8,98% у петом задатку), што упућује на претпоставку да су ученици изузетно мотивисани за ову групу задатака, односно за примјену визуелизације и игровних активности у задацима. Када су у питању нетачна рјешења, евидентно је да их је највише у петом (20,51%), а најмање у трећем задатку (7,69%). У анализи примјене поступака и процедура у рјешавању задатака полазимо од чињенице да је у три задатка текст упућивао на примјену алгебарских, а у два на примјену аритметичких метода. Упркос томе, доминантнији су били поступци израчунавања у чијој примјени су ученици били знатно успјешнији него у примјени модела једначина.

Табела 3. Успјешност ученика на појединачним задацима (визуелизација илустративним играма)

		Задатак				
		1.	2.	3.	4.	5.
Тачно рјешење	f	67	61	70	59	55
	%	85,90	78,20	89,74	75,64	70,51
Нетачно рјешење	f	10	14	6	15	16
	%	12,82	17,95	7,69	19,23	20,51
Нема рјешења	f	1	3	2	4	7
	%	1,28	3,85	2,57	5,13	8,98
Укупно	f	78	78	78	78	78
	%	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Графиконом 1 представљени су емпиријски подаци за све три групе задатака у тесту, који су резултат примјене различитих визуелних средстава. Када је у питању утицај визуелних репрезентација на успјешност симболичког представљања и рјешавања математичких задатака, и сходно томе на развијање математичког мишљења, нумерички подаци показују да су ученици били најуспјешнији у рјешавању задатака у форми игре илустративног типа (80,00%), нешто мање успјешни у рјешавању задатака визуелизованих сликом или цртежом (74,36%), а најмање успјешни када је визуелизација геометријским методама у питању (25,64%). Истовремено, највећи број нетачно ријешених задатака је у категорији геометријске визуелизације (46,92%), мање у категорији визуелизације цртежом (сликом) (17,44%), а најмање у категорији илустративних игара (15,64%). Исти је случај и када су у питању задаци који нису рађени (геометријске методе 27,40%, слика или цртеж 8,20%, илустративне игре 4,36%).

Графикон 1. Успјешност ученика према средствима визуелизације

Посматрајући резулатате до којих смо дошли истраживањем, закључујемо да је прва хипотеза нашег истраживања потврђена и да су ученици, када је у питању визуелно предочавање информација из задатка, најуспјешнији у рјешавању проблема датих у форми илустративне игре, а најмање успјешни када је визуелизација геометријским методама у питању.

При рјешавању текстуално задатих проблема који су се могли ријешити на више начина, ученици су најчешће користили методу израчунавања (аритметичку), методу једначина (алгебарску), а веома ријетко методу дужи и правоугаоника (правоугаоник у функцији предочавања односа између варијабли). Тиме смо потврдили и другу хипотезу.

Закључак

Учење помоћу „опажајног апстраховања“[1] у настави математике базичног школског циклуса ослања се на одговарајуће визуелне представе којима се проблеми из математичког и реалног контекста конкретизују. Јединство визуелизације и схватања указује на чињеницу да се активно разумијевање везује за област опажања само ако је представа обликована тако да битне информације визуелно презентује. Како се математички појмови примјењују независно од практичних ситуација, поставља се питање која је врста визуелног модела најпогоднија да их одржи на апстрактном нивоу. Када је у питању настава математике у млађим разредима основне школе, најфункционалнији визуелни објекти су реалне слике, те геометријски модели с обзиром да се визуелизација често назива „геометријом мисли“. У том контексту, у овом раду смо жељели да испитамо успјешност рјешавања математичких и контекстуалних проблема у зависности од визуелног предочавања информација из задатка, те да идентификујемо методе које ученици примјењују у моделовању и рјешавању аритметичких проблема.

На темељу истраживања које смо провели можемо извести неколико битних закључака за почетну наставу математике, односно примјену визуелизације у стицању математичких знања и развијању математичког мишљења:

- У разредној настави математике неопходно је инсистирати на „кретању“ кроз све нивое апстракције, што подразумијева оспособљавање ученика за визуелизацију математичких и реалних ситуација којом ћемо их постепено водити ка симболичком репрезентовању и мишљењу.

- Имајући у виду успјешност ученика у рјешавању проблема задатих математичким играма илустративног типа, неопходно је подстицати наставнике на њихову фреквентнију примјену у настави математике, посебно када је у питању најмлађи узраст (први и други разред).

- С обзиром на низак ниво знања ученика из области моделовања, посебно када је у питању графичко (геометријско) репрезентовање конкретних проблемских ситуација, неопходно је системски радити на оспособљавању и мотивисању наставника за примјену различитих стратегија и модела у рјешавању задатака.

- Неопходно је да сваки наставник, осим теоријских и практичних знања, односно математичке и методичке оспособљености има развијену визуелну осјећајност која подразумијева обезбјеђивање богатог извора непосредних искустава у наставном процесу, која су темељ математичких сазнања и мишљења.

[1] Термин који користи R. Arnhajm [1].

Литература

[1] Арнхајм 1985: R. Arnhajm, *Vizuelno mišljenje – jedinstvo slike i pojma*, Beograd: Fond za izdavačku delatnost Univerziteta umetnosti u Beogradu.

[2] Арнхајм 1991: R. Arnheim, Perception, cognition and visualization. *Journal of Biocommunication,* 18 (2), 2–5.

[3] Беигри 1996: B. Baigrie, *Descartes scientific illustrations and 'la grande mécanique de la nature'*. In: B. S. Baigrie (Eds.), Picturing knowledge: Historical and philosophical problems concerning the use of art in science, 86–134. Toronto, ON: University of Toronto Press.

[4] Бен-Чаим и др. 1989: D. Ben-Chaim et al., The role of visualization in the middle school mathematics curriculum. *Focus on Learning Problems in Mathematics,* 11(1–2), 49–60.

[5] Дејић 2000: М. Дејић, *Методика наставе математике (разредна настава)*, Јагодина: Учитељски факултет.

[6] Делијиани 2009: E. Deliyianni et al., Pupils' visual representations in standard and problematic problem solving in mathematics: Their role in the breach of the didactical contract. *European Early Childhood Education Research Journal,* 17(1), 95–110.

[7] Зараицки 2004: P. Zaraycki, From visualizing to proving. *Teaching mathematics and its applications*, 23(3), 108–118.

[8] Зах 1999: F. Zech, *Grundkurs Mathematikdidaktik – Theoretische und praktische Anleitungen für das Lehren und Lernen von Mathematik*. Weinheim und Basel: Beltz Verlag.

[9] Милер 1986: A. I. Miller, *Imagery in scientifi thought*, Cambridge, MA: MIT Press.

[10] Милинковић 2013: Д. Милинковић, *Методика математичког моделовања за разредну наставу*, Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

[11] Милинковић 2014: Д. Милинковић, „Примјена метода математичког моделовања у почетној настави математике", у зборнику радова са Научног скупа *Наука и глобализација*, **Пале:** Универзитет у Источном Сарајеву **Филозофски факултет Пале, 91–102.**

[12] Новотнá 1997: J. Novotná, *Phenomena Discovered in the Process of Solving Word Problems*. In: M. Hejny and J. Novotna (Eds.), Proceedings ERCME 97, 105–109. Praha: Prometheus.

[13] Павио 1974: A. Paivio, Language and knowledge of the world. *Educational Researcher,* 3(9), 5–12.

[14] Пикула, Милинковић 2015: М. Пикула, Д. Милинковић, *Методика почетне наставе математике*, Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

[15] Шарма 1985: M. C. Sharma, Visualization. *Math Notebook*, 4(5–6), 1–2.

[16] Шеитер и др. 2009: K. Scheiter et al., *Theoretical and Instructional Aspects of Learning with Visualizations*, In: R. Zheng, Cognitive Effects of Multimedia Learning, (67–88). Hershey, New York: Information Science Reference.

[17] Тервел и др. 2009: J. Terwel et al., Are representations to be provided or generated in primary mathematics education? Effects on transfer, *Educational Research and Evaluation*, 15 (1), 25–44.

[18] Филипс и др. 2010: L. Philips et al., *Visualization in Mathematics, Reading and Science Education*, Dordrecht Heidelberg London New York: Springer.

[19] Хабре 1999: S. Habre, Visualization enhanced by technology in the learning of multivariable calculus. *International Journal of Computer Algebra in Mathematics Education*, 8(2), 115–130.

[20] Хортин 1982: J. A. Hortin, A need for a theory of visual literacy. *Reading Improvement,* 19(4), 257–267.

Ирина Р. Милутиновић*
Универзитет „Џон Незбит“
Факултет за културу и медије Београд

DOI 10.7251/ZRNETOM11510343M

Прегледни рад

РЕФОРМА МЕДИЈСКОГ СИСТЕМА У ТРАНЗИЦИЈИ У КОНТЕКСТУ ЕВРОПСКЕ ДИРЕКТИВЕ О АУДИО-ВИЗУЕЛНИМ МЕДИЈСКИМ СЕРВИСИМА: ПРИМЕР РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

1. Увод

Чланство у Савету Европе и кандидатура за пријем у чланство у Европској унији обавезују надлежне институције Републике Србије да у домаћем законодавном систему имплементирају и примене оне прописе Европске уније који чине *Acquis Communitaire* у аудио-визуелној области. Поред институционално обавезујућег карактера, европска пракса или европски стандарди у аудио-визуелној области, за медијско законодавство Републике Србије имају значај утолико што представљају уједно и највише професионалне стандарде који су познати у друштвима европске демократске традиције. Стога би њихово консултовање у домаћој медијској регулативи и пракси требало да осигура трансформацију домаћег медијског система у складу са највишим вредностима како демократске тако и професионалне артикулације интереса у аудио-визуелној области.

Најзначајнији документ савремене европске медијске регулативе у области електронских медија је Директива о аудио-визуелним медијским сервисима (Audiovisual Media Services (AMS) Directive). Поменута Директива опсежно дефинише правац развоја савремених аудио-визуелних сервиса и поставља оквир њихове регулативе у дигиталном технолошком добу. Будући да Директива АВМС чини *Acquis Communitaire* у аудио-визуелној области, дакле правну тековину Европске уније која одражава правне и политичке принципе европских интеграција, имплементација и примена њених одредби имају обавезујући карактер – како за државе чланице ЕУ, тако и за медијске системе у транзицији и њихова национална законодавства. Одредбама саме Директиве предвиђена је обавеза држава чланица и кандидата за чланство у Европској унији да, у оквиру националних законодавстава, и на начин који је примерен особеном правном систему одређене државе (којим се, дакле, омогућава њена примењивост имајући у виду специфичности и традицију аутентичних националних законодавстава), одговарајућим прописима осигурају имплементацију и примену одредби Директиве. Поред

* E-mail: irina.milutinovic@gmail.com

Директиве, европски стандарди у области аудио-визуелних услуга описани су у низу докумената,[1] чије су одредбе у претходном периоду биле више или мање обухватно и успешно заступљене у медијској пракси и законодавству Републике Србије. Такође, поред регулаторних, државе чланице и кандидати за чланство у ЕУ су у обавези да подстичу и одговарајуће механизме саморегулације у областима које координира ова директива.

2. Директива АВМС

Директива о аудио-визуелним медијским сервисима (Директива АВМС) је регулаторни документ Европске уније, у којем су садржани принципи Савета Европе о релевантним питањима аудио-визуелне области и који је обавезујући у области свих аудио-визуелних медијских услуга. Директива је први пут усвојена 1989. године, под називом Конвенција о прекограничној телевизији.[2] Европска комисија је потом усвојила Директиву у ревидираној форми, децембра 2007. (када је овај документ добио нови назив – Директива о аудио-визуелним медијским сервисима[3]) и затим у марту 2010. године[4].

---

[1] Документи наведени и описани у: Милутиновић Ирина (2012): „Хармонизација националних прописа са европским регулаторним оквиром у области радио-дифузије у Србији“, *Српска политичка мисао*, Београд: Институт за политичке студије, 382–386.

[2] Директива 89/552/ЕЕС Европског парламента и Савета од 3. октобра 1989. о координацији одређених одредби прописаних законом, уредбом или управним поступком у државама чланицама у вези са пружањем услуга аудио-визуелних медија (Директива о услугама аудио-визуелних медија), објављена је у *Службеном листу L 298*, 17. 10. 1989. (Council Directive 89/552/EEC of 3 October 1989 on the coordination of certain provisions laid down by Law, Regulation or Administrative Action in Member States concerning the pursuit of television broadcasting activities *OJ L 298, 17/10/1989)*. ‹http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2007:332:0027:01:EN:HTML.›, 03.03.2013.

[3] Audiovisual Media Services Directive (AVMSD) – Directive 2007/65/EC of the European Parliament and of the Council of 11 December 2007, *Official Journal L 332, 18/12/2007 P. 0027 – 0045*; ‹http://ec.europa.eu/avpolicy/reg/tvwf/index_en.htm.›. 03.03.2013.

[4] Нова Директива 2010/13/ЕУ Европског парламента и Савета ЕУ од 10. марта 2010. године, о аудио-визуелним медијским сервисима објављена је у *Службеном листу* 15. априла 2010. (Directive 2010/13/EU of the European Parliament and of the Council of 10 March 2010 on the coordination of certain provisions laid down by law, regulation or administrative action in Member States concerning the provision of audiovisual media services – Audiovisual Media Services Directive, *Official Journal L 095, 15/04/2010 P. 0001 – 0024)*. - ‹http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2010:095:0001:01:EN:HTML.›. 03.03.2013.

Дефинисање циљева Директиве о аудио-визуелним медијским сервисима произашло је из императива европских економских, политичких и културних интеграција који су одређени још у Уговору о оснивању Европске економске заједнице (ЕЕЗ). Како је предвиђено Уговором, ступање у процес европских интеграција захтевало је успостављање ближих односа између европских држава и развијање механизама тешње уније између народа Европе, осигуравајући њихов економски и друштвени напредак путем заједничке акције ка уклањању баријера које деле Европу и подстичући стално унапређивање услова живота њених народа.[5] Директива АВМС осмишљена је ради остварења интеграција у европској аудио-визуелној области, као њихов инструментариј. У том смислу, идентификовани су приоритетни задаци Директиве АВМС: она одређује средства и прописује регулаторне механизме којима се омогућава олакшано емитовање аудио-визуелних програма преко европских државних граница, и то применом јединственог система правила о производњи и емитовању програма. Тиме је функција Директиве АВМС одређена превасходно декларисаним интересом земаља чланица ЕУ да се разраде модели успостављања и функционисања заједничког тржишта у европском радиодуфузном етру, омогући уклањање препрека између држава чланица за слободно кретање аудио-визуелних услуга и успостави систем који осигурава да конкуренција на заједничком тржишту буде ненарушена (Милутиновић 2013: 395). Уређујући област радиодифузне трансмисије, Директива прописује мере којима се осигурава транзиција са националног тржишта ка тржишту заједничке продукције и дистрибуције. Пренос аудио-визуелних медијских садржаја регулише се одредбама којима Директива АВМС настоји да обезбеди и гарантује оптималне услове за конкурентност и правну сигурност за европске медијске услуге, уз поштовање културних и језичких различитости.[6] Дакле, Директива предвиђа механизме успостављања правичне конкуренције и заштите јавног интереса у домену европских аудио-визуелних медијских услуга. Ово подразумева и мере којима се онемогућава потенцијални покушај неке европске државе да ограничи реемитовање или примање емитованог програма других држава чланица ЕУ.

Поред наведеног, значајан део Директиве о аудио-визуелним медијским сервисима посвећен је перформансама посредовања медијског

[5] Чланови 57 (2) и 66 Уговора о оснивању Европске економске заједнице: Treaty establishing the European Economic Community (TEEC), (Treaty of Rome) on 25 March 1957, Roma.

[6] Directive 2010/13/EU of the European Parliament and of the Council of 10 March 2010 on the coordination of certain provisions laid down by law, regulation or administrative action in Member States concerning the provision of audiovisual media services – Audiovisual Media Services Directive, *Official Journal L 095, 15/04/2010 P. 0001 – 0024,* (4).

садржаја новим, дигиталним технологијама. Судећи по стандардима које наглашава Директива АВМС, стратешко промишљање јединственог развоја европске аудио-визуелне сфере и њене регулативе у будућности треба да буде усредсређено на изазове које доноси дигитална ера. Директива приступа аудио-визуелним медијским услугама уважавајући динамику инфраструктурних промена које су својствене савременим информационим и комуникационим технологијама. Директива даје посебно значајан допринос у трансформисању савремених аудио-визуелних медијских сервиса сходно условима дигиталног технолошког доба и детерминише правце њиховог регулисања у новим условима. Наиме, Директива прописује норме у вези са увођењем и легализовањем нових аудио-визуелних медијских сервиса на захтев. Такође, Директива предвиђа диверсификовање гломазних радиодифузних установа формалним раздвајањем емитера односно давалаца аудио-визуелних медијских услуга и оператора телевизијских радиодифузних мрежа, које се мора уредити и спровести по закону.

Произлази да је, ради успостављања стабилног и јединственог регулаторног оквира који би омогућио пословање аудио-визуелних медијских сервиса у складу са тржишним и демократским принципима интегрисане Европе, у националним законодавствима нужно спровести темељну имплементацију и доследну примену одредби Директиве АВМС. Такође, поред регулаторних докумената какви су националне медијске стратегије и закони у које одредбе Директиве АВМС треба да буду функционално инкорпориране и примењене, неопходно је да њени стандарди буду уважавани и у домену цивилног сектора односно дерегулаторне равни.

3. Заступљеност стандарда Директиве АВМС у медијској регулативи Републике Србије

Имплементацијом и применом одредби Директиве АВМС у медијској регулативи Републике Србије нормира се једна значајна област друштва и културе која је у дужем периоду била непотпуно и неконсеквентно уређена. Доношење Закона о електронским медијима, Закона о јавним медијским сервисима и Закона о јавном информисању и медијима средином 2014. године означава искорак у другу фазу демократске трансформације овог медијског система у транзицији. Истини за вољу, нека питања функционисања медијског система Србије већ су успешно усаглашавана с европским регулаторним оквиром у периоду од 2000. до 2014. године (в. Милутиновић 2012: 386–394). Транзиција у овој области започета је 2000. године, стављањем ван снаге недемократских закона наслеђених из претходног периода и потом доношењем регулаторних аката у које су уграђени бројни европски стандарди (Закон о радио-дифузији, Закон о јавном

информисању Републике Србије, Закон о оглашавању, Закон о електронским комуникацијама).[7] Усвајањем ових аката начињени су први искораци у процесу демократске трансформације целокупне радиодифузне делатности у Србији: покретање власничке диверсификације медијског тржишта, сходно европским стандардима; увођење независних регулаторних тела (РРА, РАТЕЛ); трансформисање државних радио-телевизија у медијски модел јавне радио-дифузије.[8] Затим, измене и допуне Закона о радио-дифузији усклађене су с Директивом о аудио-визуелним медијским сервисима, у домену: јасног дефинисања онлајн медијских услуга; увођења термина „аудио-визуелна комерцијална комуникација"; обезбеђења правила да се сви медији и радиодифузни сервиси придржавају принципа земље порекла и заштите плурализма.[9]

Од нарочитог значаја за отпочињање демократске трансформације система електронских медија у Републици Србији на почетку другог миленијума било је увођење независног националног регулаторног тела одговорног за спровођење закона и темељних вредности Директиве (Републичка радиодифузна агенција – РРА), чиме се Србија формално ускладила са европским правом. Наиме, независна регулаторна тела сматрају се најзначајнијим достигнућем демократских друштава савремене Европе у домену регулисања медијске сфере, будући да представљају највише ауторитете припадајуће цивилном сектору – те из области аудио-визуелних услуга формално искључују политички утицај.[10] Законом о радио-дифузији из 2002. године успешно је имплементиран овај европски стандард и формално задовољен захтев европског права изражен у Директиви, да свака држава чланица обезбеђује независност националног регулаторног тела одговорног за спровођење Директиве. Овим су језгром српског регулаторног тела у области радио-дифузије постале две институције: Републичка радиодифузна агенција (РРА) и Републичка агенција за телекомуникације (РАТЕЛ)[11], међу којима су – сходно европским стандардима – предвиђени инструменти

[7] Закон о радио-дифузији, „Сл. гласник РС" бр. 42/2002, Закон о јавном информисању, Сл. гласник РС бр. 43/2003, Закон о оглашавању, „Сл. гласник РС" бр. 79/2005, Закон о електронским комуникацијама, „Службени гласник" РС, бр. 44/2010.

[8] Закон о радио-дифузији, „Сл. гласник РС" бр. 42/2002.

[9] Према: Медијска студија на српском језику, COWI Consortium, 2010, бр. 2.3 Анекс 1 до 5.2.

[10] Регулаторни органи у медијима могу бити конвергентни, потпуно независни или контролисани од стране државе. Смисао независног регулаторног тела је у укидању политичке контроле над електронским медијима, чиме се, практично, влада, парламент и друге политичке институције лишавају ингеренција у кључним питањима развоја и контролисања радиодифузног система.

[11] Постоји и треће независно регулаторно тело у медијском систему Србије, и то је саморегулаторни Савет за штампу.

ефикасније сарадње у сусрет изазовима преласка на дигитално емитовање програма у блиској будућности.

О почетним реформским корацима оствареним у овом делу медијског система Србије и његове регулативе, позитивно се изразила Европска комисија у свом извештају 2009. године. У пракси је, међутим, прву фазу демократске трансформације медијског система Србије обележило споро и неконсеквентно остваривање закона, чак и његово често кршење. Стога је у посматраном периоду (2000–2014) стручна јавност маркирала неколико приоритета (идентификујући их као необављене транзиционе послове), које је било неопходно обухватити решењима новог регулаторног оквира – како би следећа фаза медијске реформе била спроведена доследно и темељно. Дакле, приоритети демократске трансформације медијског законодавства Р. Србије у складу са стандардима ЕУ – идентификовани су претежно као питања која су остала нерешена (или неконсеквентно решена) у првој фази медијске транзиције. Издвајамо неколико таквих приоритетних питања и задатака за законодавца и стручну јавност, чијом регулацијом је требало превазићи мањкавости медијских закона важећих до 2014. године и трасирати другу фазу медијске трансформације у Републици Србији:

а) у домаћим регулаторним актима превазићи терминолошку, функционалну и институционалну неусаглашеност са европским стандардима, и то на начин да домаћа медијска регулатива уважава и одражава технолошки развој медија како је то заступљено у Директиви АВМС;

б) одређеним законским инструментима обезбедити и гарантовати спровођење приватизације медија у Републици Србији у прописаним роковима, односно успешно окончати процес тзв. повлачења државе из медија;

ц) целисходним регулаторним мерама спречити недозвољену медијску концентрацију односно обједињавање власништва над медијима, у циљу заштите медијског плурализма као инструмента заштите интереса демократски структуриране јавне сфере.

Поред поменутих изазова, пред регулаторним институцијама Републике Србије нашла су се и друга значајна питања, која важећим мерама нису била обухваћена на начин који би осигуравао њихову ефикасну примењивост у пракси. Такво је било, на пример, питање финансирања јавног медијског сервиса. Поред наведених приоритета трансформације домаћег система електронских медија, сет нових медијских закона требало је да следи и одговори динамичном технолошком развоју у области медијских услуга, проширења тржишта, и обезбеди ваљану подршку за промене које доноси дигитализација медија.

Успешност нових, дакле позитивних прописа[12] у домаћем медијском систему и њихове друштвене последице, биће могуће анализирати на емпиријским основама у предстојећим годинама. Текст који следи посвећен је анализи: како је први од маркираних приоритета трансформације система електронских медија и његове регулативе усаглашен са Директивом АВМС у Закону о електронским медијима који је донет средином 2014. године.

3.1. Терминолошко, функционално и институционално усаглашавање са европским стандардима

Године 2011. донет је документ Стратегија развоја система јавног информисања у Републици Србији до 2016. године, у којој је Директива АВМС декларативно идентификована као „камен темељац“ за израду ове медијске стратегије[13]. Међутим, стручна јавност је упозорила на чињеницу да овај регулаторни документ одступа од одредби Директиве, не само у материјалним питањима, него чак и у терминолошким одређењима. Првенствено, поменута Медијска стратегија медије одређује са превазиђеним значењем јавних гласила, установа и система јавног информисања, не уважавајући потребу редефинисања појма у складу са преференцијама дигиталне средине. Стога се – као елементарна претпоставка отварања ваљане дискусије о релевантним питањима медијске регулативе – наметнуо задатак редефинисања појма медија, како је то, уосталом, заступљено у овом документу европске медијске политике. Регулаторни оквир требало је, дакле, да усвоји и примени другачији приступ електронским медијима, прецизно их дефинишући као аудио-визуелне медијске сервисе. Аудио-визуелни медијски сервис у овој Директиви дефинисан је као „сервис који је под уређивачком одговорношћу даваоца медијске услуге, чија је главна сврха пружање програма најширој јавности помоћу електронских комуникационих мрежа, ради информисања, забаве и образовања; такав сервис је телевизијска радио-дифузија или аудио-визуелни медијски сервис на захтев, и аудио-визуелна комерцијална комуникација”.[14] Притом је из одређења појма аудио-визуелних медијских

[12] Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14; Закон о јавним медијским сервисима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14; Закон о јавном информисању и медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14.

[13] Стратегија развоја система јавног информисања у Републици Србији до 2016. године, „Службени гласник РС“ бр. 75/11.

[14] Directive 2010/13/EU of the European Parliament and of the Council of 10 March 2010 on the coordination of certain provisions laid down by law, regulation or administrative action in Member States concerning the provision of audiovisual media services – Audiovisual Media Services Directive, *Official Journal L 095, 15/04/2010 P. 0001 – 0024*, Article 1 (a).

сервиса искључен било какав вид приватне електронске преписке или други садржаји и сервиси чија главна сврха није емитовање програма.[15]

Дакле, Директива АВМС диференцира два модела аудио-визуелних медијских сервиса: линеарни односно модел традиционалног телевизијског емитовања, и нелинеарни сервис односно „услугу на захтев“ као што су *video-on-demand* и аудио-визуелни садржаји пласирани путем интернета или мобилне телефоније. Другим речима, телевизијска радио-дифузија или телевизијско емитовање одређено је као линеарни аудио-визуелни медијски сервис који пружа давалац медијске услуге (емитер) за гледање програма на основу одређеног програмског распореда; док је аудио-визуелни медијски сервис на захтев по својој конфигурацији нелинеарни – због тога што омогућава гледање програма у тренутку избора корисника и то на његов лични захтев и на основу програмског каталога.[16] Директива овим даје и допринос терминологији комуниколошке науке, јер разграничавајући моделе аудио-визуелних медијских сервиса у савремености практично неутрализује прогнозе о одумирању „старих медија“ услед прожимања медија с новим технологијама.[17]

Закон о електронским медијима[18] донет 2014. године, у својим терминолошким одређењима напокон одражава технолошки развој на начин како је то предвиђено Директивом АВМС. Примера ради, у члану 4 Закон дефинише:

„1) електронски медиј је програм, односно програмски садржај радија и телевизије, као и програмски садржај доступан на захтев путем мрежа електронских комуникација и садржај електронског издања;

2) медијска услуга је аудио-визуелна медијска услуга и медијска услуга радија;

3) аудио-визуелна медијска услуга је услуга пружања аудио-визуелних програмских садржаја неограниченом броју корисника, путем електронских комуникационих мрежа, са уређивачком одговорношћу пружаоца услуге, у виду телевизијског емитовања, аудио-визуелне медијске услуге на захтев, као и аудио-визуелна комерцијална комуникација;

(…)“.[19]

---

[15] *Ibid*. (22)

[16] *Ibid*, Article 1 (e), (g).

[17] „ Увођење дигиталне технологије емитовања телевизијских програма, поред техничке оптимизације која се огледа у могућности преношења десет уместо једног програма кроз један сигнал, уз знатно квалитетнији тонски и видео запис, омогућава и фундаменталну промену у моделу рецепције аудио-визуелних медијских садржаја – који такозваном услугом на захтев парира аналогном преузимању садржаја контролисаног програмском шемом“ (в. Милутиновић 2013: 39).

[18] Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14.

[19] Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14, čl. 4.

У складу с одредбама Директиве АВМС, Закон о електронским медијима надаље одређује:

10) телевизијско емитовање (линеарна аудио-визуелна медијска услуга) је услуга коју пружалац аудио-визуелне медијске услуге обезбеђује ради истовременог праћења програма на основу програмске шеме;

11) аудио-визуелна медијска услуга на захтев (нелинеарна аудио-визуелна медијска услуга) је услуга коју пружалац аудио-визуелне медијске услуге обезбеђује ради праћења програма у периоду који одабере корисник, на свој захтев, на основу каталога програма чији избор и организацију врши пружалац;

12) аудио-визуелна комерцијална комуникација су слике са или без звука намењене непосредном или посредном препоручивању роба, услуга или својстава правног или физичког лица у вези са делатношћу коју то лице врши у циљу стицања добити, у замену за новчану или другу накнаду или из самопромотивних разлога (нпр. телевизијско оглашавање, спонзорство, телевизијска продаја и пласирање производа);

(...)“.[20]

Како је напред поменуто, Законом о изменама и допунама Закона о радио-дифузији из 2005. године нека од наведених одређења су дотакнута.[21] Међутим, пружање аудио-визуелних медијских сервиса на захтев отворило је нова питања медијске регулације и потребу да се и та друга питања темељно и доследно обухвате прецизним одредбама регулаторног оквира који је усаглашен са Директивом АВМС. Наиме, „Директивом о аудио-визуелним медијским сервисима предвиђена су два нивоа система правила: посебна правила за линеарне и нелинеарне сервисе. Основни скуп регула заснива се претежно на регулативи којом је уређено функционисање традиционалних аудио-визуелних медијских сервиса, и представља захтеве које морају да поштују сви аудио-визуелни медијски сервиси; а односи се на идентификацију провајдера, вођење рачуна о јавном интересу приликом преноса извештаја, заштити малолетника, те низ правила у области оглашавања, спонзорства, пласмана производа, ТВ продаје, и друго“ (в. Милутиновић 2013: 398–399). Посебно, Директива предвиђа да је држава дужна да пропише и гарантује спровођење одређених мера које произлазе из специфичности техничко-технолошких перформанси нових аудио-визуелних медијских сервиса.

Како Закон о електронским медијима третира поменута питања? Најпре да подсетимо да, у одељку „Опште одредбе о медијским услугама“, Закон прописује да према начину пружања медијске услуге могу бити: „1) линеарне медијске услуге и 2) медијске услуге на захтев, а према садржају: 1)

[20] Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14, čl. 4.

[21] Закон о изменама и допунама Закона о радио-дифузији, „Службени гласник РС“ бр. 76/2005.

опште медијске услуге, које обухватају информативне, образовне, културне, научне, спортске, забавне и друге програмске садржаје, 2) специјализоване медијске услуге, које у целини обухватају истоврсне програмске садржаје (спортски, културни, музички, образовни, дечији, забавни или др.), 3) у целости посвећене телевизијској продаји или самопромоцији.“[22] Као врсте пружалаца медијских услуга, Закон идентификује: установе јавног медијског сервиса; комерцијалне пружаоце медијске услуге, и пружаоце медијске услуге цивилног сектора.[23]

Када је реч о одредбама које се односе на све медијске услуге (линеарне и „на захтев“), Закон предвиђа низ општих обавеза које пружалац медијске услуге има да испуни у односу на програмске садржаје.[24] При томе, Закон прописује и посебне техничке обавезе, затим обавезу да се медијска услуга пружа на начин којим се поштују људска права а нарочито достојанство личности, спроводи забрана говора мржње, као и заштита права особа са инвалидитетом, те заштита ауторских и сродних права“, и предвиђа одговорност за програмски садржај.[25]

У домену аудио-визуелне комерцијалне комуникације, Закон прописује опште обавезе и одговорности аудио-визуелног сервиса и придружује им одредбе у којима се примењени стандарди Директиве у вези са рекламирањем, телешопингом и спонзорисањем аудио-визуелних медијских сервиса и програма, на начин да либерализује правила која се тичу оглашавања на телевизији, ТВ продаје и пласмана производа. То су одредбе у вези са спонзорством и пласирањем робе, али Закон предвиђа и примењивање прописа о оглашавању „ако другачије није уређено овим законом“.[26]

[22] Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14, чл. 43.

[23] Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14, чл. 44.

[24] „(...) да обезбеди слободно, истинито, објективно, потпуно и благовремено информисање; пренесе саопштења органа јавне власти хитне природе која се односе на угроженост живота, здравља, безбедности или имовине; допринесе подизању општег културног и образовног нивоа грађана; не пружа програмске садржаје који истичу и подржавају наркоманију, насиље, криминално или друго неозвољено понашање, као и садржаје који злоупотребавају лаковерност гледалаца и слушалаца; поштује забрану политичког оглашавања ван предизборне кампање (...); стране програмске садржаје намењене деци предшколског узраста синхронизује на српски језик или језике националних мањина; наградна такмичења спроводи правично, уз објављивање јасних правила о тим садржајима и јавно обећаној награди; обезбеди квалитетан програм у погледу садржаја са техничког становишта, примењујући међународне и националне стандарде.“ - Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14, чл. 47.

[25] Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14, чл. 48–54.

[26] Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14, чл. 56–59.

Поред општих, Закон о електронским медијима доноси и низ одредби којима се јасно диференцирају обавезе и деловање медијских услуга на захтев и линеарних медијских услуга, у складу са Директивом АВМС. У члану 61 и 62, Закон прописује одредбе које се примењују само на деловање медијских услуга на захтев, и то у домену заштите малолетних лица и европских аудио-визуелних дела:

„Медијска услуга на захтев која може да шкоди физичком, менталном или моралном развоју деце и омладине, чини се недоступном на начин који обезбеђује да је малолетници у уобичајеним околностима неће чути ни видети (на пример, као заштићена услуга са условним приступом).“[27]

Одредбе Закона које се односе само на линеарне медијске услуге обухватају питања: приступа најважнијим догађајима; обавезе удела европских аудио-визуелних дела; европских аудио-визуелних дела независних продуцената; телевизијског оглашавања и телевизијске продаје; заштите малолетних лица; пружања медијске услуге на сопственом језику; сопствене продукције.[28] За реализацију јединственог европског аудио-визуелног простора, од посебног су значаја одредбе којима се прописује удео европских аудио-визуелних дела у емитованом програму. Наиме, Директива АВМС промовише производњу и дистрибуцију европских аудио-визуелних дела, и обухвата низ конкретних питања у вези са квотом сопствене продукције и квотом за европску независну продукцију. У складу са одредбама Директиве, Закон у члану 65 прописује да је „пружалац услуге телевизијског емитовања дужан да обезбеди да европска аудио-визуелна дела учествују са више од 50 одсто у укупном годишње објављеном програму“, а када је реч о европским аудио-визуелним делима независних продуцената („европским радовима“ које су створиле продукцијске куће независне од самих медија), Закон прописује да је „пружалац услуге дужан да обезбеди да европска аудио-визуелна дела независних продуцената учествују са најмање 10 одсто у годишње објављеном програму“[29], чиме се у потпуности усаглашава са европским стандардом.[30]

Притом, Директива АВМС је редефинисала и сам појам програма, који одређује као „скуп покретних и непокретних слика са или без звука

[27] Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14, чл. 61.

[28] Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14, чл. 64–71.

[29] Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14, чл. 66.

[30] Directive 2010/13/EU of the European Parliament and of the Council of 10 March 2010 on the coordination of certain provisions laid down by law, regulation or administrative action in Member States concerning the provision of audiovisual media services – Audiovisual Media Services Directive, *Official Journal L 095, 15/04/2010 P. 0001 – 0024*, Article 1 (n), 17.

који представља индивидуални део у оквиру распореда или каталога који је установио провајдер медијског сервиса и чији се облик и садржај могу упоредити са обликом и садржајем телевизијског емитовања".[31] Евидентно је да Закон о електронским медијима усваја и примењује ову одредницу у члану 4 ст. 4.[32] Такође, у претходној дефиницији појма програма, видљиво је да Директива доноси и значајну промену у домену производње и трансмисије програмског садржаја, и то на тај начин што предвиђа диференцирање произвођача од преносника аудио-визуелних медијских садржаја. Произвођачи медијских садржаја у Директиви су означени као „провајдери" односно „емитери". Они задржавају уредничку контролу над програмским садржајем. С друге стране, даваоци медијских услуга – такозвани оператори – су одвојена предузећа „емисионе технике и веза" која поседују мултиплексе и продају своје услуге емитовања, и то према новом принципу дозвола и договору о зони покривања. Овим се произвођачи садржаја односно програма ослобађају брига о инвестицијама у емисионој инфраструктури, али постају обавезни да услуге емитовања плаћају према тржишним условима. Подсећамо да је формално раздвајање давалаца аудио-визуелних медијских услуга (емитера) и оператора телевизијских радиодифузних мрежа у Републици Србији отпочело оснивањем Јавног предузећа „Емисиона техника и везе" 2009. године, а на основу Закона о изменама и допунама Закона о радио-дифузији (2005) који је увођењем термина „оператор" омогућио примену поменутих одредби Директиве у домаћој регулаторној пракси.[33] Међутим, тек Закон о електронским медијима прецизно и потпуно дефинише надлежности ова два сектора аудио-визуелне медијске делатности:

---

[31] Directive 2010/13/EU of the European Parliament and of the Council of 10 March 2010 on the coordination of certain provisions laid down by law, regulation or administrative action in Member States concerning the provision of audiovisual media services – Audiovisual Media Services Directive, *Official Journal L 095, 15/04/2010 P. 0001 – 0024*, Article 1 (b). 4)

[32] „ Програмски садржај су информације, идеје и мишљења као и ауторска дела у звучном облику (у даљем тексту: аудио садржај), односно у облику покретних слика са или без звука (у даљем тексту: аудио-визуелни садржај) које представљају појединачну ставку у програму и доступне су јавности путем електронских медија ради информисања, забаве, образовања и др.". - Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије" бр. 83/14, чл. 4, ст. 4.

[33] „16) Оператор КДС или сателитске станице (у даљем тексту: „Оператор"): физичко или правно лице које мора бити организовано као посебан правни субјект у односу на емитера, а које гради, поседује или експлоатише КДС или сателитску станицу за пренос радио или телевизијског програма од емитера до пријемних уређаја". - Закон о изменама и допунама Закона о радио-дифузији, „Службени гласник РС" бр. 76/2005, чл. 1.

„6) пружалац медијске услуге је физичко или правно лице које има уређивачку одговорност за избор аудио-визуелног садржаја аудио-визуелне медијске услуге, односно аудио садржаја медијске услуге радија и које одређује начин организације садржаја;

(...)

8) оператор електронске комуникационе мреже за дистрибуцију медијских садржаја (у даљем тексту: оператор) је лице које обавља или је овлашћено да обавља електронску комуникациону услугу дистрибуције медијских садржаја;

(…)“.[34]

Нови Закон о електронским медијима, такође, темељно усаглашава своје одредбе са Директивом АВМС у домену увођења новог система издавања дозвола за пружање медијских услуга, с обзиром на спровођење технолошког пројекта планирања и увођења дигиталног емитовања аудио-визуелних програма у Европи и развоја нових технолошких платформи.[35] Тако је, као један од добрих примера усаглашености са стандардима Директиве које предвиђа Закон о електронским медијима, прописано оснивање нове регулаторне институције – Регулаторног тела за електронске медије (РЕМ), коме је, између осталог, поверен надзор над поменутим пословима. Заправо, овај закон предвиђа да новоименовано Регулаторно тело за електронске медије задржи континуитет Републичке радиодифузне агенције.[36] По Закону о електронским медијима, Регулаторно тело за електронске медије основано је као „самостална независна регулаторна организација са својством правног лица, која врши јавна овлашћења у циљу: делотворног спровођења утврђене политике у области пружања медијских услуга у Републици Србији;

[34] Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14, чл. 4, ст. 6 и 8.

[35] Значајна целина Директиве АВМС посвећена је питањима дигитализације. Кроз одредбе Директиве АВМС Европска унија изражава јединствени поглед на будућност дигиталних медија у Европи, и промовише особене вредности: културу толеранције, забрану говора мржње, афирмише принцип новинарске тајне; препоручује заштиту достојанства новинарске професије. Спровођење процеса дигитализације обавезно је једнако за развијене и земље у транзицији, на основу договора у Европској унији и Савету Европе. Увођење дигиталне радио-дифузије у Европи, Африци и делу Азије, договорено је на Регионалној конференцији о радио-комуникацијама Међународне уније за телекомуникације (ИТУ), која је одржана у Женеви, јуна 2006. године (ИТУ РРЦ06). На конференцији је договорено да прелазак са аналогног на дигитално емитовање у дефинисаним подручјима треба да буде завршено до 17. јуна 2015. године, с тим што је Препоруком Европске комисије, ЦОМ (2005) 204, чланицама Европске уније сугерисано да прекину аналогно емитовање и потпуно пређу на дигиталну телевизију до почетка 2012. године.

[36] Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14, чл. 114.

унапређивања квалитета и разноврсности услуга електронских медија; доприноса очувању, заштити и развоју слободе мишљења и изражавања; у циљу заштите интереса јавности у области електронских медија и заштите корисника услуга електронских медија, у складу са одредбама овог закона, на начин примерен демократском друштву.“[37] Притом Закон гарантује функционалну и финансијску независност овог регулатора – како од државних органа и организација, тако и од пружалаца медијских услуга и оператора.

Делокруг рада РЕМ-а обухвата широк дијапазон надлежности: од издавања дозвола за пружање линеарне медијске услуге и одобрења за пружање медијске услуге на захтев; вођења Регистра линеарних медијских услуга и евиденције пружалаца медијских услуга на захтев; преко контроле рада пружалаца медијских услуга и старања о доследној примени одредаба Закона; изрицања мера пружаоцима медијских услуга у складу са Законом; до давања иницијатива за доношење и измену закона и других аката ради ефикасног обављања послова из свог делокруга рада; утврђивања ближих правила која се односе на програмске садржаје а у вези са заштитом достојанства личности и других личних права, заштитом права малолетника, забраном говора мржње и др.; подстицања очувања и заштите српске културе и језика, као и културе и језика националних мањина; подстицања и унапређења доступности медијских услуга особама са инвалидитетом; подстицања развоја стваралаштва у области аудио-визуелних медијских услуга у Републици Србији; те подстицања развоја професионализма и високог степена образовања запослених у електронским медијима у Републици Србији, као и унапређења уређивачке независности и аутономије пружалаца медијских услуга, и друге.[38] Извесно је, дакле, да је независном регулатору поверен најшири спектар осетљивих питања демократске и професионалне артикулације интереса у медијској сфери, чиме су задовољени формални и институционални захтеви европских стандарда које по овим питањима прописује и Директива АВМС.

4. Теме за будућа разматрања

У овом раду пажња је посвећена разматрању неколико кључних, пре свега, терминолошких и питања функционалног и институционалног усклађивања домаћих регулаторних мера које су прописане новим медијским законима са релевантним европским документом за ову област – Директивом о аудио-визуелним медијским сервисима. Дакле, остали идентификовани

[37] Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14, чл. 5.

[38] Закон о електронским медијима, „Службени гласник Републике Србије“ бр. 83/14, чл. 22–32.

приоритети медијске регулације који су поменути у уводном делу овог саопштења, захтевају такође темељан стручни и научни приступ, и биће предмет посебне анализе којој ће бити посвећени наредни радови.

Наиме, осим разматраних у овом раду, новим сетом медијских закона којим је 2014. године отпочела друга фаза транзиције медијског система Републике Србије, обухваћена су и многа друга нерешена питања медијске трансформације која су наслеђена из претходног реформског периода, али и оне појаве које су у медијској сфери у међувремену произашле као нова искушења за регулатора, услед динамичног развоја техничко-технолошке платформе медија. Наводимо нека питања која могу бити подстицајна за истраживаче и аналитичаре – комуникологе, правнике и социологе, будући да о предметним темама не постоји општи консензус у домаћој и страној стручној и научној јавности:

• Међу значајнијим задацима усаглашавања домаће медијске политике и регулативе са европским стандардима јесте спровођење обавезе државе да законом пропише, осигура и изврши у потпуности власничку диверсификацију медијског тржишта. Нови регулаторни оквир прописује низ мера којима држава гарантује да ће регулисати статус неприватизованих медија на начин који онемогућава њихов останак у неком виду државног или власништва локалних органа власти. Процес власничке трансформације медија у претходном периоду опструиран је низом поступака: продужавањем законом прописаних рокова, интервенисањем немедијских закона у медијској сфери, до заустављања овог процеса 2007. године иницијативом владе.[39]

• Поред поменутих приоритета, Закон о електронским медијима посвећује значајну пажњу моделу финансирања јавног медијског сервиса, и нуди ново решење поводом овог питања које, како у стручној, тако и у широј јавности, већ дуже време фигурира као предмет контроверзне дебате. Наиме, питање да ли су претплата и такса начини државне субвенције, још увек није разјашњено ни у надлежним европским институцијама. Став Европске комисије је да је претплата вид субвенционисања државе, зато што држава налаже плаћање по закону, док Европски суд правде сматра да државна субвенција подразумева државну контролу над тим средствима, тј. да средства иду директно из државног буџета или су одобрена од стране државних институција (Милутиновић, 2015: 135). Финансирање јавног радиодифузног сервиса засновано на доприносу корисника је модел који се у Европи примењује са различитим модалитетима, од државе до државе (интернационално је назван „такса за лиценцу“). У Републици Србији је регулисано чланом 36 Закона о јавним медијским сервисима: „Јавни медијски сервис финансира се из: 1) таксе за јавни медијски сервис; 2) из средстава буџета; 3) нето користи од комерцијалне експлоатације садржаја произведеног у оквиру основне делатности; 4) комерцијалних прихода; 5) осталих прихода.

[39] Закључак Владе 05 бр. 023-8988/2007 објављен је 27. 12. 2007. године.

Приходи из става 1 тач. 1), 2) и 3) представљају државну помоћ у смислу прописа о контроли државне помоћи.“[40]

Медијска регулатива, дакле, задржава у перспективи државу као значајан фактор у области радио-дифузије, тј. не одбацује праксу да држава финансијски помаже медије, при чему овакво опредељење не мора нужно у пракси да имплицира „повратак“ државе у медије као контролора, нити да значи васпостављање државног интервенционизма.

• Одредбама медијских закона из 2014. године обухваћена су и многа друга питања чији је друштвени значај маркиран и потцртан у Директиви АВМС. Ту се нарочито мисли на одредбе којима се регулише обавеза повећања медијске писмености у дигиталном окружењу, како би се постигла конкурентнија економија заснована на знању и допринос што образованијем информационом друштву; легализовања нових аудио-визуелних медијских сервиса на захтев који се пружају првенствено посредством интернета; те прописује редефинисани систем конкретних мера у циљу заштите малолетника, и то предвиђајући различите механизме заштите који се примењују на класични телевизијски пренос и на сервисе типа „услуга на захтев“, уз неизоставно пооштравање казнених мера...

5. Уместо закључка

Искуство постпетооктобарске транзиционе Србије показује да судбина добрих законских решења у области медија у највећој мери зависи од политичке воље да се прописане норме спроводе. Међутим, одговорност за унапређивање медијске сфере није само на држави, нити је сводљива сасвим на политички фактор. Она једнако зависи и од медијских посленика и њихове одлучности да делају у складу са моралним кодексима и највишим захтевима и стандардима професије. Они су дужни да ојачавају цивилну иницијативу у медијској сфери, између осталог, увођењем озбиљних и обавезујућих професионалних и етичких кодекса.

Поред овога, успешна демократска реформа медијског система друштва у транзицији могућа је једино уколико се спроводи на начин који је одржив у одређеном друштву: имплементирајући европске стандарде у домаће закондавство на начин који осигурава њихову примењивост у транзиционом друштву, имајући у виду достигнути ниво друштвеног развоја, демократске капацитете његових институција, и свакако, уважавајући специфичне културне и друштвене потребе, али и традицију аутентичног

[40] Закон о јавним медијским сервисима, „Службени гласник РС“ бр. 83/2014. Према члану 3Закона о контроли државне помоћи, „Службени гласник РС“, бр. 51/09: „Државна помоћ додељена у било ком облику, која нарушава или прети да наруши конкуренцију на тржишту, осим ако није другачије прописано овим законом, или која је супротна закљученим међународним уговорима, није дозвољена.“

националног законодавства. И коначно, крајњем претпостављеном (којима неке либертетске теорије друштва теже) идеалнотипском моделу такве медијске политике у којој је развој ове сфере препуштен у потпуности сектору цивилног друштва – дакле у којем медијска сфера функционише у дерегулисаним условима (у класичном схватању појма регулације), неопходно је да претходи дуг и континуиран период стабилне и демократске регулације медијског система. По овој парадигми, управо држава би требало да обезбеђује и гарантује механизме самоограничавања у медијској сфери, спроводећи аутономију надзорних институција које су припадајуће цивилном сектору. Међутим, до данас, пракса потпуног повлачења државе из медија није заживела ни у земљама зрелијих демократија. Напротив, државни интервенционизам, у различитим сферама јавног живота, и у савремено доба повремено оснажује као незаобилазан фактор у решавању великих друштвених криза. Најзад, чини се да је на овом нивоу развоја западних демократија европске традиције извесно макар то, да медијско клатно треба опрезно да се креће између осетљивих полова регулације и дерегулације, при чему и држава, и „еснаф“, и најшира јавност – свако својим средствима – стално треба да упозорава (на) и да заступа принцип плурализма – нико не сме да остварује предоминантан утицај на јавну сферу!

Литература

- Audiovisual Media Services Directive (AVMSD) – Directive 2007/65/EC of the European Parliament and of the Council of 11 December 2007, *Official Journal L 332, 18/12/2007 P. 0027 – 0045.* ‹http://ec.europa.eu/avpolicy/reg/tvwf/index_en.htm.›. 03.03.2013.
- Медијска студија на српском језику, COWI Consortium, 2010
- Милутиновић 2015: И. Милутиновић, *Регулатива радио-дифузије у Србији (1924–2014)*, Београд: Службени гласник.
- Милутиновић 2013: И. Милутиновић, „Примена Директиве о аудио-визуелним медијским сервисима у медијској регулативи Републике Србије“, *Европско законодавство,* 43-44/13, Београд: Институт за међународну политику и привреду, 393–407.
- Милутиновић 2012: И. Милутиновић, „Хармонизација националних прописа са европским регулаторним оквиром у области радио-дифузије у Србији“, *Српска политичка мисао*, Београд: Институт за политичке студије, 381–402.
- Закон о електронским медијима, „Службени гласник РС“ бр. 83/14.
- Закон о јавним медијским сервисима, „Службени гласник РС“ бр. 83/2014.
- Стратегија развоја система јавног информисања у Републици Србији до 2016. године, „Службени гласник РС“ бр. 75/11.
- Закон о изменама и допунама Закона о радио-дифузији, „Службени гласник РС“ бр. 76/2005.
- Закон о радио-дифузији, „Сл. гласник РС“ бр. 42/2002.

Горан В. Мутабџија*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

DOI 10.7251/ZRNETOM11510361M

Стручни рад

БиХ и ЕУ ПРОШИРЕЊЕ: КРОЗ ЛАВИРИНТ ПОЛИТИЧКИХ И ЕКОНОМСКИХ ЗАХТЈЕВА

Увод

Европа и *EU* су два појма која немају исто значење и територијално одређење. Географске границе континента су неупитне, а појам *EU* се у литературу често наводи као њен еквивалент, што је нетачно. Границе *EU* су промјенљива категорија и у политичко-географском смислу, овај појам има тенденцију да обухвати простор који је шири од континента (економска димензија), једнак са континентом (политичка димензија) и ужи од европског простора (културна димензија). У Европи живи 740, а у *EU* 504 мил. ст. при чему овој заједници не припадају, углавном, државе на истоку и југоистоку, те по једна држава у центру и сјеверу Европе. Политички процес ширења граница *EU* се зове проширење (*Enlargement*), чију комплексност процеса је лакше сагледати кроз историјски развој три сукцесивне фазе: „пост-берлинска" 1991–01, „*EU*-форија" 2002–13 и „*EU*-уздржаност" 2014–20. Прва фаза је наступила након пада „Берлинског зида" 1989. и слома Совјетског савеза 1991. након чега се Европа поново ујединила и поставила нове економско-социјалне изазове и хоризонте и за нечланице *EU*. Изашла је из политичких подјела, које су подразумјевале не само разилажења у организацији економских, већ читавих друштвених система. Од тада се демократска Европа проширила са 22 на 42 чланице, тако да простор Савјета Европе има 770 милиона становника, што чини 14% свјетске популације. Са пријемом нових држава, економски диспаритети између чланица Савјета Европе су се повећали. У 14 првих земаља-чланица, *BDP/per capita PPP* је износио 20.000 $, док је у 11 нових, мањи од 5.000 $. Савјет Европе је 1997. год., као одговор на изражене друштвене разлике, прогласио „социјалну кохезију као једну од најважнијих потреба проширене Европе". Због тога је, наконусаглашавања и постепене имплементације *ESDP*[1], на Паневропској конференцији министара одговорних за просторно планирање у оквирима Савјета Европе у Хановеру, усвојен стратешки документ о принципима

* goran.mutabdzija@ffuis.edu.ba

[1] *ESDP* – Перспективе европског просторног развоја, усвојен документ о „избалансираном и одрживом развоју територије *EU*" у Потсдаму 1999.

будућег просторног развоја Европе[2]. Друга фаза „*EU*-форија 2002–13“ се подудара са 6. и 7. буџетским оквиром *EU* током којих је имплементирана већина зацртаних програма, прије свега проширења *EU* на исток 2004. год. (10 држава), 2007. и 2013. (2+1). Нажалост, економска криза која је започела 2008. год., прекинула је фантастичан економско-социјални развој *EU* и најавила да у 3. фази (2014–20.) неће бити проширења *EU*, али ће бројни пројекти бити редуковани, а помоћ „НЕ-*EU* чланицама“ ограничена. Управо у оваквој економској ситуацији, док БиХ настоји да убрза „реформе“ и приближи се свом политичком циљу, неким *EU* чланицама пријети банкрот, а егзодус миграната из Афро-азијског свијета према Европи поприма несагледиве размјере на дужи рок (покренуто је неколико десетина милиона миграната од Марока до Авганистана).

1. Општи критеријуми за приступање ЕУ

Процес приступања нових чланица ЕУ је дефинисан јасним правилима која се називају Критеријуми из Копенхагена („Приступни критеријуми“), а који су постављени на састанку Европског савјета у Копенхагену 1993. године. То су три критеријума: политички – који се односи на стабилност институција које осигуравају демократију, владавину права, поштивање људских права и заштиту мањина; економски – омогућују постојање функционалне тржишне привреде, способне да се носи с притиском конкуренције и тржишним снагама унутар Уније и правни – који представља способност преузимања обавеза чланства, укључујући приврженост циљевима политичке, економске и монетарне уније.

Ови критеријуми су након двије године допуњени критеријумом који се односи на прилагођавање административне структуре с циљем стварања услова за поступну и складну интеграцију (критеријум из Мадрида). Подразумијева јачање административне способности и стварање ефикасног државног система управе за провођење *acquis communautaire*[3] и других обавеза које произлазе из чланства у Европској унији. Критеријум из Мадрида

[2] Водећи принципи за одрживи просторни развој европског континента, *CEMAT* 2000. реализација амбициозног пројекта изградње мреже европских транспортних коридора у Централној, Источној и Југоисточној Европи.

[3] *Acquis communautaire* (правна тековина ЕУ) један је од најзначајнијих правних и политичких принципа европских интеграција. То је скуп права и обавеза које све државе чланице обавезује и повезују унутар ЕУ. Односи се на укупна права, обавезе и преданост Заједници, који су кумулирани развојем интеграционог процеса, или које је ЕУ остварила до данас, досегла у правном и политичком смислу. У политичком смислу, кључно је правило да су правна достигнућа Заједнице услов о којем се не може преговарати, *Acquis*, схваћен као укупно достигнуће Заједнице, свакодневно се шири, увећава и репродуцира.

назива се још административни критеријум. У практичном смислу, овај административни критеријум успоставља једнообразну административну подјелу националних територија свих чланица на *NUTS* јединице[4] (*Nomenclature des unites territoriales statistiques).* То је геокодски стандард ЕУ који се користи у статистичке сврхе и помоћу које је направљена подјела Европе на административне регионе. Евростат је дефинисао постојећа три нивоа *NUTS* према броју становника:

• *NUTS1* − од 3 до 8 милиона становника
• *NUTS2* − између 800 хиљада и 3 милиона становника
• *NUTS3* − од 150 до 800 хиљада становника

Методологија регионализације националних територија на *NUTS* јединице је различита и своди се на примјену овог основног критеријума (величина популације), при чему водећи принцип за издвајање ових регија може бити или нормативни или функционални. Примјена првог принципа води успостављању нормативних (административних) регија које одражавају политичку вољу, а њихове границе су фиксиране у смислу надлежности локалних власти и величине популације. Историјски фактори могу бити уважени при успостављању ових регија, при чему споразуми о њиховом креирању уједно одражавају и њихову аутономију (политичка, културна). Овако дефинисаним регијама одговара економски оптимално коришћење ресурса, који су им потребни да остваре своје задатке.

Принцип функционалности води ка успостављању аналитичких (функционалних) регија, које су дефинисане на бази посебних аналитичких захтјева. При томе, уважени су специфични природногеографски (рељеф, клима, вегетација или тип земљишта) или економскогеографски критеријуми (хомогеност, комплементарност или поларизација регионалних економија). Овакве регије су најближе обиљежјима нодално-фунлкционалних регија, које се формирају на основу гравитационе снаге урбаних подручја (нодуси). Засноване су на снази функција које посједују ти градови (образовна, здравствена, привредна, услужна).

Подаци засновани на *NUTS* класификацији су темељ за утврђивање регија које заостају у развоју и подобне су за коришћење средстава различитих ЕУ фондова у оквиру кохезионе (регионалне) политике ЕУ.

2. Специфичности БиХ

Због великог економског заостајања, политичке нестабилности и одсуства ЕУ перспективе, данас у БиХ расте евроскептицизам. Нема довољно инвестиција, при чему су „стране директне инвестиције“ (СДИ) од изузетне важности. Најкраће речено, остаци вриједности старог система су недовољни, грађански ратови су деградирали инфраструктуру и индустрију,

[4] Номенклатура територијалних статистичких јединица

приватизација друштвених добара је изведена на лош начин, а застарјеле технологије је потребно иновирати. За период 2008–12, просјечно годишње учешће прилива СДИ у БДП у БиХ је било свега 3%, што је најниже у цијелој регији.[5]

Просјечна вриједност БДП по становнику за БиХ[6] 2010. је износила 3.287, а у РС 3.020 Евра. Према подацима Владе РС, током 2010. покривеност увоза извозом је износила 57,2% и економски раст је износио 16%[7]. Узимајући у обзир просторну дистрибуцију ових параметара, уочава се врло лоша позиција брдско-планинских регија, прије свега Сарајевско-романијске, Фочанске и Требињске регије. Ово је генерална оцјена за све брдско-планинске просторе цијеле регије у којима је веома мала густина насељености (нема економског волумена за одрживи развој), наглашена је емиграција и неповољна старосна структура, а уз неадекватну инфраструктуру и доминацију примарног привредног сектора (екстензивна пољопривреда и шумарство) и удаљеност тржишта (урбани центри), овим регијама пријети демографско пражњење. Видљиво је да су подаци о запослености (20,6%), незапосленост (33.9%) и индексу сиромаштва (20,1%) на нивоу Републике Српске незадовољавајући, а посматрајући регионални распоред ових параметара, уочава се забрињавајући тренд. Слично је и са другом групом индикатора. Постоји 0,6% домаћинстава без примања; 37,9% их има само један извор прихода, док 61,5% домаћинстава има два или више примања. Основни показатељи животног стандарда, као што су: плате (386 Евра), просјечни мјесечни трошкови (748 Евра), прикључак на канализациону мрежу (33,8%), а водоводну мрежу (89,8% домаћинстава), нису задовољавајући. Чак 47 особа/1000 становника су расељене или избјегле особе, што додатно отежава општу социјалну и економску слику о Републици Српској[8]. Према економској активности током 2013, најдинамичнији сектори су били трговина (12,2%), пољопривреда (9,7%) и прерађивачка индустрија (7,8%). Раст БДП (0,9%) је био успорен због економске кризе у цијелој Европи и номинално је износио 8,6 милијарди КМ, буџет владе 2,08 милијарде КМ, буџетски дефицит око 5% (препорука ЕК <3%), а покривеност увоза извозом 58%[9]. Окосницу привредног развоја чине пољопривреда, електроенергетика и шумарство. Пољопривреду карактерише неадекватна технолошка опремљеност, а продуктивност мјерена по јединици површине, уложеном раду и капиталу је ниска у поређењу са сусједним земљама и са просјецима EU. Уз недовољне системе за наводњавање, веома честе елементарне непогоде праве огромне

[5] У Албанији 8%, Црној Гори 20%, а у Бугарској, која је ступила у EU 2007, прилив СДИ представљао је 31% БДП у односу на 6% у 2000.

[6] *UNDP BiH, 2010.*

[7] Економска политика Републике Српске, Влада РС 2010.

[8] На основу података *UNDP BiH, 2010.*

[9] Економска политика Републике Српске, Влада РС 2014.

штете комерцијалним газдинстава (углавном у низијским теренима), а број малих газдинства је неадекватан (брдско-планински простор). Посљедица је економско назадовање великог броја пољопривредних произвођача и увоз хране, као једна од највећих ставки у цјелокупном увозу. Стратешким програмом развоја пољопривреде и руралних подручја Републике Српске за период 2015–20. година одређено је 6 стратешких циљева[10] који треба да унаприједе цјелокупну област пољопривредне производње и руралног развоја. Стога, све стратегије привредног развоја су у функцији побољшања животних услова цјелокупног становништва, а тиме и стабилног развоја.

За сваку државу (кандидат или потенцијални кандидат), Европска комисија сваке године издаје сет докумената који се зове Пакет проширења, а којим се одређује оквир за приступање дате држава. Овај пакет укључује више докумената, од којих посебан значај имају два. Стратегија проширења и кључни изазови (Стратегија) је један од тих докумената који даје преглед стања, наводи кључне изазове за наредну годину, поставља стратешку оријентацију у погледу политике проширења, даје врло кратак преглед напретка који је држава остварила, наводи како и на који начин ће ЕУ наставити пружати помоћ (техничку и финанцијску) и на крају, доноси опште препоруке за одржавање политике проширења, те закључке о свакој држави кандидаткињи и потенцијалној кандидаткињи. Тако се у задњем извјештају (2014/15), тачка 36. констатује „Земља је и даље у застоју у процесу европских интеграција. Још увијек недостаје заједничке политичке воље политичких лидера да покрену реформе неопходне за напредак на путу ка ЕУ. Напредак у политичким и економским питањима и европским стандардима је био веома ограничен. Велике поплаве које су у мају погодиле земљу имале су значајан друштвено-економски утицај. ЕУ је пружила непосредну и значајну помоћ у спашавању и достављању помоћи те је у јулу организовала донаторску конференцију. Међународна заједница је обећала значајна средства за фазу опоравка и обнове“ (ЕК 2014а: 26). Такође, у тачки 38. констатује се „Непостојање дјелотворног механизма координације о питањима ЕУ и даље негативно утиче на међусобне односе између БиХ и ЕУ. Настављене су политичке тензије унутар Вијећа министара које се односе на подјелу надлежности између различитих нивоа власти. То додатно компликује сложеност институционалних рјешења у земљи...“ (ЕК 2014а: 27). Да би се ти циљеви остварили, неопходно је испунити бројне

[10] Повећање обима и продуктивности пољопривредне производње и обезбјеђење стабилности дохотка пољоприведних произвођача, јачање конкурентности сектора пољопривреде кроз повећање нивоа инвестиција, повећања степена тржишности и финализације пољопривредне производње, одрживо управљање природним ресурсима и ублажавање посљедица климатских промјена, уравнотежен интегрални рурални развој и системска подршка развоју сектора пољопривреде и руралних подручја. (Влада РС, 2014)

предуслове, па ЕУ примјећује да је „Макроекономска стабилност углавном одржана, али опоравак под утицајем извоза је још увијек осјетљив. Упркос смањењу дефицита текућег рачуна, вањски дебаланс је и даље висок, што одражава ограничено проширење производње и извоза, те уопштено низак ниво конкурентности. Значајно присуство државе у привреди, као и озбиљне слабости у пословном окружењу, и даље негативно утичу на развој приватног сектора. У стварању јединственог економског простора у држави није остварен напредак. У оба ентитета су усвојене одређене мјере за побољшање одрживости јавних финансија, али је квалитет јавних финансија и даље низак, а фискална дисциплина и контрола расхода се мора ојачати. Процес приватизације, који је у застоју, те неповољан састав јавних расхода и даље значајно подривају потенцијал за раст привреде. Незапосленост је и даље висока.“ (ЕК 2014а: 24). На крају овог Извјештаја је дат и статистички преглед главних економско-социјалних показатеља, из којих се види да број становника (3,832 мил.), БДП по глави становника (3.509 €) што представља тек 29% ЕУ просјека (према стандарду куповне моћи). Бруто додана вриједност по главним секторима износи за пољопривреду, шумарство и рибарство (8,2%), индустрију (21,7 %), грађевинарство (4,5%), а услуге (65,6%).

Други документ је Извјештај о напретку којим Европска комисија пружа информације о напретку који је одређена држава постигла у испуњавању услова и циљева које је поставила Европска унија, као и сажетак оперативних мјера које је потребно предузети на основу утврђених планова дјеловања. Извјештај је уобичајено структуриран према критеријумима из Копенхагена, при чему се посебна пажња посвећује оцјењивању напретка земље у усклађивању домаћег законодавства с *EU Acqui*. Напредак државе мјери се на темељу донесених одлука, усвојених закона и проведених мјера. У домену политичких оцјена, констатује се да „Свеукупно гледано, није било опипљивог напретка у успостављању функционалних и одрживих институција. Морају се побољшати ефикасност и функционисање политичких институција на свим нивоима власти. Осим тога, потребно је осигурати усклађеност Устава државе са Европском конвенцијом о људским правима у вези са пресудом у предмету Сејдић-Финци.“ (ЕК 2014b: 6). ЕУ је 2015. ублажила услове БиХ за стицање статуса кандидата и одустала је од услова за имплементацију пресуде Суда за људска права из Стразбура (предмет “Сејдић-Финци“), али су остала два услова: „Реформска агенда“ и „Механизам координације“. Реформска агенда се односи на сет реформи које треба да реализују владе ентитета (РС/БиХ) и Савјет министара (БиХ) у циљу унапређења општег економског амбијента. По овом питању су усаглашене активности свих актера, иако је било несугласица због осјетљивости питања надлежности Савјета министара, који има уставне ингеренције, углавном, у домену координације ставова ентитетских влада.

3. Видљивост Републике Српске на „европском путу“

Друго важно питање које се поставља као незаобилазан услов на европском путу БиХ је механизам координације, који се односи на својеврсни алгоритам доношења одлука у БиХ у складу с уставним надлежностима кантона, ентитета и Савјета министара. Несумњиво, ово је комплексан инструмент који треба да омогући „видљивост“ свих политичких субјеката на „европском путу“ БиХ, а да при томе у Брисел долази само један глас, као кредибилни и репрезентативни израз консензуса свих политичких актера у БиХ, заснован на демократским узусима договора свих страна.

Ипак, на крају европског пута БиХ ће чекати најтежи задатак, захтјев за усклађивање територијалне организације према „NUTS класификацији“ која важи у свим земљама EU. То је имплементација критеријума из Мадрида који ће омогућити упоредивост података са просторно-административним јединицама истог ранга у другим државама и који представља полазни основ политике регионалног развоја. Несумњиво, избор водећег принципа регионализације територије БиХ, одредиће битно и будуће политичке односе у БиХ. Креирање нормативних (административних) регија ће уважити Дејтонску структуру БиХ, релаксираће политичке односе и успоставиће хијерархију у којој је БиХ ниво *NUTS1*, а ентитети (РС-ФБиХ) ниво *NUTS2*.

Карта бр. 1: NUTS 2 класификација БиХ (Извор: *ESPON 097/2005*)

Ове претпоставке задовољавају основне критеријуме за ниво *NUTS2*:

i. Демографски

- Више од 800.000 становника

ii. Социо-економси:

- Демократски изабрана власт (НС РС, Парламент ФБиХ)
- Одговарајући буџетски оквир (Владе РС и ФБиХ)

Трећи ниво (*NUTS3)* се односи на постојеће мезорегије[11] унутар Републике Српске, тј. кантоне унутар Федерације БиХ. Међутим, све ове мезорегије – кантони не задовољавају критеријуме за ниво *NUTS3*, прије свега, због недовољног број становника (минимум за *NUTS3* ниво је 150.000). Стога, најцјелисходније рјешење је укрупњавање већ постојећих регија, а могућа регионализација Републике Српске би могла изгледати овако:

Табела 1: Могућа регионализација Републике Српске на *NUTS3*

Р. бр.	Регија	Сједиште	км^2	%	Бр. стан.	%	Густина ст/км^2	NUTS ниво
А	Република Српска	Бања Лука	24617	100	1437477	100	58,4	2
1	Сана	Приједор	2180	8,9	170638	11,9	78,3	3
2	Врбас	Бања Лука	6797	27,6	485145	33,7	71,4	3
3	Сава	Добој	3120	12,7	255878	17,8	82,0	3
4	Дрина	Бијељина	3349	13,6	287840	20,0	85,9	3
5	Херцеговина	Пале-Фоча-Требиње	9171	37,3	237976	16,6	25,9	3

Општи географски подаци о овако дефинисаним регијама би задовољавали основне критеријуме за издвајање *NUTS3* регија чији називи се вежу, углавном за назив центра регије. У нашем случају то асоцира одмах и на привелегован статус тог града, односно, запостављање осталих дијелова регије. Сматрамо да су ови хидролошко-историјски називи примјеренији, а Херцеговина је најкомплекснија и најслабија карика у регионалној структури Републике Српске. То је велики, слабо насељени брдско-планински простор са лошом инфраструктором и одсуством доминантног гравитационог центра, поларизован на три рубна града. Назив регије је више историјско-демографска одредница која је шира од самог географског појма и не би

[11] Према просторном плану РС издваја се шест мезорегија: Приједор, Бањалука, Добој, Бијељина, Источно Сарајево и Требиње.

требало да представља сметњу, с обзиром на поријекло становништва Сарајевско-романијске и Горњедринске регије. Овај назив је, вјероватно, једина заједничка нит између три удаљене и функционално недовољно повезане географске регије: Сарајевско-романијске, Горњодринске и Херцеговачке. Називи осталих NUTS3 регија (хидроними) у најећој мјери одражавају и регионални идентитет, јер не постоје општеприхваћени географски називи за ове цјелине.

Карта 2: Република Српска – могући нивои *NUTS3* класификације регија

На овај начин се избјегава негативни ривалитет између појединих градова: Бања Лука–Приједор, Бијељина–Зворник, Источно Сарајево–Пале, Фоча–Требиње.

Двадесетпет година након претходно проведеног Пописа становништва у БиХ (1991), демографска основа, економска структура, просторно-функцијске везе, а посебно урбани односи у овим регионалним центрима су значајно промјењени и та реалност се треба препознати, а будући просторно-функцијски и економски процеси прецизније и чвршће водити. Овдје мислимо на измјене и допуне Просторног плана Републике Српске у домену територијалне организације локалних самоуправа (спајање или дијељење појединих општина), као и инвентивнију политику регионалног развоја. Ово се односи на лоцирање сједишта републичких институција и јавних предузећа у центрима NUTS3 (независно од локалне политике), афирмацији инструмената за подстицај привредне активности у брдско-планинском подручју, при чему основни критеријум за дефинисање неразвијених општина треба бити демографски. Важно је напоменути да је Република Српска створила претпоставке за настанак потпуно нових градова (Источно Сарајево је прије рата био скуп неколико приградских насеља – села, а данас је то потпуно нови град са 26.710 становника и потпуно новим станбеним фондом и урбаном инфраструктуром), неки градови су релативно мање (Приједор и Добој), а неки више (Бања Лука и Бијељина) напредовали у домену институционалне и инфраструктурне доградње у односу на 1991. Поједини градови су афирмисали своју природну и културно-историјску баштину (Требиње, Теслић, Вишеград) и постали су значајни регионални туристички центри. Високо образовање се показало као успјешан генератор локалног развоја (Пале, Фоча), док Јахорина, као афирмисана туристичка дестинација, још увијек није постала „мотор“ развоја планинског туризма у Републици Српској.

4. Умјесто закључка

Процесу проширења ЕУ на БиХ подразумјева капиталне и „тектонске“ промјене у бројним друштвеним областима и систему друштвених вриједности који није стран њеним становницима, а који подразумјева три сфере. Почетак треба бити ревитализација радне етике, која може успоставити и другачији однос према образовању, а тиме и према другим општецивилизацијским вриједностима. Модернизација друштва подразумјева широк спектар питања, али је она тешко остварива без интензивног и убрзаног привредног развоја. Ово се односи и на потребу за инвестицијама у саобраћајним системима, при чему су саобраћајни коридори, посебно путеви регионалног и међународног значаја, ограничени и потребно је побољшање да се достигну европски стандарди у брзини и безбједности. Потврда тога је недостатак аутопутева, добра повезаност жељезницом, при чему потребу за реконструкцијом има 80% укупне жељезничке мреже БиХ. Радује нас назнака о градњи брзе пруге Сарајево − Београд, преко Добоја, Тузле и Зворника. На крају, заокружићемо овај идеалистички концепт убрзаног развоја с потребом креирања новог економско-социјалног модела, примјереног овом друштву и његовој традицији.

Литература

Барас 1998: G. Barrass, *European Economic Integration and Sustainable Development-Institutions, Issues and Policies, London: McGraw-Hill Book Co.*

Дерсен[3] 1999: *S. Daersen, European Economic Integration, London: Longman*.

Османковић и др. 2 2009: J. Osmanković, M. Pejanović, Euroregije i Bosna i Hercegovina, Sarajevo: FPN Sarajevo – Centar za lokalnu i regionalnu samoupravu.

Садиковић 2014: E. Sadiković, Evropa regija – kohezijska politika Evropske unije i Zapadni Balkan, Sarajevo: Šahinpašić.

Хофбауер 2004: H. Hofbauer, Proširenje Evropske unije na istok: Od Drang nach Osten do integracije periferije u Evropsku uniju, Beograd: Filip Višnjić.

Шабић и др.2007: Д. Шабић, М. Павловић, Глобални и регионални развој Европске Уније, Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет

Гњато 1997: Р. Гњато, Нодално-функционална организација Републике Српске, Бања Лука: Гласник Географског друштва Републике Српске, св. 2, стр. 5–12.

Жарин 2011: I. Žarin, Razvoj regionalnog pristupa EU prema zemljama Zapadnog Balkana, <http://www.emins.org/sr/press/clanci/> 15. 10. 2015.

Јакшић 2010: Д. Јакшић, и др., Основе политике регионалног организовања у Републици Српској, Бања Лука: Економски институт.

Мутабџија 2009: Г. Мутабџија, НУТС стандарди и регионализација РС, Пале: Научни скуп „Интердисциплинарност и јединство савремене науке“.

Мутабџија 2010: Г. Мутабџија, Стратегија регионалног развоја Републике Српске – концептуалне основе, Конференција “Територијални аспект развоја Србије и суседних земаља“, Дивчибаре: Универзитет у Београду, Географски факултет.

Мутабџија 2011: G. Mutabdžija, *Republic of Srpska in the process of the NUTS standardization, Conference „Cohesion Policy: What Future For Cohesion Policy? An Academic Policy Debate, DG Regio-Government of Slovenia-Regional Studies Association, Bled, Slovenia*

Мутабџија 2013: G. Mutabdžija, *Republic of Srpska: Sociogeographic challanges, Analele Stiintifice ale Universitatii «Al. I.Cuza» din Iasi. Serie Noua Geografie 59.1.*

Сахтер 2008: H. Sahter, INTERREG, Euroregije i trendovi Evropske akcije za prekograničnu saradnju, Zbornik radova “Euroregije i JI Evropa”, FPN Sarajevo, str. 21–28.

Европска комисија 2014a: EK, Saopštenje Komisije Evropskom parlamentu, Savjetu, Ekonomskom i socijalnom odboru i Odboru regija, Strategija proširenja i ključni izazovi 2014-15, COM 700, Brisel (konačni prevod DEI)

Европска комисија 2014b: EK, Izvještaj o napretku BiH u 2014, SWD 305 final, Brisel (konačni prevod DEI)

EU, Europe 2020, <http://eur-lex.europa.eu/> 11. 10. 2015.

ESPON, Territories finding a New Momentum: Evidence for Policy Development, <www.espon.eu/> 28. 10. 2015.

ESPON 097/2005, <www.espon.eu/> 22. 10. 2015

Eurostat 2013, Key figures on the enlargement countries, Pocketbooks.

Просторни план Републике Српске, Урбанистички завод РС, Бања Лука

Regional Disparity Assessment , UNDP БиХ, Сарајево*,* 2010.

Економска политика Републике Српске за 2015., Влада РС , Бања Лука, 2014.

Стратешки програм развоја пољопривреде и руралних подручја Републике Српске за период 2015–20., Влада РС, Бања Лука, 2014.

Благоје Нешић*
Филозофски факултет Универзитета
у Приштини са седиштем у Косовској
Митровици

DOI 10.7251/ZRNETOM11510373N

Оригинални научни рад

ЕКСПЕРИМЕНТАЛНА ИСПИТИВАЊА „ЗАВИСНОСТИ–НЕЗАВИСНОСТИ“ ОД ПОЉА КАО ДИМЕНЗИЈЕ КОГНИТИВНОГ СТИЛА УЧЕНИКА[1]

Увод

1. Когнитивни стилови: дефинисање и различите класификације

Последњих деценија јавило се више студија у области когнитивних стилова. Бројније су оне које се баве одређењем и класификацијама когнитивних стилова од оних које испитују значај срединских и других фактора у њиховом развијању и мењању.

За Кожевникова (Kozhevnikov, 2007) когнитивни стилови представљају хеуристике које појединци користе за обраду информација из свог окружења. Ове хеуристике се могу идентификовати на више нивоа обраде информација, од перцептивног до метакогнитивног, и оне могу бити груписане према врсти регулаторне функције коју врше на процесима у распону од аутоматског кодирања података до свесне когнитивне алокације података.

Когнитивни стил је доследан и трајан начин на који појединац упознаје околину и у њој делује; начин на који прима, прерађује и употребљава информације, у значајној мери генетски је условљен (Стојаковић, 2000)[2] .

Когнитивни или сазнајани стил се односи на стабилне ставове, жеље или стратегије које одређују скуп индивидуалних разлика у начинима опажања, памћења, мишљења и решавања проблема (Messick, 1976). Још је Епиктет говорио: „Људе не узнемиравају ствари, него начин на који их опажају, доживљавају» (према Хусарић, 2011). Стернберг (Sternberg, 2003)

---

* blagojenesic@yahoo.com

[1] *У овом раду “зависност–независност од поља” односи се само на област перцепције и означава степен у коме су субјекти спремни да одвоје перцепцију од поља.*

[2] Тешко је поверовати да је стил трајан начин на који појединац упознаје околину. По мишљењу аутора прихватљивије је рећи да је то релативно трајан начин јер се на сазнајни стил може утицати.

сматра да је идеју о стилу формално увео Олпорт 1937. године, запазивши да је термин ”стил” више пута модификован, али да је његов основни смисао увек био да указује на нечије устаљене приступе или путеве мишљења, учења, подучавања, а који су током дужег временског периода испољени у многим активностима.

Коган (Kogan, 1971) је предложио једно од најкомплекснијих одређења појма когнитивног стила. По њему когнитивни стил подразумева три категорије: 1) истакнутост визуелно-спацијалних преференци, 2) стратегије за концепт постигнућа фокусиран на категоризацији и апстракцији, и 3) индивидуално виђење и одговоре на информације из околине. Коган истиче да стилови варирају зависно од могућности и потреба емпиријске употребе, од методолошког нивоа развијености суђења и ситуационих импликација у којима се стилови појављују.

Сумирајући различите приступе о когнитивном стилу, Григоренко и Стернберг (Grigorenko and Sternberg, 1997) сврставају их у три велике групе: приступ фокусиран на личност, приступ фокусиран на активност и приступ фокусиран на когнитивне процесе.

У оквиру *приступа који је фокусиран на личност,* Јунг је предложио теорију психолошких типова, према којој се појединци могу разликовати по ставовима: екстраверзија и интроверзија, перцептивним функцијама: интуиција и детекција и по доношењу судова: мисли и осећања (Jung, 1923, prema Myers and Myers, 1980).

У оквиру овог приступа Ентони Грегорц (Gregorc, 1979) је предложио поделу стилова у односу на карактеристичан начин коришћења простора и времена. У односу на то како се користи простор Грегорц разликује особе са конкретним стилом (преферирају да се баве физичким изразом информација) и апстрактним стилом (преферирају да се баве метафоричким изражавањем). У односу на време овај аутор разликује особе које своје активности обављају корак по корак (секвенцијални стил) и особе које своје активности обављају на насумичан начин (рандом стил).

Теорије у оквиру *приступа који је фокусиран на активност* усмерене су, углавном, на активности људи у различитим областима, нпр. у школовању или у професионалној каријери. Главна врста активности у којој се традиционално наглашава важност когнитивног стила, јесте учење. Теорије стилова учења проучавају ставове и обрасце понашања који одређују наше преференције у учењу. Две најчешће описиване теорије су Колбова и теорија Дана и Дана. Колб (Kolb, 1974) је у оквиру своје теорије описао четири стила учења: а) конвергентни б) дивергентни, в) асимилирајући и г) акомодирајући стил учења. Према теорији Дана и Дана (Dunn and Dunn, 1978, prema Sternberg, 2003) издваја се чак 18 различитих стилова учења подељених у четири главне категорије: срединski, емоционални, социолошки и психолошки. На крају, у Холандовој теорији (Holland, 1973

prema Sternberg, 2003) дефинише се 5 стилова које људи узимају у обзир приликом доношења одлуке за избор занимања: реалистични, истраживачки, уметнички, друштвени и предузимљиви.

За овај рад од посебног значаја је *приступ фокусиран на когнитивне процесе* у оквиру којег Стернберг наводи Witkinову теорију зависности – независности од поља и Каганов рефлексивно-импулсивни стил.

Херман Виткин и сарадници (Witkin, H. et al. 1978), испитујући индивидуалне разлике у процесу опажања, дефинисали су два когнитивна стила: стил зависности и стил независности перцепције од поља. Спровели су значајну експерименталну студију са циљем да испитају индивидуалне разлике у перцепцији и да те разлике повежу са разликама у одређеним тенденцијама личности. На основу резултата истраживања уочили су значајне индивидуалне разлике између субјеката у перцепцији. Оно што је за овај рад посебно важно је чињеница да су у експерименту издвојене две групе субјеката: од поља зависни (eng. field dependent) i od polja nezavisni (eng. field independent). Особе зависне од поља више зависе од других, имају већу потребу за спољашњом мотивацијом, преферирају тимски рад и емпатичније су, али и осетљивије на мишљења других као и на групни притисак. Насупрот томе, особе независне од поља су независније, имају тенденцију да буду суштински мотивисане, преферирају индивидуални рад и теже постизању својих циљева не обазирући се на друге. Иако Виткинова теорија није била предмет многобројних критика, ипак неки критичари сматрају да од поља зависни когнитивни стил није когнитивни стил, већ мера способности или интелигенције (McKenn, 1983)[3].

С обзиром на брзину решавања проблема, Каган (Kagan, 1966) разликује рефлексивни и импулсивни когнитивни стил. Особе рефлексивног когнитивног стила добро размисле пре почетка задатка или доношења одлуке, док особе импулсивног когнитивног стила брзо понуде могућа решења, без довољно размишљања. Операционално, рефлексија – импулсивност обично се мери по времену латенције и по грешкама на релативно једноставним задацима и задацима брзине. Конкретно, рефлектујућа особа ће имати дуже време реакције са мање грешака, а импулсивна особа ће имати краће време реакције са више грешака. За разлику од особа са рефлексивним когнитивним стилом, импулсивни појединци имају минималну анксиозност над грешкама, више су оријентисани према постизању успеха у кратком временском интервалу, имају ниску мотивацију да савладају задатке и посвећују мање пажње праћењу стимулуса.

[3] McKenn ову тврдњу поткрепљује статистички значајним корелацијама између резултата на тесту Скривених фигура („Embeded Figures Test”) и на стандардним тестовима интелигенције. И други аутори подржавају овај поглед о зависности или независности од поља као аспекту интелигенције (Sternberg and Grigorenko, 1997).

2. Неколико ранијих истраживања у области когнитивних стилова

У истраживању Shafer-a, Mednick-a i Sedera (1975) испитиван је утицај различитих приступа у васпитању на формирање карактеристика когнитивног стила деце и нађено је да се васпитање деце „зависне од поља“ разликује од васпитања деце „независне од поља“. Родитељи деце „зависне од поља“ спутавали су независно понашање деце, наметали своја мерила понашања и прибегавали строжем кажњавању и ускраћивању љубави. Насупрот томе родитељи деце „независне од поља“ инсистирали су на независности деце и нарочито их подстицали да доносе самостално закључке.

Квашчев (1977) утврђује да се вежбањем ученика да стваралачки мисле може утицати на њихов стил мишљења и стил прилажења решавању проблема. У односу на чланове експерименталне групе, чланови контролне групе испољавали су тенденцију зависности од датог контекста, стереотипност у начину решавања проблема слабу прилагодљивост на нове и непознате проблеме и ниску толерантност према неодређености.

Satterly (1979) у истраживању везе између когнитивних стилова, интелигенције и успеха у математици, географији и енглеском језику, је добио резултете који обезбеђују извесну потврду за независност когнитивног стила („зависност–независност од поља“) од опште интелигенције и за повезаност карактеристика когнитивног стила са успехом у наведеним предметима, где су веће вредности добијене за математику и географију.

Watson P. (1978) утврдио је да су ученици чији је когнитивни стил процењен као „зависан од поља“ правили више грешака, изостављали више задатака на тесту аритметике а њихови скорови на паралелним тестовима из аритметике више су варирали. Осим овога, скорови на тесту социјалне прилагођености код ових ученика били су израженији.

Satterly i Telfer (1979) питају се да ли когнитивни стилови могу допринети разумевању интеракције особе и наставног поступка. Указују на важност когнитивне теорије учења коју је поставио Аусубел за наставу и истичу важност индивидуалних разлика у односу на „независност од поља“ као когнитивног стила.

Према Озбелу (Ausubel, 1978) за успешно учење неког смисаоног материјала најбитније је постојање организације дететових идеја. Зато Озбел у својој когнитивној теорији трансфера говори о „организаторима“ (релевантним супсумционим појмовима) чији је циљ обезбедити структурисање материјала који се учи.

У истраживању Witkin-a испитивано је да ли је употреба организатора у интеракцији са когнитивним стилом „зависност–независност од поља“. У односу на ову димензију ученици су подељени у три групе: независни, умерени и зависни. Примењивана су три поступка у настави: 1) излагање

лекције, 2) организатор и излагање лекције и 3) организатор и указивање у току излагања на важност „организатора“. Утврђено је да су субјекти „зависни од поља“ остварили значајно боље резултате када је примењиван поступак у коме је наставник указивао на карактеристике „организатора“ за време излагања лекције. Дакле, утврђено је постојање везе између когнитивног стила ученика и поступака у настави.

3. Предмет, истраживачка питања и хипотезе рада

У свом досадашњем истраживачком раду аутор овог рада се посебно бавио испитивањем могућности развијања “независности од поља” као димензије когнитивног стила односно стила перцепције под утицајем експерименталног програма. У своја три експериментална истраживања аутор је тражио одговор на неколико истраживачких питања. Поред општег питања о томе да ли постоје трансферне промене у области овог сазнајног стила аутор је тражио одговор и на пар специфичних питања као што су питања: „да ли трансферне промене у области овог стила зависе од врсте програма, потом узраста ученика и посебно да ли се ефекти експерименталног програма дешавају и у периодима по његовом завршетку. На сва постављена питања очекивања су била позитивна. Наиме, полазећи од теорије генерализације трансфера, у првом експерименту очекивано је да ће три различите врсте експерименталног програма показати позитивне трансферне ефекте на развијање „независности од поља“ као димензије сазнајног стила. Потом, очекивано је да ће се догодити трансфер експерименталног програма на развијање поменутог когнитивног стила код ученика различитог узраста. Коначно, очекивано је да ће ефекти експерименталног програма бити значајни и у периодима по престанку експерименталног програма.

4. Приказ експеримената

Пошто се рад бави приказом већ изведених експеримената у дужем временском раздобљу онда се, најпре, даје кратак приказ експеримената са посебним акцентом на закључке, а потом се изводе општи и посебни закључци са дискусијом.

4.1. Приказ првог експеримента [4]

У првом експерименту који је изведен седамдесетих година двадесетог века са ученицима шестог разреда осмогодишње школе биле су три експерименталне групе и једна контролна. Примењене су три врсте експерименталног програма. У првој експерименталној групи реализовано је вежбање визуелне перцепције ученика. Вежбање је имало дирекни карактер. У другој експерименталној групи примењено је вежбање ученика у методама решавања перцептивно-графичких проблема а у трећој експерименталној групи изведено је вежбање метода решавања математичких задатака. Оба вежбања *имала* су индиректни карактер. Пре почетка експеримента све четири групе су решавале два теста: Скривене фигуре 1 и Скривене фигуре 2. Оба теста су имала по 30 задатака. Време за решавање оба теста је било ограничено. По завршетку експерименталних програма у трајању од 16 часова обављено је прво завршно испитивање а после годину дана и друго завршно испитивање. Примењена је анализа коваријансе на резултате истраживања, извршено поређење разлика у напредовању и добијени су следећи резултати (табела 1 и табела 2).

Табела 1.

Разлике у просечном успеху између експерименталних и контролне групе на тесту Скривене фигуре 1

Почетно и прво завршно испитивање

	E1 – K	E2 – K	E3 – K	E2 – E1	E2 – E3	E3 – E1
Разлика (Dm)	4,9123	6,9804	6,6805	2,0681	0,2999	1,7682
Ниво значајности (p)	0,01	0,01	0,01	0,05	-	-

Почетно и друго завршно испитивање

	E1 – K	E2 – K	E3 – K	E2 – E1	E2 – E3	E3 – E1
Разлика (Dm)	5,8760	3,4853	4,3883	2,3918	1,5283	0,8638
Ниво значајности (p)	0,01	0,01	0,01	0,05	-	-

[4] Детаљније видети: Нешић, Б. (1981) Различити начини развијања "независности од поља као димензије когнитивног стила", Зборник радова 8. Ниш: Филозофски факултет, стр.171–182.

Табела 2.

Разлике у просечном успеху између експерименталних и контролне групе на тесту Скривене фигуре 2

Почетно и прво завршно испитивање

	E1 – K	E2 – K	E3 – K	E2 – E1	E2 – E3	E3 – E1
Разлика (Dm)	0,9319	3,1344	1,2141	2,2025	1,9201	0,2822
Ниво значајности (p)	0,05	0,01	0,05	0,01	0,01	-

Почетно и друго завршно испитивање

	E1 – K	E2 – K	E3 – K	E2 – E1	E2 – E3	E3 – E1
Разлика (Dm)	2,0671	1,1457	1,6261	0,9214	0,4410	0,4804
Ниво значајности (p)	0,01	0,05	0,05	-	-	-

У првом експерименту сумирани су следећи закључци:

1. вежбање визуелне перцепције ученика које је примењивано у првој експерименталној групи значајно и трајније је утицало на развијање “независности од поља” као димензије когнитивног стила. Разлике у напредовањима експерименталне и контролне групе како између почетног и првог завршног испитивања тако и између почетног и другог завршног испитивања значајне су на нивоу 0,05 или 0,01.

2. индиректно вежбање перцепције (методе решавања перцептивно-графичких проблема) и мишљења (методе решавања математичких задатака) значајно и трајније су допринела развијању “независности од поља” као димензије когнитивног стила. Разлике у напредовањима експерименталних и контролне групе како између почетног и првог завршног испитивања тако и између почетног и другог завршног испитивања значајне су на нивоу 0,05 или 0,01.

3. дирекно вежбање перцепције показало је веће ефекте на ученике код којих је слабије била развијена димензија “независности од поља” тј. ученика који су у проналажењу фигура стандарде за опажање тражили у самом пољу. Поред тога, утврђено је да постоји и тенденција да ефекти овог вежбања буду и у погледу трајности већи код ових субјеката.

4. индиректно вежбање перцепције (алгоритама у перцепцији) и мишљења (методе решавања математичких задатака) имају значајно веће и трајније ефекте код субјеката који су на почетку експеримента постигли слабији успех у тестовима скривених фигура, односно ученика који су стандарде опажања тражили у самом перцептивном пољу а не у свом перцептивном искуству.

4.2. Приказ другог експеримента[5]

У експерименту са паралелним групама који је обухватио три узрасна периода од по две школске године, испитивана је трансферна вредност посебно припремљеног програма (алгоритмизација сазнајних функција и логичко перцептивне игре) на област примарних менталних способности и опште интелигенције. За овај рад издвојени су резултати који се односе на анализу ефеката овог програма у области когнитивног стила – „зависност–независност“ од поља. Наиме, тест Скривених фигура задаван је ученицима на почетку трећег, петог и седмог разреда (почетно испитивање). Потом, у експерименталним групама реализовано је вежбање које је трајало по 20 часова и то у трећем, петом и седмом разреду. По окончању програма изведено је прво завршно испитивање. После годину дана, односно, на крају четвртог, шестог и осмог разреда изведено је друго завршно испитивање. Дакле, праћење развоја ученика трећег, петог и седмог разреда трајало је две школске године.

Први део анализе резултата односи се на трансферне промене у области когнитивног стила: „зависност–независност од поља“. Применом анализе коваријансе на резултате почетног и првог завршног испитивања на тесту Скривених фигура добијене су статистички значајне F вредности (табела 3) које показују да, између испитиваних група (три експерименталне и три контролне) на сва три узраста, постоје разлике у успеху на тесту Скривених фигура.

Табела 3.

Коваријансе и њихова значајност на тесту Скривених фигура (трансферни ефекти)

Тест	Трећи разред		Пети разред		Седми разред	
	F	p	F	p	F	p
Скривене фигуре	5,584	0,01	21,744	0,01	11,925	0,01

Легенда: F – вредности коваријансе, p – ниво значајности

После проведене анализе коваријансе извршена су проверавања значајности разлика између напредовања ових група (табела 4). Резултати са ове табеле показују да су напредовања експерименталних група статистички значајно боља од напредовања контролних група. Према томе, на сва три испитивана узраста (трећи, пети и седми разред) могуће је значајно утицати на развој „независности од поља” као димензије когнитивног стила.

[5] Детаљније видети: Нешић, Б. (2006) Развојне и трансферне промене у примарним менталним способностима, Ниш: Филозофски факултет стр.171–182.

Табела 4.

Разлике између просечних напредовања испитиваних група и њихова значајност на тесту Скривених фигура (трансферне промене)

Тест	Трећи разред		Пети разред		Седми разред	
	Dm (II-I мерење)	p	Dm (II-I мерење)	p	Dm (II-I мерење)	p
Скривене фигуре	1,367	0,01	3,593	0,01	3,841	0,01

Легенда: Dm – разлике између просечних напредовања група (Dm=DE-DK), p – ниво значајности

У другом делу анализе резултата проверавана је *трајност трансферних промена*. У овом случају упоређивана су напредовања експерименталних и контролних група за период од две школске године. Наиме, упоређиване су разлике између трећег и првог мерења (табела 5). Овом анализом упоређивана су постигнућа група на почетном (прво мерење) и другом завршном испитивању (треће мерење). Утврђене вредности коваријансе показују на разлике у напредовању експерименталних и контролних група и након годину дана од реализованог програма. Дакле, за период од две године праћења утврђене су разлике у напредовању испитиваних група.

Табела 5.

Коваријансе и њихова значајност на тесту Скривених фигура (трансферни ефекти)

Тест	Трећи разред		Пети разред		Седми разред	
	F	p	F	p	F	p
Скривене фигуре	12,852	0,01	33,413	0,01	28,72	0,01

Легенда: F – вредности коваријансе, p – ниво значајности

Даљом анализом извршена су проверавања значајности разлика између напредовања ових група (табела 6). Резултати са ове табеле показују да су напредовања експерименталних група статистички значајно боља од напредовања контролних група што показује да је на сва три испитивана узраста могуће значајно и трајније утицати на развој „независности од поља” као димензије когнитивног стила.

Табела 6.

Разлике између просечних напредовања испитиваних група и њихова значајност на тесту Скривених фигура (трансферне промене)

Тест	Трећи разред		Пети разред		Седми разред	
	Dm (III-I мерење)	p	Dm (III-I мерење)	p	Dm (III-I мерење)	p
Скривене фигуре	3,126	0,01	2,586	0,01	3,611	0,01

Легенда: Dm – разлике између просечних напредовања група (Dm = DE-DK), p – ниво значајности

Према томе, проведена анализа резултата овог експеримента допушта следећи закључак: вежбање чланова експерименталних група у алгоритмизацији сазнајних функција и логичко-перцептивним играма није оставило само тренутне него и трајније ефекте на успех у решавању теста Скривених фигура. Овај експериментални програм омогућио је да напредовање чланова експерименталних група буде не само значајно боље од напредовања чланова контролне групе у време реализације експерименталног програма, већ и после паузе од годину дана. Дакле, постоје значајни и трајнији трансферни ефекти вежбања ученика у алгоритмизацији сазнајних функција и логичко-перцептивним играма на развој „независности од поља“ као димензије когнитивног стила.

4.3. Приказ трећег експеримента[6]

У овом експерименту који је имао експерименталну и контролну групу и који је трајао шест година праћена су напредовања експерименталне и контролне групе на тесту Скривених фигура. Напредовања контролне и експерименталне групе за период од 9-те до 15-те године, односно, од трећег до осмог разреда осмогодишње школе приказује табела 7.

Подаци контролне групе допуштају закључак да се у овом периоду у природним условима развија димензија “независности од поља”. Ово потврђују и резултати тестирања значајности напредовања ове групе (табела 8.) која су, показало се и статистички значајна. Подаци експерименталне групе, групе која је добила програм у трећем разреду, показују да је ова група не само статистички значајно напредовала већ и била је боља од контролне грпе (табела 8).

[6] Детаљније видети: Нешић, Б. (2014) *The longitudinal study of “dependence - independence from the field” as a dimension of the cognitive style of pupils.Rad je saopšten na „International Conference on Theory and Practisse in Psychology“, Skopje:Institute of Psychology at the Faculty of Philosopfy“Ciril and Methodius“ (30.10 – 01.11.2014).*

Табела 7.

Аритметичке средине, стандардне девијације и стандардне грешке експерименталне и контролне групе на тесту «Скривене фигуре»

Експериментална група					Контролна група		
Тест	Merenja	M	σ_m	σ_{dm}	M	σ_m	σ
	Prvo	4.2121	2.9348	0.5188	5.0909	2.1371	0.3778
Скривене	Drugo	8.3333	3.9012	0.6896	7.0606	2.7954	0.4941
фигуре	Treće	11.0606	4.2506	0.7514	8.8484	3.1248	0.5524
	Četvrto	15.3636	4.3238	0.7643	12.9696	4.1229	0.7288

Легенда: M – просечна напредовања, σ_m – стандардна грешка за просечна напредовања, σ_{dm}– стандардна грешка разлике у напредовању.

Табела 8.

Разлике и њихова значајност између просечних напредовања ученика К и Е-групе са сукцесивних мерења на тесту “Скривених фигура”

Мерења		II-I	III-I	IV-I	III-II	IV-II	IV-III
Контролна група	Dm	1,9697	3,7575	7,8787	1,7878	5,9090	4,1212
	p	.01	.01	.01	.01	.01	.01
Експерим. група	Dm	4,1212	6,8485	11,1515	2,7273	7,0303	4,3030
	p	.01	.01	.01	.01	.01	.01

Легенда: Dm – разлике између напредовања, p- ниво значајности, I -прво мерење, II -друго мерење. III –треће мерење и IV –четврто мерење

Како је претходна анализа показала да су обе групе значајно напредовале у овом периоду (табела 8) онда је приступљено тестирању значајности разлика између напредовања експерименталне и контролне групе и утврђена је разлика-разлике (тзв. “чисти износ” трансфера) од Dn = 2,1515 која је и статистички значајна ($p<0.01$), што поуздано говори да је ефекат експерименталног програма стваран. Такође, тестирана је и трајност ове разлике-разлика и добијене су вредности за две године (Dnt=3,0910, $p<.01$) и шест година (Dnt=3,2740, $p<.01$). Како су ове разлике статистички значајне онда се сасвим поуздано може закључити да су се догодили не само трансферни него и трајнији трансферни ефекти експерименталног програма на развијање “независности од поља” као димензије когнитивног стила.

Овај експеримент је донео још један интересантан резултат који се тиче одговора на питање шта се дешава са ефектима експерименталног програма и у периодима по његовом престанку. Ако се посматра период од годину дана по завршетку програма онда анализа указује на значајно боље напредовање експерименталне групе и у наредној години развоја, тј. години када су групе без експерименталног програма. Дакле, разлика- разлике од 2,1515 која је и статистички значајна ($p<.01$) показује да се значајни ефекти експерименталног програма догађају и по његовом завршетку. Ово потврђује

и период од пет година где је такође утврђена разлика-разлике од 1,1213 која је и статистички значајна (p<.01). Дакле, резултати предходне анализе показују да овако конципиран експериментални програм поред трајнијих трансферних промена показује и *продужене трансферне промене* у области „зависности–независности од поља“ као стила опажања.

5. Закључци и дискусија

На основу приказаних резултата експеримената о трансферу у области “зависности–независности од поља” као когнитивног стила за овај рад издвајамо следеће закључке:

1. „независност од поља“ као димензија когнитивног стила може се развијати дирекно (вежбањем ученика у визуелној перцепцији) и индирекно (вежбањем ученика у методама решавања перцептивно графичких проблема и методама решавања математичких задатака). Вежбајући визуелну перцепцију ученика, може се претпоставити да су код ученика развијане одређене способности диференцирања елемената у перцептивном пољу, те флексибилност опажања, потом, унутрашњи стандарди опажања. Такође, овим вежбањем је развијана и унутрашња мотивација ученика (нарочито перцептивна радозналост). Дакле, богатије перцептивно искуство, донекле изграђени стандарди опажања и перцептивна радозналост су сигурно пресудне варијабле које су значајно и трајније утицале на развијање “независности од поља” као димензије когнитивног стила. Увежбавајући алгоритме у перцепцији може се веровати да су код ученика развијане одређене вештине опажања елемената, фигура и односа између њих, вештине упоређивања фигура и елемената у перцептивном пољу, вештине издвајања фигура из дате перцептивне композиције. Вежбањем се утицало на промену искуства субјеката како у садржају тако и методама и развијана је флексибилност опажања. С правом се може претпоставити да су ове променљиве значајно и трајније омогућиле да субјекти експерименталне групе успешније решавају тестове скривених фигура. Успешније су радили јер су знали како да раде. На крају, сасвим је извесно да су вежбања ученика у методама решавања математичких задатака утицала на изграђивање одређених поступака рационалнијег и организованијег решавања проблема, на развијање начина откривања односа и релација, развијање нових структура и осмишљавање старих које су недовољно биле јасне. Осим овога, ученици су проширили своја искуства о методама решавања проблема (анализа задатака, синтетички приступ решавању задатака, примена аналогије и генерализације приликом решавања задатака…), што је вероватно било од значаја за развијање “независности од поља” као димензије когнитивног стила.

2. постоје *значајни и трајнији трансферни ефекти* вежбања ученика у алгоритмизацији сазнајних функција и логичко-перцептивним играма на

развој „независности од поља“ као димензије когнитивног стила. Ово се показало и у трансферзално-лонгитудиналном и посебно у лонгитудиналном истраживању. Дакле, вежбање ученика у алгоритмима сазнајних функција, првенствено перцепције и мишљења и логичко перцептивним играма оставља значајне и трајније трансферне ефекте на развијање “независности од поља” као димензије когнитивног стила. Другим речима, експериментални програм фокусиран на развијање једног броја менталних операција као што су идентификација, класификација, уочавање сличности и разлика, упоређивање, те операције анализе и синтезе, трансформације, менталне ротације и слично, показао је позитивно трансферно дејство на развијање “независности од поља” као димензије стила опажања. Према томе, може се закључити да су позитиван трансфер на развијање “независности од поља” као димензије стила опажања омогућиле, пре свега, структуре искуства тј. психолошки механизми и операције које су подстицане и развијане у склопу експерименталног програма. Осим овога, различите вештине настале током реализације експерименталног програма, неки унутрашњи мотиви и методе рада су, такође, значајни услови трансфера који се догодио у области развијања овог когнитивног стила.

3. утврђено је да су ефекти овако конципираног програма имали и *продужени или накнадни карактер.* Експериментална група била је значајно боља не само у фази реализације програма већ и у следећим периодима, када није имала програм. Очигледно, овде се не ради само о непосредним ефектима, већ и о некој врсти ефеката “задржаног” експерименталног програма. Како се ово може објаснити?

Сасвим је извесно да је код чланова експерименталне групе дошло је до трансфера “задржаног” преструктурираног програма. То је условљено не само општим схемама интелектуалног развоја ученика (Пијаже, 1978), већ и самим програмом кога су они добили у претходној години. Наиме, током реализације програма створене су одређене структуре које су у интеракцији са матурационим променама у интелектуалном развоју учиниле да се на нов начин структурирају когнитивне вештине на следећем узрасту и тиме учине да напредовања експерименталне групе буду значајно боља од напредовања контролне групе, односно, допринесу развијању „независности од поља“ као димензије когнитивног стила. Ова интеракција је реалнија утолико пре што су експерименталним програмом увежбавани механизми когнитивних функција. Резултати овога експеримента показују да је у овом периоду развоја експериментални програм одиграо нешто специфичнију улогу. Позитивно и трајније је утицао на развијање „независности од поља“ али те промене су се одиграле и у периодима по завршетку експерименталног програма што упућује на веома смелу претпоставку о томе да су ефекти програма нешто више од квантитативних промена.

Налаз о трансферу "задржаног" програма вредан је пажње и са аспекта школског (наставног) рада. Често се (без довољно аргумената) замера школама да ученици уче неке садржаје који им никада неће требати. Ово се може делимично прихватити, јер тешко је предвидети да ли ће неке теме из неког предмета бити потребне ученику касније, односно које ће се вештине и способности овим програмом развити, а које ће у некој каснијој фази развоја те индивидуе бити основа за успех у неком послу или разрешењу неког проблема. Зато се на основу резултата овог експеримента може веровати да одређена планирана, добро осмишљена, организована вежбања и тренинзи индивидуа у раним фазама развоја ученика показују не само тренутне ефекте, него трајније ефекте и ефекте на неку фазу развоја у будућности. Овај налаз сугерише наставницима да у оквиру својих наставних предмета обрате пажњу на развијање менталних операција ученика јер ако науче, увежбају ученике како да опажају, памте, мисле, уче, закључују, сасвим је извесно, остварили су позитиван трансфер и тиме осигурали трајније ефекте наставних програма које реализују у настави.

Литература:

Bukvić 1974: A. Bukvić, *Modeli teorije zavisno-nezavisnog polja u verbalnim sposobnostima*, (doktorska disertacija), Beograd: Filozofski fakultet.

Gregorc1979: A. F. Gregorc, Learning/teaching styles: Potent forces behind them, *Educational Leadership*, *36(4),* 234–236.

Gregorc1982: A. F. Gregorc, *Gregorc Style Delineator*, Maynard, MA: Gabriel Systems.

Kozhevnikov 2007: M. Kozhevnikov, Cognitive Styles in the Context of Modern Psychology:Toward an Integrated Framework of Cognitive Style. *Psychological Bulletin, (by the American Psychological Association)*, *3*, 464–481.

Kogan 1976: N. Kogan, *Cognitive styles in infancy and early shildhood,* Lawrence Erlbaum Associates, Publisher, New Jersey.

Kolb 1984: D. A. Kolb, *Experiental learning: Experience as the the source of learning and development.* N. J, Prentice - Hall.

Kvaščev i Radovanović 1977: R. Kvaščev, V. Radovanović, Uticaj sposobnosti, složaja osobina ličnosti i motivacije na uspeh u školskom učenju, *Psihologija I*, Beograd: Društvo psihologa Srbije.

Landa 1975: N. L. Landa, *Kibernetika i pedagogija*, BIGZ, Beograd.

Nešić 1981: B. Nešić, Nešić, B. (1981): Različiti načini razvijanja "nezavisnosti od polja kao dimenzije kognitivnog stila, *Zbornik radova 8.* Niš: Filozofski fakultet, str.171–182.

Nešić 2000: B. Nešić, *Razvijanje perceptivnih sposobnosti učenika*, Niš: Filozofski fakultet.

Nešić 2006: B. Nešić, *Развојне и трансферне промене у примарним менталним способностима ученика*, Ниш: Филозофски факултет.

Nešić 2014: B. Nešić, *The longitudinal study of "dependence - independence from the field" as a dimension of the cognitive style of pupils (*saopštenje: International Conference on Theory and Practisse in Psychology", Skopje: Institute of Psychology at the Faculty of Philosopfy"Ciril and Methodius"..

Radovanović i Kvaščev 1977: Radovanović V. i Kvaščev R, Pojam, odredbe i vrste kognitivnih stilova, *Pedagogija 2-3*, Beograd, str. 176–197.

Satterly i Telfer 1979: D. J. Satterly and J. G. Telfer, Cognitive and Advance Organizer in Learning and Retention, *The British Journal of Educational Psychology, 49, 2*, str.169–178.

Satterly 1979: D. J. Satterly, Cognitive styles, Spacial Ability and School Achievement, *The British Journal of Educational Psychology, 49, 2,* str.179–181.

Sternberg 2003: R. J. Sternberg, *Thinking Styles*. Cambridge: Cambidge University Press.

Sternberg i Zhang 2001: R. J. Sternberg i L. F. Zhang, *Perspectives on Thinking, Learning, and cognitive Styles.* Mahwah, NJ, London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

Sternberg iGrigorenko 1997: R. J. Sternberg i E. L. Grigorenko, Are Cognitive Styles Still in Style? *American Psychologist, 52(7),* 700–712.

Stojaković 2000: P. Stojaković, *Kognitivni stilovi i stilovi učenja*, Banja Luka: Filozofski fakultet Univerziteta u Banja Luci.

Suzić 1998: N. Suzić,*Kako motivisati učenike*, Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Torrance 1977: E. P. Torrance, *Creativity in the Classroom*. National Education Association: Washington, D. C.

Husarić 2011: M. Husarić, Važnost uvažavanja kognitivnih stilova i stilova učenja kod učenika u procesu poučavanja*, Metodički obzori, 12(6),* p.143–151.

Watson 1978: P. Watson, Styles Adopted in Solving Aritmetic Tests and Their Relationships to Cognitive Style and Social Behaviour, *The British Journal of Educational Psychology, 48, 1*

Witkin 1978: H. A. Witkin, *The role of cognitive style in academic performance and in teacher-student relations* (Unpublished report, Educational Testing Service), New York: Princeton.

Witkin, Oltman, Raskin i Karp 1971: H. A. Witkin, P.T. Oltman, E. Raskin i S.A. Karp *Group embedded figures test manual*. Palo Alto: Consulting Psychologists Press.

Witkin, Dyk, Faterson, Goodenough i Karp 1962: H. A. Witkin, R. B. Dyk, H. F. Faterson, D. R. Goodenough i S. A. Karp, *Psychological differentiation*, New York: Wiley.

Gordana P. Nikić*
Fakultet za medije i komunikacije Singidunum
Beograd
DOI 10.7251/ZRNETOM11510389N
Pregledni rad

ZNAČAJ INTERDISCIPINARANOG PRISTUPA U IZUČAVANJU BLISKIH PARTNERSKIH ODNOSA

Uvod

Ljubav je univerzalan fenomen, prisutan u svim istorijskim epohama i na svim prostorima. Dosadašnja istraživanja ljubavi ukazuju na to da ljudi imaju urođenu potrebu da traže partnere i da formiraju partnerske veze (Shaver, Hazan, & Bradshaw, 1988; Gillath & Schachner, 2006; Mikulincer, 2006). Bolbi smatra da je ljubav za novorođenče, kao i hrana, osnova opstanka, razvoja i napretka (Bolby, 1969/82). U odraslom dobu ljudi mogu da prežive i žive bez ljubavi, ali za one koji teže bliskim odnosima, ljubav je fundament, centar univerzuma i lične sreće. Prema Bolbiju (Bolby 1969/82; Ainsworth et al, 1978), afektivna vezanost sa roditeljima kao prvim objektima ljubavi leži u osnovi kasnijeg kapaciteta za stvaranje emotivnih veza. On je u svojim radovima naglašavao da afektivna vezanost nije ograničena samo na detinjstvo, već da sistem vezanosti nastavlja da deluje "od kolevke pa do groba".

U oblasti psihologije ljubavi, veoma su značajni nalazi Hazana i Šejvera (Hazan & Shaver, 1987 ; Shaver & Hazan, 1988) koji krajem prošlog veka istražuju mogućnost da ljubav odraslih partnera koncipiraju kao proces afektivnog vezivanja. Pomenuti autori polaze od značajne pretpostavke da radni modeli vezanosti, nastali u ranom detinjstvu u odnosu sa roditeljima ili negovateljima, utiču na ponašanje odraslih u partnerskim vezama, kao i da u odraslom dobu ulogu primarne figure vezivanja najverovatnije preuzima bliski partner. Hazan i Šejver kroz obiman istraživački rad dokumentuju da se tri stila afektivne vezanosti u istraživanjima o deci (sigurni, ambivalentni i odbacujući), koje je koncipitala Ejnsvortova sa saradnicima (Ainsworth et al, 1978), manifestuju i u romantičnim vezama odraslih , kao i da partnerski odnos obuhvata tri različita sistema ponašanja: afektivnu vezanost, brižnost i seksualnost (Hazan & Shaver, 1987; Shaver, Hazan, & Bradshaw, 1988).

Osim individualnih razlika koje su dokumentovane u pomenutim istraživanjima, takođe su uočene i polne razlike kako u psihološkim, tako i u sociološkim istraživanjima (Lasswell &Lasswell, 1976; Hendrick et al, 1984; Hendrick &Hendrick, 1989, 1990; Feeney & Noller, 1990; Dion &Dion, 1983).

* gordana.nikic@fmk.edu.rs

U istraživanjima koja su rađena u Srbiji potvrđeno je da žene pridaju veći značaj partnerskim odnosima, kao i da su sklone mania i pragma stilu ljubavi (Nikić, 2009, 2011). I u današnjim uslovima žene se češće izjašnjavaju da pripadaju mania stilu. Pored materijalne zavisnosti, tradicionalna ženska uloga podrazumevala je i emocionalnu zavisnost, kao i emocionalnu izražajnost, od kojih su obe osobine ujedno i osnovne mania stila ljubavi. Žene su pragmatičnije u ljubavi od muškaraca, zaključak je svih dosadašnjih istraživanja. Veća pragmatičnost kod žena može se objasniti pre svega biološkim uzrocima, s obzirom na to da žena nosi najveću odgovornost vezanu za rađanje i roditeljstvo.

Ljubav se može sagledati iz različitih naučnih perspektiva. U tom pogledu ovoj temi možemo pristupiti iz psihološkog, sociološkog, kulturnog ili zdravstvenog aspekta, ali se možemo, takođe, fokusirati na partnersku, roditeljsku, prijateljsku ili ljubav deteta prema roditeljima i sl. Ako ovom fenomenu pristupamo iz razvojne perspektive i ograničimo se na partnerske veze, suočavamo se sa pitanjem različitih tipova veza, počev od adolescentskih, zrelih partnerskih veza, bračnih veza, ali i različitih faza u bračnim ili zrelim vezama. Dalje, ovom pitanju možemo pristupiti iz ugla najčešćih problema u partnerskim odnosima koji su prisutni u savremenom društvu, kao što su problemi usamljenosti, razvoda, poremećenih bračnih odnosa i drugo.

Ovaj rad je posvećen razmatranju partnerskih odnosa, kao i značajnih promena u periodu "tranzicije partnerskih odnosa", oslanjanjem na na dve teorije o ljubavi – sociološku teoriju o stilovima ljubavi (Lee, 1973; Hendrick & Hendrick, 1986) i psihološku teoriju o afektivnoj vezanosti (Hazan & Shaver, 1987; Hazan, Shaver & Bradshaw, 1988) imajući u vidu značaj i svu složenost izučavanog fenomena. Polazi se od interdisciplinarnog pristupa s obzirom na rastuće trendove ali i činjenicu da su partnerski odnosi, iako duboko lični i emotivni fenomen, isto tako i kulturološki i društveno determinisani.

Činjenica je da je izučavanje ljubavi dugo bilo na marginama nauke. Tek u poslednjim decenijama povećao se broj naučnih radova o ljubavi u našoj zemlji. Slično je i u drugim zemljama. Prvi značajni napori započeli su krajem 70-tih godina u Americi (Lee, 1973). Razlozi većeg interesovanja za ovu oblast nisu bili produkt naučne znatiželje, već povećan broj praktičnih problema koji još uvek potresaju gotovo sve razvijene zemlje – povećan broj razvoda, usamljenost, krize u braku, pitanje roditeljstva i mnogi drugi problemi. Jedno od objašnjenja ovog problema dolazi iz sociološke tradicije prema kojoj se ističe da je reč o periodu tranzicije u partnerskim vezama koje su deo mnogo širih promena u društveno-ekonomskom razvoju, a koje će za posledicu imati nestajanje starih i razvoj novih oblika organizacije partnerskih odnosa. Tradicionalni model organizacije partnerskih veza obično je obuhvatao više stupnjeva, a među njima i period zabavljanja, kao i instituciju braka.

Određenja pojma ljubavi

Mnogi mislioci dali su svoj doprinos razumevanju pojma ljubavi. Prema Maslovu (Maslov, 1982) ljubav je doživljaj koji se prvenstveno sastoji od osećanja nežnosti i naklonosti i prati ga, ako sve ide kako treba, veliko uživanje, sreća, zadovoljstvo, ushićenje, pa čak i ekstaza. Ljubav odnos prema životu, aktivna zaokupljenost životom i rastom onoga što volimo, ali i stav prema životu, odnos čoveka prema svetu, smatra From (From, 1984), ili način bitisanja, postojanja, osnovna fundamentalna orjentacija jedne individue prema drugoj, prema svetu i prema sebi, kako kaže Sartr (Sartr, 1984).

Pojedini autori, Valsterovi, na primer (Walster & Walster, 1978) definišu strasnu ljubav iz ugla fiziološke uzbuđenosti i konteksta u kojem se dešava uzbuđenje. Jedan od zaključaka je da kada kognitivna procena situacije opravdava tumačenje da je reč o ljubavi, kao u prisustvu atraktivnog pripadnika suprotnog pola, uzbuđeni pojedinac može zaključiti da je u „agoniji strasne ljubavi“. Neki autori (Hatfield & Rapson, 1987) smatraju da zaljubljenost i ljubav mogu imati jake i difuzne efekte na ljudski mozak.

Može se spekulisati da ljudi koji vole doživljavaju realnost na drugačiji način od onih koji ne vole. Za autore evolucionističke orjentacije, ljubav je veoma konkretna pojava. Prema mišljenju Busa (Buss, 1987) ljubav nije prosto stanje, ljubav deluje. Ljubav ne boravi samo u našim subjektivnim osećanjima, razmišljanjima i porivima, već obuhvata i određene akcije koje imaju opipljive, konkretne posledice. Ključne posledice fenomena ljubavi usredsređene su na reprodukciju a posebno razvijeni ljubavni postupci duguju svoju egzistenciju primarnim silama evolucije.

Reč ljubav se često koristi da označi trenutna osećanja, u smislu kratkog emocijalnog stanja u vezi sa određenom osobom. Ovim pojmom se označava trajna dispozicija za doživljavanje ljubavi prema određenoj osobi. Može se reći da je moguće je osetiti „talase“ ljubavi, baš kao što je moguće osetiti „talase“ ljutnje, straha, radosti i tuge. Takođe je moguće voleti nekoga dugoročno, baš kao što je moguće mrzeti ili plašiti se nekoga čitavog života.

Emocija ljubavi ima još neke značajne karakteritike. Veliki broj autora svrstava ljubav u listu osnovnih emocija sa kojima se identifikuju odrasli i deca (Frijda, 1986). Mnoge emocije ostaju deo našeg ličnog doživljaja, ne izražavamo ih pred drugima, dok je za emociju ljubavi značajan onaj prema kojem je ljubav usmerena. U određenju pojma ljubavi obično se navodi da ljubav spada u red onih emocija za koje kažemo da imaju i interpersonalni fokus.

Za ovaj rad je značajna polazna pretpostavka da je ljubav više od osećanja. Ljubav nije jednodimenzionalni fenomen, niti je stav koji imamo prema nekom pitanju, niti je to stanje psihičke pobuđenosti. Ljubav je kompleksan, dinamički sistem koji uključuje kogniciju, emocije i postupke. Prema teoriji Bowlby i njegovih sledbenika (Bolby 1969/82; Ainsworth & Marvin, 1995) kada se na ljubav

gleda kao na proces afektivne vezanosti ona dobija veliku emocionalnu složenost. Mnoge od najintezivnijih emocija nastaju tokom formiranja, održavanja, prekida i obnavljanja afektivne vezanosti.

Formiranje veza opisuje se kao zaljubljivanje, održavanje veza kao voljenje nekoga, pretnja gubitkom izaziva anksioznost, a stvarni gubitak tugu dok će svaka od ovih situacija verovatno izazivati i ljutnju. Neometano održavanje veze doživljava se kao izvor sigurnosti, a obnavljanje veze kao izvor radosti. Afektivna vezanost, prema Bolbijevom mišljenju, podrazumeva trajnu osećajnu vezu a jedna afektivna veza obuhvata osećanja kao što su ljubav, sigurnost, strah, ljutnju i tugu, kao i ponašanja i tendencije koje su u skladu sa ovim osećanjima.

Kako ljubav definišu autori sociološke teorije o stilovima ljubavi na koju se takođe oslanjamo u ovom radu? Zasigurno je da ljubav i dopadanje spadaju među najjače pozitivne emocije koje iskusimo tokom života. Samootvaranje i dopadanje su pojmovi koji se najčešće vezuju uz partnersku ljubav. Prema Hendrikovom mišljenju, koji se u svom radu oslanja na Lijeve stilove ljubavi, izražavanje naklonosti prema nekoj osobi čin je emocionalnog otvaranja, a naklonost i ljubav, kada su uzvraćeni, čine vezu između dvoje ljudi. Sam čin izražavanja emocija događa se u procesu samootvaranja, kako verbalno, tako i neverbalno.

Samootvaranje se može graditi kao razmena, deljenje ili „davaje sebe drugom“. Nečiji koncept sopstva je za većinu ljudi najvrednije što imaju. Kada druga osoba prepozna osobenost otvaranja, samo to prepoznavanje vodi ka uzajanom otvaranju partnera. Na ovaj način, idealno, dvoje ljudi u interakciji počinju da stvaraju veze između sebe, koje u početku stvaranja veze nose emocionalni ton koji se naziva dopadanje. Ako se dopadanje dovoljno produbi, ističu ovi autori (Hendrick&Hendrick, 1989), a komunikacija postane verbalno i neverbalno intimnija, razvija se ljubav.

Partnerski odnosi u eri interneta

Neosporno je da savremene tehnologije stvaraju uslove za rađanje novih filozofija ljubavi, s obzirom na ekonomske i tehnološke promene koje potresaju savremeni svet. Izučavanje ljubavi je veoma značajna i složena tema koja zahteva interdiscipinaran pristup. Poslednjih 20 godina došlo je do velikih promena u organizaciji partnerskih odnosa, koje za posledicu imaju i promene u stavovima o ljubavi, organizovanju partnerskih veza, roditeljstva o čemu izveštavaju i brojna istraživanja (Gillath & Schachner, 2006; Mikulincer, 2006; Nikić, 2011). Sa druge strane, evidentan je nedostatak istraživanja o uticaju novih medija na partnerske odnose. U nedavnom istraživanju američkog psihologa Harija Reisa (Reis, 2012) otkriveno je da je upoznavanje potencijalnih partnera preko interneta danas drugi najčešći način započinjanja veze, a prvo mjesto i dalje zauzima upoznavanje posredstvom prijatelja.

Američki psiholog Džon Saler (Suler, 2008) u svojoj knjizi The Psyhology of Cyberspace piše i o fenomenu "sajber romansi" i ističe da u pravom kontaktu upoznajemo neku osobu na zabavi, poslu, preko prijatelja , na odmoru… Pažnju će nam privući neka spoljna manifestacija: osmeh, glas, oči, pokreti... O toj osobi ne znamo još uvek ništa ali osećamo kontakt. Nisu samo onlajn romanse postale deo svakodnevne prakse. Sve više psihoterapeuta se odlučuje za korišćenje novih tehnologija. Mada je licem u lice osnovni oblik terapije, postoje i neke prednosti online intervencija, naročito kada ljudi nisu u stanju da posete profesionalne psihoterapeute usled fizičke razdvojenosti, smatra pomenuti autor. Brojni autori smatraju da internet redukuje društvenu involviranost i psihološku dobrobit?

"Internet paradoks" je u literaturi ustaljen izraz za empirijski nalaz, dosta stabilan, koji govori o rastu intenziteta negativnih psiholoških stanja (depresija, usamljenost, stres) i smanjenja intenziteta i kvaliteta socijalnih odnosa korisnika Interneta (Kraut, Lundmark, Patterson, Kiesler,Mukopadhyay & Scherlis, 1998). Bez obzira na to što živimo u doba interneta, mnogi fenomeni ljubavi mogu se objasniti biološkim funkcijama i uticajem socijalizacije. Mnoge partnerske odluke se donose prema predvidljivim obrascima, a romanse u osnovi imaju kompatiblnost uzajamnih potreba. Uprkos tome zapadna kultura je od kraja osamnaestog veka pa do danas ispunjena romantičnom ideologijom ljubavi.

Ovaj fenomen je u prošlosti bio inspiracija za mnoge mislioce, a početak velikih promena u ovoj sferi života, čiji smo savremenici je veliki podsticaj za sve istraživače ljubavi i parterskih odnosa. Da li je internet epoha srušila mit o romantičnoj ljubavi ili smo na pragu rađanja novog online romantizma? Nije li glad za svakodnevnom komunikacijom pa makar ona bila i virtuelna još jedan dokaz da je ljubav urođena potreba koja će nas pratiti kako Bolby kaže "od kolevke pa do groba", do kraja života.

Ne manje značajan fenomen za istraživanja su noviji modeli organizacije partnerskih odnosa koji nose manje formalna obeležja. Jedan od takvih oblika je i LAT (Living apart together) kao noviji pojam koji označava da dve individue žive zajedno i da ih povezuje ljubavna osećanja ali i emocionalni individualizam, odvojeno stanovanje i odvojena domaćinstva. U psihološkom pogledu obično se LAT vezuje za period boljeg upoznavanja, zaljubljenosti, ispitivanje da li veza ima šansi itd. Ali mnoge trajne veze danas funkcionišu i na ovaj način. Kohabitacija je takođe odomaćen termin i podrazumeva zajednicu odraslih osoba, koji mogu, a ne moraju biti nužno u braku, i čiji odnosi mogu biti oblikovani kao različiti stilovi života.

Savremeni stilovi života sve češće poprimaju oblik kohabitacionog modela zajedničkog življenja, sa ili bez dece u odvojenim ili zajedničkom domaćinstvu. Sociolozi predviđaju, na primer (Bobić, 2003) da će prestojeća sve intenzivnija transformacija ka tržišnoj privredi kod nas, uticati ne samo na veću okrenutost žena karijeri već i na porast bračne nestabilnosti i povećanog broja jednoroditeljskih porodica.

Dva pristupa izučavanju partnerskih odnosa

Od studija koje polaze od sagledavanja ljubavi kao društvenog fenomena odabran je model stilova ljubavi kanadskog sociologa Alena Lija (Lee, 1973). Koncept stilova ljubavi se zasniva na empirijski utemeljenoj klasifikaciji, nastaloj pod uticajem različitih shvatanja o ljubavi od antičkih vremena do danas. Lijevi doprinos izučavanju ljubavi leži u isticanju individualnih razlika u shvatanju ljubavi, naglašavanjem ideje da nema jedinstvenog koncepta ljubavi već da ljudi vole različito i razmatranju ideje da je partnerski odnos u velikoj meri produkt istorijskog vremena u kojem živimo. Li polazi od 6 tipova ljubavi koji se razlikuju jedan od drugog, da bi kroz opsežna istraživanja izdvojio karakteristike svakog tipa:

- eros – vrednovanje ljubavi, visoko samopoštovanje, otvorenost prema partneru, uživanje u intimnosti – strastvena ljubav
- mania – čest izbor neodgovarajućeg partnera, posesivnost i impulsivno ponašanje, izražena patnja, ljubomora – opsesivna ljubav
- ludus – nespremnost da se posveti vezi, ne zaljubljuje se, kontroliše osećanja i zadovoljstvo u vezi – ljubav kao igra
- torge – ljubav je slična prijateljstvu, slabo izražavanje emocija, stidljivost u seksu, zajedničke aktivnosti i porodičan život – prijateljska ljubav
- agape – altruistička osećanja u ekstremnoj meri, strpljenje, predanost, prijateljska odanost i otvorenost – nesebična ljubav
- pragma – praktičan pogled na vezu, odabir partnerana osnovu biografskih karakteristika (posao, obrazovanje, materijalni status...) kompatabilnost i uzajamno poštovanje, izbegavanje snažnih emocija – pragmatična ljubav.

Odabrana klasifikacija stilova ljubavi je svojevrstan vremepov, istorija različitih shvatanja ljubavi i uređenja partnerskih veza, koja dopire do daleke prošosti većine evropskih naroda. Li smatra da se mnogobrojne ideje o partnerskim odnosima i ljubavi prenose iz epohe u epohu, i da istovremeno egzistiraju sa novim idejama koje tek nastaju.

S obzirom na to da su istraživanja pokazala utemeljenost ove klasifikacije identifikujući eros, maniu, ludus, pragmu, apape i donekle storge u savremenim uslovima, ovaj koncept je uticao na veliki broj psiholoških istraživanja (Lasswell & Lasswell, 1976; Handrick & Handrick, 1986; Levy & Davis, 1988; Feeney & Noller, 1990; Fricker & Moore, 2002). U istraživanjima koja su rađena u našoj sredini (Nikić, 2011) pokazalo se prisustvo svih stilova ljubavi, izuzimajući storge stil. Gledano iz istorijske perspektive, agape je postao zvanični ljubavni stil hrišćanske crkve od IV veka nove ere i bio je osnov za tumačenje partnerskog odnosa, braka i bračnih konflikata.

Storge i pragma su bili tipični za tradicionalne, brojne porodice u seoskim sredinama u kojima je ekonomska zavisnost bila osnova emocionalne vezanosti. Eros zbog naglaska na strastvenosti i uživanju predstavlja dominantni stil u 20

veku, a zlatno vreme igara u ljubavi, ludusa tek nastupa. Mania je od srednjeg veka smatrana za sinonim ljubavne patnje i neuzvraćene ljubavi, s tim što u kasnijim epohama ona ne nosi tako tragičan karakter kao u prošlosti.

Pojam afektivne vezanosti u nauku je uveo engleski psihoanalitičar Džon Bolbi (Bowlby, 1988). Afektivna vezanost, po njemu, obeležava specifičan, nesimetričan odnos koji se u najranijem detinjstvu formira između majke i deteta i traje kroz čitav život. U tom pogledu traženje blizine određenih osoba koje se jasno razlikuju od drugih je bazičan oblik ljudskog ponašanja i ima svoj sopstveni prirodni razvoj i ulogu u izgrađivanju ljudske prirode. Ponašanje vezivanja ima cilj da zaštiti dete od opasnosti.

Za ovaj rad značajni su nalazi Hazana i Šejvera (Hazan & Shaver, 1987 ; Shaver & Hazan, 1988) koji krajem prošlog veka istražuju mogućnost da ljubav odraslih partnera koncipiraju kao proces afektivnog vezivanja. U početnim istraživanjima oslanjaju se na pretpostavku teorije afektivnog vezivanja da ponašanje vezanosti karakteriše ljudska bića tokom čitavog njihovog života.

Druga značajna pretpostavka od koje polaze je da radni modeli vezanosti, nastali u ranom detinjstvu u odnosu sa roditeljima ili negovateljima, utiču na ponašanje odraslih u partnerskim vezama, kao i da u odraslom dobu ulogu primarne figure vezivanja preuzima bliski partner. Kroz obiman istraživački rad dokumentuju da se tri stila afektivne vezanosti u istraživanjima o deci (sigurni, ambivalentni i odbacujući), koje je koncipitala Ejnsvortova sa saradnicima (Ainsworth et al, 1978), manifestuju i u romantičnim vezama odraslih i da partnerski odnos obuhvata tri različita sistema ponašanja: afektivnu vezanost, brižnost i seksualnost (Hazan & Shaver, 1987; Shaver, Hazan, & Bradshaw, 1988). Polazeći od Bolbijevih pretpostavki o afektivnoj vezanosti pretpostavljaju da će u partnerskom odnosu aktiviranje sva tri sistema biti usmereno na jednu osobu.

Značajan zaključak dosadašnjih istraživanja ukazuje na mogućnost da osnovna figura vezanosti u odrasloj dobi postaje romantični partner, koji je istovremeno i seksualni partner i osnovni davalac i primalac nege i emocionalne podrške. Iz ugla teorije o afektivnoj vezanosti zrela partnerska ljubav se definiše kao uzajamno funkcionisanje tri sistema ponašanja: afektivne vezanosti, brižnosti i seksa.

U istraživanjima se često koristi četvorokategorijalni model afektivne vezanosti (Barholomew & Horowitz, 1991) koji je koncipiran kao siguran, preokupiran, odbacujući i bojažljiv. Model je izveden direktno iz Bolbijevih pretpostavki da postoje dva tipa unutrašnjih, radnih modela vezanosti – model sebe i model drugog, i da svaki od tih modela može da se predstavi kao dihotoman – pozitivan i negativan. U tom pogledu, pozitivnost modela sebe indukuje stepen u kom je osoba internalizovala osećaj sopstvene vrednosti, nasuprot osećanju anksioznosti i nesigurnosti u to koliko zaslužuje ljubav drugih, dok pozitivnost modela drugog indukuje stepen u kom se od partnera u bliskom odnosu u principu očekuje da bude dostupan i podržavajući.

Sigurni imaju visoko samopouzdanje, pozitivan stav prema drugima, pokazuju visoku intimnost u odnosima, model sebe je pozitivan, model drugih je pozitivan.

Preokupirani imaju dubok osećaj da ne vrede, preokupirani su odnosima, strahom od samoće i imaju veliku potrebu za bliskošću. Model sebe je negativan, model drugih je pozitivan.

Odbacujući izbegavaju bliskost sa drugima zbog negativnog očekivanja koja imaju, održavaju osećaj sopstvene vrednosti kroz kompulsivno samooslanjanje. Model sebe je pozitivan, model drugog je negativa.

Bojažljivi imaju nisko samopouzdanje, nedostatak poverenja i u sebe i u partnera. Oni izbegavaju intimnost zbog straha od odbacivanja i povređivanja. Imaju negativan model sebe i negativan model drugog.

Kratak prikaz istraživanja stilova ljubavi i stilova afektivne vezanosti u Srbiji

Okosnica jednog od istraživanja u Srbiji bilo je povezivanju dva koncepta, s jedne strane stilova ljubavi, kanadskog sociologa Alena Lija, a sa druge Bolbjeve teorije o afektivoj vezanosti (pogledati Nikić, 2009/2011).

Bazični cilj bio je da se utvrdi povezanost stilova ljubavi sa afektivnom vezanošću (preko dimenzija izbegavanje i anksioznost), seksualnim zadovoljstvom, adekvatnom brižnošću i kompulsivnom brižnošću. Obuhvaćene su dve starosne grupe (18–25, 25–35 godina), ukupno 447 ispitanika. Za procenu stilova ljubavi korišćena je Skala ljubavnih stavova (Love attitudes scale –LAS, C. Hendrick & S. Hendrick, 1986, 1990, dok su stilovi afektivne vezanosti mereni korišćenjem višeajtemske Skale iskustava u bliskim odnosima, (Experiences in Clouse Relationships Scale – Brennan, Clark & Shaver, 1998) i brojni drugi instrumenti.

Jedan od nalaza u kojim je korišćena regresiona analiza kao postupak, nedvosmisleno ukazuje na značaj interdisciplinarnog pristupa u proučavanju partnerskih odnosa. "Dobijeni rezultati pokazuju da se svi stilovi ljubavi, osim storge stila mogu objasniti ispitivanim psihološkim dimenzijama. Ove dimenzije mogu da objasne u najvećoj meri (oko 40% varijanse) stilove mania i eros. U nešto manjoj meri (oko 20–25% varijanse) ove dimenzije mogu da objasne stilove ludus i agape. Pragma stil se može u manjoj meri objasniti pomenutim dimenzijama (oko 6% varijanse), dok je za storge utvrđeno da ne može da se definiše na osnovu anksioznsti, izbegavanja, adekvatne brižnosti, kompulsivne brižnosti i seksualnog zadovoljstva. Rezultati pokazuju da se stilovi ljubavi mogu jednim delom objasniti ispitivanim psihološkim varijablama, ali da postoje i razlike, što je u skladu sa dosadašnjim istraživnjima i očekivanjima (Nikić, 2011 str. 21)."

Značajan nalaz regresione analize koja je rađena za potrebe istraživanja je da ni jedan od stilova ne potpada pod drugi, odnosno da stilovi ljubavi ne

obuhvataju u celini informacije sadržane u stilovima vezanosti i obrnuto. Takođe se može reći da su različiti pogledi na partnersku ljubav, od kojih su mnogi oblikovani u prošlim epohama prisutni u našem uzorku, svi osim storgea, što je, takođe, značajan podatak.

Zaključak

Internet je munjevitom brzinom ušao u naš život: jednim klikom se informišemo, igramo, delimo fotografije, filmove, muziku, upoznajemo ljude. Posebno dizajnirani mobilni telefoni postaju sve više produžetak našeg tela, deo identiteta koji čuva lične podatke o našim iskustvima, društvenim odnosima.

Živimo u vremenu u kojem je stvaranje ljubavnih veza postalo izuzetno teško, a pretrpani svakodnevni rasporedi ne ostavljaju dovoljno prostora za upoznavanje potencijalnih romantičnih partnera. Online upoznavanje uzelo je sve većeg maha i postalo uobičajena pojava. Svakodnevno učestvujemo u internet komunikaciji ali smo, kada se monitor ugasi, usamljeni i gladni bliskosti. Mogućnosti da upoznamo potencijalne partnere nikada nisu bile veće, a sa druge strane, da li nam kontakti preko interneta govore više o usamljenosti nego o slobodi? Istovremeno smo i društveniji, ali i izbirljiviji i zatvoreniji. Tek nam predstoje obimna istraživanja onlajn veza u našoj sredini.

U celini gledano, dobijeni rezultati u istraživanjima koja su rađena u našoj sredini ukazuju na izvestan stepen isprepletanosti psihološke i sociološke konceptualizacije, ali stepen preklapanja nije visok, što ukazuje na to da stilovi ljubavi i stilovi vezanosti imaju znatnu količinu jedinstvene varijacije koju objašnjavaju. Ovo ide u prilog pretpostavci o odvojenosti i zasebnosti stilova ljubavi i stilova vezanosti ali i o značaju sagledavanja ovog fenomena iz različitih perspektiva. Tehnološke inovacije su u osnovi brojnih promena. Isto tako, psihološkim istraživanjima generalno nedostaje je sagledavanje problema iz društvene perspektive.

Sledeći Lijevu misao, može se reći da savremene tehnologija stvaraju uslove za rađanje novih filozofija ljubavi, s obzirom na velike ekonomske i tehnološke promene koje su u toku. Situacija u našoj sredini još je kompleksnija zbog isprepletanosti tradicionalnih vrednosnih modela i novih individualističkih filozofija koje dolaze iz razvijenih zemalja.

U tom sudaranju različitosti, dešavaju se brojne promene u ljubavi i partnerskim odnosima koje sve više dolaze do izražaja. Da li je partnerska ljubav i za današnje generacije jedna od osnovnih vrednosti kojima teže? Ili era interneta donosi donosi neke nove vrednosti i koje? Ovo su izazovne teme za sve istraživače ljubavi i partnerskih veza.

Literatura:

- Ainsworth, M. Blehar, M. Waters, E. & Wall, S. (1978). Patterns of attachment: Psychological Study of the Strange Situation, Hillsdale, New Jersey
- Ainsworth, M. D. S. & Marvin, R. S. (1995). On the shaping of attachment theory and research: An interview with Mary S. Ainsworth (Fal1, 1994). U E. Waters, B. Vaughn, G. Posada & K. Kondo -Ikemura (Eds.) Cultural, Caregiving, and Cognitive Perspectives on Secure Base Behavior: New Growing Points in Attachment Theory and Research. Monographs of the Society for Research in Child Development, 60 (Nos. 2–3; Serial no. 244), (str. 3–24)
- Bartholomew, K. & Horowitz, M. L. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. Journal of Personality and Social Psychology, 61, 226–244.
- Bowlby, J. (1969/1982). Attachment and loss. Volume I: Attachment. New York: Basic Books
- Bobić, M. (2003). Brak ili/i partnerstvo, Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd
- Buss, L. W. (1987). The Evolution of Individuality. Princeton University
- Dion, K. K. & Dion, K. L. (1993). Individualistic and collectivistic perspectives on gender and the cultural context of love and intimacy. Journal of Social Issues, 49, 53–69.
- Feeney J. & Noller P. (1990). Attachment Style as a Predictor of Adult Romantic Relationship. Journal of Personality
- Frijda, N. H. (1986). The emotions. Cambridge University Press Cambridge, England
- Fromm, E., (1984). Umijeće ljubavi, Naprijed, Nolit i August Cesarec, Zagreb
- Gillath, O. & Schachner, D. A. (2006) Dynamics of Romantic Love: Attachment, Caregiving, and Sex.U Mikulincer. M.,Gail S. Goodman (Eds.) How Do Sexuality and Attachment Interrelate? (str. 337–355). Guilford Publications
- Hazan C. & Shaver P. (1987): Romantic Love Conceptualized as an Attachment Process. Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 52, No. 3, 511–524
- Hatfield, E., & Rapson, R. L. (1987). Passionate love: New directions in research. In W. H. Jones & D. Perlman (Eds.), Advances in personal relationships: Vol 1 (pp. 103–139). Greenwich, CT: JAI Press
- Hendrick, C., Hendrick, S. , Foote, F. H., & Slapion-Foote, M. J. (1984). Do men and women love differently? Journal of Social and Personal Relationships, 1, 177–195

- Hendrick, C. & Hendrick, S. (1989). Research on Love: Does It Measure Up? Journal of Personality and Social Psychology, 56
- Hendrick, C. & Hendrick, S. (1990). A Relationship-specific Version of the Love Attitudes Scale, Journal of Social Behavior and Personality 5, 239–54
- Hendrick C. & Hendrick S. (1986). A Theory and Method of Love. Journal of Personality and Social Psychology, vol. 50, No. 2, 392–402.
- Kraut,R., Lundmark,V., Patterson,M., Kiesler,S.,Mukopadhyay & Scherlis,W., 1998). Social Technology That Reduces Social Involvement and Psychological Well-Being ? Carnegie Mellon University
- Lasswel, T. E. & Lasswel, M. E. (1976). I love you but I am not in love with you. Jornal of Marriage and Family Counseling (38), 211–24
- Lee, J. A. (1973). Colours of Love: An Exploration of the Ways of Loving. Toronto, Ontario, Canada: New Press
- Maslov, A. H. (1982). Motivacija i ličnost, IP Nolit, Beograd
- Mikulincer M. (2006). Dynamics of Romantic Love: Attachment, Caregiving, and Sex. U Mikulincer. M. , Gail S. Goodman (Eds.) Attachment, Caregiving, and Sex within Romantic Relationships (str. 23–44). Guilford Publications.
- Nikić, G. (2009). Povezanost stilova ljubavi i činilaca bliskih partnerskih odnosa u kasnoj adolescenciji i odraslom dobu, Doktorska disertacija, Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd
- Nikić, G. (2011). Povezanost stilova ljubavi s privrženošću, brižnošću i seksualnim zadovoljstvom u ljubavnim vezama, broj 1, Ljetopis centra za socijalni rad
- Reis, H. T. (2012, April). Online dating: A critical analysis from the perspective of psychological science. Phelps Colloquium Series, University of Rochester.
- Suler, J. (2008). Cybertherapeutic theory and techniques. In A. Barak (Ed.), Psychological aspects of cyberspace: Theory, research, applications (pp. 102–128). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Shaver, P. R. & Hazan C. (1988). A biased overview of the study of love. Journal of Social and Personal Relationships, 5, 473–501.
- Shaver, P. R. , Hazan, C. , & Bradshaw, D. (1988). Love and attachment: The integration of three behavioral systems. U R. J. Sternberg & M. Barnes (Eds.), The psychology of love (str. 68–99). New Haven, C T - Yale University Press.
- Sartr, J. P. (1984). Biće i ništavilo, Nolit, Beograd

Биљана М. Павловић*
Универзитет у Приштини –
Косовска Митровица
Учитељски факултет у Призрену –
Лепосавић
Драгана Ј. Цицовић Сарајлић**
Универзитет у Приштини –
Косовска Митровица
Факултет уметности у Приштини – Звечан

DOI 10.7251/ZRNETOM11510401P

Стручни рад

ПРИМЕНА САВРЕМЕНЕ ИНФОРМАЦИОНО-КОМУНИКАЦИОНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ У НАСТАВИ МУЗИЧКЕ КУЛТУРЕ[1]

Увод

У раду се разматрају могућности и значај коришћења савремене информационо-комуникационе технологије (ИКТ) у основношколској настави музичке културе. Циљ је да се утврде могућности коришћења појединих ресурса савремене информационо-комуникационе технологије, пре свега интернета − едуктивних музичких софтвера, Википедије и Јутјуба. Основна сврха коришћења интернета у настави је обезбеђивање ефикаснијег наставног процеса, те постизање конкретних резултата на једноставнији и модернији начин. Коришћење интернета у настави музичке културе треба да допринесе квалитетнијем музичком знању и свеобухватнијем упознавању уметничке и традиционалне музике свога и других народа. У раду су наведене интернет адресе на којима се могу пронаћи образовни музички софтвери чија примена може бити од значаја у основношколској настави музичке културе. Такође, пажња је поклоњена избору запостављених музичких композиција инспирисаних косовско-метохијском традиционалном народном музиком, које се могу чути помоћу Јутјуба, што треба да допринесе афирмацији националне уметничке музике, као и неговању и актуелизацији традиционалне музике Косова и Метохије.

Коришћење информационо-комуникационе технологије постало је неминовна потреба у свим сферама савременог друштва, па и основношколски васпитно-образовни процес треба да се одвија у складу са потребама модерног друштва које тежи интензивном развоју и просперитету. Захтеви стручњака из области образовне технологије да треба усвојити „интернетски начин

* bilja.pavlovic@yahoo.co.uk
** dsarajlić@gmail.com.

[1] Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта III 47023 „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

живота“ и у школама, све више заокупљају пажњу педагога, тим пре што су уочљиви позитивни ефекти коришћења савремене технологије у настави. Иако се настава музичке културе заснива на садржајима који се реализују путем активног музицирања (певања, свирања, извођења игара, слушања или стварања музике), коришћење нових информационо-комуникационих технологија обогатиће, осавременићe, унапредити наставу на овом предмету, и учинити је занимљивијом и привлачнијом. У настави музичке културе непрестано се инсистира на доживљавању музике и развијању ученичких способности слушања, извођења и стварања музике (Стојановић 1996), па таквој концепцији најбоље одговара хеуристички модел наставе. Слабост овог наставног система је у томе што не доприноси развијању самосталности ученика у стицању знања. Савремена информационо-комуникациона технологија пружа могућност осамостаљивања ученика, доприносећи већој интерактивности у раду, развоју креативности, мотивацији, већој пажњи и концентрацији, лакшем савладавању и разумевању градива, те заинтересованости за музичку уметност.

Коришћење савремене информационо-комуникационе технологије битно унапређује техничко-технолошку основу образовно-васпитног рада (Недељковић 2010). До деведесетих година прошлог века основна наставна средства у настави музичке културе била су: табла са линијским системом, музички инструменти (клавир, хармоника, синтисајзер), Орфов инструментаријум (дечји ритмички и мелодијски инструменти), касетофон, плејер, видео-бим. Такође, музички кабинети су морали да садрже разне зидне слике или постере на којима су представљени инструменти и композитори; пултове за партитуре, разне апликације и графичке приказе са нотним трајањима, паузама, лествицама и музичким ознакама које се обрађују у настави (Павловић, Цицовић Сарајлић 2015). Иако су ова наставна средства и данас у употреби, у настави музичке културе се све више осећа потреба за применом модерније наставне технологије: компјутера, интернета, паметне табле, пројектора, телефона, појединих програма који треба да доприносу квалитетнијем и садржајнијем наставном процесу.

Едуковање наставног кадра за коришћење ресурса информационо-комуникационе технологије свакако је један од веома важних задатака савременог образовања. Стручњаци указују да постоје недостаци у оспособљавању наставника за коришћење информационо-комуникационе технологије у настави (Мандић 1995; 2001; 2003; *Школа будућности* 2010) и упућују на важност перманентног стручног и информатичког усавршавања путем одговарајућих акредитованих курсева. Компетенције учитеља и наставника у области музичке културе могу се проширивати и унапређивати кроз идивидуално, самостално стручно усавршавање. Индивидуално усавршавање је „битна претпоставка перманентног професионалног развоја“ (Судзиловски 2015: 528) и одговорност за професионално напредовање мора

сносити сваки наставник. Праћење стручне литературе, као и грађе доступне на интернету у великој мери допринеће унапређивању знања и умења неопходних за квалитетније реализовање садржаја наставе. То подразумева истраживачки и стваралачки приступ настави, што је одлика савременог образовања (Вилотијевић 1999). У наставку ћемо сагледати домаћу и страну литературу која разматра проблематику коришћења ИКТ у настави музичке културе.

Преглед стручних и научних радова посвећених коришћењу ИКТ у настави музичке културе

У домаћој музичко-педагошкој, стручној и научној литератури веома мало је радова посвећених проблематици коришћења савремене ИКТ у настави музичке културе. У раду под називом *Преглед и утицај нових информационих технологија у настави музике* (Ристић, Шћепановић, Стошић 2001), ауторке указују на значај коришћења информационо-комуникационих технологија: телевизије, мултимедијалних рачунарских система, интернета, који омогућавају ученицима, наставницима, студентима, да „користећи различите изворе, максимално примене принципе индивидуализације наставе и остваре већу мотивисаност и ангажованост у циљу побољшавања разумевања музике“ (Ристић и сар. 2001: 70). Ауторке истичу да је коришћење ИКТ у настави посебна прилика за даровите ученике, као и ученике ометене у развоју. Проблематика коришћења информационо-комуникационе технологије, из аспекта музичке наставе, размотрена је и у раду *Употреба рачунарске технологије у музичкој настави са посебним освртом на наставу солфеђа* аутора Игора Николића (Николић 2011). У раду су образложене могућности употребе рачунара у настави музике, то јест у појединим наставним областима: музичко описмењавање, интонирање, опажање тонова и ритмичких фигура. Слична тематика разматра се и у раду *Могућности употребе компјутера у настави музике*, ауторке Славице Стефановић (Стефановић 1997).

Примена информационо-комуникационе технологије у настави музичке културе изазвала је много веће интересовање у Хрватској. На Другом међународном симпозијуму музичких педагога, одржаном у Пули 2011. године (*Глазбена настава и наставна технологија: могућности и ограничења* 2011) изложена су 24 рада посвећена могућностима коришћења савремене наставне технологије на свим нивоима музичког образовања у настави. У тим радовима разматрају се општи, педагошки и социолошки аспекти примене наставне технологије у настави музике. Неколико радова посвећено је коришћењу савремене информационе технологије у основношколском музичком образовању. Вредна пажње је студија аутора

Бранка Шкаре (Шкара 2011), *Хибридни течај блок флауте* (пилот пројекат), у коме је изложена могућност електронског учења блок-флауте, која је иначе заступљена и у основношколској настави музичке културе. Курс је намењен првенствено одраслима који желе да савладају блок-флауту, али, наставник музичке културе може да упозна ученике са одговарајућим сајтом помоћу кога би у слободном времену ученици могли да допуне и обогате своје знање о техничким могућностима блок-флауте.

Занимљив је рад ауторке Софије Цингуле (Цингула 2011) *Нове технологије подучавања пјевања*, у коме се сагледавају могућности коришћења савремене ИКТ у настави певања. Такође, веома користан рад је *Примјена образовне технологије у глазбеној настави*, ауторке Сњежане Доброте (Доброта 2011), који пружа практичне примере електронских игара корисних за развој музичких способности, музичког памћења и естетског васпитања ученика.

У раду Interactive Learning in the Computer Environment Musical Image Format, Rhythm, словеначка ауторка Богдана Борота (Борота 2011) тумачи позитивне импликације интерактивног подучавања што, како истиче, подстиче ране процесе музичког описмењавања, док се у раду италијанског аутора Мишел Бијасути (Biasutti), *Principi per l'uso della tecnologia nel campo dell'educazione musicale* (Biasutti 2011), сагледавају начини употребе технологије у подручју музичког образовања. Богат избор радова са овог скупа може послужити као користан извор информација о могућностима коришћења савремене наставне технологије у настави музичке културе и основа за учење и усавршавање наставника који желе да иновирају наставни процес.

Веома едукативна грађа за наставнике у погледу сагледавања психолошких и општих педагошких аспеката коришћења информатичких технологија у настави изложена је у књизи *Дете и компјутер*, дело швајцарских аутора, психолога Жана Речицког и педагога Жан-Лик Гиртнера (Речицки, Гиртнер 2002). У овој књизи је дат преглед основних могућности примене савремене технологије у настави, које су на располагању деци и адолесцентима. Књига даје одговоре на низ питања која се намећу у вези са применом савремене технологије у настави, њеним значајем, предностима и манама њеног коришћења, што може бити од користи у савременој настави музичке културе.

За примену ИКТ у настави, као средства које олакшава и унапређује наставну праксу залажу се и други познати домаћи и страни аутори: Кокс и Веб (Cox M., & Webb M. 2004); Хугленд и Врајт (Haughland S., & Wright J. 1997); Борота (2007), Надрљански и Солеша (2004; 2007), Мандић, Радовановић, Мандић (2000) и други.

У складу са потребом коришћења информационо-комуникационе технологије, морају се истаћи очекивања савременог образовања када

је у питању улога наставника. Реформа образовног система тражи од наставника „промену улоге – старе (испоручилац информација, предавач, испитивач) у нову (водич/ментор, стратег наставног процеса, организатор наставе, саветник, интелектуални вођа, управљач наставним процесом у коме се зна шта ко ради, чиме се служи и какве би резултате требало да оствари)“ (*Школа будућности* 2010: 5). Наставници морају бити добро оспособљени из информатике, али, они морају добро познавати и методику информатике, методе и облике рада помоћу којих ће своја знања пренети ученицима (Мандић 2003). Наставници, нажалост, још увек нису довољно свесни образовне моћи информационо-комуникационих технологија и олакшица које би им оне могле пружити у реализацији наставе. Њиховом применом ученицима ће бити омогућена већа слобода у наставном процесу, самосталност и истраживачки рад. Примена савремених информационо-комуникационих технологија у школама, омогућиће већу интерактивност у наставном раду, а наставу ће учинити занимљивијом, ефикаснијом, квалитетнијом, динамичнијом и разноврснијом. Свакако, да би уопште могли говорити о савременом начину учествовања и функционисања наставника и ученика у образовном процесу, неопходно је да школе, односно учионице буду опремљене одговарајућом информатичком структуром. У наставку рада размотрићемо могућности коришћења релативно најдоступнијих ресурса информационо-комуникационе технологије – интернета, односно, образовних музичких софтвера, Википедије и Јутјуба у настави музичке културе.

Коришћење ресурса интернета у настави музичке културе (образовни музички софтвери, Википедија, Јутјуб)

Примена интернета у образовању последњих десет година постала је реалност и потреба, те саставни део основношколског наставног процеса. Интернет се сматра равноправним и изузетно ефикасним наставним средством, јер омогућава стицање знања на модернији и занимљивији начин. Ипак, у настави музичке културе његови ресурси се не користе у довољној мери. Коришћење Википедије у настави музичке културе, може да буде од великог значаја, како ученицима тако и наставницима, за брзо прикупљање података о композиторима, њиховом животу и стваралаштву, затим о музичким инструментима и различитим другим темама из музичке уметности. Бројни образовни софтвери пружају мноштво идеја и информација како обогатити и осавременити наставу музичке кутуре. У наставку текста, навешћемо интернет адресе где се могу пронаћи едукативни софтвери који могу бити корисни у реализацији наставе музичке културе.

Један од веома корисних сајтова је „Каталог библиотеке“ (https://delicious.com), који креирају сами читаоци. Овај сајт се „може подједнако

добро користити и у настави и у усавршавању наставног особља, јер се на том порталу може пратити појављивање нама занимљивог садржаја, а можемо видети и шта занима оне с којима делимо заједничка интересовања“ (*Школа будућности* 2010: 171). На том сајту наставници могу размењивати коментаре, искуства и занимљиве наставне садржаје. Ученици, такође, могу трагати за занимљивим информацијама и темама, што подстиче и развија њихов истраживачки дух, креативност и мотивацију за самообразовањем.

Веома занимљив сајт за размену информација је „Digg“ (http://digg.com), што значи „копати“. На овом сајту могу се тражити занимљиве музичке приче. Учесници сличних интересовања се повезују, комуницирају и обавештавају једни друге о занимљивим радовима на интернету. Једни другима путем електронске поште шаљу линкове који упућују на занимљиве вести и приче из одређених наставних области. Ову страницу радо користе и ученици и наставници. Наставници музичке културе овде увек могу добити занимљиве и креативне идеје у вези са обрадом појединих наставних јединица. Упућујући ученике на коришћење оваквих сајтова, „наставник ће коначно постати ментор, а ученик истраживач спреман на доживотно самоусавршавање“ (*Школа будућности* 2010: 174).

Учитељи у разредној настави често користе образовни портал *Edusoft* (www.edu-soft.rs/). На овом порталу се могу пронаћи презентације у PowerPoint-у, које су често осмишљене тако да одговарају интегрисаној настави у оквиру које су садржаји наставе музичке културе незаобилазни.

На веб-сајту Завода за вредновање квалитета образовања и васпитања налази се портал за наставнике (www.ceo.edu.rs/portal/), на коме се наставници музичке културе могу упознати са листом стандарада обавезног образовања. На овом порталу се, појединачно за сваки предмет, могу пронаћи примери задатака којима се проверава оствареност стандарда. Уколико наставници желе да преузму задатке или да учествују у раду форума, потребно је да отворе свој кориснички налог, што се ради врло једноставно, према постављеним упутствима.

Практична вредност учења помоћу информационо-комуникационе технологије, када је у питању музичко образовање, огледа се у могућностима обуке свирања ученика на појединим инструментима. Веома занимљива је школа блок-флауте, о чему се може сазнати на интернет адреси http://elacd.carnet.hr/chamilo/courses/VNBF1, на коју упућује Бранко Шкара (Škara 2011: 283). Знања из теорије музике ученици могу употпунити помоћу едукативног софтвера који се може наћи на адреси www.dolmetsch.com/theoryintro. Овај софтвер нуди велики број лекција из теорије музике, податке о музичким инструментима и њиховим особинама, као и карактеристике музичих епоха. Више информација о едукативним музичким софтверима који пружа податке из области теорије музике: о нотама, ритму, лествицама и слично, као и упутства о начину свирања на појединим инструментима сазнајемо из рада Игора Николића (Николић 2011).

Велики избор најразличитијих звукова, којима се наставник музичке културе може користити при обради наставних јединица везаних за особине тона и звука, може се пронаћи на порталу Soundbible.com (Библија звука). На сајту www.igra.itd.rs/index.php/igre/36-, доступан је велики број бројалица које се у настави користе за развијање осећаја за ритам. Наставници могу упознати ученике са музичким занимљивостима користећи портал Какопедија (www.kakopedija/muzika-i-ples), на коме се налазе информације о певању и плесу, као и о томе како се могу импровизовати музички инструменти и на њима свирати. Такође, у процесу прибављања литературе неопходне за рад са хором и оркестром, наставници могу користити онлајн ресурсе (www.score-on-line.com/freescores.php), са којих могу бесплатно преузети потребне партитуре. Образовни софтвер на адреси www.musictheory.net садржи лекције и тестове из теорије музике, док се на адреси www.teoria.com, такође могу пронаћи лекције из теорије музике, као и припремљене вежбе, помоћу којих ученици могу проверавати своје знање.

Од посебног значаја је могућност слушања музике са Јутјуба. Многе уметничке композиције, предложене наставним планом и програмом, нису обухваћене ЦД-овима који су део пратеће опреме уџбеника. Јутјуб пружа могућност проналаска таквих композиција, али он нуди и много шири избор композиција за слушање. Многа дела домаћих композитора су неправедно запостављена, како у настави музичке културе, тако и на репертоарима истакнутих домаћих уметника – извођача. При упознавању ученика основне школе са националном уметничком музиком свакако треба поменути дела Даворина Јенка, Стевана Мокрањца, Милоја Милојевића, Светислава Божића, која су инспирисана косовско-метохијском народном музиком. Сматрамо да би се слушањем ових композиција подстакло интересовање ученика за традиционалну народну музику Косова и Метохије, а то би допринело развијању свести о потреби њеног очувања и неговања.

Инспирисан историјским догађајима са Косова, Даворин Јенко 1872. године компонује увертиру Косово, која се може послушати на адреси http://www.youtube.com/watch?v=ppdDhRu6nz8. Позната је и његова хорска композиција Што ћутиш, Србине тужни, инспирисана Косовском историјом. Може се послушати на следећој адреси: http://www.youtube.com/watch?v=wliil-L1Hfc.

Основа музичког стваралаштва Милоја Милојевића лежи на богатој традицији народног стваралаштва. Неколико његових композиција инспирисано је косовско-метохијском народном музиком. Могу се послушати на следећим интернет адресама:

Симфонијска поема Смрт мајке Југовића, доступна је на адреси http://www.youtube.com/watch?v=u2SzKmFb2VM.

Композиција Косовска свита, доступна је на адреси http://www.youtube.com/watch?v=01_sRDF0UcM.

Композиција Мотив из Призрена, доступна је на адреси http://www.youtube.com/watch?v=LeBjb4NRBSg.

Композиција Јутро на Косову, доступна је на адреси http://www.youtube.com/watch?v=u6H8FpYWr9c.

Открившши, међу првима, богатство и лепоту музичког фолклора Косова и Метохије, Стеван Мокрањац 1896. године на Косову бележи и сабира материјал за VIII и XII руковет, које се могу послушати на следећим адресама:

Снимак *VIII руковети*, у извођењу хора РТС-а, доступан је на адреси http://www.youtube.com/watch?v=UgX2G9C9374.

Снимак *XII руковети*, у извођењу хора РТС-а, доступан је на адреси http://www.youtube.com/watch?v=DXlrnWJzHwE.

Стваралаштво Светислава Божића, композитора и теоретичара музике, утемељено је на националној духовној традицији. Евокација и стваралачка преобразба косовског музичког памћења нарочито долази до изражаја у његовом кончертину за клавир и оркестар Метохијска појања, написаном 1998. године. Снимак композиције *Метохијска појања* доступан је на адреси http://www.youtube.com/watch?v=SlesPQ05C9U.

На Јутјубу се налазе и традиционалне песме и игре различитих народа света, путем којих ученици упознају културу и музички фолклор, других народа, а тиме се реализују задаци интеркултуралног и хуманистичког васпитања у основној школи.

Закључак

У раду су разматране могућности и значај коришћења савремене информационо-комуникационе технологије (ИКТ) у основношколској настави музичке културе. Циљ је био да се утврде могућности коришћења појединих ресурса савремене информационо-комуникационе технологије – интернета (едукативних музичких софтвера, Википедије и Јутјуба) у настави музичке културе. Савремени приступ настави подразумева укључивање образовно-технолошких иновација у васпитно-образовни процес. Музички педагози који су проучавали наставу музичке културе са становишта традиционалног оквира наставе, сматрају да се настава музичке културе најбоље реализује у оквирима хеуристичког наставног система. Међутим, слабост овог система је у томе што он не доприноси осамостаљивању ученика. Коришћење савремене информационо-комуникационе технологије у настави музичке културе обезбедиће већу интерактивност у раду, могућност самосталног учествовања ученика у наставном процесу, развој њихове креативности, инвентивности, знатижеље, мотивације, пажње и концентрације, и допринети свеобухватнијем упознавању музичке уметности.

Апострофирано је питање едуковања наставног кадра, од чије компентентности ће у великој мери зависити однос ученика према коришћењу ИКТ у настави. Уколико је наставник заинтересован за сопствено усавршавање и уколико је спреман да класичну наставу обогати савременим информационо-комуникацioим средствима, допринеће динамичнијем и успешнијем наставном процесу. Тај ентузијазам наставник ће временом пренети и на ученике, па ће и они постати активнији и заинтересованији за стицање знања помоћу савремене технологије.

У раду је наведена литертура која пружа увид у досадашња искуства професора музике о могућностима коришћења савремене информационо-комуникационе технологије у основношколској настави музичке културе. Праћење стручне литературе је један од услова професионалног развоја наставника и проширивања њихових компентенција које су им потребне у раду. Посебно је размотрена могућност коришћења интернета − образовних музичких програма, Википедије и Јутјуба у настави музике. Наведене су бројне интернет адресе које могу бити од користи наставницима у процесу припреме и извођења наставе. Оспособљавањем ученика за коришћење ресурса интернета у образовне сврхе, откривају им се могућности самосталног индивидуалног напредовања и усавршавања. У настави музичке културе посебан значај и смисао има коришћење Јутјуба. Помоћу Јутјуба, ученици имају прилику да слушају традиционалну музику свих народа света, што подстиче интересовања ученика за упознавање других култура и стицање нових знања о њима. То доприноси интеркултуралном и хуманистичком васпитању ученика. Музичка уметничка дела која ученици слушају на часовима музичке кутуре остаће у трајнијем сећању ако их ученици самостално потраже на Јутјубу и послушају ван наставе. Коришћење ИКТ у настави музичке културе допринеће већој заинтересованости ученика за слушање и упознавање уметнички вредне музике, а тиме и усвајању естетских вредности и формирњу музичког укуса. Од посебног значаја је то што се на Јутјубу могу пронаћи композиције које нису тако лако доступне на ЦД-овима и другим носачима звука. Слушањем таквих композиција ученици имају прилику да свеобухватније свестраније упознају уметничко стваралаштво композитора. У том смислу, у раду су наведене запостављене композиције српских композитора које су инспирисане косовско-метохијском традиционалном музиком. Слушањем ових композиција, ученици ће се упознати са вредним националним уметничким музичким остварењима, као и са специфичношћу и лепотом косовско-метохијске народне музике, која је уметницима послужила као инспирација у стваралаштву. Закључено је да коришћење савремене информационо-комуникационе технологије у настави музичке културе има огроман значај, како у њеном осавремењивању и актуелизацији, тако и у музичком и свестраном развоју ученика основне школе.

Литература

Borota 2007: B. Borota, *Vpliv sodobne informacijsko-komunikacijske tehnologije na pouk glasbene vzgoje*, Doktorska disertcija, Ljubljana: Akademija za glasbo.

Borota 2011: B. Borota, Interactive Learning in the Computer Environment Musical Image Format, Rhythm, U: Sabina Vidulin Orbanić (ur.), *Glazbena nastava i nastavna tehnologija – mogućnosti i ograničenja*, Monografija radova s Drugog međunarodnog simpozijuma glazbenih pedagoga, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile, 61−73.

Biasutti 2011: M. Biasutti, Principi per l'uso della tecnologia nel campo dell'educazione musicale, U: Sabina Vidulin Orbanić (ur.), *Glazbena nastava i nastavna tehnologija – mogućnosti i ograničenja*, Monografija radova s Drugog međunarodnog simpozijuma glazbenih pedagoga, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile, 25−45.

Вилотијевић 1999: М. Вилотијевић, *Дидактика*, Београд: Научна књига, Учитељски факултет у Београду, Завод за уџбенике и наставна средства.

Glazbena nastava i nastavna tehnologija – mogućnosti i ograničenja 2011: Monografija radova s Drugog međunarodnog simpozijuma glazbenih pedagoga, U: Sabina Vidulin Orbanić (ur.), Pula: Sveučilište Jurja Dobrile.

Dobrota 2011: S. Dobrota, Primjena obrazovne tehnologije u glazbenoj nastavi, U: Sabina Vidulin Orbanić (ur.), *Glazbena nastava i nastavna tehnologija – mogućnosti i ograničenja*, Monografija radova s Drugog međunarodnog simpozijuma glazbenih pedagoga, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile, 73−85.

Mandić 1995: D. Mandić, *Osnove mikroračunara i popularne aplikacije*, Jagodina: Učiteljski fakutet u Jagodini.

Mandić 2001: D. Mandić, *Informaciona tehnologija u obrazovanju*, Beograd: Viša škola za obrazovanje vaspitača; Srpsko Sarajevo: Filozofski fakultet.

Mandić 2003: D. Mandić, *Didktičko-informatičke inovacije u obrazovanju*, Beograd: Mediagraf.

Mandić, Radovanović, Mandić 2000: P. Mandić, I. Radovanović, D. Mandić, *Uvod u opštu i informatičku pedagogiju*, Beograd: Učiteljski fakultet; Centar za usavršavanje rukovodilaca u obrazovanju.

Надрљански, Солеша 2004: Ђ. Надрљански, Д. Солеша, *Информатика у образовању*, Сомбор: Учитељски факултет.

Недељковић 2010: М. Недељковић, *Друштво у променама и образовање*, Београд: Едука; Београд: Српска академија образовања.

Николић 2011: И. Николић, Употреба рачунарске технологије у музичкој настави са посебним освртом на наству солфеђа, У: Соња Маринковић, Санда Додик (ур.), *Зборник радова са међународног скупа „Дани Владе С. Милошевића“*, Бања Лука: Академија умјетности Универзитета у Бањој Луци; Музиколошко друштво Републике Српске.

Павловић, Цицовић Сарајлић 2015: Б. Павловић, Д. Цицовић Сарајлић, Услови организације наставе музичке културе у млађим разредима основне школе, У: Дарко Ковачевић (ур.), *Зборник радова са Међународне научно-стручне конференције „М-ИНИСТАР“*, одржане у Источном Сарајеву 21–22. новембра 2014. године, Источно Сарајево: Музичка академија Универзитета у Источном Сарајеву, 64–72.

Ристић, Шћепановић, Стошић 2001: М. Ристић, Д. Шћепановић, А. Стошић, Преглед и утицај нових информационих технологија у настави музике, *Образовна технологија бр. 3–4*, Београд: Учитељски факутет Београд.

Rečicki, Girtner 2002: Ž. Rečicki, Žan-Lik Girtner, *Dete i kopjuter*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Soleša 2007: D. Soleša, *Informacione tehnologije*, Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu; Sombor: Pedagoški fakultet u Somboru.

Стојановић 1996: Г. Стојановић, *Настава музичке културе од 1. до 4. разреда основне школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Судзиловски 2015: Д. Судзиловски, Колико и како се учитељи индивидуално усавршавају у области музичке културе, *Настава и васпитање бр. 3*, Београд: Педагошко друштво Србије, 521−531.

Стефановић 1997: С. Стефановић, Могућности употребе компјутера у настави музике*, Иновације у настави, бр. 4/97*, Београд: Учитељски факултет, 346−353.

Haughland, Wright 1977: S. Haughland & J. Wright, *Young children and technology, a world of discovery*, New York: Allyn Bacon.

Cox, Webb 2004: M. Cox & M. Webb, *ICT and pedgogy – a review of the researsh literature,* Coventry, London: Becta, DFES.

Cingula 2011: S. Cingula, Nove tehnologije u podučavanju pjevanja, U: Sabina Vidulin Orbanić, *Glazbena nastava i nastavna tehnologija – mogućnosti i ograničenja*, Monografija radova s Drugog međunarodnog simpozijuma glazbenih pedagoga, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile, 165−187.

Škara 2011: B. Škara, Hibridni tečaj blok flaute (pilot projekat), U: Sabina Vidulin Orbanić, *Glazbena nastava i nastavna tehnologija – mogućnosti i ograničenja*, Monografija radova s Drugog međunarodnog simpozijuma glazbenih pedagoga, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile, 283−291.

Школа будућности 2010: Београд: Влада републике Србије, Министарство просвете.

Попис интернет адреса презентованих у раду:

https://delicious.com/
http://digg.com
www.edu-soft.rs/
www.ceo.edu.rs/portal/
http://elascd.carnet.hr/chamilo/courses/VNBF1
www.dolmetsch.com/theoryintro
www.igra.itd.rs/index.php/igre/36-
www.kakopedija/muzika-i-ples
www.score-on-line.com/freescores.php
www.musictheory.net
www.teoria.com
http://www.youtube.com/watch?v=ppdDhRu6nz8
http://www.youtube.com/watch?v=wliil-L1Hfc
https://www.youtube.com/watch?v=u2SzKmFb2VM
http://www.youtube.com/watch?v=01_sRDF0UcM
http://www.youtube.com/watch?v=LeBjb4NRBSg
http://www.youtube.com/watch?v=u6H8FpYWr9c
http://www.youtube.com/watch?v=UgX2G9C9374
http://www.youtube.com/watch?v=DXlrnWJzHwE
http://www.youtube.com/watch?v=SlesPQ05C9U

Aleksandra Nikolajević
Filozofski fakultet u Nišu
Departman za sociologiju
Nina Pavlović
Filozofski fakultet u Nišu
Departman za sociologiju

DOI 10.7251/ZRNETOM11510413N

Kratko saopštenje

„MLADI U POKRETU“ – INFORMISANOST STUDENATA O EVROPSKIM PROGRAMIMA POKRETLJIVOSTI

Svetska finansijska i ekonomska kriza pokrenula je niz inicijativa i projekata od strane Evropske Unije koje imaju za cilj da unaprede politiku obrazovanja, zapošljavanja i da saniraju nedostatke u evropskoj ekonomiji putem ulaganja u tehnologiju, obrazovanje, nauku i unapređenjem migracione politike. Problemi sa kojima se Evropa suočava prevashodno se vezuju za nisku stopu ekonomskog rasta (zbog manjeg ulaganja u nauku i inovacije, ali i korišćenje informacijskih i komunikacijskih tehnologija), niska stopa zaposlenosti u odnosu na druge delove sveta[1], i trend starenja stanovništva (odnosno nedostatak radno-aktivnog stanovništva). Pomenuti problemi su inspirisali pokretanje višegodišnje strategije nazvane *Evropa 2020*. Ova strategija bi trebalo da osnaži EU u svojevrsnu ekonomiju koja ima visoku stipu zaposlenosti, produktivnosti i društene povezanosti. Strategija obuhvata koncepte pametnog, održivog i uključivog rasta, odnosno, da ekonomija bude utemeljena na znanju i inovaciji, da se efikasno i ekološki koriste resursi, i najzad – da se oformi ekonomija sa visokom stopom zaposlenosti koja donosi društvenu i teritorijalnu povezanost (Vojković, 2005: 3).

Pomenuti ciljevi predstavljaju prioritete pametnog, održivog i inkluzivnog rasta, i podrezumevaju niz aktivnosti na nacionalnom ali i međunarodnom nivou. U okviru ove strategije razvijeno je 7 ključnih inicijativa koje obuhvataju:

- *Uniju inovacija*: koja za cilj ima unapređenje uslova za finansiranje istraživanja i inovacija kako bi pospešili ekonomski rast i otvaranje radnih mesta
- *Mlade u pokretu*: kako bi se unapredio kvalitet obrazovnih sistema i omogućio lakši ulazak mladih na tržište rada
- *Digitalnu agendu za Evropu*: sa ciljem da domaćinstva i firme putem korišćenja interneta iskoriste prednosti digitalnog jedinstvenog tržišta
- *Evropu koja efikasno koristi resurse*: u cilju da se raspoloživi resursi koriste na efikasan i ekološki način

[1] “(…) niska stopa zaposlenosti u usporedbi s ostalim dijelovima svijeta – 69% u prosjeku za populaciju od 20–64 godine. Stope zaposlenosti žena i starijih radnika posebno su niske (63% odnosno 46% za starije radnike u dobnoj skupini od 55–64 godine). Kriza je snažno pogodila mlade među kojima je stopa nezaposlenosti u 2012. bila preko 22%” (Vojković, 2005: 3)

o *Industrijsku politiku za eru globalizacije*: kako bi se unapredilo poslovno okruženje za mala i srednja preduzeća, i u cilju stvaranja održive industrijske baze koja bi bila konkurentna na globalnom nivou

o *Agendu za nove veštine i nova radna mesta*: kako bi se modernizovalo tržište rada, podstaklo osnaživanje aktivne radne snage, njihova mobilnost, ali i da bi se na tržištu rada efikasnije usklađivala ponuda i potražnja

o *Evropsku platformu za borbu protiv siromaštva*: koja bi za cilj imala postizanje socijlane i terotorijalne kohezije kroz pobošljšanje ekonomske konkurentnosti i programa zapošljanja čime bi se ljudima koji su socijalno isključeni i siromašni omogućio dostojanstven život i aktivno učestvovanje u društvenom životu (Europe 2020, 2012: 3–4)

Iako se u okviru ove strategije mere i paketi odnose prevashodno na zemlje članice EU, uspostavljene su i određene mere koje se odnose na zemlje koje nisu članoce EU. Reč je prevashodno o migracionoj politici, stoga su ove zemlje radile na razvijanju migracione politike koja ima za cilj da se poboljšaju odnosi sa zemljama iz kojih migranti dolaze. Te migracije ne obuhvataju isključivo ekonomske migracije i mobilnost radne snage, već se mere odnose i na državljane zemalja koje nisu članice EU ali koji žele studirati.

Mobilnost studenata se može definisati na više načina. Ranije je nacionalna statistika definisala mobilne studente kao studente koji su registrovani u drugoj zemlji. Pored ovoga, koncept mobilnosti studenata može se svrstati u sledeće kategorije:

1) spontana mobilnost – podrazumeva studente koji su registrovani na institucijama obrazovanja putem standardnih procedura, a ne putem organizovanih programa razmene kao što su Erasmus ili Lingua;

2) organizovana mobilnost – misli se na mobilnost koja je podržana i organizovana od strane obrazovnih programa (Erasmus, Lingua).

O studentskoj mobilnosti možemo da govorimo u kontekstu kratkoročne i dugoročne mobilnosti, gde se kratka mobilnosti realizuje u vremenskom periodu koji ne bi trebalo da bude duži od godinu dana, dok dugoročna mobilnost neretko podrazumeva i sticanje diplome u toku razmene (Szarka, 2003: 123).

Posredi je standardizacija pravila ulaska i boravka državljana iz zemalja koje nisu članice EU a žele da studiraju ili rade u zemljama EU. Direktiva o jedinstvenoj dozvoli za ulazak u zemlje EU koja se odnosi na visokokvalifikovane radnike, studente, oni kojima je potrebna stručna praksa, učenike, volontere i istraživače kojima se osiguravaju skup prava koja se temelje na jednakom tretmanu kao da su državljani zemlje EU (Vojković, 2010: 10). U okviru pomenutih ciljeva i inicijativa koje se vezuju za Strategiju 2020, za potrebe ovog rada nas posebno interesuju programi koji su usmereni na razmenu studenata, stručna usavršavanja i na rad državljana iz zemalja koje nisu članice EU u zemljama EU. Zbog toga ćemo se osvrnuti na već pomenutu inicijativu u okviru Strategije 2020 koja za cilj ima unapređenje kvaliteta obrazovnih sistema i koja omogućava lakši ulazak mladih na tržište rada.

Polazeći od toga da prosperitet i ekonomski razvoj Evrope zavisi od mladih, razvila se inicijativa “*Mladi u pokretu*” (*Youth on the Move*) kako bi se odgovorilo na izazove sa kojima se suočavaju mladi (pre svega visoka stopa nezaopslenosti) i kako bi se realizovala i uspostavila ekonomija koja se zasniva na znanju. Od ove inicijative korist ostvaruju države članice EU, ali je inicijativa usmerena i na države koje su kandidati za članstvo u EU. Ova inicijativa se finansira od strane “relevantnih programa EU u oblasti obrazovanja, mladih i obrazovne mobilnosti, kao i strukturnih programa” (Youth on the move, 2010: 5)

S obzirom na to da kvalitetno tercijarno obrazovanje podstiče ostvarivanje ekonomskih i društvenih (integracijskih) ciljeva, „Mladi u pokretu“ ima za cilj da poboljša obrazovanje i zapošljavanje mladih ljudi kako bi se smanjila visoka nezaposlenost mladih i povećala stopa zaposlenosti radno-sposobnog stanovništva (26–64 god) na 75% . Ideja je da se pomenuti ciljevi ostvare na sledeći način:

- da obrazovanje i obuka budu relevantnije za život/potrebe mladih
- ohrabrivanje mladih ljudi da koriste EU stipendije i obuke/obučavanje
- i da se ohrabruju zemlje EU da preuzmu mere za pojednostavljivanje prelaska iz sfere obrazovanja u sferu rada.

Studiranje i usavršavanje u zemljama Evropske Unije može se postići otvaranjem granica i većom standardizacijom obrazovnih sistema (ESPB), ali i promocijom programa mobilnosti.

Evropska unija nudi stipendije za studente, nastavni kadar i osoblje da studiraju, ili rade u inostranstvu podsredstvom programa *Erasmus+*, novog evropskog obrazovanja i obuku. U vezi sa tim, poseban cilj jeste i promovisanje mobilnosti u procesu obrazovanja. Realizacija ovog cilja osmišljena je preko sledećih instrumenata i sredstava za postizanje mobilnosti: Evropski sistem prenosa bodova (ESPB), promovisanje virtuelne mobilnosti putem informaciono-komunikacijskih tehnologija, razvijanje “Evropskog pasoša veština” koji podstiče transparentnost i prenošenje kompetencija stečenim formalnim i neformalnim učenjem unutar i van EU, kao i uvođenje posebnih kartica koji bi trebalo da olakšaju obrazovnu mobilnost u inostranstvu i pospeši integraciju (Youth on the move, 2010: 11–12).

“Mladi u pokretu” je zapravo deo programa *Erasmus+*i predstavlja program Evropske unije za period 2014–2020, koji nastoji da unapredi sfere obrazovanja, obrazovne mobilnosti i obučavanja mladih, kako bi se postigle socioekonomske promene koje su neophodne za implementaciju mera koje rešavaju aktuelne izazove današnjice, i koje su iznesene u strategiji Evropa 2020. Erasmus+ doprinosi razvoju potencijala društvenog kapitala u evropskim zemljama, ističući principe celoživotnog učenja i povezivanja različitih oblika obučavanja i obrazovanja (Erasmus+ Programme Guide, 2015). U cilju efikasnog ostvarenja navedenih doprinosa u mreži evropskih obrazovnih institucija i omogućavanja optimalnog edukovanja mladih uz razvoj njihovih talenata, pokrenuto je objedinjavanje programa Evropske unije implementiranih u periodu

2007–2013, pod jednim zajedničkim prepoznatljivim brendom: Erasmus+. Treba napomenuti da je Erasmus+ usmeren na ostvarenje šireg skupa ciljeva: podržavanje studenata u sticanju kompeticija koje ih čine konkurentnim na tržištu rada, podržavanje usavršavanja zaposlenih u obrazovanju, unapređenje mreže obrazovnih institucija, unapređenje prakse celoživotnog obrazovanja, ojačavanje interkulturne svesti i poznavanja jezika, internacionalnih veza između zemalja Evrope i pravljenje namenskog veb-sajta koji je namenjen informisanju o mogućnostima i prilikama za učenje i mobilnost u EU.

Ovim istraživanjem ćemo proveriti koliko su o ovim programima i mogućnostima obrazovnog usavršavanja informisani studenti niškog Univerziteta, ali i njihovu spremnost da steknu obrazovne kvalifikacije putem mobilnosti u zemljama EU.

Rezultati prethodnih istraživanja

Različite studije su pokazale da su gotovo svi studenti koji učestvuju u programima ERASMUS razmene zadovoljni stečenim iskustvima u drugim evropskim zemljama. Ispitanici smatraju da je njihov napredak u inostranstvu bio veći nego u matičnoj zemlji u kojoj studiraju, i većina studenata ističe značajan stepen poboljšanja znanja stranog jezika (Teichler 2002, prema Teichler 2007: 5). U studiji *"Promene uloge studentske mobilnosti*", (Teichler, 2007) ističe se da su studije koje se bave profesionalnim značajem kratkoročne obrazovne mobilnosti, značajne kada je u pitanju traženje posla. Studenti koji su bili obrazovno mobilni pokazuju veće korišćenje komunikacijskih veština, rade sa strancima, putuju i inostrastvo u profesionalne svrhe, i koriste znanja o drugim zemljama. Takođe, pokazalo se da je 20% onih koji su bili mobilni u toku procesa obrazovanja – bivaju profesionalno aktivni u inostranstvu (Teichler, 2007). U kontekstu rečenog, možemo dodati da se u nekim istraživanjima pokazalo da nastavni kadar koji je u okviru programa razmene završavao stručnu praksu ili deo obrazovanja u raznim evropskim zemljama, raspolaže većom količinom i kvalitetom akademskog znanja, boljim i savremenijim metodama rada, koriste strane jezike i veštine u naučne svrhe (produbljivanje teorijskih diskusija), i ostvaruju mnoge druge benefite (Janson, K. Schomburg, H. Teichler, 2009: 140–143).

U istraživanju "Mobilnost studenata tokom studija u okviru Erasmus programa" (Breznik, Srkbinjek, Law & Đaković, 2013) je putem statističke analize napravljena klasifikacija zemalja koje su dobri uvoznici i izvoznici studenata, zemlje koje su dobre uvoznice studenata, i zemlje koje su dobre izvoznice studenata. Istraživanje ukazuje koje zemlje učestvuju u ovoj razmeni studenata, i koje zemlje ostvaruju benefite od obrazovne mobilnosti. U prvoj grupi (zemlje koje su dobre uvoznice i izvoznice studenata) dominiraju mediteranske zemlje, Španija, Italija, Francuska i Portugal. Zemlje koje su dobre uvoznice studenata

spadaju u drugu grupu zemlja i čine je zemlje severne Evrope kao što su Danska, Velika Britanija, Irska, Finska i Švedska. Najzad, zemlje koje su dobre izvoznice jesu zemlje kontinentalne Evrope kao što su Belgija, Holandija, Austrija, Poljska. (Breznik et al, 2013) Iz ove analize, vidimo koje su zemlje izvoznice, a koje uvoznice Erasmus studenata. U kontekstu dobijenih i grupisanih rezultata, vidimo da Republike Srbije nema među popisanim zemljama.

Metodologija istraživanja

Cilj rada je ispitivanje nivoa informisanosti studenata o programima evropske studentske mobilnosti, deskripcija njihovih intencija za buduće uključenje u date programe. Ispituje se uticaj pola, godina, procene ekonomskog statusa i poznavanja stranih jezika na informisanost i intenciju za uključivanje, kao i povezanost nivoa informisanosti i intencija.

Informisanost studenata ispitana je putem tri grupe indikatora:

- upoznatost sa postojanjem različitih sektora programa Erasmus+: ispitano je koliko vrsta programa je ispitanicima poznato sa navedene liste. U okviru liste ponuđena su i dva lažna izbora, da bi se isključila mogućnost nasumičnog izbora koji bi dao lažnu sliku poznavanja programa; pored toga, ispitano je poznavanje različitih elemenata;
- upoznatost sa ključnim akcijama programa i predviđenim ishodima programa: ključne akcije programa i predviđeni ishodi definisani su prema programskom vodiču (Erasmus+ Programm Guide, 2015). Pitanje o predviđenim ishodima programa (prve ključne akcije – mobilnost, usmerenost na studente, lica na obuci, mlade i volontere) formulisano je na taj način da omogućava i naznaku stava studenata i studentkinja prema efikasnosti programa. Ispitanici su zamoljeni da ocene u kojoj meri su tačne pozitivno formulisane tvrdnje o ishodima programa, te neslaganje sa datim izjavama može biti izazvano ne samo nepoznavanjem karakteristika programa, već i ličnim stavom o tome da li je predviđene ishode zaista moguće ostvariti putem programa;
- upoznatost sa mogućnostima učestvovanja i tehničkim elementima programa: ova grupa indikatora obuhvata pitanja usmerena na tehničke mogućnosti ispitanika za učešće u različitim vrstama programa, u zavisnosti od državljanstva i pripadnosti određenim kategorijama u obrazovno-profesionalnoj strukturi, kao i poznavanje propisanih pravila o sticanju internacionalno priznatih diploma putem programa.

U cilju procena intencija mladih za učešće u programu ispitano je da li su prethodno učestvovali u progamu, kakvi su njihovi planovi i želje za mogući nastavak studija u inostranstvu i ocena mogućnosti da dati plan ostvare putem Erasmus programa.

Ispitani su mogući faktori uticaja na informisanost i namere uključivanja (poznavanje jezika i procena sopstvene ekonomske situacije), kao i relevantne sociodemografske karakteristike ispitanika (pol, starost, godina studija).

Istraživanje je sprovedeno u maju 2015. godine distribuiranjem anketnog upitnika. Uzorak čini 193 studenata i studentkinja fakulteta Univerziteta u Nišu. Najbrojniji su studenti Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja koji čine 43,5% uzorka i Medicinskog fakulteta (35,2%); u manjoj meri zastupljeni su studenti Elektronskog fakulteta (13%) i Filozofskog fakulteta (8.3%). Uzorak je prigodan i fakulteti nisu ravnomerno zastupljeni, tako da se rezultati ne mogu smatrati reprezentativnim za celu studentsku populaciju.

Ispitani su studenti od prve do četvrte godine osnovnih akademskih studija; preovlađuju studenti četvrte godine (47,7% uzorka) i druge godine studija (35,2%). Većina ispitanika, 85,5% ima status budžetskih studenata.

Studenti čine 56% uzorka, a studentkinje 44%. Starost ispitanika kreće se u intervalu od 17 do 30 godina, sa najučestalijom kategorijom ispitanika sa 23 godine (38%). Sopstvenu ekonomsku situaciju većina ispitanika ocenjuje srednjom ocenom na petostepenoj skali (54,5% ispitanika), sa najmanjim brojem ekstremno povoljnih (5,8%) i nepovoljnih ocena (5,3%). Od ispitanika je traženo i da procene sopstveni nivo poznavanja engleskog jezika, pri čemu je najveći broj procenio sopstveno znanje kao dobro (35,1%), srednje (32,4%) i veoma dobro (23,8%), dok samo 8,6% ispitanika ocenje svoje znanje nižim ocenama.

Upoznatost sa postojanjem različitih vrsta programa u okviru Erasmus+-a: Rezultati pokazuju da su studenti nedovoljno upoznati sa različitim oblastima u okviru Erasmus+-a. Najpoznatiji su programi Erasmus+: Sports, za koji je čulo 25,4% ispitanika i Erasmus+: Erasmus, za koji je čulo 24,4% ispitanika. U manjoj meri poznati su programi[2]: Erasmus+: Erasmus Mundus (17,6% ispitanika je čulo za njega), Erasmus +: Leonardo Da Vinči (13%), Erasmus +: Youth in Action (11,4%) dok je najmanji broj ispitanika upoznat sa programima: Erasmus+: Marie Curie (3,1%), Erasmus +: Grundtvig (1%, odnosno 2 ispitanika) i Erasmus +: Jean Monnet (0.5%, odnosno 1 ispitanik).

Ponuđeni lažni izbori doveli su do pogrešnog izjašnjavanja o prepoznavanju programa Erasmus+: Adults Learning od strane 10,4% ispitanika i Erasmus+: Arts od strane 8,3% ispitanika. Može se zaključiti da ispitanici prepoznaju brend Erasmus+, dok su u manjoj meri upoznati sa konkretnim podvrstama programa.

Upoznatost sa ključnim akcijama programa i predviđenim ishodima programa: U programskom vodiču Erasmus-a za 2015.godinu, navedene su tri ključne akcije predviđene za implementaciju ostvarenja ciljeva progama: mobilnost pojedinaca, kooperacija za inovaciju i razmenu dobrih praksi, podrška

[2] Navedene oblasti programa čine jednu celinu u novoj strukturi programa Erasmus+ (u kojoj se izdvaja samo manji broj oblasti: Erasmus Mundus, Jean Monnet i Sports) ali je prepoznavanje navedenih oblasti ispitano zbog njihovog ranijeg prisustva i aktuelnosti.

za reformu politika (Programm, 13). Ispitanicima je postavljeno pitanje da li Erasmus uključuje navedene elemente, pri čemu je 34,2% ispitanika tačno odgovorio na pitanje, odnosno označio opciju „sve navedeno“. 15% uzorka, odnosno 29 ispitnika nije dalo odgovor na pitanje, dok su preostali ispitanici izabrali po jednu opciju (37,3%) odnosno dve opcije (13,5%). Od ispitanika koji su označili jednu opciju, najbrojnija je kategorija onih koji su kao element Erasmus-a prepoznali program za mobilnost pojedinaca (20,2% uzorka), zatim kooperaciju u cilju inovacije i razmene dobrih praksi (16,1%), dok su samo dva ispitanika izabrala opciju podrška za reforme politika (1%).

Ispitanici su pokazali veće poznavanje predviđenih ishoda prve ključne akcije programa, mobilnosti. Većina ispitanika dala je pozitivnu ocenu tačnosti izjave da programi mobilnosti Evropske unije mogu postići sledeće ishode: poboljšano vladanje stranim jezicima (89,4%), poboljšane mogućnosti za zapošljavanje i izgledi karijere (78,6%), povećana interkulturna svest (76,9%), bolja svesnost o EU projektima i vrednostima (76,1%), aktivnije učešće u društvu (73,1%), poboljšane mogućnosti učenja (71,9% ocenjuje izjavu kao tačnu), poboljšanje smisla za inicijativu i preduzetništvo (68,1%) i povećanje samoosnaživanja i samopoštovanja (67%). Dakle, studenti u velikoj meri prepoznaju povoljne mogućnosti koje programi evropske mobilnosti nude, iako su u manjoj meri upoznati sa njima.

Upoznatost sa mogućnostima učestvovanja i tehničkim elementima programa: U okviru različitih Erasmus programa mobilnosti mogu učestvovati lica različitog statusa, poput studenata, volontera, mladih radnika, profesora i nastavnika, sa čime je upoznato 34,2% ispitanika. Od preostalih 65,8% ispitanika, koji su dali nepotpun odgovor, odnosno obeležili samo pojedine od navedenih kategorija, najveći broj je prepoznao mogućnost učešća studenata (12,8%), kao i studenata i volontera (12,3%).

S obzirom na mogućnost učešća pojedinaca iz Srbije, samo 25,4% ispitanika smatra da se može prijaviti za program Erasmus+: Sports; 17,1% ispitanika za program Erasmus+: Erasmus Mundus, 8,4% za program Erasmus+: Youth in Action i 1,6% za program Erasmus+: Jean Monnet. U okviru programa razmene Erasmus Mundus, moguće je dobiti jednu zajedničku diplomu izdatu od strane dve visokoškolske ustanove iz različitih zemalja koje učestvuju u programu, koja je priznata u obe zemlje ili dve diplome izdate od strane dve visokoškolske ustanove iz različitih zemalja koje učestvuju u programu, koje su priznate u obe zemlje. Sa ovom mogućnošću, upoznato je 5,8% ispitanika, dok najveći broj njih, 60,1% izjavljuje da ne zna ovaj podatak. Preostali ispitanici smatraju da je programom predviđeno ostvarenje samo jedne od ovih mogućnosti: 12,4% smatra da je moguće dobiti jednu zajedničku diplomu institucija, a 11, 9% da je moguće dobiti dve diplome, dok 10,4% nije dalo odgovor.

6,1% ispitanika izjavljuje da je studiralo u inostranstvu u okviru evropskih programa studentske mobilnosti; 16,7% putem drugih programa a 77,3% nije

učestvovalo ni u kakvim sličnim programima. Najveći broj ispitanika ne planira da studira u inostranstvu preko progama ni u budućnosti (56,9%), 20,8% planira da učestvuje upravo u evropskim programima mobilnosti dok 22, 2% planira učešće u drugim programima mobilnosti.

Od ukupnog broja ispitanika, 63,8% planira da nastavi studije nakon završetka osnovnih studija; od toga 38,6% planira da nastavi studije u inostranstvu, 32,5% u Srbiji a 28,9% je neodlučno.

Sa jedne strane, rezultati ukazuju na nepoznavanje praktičnog aspekta programa Erasmus+, dok sa druge strane ispitanici pokazuju visok nivo prepoznavanja pozitivnih ishoda progama i pokazuju želju za uključivanjem u proces studentske mobilnosti. Nepoznavanje evropskih programa mobilnosti može biti jedan od uzroka zbog koga studenti u manjoj meri planiraju uključivanje u ove programe.

Kreiran je indeks informisanosti o programima evropske mobilnosti, sumiranjem tačnih odgovora ispitanika na navedena pitanja[3], koji se kreće u granicama od 0 do 26. Skorovi ispitanika kreću se u rangu od 8 do 16; srednja vrednost iznosi 11,19 (standardna greška 0,18), najučestalija vrednost i medijana iznose 11. Prvi kvartil ima vrednost 10, a treći kvartil 12. Najveći deo skorova nalazi se oko srednje vrednosti indeksa. Sprovedenim analizama nisu pronađene statistički značajne razlike prema polu, starosti i godini studija. Pronađen je statistički značajan uticaj poznavanja engleskog jezika; sprovedenom analizom varijanse dobijen je F statistik vrednosti 4,059 uz p vrednost 0,011. Srednje vrednosti po grupama pokazuju da su veće skorove na indeksu postigli ispitanici koji bolje poznaju engleski jezik.

Ispitivanjem povezanosti intencije uključivanja u proces studentske mobilnosti, pronađen je značajan uticaj poznavanja engleskog jezika. Ispitanici koji planiraju nastavak studija u inostranstvu, u najvećem broju slučajeva izjavljuju da veoma dobro poznaju engleski jezik (41%), dok ispitanici koji planiraju ostanak u Srbiji procenjuju svoje znanje za jedan stepen niže (42,4%) a ispitanici koji su neodlučni odlučuju se za srednju ocenu poznavanja jezika (42%). Povezanost je ispitana hi kvadrat testom, pri čemu je dobijen statistik vrednosti 15,733 sa 8 stepeni slobode, uz statističku značajnost na nivou od 95% (p=0,046). Poznavanje engleskog jezika je u vezi i sa željom za nastavkom studija nezavisno od lokacije studiranja; ispitanici koji procenjuju svoje znanje engleskog jezika boljim češće planiraju nastavak studija i ovaj rezultat je statistički značajan (χ^2=16,270, p=0.039).

Značajan je uticaj procene ekonomske situacije na planiranje lokacije nastavka studija; od ispitanika koji procenjuju svoju ekonomsku situaciju kao nepovoljnu, 50% planira nastavak studija u Srbiji, 30% je neodlučno, a 20% planira odlazak u inostranstvo; nasuprot tome, od ispitanika koji ocenjuju svoju ekonomsku situaciju kao povoljnu, 40% planira odlazak u inostranstvo na studije,

[3] Tačni odgovori kodirani su jedinicom, netačni 0 a pogrešni izbori sa -1

a po 30% je neodlučno, odnosno ostaje u Srbiji. Uticaj je statistički značajn, sa hi kvadratom vrednosti 15,865 i p vrednošću od 0,044.

Sprovedene analize pokazuju da je u uzorku prisutna relativno slaba informisanost, nezavisno od sociodemografskih karakteristika ispitanika (pola, starosti i godine studija ispitanika), dok je značajan uticaj poznavanja engleskog jezika; u pogledu namera ispitanika za studiranje u inostranstvu najzačajnijim se pokazuju uticaji ekonomske situacije i poznavanja engleskog jezika.

Zaključak

Programi studentske mobilnosti predstavljaju vid sinergije globalizacijskih težnji za povezivanjem i sve aktuelnije potrebe za stalnim unapređenjem obrazovanja (kako na nivou sistema obrazovanja u celini, tako i na individualnom nivou u vidu celoživotnog učenja), kao i odgovor na zaoštrenu ekonomsku i društvenu krizu ne samo na evropskom, već i na svetskom nivou.

Pogodnosti koje se postižu učestvovanjem u ovim programima pokazane su brojnim prethodnim istraživanjima i kreću se od mogućnosti povezivanja i formiranja internacionalnih veza koje mogu koristiti društvu u celini, do individualnog razvoja u vidu usvajanja novih znanja i veština, ali i ličnog napretka putem proširenja interkulturalne svesti, tolerancije putem upoznavanja novih kultura i samoosnaživanja.

Međutim, rezultati daju naznake o postojanju društveno-ekonomskih prepreka, koje ističu nejednakost u pogledu pristupa ovakvim programima. Naime, rezultati ukazuju na značajan uticaj ekonomskih faktora i poznavanja engleskog jezika na planiranje i odlučivanje o studijama u inostranstvu. Ovakvi faktori predstavljaju izraz širih društvenih struktura, koje dovode do nejednakih mogućnosti pristupa pojedinaca programima mobilnosti. Uzevši u obzir objektivne društvene faktore koji ometaju uključivanje pojedinaca u ovakve programe, ne iznenađuje relativno nizak stepen informisanosti o programima.

Sa druge strane, ispitanici uviđaju značaj programa mobilnosti i prepoznaju mogućnosti koje se otvaraju učešćem u njima. Možemo zaključiti da pozitivan stav prema ovoj vrsti programa nije dovoljan da se prevaziđe loša ekonomska situacija i nedostatak veština neophodnih za snalaženje u savremenom svetu, te benefiti ove vrste programa ostaju nedostižne većini ispitanika.

Literatura:

Breznik, K. Skbinjek, V. Law, K. Đaković, G. (2013), *On the erasmus student mobility for studies,*Zagreb, Hrvatska.

Erasmus+ Programme Guide 2015 preuzeto sa: http://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/discover/guide/2015/documents/2015-guide-v-1_en.pdf (pristupljeno 29.11.2015.)

Janson, K. Schomburg, H. Teichler, U. (2009), *The professional value of ERASMUS mobility*, The impact of international expirience on former students, and on teacher's careers: Lemmens Medien GmbH,

Szarka, J. (2003), *Student mobility in the EU,* Institut for ekonomic theorys, University of Miskolc, Hungary.

The European Union explained:Europe 2020: Europe's growth strategy (2012), Luxembourg: Publications Office of the European Union, DOI:10.2775/39976

Teichler, U. (2007), *The changing role of student's mobility*, UNESCO Headquarters, Paris.

Vojković, M., *Zapošljavanje, mobilnost radne snage i nove tehnologije u Evropskoj Uniji*, Hrvatski zavod za zapošljavanje, Područna služba Križevci, Zagreb, 1–26.

Youth on the move (2010), Luxembourg: Publications Office of the European Union, DOI:10.2766/69901

Стево Пашалић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Педагошки факултет Бијељина

DOI 10.7251/ZRNETOM11510423P

Прегледни рад

ЗАПАДНИ БАЛКАН И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈЕ У КОНТЕКСТУ САВРЕМЕНИХ ДЕМОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА

Увод

Европска унија (ЕУ) је заједница 28 европских држава. Створена је под тим именом 1993. године ‘’Уговором о Европској унији’’, потписаним у холандском граду Мастрихту. Тада је имала 12 чланица. Настала је као одговор на продубљивање неравномјерног регионалног развоја и заостајања у погледу високих технологија и конкурентности на свјетском тржишту у односу на САД и Јапан.

Европска унија представља више од конфедерације земаља, али није федерална држава. Она, у ствари, представља наднационални економски савез држава, нешто потпуно ново и историјски јединствено. Њен политички систем се континуирано развија и заснован је на низу уговора, којим су замље чланице Уније пренијеле дио свог националног суверенитета на институције које су им заједничке и које заступају њихове не само националне већ и колективне интересе.

Први корак у европској интеграцији учинило је шест држава (Белгија, СР Немачка, Француска, Италија, Луксембург и Холандија), које су 1951. године потписале Париски уговор о оснивању Европске заједнице за угаљ и челик, а посљедња земаља која је постала чланица ЕУ 2013. године је Хрватска.

Европска унија се не само економски развија, него и територијално шири. Она је данас најважнији економско-политички савез у Европи и свијету. Она остварује око 45% свјетске трговинске размјене. У границама двадесет осам земаља чланица (ЕУ–28) захвата површину од преко 4,3 мил. км2 на којој живи око 507 милиона становника, или просјечно 115 ст/км2.

Проширивањем Уније ствара се унутрашње тржиште са преко 500 милиона потрошача и окончавају се старе подјеле Европе. У процесу своје интеграције, ЕУ тежи постепено да стигне и до формирања заједничке спољне политике, која је већ профункционисала према земљама из бивше Југославије (западни Балкан).

Као главне карактеристике демографског развоја већине земаља Европске уније (ЕУ) издвајају се природна депопулација (нулта или

* stevo.pasalic@gmail.com

негативна природна промјена као резултат ниске стопе наталитета) и позитиван миграциони салдо. У таквом међуодносу компоненти природног и механичког кретања становништва евидентно је да имиграција представља врло важан елемент демографског развоја земаља ЕУ.

Западни Балкан је језичка творевина бирократа ЕУ за подручје земаља бише Југославије (Србија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Македонија, Црна Гора, без Словеније, али са Албанијом).

ЕУ је први пут назначила могућност приступа државама западног Балкана 1999. године. Од тада она спроводи процес стабилизације и асоцијације прилагођен овом региону који треба да доведе до чланства у ЕУ.

Демографске карактеристике земаља западног Балкана приказане преко основних демографских показатеља (природни прираштај, нето миграциони салдо и укупна промјена броја становника), а у контексту уласка у Европску унију (ЕУ), показују обиљежја која нису типична за већину земаља ЕУ.

Земље западног Балкана су са скромнијим људским потенцијалном. Наиме, према подацима пописа становништва ове земље, заједно узете, имају око 22,6 милиона становника. Структура становништва је различита, а и емиграциони потенцијал је различит. Највећи број потенцијалних миграната се налази у Албанији и у Србији (на Косову и Метохији), јер су то подручја са великим учешћем младог становништва.Ако се из тога изузме Хрватска која је већ чланица ЕУ, онда је тај број нешто мањи од 19 милиона становника.

Демографска транзиција

Демографска транзиција је свјетски процес, односно глобални демографски феномен. У прилог разматрању демографске транзиције као свјетског процеса говори чињеница да је до демографске транзиције дошло, прије или касније, код становништва свих оних земаља које су доживјеле одређени ниво економског и друштвеног развоја, у оквиру одређених развојних услова који се односе на географску локацију, религијска, традиционална, национална, културна и друга обиљежја њихових популација. Чињеница да се још данас различити дијелови свијета налазе у разним етапама развоја становништва, а етапа демографске транзиције у својим различитим подетапама омогућује да се предвиди будући ток тог процеса у свим оним земљама у развоју у којима етапа демографске транзиције тек почиње или је у току одређена њена подетапа (рана, средња или завршна транзициона подетапа).

Већина земаља западне Европе у којима је процес демографске транзиције почео у другој половини 19.вијека, а завршио почетком 1980-их

година, налази се отада у посттранзиционој етапи развоја становништва. Та етапа је у њима наступила у условима развијене економско-социјалне структуре становништва у којој је доминантан удио непољопривредног и градског становништва. Битна демографска обиљежја те етапе су низак наталитет/фертилитет, који и даље опада, релативно низак ниво општег и специфичног морталитета (за који се не може очекивати даље знатно смањење, осим у случају проналаска неког новог лијека за досад неизљечиве болести), регресивни тип старосне структуре, јер је становништво већ снажно захваћено процесом старења, прихватања нових животних вриједности и широке примјене модерних средстава контроле рађања.

С друге стране, земље западног Балкана карактерише завршна фаза демографске транзиције која је условљена спорим економским развојем и терцијаризацијом друштва, слабом искоришћеношћу природних ресурса, што је већ покренуло поремећаје биолошког карактера, пад природног прираштаја и процес старења становништва.

По другој варијанти, западни Балкан се налази у посттранзиционој етапи у којој је стопа природног прираштаја негативна у већем броју замаља. То је својеврсни парадокс јер ове земље нису у таквом степену развијености да би постранзицијско становништво било нормални израз друштвено-економских прилика. Уствари, ријеч је о квази постранзиционој етапи, условљеној специфичним факторима. Очигледно је да су демографске промјене испред општеразвојних промјена. Објашњење: за савремену демографску слику је да су на исту снажно утицали спољни фактори из прошлог периода (исељавање, губици становништва у ратовима).

Нова етапа демографске транзиције, која није теоријски обухваћена у моменту установљавања теорије демографске транзиције, односи се на изражајни пад фертилитета, далеко испод нивоа који омогућава репродукцију становништва. Ова појава у рецентнијој теорији позната је под називом "Друга демографска транзиција".

У супротности са "првобитном" или "класичном" транзицијом, *друга демографска транзиција* нема ништа са промјеном дугорочног обрасца репродуктивне равнотеже. Штавише, ради се о обрнутом процесу. Постмодерност је (имплицитно) допринијела сасвим новим околностима које су у основи измијениле или боље речено *дезинтегририсале* класичне институције и асоцијације становништва, у првом реду брак и породицу.

Резимирајући наведено, може се издвојити седам битних карактеристика које обиљежавају становништво развијених, посебно западноевропских земаља у посттранзицијској етапи: (1) низак и опадајући наталитет/фертилитет, (2) ниска општа стопа морталитета с тенденцијом благог пораста усљед пораста становништва старије животне доби, (3) пораст броја дјеце рођене изван брака, (4) пораст броја "ванбрачних" облика заједничког живота (разни облици кохабитације), (5) пораст броја разведених

бракова, (6) пораст трошкова школовања дјеце, а посебно издржавања старачког становништва, (7) убрзано старење становништва (Wertheimer-Baletić, 1999: 175–176).

Дакле, Европа се током посљедњих деценија суочава са озбиљним демографским проблемима, а њен већи дио доживљава демографску рецесију. Та чињеница знатно утиче на европску економску и социјалну ситуацију, па се из тог разлога о демографским проблемима интензивно расправља у европским стручним и политичким круговима. Исто тако, европске владе и наднационалне организације настоје формулисати развојне програме који ће довести до побољшања у демографским трендовима. У Вијећу Европе одржана је Европска демографска конференција 2005. на којој се расправљало о битним аспектима кретања становништва: старењу, миграцијама, процесима у породици, те кретању фертилитета и морталитета.

Регионални проблеми ЕУ

У Европској унији постоје регионалне разлике не само у погледу степена економског развоја, него и културе, религије, језика. То отежава стварање европског идентитета. Јединство разноликости је основа европског идентитета коју треба његовати. Примјер јединства разноликости је вишејезичност (полилингвизам), која представља једну од основних особености Уније. У Европској унији постоји 20 службених језика. ЕУ усмјерава велика новчана средства на програме којима се омогућава да грађани уче друге језике, не само током школовања већ током цијелог животног вијека. С друге стране, вишејезичност захтијева велике трошкове за преводе у институцијама ЕУ, где сваки учесник има право да говори на свом матерњем језику.

Европска Унија је развила различите облике регионалне политике, коју карактеришу двије основне вриједности: 1) ***солидарност*** – уједначавање регионалног развоја путем различитих облика помоћи недовољно (испод просјека) развијеним регионима, 2) ***кохезија*** – позитивне бенефиције од стране богатијих за све који су у сиромашнијем окружењу. Циљ регионалне политике ЕУ је да равномјерно распореди економско и друштвено богатство, као и да смањи разлике у степену развијености појединих земаља чланица. Колики значај регионална политика има за ЕУ говори и податак да се за поменуте намјене издваја чак трећина буџета ЕУ.

Регионална сарадња је један од темељних принципа ЕУ чије су чланице у циљу заједничког просперитета прихватиле да чврсто повежу своје економије. Стварање јединственог економског простора је окосница унапређења прекограничне сарадње, јачања регионалне инфраструктуре, заштите животне средине, стабилности и безбједности Европе у цјелини. Економски интереси утицали су на развој солидарности, заједничког

европског идентитета. Ипак, има и проблема у погледу конкуренције, заштите тржишта пољопривредних производа и слично.

Карта регионалних разлика у ЕУ

Бројно и природно кретање становништва

У свијету се током 20. вијека број становника повећао од 1,6 на 6,1 милијарду, што је импозантан демографски раст. У првој деценији 21. вијека свјетско становништво се повећало на 7 милијарди. Што се тиче будућих демографских кретања, према средњој пројекцији Уједињених народа, 2050. године на нашој планети ће бити око 8,9 милијарди становника. Међутим, они ће претежно настањивати Азију, Африку и Латинску Америку, дакле неразвијене дијелове свијета, а знатно ће их мање бити у Европи и Сјеверној Америци.

Удио европског у свјетском становништву током 20. вијека се смањио од 25% на 12%, а опадање удјела еувропског у свјетском становништву наставиће се и у наредном периоду. Данас 56% европског становништва живи у Европској унији, 43% настањује чланице Вијећа Европе изван Европске уније, укључујући Руску федерацију.

Становништво Европе карактерише се релативном националном једнородношћу, тако да већина народа региона спада у индоевропску језичку породицу. Преовлађујућа религија је хришћанство. Природни прираштај становништва је веома низак (око 1,5%) а у појединим земљама (Њемачка, Мађарска, Бугарска, Естонија, Латвија итд.) чак биљеже депопулацију. У саставу становништва значајан је удио категорије старих лица.

Табела 1. – Ширење Европске Уније

Година	**Површина у км^2 (000)**	**Број становника у (000)**	**(ст/км^2)**
1951.	1.277	225.566	177
1973.	1.637	294.331	180
1981.	1.768	304.923	172
1986.	2.366	354.732	150
1995.	3.240	376.769	116
2004.	3.969	457.327	116
2007.	4.318	490.500	114
2013.	4.375	507.000	115

Извор: EUROSTAT, 2014.

У Европској унији живи 507 милиона људи што је 6,4 милиона више у односу на 2010, показују најновије процјене које је објавила европска статистичка служба Еуростат. На повећање броја становника је утицао и позитиван природни прираштај, али још више од тога прилив миграната. Број становника се повећао у 20 од 28 чланица ЕУ и смањио у осам чланица. Више од половине становника ЕУ живи у четири велике чланице – Њемачкој, Италији, Француској и Великој Британији. Број становника у ЕУ константно расте од 1960. године, али је у протекле четири године спорије растао у односу на период прије 2008. године када је неколико година узастопно годишњи прираштај био већи од 4,0‰. У 2010. природни прираштај је допринио расту од 38%, што је 500.000 становника више, док је прилив миграната и даље главни чинилац раста, јер је допринио расту од 62% или 900.000 становника више. У ЕУ је прошле године рођено 5,4 милиона деце, а умрло је 4,8 милиона особа. Стопа наталитета била је 10,7‰, а стопа морталитета 9,7‰. Годишњи природни прираштај прошле године био је 1,0‰. На релативно низак удео приподног прираштаја у повећању броја становника је утицала чињеница да се прилив миграната у ЕУ знатно повећава.

Прогнозе о кретању европског становништва у 21. вијеку доста су неповољне. Према умјереним пројекцијама стручњака Уједињених нација, у свих пет европских регија доћи до опадања броја становника и да ће **демографска рецесија** бити највећа у Руској федерацији, те у источној и јужној Европи. С друге стране, сјеверна и западна Европа имаће повољнију демографску ситуацију.

Крај 20. и почетак 21. вијека представља мање, више, за све земље западног Балкана, изузетно историјско раздобље. То је, не само због веома важних политичких, друштвених, економских промјена, већ и због одвијања врло значајних демографских процеса. Популациони трендови из посљедње

двије деценије (1990–2010) су у великој мјери били условљени промјенама у друштву, које су, неријетко, имале прави револуционарни карактер. Међутим, они представљају и резултат демографског развитка у претходним деценијама, посебно од завршетка Другог свјетског рата, а без сумње ће се значајно одразити и на будућа демографска кретања у региону. У том погледу од највећег значаја су промјене броја становника, затим обје природне, као и миграционе компоненте кретања становништва, али и трансформација старосне структуре.

Табела 2. Број становника земаља западног Балкана

Подручје – земља	2000.	2005.	2013.
Албанија	3,115.817	3,134.975	3,020.209
Босна и Херцеговина	3,753.091	3,843.514	3,791.622
Македонија	2,021.578	2,035.196	2,022.547
Црна Гора	610.610	622.978	621.383
Хрватска	4,497.735	4,443.901	4,255.689
Србија (без КиМ)	7,527.952	7,456.050	7,146.759
Косово (УНМИК)	1,886.000	2,100.000	1,739.825

Извор: База података Еуростат-а

И у земљама у којим је дошло до смањења становништва постоје разлике у факторима који су непосредно условили депопулацију. У Хрватској, смањење становништва је дошло како због негативног природног прираштаја, тако и због негативног миграционог салда. С друге стране, у Србији је смањење становништва настало као искључива посљедица негативног природног прираштаја, јер је истовремено број досељених премашио број одсељених (остварен је позитиван миграциони салдо). За подручје Косова и Метохије не постоје, или нису довољно поуздани званични подаци пописа о укупном броју становника, док су подаци о природном кретању расположиви само до 1997. године и то непотпуни.

За Босну и Херцеговину се, такође, не располаже подацима демографске статистике за ратни период (1992–1995), али је сасвим извјесно да су, посматрано у цјелини, били негативни, прије свега миграциони салдо, тако и последњих година и природни прираштај.

Табела 3. Укупни демографски губици у БиХ (1991–2011)

Класификација демографских губитака	Укупни демографски Губици	%
Стварни ратни губици	110 000	12,24
Чисти демографски губици	140 780	15,67
Миграциони демографски губици	647 887	72,09
Укупни демографски губици	898 667	100,00

Извор: Pašalić, S. ‘’Demografski gubici u BiH 1991–2011.’’, MKSJ, Hag , 2011.

Демографска ситуација је доста неповољна. Низак, нулти или негативан природни прираштај је резултат ниског наталитета и повећаног морталитета. То су карактеристике другог типа репродукције становништва, који означава старење становништва. Демографска политика је усмјерена на повећавање наталитета. Изузеци су Албанија и Косово и Метохија, где је наталитет знатно виши. У свим земљама проблем је емиграција младог, образованог становништва (браиндарин).

Природно кретање становништва утиче на старосну структуру, која у овом дијелу Европе има стационарни тип. Пропорције између три старосне групе према радној активности (издржаван – до 15 година, радно способни 15–64 г., и лица с личним приходом – преко 65 година) је 18 : 65 : 15. Најмлађе становништво има Ирска, која има највиши наталитет од 14,2 промила и Исланд с наталитетом од 11 промила. Најстарије становништво (медијална старост 46 година) има Њемачка, јер има негативан природни прираштај. Темпо раста становништва у западној Европи је веома спор, и по томе се она разликује од друга два свјетска економска пола – САД и Јапана, у којима је темпо бржи.

Демографска ситуација је доста неповољна. Низак, нулти или негативан природни прираштај је резултат ниског наталитета и повећаног морталитета. То су карактеристике другог типа репродукције становништва, који означава старење становништва. Демографска политика је усмјерена на повећавање наталитета. Изузеци су Албанија и Косово и Метохија, где је наталитет знатно виши. У свим земљама проблем је емиграција младог, образованог становништва (браиндарин).

Природно кретање становништва утиче на старосну структуру, која у овом дијелу Европе има стационарни тип. Пропорције између три старосне групе према радној активности (издржавани - до 15 година, радно способни 15–64 г., и лица с личним приходом – преко 65 година) је 18 : 65 : 15. Најмлађе становништво има Ирска, која има највиши наталитет од 14,2 промила и Исланд с наталитетом од 11 промила. Најстарије становништво (медијална старост 46 година) има Њемачка, јер има негативан природни

прираштај. Темпо раста становништва у западној Европи је веома спор, и по томе се она разликује од друга два свјетска економска пола – САД и Јапана, у којима је темпо бржи.

Табела 4. Стопе укупног фертилитета у неким земљама ЕУ и земљама западног Балкана, 2011.

Земље ЕУ	***ТФР***	***Земље западног Балкана***	***ТФР***
Ирска	2,05	Албанија	1,65
Француска	2,00	Црна Гора	1,65
В. Британија	1,96	Македонија	1,46
Италија	1,40	Србија (без КиМ)	1,40
Шпанија	1,36	Хрватска	1,40
Њемачка	1,36	БиХ (Република Српска)	1,30

Извор: Процјене УН и резултати пописа становништва

Чињеница је да су с обзиром на опадајући фертилитет у периоду 1960–2010 године у старосној групи 20–30 година у деценији 2000–2010 пристизале бројно мање генерације. Из тога слиједи да демографски фактор, уз остале непромијењене услове, није могао дјеловати на пораст фертилитета који се у тим земљама догодио у периоду 2000–2010 године. На тај је пораст у разматраним земљама (у некима више, у другима мање) несумњиво дјеловала имиграција, у којој учествује претежно млађе становништво (20–35, односно 40 година), које с обзиром на нижи степен друштвено-економског развоја и друге пратеће факторе у земљама поријекла миграције обиљежавају у односу на земљу приматеља миграције релативно више репродукционе норме. У том контексту поставља се сљедеће основно питање повезано са забиљеженим порастом наталитета/фертилитета у деценији 2000–2010 године у разматраним земљама западне Европе. Може ли се на основу тог пораста, који према бројно израженом нивоу још увијек није прешао праг карактеристичан за посттранзициону етапу (ниво тоталне стопе фертилитета од 2,1), говорити о сигнификантном преврату дотадашњег, дуготрајног тренда пада наталитета/фертилитета, који би (ако се настави) имплицирао нови дугорочни тренд.

Када је ријеч о висини фертилитета у земљама чланицама ЕУ, према званичним подацима виталне статистике, ниједна земља не биљежи тоталну стопу фертилитета, вишу или једнаку, критичној бројчаној вриједности од 2,1 просјечно дјеце по жени у фертилној доби (15–49) која је довољна за просту репродукцију становништва, а чак трећина земаља чланица ЕУ биљежи *најнижи* ниски фертилитет испод 1,3 просјечно дијете по жени у репродуктивном периоду. Будући да је пад фертилитета у затвореном становништву (које није подложно изражајним миграцијама) примарна демографска одредница старења становништва, односно повећавања удјела старих од 60 и више или 65 и више година у укупном становништву,

популациони раст снажно зависи од имиграција, то јест од прилива страног становништва.

Релативно демографско осипање европског становништва подстакнуто је израженим падом стопа фертилитета, које су тренутно међу најнижим у свјетским размјерама. Просјечна стопа фертилитета у ЕУ–27 износила је 1,5 дјеце по жени у 2005. години, у поређењу са 2,7 у 1965. години. УН-ове бројке показују да ће 14 европских земаља доживјети смањење свог становништва до 2050. године.

То ће бити посљедица пада стопа фертилитета испод нивоа критичне вриједности неопходне за просту репродукцију становништва – што је у просјеку 2,1 дјеце по жени – и незнатне имиграције. Како стопа фертилитета опада, просјечна старост становништва ће рапидно расти.

Савремени демографски тренутак, али и актуелне политичке и друштвено-економске прилике упућују да је на средњи, а посебно на кратки рок тешко очекивати примјетније побољшање демографске ситуације, у највећем броју балканских земаља. С тим у вези, резултати најновијих пројекција становништва за период до средине 21. вијека указују да ће у западном Балкану наредних неколико деценија, углавном, бити обиљежено смањењем становништва и његовим врло интензивним старењем (Парант, Пенев, 2009). Иако балканска демографска будућност дјелује прилично суморно, сматрамо да би убрзање економске транзиције, предузимање дугорочних секторских политика, као и успјешно спровођење мјера за подстицај рађања могли да успоре неповољне трендове, чиме би били створени услове за постепени демографски опоравак овог региона.

Миграције

Велика имиграција становништва ствара бројне економске и социјалне проблеме (нарочито у Њемачкој). У циљу ограничавања имиграције усвојен је споразум у Шенгену, који захтијева визу за улазак држављана из трећих земаља. Такође се јавља унутрашња миграција од слабије развијених ка развијеним регионима. Примјер за то је италијански Југ, који заузима око 40% територије и концентрише око 35% становништва Италије, а само 18% запослених у индустрији. Као главне карактеристике демографског развоја већине земаља Европске уније (ЕУ) издвајају се природна депопулација (нулта или негативна природна промјена као резултат ниске стопе наталитета) и позитиван миграциони салдо (већи број усељених од броја исељених особа). У таквом међуодносу компоненти природног и механичког кретања становништва евидентно је да имиграција представља врло важан елемент демографског развоја земаља ЕУ.

У том контексту, главна хипотеза од које се полази у раду гласи: *имигранти* усљед њихове релативне бројности и биолошких обиљежја

доприносе ублажавању негативних посљедица демографских трендова својствених земљама ЕУ, као што су негативна или нулта природна промјена домицилног становништва, вишедеценијски низак фертилитет и интензиван процес старења становништва.

Након 1990. године миграција је постала главни покретач популационог раста у многим државама Европе. У 2004. години Европска унија (ЕУ–25) је забиљежила највиши популациони пораст од 1972. Године (0,54 процента), од којих је 0,38 приписано позитивном миграционом салду (Еуростат 2006а, 2006б). Поређења ради, ЕУ је примила веће миграционе струје од раних 2000-их година у односу на Сједињене Државе, која често служи као модел типичне имиграционе земље. Но, миграција је често и најнестабилнија и најмање предвидива компонента популационе промјене.

У 2005. години прва *baby-boom* генерација рођена након Другог свјетског рата улазила је у своју 60. годину живота. Неке од ових особа већ су се пензионисале прије 2005. године и још више их је пензионисано након тога, гдје су их пратиле велике кохорте (генерацијске групе). Временом, ове кохорте ће бити веће од оних које ће улазити у становништво у радној доби (15–64). Предвиђа се да ће просјечна старост становништва ЕУ–28 порасти са 40,4 године у 2008. на 47,9 година 2060. години. У пракси, ово значи да ће без позитивног миграционог салда, становништво у радној доби у догледној будућности почети опадати.

Улога миграција у популацијским трендовима Европске уније као једног од најфреквентнијих имиграционих региона свијета постала је изузетно важна. Како би се увидио стварни ефект имиграција на демографске токове у земљама ЕУ, нужно је фокусирати се на два аспекта миграције: прво, на растући утицај на трендове рађања у Европи, и друго, на њену све већу важност као протутежу негативним ефектима фертилитета који не досеже ниво потребан за просто обнављање становништва што се одражава на величину радне снаге. У већини европских земаља данас миграциони салдо превазилази природни прираштај који укључује и наталитет постојећих имиграната.

Аутор Томаш Соботка (2008), са Института за демографију у Бечу, урадио је рачунским путем компаративну анализу доприноса имиграната рађању дјеце и стопама фертилитета из које се види удио рађања имиграната и странкиња, као и подаци о фертилним разликама између имигранткиња/странкиња и домицилних жена у одабраним европским земљама.

Табела 5. Удио дјеце рођене од имигранткиња (странкиња) (ТФР 2000–2005)

Земља	Рађање имигрантки-ња %	Рађање домицил-них жена (ТРФ)	Рађање имигрантки-ња (ТФР)	Нето утицај имигрантк.
Аустрија	11,7	1,31	2,00	0,10
Белгија	12,4	1,51	3,07	0,10
Данска	13,5	1,69	2,43	0,08
Енглеска и Велс	20,8	1,60	2,20	0.07
Француска	12,4	1,65	2,50	0.07
Холандија	17,8	1,65	1,95	0,08
Шпанија	15,0	1,19	2,12	0.08
Шведска	19,5	1,75	2,01	0,06

Извор: Sobotka Tomaš (2008). Dose persistent low fertility threaten the future of Europen populations

Из предочене табеле може се уочити сљедеће:

Износ ТФР имигранткиња у овој групи земаља креће се око његове критичне бројчане вриједности потребне за једноставну репродукцију становништва (2,1 дјеце по једној просјечној жени у фертилном периоду); – Тотална стопа фертилитета имигранткиња виша је у односу на ТФР домицилних жена, односно држављанки посматраних усељеничких земаља.

Нето утицај имигрантског ТФР на укупни ТФР одабраних усељеничких земаља варира у распону од *скромних,* али не и занемарљивих 3 посто па до 8 посто. Ове процентне износе треба узети с дозом резерве будући да се подаци за неке земље односе на фертилитет свих имигранткиња, укључујући и оне натурализоване (Данска, Енглеска и Велс, Француска и Холандија), док се, пак, за друге земље подаци односе на стране држављанке (Аустрија, Белгија и Шпанија).

Демографске карактеристике имигрантске популације као цјелине и појединих група према земљи њиховог поријекла (бројност, биолошка обиљежја, односно старосна и полна структура као примарна биолошка детерминанта наталитета/фертилитета, посебно број имигранткиња у фертилном периоду, фертилне и брачне карактеристике, те разлике у оствареној плодности између прве и друге генерације имиграната у поређењу с нивоом фертилитета у земљама из којих потичу.

Евентуално социоекономска обиљежја имиграната могу детерминирати ниво фертилитета ове популације (степен образовања, занимање, запосленост, социјални статус, религијска припадност и слично.

Земље западног Балкана су типичне емиграционе земље, што уз негативан природни прираштај доприноси њиховом већем демографском

пражњењу. Дијаспора ових земаља је импонзантна и чини око 40% до скоро 50% њиховог укупног становништва.

Табела 6. Становништво земаља западног Балкана у дијаспори

Земља	Дијаспора у милионима	% од домиц.
Албанија	1,5	49,6
Босна и Херцеговина	1,3	34,3
Хрватска	2,0	47,0
Србија	3,5	48,9
Македонија	0,9	44,5
Црна Гора	0,2	40,2
УКУПНО:	9,4	41,6

Извор: Eurostat

И сада сљеди кључно демографско и економско питање, за које немамо одговор:

- Да ли би било боље да је Србија неким чудом, а у складу са обећањима политичара 2001. и 2002. године (чак и 2003. и четврте) постала чланица Европске Уније, и имала, попут Бугарске, одлив 300 до 400 хиљада становника на рад у њене развијене земље, или је боље што је остала ван чланства, са статусом кандидата, али са толико већим бројем становника?

Чланство у ЕУ омогућило би стотинама хиљада грађана Србије да нађу посао, и да имају материјално бољи статус од оног који су у Србији имали претходних година. Без чланства Србија има више становника него што би са чланством имала. Међутим, што је добро за државу, није добро и за њене грађане.

Очекиване демографске промјене

Продужење очекиваног трајања живота и снижавање стопе фертилитета у развијеним земљама у последњих неколико деценија значајно је промијенило демографску структуру и повећало учешће старих лица (стари 65 и више година) у укупној популацији. У свом последњем Извјештају о старењу становништва, Европска комисија (2011: 20) је, на бази пројекција демографских промјена у периоду 2010–2060, предочила очекивано значајно смањење популације старости од 15–64 године у Европској унији, праћено готово удвостручавањем старог становништва, од 87 милиона (2010) на 150 милиона (2050) односно 152,7 милиона (2060). Као ефекат оваквих демографских тенденција, коефицијент демографске зависности старог становништва (број старих 65 и више година на 100 становника старих 15–64 године) ће се за пола вијека највероватније удвостручити, са 26 (2010) на 52,5 (2060). Сличне тенденције демографских

промјена могу се уочити у земљама западног Балкана. Пројекције Свјетске банке (СБ) приказане на графикону 1 (2010–2050), иако базиране на веома оптимистичним претпоставкама, указују да ће удио старог становништва у наредним деценијама непрекидно и значајно расти у свим земљама овог региона, а нарочито у оним са релативно младом популацијом, што ће снизити међусобне актуелне разлике, тако да осим Црне Горе неће бити државе у којој бар сваки четврти становник није старији од 65 година.

Графикон 1. Пројектоване промјене удјела старог становништва 2010/2050. у балканским земљама

Извор: Свјетска банка 2007.

Иако земље западног Балкана према већини економских параметара заостају за земљама Европске уније, по питању демографских тенденција за очекивати је да регион у потпуности прати европске трендове и у наредних четрдесетак година (пројекција Еуростата предвиђа да ће удио старих у ЕУ–27 порасти са 17,4% на 28,6% у периоду 2010–2050). Демографске пројекције Државног завода за статистику Републике Хрватске за период 2005–2050, у варијанти средњег фертилитета, процјењују да ће се учешће старог становништва повећати са 16,8% у 2005. на 27,3% у 2050. Увећање контингента старог становништва још је израженије у Босни и Херцеговини; према подацима Владе Републике Српске (2010), прогнозирано је да ће се учешће ове популације у укупној удвостручити у периоду 2006–2056. (као и према пројекцији СБ), док ће се учешће контингента у доби 18–64 године у истом периоду преполовити. Слична је ситуација и са Федерацијом Босне и Херцеговине, гдје пројекције указују да ће се број пензионера увећати за 57% у свега 20 година за пројекциони период 2008–2028. (Влада Федерације БиХ, 2008). Пројекције за Републику Македонију указују да ће средином 21. века

учешће становништва од 60 и више година прећи 30% (Миладинов, 2010). И пројекције за Црну Гору указују на значајан пораст старог становништва (65 и више година), са 12,5% у 2005. на 21,2% у 2050. години у варијанти средњег фертилитета (Завод за статистику Црне Горе, 2008: 145–46).

Према последњој ревизији пројекција Републичког завода за статистику Србије (РЗС, 2011), у Србији ће удио старог становништва у укупном порасти у свим варијантама (разликују се само у хипотези о фертилитету), са 16,9% у 2010. години на преко 20% у 2050. Ипак, званичне пројекције су се у последњих пола вијека показале као изузетно оптимистичне, а код актуелне је чак и варијанта ниског фертилитета прецијенила остварену вриједност већ у првим годинама пројекције (Никитовић, 2012). У том смислу, а имајући у виду и прогнозе за државе са сличним демографским тенденцијама у региону, попут Хрватске или Бугарске, чини се да је најреалнија будућност према званичној пројекцији она коју предвиђа варијанта ниског фертилитета, а то је удио старих од 26,7% у 2050.

Ефекти демографских трендова на понуду рада

Европска унија већ дуже вријеме прати демографске промјене које представљају изазов за њене будуће развојне планове. Пројекције демографских кретања становништва по земљама чланицама Европске уније (Еуростат, ЕУРОПОП 2008) указују на присутност очитих трендова који ће битно измијенити демографску слику у наредних неколико деценија, а што ће се одразити на промјену физичког капацитета и старосне структуре радне снаге као једног од најважнијих инпута економског раста. Промјена демографске слике зависиће о кретањима двају основних демографских показатеља.

Понуда рада и изазови старења радне снаге у ЕУ перспективи, те броја становника по групама земаља ЕУ–27, ЕУ–25, ЕУ–15 и ЕУ–10, показује да се до 2060. године очекује стагнација раста или смањење апсолутног броја становника у ЕУ. Унутар земаља Европске уније демографске пројекције у појединим земљама показују да ће се више од половине земаља суочити с падом апсолутног броја становника до 2060. године. Проблем смањења раста становништва примарно је концентриран у групи нових земаља чланица ЕУ–10 и најновијих чланица – Бугарске, Румуније и Хрватске. За те земље очекује се осјетнији пад апсолутног броја становника након 2020. године. Такав тренд је посљедица ниског или негативног природног прираштаја, стопе које су у просјеку ниже за 20 до 30 посто од просјека ЕУ–15 (Еуростат 2008), те слабих нето миграционих токова који неће моћи надокнадити изгубљени природни прираштај становништва у поменутим земљама (Еуростат 2008).

Други основни демографски тренд присутан у Европској унији односи се на промјену показатеља структуре становништва који се мјери удјелом популације старије од 60 година у односу на популацију између 20 и 59 година старости. Зависност старије популације је најмања у групи земаља нових чланица ЕУ–10, па се она може сматрати „најмлађом“ групом земаља због просјечне зависности од 21 посто у 2010. години. Таква почетна слика видљиво се мијења већ од 2020. године, а значајну промјену доживјеће пар деценија касније, када пројекције односа зависности старије популације за 2060. годину показују значајан пораст зависности у свим групама земаља ЕУ. Нарочито изражен пораст зависности старије популације очекује се за групу земаља ЕУ–10, за коју се предвиђа утростручење зависности на више од 60 посто. Због пораста зависности старије популације у земљама ЕУ–10 расте и однос зависности у ЕУ–25 и ЕУ–28. Земље чланице ЕУ–15 доживјеће најспорији пораст зависности старије популације, иако ће се и код њих сразмјерност повећати и приближити 50 посто до 2060. године.

Привреда западнобалканског региона се карактерише прелазом (транзицијом) на тржишну економију. Уводе се тржишни механизми. Увећава се удио приватног власништва кроз приватизацију и отварање нових фирми у трговини, банкарству, производњи. Враћена је земља која је била национализована послије Другог свјетског рата. Врше се структурне промјене – развијају се приоритетне гране, за које постоје повољни услови а затварају се нерентабилна предузећа. Повећава се удио услужног сектора. Расте улога банака у економском животу. Све већи економски значај добија туризам, посебно на обалама Црног Мора и на Карпатима. Проширују се међународне економске везе. Привредни развој ових земаља је успорен усљед војно-политичке нестабилности у региону. За обнову и ревитализацију је потребна страна помоћ.

Економски лидер региона западног Балкана је, свакако, Хрватска. Међутим, Хрватска је ушла у ЕУ (2013. године), тако да ће Србија, као централна земља ЦЕФТА (иако је то строго географски посматрано БиХ) постати нови лидер. Наиме, Хрватска има најкомпетнију прерађивачку индустрију (одакле иде највећи дио робног извоза), али се заостајање Србије лагано смањује (то се може видјети и кроз пад дефицита Србије у размјени са Хрватском, који би кроз неколико година требало да пређе у суфицит, посебно од када је Хрватска у европској царинској унији и када према Србији има асиметричан тарифни однос.

Генерално, нема сумње да су земље са највећим економским потенцијалима и политичким значајем Хрватска и Србија. На основу теоријских и емпиријских истраживања, као и података о релативном значају земаља западног Балкана, највеће користи од имплементације ЦЕФТА споразума требало би да има Хрватска (па Србија).

Табела 6. Пројекције становништва чланица ЕУ – главне старосне групе до 2050. (у %)

	Удио становништва у старосној групи 0–14	Удио становништва у старосној групи 15–64	Удио становништва у старосној групи 65 +
ЕУ – 28	13,4	56,7	29,9
ЕУ – 15	13,5	56,5	30,0
ЕУ новије чланице	13,2	57,7	29,1

Извор:Eurostat

Предвиђене промјене у апсолутном броју и старосној структури становништва имаће низ импликација на економски и друштвени развој појединачних земаља као и сваке од група земаља чланица ЕУ. Између 2020. и 2050. године очекује се знатнији пораст удјела старијег сегмента популације према млађем. Тада ће у свим групама земаља ЕУ однос овисности старије популације прећи 30 посто. Стога старење популације представља дубоку демографску промјену која у дугом року има структурне учинке и захтијева пажљиво стратешко прилагођавање. Најважнији учинак таквих демографских промјена осјетиће тржиште рада, јер ће се због њих промијенити величина и структура радне снаге у понуди рада.

Табела 7 . Пројекције становништва земаља западног Балкана – главне старосне групе 2050. (у %)

	Удио становништва у старосној групи 0– 14	Удио становништва у старосној групи 15 –64	Удио становништва у старосној групи 65 +
Србија	15,2	58,1	26,7
Хрватска	16,3	56,3	27,3
Остале земље	17,0	57,8	25,2

Извор: Eurostat

Смањење становништва у земљама западног Балкана у радној доби узроковаће *редуковање* људског капитала, што потенцијално доводи до пада продуктивности. Надаље, системи пензијског и социјалног осигурања могу постати тежак терет за државну администрацију и комплетно друштво. Капацитети за збрињавање и његу старачке популације опадају како се смањују домаћинства, старе особе су све више у потреби за осјетно увећаном здравственом његом која изискује и веће трошкове.

Табела 8 .- Пројекција понуде рада до 2050. у земљама ЕУ 28

	ЕУ 15	ЕУ 25	ЕУ 28
Годишње стопе раста понуде рада (15–64)	-0,23	-0,32	-0,36
Пројекција учешћа старијих радника (55 –64)	18%	18%	18%
Пројекција учешћа младих радника у запослености (15–24)	11%	10%	10%

Извор: EC, The 2009 Ageing Report

За социјалну и економску политику битно је повећање броја старих људи, будући да оно утиче на погоршање коефицијента овисности (*депенденцу ратио*), тј. однос радног и издржаваног контингента становника. Наиме, присутан је тренд да све мањи број становника из активног контингента издржава све већи број старих људи и дјеце који су изван радне активности. Треба подсјетити да је у Европи радни контингент током 20. вијека растао или се по удјелу у укупном становништву одржавао отприлике на истом нивоу. Међутим, демографска предвиђања за Европу у наредном периоду говоре да ће број становника у радној доби у 21. вијеку знатније опадати, посебно након 2015. године када ће у старији, издржавани контингент почети пристизати бројне послијератне "бејби бум" генерације.

Закључак

Европска унија се не само економски развија, него и територијално шири. Она је данас најважнији економско-политички савез у Европи и свијету. Она остварује око 45% свјетске трговинске размјене. У границама двадесет осам земаља чланица (ЕУ–28) захвата површину од преко 4,3 мил. км2 на којој живи око 505 милиона становника, или просјечно 114 ст/км2. Земље западног Балкана су са скромнијим људским потенцијалном. Наиме, према подацима пописа становништва ове земље, заједно узете, имају око 23 милиона становника. Структура становништва је различита, а и емиграциони потенцијал је различит. Већина земаља западне Европе у којима је процес демографске транзиције почео у другој половини 19. вијека, а завршио почетком 1980-их година, налази се отада у посттранзиционој етапи развоја становништва.

С друге стране, земље западног Балкана карактерише завршна фаза демографске транзиције која је условљена спорим економским развојем и терцијаризацијом друштва, слабом искоришћеношћу природних ресурса, што је већ покренуло поремећаје биолошког карактера, пад природног прираштаја и процес старења становништва. Дакле, Европа се током посљедњих деценија суочава са озбиљним демографским проблемима,

а њен већи дио доживљава демографску рецесију. Прогнозе о кретању европског становништва у 21.вијеку доста су неповољне. Према умјереним прорачунима стручњака Уједињених нација, у свих пет европских регија доћи до опадања броја становника и да ће демографска рецесија бити највећа у Руској федерацији, те у источној и јужној Европи. С друге стране, сјеверна и западна Европа има ће повољнију демографску ситуацију. Релативно демографско осипање европског становништва подстакнуто је израженим падом стопа фертилитета, које су тренутно међу најнижим у свјетским размјерама. Просјечна стопа фертилитета у ЕУ–27 износила је 1,5 дјеце по жени у 2005. години, у поређењу са 2,7 у 1965. години. УН-ове бројке показују да ће 14 европских земаља доживјети смањење свог становништва до 2050. године.

Литература

Conseil de l'Europe 2005: *Evolution démographique récent en Europe – 2004.* Strasbourg.

Conseil de l'Europe, Assemblée parlementaire 2005: „*Les tendances en matière de population en Europe et leur sensibilité aux mesures des pouvoirs publics"*. Strasbourg.

EUROPEAN COMISSION 2011: The 2012 Aging Report: Underlying Assumptions and Projection Methodologies (Brussels).

Eurostat, EUROPOP 2008: *Population projections,* http://epp.eurostatec.europa.eu/portal/page

Eurostat 2008: *Population statistics,* Luxemburg, Eurostat. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page

IDC 2007: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 91–95. Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar. *Migrations*, *Crises and Recent Conflicts in the Balkans.* Volos: DemoBalk – University of Thessaly Press.

Miladinoc 2010: G. Miladinoc, „ Projections of the Population and the Pension System in Republic of Macedonia", Vienna:European Population Conference 2010.

Милић 2007: А.Милић, „*Социологија породице: критика и изазови"*, Београд: Чигоја штампа.

Organization for Economic Cooperation and Development 2007: *International Migration*

Parant, Penev, 2009: A. Parant, G. Penev, „ Tendances et differences demographiques dans les Balkans", *Estudios Geograficos*, LXX (267), 531–565.

Пашалић, и остали 2006: С. Пашалић, „ Демографски развој и популациона политика Републике Српске”, Бијељина: ИП Младост,

Pašalić 2012: S. Pašalić, „Demografski gubici u BiH 1991-2011”, Hag: MKSJ

Pašalić 2012: S. Pašalić, „Rusija i zapadni Balkan iz geopolitičke, demograqfske i ekonomske Perspektive“, Moskva: Akademija nauka,

Penev 2005: G. Penev, „Razvitak stanovništva sveta, Evrope i Srbije od 1945-2004”, Beograd: Demografski zbornik, knjiga VII, SANU, *populations?*, u: Surkyn, Johan, Van Bavel, Jan, Deboosere, Patrick (ur.). „*Demographic Challenges for the 21st Century”*. Brussels: VUB.

Sobotka 2008: T. Sobotka, „*The rising importance of migrants for childbearing in Europe.* Demographic Research”. Rostock: Vol. 19, 225–248.

Svjetska Banka 2007: From Red to Gray (Washington).

Van de Kaa 1987: *D.J. Van de Kaa,* „Europe´s Second Demographic Transition”, Washington D.C.: Population Bulletin Vol.42, No. 1, Population Reference Bureau.

Van de Kaa 1998: *D.J. Van de Kaa*, „Postmodern Fertility Preferences: From changing value orientationto new behavior”, Italy: Working Paper in demography, No. 74, Conference on the Global Fertility Transition, Bellagio.

Van de Kaa 2008: *D.J. Van de Kaa*, „ Demographic Transitions”, Netherlands: Working Paper no.: 2008/1, Interdisciplinary Demographic Institute, The Hague.

Wertheimer - Baletić 1999: *A.Wertheimer - Baletić*, „Stanovništvo i razvoj”, Zagreb: MATE

Wertheimer-Baletić 2009: *A.Wertheimer - Baletić*, „ Razmatranja o posttranzicijskoj etapi u razvoju stanovništva” , Đakovo – Osijek (teorijsko-metodološki aspekti), u Zborniku radova (ur. I. Đinić, M. Raguž), Diacovensia br. 17,

VLADA FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE 2008: Prijedlog strategije reforme penzijskog sistema u Federaciji Bosne i Hercegovine (Sarajevo).

ВЛАДА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 2012: Закон о допуни закона о пензијском и инвалидском осигурању.

ВЛАДА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ 2010: Приједлог стратегије пензијског система у Републици Српској – извод (Бања Лука).,

Радмила В. Радоњић*
Универзитет Црне Горе
Филозофски факултет
Одсјек за енглески језик и књижевност

DOI 10.7251/ZRNETOM11510443R

Стручни рад

АНАЛИЗА МЕДИЈСКОГ ДИСКУРСА ЦРНОГОРСКИХ ДНЕВНИХ НОВИНА О ПРОЦЕСУ ПРИСТУПАЊА ЦРНЕ ГОРЕ ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ

1. Увод:

Двадесет први вијек је доба индустрије и технологије, те се често користи као метафора за друштвени и научни развој. Међутим, то важи за развијене земље, за којима подручје Балкана одавно касни, не само када су у питању наука и техника, већ и друге сфере живота. Вјероватно је то разлог због кога већина земаља бивше Југославије тежи ка приступању Европској унији и НАТО интеграцијама. Објективним разлозима за приступање Европској унији сматрају се реформе у области економије, равноправно учешће на европском тржишту, већа улагања, школовање у државама Уније, као и запошљавање у истим без радних дозвола, итд.

Представници влада, насловне стране новина и насмијана лица водитеља са јавних сервиса уредно саопштавају о сваком кораку који је пређен на путу ка овим организацијама, показујући на тај начин да је то неизбјежни пут и да држава не може просперирати ако није дио неког општијег система. Како и на који начин штампани медији у Црној Гори преносе информације које се тичу европских интеграција, предмет је анализе овог рада.

Јасно дефинисан модел анализе предуслов је за приступање анализи корпуса. При томе полазимо од одређених хипотеза које се намећу ако имамо у виду теоријске податке о дневним листовима које анализирамо. Почетна хипотеза је да је *Побједа* дала највише простора односу Црне Горе са Европском унијом, како у погледу насловних страница тако и дужине и учесталости чланака. Нешто мањи број чланака очекујемо у *Вијестима*, док од *Дана* очекујемо да је пренио информације о најважнијим догађајима уз мањак фотографија и понеки вербални коментар негативног карактера.

* radmilaradonjic@yahoo.com

2. Како анализирати дискурс штампаних медија у Црној Гори

Медији имају истакнуту улогу у друштвеном животу било којег народа, јер нас они не само да нас информишу о ономе што је било и ономе што ће бити, већ нас и уче одређеним вриједностима, едукују, савјетују, али и манипулишу нама. Медијска манипулација је свеприсутна, јер је оно што нам саопштавају увијек дато из нечије перспективе, те стога тешко може бити објективно колико год се медији утркивали ко ће најобјективније да пренесе одређену информацију. Због тога се често говори о моћи медија, при чему је та моћ прикривена и индиректна, а опет препознатљива пажљивом посматрачу.

„У начелу, извјештавање је увијек идеолошки мотивирано, има вриједносни аспект, мање или више вјешто прикривен; оно је и 'социјална снага' која типично служи за подршку интересима различитих економских или политичких група" (Катнић-Бакаршић, 2012: 101). Стога приликом анализе најприје полазимо од дефинисања медија, као приватног или јавног, те у складу са тим формирамо и своје хипотезе и очекивања.

Сљедећи корак се тиче организационе структуре чланака и дефинисања онога на шта ћемо посебно обратити пажњу. Како су и Дејков и Белов модел најприје везани за новинске чланке на енглеском језику, предвиђајући мноштво категорија које нијесу увијек примјенљиви на наше новинске чланке, ми ћемо се приликом анализе држати модела који даје Игор Лакић (2011: 52), који је најближи Беловом моделу, али са нешто прилагођеном терминологијом:

1. НАСЛОВ
2. ЛИД (сумирање главног догађаја)
3. ГЛАВНИ ДОГАЂАЈ (разрада догађаја поменутог у лиду)
4. ПОЗАДИНА ДОГАЂАЈА (ко, како, гдје и кад)
5. ВЕРБАЛНИ КОМЕНТАР (најважнији учесници у догађају)
6. ЕВАЛУАЦИЈА (ставови, очекивања и евалуација догађаја од стране новинара)
7. РЕЗУЛТАТИ РАДЊЕ (зашто је догађај битан, озбиљност његових посљедица).

Поред анализе чланака, посебну пажњу посвећујемо насловним страницама новина. Оно што се налази на насловној страници дневних новина представља најважнију вијест и има циљ да привуче читаоце. Стога нам насловна страница може рећи пуно тога о уређивачкој политици листа, објективности и ставу новинара према ономе о чему пишу. „Различити елементи нису увијек комбиновани само из естетских већ и из прагматичких и идеолошких разлога. Под прагматичким разлозима подразумијевамо евентуална техничка ограничења, док под идеолошким разлозима подразумијевамо свјесну употребу одређених семиотичких средстава од

стране уредника новина“ (Радановић Фелберг, 2010: 285). Анализираћемо величину фотографије, однос фотографије и текста, фонт и боју слова и друге детаље, који заједно доприносе формирању одређене поруке.

Татјана Радановић Фелберг (2010: 285–286) такође истиче да је приликом анализе новинских чланака неопходно анализирати позицију различитих елемената на страници, јер се на тај начин открива вриједност информације. Ако се нека информација налази на врху странице, имплицира се да је она уопштена и идеална, а информација постављена на дну странице се доживљава као реална и тачна. На лијевој страни странице налази се информација која је читаоцима позната, а елементи на десној страни су нови за читаоца.

Маркираност, односно истакнутост је још један важан елемент за анализу. Ако погледамо било коју страницу било којих новина, примијетићемо да су неки елементи уочљивији од других. То се постиже уоквиривањем, различитом величином слова, бојом итд.

Фотографије су такође од кључног значаја за сваки чланак. Оне дају увјерљивост било којој информацији и употпуњују је. Приликом анализе фотографија обратићемо пажњу на то како су лица на њима окренута, да ли гледају директно у посматрача или не, каква је физичка дистанца међу саговорницима, да ли је фотографија у боји или не, која је величина фотографије итд.

Новински чланак је често веома сложена језичка форма, иако нама то често не изгледа тако. Међутим, сваки дио чланка има своју функцију и сврху и сваки дио је (или би требало да буде) пажљиво испланиран. Поред уобичајене лингвистичке и граматичке анализе текста, пажњу посвећујемо и конвенционалној форми чланка, теми, начину на који је чланак организован и свим пратећим семиотичким средствима, као што су: фотографије, фонт слова, прелом текста, распоред елемената на страници, јер све то заједно доприноси конструкцији различитих значења.

3. Медијска сцена у Црној Гори, штампани медији Побједа, Дан и Вијести

Медијска сцена Црне Горе није богата када су у питања штампана издања дневних новина, па тако најновије информације можемо добити преко четири врсте новина и то: *Побједе*, *Дана*, *Вијести* и *Дневних новина*. Међу њима су најмлађе *Дневне новине*, које излазе од 10.10.2011. године, те имајући у виду да окренутост Црне Горе ка Европској унији датира од јуна 2006. године, ове новине нијесу прикладне за нашу анализу.

У литератури се могу наћи подаци који говоре о томе да су медији у Црној Гори и данас, девет година након одржавања референдума и проглашења

независности Црне Горе, подијељени на оне који су се залагали за независну Црну Гору и на оне који су били за опстанак заједничке државе са Србијом. „Ова подјела и даље у највећој мјери одражава начин извјештавања не само штампаних већ и свих других медија у Црној Гори, а ње нису у потпуности лишени ни медији који су некад називани „државним“, а сада раде као „јавни сервиси“, с обзиром на то да они углавном извјештавају у складу са политиком владајућих структура“ (Лакић, 2011: 65).

Побједа је најстарији дневни лист у Црној Гори и излази од 24. октобра 1944. године. Све до недавно ове новине су биле у државном власништву, па је стога и очекивано да подржавају дјелатности владајуће структуре и извјештавају у складу са тим. Током година мијењао се уреднички тим, па у складу са тим и пристрасност у начину извјештавања, али се на *Побједу* и даље гледа као на лист који готово никада не критикује политику Владе Црне Горе. Почетком децембра 2014. године*, Побједа* је приватизована, а нови власник је предузеће „Медиа Неа“. Да ли ће приватизација промијенити уређивачку политику показаће дани који долазе. Међутим, како ми анализирамо оно што припада прошлости, нама овај податак није од превелике важности.

Вијести имају много краћу историју од *Побједе* и излазе од 1. септембра 1997. године. Ријеч је о приватним новинама које су подржавале независност Црне Горе, али које су током година мијењале свој став према владајућој структури, од позитивног до неутралног односа, те је стога тешко тврдити да је лист у потпуности независан. Према тврђењу ЦЕДЕМ-а „уређивачка концепција *Вијести* заснована је на кратким вијестима и извјештајима, ефектним насловима и провокативним насловним страницама, без коментара“ (ЦЕДЕМ, 1999 /3/: 18). Међутим, између *Побједе*, за коју смо истакли да подржава владајућу структуру у Црној Гори, и *Дана*, који не крије своју опозициону оријентисаност, *Вијести* се могу окарактерисати као најобјективније новине у Црној Гори, искључиво због одсуства коментара и прикривеног односа према власти.

Дан су такође приватне новине које су на медијском небу Црне Горе присутне од почетка 1998. године. То су једине новине у Црној Гори које су оријентисане против власти и које су биле против независности Црне Горе, али и једине које се штампају ћириличним писмом, што такође указује на просрпску оријентацију. „*Дан* је некада био лист који је пропагирао српски патриотизам и мржњу према другим народима, што данас више није случај (...). Лист је у међувремену напредовао и постао критичар владајуће коалиције, али и просрпских странака у Црној Гори“ (Лакић, 2011: 71–72). Временом се уређивачка политика *Дана* мијењала, па су новине све мање личиле на жуту штампу, а све више на лист у коме се могу прочитати и неке корисне животне информације и здрав критички однос према власти.

3.1. Извјештавање црногорских писаних медија о приступу Црне Горе Европској унији

3.1.1. Побједа

Побједа је неусмњиво дала најширу слику преговарачког процеса Црне Горе са Европском унијом, извјештавајући о сваком догађају и дајући свакој информацији широк простор. То значи да је *Побједа* врло често посветила и цијелу једну страницу, а некад и двије, вијестима које се тичу напретка Црне Горе на путу ка Европским интеграцијама, уз неизбјежно мјесто на насловној страници.

3.1.1.1. Макроструктура

Са аспекта макроструктуре, *Побједа* је веома интересатна за анализу, при чему се јављају одређене законитости од којих се не одступа ни у једном случају. Сваком од кључних догађаја који се тичу приступања Црне Горе Европскојунији, *Побједа* је посветила по пола, а у једном случају и цијелу насловну страницу, при чему су вијести јасно истакнуте црвеном и љубичастом бојом, а некад је и цијели текст обојен у жуто. Поред наслова, присутан је и наднаслов, па заједно чине цјелину која би се могла схватити и као лид. Међутим, понекад је и поред тога присутан и сам лид, па чак и опис главног догађаја, што је прилично необично за насловну страницу, и јасно одаје афирмативни став листа према уласку Црне Горе у ЕУ.

Наднаслов је често веома дуг, некад је у питању и цијела реченица, а наслов је најчешће сензационалан и јасно издвојен крупним фонтом. Поред тога, у чланцима је присутан главни догађај, позадина догађаја и резултати радње, док евалуација, као и вербални коментари новинара изостају, тј. готово да их и нема. Ту, дакле, наилазимо на ефекат изневјерног очекивања, јер смо очекивали недвосмислене вербалне коментаре новинара којима би се указало на политичку оријентацију *Побједе* и њено пропагирање свега онога што ради актуелна власт. Међутим, *Побједа* је свој став према ЕУ исказала посредно, давањем значајног простора вијестима, издвајањем и уоквиривањем текстова и афирмативним насловима.

Фотографије су пратећи елемент текста, врло често су у боји, великог формата и готово увијек са насмијаним лицима, која најчешће гледају у читаоца, стварајући на тај начин илузију објективности.

Када је у питању позиција чланака, с обзиром на то да су готово све анализиране вијести дате на цијелој страници, можемо истаћи да су на насловним странама, оне увијек позициониране у лијевом горњем углу. То

указује на то да се жели привући пажња читалаца на ове информације, јер увијек прво погледамо горњи дио новина.

3.1.1.2. Интертекстуална анализа

Већ је речено да се приступ Црне Горе Европској унији јасно могао пратити из извјештавања *Побједе*. Не само да су преношене све кључне информације, већ и оне мање важне, уз приказивање позадине догађаја и коментаре важних личности о њима.

У овом дијелу анализираћемо сваки текст посебно према утврђеном моделу, бавећи се макроструктуром, али и микроструктуром онолико колико је то могуће, с обзиром на законитости новинског текста, у коме доминирају именице и глаголи, а остале врсте ријечи се ријетко користе.

а) Потписивање споразума о стабилизацији и придруживању

Побједа је потписивању Споразума о стабилизацији и придруживању посветила пола насловне странице. Када прочитамо наслов – *Велики дан за државу Црну Гору и све њене грађане*, стичемо утисак да је оно што је добро за државу самим тим добро и за грађане. Но, да ли је то баш тако? Дакле, уочавамо прикривени став новинара и редакције по овом питању. На насловној страници присутан је вербални коментар, дат кроз цитат Штурановићевог говора: *Потпис 27 држава чланица ЕУ и Европске комисије на Споразум о стабилизацији и придруживању са Црном Гором је јасан доказ да су наше европске аспирације утемељене. То је потврда да је Црна Гора не само географски, историјски и цивилизацијски дио Европе, већ да дијелимо и поштујемо заједничке ервопске тековине и вриједности на којима почива Европска унија*, рекао је Штурановић у Луксембургу. Текст је уоквирен и видно истакнут црвеном бојом, а упечатљивости је допринијела и фотографија на којој се насмијани рукују Жељко Штурановић и Оли Рен, што посредно указује на то да је ријеч о позитивном догађају за Црну Гору и њене становнике, али и да постоји обострана воља и интереси за пријем Црне Горе у Европску унију.

б) Европски комесар Оли Рен уручује Црној Гори Упитник Европске комисије

У јулу 2009. године Црној Гори је уручен Упитник Европске комисије, на основу којег Европска унија оцјењује спремност државе да започне процес приступања Европској унији. Упитник садржи неколико хиљада веома конкретних и детаљних питања на које земља потенцијални кандидат одговара у року од три мјесеца. Добијање Упитника значи да је земља направила још један корак ка Европској унији, па је *Побједа* и то представила као радостан догађај за Црну Гору.

Као што је и очекивано, вијест о овом догађају налази се на насловној страници, уз дуг наднаслов: *Европски комесар за проширење Оли Рен предао синоћ на свечаној церемонији црногорском премијеру Милу Ђукановићу Упитник Европске комисије*, краћи наслов: *Објективни одговори на 2.178 питања отварају врата ЕУ*, велику фотографију на којој се рукују Мило Ђукановић и Оли Рен и њихов вербални коментар на догађај.

Поред главног догађаја, неизбјежно је присутна и позадина догађаја и мноштво вербалних коментара учесника догађаја. Поред тога, присутни су и резултати радње кроз парафразу премијерових ријечи: *Црногорски премијер Мило Ђукановић је нагласио да уручење Упитника ЕК и симболично и суштински означава прекретницу и води ка пуноправном чланству Црне Горе у ЕУ*.

ц) Укидање виза за путовање у земље Шенген зоне

Вијест да грађанима Црне Горе више неће бити потребне визе да би путовали у земље Шенген зоне, *Побједа* је објавила 1.12.2009. године на веома упечатљивој насловној страници. Као и увијек, вијест је „заузела“ пола насловне стране и пропраћена је фотографијом великог формата, на којој се налазе представници земаља из окружења са црногорским министром унутрашњих послова Иваном Брајовићем.

Наслов *Укинуте визе!* написан је великим болдованим словима и иде и преко фотографије, а наднаслов је додатно истакнут јер је написан жутим словима на љубичастој позадини. У жутом правоугаонику дат је лид, који саопштава да: *за 19 дана, са биометријским пасошима може се, без досадашњег главног ограничења, путовати у земље Шенген зоне и боравити у њима до 90 дана.*

Чланак је написао стални дописник *Побједе* из Брисела и јасно се види разлика између тог чланка и оних до сада анализираних. Наиме, чланак је доста краћи и преноси информацију у кратким цртама. Тако уочавамо јасно издвојен главни догађај, у првом пасусу, којим се сада сугерише оно што је добро за грађане, а државни интереси се не помињу:

Министри унутрашњих послова земаља чланица Европске уније дали су у понедјељак коначни печат одлуци да грађани Црне Горе, Србије и Македоније путују од 19. децембра ове године без виза у земље Шенген зоне.

Чланак карактерише одуство вербалних коментара, евалуације, али и позадине догађаја. Резултати радње дати су посредно, кроз главни догађај, јер се схвата да је посљедица овог чина лакше путовање грађана Црне Горе.

д) Позитивно мишљење Европске комисије о чланству Црне Горе у Европској унији

Новембра 2010. године Европска комисија се позитивно изразила о чланству Црне Горе у Европској унији, те се тај датум сматра веома важним за Црну Гору.

Побједа је свој став о важности овог догађаја изнијела тако што му је посветила цијелу насловну страницу и још двије унутрашње стране. И овог пута је приказана крупна фотографија Европског комесара за проширење Штефана Филеа на љубичастој позадини, преко које су исписани наслов и наднаслов – *Како то годи* и *Европска комисија препоручила кандидатуру Црне Горе.*

Такође, на насловној страници дат је и опширан текст о поменутом догађају, који садржи вербални коментар новинара јасно издвојен болдованим словима:

Црна Гора једина је држава која након јучерашњег, за Западни Балкан веома важног дана у Бриселу, излази са нечим опипљивим. Направљен је важан корак – Европска комисија је, како је то Побједа јавила још у петак, препоручила Европском савјету да потврди нашој земљи статус државе кандидата за чланство у Европској унији.

Уводни чланак укратко сумира због чега остале земље у региону још увијек нијесу добиле статус кандидата за чланство у Европској унији, као и то о чему ће бити ријечи у главном чланку.

Са друге стране, главни чланак представља мозаик више мањих чланака, гдје се понављају одређене ставке из уводног чланка, и састоји се углавном из коментара званичника о овом догађају.

е) Црна Гора отпочела преговоре са Европском унијом

Најзначнији датум за Црну Гору и њене тежње ка чланству у Европској унији је 29. јун 2012. године, када су и званично отпочели преговори.

Побједа, сада већ традиционално, посвећује овој вијести пола насловне странице. Карактеристично је да је овог пута изостао наднаслов, па имамо само *наслов ЕУ и ЦГ почеле преговоре*, који је исписан по фотографији, на којој се приказани Штефан Филе, министар вањских послова и европских интеграција Црне Горе Милан Рођен и министар ервопских послова Данске Николај Вамен како наздрављају.

Међутим, главни чланак има наднаслов – Европска унија званично почела преговоре са Црном Гором и другачији наслов, који гласи: *Напредак у реформама се исплатио*. Главни догађај је дат у првом пасусу, а одмах за њим слиједи и позадина догађаја. Присутно је и обиље вербалних коментара учесника догађаја, као и предсједника Црне Горе Филипа Вујановића, који истиче на чему још Црна Гора треба да ради како би додатно напредовала на путу ка европским интеграцијама.

Као и до сада, евалуација је изостала, па се може истаћи да је *Побједа* заиста објективно преносила све информације о приступању Црне Горе Европској унији, изостављајући коментаре и лична очекивања новинара.

3.1.2.Дан

Дан је такође информисао своје читаоце о свим кључним догађајима који се тичу Црне Горе и европских интеграција. Међутим, разлика између начина извјештавања *Побједе* и *Дана* јасно је уочљива, како у погледу дужине чланака и насловних страница посвећених европским збивањима, тако и у самом тексту, на шта ћемо обратити пажњу приликом анализе.

3.1.2.1. Макроструктура

Иако је пренио све информације везане за кључне датуме односа Црне Горе са Европском унијом, *Дан* је само у два случаја (када су укинуте визе и покренут преговарачки процес) тим информацијама дао простор на насловној страници. Ипак, у првом случају је вијест смјестио у доњи лијеви угао, за разлику од *Побједе* која је увијек користила горњи угао, показујући на тај начин да ту информацију сматра приземном и реалном. У другом случају је информацији била посвећена свега једна шестина странице, што је мало у поређењу са *Побједом* која је издвојила цијелу насловну страну за приказ овог догађаја.

Поред тога што ове вијести нијесу нашле простор на насловној страници, оне су ријетко праћене одговарајућом фотографијом, а наслови недвосмислено указују на став уредника о власти. Ако упоредимо наслове *Побједе*, као што су: *Добар дан, Европо!, Како то годи, Укинуте визе, Објективни одговори на 2.178 питања отварају врата ЕУ*, са насловима *Дана*: *Владавина права мора бити јача, А сад на посао, Одговори морају да буду тачни, Нема врдања, испуните услове*, уочавамо јасну разлику у перцепцији ових догађаја и односа према владајућој структури. *Побједа* даје искључиво позитивне наслове, не доводећи у питање спремност Владе да испуни захтјеве Европске комисије, док *Дан* и кроз наслове критикује актуелну власт, сугеришући да нема владавине права, да досадашња власт није ништа радила, да не даје тачне одговоре и врда. Дакле, критика је јасна иако је имплицитно изречена.

Како у *Побједи*, тако и у *Дану,* уз сваки наслов стоји и наднаслов, који је увијек дуг и даје готово потпуну информацију о томе шта се и када догодило. Уз краћи наслов, наднаслов сумира догађај, па се на тај начин формира лид. Наравно, присутан је главни догађај, као и позадина догађаја, мноштво вербалних коментара учесника догађаја, а врло ријетко и ставови и очекивања новинара (евалуација) о датим питањима.

3.1.2.2. Интертекстуална анализа

С обзиром на то да се и владајуће и опозиционе странке у Црној Гори залажу за чланство у Европској унији, није необично што је *Дан* пренио сваку информацију везану за овај процес. Међутим, како смо већ нагласили, ове новине су томе приступиле на значајно другачији начин од *Побједе*, што ћемо и анализирати у овомдијелу.

а) Потписивање споразума о стабилизацији и придруживању

Иако је потписивање Споразума о стабилизацији и придруживању био веома важан догађај за Црну Гору, за *Дан* то није било довољно важно да би му се посветио простор на насловној страници. Но ипак, готово цијела једна страна у унутрашњости новина показује да овај догађај није занемарен, иако је текст готово без фотографија, и није посебно маркиран.

Наднаслов је дуг и даје цјеловиту информацију – *Потписан Споразум о стабилизацији и придруживању са Европском унијо*м, док наслов носи поруку власти – *А сад на посао*.

У тексту је присутан главни догађај који је дат заједно са резултатима радње, одмах на почетку текста: *Потписивање Споразума о стабилизацији и придруживању (ССП) са Европском унијом је велики дан за Црну Гору*, рекао је јуче у Луксембургу премијер Жељко Штурановић и најавио да ће наредне године поднијети апликацију за чланство у ЕУ. Након што су потписе на споразум ставили Штурановић, пресједавајући ЕУ португалски шеф дипломатије Луис Амадо и високи комесар ЕУ за интеграције Оли Рен, црногорски премијер *је оцијенио да су потписи 27 чланица Уније доказ да су црногорске европске аспирације утемељене.*

б) Црна Гора предала захтјев за чланство у Европској унији

Захтјев за чланство у Европској унији Црна Гора је предала у децембру 2008. године. *Дан* је уредно пренио ову информацију, посветивши јој пола странице и не поменувши овај догађај на насловној страници. Јасно је да *Побједа*, као државни лист (у том тренутку) сматра ово много већим успјехом актуелне власти него *Дан*.

Текст је, ипак, у боји и оивичен је плавим линијама, са истом фотографијом коју је дала и *Побјед*а (Ђукановић се рукује са Саркозијем). Наднаслов је дуг и гласи – *Мило Ђукановић предсједнику Француске предао захтјев за добијање статуса кандидата у ЕУ*, а наслов је *Апликација у рукама Саркозија*. На тај начин наднаслов и наслов формирају лид.

Чланак садржи главни догађај и позадину догађаја, али и један вербални коментар – *Ђукановић тврди да је Влада спремна да испуни све услове који дођу из Брисела*, који посредно показује неповјерење новинара да ће то заиста и бити тако.

Међутим, дата су и мишљења представника опозиције Небојше Медојевића и Срђана Милића, која су посебно издвојена плавом бојом и уоквиривањем. Наслов Медојевићевог коментара *је Власт не да мафију* и у њему се јасно каже да је мафија дио црногорске власти. Са друге стране,

Милић истиче да Црна Гора треба да настави са реформама, а не да се бави датумом кад ће бити разматрана за чланство. Дакле, читајући чланке *Дана*, осим наслова који је готово увијек усмјерен на критику актуелне власти и не истиче оно што је урађено, већ оно што тек треба да се уради, не стичемо утисак необјективности и јасне идеолошке оријентације новинара. Но, како се у сваком тексту даје простор представницима опозиције да истакну своје мишљење, није тешко извући закључак на чијој је *Дан* страни.

ц) Европски комесар Оли Рен уручује Црној Гори Упитник Европске комисије

Уручењу Упитника Европске комисије Црној Гори Дан је посветио један дио насловне странице, смјестивши вијест у горњи лијеви угао, што посредно указује на то да се ово сматра важним догађајем и да се жели привући пажња читалаца, јер управо је то простор на који прво обратимо пажњу кад узмемо неке новине у руке. Кратак наслов *Одговори морају да буду тачни, уз дужи наднаслов – Упитник од 2.178 питања синоћ уручен премијеру Црне Горе*, Оли Рен издиктирао услове сумира основни догађај, а присутна је и одговарајућа фотографија. Глаголска синтагма *издиктирао услове* сугерише однос међу саговорницима и њихову статусну разлику, па тако схваћено, Ђукановић има подређен положај из кога проистиче обавеза испуњавања наређења.

д) Укидање виза за путовање у земље Шенген зоне

Укидању виза за грађане Црне Горе, *Дан* је посветио доњи лијеви угао насловне странице, умањујући на тај начин важност вијести, јер тај угао указује на то да је то нешто што је очекивано и самим тим не толико сензационално.

Међутим, овај догађај носи најпозитивнији наслов од свих наслова *Дана* који се тичу ЕУ и гласи – *Европа за све нас*. Наднаслов је такође присутан: *Министри ЕУ омогућили укидање виза грађанима Црне Горе од 19. децембра*. Судећи по наднаслову, актуелна власт није нимало допринијела укидању виза и то није резултат њеног рада, већ су то омогућили министри Европске уније. Можда је и због тога наслов позитивне конотације, као и због чињенице да од овог догађаја највише користи имају грађани који ће непосредно осјетити ефекте овакве одлуке.

е) Позитивно мишљење Европске комисије о чланству Црне Горе у Европској унији

Препорука Европске комисије да се Црној Гори додијели статус кандидата нашла је своје мјесто на насловној страници *Дана*. Приказана је фотографија Штефана Филеа, уз неизбјежни наднаслов – *Штефан Филе поводом позитивног мишљења Европске комисије о Црној Гори* и наслов – *Владавина права мора бити јача*. Дакле, као и увијек, *Дан* указује на одређене недостатке, за разлику од *Побједе* која истиче постигнуте резултате**.**

Наслов је нека врста вербалног коментара новинара и гласи – *Вријеме је за поштовање закона*. Дакле, имплицитно се указује на то да закони до сада нијесу били поштовани и да се то мора промијенити.

Иако у самим чланцима нема личних коментара новинара, издвојени наслови јасно указују на то који је став уређивачке куће *Дана* према актуелној власти и збивањима, па се не може рећи да је објективност на завидном нивоу.

ф) Црна Гора отпочела преговоре са Европском унијом

Вијест о почетку званичних преговара Црне Горе са Европском унијом *Дан* је пренио посветивши јој мали простор на насловној страници у горњем десном углу, у виду фотографије на којој се рукују Милан Роћен и британски министар Дејвид Лидингтон, чије се име помиње и у наднаслову – *Британски министар Дејвид Лидингтон поручио*, а у наслову откривамо и шта је поручио – *Нема врдања, испуните услове!*

Поред наднаслова и наслова, у чланку је присутан и лид – *Јачање владавине права, укључујучи реформу судства и борбу против криминала и корупције биће од виталне важности*, казао је Лидингтон.

Кроз издвојене наслове јасно се уочава став новина према власти, јер се истиче да власт врда приликом испуњава услова, као и да су криминал и корупција итекако присутни у Црној Гори.

3.1.3 Вијести

Вијести су, као и сваке новине које теже да информишу своје читаоце о свим актуелним збивањима, писале о свим важним датумима у процесу приступање Црне Горе Европској унији. Међутим, оне су то радиле на другачији начин од *Дана* и *Побјед*е, а у складу са својом уређивачком политиком.

3.1.3.1. Макроструктура

Вијести су европској перспективи Црне Горе посветиле најмање простора у поређењу са двјема већ анализираним новинама. Врло ријетко је некој информацији која се тиче Европске уније и Црне Горе посвећен простор на насловној страници, а и када јесте, углавном је то само наслов уз краћи наднаслов и без пратеће фотографије.

Карактеристика *Побједе* и *Дана* да постоји истакнути наслов и краћи наднаслов, присутна је и овдје, али *Вијести* знатно чешће издвајају поједине дјелове текста, који често представљају лид. Главни догађај заједно са резултатима доминатно је смјештен у првом пасусу, а затим слиједи и позадина догађаја уз понеки вербални коментар. Евалуација је и овдје изостала, што значи да све троје анализираних новина показују значајан напредак у том погледу у поређењу са ранијим студијама (Лакић, 2010) и теже ка објективнијем приступу информацији.

Фотографије су, углавном, мањег формата и сличне онима из *Побједе* и *Дана*, при чему одступа само фотографија која прати почетак преговора

са Европском унијом, на којој су приказани представници власти како прослављају овај догађај.

3.1.3.2. Интертекстуална анализа

Сваке од анализираних новина имају своје особености у извјештавању, а то је и предмет овог рада. На исти начин на који смо анализирали текстове које су објавили *Побједа* и *Дан,* анализираћемо и текстове које су објавиле *Вијести.*

а) Потписивање споразума о стабилизацији и придруживању

Потписивању споразума о стабилизацији и придруживању Црне Горе са Европском унијом *Вијести* су посветиле релативно мало простора. На насловној страници објављен је само наслов – *Црна Гора иде ка ЕУ*, док је у главном чланку присутан и наднаслов – *Црна Гора потписала споразум о стабилизацији и придруживању са ЕУ.*

Почетак чланка резервисан је за главни догађај и резултате радње, како је то био случај и са *Даном* и *Побједом*. Очигледно је да наслов и наднаслов дају суштину догађаја, па у првом пасусу не добијамо неке значајне нове информације, осим што се проширује оно што је већ речено.

Оно по чему се ове новине разликују од већ анализираних је што је текст углавном сачињен из информација које нам саопштава новинар, а знатно мање од цитата учесника догађаја, па је тако и много мање вербалних коментара. Међутим, ни у овом чланку нијесмо наишли на евалуацију.

б) Црна Гора предала захтјев за чланство у Европској унији

На насловној страници *Вијести* од 16.12.2008. године нашла се вијест да је Црна Гора предала захтјев за чланство у Европској унији. Вијести је посвећен значајан простор у горњем лијевом углу, уз наднаслов црвене боје – *Премијер Ђукановић предао захтјев за стицање статуса кандидата за чланство у ЕУ*, и наслов *До одговора најмање годину дана*.

Приказана је и фотографија Ђукановића са Реном и Саркозијем, која се не разликује много од оних које су објавили *Побједа* и *Дан*. Уз то, на насловној страни нашао се и коментар Саркозија – *Нема утврђеног редосљеда и уколико Црна Гора буде међу првим државама које испуне услове за чланство, онда ће и међу првима приступити ЕУ.*

Почетак текста доноси резултате радње – *Црна Гора је јуче закорачила даље путем ка придруживању Европској унији, а од челника земаља ЕУ зависиће да ли ће јој Брисел отворити врата нове станице до циља.* Уочавамо став новинара да даљи напредак ка Европској унији не зависи од заслуга и резултата државе већ од челника ЕУ. На тај начин се сугерише донекле позитиван став према државном врху, јер се имплицира да је држава испунила оно што је било њена обавеза. Остатак текста се састоји из појашњења која је даља процедура која чека Црну Гору на овом путу и неколико вербалних коментара учесника догађаја.

На крају овог чланка, уочавамо и евалуацију – *Каква ће бити даља динамика разматрања црногорске апликације сада зависи од Савјета ЕУ (министри спољних послова).Чешка као сљедећа предсједавајућа Унијом најавила је да ће подржати Црну Гору, што значи да ће апликацију ставити на дневни ред Савјета ЕУ током свог предсједавања. Да би даље процедура кренула, потребно је да се са тиме сложе све чланице ЕУ*.

ц) Европски комесар Оли Рен уручује Црној Гори Упитник Европске комисије

Од Црне Горе се очекује да одговори на 2.178 питања наслов је којим су *Вијести* на насловној страници назначиле о чему је писано у унутрашњости новина. Уз наслов није приказана фотографија, а наднаслов сумира збивање.

Главни чланак заузима горњу половину странице и даје јасне и прецизне информације о догађају, без интервјуисања актера збивања, па ни представника опозиције. Чини се да је то *Вијестима* било неважно, те да је једино важно информисати грађане о томе да је Црна Гора добила Упитник Европске комисије и који су даљи кораци које Црна Гора мора предузети. Изостала је позадина догађаја, као и евалуација, а присутан је само вербални коментар Оли Рена који саопштава шта се очекује од Црне Горе у доњем процесу преговора.

д) Укидање виза за путовање у земље Шенген зоне

За разлику од *Побједе* и *Дана* који су вијести о визној либерализацији посветили по пола насловне странице, Вијести су „само“ у горњем десном углу написале плавим словима кратак наднаслов – *Савјет ЕУ укинуо визе грађанима Црне Горе* и наслов – *У Европи до 90 дана у пола године***.**

Главни чланак је такође прилично кратак, гдје можемо препознати само главни догађај, који даје информацију о томе шта се и када десило, без позадине догађаја, вербалних коментара и евалуације. Грађанима је саопштено под којим условима ће моћи да путују у земље Шенген зоне, које земље не припадају тој зони и колико ће моћи да остану. Наглашено је такође и то да визна либерализација не значи и ослобођење од радне дозволе која је неопходна уколико неко жели да ради у једној од земаља потписница Шенгенског споразума.

Краткоћа чланка не значи да *Вијести* нијесу објективно пренијеле вијест, напротив. Изостанак вербалних коментара и евалуације овај чланак чини изразито објективним, без обзира на његову краткоћу.

е) Позитивно мишљење Европске комисије о чланству Црне Горе у Европској унији

Да је Европска комисија дала позитивно мишљење о чланству Црне Горе у Европској унији *Вијести* су објавиле на насловној страници, при чему је прелом текста врло интересантан. Наиме, наслов – *За преговоре 7 услова*, уз фотографију Штефана Филеа, наднаслов у црвеној боји –

Европска комисија препоручила шефовима држава и Влада земаља ЕУ да Црној Гори дају статус кандидата, предстоји година тешког рада и лид – *Комесар за проширење Штефан Филе данас ће у Подгорици уручити премијеру Ђукановићу Мишљење о кандидатури Црне Горе за чланство у ЕУ и аналитички извјештај са пресјеком стања у земљи* штампани су хоризонтално преко цијеле странице, одмах испод лога новина. На тај начин вијест је добила истакнуту позицију на насловници.

Одмах на почетку текста, како је то и карактеристично за *Вијести*, наилазимо на резултате радње, а потом и на главни догађај. Посебно је издвојена (болдована и подвучена) једна реченица из текста, која на тај начин добија одлике вербалног коментара – *Владавина права треба да се ојача кроз деполитизацију и именовања на основу заслуга чланова Судског и Тужилачког савјета и државних тужилаца, као и кроз поновно оснаживање независности, аутономије, ефикасности и одговорности судија и тужилаца, стоју у препоруци која је дата у оквиру Мишљења*.

ф) Црна Гора отпочела преговоре са Европском унијом

Вијест да је Црна Гора и званично постала кандидат за чланство у Европској унији, дневне новине *Вијести* су пренијеле како на насловној страници, тако и опширним чланком у унутрашњем дијелу новина. Поред наслова *Улазница у ЕУ се не даје лако, Црну Гору чека још доста посла*, присутан је и лид *Лукшић је синоћ приредио свечани коктел којим је државни врх прославио одлуку Европског савјета о почетку преговора о приступању Црне Горе Европској унији. Опозиција није дошла.*

Чланак почиње приказом главног догађаја – *Преговори о пуноправном чланству Европске уније и Црне Горе отворени су јуче међувладином конференцијом, нако што су шефови држава и Влада ЕУ политички и институциолано потврдили ранију одлуку својих министара спољних послова*. Поред главног догађаја, присутна је и позадина догађаја, као и вербални коментари учесника догађаја, нарочито Игора Лукшића, тадашњег премијера, који је рекао – *Многе је одлука о отварању преговора ујела за срце*, алудирајући на опозицију. Остатак чланка представља опис прославе у вили „Горица“ и напомене ко је присуствовао догађају.

Евалуација је и овог пута изостала, што указује на то да *Вијести* врло ријетко износе ставове и очекивања, већ се труде да објективно информишу читаоце о актуелним збивањима.

4. Закључак

Анализа дискурса дневних новина у Црној Гори, *Побједе, Дана* и *Вијести*, са аспекта европских интеграција, показала је да су дневне новине у Црној Гори углавном објективно информисале јавност о актуелним збивањима. При томе је, наравно, степен објективности био различит у складу са уређивачком политиком листа.

На основу свега изнесеног изводи се закључак да су дневне новине у Црној Гори направиле одређени помак у погледу начина информисања јавности у односу на раније студије. Почетне хипотезе су се, углавном, показале као тачне, у дијелу који се тиче уређивачке политике новина, осим када је у питању евалуација која је изостала и у *Побједи* и у *Дану*, што управо и указује на напредак новина ка објективнијем приказивању стварности. Ипак, као коначни закључак истичемо да је *Побједа* својим чланцима потврдила своју карактеристику државног листа, да је *Дан* истакао своју окренутост ка опозицији, а да су *Вијести* остале неутралне.

Литература

Бадурина 2008: Л. Бадурина, *Између редака, студије о тексту и дискурсу*, Загреб –Ријека: Хрватска свеучилишна наклада и Издавачки центар Ријека.

Бел 1994: A. Bell, *The Language of News Media*, Oxford: Blackwell.

ЦЕДЕМ 1999–2002: Центар за демократску транзицију, „Извјештаји о медијима у Црној Гори“, у: *Транзиција у Црној Гори*, бр.1–16, Подгорица: ЦЕДЕМ.

Ферклаф 1996: N. Fairclough, “Critical Analysis of Media Discourse”, in: Marris, P and Thorntam, S. (eds.). *Medias studies: A Reader*, Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 308–325.

Катнић Бакаршић 2012: М. Катнић Бакаршић, *Између дискурса моћи и моћи дискурса*, Сарајево: Наклада Зоро.

Лакић, 1999: И. Лакић, *Анализа жанра: Дискурс језика струке,* Подгорица: Универзитет Црне Горе и Институт за стране језике.

Лакић 2010а: И. Лакић, *Дискурс, медији, рат, Подорица*: Универзитет Црне Горе и Институт за стране језике.

Лакић 2010б: И. Лакић, „Анализа медијског дискурса о рату“, у: Васовић, В. (ред.) *Дискурс и дискурси*, Нови Сад: Филозофски факултет, стр. 269–282.

Радановић Фелберг 2010: Т. Радановић Фелберг „Социо-семиотичка конструкција Мила Ђукановића и Слободана Милошевића на насловним страницама Политике и Побједе у току НАТО бомбардовања 1999.године“, у: Васовић, В. (ред.) *Дискурс и дискурси*, Нови Сад: Филозофски факултет, стр. 283–300.

Дејк 1988: V. Dejk, *News Analysis*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Срђан Ж. Словић*
Институт за српску културу Приштина/
Лепосавић

DOI 10.7251/ZRNETOM11510459S

Прегледни рад

ИНТЕГРАЦИЈЕ ПУТЕМ БЕЗБЕДНОСТИ У ЕВРОПИ**

1. Нови видови глобалне безбедности после завршетка Хладног рата

Крај Хладног рата је омогућио стварање квалитативно нових односа у међународној заједници. Иако су се ове промене дешавале у Европи, оне су биле таквог интензитета да се могло говорити о крају једне ере у развитку међународних односа. Неки историчари годину 1989. означавају и као крај XX века. Прва декада XXI века нам указује да ће он бити налик XIX веку, јер више неће бити идеолошке поделе нити доминантних супарништава између водећих сила.

Суштина безбедносних питања састојаће се у трагању за независношћу од претњи и способношћу држава да одржавају свој независни интегритет наспрам промењених односа силе, који потенцијално могу постати непријатељски. Пошто ће одређени утицај опет имати реалистичке концепције безбедности, онда се сила још увек треба сматрати као *ultima razio* – на силу једног се има узвратити силом другог. Постоји више врста безбедности: војна, политичка, економска, друштвена и безбедност животне средине (енвиронментална) (Buzan 1991:431–451).Војна безбедност се тиче војних нападачких и одбрамбених способности држава и перцепције намера обеју страна. Политичка безбедност се тиче организационе стабилности држава, система владавине и идеологија које им дају легитимитет. Економска безбедност се тиче приступа сировинама, финансијама и тржиштима потребних да се одржавају задовољавајући нивои и благостање и моћ саме државе. Друштвена безбедност се тиче способности друштава да одржавају своје традиционалне вредности: језик, културу, право на организовање, религијски национални идентитет заједно са обичајима у оквиру прихватљивих услова развоја. Безбедност животне средине (енвиронментална) се тиче одржавања локалне и планетарне биосфере као суштинског система подршке од кога ће зависити сва остала људска предузећа. Све ове врсте безбедности се налазе у међусобној интеракцији.

---

* institut.skp@gmail.com

** Рад је настао у оквиру Пројекта „Материјална и духовна култура Косова и Метохије“ ев. бр. 178028, који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Током Хладног рата доминантни видови безбедности били су политичка и војна безбедност. Након завршетка ере Хладног рата у безбедности ће доминирати економски и политички аспекти. Промене у видовима безбедности за собом повлаче и промене у равнотежи снага између водећих сила у свету. Одмах треба рећи да се термин „суперсила“ релативизује, јер је у првим годинама после Хладног рата СССР истиснут из те категорије, упркос изузетној војној снази. После овог периода, једина „суперсила“ су остале САД. Штавише, равнотежа снага у првој декади након завршетка ере Хладног рата је названа униполарном равнотежом. У првој декади XXI века постаје депласирано употребљавати термин „суперсила“, јер је на помолу нова, мултиполарна структура света. Ову равнотежу је можда најбоље објаснио Збигњев Бжежински (Brzezinski Zbigniev) својом теоријом Велике шаховске табле (Словић 2008: 280–281).[1] Општи је закључак да је мултиполарни свет мање подељен међу собом, сложенији је и флуиднији, тако да може да допусти развој и оних великих сила које нису најјаче у војном погледу (Јапан). Уколико су војне претње на нижем нивоу, велике силе могу своју војну безбедност да заснују на способности мобилизације масовне цивилне економије.

Трансформација из биполарне у мултиполарну равнотежу снага је за собом повукла и смањење глобалне политичке забринутости, јер су се средства за одрживу интервенцију знатно смањила. Као логична последица ове трансформације наступила је ера регионализма у светским односима. До ере регионализма долази због распрострањености центара моћи и равнотеже у више региона у свету, смањених идеолошких супротности, чиме би се сви евентуални сукоби могли пројектовати ка периферији. Ово пројектовање би било систематичније и мирољубивије од оног за време Хладног рата.[2]

Хладноратовски период је карактерисао један устаљени образац ривалстава и сукоба: идеолошка ривалства су била резултат сукоба и ратова, док су, с друге стране, та иста ривалства врхунила сукобима и ратовима. Први светски рат је изнедрио фашистичке и комунистичке идеологије које су изазвале либерално-капиталистичка схватања односа у друштву и међу државама. Током Другог светског рата је дошло до уједињења западног и комунистичког света у борби против фашизма, који је био веома озбиљан

[1] Бжежински истиче да се на врху налази војна табла и она је униполарна, на челу са САД, које надмашују све остале државе. У средини се налази економска табла, која је мултиполарна – САД, Јапан, Европа. На дну се налази читав спектар транснационалних односа који прелазе границе и леже изван контрола влада, чија структура моћи је још дисперзивнија.

[2] У савременом вокабулару међународних односа врло често је у употреби скраћеница БРИК – Бразил, Русија, Индија и Кина. Она се врло често користи као пандан земљама које су признале самопрокламовану независност Косова и Метохије (САД, Велика Британија, Француска, Немачка, Јапан).

идеолошки такмац. Хладни рат је био период тзв. војне парализе стратегије нуклеарног одвраћања (*deterrencestrategy*), која је бацила акценат на трку у наоружавању, технолошке иновације и економски раст (Buzan 1991: 435; Словић 2009: 103–124). Ово надметање у безбедности се мирољубиво завршило 1989. године поразом комунистичког блока. У први план је избила логика либералног капитализма, са свим својим врлинама и манама.

Распадом источног блока дошло је до једне веће празнине у самој сржи међународног безбедносног система. Осим Европске уније, нова концепција савезништва је била тек у перспективи. Међу главним центрима замаља либералне демократије почиње да се јавља систем новоустановљених безбедносних заједница. Ту се ради о земљама које „не очекују нити се припремају да у својим међусобним односима употребљавају војну силу“. Током Хладног рата овај систем је био прерушен у систем „западног савезништва“. Борба против идеолошког супарника се подразумевала, али се употреба силе међу чланицама савеза искључивала. У источном блоку ово није био случај (Словић 2009: 103–124). Пошто комунистичке власти нису биле у стању да у оквиру свог савеза успоставе сличну врсту безбедносне заједнице, саме су допринеле уклањању свог савеза са светске политичке сцене. С друге стране, западни савезници су имали мање потребе да се надмећу војно, тако да су створили услове за економски развој. Овакав однос снага је умногоме омогућио САД-у да узме главно учешће у Заливском рату и кризи у Југославији.

Нова безбедносна заједница се све више ширила зарад амбиције стварања периода дугорочног мира, што би било у супротности са максимом „si vis pacem para bellum“. Модерна безбедносна структура се прогресивно шири као безбедносна заједница од центра ка периферији. Оваква врста безбедносне заједнице је све више ојачавала и користила мирољубива средства за решавање спорова. Карл Дојч (Karl Deutsch) (Deutsch 1957: 5) је назива *плуралистичком безбедносном заједницом* која се налази у „зрелој фази“ развоја базираној на међудејству држава чланица. Државе које припадају посебној безбедносној заједници не користе рат или претњу њимеда би решиле спорове. У циљу спречавања рата, Европска унија је еволуцијом постала институционално тело стварања заједничког идентитета за европске државе и становништво. Насиље се као начин решавања спорова искључује, што је услов образовања „безбедносне заједнице“. Како та заједница полако постаје „плуралистичка безбедносна заједница“, јер је не води само једна заједница, а она сама је подложна је читавом скупу правила. Пошто се она налази у зрелој фази свога развоја, онда је она „зрела плуралистичка збезбедносна заједница проистекла из борбе“.

2. Европски безбедносни идентитет оличен у виду политике ESDP

Интеграција путем безбедности постаје *condizio sine qua non* опстанка Европе. Концепт безбедности је углавном био коришћен позивањем на неприкосновену націју/државу, али без указивања на разлике између њих: „Национална безбедност је установљено име за безбедност државе“ (Weaver 1996: 104). Традиционални концепт безбедности, који се углавном идентификовао са војним аспектом безбедности, у међувремену се показао преуским за објашњење промена у међународним односима. У гро план избија индивидуа, а државе постају средства те политике ради постизања циљева.

Да би се адекватно схватио концепт безбедности неопходно је указати на разлику између субјекта и односног објекта. Егзистенцијална претња је основни узрок реакције и стављања у погон свих безбедносних чинилаца. Једноставније речено, ради се о односу: стимуланс –одговор. Уколико се код државе уочи постојање егзистенцијалне претње или колективног страха, онда она делује. Нормално, не реагује се на све изазове, али на оне који представљају егзистенцијалну претњу мора да се реагује. Управо је и једно од основних обележја теорије секуритизације (*securitization theory*) прављење избора, кад год се доносиоци одлука одлуче да разматрају безбедносна питања, они увек морају да укључе питање избора. Безбедност је генерички термин са различитим значањем и варијабилним формама. Према Виверу (Weaver) „безбедност подразумева опстанак, што значи да је егзистенцијална претња без могућности оповргавања; уколико се њоме не позабавимо озбиљније и на време и не дамо јој пун приоритет, нећемо бити у стању да се позабавимо осталим свакодневним питањима“ (Weaver 1996: 108).

Када је реч о државама, опстанак би за њих подразумевао суверенитет. Уколико држава није суверена, она није држава нити субјект међународног права. Када је реч о друштву, његов опстанак се везује за идентитет. Државе такође имају свој идентитет, али за разлику од појединаца оне не могу да преживе уколико нису суверене. Питање безбедности је, поред везаности за политичка и војна, везано и за друштвена, економска и питања животне средине. То се најбоље може илустровати следећом табелом:

Сектор	**Односни предмет**	**Опстанак**
Социјетални	Нација	Идентитет
Политички/војни	Држава	Сувереност
Економски	Фирма	Не постоји
Животна средина	Природа	Одрживост

Табела 1. Дијалектика безбедносног процеса

Улога Европске уније (ЕУ), Западноевропске уније (ЗЕУ) и Европског савета (ЕС) је показала боље практичне резултате, а посебно у оквиру програма ESDP – Безбедносна и одбрамбена политика Европске уније, као и кроз сарадњу са НАТО пактом. У његовом развоју издвајамо *три периода*: период пре установљења ESDP, период рада на стварању програма, и трећи, период оперативних активности овог програма.

Први период је тзв. *хладноратовски период* установљења програма, чија се основна карактеристика састојала у томе да су државе чланице своје циљеве националне безбедности остваривале *чланством* у *војним организацијама*. У том периоду чланство у НАТО-у није имало алтернативу. Европска економска заједница (ЕЕЗ) се усредсређивала на питања економске сарадње, а источноевропске земље су своје интересе остваривале чланством у Савету за узајамну економску помоћ (СЕВ) и Варшавском пакту, сем Југославије, која је била несврстана.

Међутим, нестанком ВУ, НАТО се нашао у позицији војног савеза. Да би се попунио вакум настао нестанком ВУ, чланице Европске заједнице (ЕЗ) су инаугурисале Програм заједничке спољне и безбедносне политике (CFSP). Усвајањем овог програма, питања безбедности су се први пут поставила у оквиру ЕЗ. ЗЕУ би у том случају имала *оперативну* улогу и спроводила одлуке и акције CFSP (Уговор о ЕУ, члан J.4.1 и J.4.2.). ЗЕУ своју инкарнацију доживљава крајем 80-их[3], тачније 1984. године, када је на састанку *Министарског савета* у Риму одлучено да она треба да спроводи одредбе ЕЗ, а посебно оне које се тичу одбране узимајући у обзир моћ сваке државе чланице понаособ. На овом степену развоја програма ESDP, треба истаћи да се никако *не ради о дисконтинуитету* са НАТО пактом, већ се ЗЕУ посматра као допуна, а не алтернатива НАТО пакту. То се види и из циљева ЗЕУ – она је више пледирала ка томе да буде међувладина, а не наддржавна организација (Whitman 2004: 430–451).Почетак употребе ЗЕУ као замајца одбрамбене политике ЕУ је покренуо неколико веома битних питања одбрамбене политике држава чланица. То су питања *чланства и узајамних односа* наведених организација. За чланство је речено да је немонолитно (Табела 1), а односи између ЕУ и ЗЕУ се требају развијати као одбрамбена компонента ЕУ у циљу јачања европског стуба НАТО-а. У том циљу је Савет министара ЗЕУ усвојио Петерсбершку декларацију у

[3] ЗЕУ је основана Бриселским уговором 1948. године. То је био Уговор о привредној, социјалној и културној сарадњи и колективној самоодбрани. Првобитно је тај уговор потписало пет држава, 23. октобра 1954. године овом уговору приступају још два чланице (Савезна Република Немачка и Италија) и организација мења назив у Западноевропска унија. 1988. године уговор о приступању потписују Португалија и Шпанија, а постају чланице 1990. године. 1992. године је позив за чланство добила и Грчка, а формално постала члан ЗЕУ 1995. године. За чланство у ЗЕУ треба рећи да оно није идентично чланству у НАТО-у и ЕУ.

јуну 1992. године са циљем проширења подручја свог деловања на употребу борбених снага ради овладавања кризама. На тај начин су снаге ESDP могле да спроведу у дело захтеве ЕУ. ЗЕУ, са своје стране, није била спремна за самостално извођење операција, па је на НАТО састанку у јануару 1994. године у Бриселу дошло до потврде принципа расположивости војних снага снагама ЗЕУ путем Комбинованих снага за заједничке задатке (CJTF). Пошто овај концепт није имао неких већих успеха, у мају 1997. године дошло је до именовања Врховног команданта удружених снага Европе (DSACEUR) – који је представљао кључно тело у односу између НАТО-а и стратегијске команде ЗЕУ.

ТАБЕЛА 2

Извор: З. Бжежински, Велика шаховска табла, II издање, Подгорица: ЦИД и Бања Лука. Романов, 2001 (стр. 58).

Даљи корак ка успостављању бољих односа између ЗЕУ и ЕУ је било потписивање Амстердамског уговора у јуну 1997. године. Овде су чак биле у питању и опције *интегрисања* ЗЕУ у ЕУ. *Овладавање кризама* је био један од најважнијих задатака ЕУ.

Прелаз ка оперативној фази деловања ESDP је омогућен *променом става* британске администрације према војној димензији ЕУ. На Француско-британском самиту у *Ст-Малоу 1998*. године донета је Заједничка декларација о европској одбрани и означавала је дубље преиспитивање британске позиције по овом питању. Први пут у историји европских интеграција су две значајне војне снаге постигле *сагласност по питању безбедности*. Састанак у Ст-Малоу се узима као *почетак европског пројекта одбране*. На састанку у Келну 1999. године, Савет Европе[4] је истакао приврженост француско-британској позицији из Ст-Малоа, чиме је истакао и могућност свог рада на пољу *безбедности*. Основни циљ ЕУ требало би, према одредбама овог састанка, да буде успостављање *сопствених капацитета* за аутономна дејства који ће имати подршку у респектабилним војним снагама.

Састанак у Хелсинкију у децембру 1999. године наставио је даљи тренд развоја ESDP и тежио је томе да ЕУ спроводи војне операције онде где НАТО *није био ангажован*. Ово је иницијални период практичног извођења операција са војном моћи од 60.000 трупа и 200.000 чланова војног особља. Значај Хелсинкија је био у томе што је ЗЕУ оставио *без главне улоге*.[5] Постепено се вршила њена интеграција у ESDP програм ЕУ. Број снага ESDP је порастао на 100.000 трупа, 400.000 летелица и 1000 бродова (Whitman 2004: 439). Савет Европе је касније договорио нови план под називом „Headline Goal 2010“ (са главном улогом до 2010.).

НАТО је у последњих двадесетак година прерастао од пакта за регионалну безбедност у међународну организацију са циљем борбе против тероризма, спречавања ширења (пролиферације) нуклеарног оружја и гарантовања европске безбедности. То је радио и ради кроз своја два

[4] Савет Европе је најстарија политичка организација на Старом континенту. Основана је 1949. године у Лондону уговором који је потписало десет чланица. Сада броји 47 чланица (последња је приступила Црна Гора). Од европских држава чланство нема још само Белорусија, чији је статус госта суспендован због непоштовања људских права и демократских начела. Статус посматрача има пет држава, од којих су четири ваневропске (САД, Мексико, Канада, Јапан уз Ватикан). Седиште му је у Стразбуру. Основни циљеви ове организације су заштита људских права, парламентарне демократије и владавине права уз промовисање свести о европском идентитету заснованом на заједничким вредностима. Главни органи су му Комитет министара, Парламентарна скупштина Савета Европе, Конгрес локалних и регионалних власти и Секретаријат. Званични језици су енглески и француски.

[5] На састанку ЗЕУ у Порту у мају 2000. године се расправљало о даљој будућности ове организације. Након састанка у Марсељу у новембру исте године, ЗЕУ се трансформисала у споредну организацију.

стратегијска концепта из 1991. и 1999. године. Први стратегијски концепт се тицао *промоције партнерства* у Европи са бившим чланицама ЗЕУ и Русије, смањења стајаће војске и припрема за овладавање кризама. Пошто више није било претњи са Истока, 1994. године је свечано уведен програм *Партнерство за мир*, као један од облика сарадње у безбедности (cooperative security). Други концепт се тицао *овладавања кризама* (crisis management) и свечано је усвојен на педесетогодишњици НАТО-пакта на састанку у Вашингтону, априла 1999. године.

Улога НАТО-а још више добија на значају када се узму у обзир ризици од нуклеарног, хемијског и биолошког оружја. У том циљу је истакнут значај пријема *нових чланица* и успостављање блискијих односа са Украјином и Русијом. НАТО се дефинитивно показао као чинилац гарантовања безбедности, овладавања кризама и одржавања међународног мира и безбедности изван својих граница.

Пошто је постао флексибилна организација способна да се носи са широким спектром задатака независно и у сарадњи са другим организацијама, пред њим су се на почетку 21. века поставили и *нови изазови* у смислу заштите људских права, иза којих се, мора се признати, крију и идеолошки циљеви и превелика жеља за експанзијом, а све у циљу новог светског поретка (*Pax Americana*).

Процес ширења и придруживања је текао *плански и континуирано*. Само проширење је отворило нову могућност модернизације, стандардизације и флексибилности уз повећање демократске контроле војске држава чланица. Проширење је спровођено и још увек се спроводи уз узимање у обзир економске и политичке моћи држава чланица и поштовање њиховог националног интереса. Као приоритет је утврђено и непогоршавање односа са Русијом, мада Русија није вољна да уђе у НАТО и у том циљу не подржава улазак Украјине и Србије. Земље које су постале чланице требале су да имају добро организоване, дисциплиноване и професионалне војске, демократску власт, нису смеле да имају граничне сукобе и да угрожавају права националних мањина. Да би био ефикаснији и ефективнији у погледу пријема нових чланица[6] НАТО је усвојио *Акциони план за чланство* (МАР), тако да је до краја прве декаде 21. века НАТО допро до граница Украјине и Русије, а земље западног Балкана окружио као једно острво изван европске безбедносне сфере.

[6] НАТО пакт је основан априла 1949. године у Вашингтону као организација која ће спорове решавати мирољубивим средствима, како мир и безбедност у међународним односима не би били угрожени (члан 1.). НАТО до сада окупља 28 чланица. Прве источноевропске земље примљене у чланство су биле Чешка, Мађарска и Пољска 1999. године, а други круг пријема је био 2004. године када је примљено седам земаља (Бугарска, Естонија, Летонија, Литванија, Румунија, Словачка и Словенија). 2009. године у чланство су примљене Албанија и Хрватска. Што се програма Партнерство за мир тиче, до сада су регистроване 32 чланице.

На састанку у Прагу 2002. године, одлучено је да се ЕУ обезбеди приступ НАТО средствима и могућностима за оне операције у којима он није ангажован. Потоњи састанак у Истамбулу из јуна 2004. године је инаугурисао *поделу рада* између НАТО-а и ЕУ, уз симболичку одлуку да се заврши мисија снага SFOR-а и замени мисијом ALTEA.

На основу свега изложеног и узимајући у обзир тренутну праксу у односима између НАТО-а и ЕУ, можемо рећи да *ЕУ још увек не поседује* војне капацитете нити политичку вољу да створи један безбедносно-одбрамбени блок независан од НАТО пакта. Овакву ситуацију ћемо имати све док НАТО пактом доминирају САД, а политика ESDP буде у сенци односа НАТО–САД–ЕУ. На овом ступњу развитка ових односа треба више инсистирати на комплементарности него на конкурентности њихове улоге, јер се САД приписује улога послехладноратовског „либералног хегемона“.

3.Проширење НАТО-а и Европске уније у светлости изазова на западном Балкану

Проширење НАТО-а је припремано плански и брижљиво. Сама експанзија чланства се десила са минималним променама у карактеру и вредностима Савеза. Опште је мишљење да је процес ширења био посебно актуелан 2004. године и да није изазвао погоршање односа са Русијом. Радило се о новој шанси за модернизацију, стандардизацију, флексибилност и повећање демократске контроле војски држава чланица – сталних и придружених. Да би било успешно, проширење је требало бити спроведено уз максимално узимање у обзир економског и политичког развоја држава и њихових националних интереса.

С друге стране, мишљења везана за ширење НАТО-а су подељена: неки то виде као инаугурисање новог система заштите држава у питању, а други као начин спровођења новог светског поретка (*Pax Americana*). Чини се да су оба мишљења једним делом у праву. НАТО је систем проширења спровео смишљено и са циљем спречавања и ширења сукоба у бившој Југославији. С друге стране, тачна је и супротна тврдња, јер је велики део бивших чланица СССР-а и Варшавског уговора приступио НАТО-у – недостају само Русија, Украјина, Белорусија и азијске земље бившег СССР-а.

Пољска, Чешка и Мађарска су прве земље из источног блока које су ушле у чланство (1999). Оне су прве ушле у чланство зато што су имале добро организоване и дисциплиноване војске. Надаље, нису биле суседи Русије, биле су заговорници демократске владавине и то спроводиле у дело, нису имале граничне сукобе и нису угрожавале права националних мањина. На њиховом убрзаном пријему су инсистирале САД. Сигурно се и овде крију геополитички интереси водеће силе у свету, јер је пријем ове три чланице

био од виталног интереса за очување безбедности уз минималне ризике од ангажовања Русије. Ширење НАТО-а је поред безбедносних, имало и експанзионистичке циљеве.

Током поменуте 2004. године примљено је седам нових чланица: Бугарска, Румунија, Словачка, Словенија, Естонија, Литванија и Летонија. Од свих упућених захтева одбијен је само захтев Македоније и Албаније, јер нису биле спремне за чланство у 2004. години. Све новопримљене чланице су активно учествовале у војним вежбама Савеза и у мисијама у Авганистану, Босни и Македонији. Мада је било одређених тешкоћа у погледу операционалних способности и комуникацијске обуке, нове чланице су изразиле велику жељу да отклоне ове баријере.

Током свог последњег проширења, НАТО је допро до граница Украјине и Русије на Истоку и ефективно окружио западни Балкан као једно острво изван европске безбедносне сфере. Албанија и Хрватска су постале чланице, док је Македонија остала као чланица која још увек тражи пријем у чланство. Остала је отворена могућност пријема Грузије и Украјине.

Што се региона западног Балкана тиче, потребно је решити неколико спорних питања како би се све државе овог региона постепено укључиле у НАТО:

− Каква би средства Савез требало да употреби да би Босну и Србију усмерио у нормални евроатлантски колосек?

− Каква би средства требало да употреби Савез (уколико их уопште има) да би изградио албанску и македонску војну и јавну инфраструктуру, да би се ове земље могле надати да у догледно време постану праве чланице Савеза?

− Како је могуће решити косовско питање на начин да Србија, Хрватска, Албанија и Македонија заштите свој суверенитет, безбедност и национални интерес? (Seroka: 2007: 34).

Ово подручје је можда и највећи изазов НАТО-у у решавању нагомиланих проблема безбедносне природе. Овде се превасходно мора водити рачуна о лимитима прихваћеног понашања и државне суверености, посебно у области националних мањина и других етничких група и жеље савеза да посегне за принудном дипломатијом и силом у циљу постизања толико жељене усаглашености.

Земље западног Балкана и југоисточне Европе се не сусрећу са проблемима ширења оружја, нуклеарног разоружања и теоризма (осим Косова), већ се већа пажња треба поклонити процесима овладавања кризама, реконструкцијом и стабилизацијом нових држава у циљу прихватања западних вредности и дубљој интеграцији у Европу. Стога, државе западног Балкана и југоисточне Европе могу постати чланице НАТО-а уколико „развију цивилну културу, успоставе добре цивилно-војне односе и владавину права“ (Seroka 2007: 34). Типичан пример ове тврдње су земље

примљене 2004. године: оне су биле мирољубиве, нису имале међуетничке или граничне сукобе (осим Словеније и Хрватске), нити су биле претње безбедности у региону. Садашњи претенденти, осим Хрватске, немају материјална средства, економску инфраструктуру, ниво политичке културе и административну транспарентност која се тражи од нових чланица за период пријема до 2015. године.

Политика проширења је иманентна и Европској унији. Она својом експанзијом врши ширење своје безбедносне заједнице наступајући као регионални безбедносни актер. Деловање Европске уније на западном Балкану је најбољи пример ширења безбедносне заједнице (Laporte 2012: 9).

Западни Балкан је веома интересантна област, јер је током 90-их година било лоших сценарија са географског аспекта као и сукоба који су се одвијали пред вратима Европске уније. Како би се предупредили сукоби у будућности, област западног Балкана је била и још увек јесте најјачи мотивациони чинилац ширења безбедносне заједнице. Европска унија се у овој области још увек суочава са безбедносним претњама, а сукоби који су избијали током 90-их година још увек нас подсећају да рат није нестао са европског подручја. Ово подручје не представља блиско суседство чланицама Европске уније, већ периферију тако да је и сам чин ширења спорији и захтевнији. Идеологија је такође од одређеног утицаја. Када се у комбинацију узму идеологија и практична питања, онда је задатак захтевнији. У том циљу Европска унија треба да користи своју нормативну моћ и мирољубиву хегемонију како би омогућила адекватније ширење своје безбедносне заједнице.

Као и код проширења НАТО-а, и за проширење Европске уније веома је значајна 2004. година. Она је означавала пирење Европске уније ка источноевропским земљама. Услед поменутог распада СФРЈ, стабилност западног Балкана је била доведена у питање и постала је примарна брига чланица Европске уније. Избијање косовске кризе је само убрзало решавање овог проблема. Земље региона су доведене у контакт преко Европске уније а у оквиру „Пакта за стабилност и придруживање“ („Stability and Association Pact“), у оквиру кога су биле укључене све земље бивше Југославије и Албанија. Спровођење се вршило преко „Појединачног споразума за стабилизацију и придруживање“ („Individual Stabilization and Association Agreement“). Када је подручје Косова и Метохије у питању, за њега је био омогућен механизам стабилизације у току. Један од главних проболема даљег напретка Косова и Метохије ка Европској унији је непостојање једнодушности у оквиру саме Европске уније у вези признавања његове независности. Споразуми о индивидуалној стабилизацији и придруживању су потписани са Босном и Херцеговином и Србијом, али нису ступили на снагу. Они имају снагу привремених споразума.

Земље западног Балкана налазе се у различитим етапама приступа Европској унији – крећући се од већ реализованог приступа Хрватске 2013. године до захтева за пријем Србије, Црне Горе, Македоније, Албаније, уз потенцијалне кандидате као што су Босна и Херцеговина и Косово. Међу најважнијим критеријумима за чланство поменутих земаља истичу се сарадња и одржавање добросуседских односа. Поред поменутих, као неопходни услови које треба испунити у циљу приступа Европској унији истичу се и Копенхашки критеријуми из 1993. године.[7] Саобразно тим критеријумима, као главни услови за пријем истичу се стабилност институција које гарантују демократију, владавину права, поштовање људских права и основних слобода, заштита националних мањина и постојање тржишне економије као и способност ношења са конкурентским притиском и тржишном снагом Европске уније. Ово специфично подручје мора да испуни и неке посебне услове у виду борбе против корупције, одржавање стабилности региона и развој реформи кроз развој друштвених и културних права.

Литература

Buzan 1991: B. Buzan, „New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century“, *International Affairs*, Vol. 67.

Buzan and Weaver 2003: B. Buzan and O. Weaver, *Regions and Powers: The Structure of International Security*, CUP, Cambridge.

Clark 2001: W. Clark, *Waging Modern War: Bosnia, Kosovo and the Future of Combat*, Public Affairs, New York.

Deutsch 1957: K. Deutsch,*Political Community and the North Atlantic Area: International Organizations in the Light of Historical Experience*, Princeton, Princeton University Press.

Laporte 2012: V. Laporte, „The European Union – an Expanding Security Community“, *EU Diplomacy Paper*, 06/2012, Bruxelles.

Mazower 2002: M. Mazower, *The Balkans*: *A Short History*, New York, The Modern Library.

Seroka 2007: J. Seroka, „Security Considerations in the Western Balkans; NATO's Evolution and Expansion“, Auburn University, *East European Quarterly*, XLI, No1.

Словић 2009: С. Словић, „Аронова концепција сукоба и ратова у међународним односима“, *Политичка ревија*, бр. 4, Институт за политичке студије, Београд.

[7] European Council, Conclusions of the Presidency, SN, 180/93, Copenhagen, June 21/22 1993.

Словић 2008: С. Словић, „Косово и Метохија и политика националног интереса“, *Баштина*, св. 25, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић.

Weaver 1996: O. Weaver, „European Security Identities“, *Centre for Peace and Conflict Research*, 4, Fredericiagade 18, Copenhagen.

Whitman 2004: R. Whitman, *NATO, EU and ESDP: An Emerging Division of Labour*, Contemporaty Security Policy, No 3.

Александар Д. Стаматовић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
Катедра за историју

DOI 10.7251/ZRNETOM11510473S

Оригинални научни рад

ДРЖАВНО-ПОЛИТИЧКИ ПРОЈЕКАТ ВЕЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Од почетка XVIII вијека почиње интензивна државна еманципација Црне Горе. Језгро од четири нахије: Катунска, Ријечка, Црмничка и Љешанска, са средиштем на Цетињу, гдје се путем теократије сублимира државна и црквена управа у личности црногорских митрополита, постаје центар окупљања околних брђанских, херцеговачких па чак и албанских племена за борбу против османског завојевача. Но, та борба и поред личне иницијативе Црне Горе нема шири замах без подршке хришћанских сила које се током већине овог вијека боре са османском државом: Русије, Аустрије и Млетачке Републике. Улазак у активан политички живот тадашње Црне Горе тада још архимандрита цетињског манастира Петра Петровића, у позном периоду управе митрополита Саве, означиће прекретницу у овом смислу. Црна Гора нарочито од његовог завладичења све више предузима самосталну акцију у погледу свога ширења у свим правцима, и изграђује јасну визију за то ширење. Свакако да се она и даље у периоду Петра I Петровића држи неких хришћанских сила, у првом реду Русије, али већ од ликвидације Наполеона тај процес умногоме јењава.

Још док је био архимандрит цетињског манастира, Петар Петровић је са групом црногорских глава (гувернадур Јован Радоњић, сердар Иван Петровић итд.) боравио у Русији. Ова група тражила је покровитељство Русије над Црном Гором. Како у томе није успјела, приликом повратка свратила је у Беч, гдје је контактирала са аустријским канцеларом Кауницом, коме се обратила опширним меморандумом 4. маја 1779. године, тражећи исто што и од Русије. Кауниц је на основу тог контакта и меморандума, саставио реферат који је представио царици Марији Терезији. У овом меморандуму понуђена је и опција војне услуге Црногораца Аустрији у евентуалном рату са османском државом, и припојења Црне Горе Аустрији. Без обзира на то, црногорска делегација је рачунала на некакву аутономију Црне Горе, чим је тражила њена територијална проширења. То је формулисано у шестој тачки на овај начин: „Пошто је земља у којој станује наш народ преполовљена на двоје једном дугачком равницом која се зове Зета, а која за сада припада Турцима, заједно са градовима: Подгорицом, Спужем и Жабљаком, и

* oss@t-com. me

пошто се та равница пружа од ушћа ријеке Бојане до на сјевер од горњих брда, и пошто се може догодити да помоћу Божјег провиђења и храбрости аустријске војске, Ваше Величанство поново заузме Србију и Босну и да напредује према Арбанији – то у таквом случају захтијевамо: да та равница, са Скадарским језером до ушћа Бојане, буде остављена у својину нашега народа, да се њоме заокругли земља, али наравно увијек под заштитом високог двора." (Ђорђевић 1913: 18)

У обраћању митрополита Петра I и народа црногорског руском цару Павлу I од 19. маја 1798. године, у тачки четвртој констатовано је да је: „Цјелокупно становништво црногорско створило облик самосвјесне државе, која обухвата Црну Гору и дио Скендерије, која је присаједињена од времена у поновном рату Русије и Порте отоманске 1788. и 1789. године." У тачки петој не само да се појављује интересовање за Скендерију, и њено везивање за Црну Гору, тј. потврђивање да је она у саставу Црне Горе, него се тврди да „Црна Гора није такође обавезна ни према власти Аустријске империје, која је августа прошле године, раширивши се, заузела нека мјеста што су раније припадала Венецијанској републици, чак до самих граница Црне Горе." (Павићевић-Распоповић 1998: 25)

Митрополит Петар I послао је у Русију као свог пуномоћника Николу Ћирковића за разговор са представницима руске владе, и приликом испраћаја дао му 21. јануара 1799. године писмена упутства. У тачки трећој упутстава, митрополит је назначио да Ћирковић руском двору стави до знања куда су ишле границе у вријеме „нашег бившег владајућег принца Ивана Црнојевића то налази, и на који начин су Венецијанци током кратког времена отцијепили од нас Грбаљску комунитад, као и друге три комуне – Маине, Брајиће и Поборе. Ово посебно зато што смо ми раније имали излаз на обале Јадранског мора, а имајући и добре односе са сверуском империјом, тиме су они хтјели да нам прекину погодан и безбједан пут за слободне везе са Русијом, којој смо привржени." У тачки тринаестој, митрополит је дао Ћирковићу и ову инструкцију: "У име цијелог народа понизно тражити и од ваше стране употријебити све снаге како бисте убиједили да се Бокељска провинција уједини са Црном Гором и обезбиједи јавним покровитељством." (Павићевић- Распоповић 1998: 318, 321) Идући по овим упутствима Ћирковић се обратио цару Павлу I у октобру наредне године једним опширним меморандумом. У првој тачки од цара је тражио да нареди да изнађе средства „за присаједињење Бокељске области Црној Гори, јер народ који ту живи није покорен од стране Аустријанаца, већ им је мимо свих права Француске републике предат. Будући врло незадовољан њиховом управом, и сам бокељски народ то жели, јер ће кроз уједињење и остварење народне управе с нашим црногорским народом добити јаче покровитељство." У другој тачки је тражено, да ако није могуће у потпуности остварити оно из прве, да се присили Аустрија, да врати дио Боке Црној Гори, коју су

неправедно узели Венецијанци некада, јер се ту налази једна лука Траште, коју су Венецијанци некад намјерно узели, да Црногорци не би могли да прихвате Русе који долазе поморским путем. (Павићевић-Распоповић 1998: 330–331)

Као посљедица нових побједа Наполеона, и његовог рата са Русијом, јавило се поновно интересовање митрополита Петра I за Боку. Он је настојао да искористи овај рат да би је присајединио Црној Гори. Тако је 7. марта 1807. године саставио опширан војни план дејстава црногорско- бокешких и руских снага, које би се искрцале на црногорско тло против Француза и Османлија. План је подразумијевао упад у Херцеговину, не само против трврђаве Никшића и других херцеговачких Турака, него и против скадарског паше. Становници општине новске били су дужни да штите Нови од Француза из правца Дубровника. Када сједињена војска уђе у Херцеговину, ушла би и у Зупце и Крушевице код Херцег Новог. Рисанска општина и Грбљани тада би нападали према Грахову. Архимандрит Аксентије требао је да са Морачанима, Ровчанима и Ускоцима крене ка Дробњаку и сједини се са Пивљанима. (Павићевић- Распоповић 1998: 337–338)

У времену рата Русије са Француском и Османским Царством, вјероватно под утицајем сличних планова Адама Чарториског и архимандрита Стратимировића, митрополит Петар I се 14. маја 1807. године, обратио преко црногорског архимандрита Симеона Ивковића, који је изабран за архијереја у Далмацији, руском великодостојнику Андреју Јаковљевићу једним меморандумом, којег је овај требало да предочи руском цару. У првој тачки овог меморандума изражава се жеља „Да се по свргавању општенародног непријатеља уједине области црногорске“. Њима је требало да буду присаједињена „три албанска града: Подгорица, Спуж и Жабљак; да у ову заједницу уђу Бока Которска, Херцеговина, Дубровник и Далмација.” Ове уједињене територије носиле би назив Словено- српско царство. Титула цара ове државе била би присаједињена титуларију руског цара. Управљање над овом државом преузео би царев намјесник или предсједник, који би био рођени Рус. Петар је изразио жељу са народом црногорским, да за вицепрезидента или другог намјесника који влада, буде именован црногорски митрополит. Престоница ове државе била би у Дубровнику, и чинило би је пет области. У том Словено- српском царству поред садашњег црногорског митрополита, требало је поставити још три архијереја. Први би био његов замјеник за Боку, други за Далмацију у Задру, а трећи за Херцеговину у Требињу. (Павићевић-Распоповић 1998: 53) Дакле, у овом плану види се и могућност територијалног проширења Црногорске Митрополије, чиме би она са три архијереја канонски практично стекла услове за обнову Српске Цркве.

Пошто су из Боке отишли Французи 1813. године, митрополит Петар I је са Црногорцима у договору са Бокељима ушао у Боку, и успоставио своју

власт, иако под формалним изговором у име успостављања реда и мира по дозволи руског и аустријског цара. У Доброти код Котора потписан је уговор о уједињењу Црне Горе и Боке 29. октобра 1813. године. На почетку овог уговора стоји: „Двије сусједне покрајине, Црна Гора и Бока прожете осјећањима патриотизма, вјере и части, уз Божју помоћ су се ослободиле својом крвљу и жртвама, збацивши француски јарам и заклеле су се узајамно господом Богом на вјерност и да ће увијек остати уједињене у сваком случају и догађају." (Уједињење Црне Горе и Боке 1998: 63) Убрзо послије овога, усвојен је правилник о раду покрајинског савјета уједињених провинција 13. новембра. У уводном пасусу вијеће се позвало на доношење одлуке „о уједињењу и вјерности на које су се заклеле двије провинције". (Уједињење Црне Горе и Боке 1998: 91)

Из једног извора види се да су Французи током своје владавине у Боки до 1813. године нудили митрополиту Петру I много више од проширене Црне Горе. Петар се већ у позном дијелу своје владавине обратио руском министру иностраних дјела кнезу Александру Галицину 18. јула 1824. године једном широм петицијом, осврнувши се на претходне догађаје у Црној Гори и стање у њој, а и дао предлоге о даљњим политичким потезима. На почетку петиције митрополит Петар је констатовао да је: „Планинска, кршевита и бесплодна Црна Гора од искона била насељена малим бројем славеносрпског народа" , те да је послије продора Турака у Европу постала прибјежиште многих који су бјежали од њих, и да се ту касније формирала слободна територија. Митрополит је нагласио да од Русије зависи судбина Црне Горе, и признао да је од стране Француза било одређених понуда према њему и Црногорцима да окрену своје оружје против Русије. Он је навео: „Прозревши ласкава обећања француских маршала Мармона и Клозела, прво мени – патријаршијског и тајног савјетника Илирског краљевства положај и орден Легије части, са њему примјереним примањима – како бих овај народ наговорио да прихвати француско покровитељство, те да се лати оружја противу Русије". (Фонд Приновљени списи: док. 73)

Из низа извора јасно се види да је митрополит Петар I свако проширење Црне Горе, и уопште генезу државне доктрине Црне Горе сматрао и српском државном доктрином. То се види и из његовог тестамента од 30. октобра 1830. године, у коме је он поред осталог поменуо да је примао новац од руског цара и Русије као помоћ, али да ништа није „од све лафе Мошковске" задржао за себе, већ све у корист народа, јер је тај новац дат на његову молбу „а на ползу свега Народа Сербскога". (Драгићевић 1949: 243)

Све до периода владавине књаза Николе Петровића, у низу извора у којима црногорски великодостојници потражују од великих сила одређене територије, види се да се та потраживања углавном базирају на територијалном капацитету феудалне творевине посљедњих Црнојевића, која се често у ранијој историографији третира као држава. Радило се

заправо о феудалној творевини која је често мијењала свој територијални волумен, и имала различите статусе, тј. од слободне феудалне територије, до оне под млетачким или османским вазалним положајем. У сваком случају, до књаза Николе, који испољава далеко веће територијалне прохтјеве, који се више не заснивају на тзв. „Иванбеговини“ (феудалној творевини Ивана Црнојевића) , него широј српској државној традицији и праву (дукљанско-зетско-војислављевићевској, немањићкој и балшићкој) , црногорски великодостојници покушавају да искористе сваки фрагмент територијалне идентификације са Иванбеговином.

То се види из из једног меморандума Петра II Петровића руском цару од 4. јануара 1837. године. Његов меморандум базира се углавном на опису тренутног економског стања у Црној Гори, и њеног административног уређења. Он у том смислу тражи помоћ од Русије да се они побољшају. У почетку меморандума Петар II се укратко осврнуо на положај Црне Горе у прошлости. Указао је да је њен економски положај тежак, јер су од ње одвојене области које су некада припадале Млетачкој Републици, а потом су припале Аустрији, мислећи вјероватно на Боку и приморје до Бара. Он је навео и да су Турци отели Црној Гори област Горње Зете у вријеме посљедњег кнеза из породице Црнојевића. Изразио је уобичајену приврженост Црне Горе Русији и даље наставио: „У тој нади, молимо Ваше императорско величанство да од Турске издејствује пристанак да се Црној Гори присаједини сусједни округ Горња Зета, који јој од давнина припада, у којему се налазе три градића – 1) Спуж, 2) Подгорица и 3) Жабљак. Јер ће се присаједињењем овога округа раширити границе Црне Горе и, како је већ наведено, неће недостајати средства за исхрану становништва.” (Павићевић-Распоповић 1998: 111)

Док се Петар I у току своје владавине првенствено бавио проширењем Црне Горе на нека брђанска племена, у чему је и успио (Пипери и Бјелопавлићи 1796. године, и Морача и Ровца 1820. године), његов насљедник Петар II своје интересовање и напоре окреће првенствено ка неким херцеговачким племенима. Истина, и Петар I имао је планове и интересовања за Херцеговину, али су они били недовољни да се валоризују. Прва област црногорске пенетрације у Херцеговину било је граховско племе. Иако окружено јаким муслиманским енклавама и османским гарнизонима попут Никшића, Клобука и Требиња, Петар II није лако одустајао од њега. Истина, у његово доба Грахово није дефинитивно припало Црној Гори, али је интензивно начет процес његове еманципације од османске власти. Оно је нарочито било значајно за Црну Гору јер се преко њега лако улазило у њу преко црногорског племена Цуца, и јер се у географском смислу радило у већини о плодном крашком пољу.

Послије низа инцидентних ситуација склопљен је 20. октобра 1838. године уговор о Грахову на Цетињу. Иако је он на неколико мјеста дефинисан као уговор о миру, у њему несумњиво има и назнака о разграничењу. По

овом уговору, анулирајући из њега политичке карактеристике, најважније је поменути да се у њему по први пут у неком званичном османском документу Црна Гора третира као „независна земља“ , без обзира што се као уговорник стриктно не појављује османска држава, него пашалуци босански и херцеговачки. Овај уговор истина није означио признање османских покрајинских органа да је Грахово црногорско, али је дјелимично означио и црногорски суверенитет над њим. Он означава у ширем смислу, да се мир не односи само на Грахово, него и на „читаву територију између врха планине Ком кучки и рта Драгаљ.” То је шира територија која је окруживала црногорску, од предјела Брда, па до дијела позиција изнад Боке, тј. простора између Требиња и Херцег Новог. У име два поменута пашалука потписивачи уговора су били Хаџи Мехмед, поручник (намјесник) из Силихтара и Убејдулах-ага Шеховић. Иза њих су као покрајински везири које су представљали били Веци-Мехмед-паша (босански) и Али-паша Ризванбеговић (херцеговачки) (Recueil des Trait`es... 1901: 28)

У времену Петра II црногорска пенетрација почиње и у још два херцеговачка племена: Дробњаке и Ускоке. Као пресудан догађај рачуна се убиство гатачког забита Смаил-аге Ценгића на Мљетичку у Дробњаку 1840. године. Истина, у случају сва ова три племена, црногорска власт није одмах у потпуности успостављена, али је османска озбиљно нарушена, она више није имала ни административну, ни пореску, а ни репресивну снагу и својства. Петар II из ових племена за себе и Црну Гору везује неколико породица, дајући им звања војвода, сенатора, племенских капетана, барјактара и сл., попут: Даковића, Ковачевића, Церовића, Караџића, Алексића, Кршикапа итд, и тиме учвршћује постепено црногорску власт у њима. Потпуна унификација ових племена у Црну Гору биће извршена у доба његовог насљедника књаза Данила.

Процеси оспоравања војне и пореске ингеренције и над другим херцеговачким племенима око Црне Горе интензивирани су нарочито у доба књаза Данила. Ни он није у потпуности успио да успостави црногорске ингеренције у дијелу тих племена, али је исто тако поучен примјерима Грахова, Дробњака и Ускока, у серији сукоба које је имао са Османлијама у току своје владавине поспјешавао стално бунтовно расположење раје у тим племенима. Тако је процес рушења кредибилитета османске власти отпочео интензивно и у племену Бањанима, које се простире између Никшића и Билеће, и гранично је са граховским племеном. Књаз је истина некад био свјестан да околним херцеговачким племенима не може помоћи, али их се није ни одрицао.

Тако је он главарима овог племена 11. маја 1854. године послао писмо у коме их је обавијестио да је добио њихово писмо. Поручио им је „и на исто одговарам ви да није још дошао они земан како сам вам по давном писао, јер и ја нешто очекујем док видим бољу згоду; а сада вам ја не могу

ништа помоћи нити на сваку банду допријети, а у турску сте земљу пак за сада ништа не могу почињат у Херцеговину, него како вас Бог учи и ваша памет“. Ако би им била мука од Турака, књаз им је поручио да им се одупру „да се с крвником кољемо“ , а ако не би могли да пребјегну у Грахово са стоком „доклен се види што ће бити од нас Црногораца“. Ако дођу у Грахово ту би били заштићени и били би му исто што и Граховљани, „а друго вам за сада не могу ништа и да сте ми здраво.” (фонд Данило I: документ 1058/а/) Без обзира на ово, у наредним годинама црногорска власт почеће интензивно да се учвршћује и у Бањанима, нарочито од устанка Луке Вукаловића 1857. године, и црногорске побједе на Граховцу 1858. године.

Књаз Данило је у писму од 25. августа 1855. године намјеснику Далмације генералу Лазару Мамули навео читав историјат црногорских права на околна херцеговачка племена, а да су османске претензије и власт над њима неосновани. Тврдио да су се борбе око Грахова водиле 1806. и 1835. године: „Када је на истом 11 изабраније ратобораца од моје породице погинуло и главе им се на мостарској кули сушиле, те је Граово од тог времена и до данас вазда било право притјежаније црногорско.” Борбе за Жупу су се водиле 1807, 1809, 1812. и 1852. године, и у посљедњој се по цијену ризика свога живота борио и његов брат Мирко. Данило је тврдио да је ово све Мамули добро познато „ и за то Грахово и Жупа исто су ми као и Цетиње и ко ми такне у ова мјеста таћи ће у срце црногорско и за ова мјеста ћу се жртвовати као и за Цетиње.” Посебна прича била су острва на Скадарском језеру Врањина и Лесендро, које су Османлије на силу преотеле Црној Гори. Књаз је у овом писму Мамули предочио да је Црна Гора раније посједовала у свом саставу и низ других херцеговачких крајева и племена, и да их је држала до 1814. године, и то: Пиву, Дробњак, Корјениће, Бањане и друга мјеста, када су Турци навалили и отели их, а да ни једна европска сила није протестовала. (Фонд Данило I: документ 196 /а/) Ови наводи књаза Данила свакако да нијесу били тачни. Истина, наведена племена показивала су бунтовно расположење са мање или више интензитета током година, које је ишло и до потпуног непризнавања османске власти у појединим периодима.

И поред настојања руске дипломатије да увуче Црну Гору на своју страну у Кримски рат, књаз Данило је вјешто избјегао њено отворено учешће и веће војне акције на страни Русије. Он је међутим и поред свега од Париске мировне конференције очекивао много, па и од Русије на њој, иако је она била губитник у рату. Од свршетка рата, још током припрема за ову конференцију, током ње, и послије ње, он је за црногорске прилике предузео врло агилне дипломатске кораке, да би се на овој конференцији признала независност Црне Горе и њено територијално проширење. Мора се признати да су очекивања књаза Данила била двоструко нереална, било у погледу подршке коју је поражена Русија могла пружити црногорским захтјевима, било у другом наведеном погледу.

Чим су почеле припреме за ову конференцију, књаз Данило је 22. фебруара 1856. године упутио меморандум руском вицеканцелару Лаву Григоријевичу Сењавину. Поред осталог, у три тачке изнио је и захтјеве Црне Горе. У другој тачки је предочио да је Црна Гора окружена са свих страна страним државама, и да нема значајнијег приступа трговачким мјестима и лукама, и да због тога не може развити сопствену трговину, па „ради тога неопходимо је нуждно за Црну Гору да може имати једно пристаниште у предјелу Антивари. Ако би невозможно било придати Црној Гори цијели предјел Антивари, Црногорци би се задовољили са једним селом на граници црногорској Спич на крају антиварског предјела.“ У тачки трећој је предочио да би биле тачно одређене границе црногорске, као што су то са Аустријом, онда „би граница црногорска положена била од албанске стране до Хотског Хума, а од Херцеговине само да се уступи капитанат Оногошки.” (фонд Данило I: документ 52)

И кад је одржан Париски конгрес, књаз Данило није био задовољан његовим резултатима, нарочито изјавом османског делегата Али-паше, да османска држава сматра Црну Гору дијелом своје територије, која је у побуњеничком стању. Због тога је књаз Данило упутио циркуларно писмо министрима спољњих послова држава потписница Париског угвора маја 1856. године. У писму се он стереотипно за црногорске меморандуме оваквог типа позвао на историјат Црне Горе као слободне територије у прошлости, потпуно независне од османске државе. Тврдио је да је у периоду од 1806. до 1814. године Црна Гора имала у свом посједу: Грахово, Жупу, Бањане, Пиву, Дробњак, Крушевице, Зупце и Васојевиће до ријека Таре и Лима, и да се те области сукобе са Турцима и до његовог доба. У коначној листи захтјева Црне Горе, он је у првој тачки тражио признање независности Црне Горе, у другој проширење према Херцеговини и Албанији, у трећој да се Црна Гора разграничи према османској држави као и према Аустрији, а у четвртој да јој се уступи Бар, који је на њеној граници. (Делари 1862: 46) Ове тврдње књаза Данила биле су уобичајено само дјелимично тачне. Наведена херцеговачка и брђанска племена Црна Гора није имала у свом посједу до 1814. године. Како је већ назначено, истина је да су она показивала бунтовно расположење, и са мањим или већим интензитетом одупирала се османској власти. Да се примијетити, да је овог пута квантум територијалних потраживања књаза Данила много већи него у ранијим документима.

Руска дипломатија несумњиво је имала добре податке о територијалним захтјевима књаза Данила. У једном од докумената који се везују за књажеве амбиције и очекивања од Париског конгреса, види се да је он поред већ поменутих херцеговачких и брђанских племена, те барске регије, очекивао и присаједињење дјелова Босне Црној Гори. Овај податак биће значајан и истовјетно ће се поклопити са територијалним амбицијама Црне Горе више од пола вијека касније.

Министар иностраних дјела Русије књаз Александар Горчаков дао је инструкције руском генералном конзулу у Дубровнику Петру Стремоухову 26. јула 1856. године у вези са Црном Гором. Стремоухов се тада налазио у Петрограду. Он је Стремоухову поред осталог написао о историјату Црне Горе и карактеру Црногораца: „Налазећи се од старих времена у неприступачним стијенама које образује вијенац планина између Далмације, Албаније и Херцеговине, црногорски народ је једини успио да очува своју независност међу његовим саплеменицима Словенима, више или мање спремним да трпе турски јарам. Заједно са православљем Црногорци су очували једноставност своје природе, неустрашивост и љубав према својој отаџбини." Горчаков се у овим упутствима позабавио и карактеризацијом књаза Данила, назначивши да су његови захтјеви на Париском конгресу били неумјерени и неостварив, али да то није поколебало књаза „да тражи садејство Француске за присаједињење Црној Гори турског дијела земље око Бара, чак и за добијање под своју управу Херцеговине и Босне."

У даљем дијелу упутстава Горчаков се позабавио и могућношћу присаједињења Босне Црној Гори, сматравши да је то тешко остварив, најприје због отпора османске државе и самог карактера те земље, тврдећи: „Може ли се рачунати да ће Порта добровољно предати под управу православног владара земљу каква је Босна, насељену дјелимично најокорелијим муслиманима" , а и да Аустрија неће подржати ту опцију. Ипак, Горчаков је сматрао: „Без сумње, било би пожељно Црногорцима направити слободан пролаз из њихових стијена – у Морачи, Скадарском језеру и око Бојане до Јадранског мора, или разграничити се са Турцима тако што би уступањем подручја гдје се словенски живаљ тијесно мијеша са муслиманима, какав је случај са Кучима, да добије или Грахово, које се дијелом саосјећа са Црногорцима или Спуж, који се тако дубоко задире у њихову земљу, или пак Спич, гдје приобаље има морску увалу које Црногорцима може дати могућност да продају своје производе и да добијају све што им је потребно од Турака или Аустријанаца, који су неколико пута прекидали односе са њима." (Фонд Приновљени списи: документ 84)

У спољној политици књаза Данила десио се и један неуобичајен потез за њега. Под утицајем француске и аустријске дипломатије он је 1856. године дао предлог уговора по коме би Црна Гора признала султаново сизеренство над њом. Предлог уговора базирао се у политичком смислу на формалним султановим сизеренством над Црном Гором, с тиме што би се она територијално проширила, и у унутрашњем смислу имала потпуну независност, а књаз црногорски би узео титулу краља. Жеља за територијалним проширењем Црне Горе огледа се већ у првом члану, у коме стоји: „1. Књажевској држави Црној Гори и Брдима да се присаједини пашалук Херцеговина и од стране Албаније да се досадашње границе исправе и да се присаједини приморски предјел Бар." (Павићевић 1960: 54–56)

Кучко племе је по дјеловима улазило у састав Црне Горе. Први дио ушао је још за вријеме Петра II по већ помињаном уговору о миру из 1838. године. Други дио ушао је у састав Црне Горе на основу разграничења 1859. године. Трећи дио ушао је 1878. године послије одлука Берлинског конгреса. Књаз Данило је у писму руском генералном конзулу у Дубровнику Константину Петковићу од 12. августа 1858. године образложио право Црне Горе на кучко племе и област око њега. Тада су већ почели прелиминарни преговори око разграничења Црне Горе и османске државе као посљедица побједе црногорске војске над османском неколико мјесеци раније. Књаз је Петковићу проблем Куча образложио овако: „Затријебач, Коће, и Фундина сачињавају част Куча, кои припадају у границу Црногорску, сочињавајући цијело племе Дрекаловића, бранећи се вазда укупно са Братоножићима против Турака; дакле, и ако Турци поменута племена траже, немогу имати никаква права над њима, кои му никад нијесу давали, нити га законито признавали, нити икакве претензије над њиме Турци могу имати." (Фонд Приновљени списи: документ 42) Књаз је у овом документу погрешно рекао да су Дрекаловићи племе. Наиме, Дрекаловићи су најбројнија братственичка групација у Кучима, тј. скуп братстава, која потичу од једног родоначелника – Дрекала, који се као католик из Албаније доселио у кучку област три вијека раније, па потом прешао у православље. Други дио становништва Куча су тзв. Старокучи, становништво које је Дрекале затекао приликом свог насељавања у кучку област, а које по народном предању води углавном поријекло од династије Мрњавчевића.

Убрзо потом књаз се у још једном писму од 6. септембра бавио облашћу Куча, и опет потврдио чињеницу да су они у Црној Гори. Истина књаз је признао да се дио Куча одметнуо од Црне Горе 1856. године, подмићен од скадарског везира, али да то није било због примања османске власти, те да су османски захтјеви по тој чињеници потпуно неоправдани. Ако се иде по тој логици, књаз је тражио „да и Турска тако призна што је моје било 1856. године као Нахија долња, Васоевићи, Шаранци, Бањани, Зубци, Крушевица и Суторина, ово је све од године 1853. било под моју владу, над коима сам иста права на Црну Гору упражњавао, и кои нијесу од године 1853. па нигда до данас Турцима харача плаћали, нити су Турци од те године нигда међу њима смјели улазити." (Фонд Приновљени списи: документ 47) По обичају, књаз је био само дјелимично у праву. Поменута племена су озбиљно угрожавала османске ингеренције на својим територијама, а он је почео у њима постављати своје људе као носиоце црногорске управне власти. Године 1856, књаз Данило је послао свога брата војводу Мирка који је предводио праву казнену експедицију на Куче ради угушења њихове побуне.

Послије побједе на Граховцу приступило се разграничењу Црне Горе са османском државом. Разграничење а потом и проширење на основу њега, било је посљедица конференције амбасадора великих сила

у Цариграду. На посљедњој, петој сједници, донијета је одлука да се чину разграничења приступи 8. новембра. У том смислу требало је да се образује комисија за разграничење. У овом акту поред осталог стоји: „Комисија ће поћи на терен идућег прољећа ради постављања граничних знакова који ће послужити за утврђивање границе Албаније, Херцеговине и Црне Горе и то тачно по обиљеженој линији на приложеној карти... Овим ће Комисија нарочито морати да послужи у одређивању граница између горњих и доњих Васојевића и Колашина, назначени у карти тачкицама. „ Записник су потписали амбасадори Турске (Али-паша) , Аустрије (гроф Лудолф) , Велике Британије (С. Х. Булвер) , Пруске (Ајшман), Француске (Тувнел) , и Русије (А. Бутењев) . (Фонд Данило I: документ 127)

Разграничење је трајало врло тешко и споро, уз сталне османске опструкције, без обзира што су се на османску државу вршили притисци од великих сила. Током 1859. године израђен је документ који прецизира детаљно разграничење. (Петковић 1887: 3–4) Глобално речено, на основу овог разграничења Црна Гора добила је дефинитивно граховско племе, као и дјелове подручја која га окружују, тј. дио Бањана, Рудине, Жупу никшићку, Липово код Колашина, већи дио Дробњака, село Додоше на Скадарском језеру, и дио горњих Васојевића.

Дуготрајна владавина књаза а касније краља Николе Петровића, Даниловог насљедника од 1860. године, имаће неколико фаза аспирација територијалних проширења Црне Горе, и доспјеће у максималистичку фазу. Никола је без обзира на разграничење и проширење Црне Горе 1859. године наставио акцију на даљњем њеном проширењу. Могло би се рећи да је државни врх Црне Горе оличен у књазу Данилу и његовом брату великом војводи Мирку био само дјелимично задовољан разграничењем и проширењем Црне Горе. Амбиције су биле очигледно веће. У првим годинама владавине књаза Николе, стварни владар био је практично његов отац велики војвода Мирко. Црна Гора је и поред разграничења и свога проширења наставила и даље да подбуњује околна херцеговачка племена, те становништво око Пиве, Таре и Лима, а нарочито велико васојевићко племе. Из тих разлога услиједио је и нови рат са османском државом, који се најчешће у историјској терминологији идентификује као Други Омер-пашин напад на Црну Гору. Овај рат је завршен статусом кво, односно границе су остале предратне, и равне онима установљеним 1859. године.

Међутим, амбиције Црне Горе за територијалним проширењем нијесу спласнуле. Османска администрација је то схватала, и у дипломатским акцијама оптуживала Црну Гору за то, иако је књаз Никола то негирао. То се очигледно види у његовом писму великом везиру од 5. маја 1862. године, упућеном преко Омер-паше. У једном дијелу писма књаз је цитирао Портину ноту: „Висока Порта додаје у својој ноти „ да је упркос свему томе, жељела да пружи доказе воље за измирењем проширујући и одређујући уз сагласност

великих сила, круг око Брда.” На другом мјесту у писму он је још навео: „Црна Гора је такође оптужена да безобзирно ‘у лице’ Турској наставља, да извршава агресивне радње, да подржава Васојевиће и да се отворено мијеша у ствари херцеговачког дистрикта.” (Recueil des Trait`es… 1901: 18)

До периода књаза Николе, Црна Гора није имала озбиљнијих планова, повезаних са Србијом о заједничкој акцији против османске државе у циљу ослобођења српских територија под османском влашћу. Истина, у доба Петра II и књаза Данила постојали су интензивни контакти са српским владарима и водећим државним великодостојницима, али се све углавном завршавало на јаловој национал-патриотској фразеологији. Да се запазити да у првом периоду владавине књаза Николе до 1876. године, нема са црногорске стране потенцирања о подјели интересних свера, тј. територија у случају побједоносног исхода рата са османском државом. Свакако да је Црна Гора и даље имала своје парцијалне територијалне аспирације.

Једно од писама књаза Николе од 9. августа 1866. године из кореспоненције са кнезом Михаилом Обреновићем двоструко је интересантно. Књаз Никола је реално схватио да се успјешан рат Црне Горе и Србије са османском државом не може водити без подршке неке велике силе, чим је констатовао: „Па кад би баш ми кроз постојано дјеловање и неуморне напоре наше и постигли жељно сагласие између нас и осталог народа нашега у Босни, Ерцеговини, Старој Србији, Бугарској итд. би ли онда могли нашим малим силама, без заплећа и помоћи бар једне европске велевласти поспјешан и спасоносан удар извести?” Књаз Никола био је још конкретнији у другом дијелу писма, и на посредан начин је изнио интересну сверу Црне Горе тврдећи: „Такођер и ја са моје стране нисам дослен пропуштао колико у Ерцеговини, толико и у Арбанији, настојати код људи од уплива и мојега особитога повјерења, да у тамошњем народу пробудим чувство за нашу општу ствар и да га, колико се више може, приправим на све и свашто“. (Фонд Никола I: документ 32)

Неодређени савезнички споразуми Црне Горе са Србијом нијесу донијели ни једној ни другој страни ништа конкретно. Први такав споразум само је утро пут онима који ће у каснијем периоду бити много конкретнији, и из којих ће изаћи њихова заиста конкретна територијална проширења. Споразум потписан 5. октобра 1866. године није прецизирао подјелу интересних свера за територијална проширења. Чак је он по суштини и форми био неповољан за Црну Гору у политичко-државном и династичком смислу, јер је подразумијевао постепени нестанак црногорске државе, тј. њено утапање у србијанску, и губљење владалачког статуса династије Петровић. У овом уговору у конкретном смислу, понуђена је само испразна национал-патриотска реторика, јер је у уводном пасусу наведено да се он склапа „имајући пред очима с једне стране своје свете дужности, а с друге жалосно стање народа српског у Турској“... (Бартош 1953: документ 246)

Црна Гора и Србија су у конкретном смислу почеле да дијеле интересне сфере својих територијалних претензија тек 1876. године, и то уочи рата са Османским Царством. То је учињено путем Војне (тајне) конвенције потписане 9. јуна 1876. године. Конвенција је била плод вишемјесечних преговора. У тачки петој подијељени су базиси које ће османска војска имати у операцијским војевањима против Црне Горе и Србије. У петој и шестој подтачки ове тачке, као базиси према Црној Гори одређени су долина Неретве (Клек-Мостар) и долина Дрима (Скадар и море с једне и Манастир са друге стране). (Фонд Никола I: документ 39) Подјела базиса била је заснована на реалности подјеле интересних сфера. Свакако да су најзначајнији правци ширења Црне Горе у овом рату били ка Херцеговини, скадарском басену, и османском дијелу приморја око Бара. Од свега наведеног, за Црну Гору је присаједињење Херцеговине било од примарног значаја.

Поводом уласка Црне Горе у рат са Османским Царством, књаз Никола је издао ратну прокламацију 10. јула 1876. године. Он је најприје навео да: „Скоро су пет вјекова како сила турска гази већи дио народа нашега и пустоши најљепше земље старе и велике државе српске." Није пропустио да да до знања своје велико интересовање за Херцеговину уствдивши: „Из наше сусједне Херцеговине пламен устанка обузео је и браћу нашу у Босни и народ бугарски, брата нашега истога и по крви славјанској и по крсту православноме.

Црногорци!

Крв наша витешка већ се пролијевала и пролијева се на бојиштима херцеговачким, јер ви не могасте гледати браћу своју рођену а да им не помогнете, иако сам ја вас због међународних обавеза уздржавао да сви листом пођете."

Очигледну намјеру за припојењем Херцеговине, а у оквиру ње и мухамеданског становништва, књаз Никола је показао на још једном мјесту у овом прогласу, чим је Црногорцима савјетовао: „Штедите гдје год можете и примајте са раширеним братским рукама, гдје год вам у сусрет изађу, нашу браћу мухамеданске вјере. Они су наша крв, међу њима има потомака старих и славних војвода и људи наших које је сила, невоља и заблуда одбила од вјере прадједовске. Који нам пруже руку, од њих нас вјера неће раздвајати. Бићемо браћа и живјећемо као браћа с њима." (Фонд Никола I: документ 42)

Књаз Никола је у вези Херцеговине био још конкретнији у прогласу херцеговачком народу од јула 1876. године, издатом највјероватније на самом почетку ратних операција у Херцеговини. У њему је поред осталог написао:

„Херцеговци!

Вођен божјим провиђењем, позивом својим и моје мале, али слободне и храбре државице, братском љубављу према вама и жељом да се народ српски ослободи и уједини, коју сам љубав и жељу од својих предака наслиједио и непрекидно и најживље његовао, ја сам ушао у Херцеговину да пресјечем ропске ланце који нас вјековима стезаху.

Херцеговци! Ја сам увјерен да тим испуњавам и вашу највећу жељу. Ви сте ми вазда и сваком приликом давали увјерење да се у вашем мученичком животу држите једино и нади у дан, када ћу доћи да вас ослободим ига турскога нашом сложном заједничком борбом противу силе турске.

Херцеговци! Ево је дошао тај радосни, и акобогда сретни дан за све нас, дан, када отпочиње наша борба којом ћете ослобођени бити."

Књаз Никола се у овом прогласу обратио херцеговачким муслиманима, гарантујући им једнакост пред законом и слободу вјере као и осталим Црногорцима тврдећи: „Мухамеданци! Иако сте друге вјере, ви сте браћа наша, јер у жилама вашим тече српска крв. Зато ја долазим да вас ослободим исто као и браћу нашу хришћане. У ослобођеној Херцеговини ви ћете живјети слободно. Закон ће у њој за сваког један и једнак бити, а за све праведан. У вјеру вашу као у светињу нико неће тицати. Ја вам јамчим за то, а о правичности и љубави мојој према вама свједоци су стотине једновјерника наших, који су у земљи мојој и код мене налазили вазда братскога дочека, помоћи и одликовања." (Фонд Никола I: документ 47)

Међутим, судбина Херцеговине већ је била ријешена на самом почетку рата и у његовој првој фази, најприје уговором у Рајхштату између Аустроугарске и Русије 8. јула 1876. године, а потом и тзв. Пештанском конвенцијом од 31. јануара 1877. године. Одмах послије уговора у Рајхштату аустроугарска и руска дипломатија су почеле припреме за његово спровођење, те је у наредним мјесецима од стране обје дипломатије књазу Николи јасно стављено до знања, да нема шта да тражи у Херцеговини, и да у том подручју може доћи само до мањих територијалних проширења Црне Горе. Стога он у наредном периоду тежиште ратних операција преноси у околину Никшића, долину Зете и Мораче, око Таре и Лима, и ка приморју ка Бару, очекујући ту територијалне компензације.

Окончањем црногорско-османског рата, који је био у ширем смислу један већи рат, Црна Гора је на основу залагања руске дипломатије, и валоризације руских војних успјеха са османском државом, требало да у значајној мјери буде проширена на основу прелиминарног мировног уговора у Сан Стефану код Цариграда 5. марта 1876. године. Чланови: I, II, XXVIII и XXIX односили су се на Црну Гору. Црна Гора је трабало да добије један дио територија којима уопште није овладала у ратним дејствима. Све је ово било у склопу прављења тзв. Велике Бугарске и Велике Црне Горе, док је Србија требало да добије незнатна територијална проширења. Чланом другим прецизирана су територијална проширења Црне Горе. У односу на каснију границу одређену Берлинским уговором, Црна Гора је требало да добије у Херцеговини Гацко и Билећу. Њена граница ка сјеверу требало је да иде до пред Пријепоље, да обухвати Бијело Поље и Беране, а затим ка истоку Рожаје, Плав и Гусиње. (Neumann-Plason 1884: p. 926–927)

Како осталим великим силама није одговарало оно што је потписано у Сан Стефану, а нарочито излазак Русије преко мореуза на Средоземно море, оне су организовале нову конференцију у Берлину крајем јуна и у првој половини јула 1878. године. О Црној Гори и њеним границама расправљано је на сесији од 1. јула, тј. у протоколу десет, са два прилога овом протоколу. (Preliminares de paix... 1878: 81–92) Коначно, у смислу назначене сесије и протокола, по Берлинском уговору од 13. јула, тачке 26–33, као и 63, односиле су се на Црну Гору и њене границе. (Preliminares de paix... 1878: 163–169) Сепаратно, на основу уговора о предаји Колашина од 9. октобра, и он је ушао у састав Црне Горе (Фонд Црногорски Сенат: документ 72)

По Берлинском уговору Црна Гора је имала значајно мање територије, и оне су се изузимајући већи дио Херцеговине, заснивале на ратним резултатима Црне Горе. Тако је она проширена за ове вароши са широм околином: Никшић, Спуж, Подгорицу, Колашин, Плав, Гусиње и Бар. Црна Гора повратила је и три острва на Скадарском језеру које је изгубила у доба владавине Петра II: Врањину, Грможур и Лесендро. Њена гранична линија успостављена према Босни и Херцеговини од тада се није мијењала кроз разне периоде и државе, изузимајући једино период међуратног егзистирања југословенске државе. Иако је црногорска војска током завршних ратних операција почетком 1878. године посјела и Улцињ, он јој по Берлинском уговору није припао. Како је убрзо по потписивању Берлинског уговора дошло до устанка муслиманског и албанског становништва у плаво-гусињској области, који је поспјешавала османска држава, послије низа дипломатских перипетија, ова област остала је у саставу османске државе, а као компензацију Црна Гора добила је Улцињ на основу конвенције потписане у Кињу 25. новембра 1880. године. (Noveau recueil general... 1881: p. 511–512)

Од Берлинског конгреса државни врх Црне Горе изражава у перспективи нова територијална проширења. Књаз Никола био је свјестан да ће прије или касније доћи до новог сукоба са Османским Царством. Како се Србија убрзо послије Берлинског конгреса прогласила за Краљевину, а Милан за краља, то је интензивиран антагонизам између Црне Горе и Србије. Од тада обје српске државе врло прецизно планирају своја теритиријална проширења и своје интересне сфере. У неким регијама под османском влашћу, међу српским становништвом води се жива кампања врбовања од стране Црне Горе и Србије, не би ли се оно у перспективи присајединило једној или другој.

Књаз Никола користио је сваки моменат да промовише себе као првог човјека Српства, и будућег владара свих Срба. Године 1900, прославио се јубилеј 40-годишњице његове владавине. Том пригодом, по планираном сценарију, Државни савјет Књажевине Црне Горе дао је предлог о уздизању владарског звања књаза Николе у ранг „Његово краљевско височанство." У представци Савјета, која је требала да буде повод за ово уздигнуће,

побројане су све заслуге књаза Николе, па и територијална проширења у његово вријеме. У циљу алибија за територијална проширења, јасно се види позивање на немањићку државну традицију, чиме се хтјела послати порука, да и Црна Гора припада немањићкој државној традицији, па стога може полагати право и на некадашње територије те државе. Савјет је тако написао: „Ви удвостручисте површину наших покрајина; Ви утврдисте наше границе преко Грахова и Оногошта у Захумље, преко Немањићеве Рибнице и Васојевића до у стару Рашку, преко Лесендре до близу Скадра на Бојани, преко Улциња и Бара на Јадранско море. Ви, Височанство постигосте да сједините Црну Гору са Зетом, у којој некада владаху Велики Жупани, а послије њих Велике Војводе, нашљедници царског и краљевског Дома Немањића." (Просвјета 1900: 598)

Антагонизам између Црне Горе и Србије појачао се од 1903. године, када у Србији долази до промјене на престолу, која није била само обичног карактера. Од тада Србија доживљава прицват, и све више на себе скреће пажњу да она може бити једини српски Пијемот. Свјестан чињенице да не може да се мјери са Србијом, величином своје државе, њеном малољудношћу, пасивношћу и привредном и културном заосталошћу, књаз Никола покушава и даље да одржи корак са њом, не губећи из вида ни њена територијална проширења у перспективи. Он све више заговара доктрину српског дводржавља, засновану на чињеници, да када већ не може бити владар уједињене државе свих Срба, онда може једне веће и проширене Црне Горе, која ће опстајати сама за себе.

Стога се његов акт проглашења Црне Горе за Краљевину, а себе за краља ни не може схватити у другачијем смислу. Пригодом јубилеја пола вијека његове владавине 1910. године он ту замисао спроводи у дјело. Иако је у свеопштем српском јавном мњењу тај чин углавном схваћен као јефтини политички рекламерски потез, уз велику помпу, и присуство два краља: италијанског и бугарског, крајем августа ове године обављено је његово крунисање. Овај чин проистекао је свакако инсцениранoм иницијативом, тј. захтјевом Црногорске Народне Скупштине.

У говору пред посланицима Скупштине од 28. августа 1910. године књаз Никола је изјавио да прихвата краљевско достојанство, које му припада „по историјском праву и по његовим сопственим заслугама, будући тврдо убијеђен да ће све велесиле са благовољењем поздравити поред једне краљевине у српском Подунављу ову другу у српском Поморју". (Глас Црногорца 1910: 1) Из другог говора књаза Николе овом пригодом, види се јасна концепција инсистирања на средњовјековној државној дукљанско-зетској краљевини, чим је он рекао: „Дубоки су темељи овој обновљеној краљевини нашој. Они силазе до некадашњих зетских краљева Војислава, Михаила и Бодина....Славна и благословена била ти обновљена краљевино наша!" (Глас Црногорца 1910: 1)

Балкански савез створен 1912. године, ради коначног обрачуна са Османским Царством на Балкану, и анулирања османске власти на њему, био је плод вишегодишњих тешких дипломатских преговора балканских држава око подјеле интересних свера, тј. шта ће коме припасти у случају побједоносног исхода рата? Пут до овог савеза између Црне Горе и Србије био је дуг и тежак, условљен подјелом интересних свера, и заснован на државној и династичкој сурењивости. Конкретно, да би се дошло до оваквог савеза између Црне Горе и Србије, вођени су дуготрајни преговори, који сежу још до узвратних посјета Београду и Цетињу књаза Николе и краља Александра Обреновића 1896/7. године.

Основни ратни циљ Црне Горе у Првом Балканском рату било је овладавање Скадром из вишеструких разлога. У оквиру њега истицала су се нарочито два парцијална разлога. Први је био државно-симболички, јер је Скадар био једно вријеме државна пријестоница Михаила Војислављевића, у којој је он обавио и своје крунисаање за краља, потом сједиште младих краљева Немањића, а између њих и Душана, а потом Балшића и Црнојевића. Други и важнији је био економског карактера, јер би се овладавањем плодном равницом око Скадра, значајно побољшао дефицит црногорског становништва у потреби за плодном земљом. Свакако да је Црна Гора имала и озбиљне планове за проширење ка рашкој области и Метохији. Главни ратни циљ међутим није остварен, јер је Скадар склопом несретних околности у првој фази рата, као и интересима Аустроугарске за стварање албанске државе одузет Црној Гори. Црна Гора је међутим овим ратом добила значајна територијална проширења у Полимљу и Потарју, Метохији, и ободу басена Скадарског језера. Та проширења базирана су првенствено на ратним резултатима операција црногорске војске. На основу два протокола од 22. и 28. новембра 1913. године, Црна Гора је регулисала своју границу са Србијом. (Фонд Министарства иностраних дјела: документа 1492 и 1548) На основу ратних резултата Првог Балканског рата, Црна Гора је проширена за сљедеће вароши са широм околином: Пљевља, Мојковац, Бијело Поље, Беране, Плав, Гусиње, Рожаје, Метохију (вароши: Пећ, Ђаковица, Дечане и Исток) и Тузи.

Иако је у формално-правном смислу у Први свјетски рат Црна Гора ушла као нападач, да би помогла Србију која је била нападнута од Аустроугарске, њен државни врх је без обзира на брзину догађаја у којима се не само Србија нашла у рату него и Црна Гора, почео да гради нове пројекције проширења црногорске државе. Ове пројекције имале су сасвим сепаратан карактер у односу на пројекције српског и југословенског уједињења. Државни врх Црне Горе на челу са самим краљем Николом, из искуства тешкоћа вођења два балканска рата, сматрао је да најмање може добити српским и југословенским уједињењем, не видећи себе у врху тог процеса. На основу заједничког плана о дејствима српске и црногорске

војске са почетка рата, по коме су двије трећине црногорске војне ефективе опредијељене за садејство са српском војском ка Дрини и рашкој области, државни врх Црне Горе је на дискретан начин отпочео са кампањом на терену, куда је црноготрска војска пролазила, приликом офанзиве у два крака од Фоче ка Сарајеву, и од Пљеваља ка масиву Романије и долини Праче. Ту су оперисала два црногорска одреда: Дрински под командом дивизијара Митра Мартиновића, и Санџачки под командом сердара и дивизијара Јанка Вукотића.

У крајеве куда пролази црногорска војска постављају се црногорски административни органи, било цивилни било војни, који држе власт, и врло често долази до антагонизма са српскима, приликом подјеле власти у појединим мјестима. Делегат Врховне команде српске војске при Врховној команди црногорске војске ђенерал Божидар Јанковић, јавио је својој Врховној команди 5. септембра 1914. године, да је црногорска војска ослободила Рогатицу, те да је чуо да ће краљ Никола отићи тамо да покаже да су је Црногорци ослободили, иако је по Јанковићевом мишљењу то била само валоризација побједе српске војске код Вишеграда. У даљем контексту ове поруке стоји. „ Краљ осокољен досадашњим успесима ове офанзивне групе жудан је да види и да се нађе у њиховој средини. Ја пак мислим да он поглавито жуди, да се нађе у новој области и надгледа скори пад Сарајева, па би рад да се одмах тамо и појави.” (Фасцикла 349: 117) Јанковићев помоћник пуковник Петар Пешић јавио је два дана касније да сердар Вукотић неће да изађу из Рогатице са својим трупама „јер сматра да је то питање части. Краљ се слаже са њим и тежи уђи у Сарајево пре нас, па зато сердар шаље лажне извештаје да њихове трупе напредују пре наших.” (Фасцикла 349: 129)

Командант Ужичке војске српске војске ђенерал Вукоман Арачић, послао је 14. октобра прилично суморан извјештај својој Врховној команди, о плановима Црне Горе и понашању црногорске војске и црногорских административних органа, приликом њиховог продора у назначене крајеве Босне. Ужичка војска била је у борбеним операцијама на дринском фронту у садејству са Дринским и Санџачким одредом црногорске војске. Он је тако забиљежио: „За време операција ка Сарајеву Црногорци купују аустриске форинте, постављају царинске власти које продају заплењене артикле иако су то приватна својина, доносе и растурају слике њиховог Господара, агитују код становништва за сједињење са њима иако су га до голе коже опљачкали, доводе митрополита Дожића у Сарајево да га поставе, забрањују становништву да приликом одступања војске бега у правцу наше војске, пале Рогатицу и тако даље. При свем том становништво од Власенице па до Романије ипак је пребегло на нашу страну до 50000 и упућено у правцу Прибоја, њега сад треба заштитити.” (Фасцикла 352: 43)

Као битан елеменат, који се током прве фазе рата, појавио код црногорског државног врха за територијалним проширењем Црне Горе,

био је опет Скадар. Истина, црногорски државни врх у почетку рата није потенцирао ново отварање скадарског питања. Но информације које је путем своје дипломатије, као и дипломатије других држава добијао, о припремама и условима Италије за улазак у рат на страни Антанте, само су убрзале црногорско интересовање за Скадар. Црногорски државни врх је знао да је предмет интересовања и продора Италије на Балкан Албанија, али и да Србија има истовјетне планове према територијама Албаније, неостварене у Првом Балканском рату. Иако прецизно није знао детаље тзв. Лондонског уговора потписаног 26. априла 1915. године, црногорски државни врх је претпостављао о чему може бити говора у њему у вези неких дјелова Албаније. Ни кретање српских трупа у правцу Елбасана није краља Николу оставило равнодушним, те је он издао наређење команданту Старосрбијанског одреда црногорске војске бригадиру Радомиру Вешовићу, као и свом најмлађем сину принцу Петру, команданту Ловћенског одреда, да покрену операцију заузећа Скадра. Послије низа дипломатских перипетија, и покрета трупа, црногорске трупе ушле су у Скадар 27. јуна 1915. године. Са зидина града скинута је албанска застава, а становништву објављено да се Скадар са околином припаја Црној Гори. (Фасцикла Старосрбијански одред: I–II) . Овај акт Црне Горе изазвао је буру негодовања савезника, и оцијењен је као акт самоволје, урађен без субординације са њима, и као посљедица сепаратних интереса Црне Горе.

Извори:

1) Необјављени:

Фонд Приновљени списи: Архивско библиотечко одјељење Народног музеја Црне Горе – Цетиње, фонд Приновљени списи, фасцикла 1824. година, документ 73; фасцикла 1856/57. година, документ 84; фасцикла 1858. година, документ 42 и 47.

Фонд Данило I: Архивско библиотечко одјељење Народног музеја Црне Горе – Цетиње, фонд Данило I, фасцикла 1854. година, документ 1058 (а); фасцикла 1855. година, документ 196 (а); фасцикла 1856. година, документ 52; фасцикла 1858. година, документ 127.

Фонд Никола I: Архивско библиотечко одјељење Народног музеја Црне Горе – Цетиње, фонд Никола I, фасцикла 1866. година, документ 32; фасцикла 1876. година, документ 39, 42, 47

Фонд Црногорски Сенат: Архивско библиотечко одјељење Народног музеја Црне Горе – Цетиње, фасцикла 1878. година, документ 72.

Фонд Министарство иностраних дјела Краљевине Црне Горе: Државни архив Црне Горе – Цетиње, 1913. година, фасцикла 212, документа 1492 и 1548.

Фонд Министарство војно Краљевине Црне Горе: Државни архив Црне Горе – Цетиње, 1915. година, Старосрбијански одред, фасцикле I–II, кроз разна акта.

Фасцикла 349: Архив Историјског института Црне Горе – Подгорица, Преписи из Архива Војно историског института у Београду, фонд Врховна команда српске војске 1914–1915, Обр. 3282, страна 117; Обр. 3429, страна 129.

Фасцикла 352: Архив Историјског института Црне Горе – Подгорица, Преписи из Архива Војно историског института у Београду, Документа из Архиве Врховне команде српске војске из рата 1914–1915, страна 43.

2) Објављени:

Delari 1862: A. Delari, *Histoire, description, moeurs, usages, legislation, constitution politique et pieces officielles- Avec une carte du Montenegro et des Pays adjoints,* Paris.

Ђорђевић 1913: В. Ђорђевић, *Исписи из бечких државних архива*, Београд: Српска Краљевска Академија.

Neumann- Plason 1884: Neumann- Plason, *Recueil des Traites et des Conventions Conclus par l` Autriche avec Puissances etreneres*, T- XI, Viene, p. 926-927 (Централна народна библиотека Црне Горе „ Ђурђе Црнојевић“ – Цетиње) .

Novueau recueil general de Traites et Autres actes Relatifs aux raports de Droit Continuation du grand recuel de G. FR. De Martens par Sharles Samwwer et Jules Hopf, deuxime serie, tom VI, Gottingue, 1881, p. 511–512 (Централна народна библиотека „ Ђурђе Црнојевић“ – Цетиње) .

Павићевић- Распоповић 1998: Б. Павићевић- Р. Распоповић, *Црногорски законици,* књ. I, Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе.

Петкович 1887: К. Петкович, *Черногориа и Черногорци,* Санктпетербург (на руском језику) .

Prelimanares de paix de San- Stefano, du 19. Fevrier (3 mars) 1878, Protocoles du Congres de Berlin et traite de Berlin, du 13. jullet 1878, p. 81–92, 163–169 (Централна народна библиотека Црне Горе „ Ђурђе Црнојевић“ – Цетиње) .

Просвјета 1900: свеска XI, година XI, Цетиње, 598.

Бартош 1953: М. Бартош, *Преглед међународних уговора и других аката ид међународно- правног значаја за Србију од 1800–1918,* Београд, документ 246, Институт за међународну политику и привреду.

Recueil des Trait`es de la Porte Ottomane avec Les Puissanaces E`trangeres, Paris, 1901, t. VI, 18, 328.

Уједињење Црне Горе и Боке 1813/ 14. године, збирка докумената, књига 1, Подгорица, 1998, Историјски институт Републике Црне Горе-Подгорица – Државни архив Црне Горе – Цетиње – Историјски архив – Котор, документ број 48/ страна 63; документ број 58 / страна 91.

3) Штампа:

Глас Црногорца, Цетиње, број 35, 28. август 1910, 1.

Глас Црногорца, Цетиње, број 36, 29. август 1910, 1.

Литература:

Драгићевић 1949: Р. Ј. Драгићевић, *Тестамент митрополита Петра I,* Историјски записи, књига III, свеска 5–6, Цетиње: Историско друштво Народне Републике Црне Горе.

Павићевић 1960: Б. Павићевић, *План књаза Данила за регулисање односа са Портом,* Историјски записи, књига XVIII, Титоград: Историјски институт Црне Горе.

Зоран Б. Станковић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет Ниш
(Департман за педагогију)

DOI 10.7251/ZRNETOM11510495S

Стручни рад

НАСТАВНИ СИСТЕМИ И ОБРАЗОВНИ СОФТВЕР У РАЗРЕДНОЈ НАСТАВИ: МЕТОДИЧКЕ ВАРИЈАНТЕ И ИСКУСТВА

Увод

Напори друштва последњих деценија да се начине значајније и корените промене у школском систему (променом његове организације, наставних планова и програма, норматива и др.), нису уродили плодом, јер је темељна технолошка (методичка) структура у великој мери углавном остајала иста. Промена је било, али не оних суштинских, на плану тзв. унутрашње, педагошке, тачније методичке реформе у школама. И док се с једне стране дидактичкој науци могу упутити све похвале на рачун континуираног рада и теоријског доприноса за унапређивање наставног процеса, с друге стране, за методику не можемо рећи да је та сазнања у довољној мери искористила. Зато се данас, на афирмацију методике и методичког образовања наставника све више гледа као на ново поглавље у преображају васпитања и образовања будућих генерација. У том смислу, овај рад презентује емпиријски верификован методички модел, у који су инкорпориране неке од кључних детерминанти на којима се посебно инсистира у процесу спровођења неопходних реформи васпитно-образовног процеса. То су пре свега савремени *наставни системи*, стављени у функцију *индивидуализације наставе*, као и *образовни софтвер* и његова примена помоћу адекватних *наставних стратегија*, који представљају интегралне сегменте савремене образовне технологије и дидактике медија.

Теоријска оријентација

Савремени наставни системи

Т. Парсонс, (1972) дефинише систем као „појам око којег свака сложенија теорија у дисциплинама које поступају са генерализацијом појмова јесте и мора бити организована, зато што се свака правилност у

* e- mail: zoran.stankovic@filfak.ni.ac.rs

односима може потпуније схватити само ако се узме у обзир читав сплет многоструких међузависности чији део представља“ (према: Ђукић, 1995: 9).

Дидактички модели наставе представљају један сегмент, компоненту већег и ширег система у настави, што је вишезначајан појам за бројне поступке у настави с обзиром на њене основне факторе: наставника, ученика, наставни садржај, опрему. Таквим системима регулише се целокупна организација наставе и њена методика извођења. Према Педагошком лексикону (1996: 113), дидактички модели наставе су „савремена синтагма којом се указује на нужност плуралистичког конципирања наставног процеса у његовој макро и микро структури, с обзиром на бројне и разноврсне чиниоце, садржаје, технику, технологију, структурне компоненте, системе, методе, место извођења, бројчану формацију ученика, и то њиховом интеграцијом у разноврсним комбинацијама.“

Све компоненте часа (циљ, наставни садржај, начин организације) у међусобном дејству чине дидактички систем, сједињено се испољавају на часу, одређујући садржинску, методичку и организациону страну делатности наставника и ученика. Дијалектички однос и јединство између методичких модела наставе, којима се одређује и структура рада у настави, и образовног рачунарског софтвера (ОРС) као интегративног сегмента компјутерског учења, развио се у оквирима диференцијалне интерпретације варијабилности односа између три битна фактора наставе: наставник, ученик и наставни садржај који чине окосницу тзв. „дидактичког троугла“.

Ова тематика, као ретко која у науци, поседује одлику „вишевековне актуелности“. Наиме, она се јавља као резултат континуираних незадрживих промена у друштву које се аутоматски рефлектују на поље науке и образовања. Током развоја педагогије и њених дисциплина дидактичари су постављали и прва питања везана за дидактичке системе. Примарни проблем је био пронаћи динамични систем који би објединио све релевантне аспекте наставног процеса.

Функционална примена дидактичког система представља проблематику која непосредно задире у поље наставне стратегије, структуре наставног процеса, организационе основе наставе. Примена и мењање система у настави, саставни су део процеса који се често назива динамизирање наставе (оживљавање, интензивирање у настави и сл.). Догматско задржавање само на једном систему, који најбоље презентује пример непревазиђене доминације „традиционалне – фронталне наставе”, само је доказ непознавања и недовољне проучености дидактичких система. Да би се из наведеног система издвојили његови елементи, неопходно је увиђање односа између самих фактора наставе. Дакле, дидактички систем као систем веза (дидактички контакт) између три субсистема: учитељ (тутор, предавач, професор), ученик (студент, ђак) и наставни садржај (знање)

јесте основ интеракције дидактичких елемената и његов природни простор (Коханова, 2006). Улога сваког елемента је јасна и недвосмислена: *наставник*, као стручно оспособљено лице, образује и васпитава, реализује постављене циљеве и задатке наставе; *ученик* усваја знања, развија способности и стиче васпитне вредности; наставни *садржај* одређен је наставним програмима за сваки поједини узраст ученика. У даљем развоју, многе релевантне теорије и модели наставе (структурни модел наставе, кибернетски модел елемената поучавања, Франкове димензије педагошког простора, Бронфербренерова теорија еколошких састава, Мајерова теорија мултимедијског учења...), као и огроман утицај технологије (нарочито медија) у оквирима полифакторских модела наставе и учења, довеле су до творевине тзв. „дидактичког многоугла“, из кога су се изнедриле и следеће кључне категорије: *образовни софтвер* и савремене (мултимедијске) *наставне стратегије*.

Један од централних проблема и генератора слабости постојећег образовног процеса су свакако и ограничења везана за класични уџбеник. У новијој литератури (Капур, 2011) могу се пронаћи погледи и дискусије које разматрају питање постојећих баријера, а које се истовремено односе и на сегмент прихватања и примене савремене технологије. Неки од примарних разлога који се истичу (преоптерећеност информацијама, претерано брзи темпо промена, мањак структурираних образовних садржаја итд.), само су делови ограничења које конвенционални уџбеник свакако није у стању да испрати.

Електронски уџбеници (образовни софтвери) поседују могућност континуиране надоградње, те у том смислу свакако могу преузети улогу превазилажења већег броја проблема која се везују за класичан уџбеник. Поред тог својства, привлаче пажњу, активирају чула, разбијају монотонију, доприносе активном стицању знања. Апликације, предмети и збивања који су визуелно доживљени, реални су уколико се лако уклопе у постојеће искуство. Самим виђењем довољно су јасни, стварни и лако се декодирају и асимилирају (човек највише верује ономе што види). Хипертекст са хипермедијом даје нови печат савременој настави, јер апсолутно испуњава све услове за индивидуализацију наставе, а управо овај захтев представља и трасира пут ка школи будућности. У том смислу, наставници треба сами да набаве и саставе нова програмска решења која се могу адекватно применити и осавременити наставни процес.

Једно од валидних решења је свакако *мултимедијални приступ настави* применом адекватног образовног софтвера, који својом нелинеарношћу и обиљем информација представља „неисцрпну храну“ за сваког ученика. У њему ће свака индивидуа пронаћи себе („исподпросечни“, „просечни“, „изнадпросечни“ ученици) и створити могућност за напредовање до сопственог максимума. Наставни садржаји који се интерпретирају уз употребу рачунара (образовних апликативних софтвера, хипертекста,

хипермедије...) осавремењују наставу и подижу је на знатно виши ниво у односу на традиционалну.

Наставну стратегију дефинишемо и као вештину припремања, организовања, вођења и евалуирања наставне активности којом васпитавамо и образујемо ученике ради остваривања наставних циљева. Структура мултимедијске наставне стратегије одговара на основна питања: Ко? Шта? Када? Где? Како? Зашто? Чиме? Како даље? Стога мултимедијску наставну стратегију схватамо полифакторски, јер сваки структурни елемент одговара на неко од наведених питања. Када све структурне елементе ставимо у „погон“ (деловање, акцију, активност) ради васпитно-образовних постигнућа, тада креирамо наставну стратегију. „Стратегија је уопштено нека глобална вештина, односно наука о реализацији неке сложене делатности (нпр. организовања васпитно-образовног процеса). У дидактици стратегије обухватају методе и поступке, односно начине активирања учесника васпитно-образовног процеса на остваривању задатака васпитања и образовања“ (Богнар и Матијевић, 2005: 408).

У погледу употребних облика мултимедијских софтвера, Хендрикс (2000) наводи следеће рачунарске стратегије:

- *Стратегија интервенција при учењу садржаја (стратегија туторства)* која упознаје ученике са предметом, омогућава јасно дефинисање, продубљује, проширује и омогућава индивидуализирано учење путем линеарно и разгранато култивисаних програма;
- *Стратегија понављања, вежбања и примене знања* која обухвата разне програме, од једноставних, тзв. „drill & practice” тренажних програма, па до комплетних добро вођених туторских система који поспешују стицање одређених ученичких вештина и способности;
- *Хипермедијска стратегија* помоћу које ученици откривају, истражују и контролишу информацијске тачке, тако да није примерена ученицима који „теже“ уче и имају мало користи од употребе хипермедијских програма;
- *Стратегија симулирања* која ученицима омогућава разумевање и међузависност различитих системских параметара приликом експериментисања. Примерена је општеобразовним школама на пољу стручног и професионалног оспособљавања, и
- *Microworld стратегија* у којој се истраживањем распирују проблемска места, нпр. у контексту готове или комплексне ситуације.

Стратегија методичких модела наставе применом образовног софтвера

Системски приступ индивидуализацији наставе који Ђукић (1995: 89) истиче подразумева да: „из теоријских основа система програмиране, и наставе уз помоћ компјутера, проблемске наставе и наставе путем открића, произилазе битне промене у значењу појма наставне методе. Наставне стратегије, низови инструкција, алгоритамски описи и прописи сагледавају се као модели диференцираног структурирања методичких елемената који су раније били садржани у традиционалним наставним методама и/или у општој методици васпитног рада, што се у пракси изражава кроз психолошко и дидактички засновано и сврсисходно утемељење индивидуализације васпитно-образовног процеса у целини.“

Битан корак у креирању методичког модела је инкорпорирање наставних система у образовни рачунарски софтвер и стављање у функцију индивидуализације наставе. Кључно питање које се намеће је, зашто баш индивидуализација*?* Досадашњи ниво научних сазнања недвосмислено указује на чињеницу да је актуелна организација наставног процеса са доминирајућим фронталним начином рада, просто неодржива, па је зато нужно редефинисање метода, средстава и облика рада. О томе сведоче и многобројни радови релевантних домаћих и страних аутора (Ђорђевић, 2009; Ђукић, 2003; Gschöpf, 2009; Paradies et al., 2012). Такође, и на пољу савремене образовне технологије, готово да није било значајнијих педагошких аутора који у својим радовима нису указивали на значај, потребу и нужност осавремењивања наставног процеса и увођења дидактичких иновација (Вилотијевић, 2008; Влаховић, 2001; Мандић, 2003;), мултимедија (Блажич, Рончевић, 2009), образовних софтвера (Надрљански, 2008), наставних стратегија (Alomyan, Au, 2004; Влаховић, 2004; Marzano et al., 2006; Матијевић, 2002).

Индивидуализација, ослоњена на савремену образовну технологију, представља један од модела решења изласка из постојеће кризе образовног система. Она изискује индивидуалне контакте, уважавајући све сегменте индивидуалних разлика, јер у њеној примени не постоје готови шаблони и рецепти, будући да је сваки ученик индивидуа за себе. Примењује се онда када је рад прилагођен појединцу или када се примењује облик рада који је прилагођен да одговара потребама, жељама и начину мишљења појединаца који у њему учествују. Да овај модел представља добитну комбинацију сведоче и два експериментална истраживања обављена у Србији током последње деценије. У првој варијанти (Станковић, 2005), у образовни софтвер је интегрисан индивидуализацијски модалитет диференцијације (настава на више нивоа сложености), примењен у II разреду основне школе у оквиру наставе предмета Природа и друштво. У другој варијанти, у оквиру

истог наставног предмета у IV разреду основне школе, имплементиран је модел програмиране наставе применом ОРС-а (Станковић, Блажич, 2015). У оба случаја резултати су показали могућност успешне реализације на нивоу разредне наставе, као и значајно успешније постигнуте резултате (на пољима квалитета и квантитета знања, постигнутог успеха у односу на претходно усвојене садржаје, у домену акцелерације знања ученика, као и количини и обиму усвојених појмова), у корист испитаника експерименталних група.

На основу претходно поменутих позитивних искуства произашла је и могућност примене и треће варијанте методичког моделовања – проблемске наставе применом образовног софтвера. Због ограниченог простора у овом раду, презентоваћемо само неке упечатљиве методичке моменте и искуства из реализованог експерименталног истраживања, у оквиру истог наставног предмета у IV разреду основне школе.

Пример из праксе – проблемски модел наставе применом ОРС-а

У овом делу рада, презентована је методичка концепција употребе образовног софтвера у наставном процесу. Образовни софтвер „*Човек – део природе*“ креиран је и израђен уз помоћ апликативног програма *WBTExpress*, који спада у категорију тзв. тест-генератор програма, намењених првенствено за израду електронских (е-леарнинг) тестова знања. Међутим, обзиром да у себи садржи веома богату палету готових алата за креирање страница, употребљен је за израду комплетног ОРС-а.

Припремна фаза часа подразумева ативно учешће свих актера наставе, и резервисана је за наставниково краће уводно излагање (једини сегмент фронталног рада) у коме даје упуства, инструкције и савете ученицима првенствено о новом начину учења и рада (слика 1). Та упутства не морају бити превише детаљна јер су прецизно наведена у самом софтверу који у даљем току преузима и наставникову улогу, и, помоћу креираног алгоритма и интерактивног односа са учеником, управља процесом наставе и учења. Ово наставниково обраћање је у принципу неопходно када се први пут ученици сретну са новим начином рада, јер када овладају предвиђеним методичким поступком на следећим часовима, то уводно излагање треба усмерити на одређене специфичности наставне грађе коју треба обрадити и усвојити.

Слика 1: Инсерт из ОРС-а: циљ, задаци и упутства за рад

Наредни корак је упућивање ученика на активирање програма на рачунару и пажљиво проучавање даљих упутстава за рад, која презентује израђени софтвер. На овом инсерту се може уочити да су ученицима изложени: назив наставне јединице, предвиђени циљ и задаци, као и упутство за рад у програму. Такође, у овом пријатном радном окружењу дате су повремено и разне анимације (тзв. ГИФ-ови, преузети са Интернета: звучник који емитује звучне таласе, учитељ који прстом скреће пажњу на важан текст, ученик који марљиво ради за рачунаром итд.), који само додатно стварају опуштенију атмосферу за рад. Наравно, и ту треба повести рачуна, јер превише честа и вишеструка употреба анимација може додатно скретати пажњу ученика са наставног градива. Анимација „звучника“ је готово свуда заступљена јер означава да се комплетан садржај може уз помоћ слушалица чути и усвајати на матерњем језику. Након детаљног проучавања упутстава од стране ученика, прелази се на наредну *оперативну фазу* рада помоћу „водича – навигатора“ активирањем стрелица које су такође присутне на свакој страници програма (најчешће су у дну екрана), чиме отпочиње процес учења наставног градива, тј. постављања проблемске ситуације – задатка (слика 2).

Слика 2: Инсерт из ОРС-а: проблемска ситуација

Уочљиво је да је ово наставно градиво рашчлањено на 12 информација које ученик треба да проучи, али је основна разлика (у односу на претходно поменуте варијанте) што оперативна фаза започиње проблемским задатком. У најкраћем, поступак даљег рада је замишљен тако да ученици најпре покушају самостално да реше задати проблем мисаоном активизацијом и логичким облицима закључивања (анализом, синтезом, компарацијом, апстракцијом, генерализацијом).

Оно што је на први поглед неповољније у односу на проблемски модел рада у другим облицима (фронталном, групном, радом у паровима), јесте недостатак глобалне комуникације где се међусобно врши размена и анализа већег броја идеја (у рашчлањавању проблема и конструкцији хипотеза). Овде је ученик „препуштен себи“, што је с једне стране привидно неповољније јер се у колективном духу више сарађује и лакше долази до решења, али, с друге стране, пут је тежи и у потпуности је препуштен ученику у индивидуалном/индивидуализованом поступку (уз помоћ додатних информација које пружа ОРС), чиме ће проналазак решења бити искључиво његова заслуга.

Слика 3: Инсерт из ОРС-а: предлози могућих решења

Тај недостатак комуникације (већег броја предлога) софтвер надокнађује путем понуде одређеног броја потенцијалних хипотеза у оквиру вежби (слика 3–5) до чијег правилног одабира ученик управо долази самосталним промишљањем и мисаоном активизацијом. Такође, софтвер предвиђа да за одабир решења понуди по два покушаја, а уколико ученик ни тада не успе да реши постављени проблем, упућује се на проучавање осталих информација.

Слика 4: Инсерт из ОРС-а: провера одабраних могућих решења

Слика 5: Инсерт из ОРС-а :извођење закључка и провера коначног решења

Тај пут он сам креира јер може ићи линеарним, али и разгранатим путем. Свака информација је повезана „линком“ тако да се може ићи и преко реда или путем линкова у самом тексту (хипертекст) чиме се ученик опредељује на разгранати модел учења. У глобалу, свака информација се мора проучити да би се пронашле оне које помажу решавању проблема, а софтвер у свом алгоритму и региструје пређене (посећене) информације плавом бојом (слика 6), тако да се увек има увид у оне преостале – непрегледане (бела боја у алгоритму рада на левој страни екрана).

Слика 6: Инсерт из ОРС-а: приказ алгоритма рада са видео записом

Простор између суседних информација који је предвиђен за вежбе, такође се евидентира зеленим „чек-одредницама“. На овај начин ученик, а и сам наставник у току обиласка, добијају у сваком тренутку увид у степен и динамику рада. По овом обрасцу се усваја комплетна предвиђена наставна грађа све до момента док и последња информација и вежба не буде успешно усвојене. У случају усвајања информације из већег броја покушаја, стајаће чекиран црвени „Х“ крстић, што наставнику омогућава да региструје оне делове градива који сваком ученику представљају потенцијалну тешкоћу и да их у неком каснијем тренутку (приликом утврђивања или систематизације) поново провери.

Слика 7: Инсерт из ОРС-а – нови проблемски задатак

Ученици који би, евентуално, успели да реше постављени проблем и без додатног трагања за потребним информацијама, такође се упућују да их све прегледају и проуче (у остатку оперативне фазе рада), као и видео записе, јер ће им оне бити неопходне за усвајање и проширивање знања, и за реализацију последње етапе проблемске наставе, проверу стечених знања у новонасталој ситуацији, у *верификативној фази рада* (слика 7). У завршну фазу се улази флексибилно, у зависности од индивидуалних карактеристика ученика. С обзиром да је у овом моделу дозвољено и више покушаја за решавање задатка, сходно томе су у повратној информацији додати мотивациони аудио елементи: „Покушај поново!“; „Близу си!“; „Хајде размисли још мало!“, итд.

Способност решавања постављеног проблема је свакако крајња интенција самог часа. Међутим, узимајући у обзир старосну и интелектуалну зрелост ученика, проблемски модел наставе применом ОРС-а у IV разреду основне школе има и шири суштински значај, с обзиром на то да је реч о периоду када свакако треба повећати и поспешити више облике мисаоних активности, са циљем стицања неопходног искуства за будуће изазове у оквиру предстојећег преласка на ниво предметне наставе.

Закључак

Модерна организација наставе незамислива је без увођења иновација. Дидактичко-методичка реформа и модернизација подразумева коришћење нових дидактичких материјала и стратегија наставног рада. Мултимедијалним приступом наставном процесу не мењају се само стил и начин рада, већ у великој мери и квалитет знања. Тиме се стварају услови за стицање разноврснијих, динамичнијих и комплекснијих знања. Будући да се укупни квантум знања свакодневно увећава, то имплицира потребу за перманентним учењем и усавршавањем. Нови концепт електронског (e-learning) учења применом најсавременијих наставних стратегија даје нови печат и умногоме олакшава овај процес.

Представљена концепција и варијанте индивидуализације наставе применом ОРС-а представљају методичке моделе, који уместо преноса готових знања нуде (мултимедијалним приступом) неопходан фонд информација, које омогућавају да се до осталих долази организованим и управљивим процесом, самосталним радом и мисаоном активизацијом. То је стратегија која потискује репродукцију у корист креативности јер је досадашњи систем извођења наставе одиграо своју улогу, исцрпео све могућности и као такав није више одржив, не може ефикасно функционисати.

На крају истакнимо и то, да је презентовани модел врста мултимедијске стратегије, и представља само једно од могућих методичких решења које су емпиријски проверене у пракси. Намера је да поред упознавања шире педагошке јавности, утичемо и на разбијање потенцијалних предрасуда да су образовни софтвери производ исључиво тзв. програмерских кадрова. Напротив, за израду коректног дидактичког софтвера су довољна елементарна информатичка и дидактичка знања, као и методичке вештине и креативност, што у крајњој мери представља подразумевани ниво компетенција које мора поседовати модеран наставник XXI века. Када се на то дода и могућност тимског рада (удруживање наставника), добила би се разредна и/или предметна софтверска покривеност наставних садржаја, што надаље имплицира и реалну могућност примене на свим нивоима образовања. Тиме се стичу услови да се и наш школски систем придружи светском тренду напуштања застарелих методских приступа и увођењу наставних стратегија, као нужног предуслова за бржу и успешнију реформу целокупног васпитно-образовног процеса.

Литература

Аломиан, Ау 2004: H. Alomyan, W. Au, „Exploration of Instructional Strategies and Individual Difference within the Context of Web-based Learning“, Adelaide: *International Education Journal*, IV/ 4, Adelaide, 86–91.

Богнар, Матијевић 2005: L. Bognar, M. Matijević, *Didaktika*, Zagreb: Školska knjiga.

Блажич, Рончевић 2009: M. Blažič, A. Rončević, „Ovire pri uporabi multimedijev v učnem procesu“, Novo Mesto:*Didactica Slovenica*, XXIV/ 2, Novo Mesto, 153–169.

Ђорђевић 2009: J. Ђорђевић, „Индивидуализација и иновирање наставе и учења у школи 21. века“, Нови Сад:*Педагошка стварност*, LV/7–8, Нови Сад, 673–685.

Ђукић 1995: M. Đukić, *Didaktički činioci individualizovane nastave,* Novi Sad:Odsek za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

Ђукић 2003: M. Đukić, *Didaktičke inovacije kao izazov i izbor*, Novi Sad:Savez pedagoških društava Vojvodine.

Гшеф 2009: S. Gschöpf, *Individualisieren im Unterricht – Erfahrugen und Wissen*. Villach: Universität Klagenfurt.

Хендрикс 2000: W. Hendricks, *Neue Medien in der Sekundarstufe*. Berlin:Cornelsen Verlag.

Капур 2011: A. Kapur, *Transforming Schools – Empowering Children*, New Delhi:Thousand Oaks, London:SAGE Publication.

Коханова 2006: I. Kohanova, *Didactical situation in specific conditions*. Bratislava: Comenius University.

Мандић 2003: D. Mandić, *Didaktičko-informatičke inovacije u obrazovanju*, Beograd: Mediagraf.

Марцано и др. 2006: R. J. Marzano, J. P. Debra, J. E. Pollock, *Nastavne strategije*, Zagreb:Educa.

Матијевић 2002: M. Matijević, „Hypermedia Educational Technology and Teaching Strategies“, In P. Barker & S. Rebelsky (Eds.), Norfolk:Association for the Advancement of Computing in Education, 1230–1241.

Надрљански, Надрљански 2008: Đ. Nadrljanski, M. Nadrljanski, *Digitalni mediji – obrazovni softver*, Sombor:Pedagoški fakultet u Somboru.

Парадис и др. 2012: L. Paradies, F. Wester, J. Greving, *Individualisieren im Unterricht – Elforgreich Kompetenzen vermitteln*, Berlin: Cornelsen Verlag Scriptor GmbH & Co.

Педагошки лексикон 1996: *Педагошки лексикон*, Београд:Завод за уџбенике и наставна средства.

Станковић 2005: З. Станковић, *Примена наставе на више нивоа сложености мултимедијалним приступом,* Ниш: Филозофски факултет у Нишу, Просвета.

Станковић, Блажич 2015: Z. Stankovic, M. Blazic, „Didactical model of instruction based on the application of educational software“, Novo Mesto:*Didactica Slovenica*. XXX/1, Novo Mesto, 21–45.

Вилотијевић 2008: М. Вилотијевић, *Иновације у настави*. Врање: Учитељски факултет.

Влаховић 2001: Б. Влаховић, *Путеви иновација у образовању*, Београд: Едука.

Влаховић 2004: B. Vlahović, „Nove strategije za školu u doba multimedija“, u: M. Blažič (red.), *Mediji v izobraževanju*, Novo Mesto: Visokošolsko središče, 42–47.

Драгана Љ. Станојевић*
Ванредни професор – педагогија
Учитељски факултет у Врању
Синиша В. Стојановић
Ванредни професор – педагогија
Учитељски факултет у Врању

DOI 10.7251/ZRNETOM11510511S

Прегледни рад

НАЦИОНАЛНО ВАСПИТАЊЕ У СВЕТЛУ ЕВРОИНТЕГРАЦИЈСКИХ ДРУШТВЕНИХ КРЕТАЊА

Глобализација образовања и његове промене - неминовност нашег времена

Најзначајније специфичности школе данас су недвосмислено огледало друштвених кретања, односно, резултат комплексних друштвених, привредних, политичких промена српског друштва задње две деценије, као последица транзицијских и глобализацијских процеса (стварања „новог светског поретка“). Последице тих промена одражавају се на школу посредно, делујући на концепт образовања у целини. Марковић (1999: 25) констатује да „... упоредо са глобализацијом друштва, са стварањем ‘’светског друштва’’... долази до глобализације образовања’’. Глобализација нужно детерминише такве промене у сфери образовања којима се жели ухватити корак са развојем савременог друштва. Другачија улога појединца у друштву и другачији систем вредности значајно утичу и на концепт васпитања и образовања. Последице тих значајних друштвених рефлексија у сфери образовања испољавају се кроз покушаје амбициознијег разматрања основних принципа на којима би требало да се темеље филозофија, социокултурни идентитет, развојна политика, институционална артикулација, организационо-програмска издиферецираност и свакодневна пракса образовања (Хавелка 2000, према Крнета 2006: 64). Дакле, ови процеси се значајно одражавају на концепцију школског система, остваривање циљева и задатака васпитног деловања и на организацију наставе јер се јавља проблем садржаја који се уче у појединим наставним предметима (Крнета 2006:67).

Због све већих друштвених противуречности данашњег света и све сложенијих проблема, промене вредносних усмерења младих и одраслих према култури мира постају све неопходније. У том смислу, образовање нам омогућује да се, преко свог фактичког знања, изграђујемо и одговарамо за усмеравање своје воље. Оно би људе требало да оспособи за пацифистички угао гледања. Такође, за то да подигну свој глас у разрачунавању са животом

* draganastanojevic_vr@yahoo.com

којег сами одређују и који се живи међуљудски суодговорно (Гудјонс 1994:163). Зато, школско „обликовање“ алтруистичке личности, која се увек и свуда руководи вредностима и могућностима мирног, усаглашеног заједничког живота различитих култура, може смањити некада штетан утицај традиционалних извора идентитета, с којима се ученик најпре и најдуже суочава у свом окружењу.

Генерално, тенденције приближавања Европи приметно су утицале на стварање позитивне друштвене климе за увиђање неопходности стабилног заједничког живота са припадницима других нација и религија на нашим просторима. С аспекта националног васпитања, ове промене могу да се конкретно захвате у својим педагошким консеквенцама. Међутим, оштру границу између „спорних“ и „природних“ ситуација није лако повући. Стога, данас нас све више притишћу проблеми реалног педагошког деловања у школама. Кључно је да се у данашњим околностима бира плурализам стилова, спремност на толеранцију према индивидуалности других, да се трага за индивидуалношћу уместо за идентитетом, позива на позитивно прилагођавање уместо на маргинализовање у школским колективима. Зато је преко потребно учитеље оспособити у овом подручју за правилно поступање и постављање према тим проблемима, како не би били „употребљени“ (Хентиг 1991).

Васпитањем за мир – до културе мира

Како васпитни процес, као комплексна појава и процес у ком се налази сваки појединац, има за циљ формирање човека у складу са културним и цивилизацијским вредностима, школа не може бити само простор у коме ученици једино уче. Она је и животни простор у коме је потребно нужно одредити правила међусобног суживљења, правде, дужности и одговорности појединца, демократски, с учешћем и утицајем свих који су с њом повезани. Зато, школа увек делује васпитно на све ученике, било да се то осећа или не. Она делује како планирано, тако и непланирано, непосредно, као и посредно.

Сходно реченом, модерна школска идеологија мора да иде у корак са свим друштвено корисним стратегијама јер нас на то обавезују вредности демократске културе. Као важна компонента школске политике, планирано васпитање у школама свих нивоа требало би да се темељи на кључним вредностима „светског етоса“. Школско васпитање треба да делује као усмереност према савременом каталогу вредности јер, у модерним плуралним културама и процесима духовне демократизације, пожељне вредности не можемо више третирати као саме по себи оствариве. Такође, у плуралним културама није могуће решавати кризе васпитања истим средствима као у хомогеним културама (Медвеш: 2007). У том смислу, демократска наставна

култура треба да помогне у развијању зрелости и солидарности ученика, доприносећи, тиме, одржавању и даљем развоју друштва. Настава то може, само, ако се и сама одвија према демократским правилима игре, ако увежбава пожељне врлине и показује нулту толеранцију према насиљу и злостављању међу ученицима.

Снага школске наставе лежи управо у томе што је васпитање незаобилазна последица образовног процеса, што нема наставе која истовремено не васпитава. Она никад није вредносно неутрална, увек је обојена елементима како видљивог – наставни план и организација рада, тако и скривеног курикулума. Између осталих, и Епл (1992) указује на то да се у школи, поред формалног (посредује вредности групне културе преко националног курикулума са елементима културне традиције и одређених идеологија), делује и преко скривеног курикулума. У вези с тим, Крофлич (2001) упозорава на педагошки значај скривеног курикулума, где сврстава емоционалну везу између наставника и деце, очекивања наставника, међувршњачке односе, који су веома важни због осетљивости и сугестибилности деце. Стога, савремена наставна култура, одговарајућим обликовањем наставе, све више води рачуна и о социјалном и афективном учењу.

Дакле, свака школа васпитава избором садржаја које посредује, начином на који учитељ та знања посредује, такође, циљевима каквог човека желимо. Сходно томе, едукацијски идеали („школска идеологија“), имплицитно или експлицитно, показују изражена очекивања, инвестирана у школску социјализацију кроз ширење вредносних садржаја и васпитних метода рада и утицања. Тај утицај се може променити у индоктринацију, али се то дејство при васпитању може и треба уважити и искористити у позитивном смислу. Стога, иако неки то и поричу (Гизеке 1996: 204), Мајер (1997: 92) сматра да нема никакве алтернативе за васпитну наставу. Адекватно васпитно окружење пружа етичко и естетско доживљавање, емоционалну обојеност, посебно усмереност и саживљавање са другима и емпатију.

Како школа има и задатак и могућност сврсисходног васпитног деловања, друштвена реалност (као критеријум ваљаности васпитних пракси, очекивања и планова) данашњој школи све више намећу залагање за мулти и интеркултурни васпитни концепт. Зато се све чешће чују захтеви за новим учењем – васпитањем за мир. То је покушај да се рат, сила и угњетавање у васпитном процесу тумаче као разлози немогућности људског заједништва (Вулф 1989, Хек и Шурих 1991, према Гудјонс 1994:264). Циљ васпитања за мир је промена заузетих ставова ради друштвеног процеса учења. Притом, у васпитању за мир водећа су четири начела: а) анализа актуелних конфликата, б) развој системских представа које се односе на мир, ц) укључење историјске димензије и д) изградња практичних облика поступања који се односе на мир. Неке од спорних тачака су питање различитих модела за осигурање

мира (индоктринација кроз школу или васпитање за развој сопствених судова) и пристрасност учитеља (исто).

Школа утемељује ваљаност и обавезност културе мира кроз наставу у одређеним подручјима где се обрађују одређене историјске и политичке теме. Сходно томе, најпре, креатори образовне политике – предузимањем одговарајућих мера у циљу експлицитног вредносног васпитања за мир (о упућивању ученика брину наставници), треба да теже таквој оријентисаности савремене младе генерације. Али, школа то чини и својим „кућним наставним програмом“ (помињани скривени курикулум), чиме се „иза позорнице“ откривају социјално релевантни ставови (нпр. начело конкуренције или навикавање на слушање другог) (Гудјонс, 1994: 211). Зато, школа, својом организацијом, и наставници својим понашањем треба да утичу на емоционалну климу која подупире васпитање за мир[1]. Наиме, консеквенце за поступање с децом у школи су такве да претпостављају школу која пружа смисао заједничком суживоту различитих националности, која такве вредности и норме живи као узор и чини их обавезнима, стварајући животни и искуствени простор за „добро осећање“ у њој.

У овом смислу, битно је остварити адекватан школски контекст за васпитање за мир, како школа не би стварала школско знање о култури мира, одвојено од живог социјалног искуства. Зато, наставников задатак није да поучавањем преноси садржајно-морална уверења, већ да ствара претпоставке за моралне дискурсе у својим одељењима (Еделштајн 1986, према Терат, 2001, 182). Дакле, уместо дидактизирања, на организацијском нивоу школе треба стварати одговарајуће вредносно окружење. Вредности на основу којих треба да се управља смисаони критеријум наставних активности су солидарност, међуљудско суживљење, комуникација, ангажман за друге. Због тога, веома је важно и да наставник, што чешће, омогућава ученицима конкретно деловање на основу универзалних алтруистичких начела, ради доживљавања вредности заједничког живљења и јачања осећаја властите вредности.

Полазећи од значаја оваквих исхода, сматрамо да овде треба нагласити да је јасна стратегија и концепција о васпитању за мир повезујућа карика дијаметрално супротних тежњи о развоју и перспективама нашег образовања, с обзиром на опредељеност ка његовој националној или глобализацијској оријентацији. Зато је важно да креатори наше образовне политике обезбеде консензус и јасну визију о српском националном васпитању и интересу јер без јаког образовања нема ни јаког друштва. У суштини, дилеме и

[1] Али, школска настојања имају само ограничен успех ако нису компатибилна са атмосфером шире социјалне средине ученика. Ипак, таква настојања морају да буду уткана у вредносни систем школе јер је евидентно да се њој данас све више „препушта“ брига за васпитање младих, чиме васпитни задаци школе годинама постају све већи.

не може бити, ако је наш укупни даљи развој одржив само у условима приступања светској заједници народа и прикључења незадрживим светским трендовима и токовима. Захтеви за уношењем структурних, организационих и садржајних адаптација и иновација у школе одражавају те потребе нашег друштва, у коме, свакако, треба да има простора за национални понос, али не и национални егоизам. Наиме, само национално освешћене младе генерације умеће да поштују своју историју, веру, културу, језик, а само они који поштују себе умеће да, без фрустрација, уважавају и специфичности других нација. У том смислу, циљеви мултикултуралне наставе су развијање способности запажања културалних разлика и културалног мноштва, али и способности критике културе, заједничког развоја животних могућности, те помоћ код тражења излаза из конфликата. Стога, можемо рећи да је подлога мултикултуралне наставе афирмативно национално васпитање, а да говорити о националном васпитању значи, уједно, говорити о друштву у целини и његовој зрелости.

Оваква функција школе у традирању културе значи корак „напред“ јер помаже да се кроз културалну кохерентност нараштаја утемељи и даље развија њихов културни индентитет, али и гради заједничка школска култура, базирана на интеркултуралном васпитању. Само таква школска клима има друштвену функцију „вучења“ за нове социјалне односе и помаже друштвени успон, због интегрисања „различитости“ у школским колективима, повећања интересовања за јавни интерес и отворености за нове идеје.

Али, мултикултурално васпитање носи са собом и многоструке захтеве и проблеме и подразумева садржајне промене педагошких представа о циљу и проблемима. Његово наглашавање значи да је наше друштво врло сложено и њиме се описују друштвене, политичке и педагошке представе о циљевима васпитања. Социјализација деце у нашим (хетерогеним) срединама праћена је њиховом изложеношћу различитим системима вредности, норми и понашања, од којих не би било добро да се склањају, како би се свакодневно у њима сналазили. То би допринело позитивним последицама и по развој њиховог идентитета. Зато се новије интеркултурално васпитање ставља испред конфликта, као превентива. Оно тежи интеграцији свих националности и истовремено узима у обзир и унапређује друштвену и културалну својеврсност. У том смислу, полази се од тезе о једнакој вредности културе (ипак, педагошка настојања може подривати супротно одвијање политичких услова). Интеркултуралним васпитањем наглашава се да управо хетерогеност треба схватити као шансу учења, да деца треба да буду васпитавана у друштву обележеном разноврсношћу. То значи промену укупне наставе у том правцу, промену курикулума, нова средства поучавања, а никако само посебне мере за „различите“ ученике (осим наставе матерњег језика). Тако остварена култура наставе свих нивоа школе биће кључна тачка за напредак у погледу васпитања за мир и промене (као критички контекстуални поглед на постојеће стање).

Национално васпитање

Када се говори о националном васпитању као делу укупног развоја личности онда се морају узети у разматрање основни педагошки појмови. Да ли је васпитање укупне личности са свим позитивним генеричким својствима, као припадника одређене нације и државе, самим тим и национално васпитање или је то личност са посебно наглашеним својствима и преференцијама према својој нацији и држави. Ако говоримо о другом аспекту онда то личи на васпитање у ужем смислу. Ако се то издвоји као посебан циљ, а већ је издвојено, онда се јавља потреба разматрања образовања као језгра или темеља васпитног процеса. Када се ради о образовању, једно од централних питања је и свакако питање образовних садржаја. Да ли постоје образовни садржаји који су више темељ националног васпитања и који су то васпитни поступци који би усвојене садржаје уобличили у националну и патриотску форму?

У контексту садржаја образовања, неминовна је анализа циљева и задатака наставних предмета, који представљају даљу разраду планова различитих школских нивоа. Без обзира на ниво и тип образовања које одређују планови, школски систем, као део друштва, има заједничке циљеве које жели остварити код својих васпитаника. На том нивоу, потребно је анализирати циљеве васпитања у Р. Србији и са аспекта овог рада циљеве у контексту европског образовног простора.

У овом раду полази се од става да је образовање уопште, у функцији националног васпитања. Има ли националног и државног васпитања без општецивилизацијског и може ли само општецивилизацијско без националног? Чини се да је ово недовољно утемељена дилема и да национално и глобално (правилно схваћено) нису у супротности у процесу васпитања личности. Основно питање је како схватити глобализацију, и шта су то глобалне вредности. Ако се оријентишемо на усвајање правих општецивилизацијских вредности, у чијем стварању има и удела наше нације, онда је проблем односа националног и глобалног мање изражен.

Анализа програма основног васпитања и образовања са аспекта европског и националног васпитања

Полазећи од става у педагогији да се васпитни утицаји реализују на темељу усвајања одређених образовних садржаја, намеће се потреба да се и у разматрању сложеног питања националног васпитања анализирају образовни садржаји у делу институцуионалног васпитања. С тим у вези, у овом раду урађена је анализа образовних садржаја предмета српски језик, историја и географија. Избор ових наставних предмета у складу је са једним од

аспеката реформских мера многих европских земаља у циљу увођења тзв. европске димензије у наставу (10 година реформи образовања у европским земљама 2001: 48–48).

Како се одређени образовни садржаји, без обзира на њихову истинитост и научност, могу различито вредносно интерпретирати и васпитно усмерити, поред анализе садржаја неопходна је и кратка анализа циљева васпитања и образовања, циљева конкретних наставних предмета као и дидактичко-методичких упутстава (начин остваривања програма) датих од стране Министарства просвете. Анализа ових компоненти наведених наставних предмета урађена је са аспекта глобалног – европског и националног васпитања.

На почетку треба нагласити да су у Р. Србији у складу са декларисаним европским стремљењима учињени напори ради нормативног усаглашавања свог са европским образовним системима. С тим у вези, у званичним документима, у складу са европским препорукама, назначена је потреба развијања и неговања и националних и европских вредности. Надаље остаје питање дидактичко-методичке конкретизације прокламованих начелних циљева.

У том контексту, у Закону о основама система васпитања и образовања у тачкама 5 и 6, –члана 3 (циљеви образовања и васпитања), јасно је исказана намера очувања српског и културних идентитета националних мањина, као и потреба укључивања у процес европског и међународног повезивања[2] (Основе система васпитања и образовања 2009).

У Плану и програму за 5. разред преузета је иста формулација циљева васпитања национално и европски усмереног. У „таксономији“ циљева и задатака програма за српски језик, три од укупно 22 циља покривају подручје, условно речено, националног васпитања и то: *упознавање, развијање, чување и поштовање националног и културног идентитета на делима српске књижевности, позоришне и филмске уметности, као и других уметничких остварења; развијање поштовања према културној баштини и потреби да се она негује; и развијање патриотизма и васпитање у духу мира, културних односа и сарадње међу људима* (Правилник о наставном програму за пети разред 2007).

У поменутом попису нема циљева који су експлицитно усмерени на развијање европског идентитета, осим циљева који покривају универзална генеричка и хумана својства која се реализују и у оквиру европског образовног простора и то: *развијање патриотизма и васпитање у духу мира, културних односа и сарадње међу људима* (Исто: 7).

[2] - Развијање свести о државној и националној припадности, неговање српске традиције и културе, као и традиције и културе националних мањина,

- омогућавање укључивања у процесе европског и међународног повезивања.

Наведени показатељи упућују на закључак да у програму предмета српски језик за 5. разред преовладава национални у односу на европски контекст, осим претходно наведених универзалних својстава карактеристичних и за програме европских земаља.

Доминација националног у односу на европско, присутна је и у оквиру образовних садржаја, у области лектире или обраде књижевних дела у којима диминирају домаћи књижевници у делу лирике, епике и драме.

Поред тога, циљ наставе српског језика је претежно интелектуалистички или когнитивно одређен. Не улазећи у дубљу анализу процентуалног односа когнитивног, афективног и вољног (психомоторног) у структури циљева српског језика, може се на први поглед приметити доминација когнитивистичког усмерења у односу на остале две компоненте јединственог процеса васпитања.

Са аспекта васпитања у духу националних и проевропских вредности, поред анализе циљева и садржаја, неопходна је и кратка анализа *Начина реализације програма*, као интегралног дела овог програмског документа. Наведена методичка упутства одређују основни правац наставних активности и кључне исходишне правце којима треба тежити у реализацији програма. Како су елементи националног највише присутни у делу лектире (лирика, епика и драма), илустративна је анализа овог дела методичких упутстава. Иначе, свака наставна област српког језика (језик, књижевност, језичка култура) покривена је посебним одељцима методичких упутстава.

Обрада књижевних текстова објашњена је у насловима о читању и тумачењу књижевних текстова. У делу који обрађује читање, посебан део је намењен изражајном казивању делова прозних текстова и лирских и епских песама. Овај аспект обраде књижевних текстова превасходно је усмерен на развијање језичке културе, без осврта на постављене циљеве и задатке наставе српског језика.

У делу програма *Начин реализације програма*, наглашава се да се књижевноуметничко дело чита са циљем да изазове *одговарајуће* доживљаје и утиске који су неопходни за даље упознавање и проучавање текста. Надаље се инсистира на чињеничној оцени књижевних текстова и обради на бази *проблемских питања* са пуно инвентивности и истраживачке радозналости ученика. У даљем тескту се наводе кључни *методички* елементи или појмови у којима је могуће тражити националну и европску васпитну усмереност. То су пре свега захтев за временском, просторном и друштвено-историјском локализацијом текстова, давањем података о писцу и настанку дела и то у фази припреме за обраду књижевног текста. У средишњој етапи проучавања књижевноуметничког текста на наставном часу наводе се основне *методолошке* и *методичке* препоруке. У оквиру *методолошке* заснованости проучавања књижевноуметничких текстова, указује се на опредељење за *унутрашњим* изучавањем уметничког текста. У оквиру исте методолошке

оријентације, како се наводи, примат припада опредељењу да се динамика интерпретације усклади са водећим *уметничким* вредностима књижевног остварења.

У делу методичке заснованости обраде књижевних текстова, инсистира се да интерпретација буде оригинална, усклађена са наставним циљевима и значајним дидактичким начелима и да има сопствену кохерентност и поступност.

У наведеним методолошким и методичким васпитна усмереност према европским, али пре свега националним вредностима није експлицитно исказана. Апострофира се уметнички аспект тумачења књижевних текстова, с тим да се као битни делови уметничке структуре наводе, поред осталих: тема, мотиви, уметничке слике, књижевни ликови, поруке, композиција и др.

На крају анализе програма српског језика за пети разред, са аспекта националних и европских васпитних вредности, могу се позитивно оценити два елемента структуре програма српског језика и то: циљеви и задаци и конкретни програмски садржаји. Трећи елемент програма, условно издвојен, може се оценити као вредносно неутралан у односу на проблем националног и проевропског васпитања.

У формулацији циља и задатака наставе историје за пети разред наведено је развијање националног, европског и светског идентитета. Задаци овог наставног предмета који се даље наводе су претежно, као и у случају српског језика, интелектуалистички дати, као на пример: *да ученици разумеју историјске догађаје, улогу истакнутих личности у развоју људског друштва, да упознају националну и општу историју као и историју суседних народа и држава* (Исто: 152).

За разлику од циљева и задатака, у програмским садржајима историје за пети разред. доминирају садржаји из светске историје и оних историјских епоха у којима се не говори о српској нацији и држави. То су садржаји из Праисторије и Старог века, цивилизације Старог истока, античка Грчка, Рим, до појаве хришћанства и пада Западног римског царства. Део који говори о начину реализације програмских садржаја, углавном је методички корелативно усмерен са препорукама за коришћење различитих метода и средстава рада, као и већу активност ученика. Указује се на важност усменог излагања наставника и употребу, пре свега, визуелних наставних средстава (историјске карте, музејски експонати, документарни материјали, обилазак културно-историјских споменика). Наставне активности усмерене су на увођење ученика у историју као науку пратећи развојну линију цивилизације кроз културне, привредне и политичке делатности људи у најстаријим епохама.

Васпитна усмереност ка националном и европском у овом делу програма није истакнута.

У формулацији циља наставе географије за пети разред има „солидних елемената“ и за национално и европско и светско, у формулацији да настава географије треба да *допринесе стварању реалне и исправне слике о свету као целини и месту и улози наше државе у свету* поред тога, наводи се да настава географије треба да допринесе *развијању толеранције, националног, европског и светског идентитета* (Исто: 155). У формулацији исхода реализације задатака наставе географије наводи се развијање ставова према светским и националним вредностима и достигнућима.

За разлику од циљева, задатака и исхода наставе географије, у програму за пети разред, доминирају садржаји тзв. Физичке географије, без истицања одлика посебне географске регије. Иако изучавање појединих делова садржаја пружа извесне елементе за реализацију националног, европског и светског, у дидактичко-методичким упутствима ове намере нису јасно исказане.

У методичким упутствима се инсистира на разлици између географије у контексту науке и наставе по обиму, дубини и систему излагања садржаја. Поред тога дају се конкретна упутства за реализацију основних наставних тема: Увод, Васиона и Земља, географска карта и планета Земља, који претежно покривају материјалне и функционалне задатке наставе.

Васпитна усмереност у правцу националних и европских и светских вредности која се у циљевима, задацима и исходима наводе, није експлицитно наведена.

У плану и програму за шести разред налази се идентична формулација сврхе, циљева и задатака програма васпитања и образовања као и у петом разреду (Правилник о наставном програму за шести разред 2008).

Циљеви и задаци наставе српског језика такође су идентично формулисани као и у програму за пети разред. Европски и светски идентитет се експлицитно не помињу, осим поменутих универзалних вредности које важе на нивоу Европе и света.

У оквиру лектире, такође, доминирају дела домаћих књижевника, осим у области допунског избора.

Методичка упутства за тумачење текста у односу на пети разред су краћа, и усмерена су на тумачење условљености догађаја и ситуација, осећања, сукоба, поступака, нарави и карактерних особина ликова у епским и драмским делима.

Васпитна усмереност наставних активности у правцу националних и европских вредности, који су формулисани у циљевима овог наставног предмета, није посебно наглашена.

Циљ и задаци наставе историје за шести разред идентично су формулисани као и у петом разреду, а разлика у оперативним задацима условљена је и другачијом структуром садржаја. За разлику од петог разреда, у овом разреду се у оквиру наставне области *Европа у раном и позном средњем ве-*

ку значајно изучава српска национална историја, закључно са османлијским освајањима (Исто: 155).

У методичким упутствима, значај наставе историје је пре свега препознат у развијању критичког мишљења у поступку разликовања чињеница од претпоставки, података од њихове интерпретације и битног од небитног. Поред тога, указује се на важност усменог излагања које је у функцији развоја говорне културе. Као и у петом разреду инсистира се на корелативном приступу у обради наставних садржаја.

Значај изучавања садржаја историје, за разлику од наведених материјалних и функционалних вредности, није препознат у развијању елемената националног и европског идентитета. Иако садржаји историје у шестом разреду обилују елементима националне историје као дела европских и светских историјских догађаја, писци методичког упутства су вредности изучавања садржаја препознали у реализацији претходно наведених материјалних и функционалних задатака.

Циљ, задаци, као и очекивани исходи наставе географије, идентично су формулисани као и у програму за 5. разред. Разлика постоји у оперативним задацима која је условљена различитим садржајима у односу на пети разред.

У програму географије за овај разред поред осталих, наведени су и следећи садржаји: Регионална географија Европе, а у оквиру тога: Јужна Европа, Државе на Балканском полуострву, Средња Европа, западна Европа, Северна Европа, Источна Европа и државе у оквиру поменутих географских области Европе. За разлику од садржаја за пети разред, садржаји наставе географије у шестом разреду су у складу са постављеним циљем и задацима наставе овог предмета.

Начин остваривања програма географије за овај разред је претежно когнитивно-развојно одређен. Иако се у програму географије за шести разред са највећим бројем часова обрађује *Регионална географије Европе* (Исто: 160). У први план се стављају физичкогеографске одлике и њихов утицај на производњу и размештај становништва. Поред указивања на противуречности, експлицитно је истакнут методички захтев да се у обради садржаја указује на неопходност сарадње и значај интеграцијских процеса у региону, Европи и свету, као и на потребу уважавања различитости и толеранције на свим нивоима.

У оквиру наставног програма за седми разред идентично је формулисана сврха програма као и у претходним разредима. Циљеви и задаци програма образовања се разликују у односу на формулацију у оквиру програма предходних разреда (Правилник о наставном програму за шести разред 2009).

Циљ наставе српског језика за овај разред има исту суштину, с тим што је другачије формулисан. Задаци наставе српског језика су идентично

формулисани као и у програмима предходних разреда. Разлика у оперативним задацима, као и у остала два наставна предмета, условљена је и релативно другачијим садржајима. У оквиру лектире, тј. лирике, епике и драме, доминирају дела домаћих књижевника. За разлику од програма историје и географије, дидактичко-методичка упутства (начин остваривања програма) су конкретнија и разрађенија по наставним областима, али и овде недостају конкретнији захтеви за васпитном усмереношћу у функцији развоја националног и европског идентитета.

Циљеви програма историје за седми разред су претежно материјално и функционално одређени. У оквиру сдржаја изучавају се: Успон и пад Европе (од 15. до 18. века), Српски народ под страном влашћу од 16. до 18 века, доба револуција (Европа 18. и 19. века), Нововековне српске државе Србија и Црна Гора и Српски народ под страном влашћу од краја 18. до осамдесетих година 19. века (Исто: 104).

Може се закључити да програм наставе историје за 7. разред обилује садржајима европске и националне историје који нису адекватно покривени циљем, задацима и оперативним задацима, нарочито у афективном и вредносном делу васпитног процеса.

Методичка упутства за седми разред идентично су формулисана као и у програму за шести разред, без јасне васпитне националне и европске оријентације.

У формулацији циља наставе географије за 7. разред, наглашена је потреба развијања толерантности према различитим народима, њиховим културама и начину живота што је и у складу са садржајима који покривају просторе Африке и Азије. Извесни елементи националног васпитања се могу пронаћи у делу захтева за реализацијом еколошког васпитања где се наглашава потреба одговорног односа према завичају, држави, континенту и свету. Задаци наставе географије за седми разред, за разлику од оперативних задатака, претежно су еколошки вредносно одређени (Исто: 109).

У одељку *Начин реализације програма*, као и у предходном разреду, експлицитно се препознаје и наглашава васпитна вредност изучавања датих садржаја. „Важно је упознати ученике са актуелним интеграцијским процесима у Европи и свету и указати на значај и место наше земље у овој сфери. Наставне садржаје из регионалне географије ваневропских континената треба максимално користити за васпитно деловање на ученике, развијање духа солидарности и толеранције према другим народима у свету и указати на неопходност сарадње земаља у региону, на континенту и на глобалном нивоу“ (Исто: 109).

Кратком анализом кључних елемената програма (циљеви и задаци, садржаји и методичка упутства) наставних предмета српски језик, историја и географија за пети, шести и седми разред, лако се запажа недоследност када се ради о развоју националног и европског идентитета. Основни несклад

је између прокламованих циљева и одабраних садржаја, а нарочито између циљева и садржаја, с једне стране, и методичких упутстава (начин реализације програма) с друге стране. Изузетак представља програм наставе географије за шести и седми разред у коме се, у оквиру методичких упутстава, јасно уочава и подвлачи васпитна вредност изучавања садржаја у духу националних, европских и општецивилизацијских вредности.

Неке могућности увођења васпитања за мир у школе

Како је наставни програм огледало одређеног друштва и земље, у садржајима наставних програма треба водити рачуна о различитим националним културама. Неопходно је у „оквирним“ програмима (основна, заједничка наставна грађа) извршити прилагођавање различитим географским, економским, етничким, културним и националним приликама. Њихова допуна специјалним програмима треба да одражава специфичне прилике и потребе краја, али они не смеју да буду у супротности с оквирним програмом. У односу на ово питање адаптације програма са трендовима мултикултурализма и имплементације нових садржаја у наставне програме, сучељавају се погледи националистички и глобалистички оријентисаних креатора образовне политике.

На тежњу за васпитањем младих за мир може се утицати и променама у сфери постојећих наставних програма појединих наставних предмета и увођењем нових наставних садржаја и наставних предмета. У том погледу избора могућности посредовања садржаја обојених васпитањем за мир лежи један од проблема: треба ли пружити алтернативу уобичајеним предметима у форми изборног предмета или постојеће обавезне и изборне предмете надоградити наглашенијим истицањем етичких начела. У сваком случају, неке могућности које треба узети у обзир су:

• демократско усмерење наставних планова и програма;

• помињани оквирни и еластични програми који омогућују да школа, према сопственим приликама, заједнички костур оквирног програма попуњава „националним месом“;

• одабирање садржаја о људском стваралаштву и садашњости, а не само из прошлости, оне који имају и који ће задржати трајнију вредност, тиме да их ученици доживе као класичну вредност;

• актуелизовање – допуњавање наставних садржаја света око нас, ПД-а, историје, географије, српског и осталих матерњих језика, музичке културе, адекватних изборних предмета (грађанског васпитања и веронауке, народне традиције и др.);

• програми (радионице) за мирно решавање сукоба – васпитних проблема;

• групне дискусије у којима се разматрају представљене конфликтне ситуације (‘’дилеме’’);

• аналитичко разјашњавање ученицима, примереним мерама, импликација, претпоставки и последица моралних одлука, без садржајног утицања на њихове одлуке;

• дидактичко вођење линија наставе на принципима мултикултурализма као „црвене нити“ васпитно-образовног процеса;

• интензивнија примена сарадничких форми рада и учења ученика (Станојевић 2010);

• стварање адекватног социјалног контекста наставниковим алтруистичким односом према „различитостима“, као пожељним моделом социјалног учења.

Како развој мултикултуралног разумевања у великој мери зависи од социјалних контаката и односа деце, на њима ћемо се више задржати. Наиме, ако школа омогући активну позицију „простора за сусретање“ ученика различитих националности, то може значајно да помогне њиховом вредносном формирању с аспекта неговања културе мира. И научни и интуитивни педагошки концепт наставниковог рада логично подразумева неопходност обезбеђивања прилика за међусобно упознавање ученика, привлачење пажње и истицање њихових посебности и вредности, ради стимулације њиховог афективног филтера и остваривања заједништва у одређеном друштвено-културном контексту (Станојевић 2008, 2010). У том смислу, сарадничке форме рада ученика су релативно једноставне организацијске могућности и значајне педагошке претпоставке, као природни радни и животни оквир процеса искуственог интеркултуралног учења. Њима се стимулише комуникација и међусобно приближавање деце различитих националности, вера и култура од најранијих узраста, респектовање културалне својеврсности вршњака, толеранција према различитости. Постоје и истраживачки докази да овакав контекст сарадничке радне околине и међузависности ученика обликује и омогућује услове за прихватање разлика, смањење предрасуда и квалитетнију интеракцију национално хетерогених вршњака (Де Ври и Едвардс, према Крњајић 2002 : 82).

При заједничком раду ученици уче о туђим културама, самеравањем своје са другом културом и сазнају сопствену, стичу способност разумевања другачијих од себе. Ситуације неопходне размене и сарадње смањују комуникационе баријере, а тиме и међусобне проблеме који се могу јавити у свим облицима наставних и ненаставних комуникација у школи, а који иначе могу оставити дуготрајне последице на понашање деце. Оваквим учењем, код њих се развија свест усмерена на прихватање и интегрисање мањинских група и схватање ирационалности „грубе“ доминације већине у разреду и школи и истинска емпатија, узајамно поштовање и солидарност. Зато, такав

контекст поучавања и учења може, сам по себи, бити средиште пожељног развоја ученика у смислу васпитања мирољубивости, чиме они могу са успехом да одговоре основним захтевима живота у модерном грађанском друштву.

Али, ако у школама желимо васпитање за мир, треба тражити од наставничких факултета да формирају такве наставнике (оспособљене за сложене васпитне процесе, уместо досадашњег оспособљавања усмереног на постизање образовних резултата и ефеката, и који могу да своје евентуалне предрасуде замене за, најпрецизније речено, чињенице). У противном, та тежња остаће на списку наших лепих жеља јер на наставницима лежи повећана одговорност за сарадњу ученика. Ово је посебно важно у мултиетничким срединама (а данас је свако друштво вишекултурално) и код обраде осетљивих и контроверзних садржаја, због проблема објективних интерпретација неких наставних садржаја и процењивања неких догађаја и личности. Принцип ситуацијског разумевања и интерпретација појединих школских ситуација, и развијање могућности наставника за ситуацијско разумевање, представља основу за мудре педагошке одлуке у динамичким и непредвидивим наставним (васпитним) околностима.

Уместо закључка

Ова расправа, надамо се, пружиће скроман допринос актуелној реформи наше школе и унутрашњој реформи српског друштва уопште. Приступи новим концептима васпитног процеса (васпитање за мир), који би се организовали на наставничким факултетима, полазни су приступи избора које „демократска“ основна и средња школа треба да прихвати, а он пак води целокупној реформи школског система. На потребу традирања културе мира упућује и формирана Европска школа о миру и концепција њеног рада, представљајући пример за просветну политику Србије, и саме школе у Србији.

Педагошки изазови у подстицању остваривања културе мира полазе од развоја културних компетенција у оквиру образовног система, потом прихватања разноврсних вредносних оријентација у интердисциплинарним курсевима, заступљених у националним стратегијама у образовању, као и тежње да се креирању курикулума приступи и са аспекта уважавања принципа педагогије мира. Млади нараштаји у ранијем добу периода адолесценције формирају сопствене ставове према другим етничким групама, а период након раног детињства погодан је за усвајање етничких стереотипа и предрасуда. Уколико школа не преузме одговорност за развој међусобног разумевања, толеранције и поштовање културних различитости, утолико ће образовање бити све мање продуктивно, а као последицу имаћемо ситуацију

да ће се предности које образовање треба да обезбеди савременом начину живота, претворити у изразите недостатке који воде у конфликте. Насупрот, подизање интеркултуралне васпитно-образовне равни у школама, уверени смо, омогућава неговање мултикултурализма и интензивније постизање друштвене кохерентности. Један од разлога успешности прихватања садржаја, од стране учитеља, за сагледавање света у којем живимо као света у којем изолација више није могућа, је прилагођеност социокултурним датостима у европском контексту, потребама локалне средине, уз уважавање убрзане покретљивости савременог светског становништва и културне повезаности на регионалном нивоу.

Имајући у виду вишедимензионалност културе мира, као „модус вивенди“ на Балкану, и продубљену светску економску кризу, неоспорно је прихваћено, како у политичким тако и у академским круговима, да се јачањем улоге европских интеграција може дуготрајније сузити дејство балканских конфликата у региону и поспешити сарадња.

Култура мира је дефинисана као културни капацитет који представља основу успешних интеграција на Балкану и у европском контексту. Балканска друштва ће имати пацификовану будућност само, уколико, успостављањем потребе за окончањем насиља путем мирних решења, код својих младих нараштаја уграђују и остале напредније димензије културе мира.

Литература

Даниловић 2009: Д. Мирчета, „Васпитно-образовни циљеви Европе као критеријуми за вредновање квалитета образовног процеса за друштво учења и знања“, у: *Образовање и усавршавање наставника – циљеви и задаци васпитно образовног рада*, Ужице: Учитељски факултет.

Гизеке, 1996: H. Giesecke, *Wozu ist die Schule da? Die neue Rolle von Eltern und Lehrern*. Stuttgart: Klett-Cotta.

Гудјонс 1994: H.Gudjons, *Pedagogija: temeljna znanja.* Zagreb: Educa.

Епл 1992: M.W. Apple, *Šola, učitelj i oblast*, Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Европска комисија 2005: Образовање у Европи – различити системи, заједнички циљеви до 2010. године, *Педагогија*, 2, Београд, 2005, 256–271.

Европска димензија у образовању 1997: *Европска димензија у образовању*, Београд: Министарство просвете Републике Србије

Закон о основама система образовања и васпитања 2009: *Закон о основама система образовања и васпитања*, Београд: *Сл. Гласник РС-Просветни гласник* бр. 72/09.

Крнета 2006: Д. Крнета, *Интерактивно учење и настава,* Бања Лука: Факултет за политичке и друштвене науке.

Крњајић 2002: С. Крњајић, *Социјални односи и образовање*. Београд: ИПИ и Виша школа за образовање васпитача.

Крофлич 2001: R. Kroflič, *Med poslušnostjo in odgovornostjo*. Ljubljana: Vija.

Марковић 1999: Ж. Д. Марковић, *Глобализација и образовање*. Бања Лука: Републички педагошки завод.

Мајер 1997: H. Meyer, *Schulpädagogik*, 2 Bde. Berlin: Cornelsen Scriptor.

Медвеш 2007: Z. Medveš, Vzgojni koncept na razpotjih sodobnosti, ugotovitve in predlogi mednarodne znanstvene konference. *Sodobna pedagogika*, 58/2, 227–232.

Милтојевић 2006: V. Miltojević, Različita određenja kulture mira. U: *Kultura mira – pojam i funkcije* Mitrović, Lj., Miltojević, V., Stevanović, B. (prir.). Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. (31–42).

Станојевић 2008: Д. Станојевић, Дизајнирање кооперативног рада ученика у настави. Београд: *Образовна технологија*, (3-4), 23-40.

Хентиг 1991: H. Hentig, Die Schule neu denken. In: *Neue Sammlung,* H3, S. 436–448.

Терат 2001: E.Terhart, *Metode poučavanja i učenja*. Zagreb: Educa.

Правилник о наставном програму за пети разред 2010: *Правилник о наставном програму за пети разред*, Београд :Службени гласник РС-Просветни гласник, 6/2007, 2/2010.

Правилник о наставном програму за шести разред 2014: *Правилник о наставном програму за шести разред*, Београд: Службени гласник РС-Просветни гласник, 5/2008, 3/2011 – др – правилник, 1/2013 і 5/2014).

Правилник о наставном програму за седми разред 2009: *Правилник о наставном програму за седми разред*, Београд: Службени гласник РС-Просветни гласник, 6/2009.

Станоојевић 2008: Д. Станојевић, Дизајнирање кооперативног рада ученика у настави. Београд: *Образовна технологија*, (3–4), 23–40.

Станојевић 2010: Д. Станојевић, Социјална самоевалуација ученика у светлу наставних ситуација сарадничког учења. Годишњак Учитељског факултета у Врању, (1), 111–131.

Сузић 2001: Н. Сузић, *Глобализација и српски национални интереси*, Бања Лука: ТТ-Центар.

Сандра Д. Стефановић*
Факултет инжењерских наука
Универзитет у Крагујевцу

DOI 10.7251/ZRNETOM11510529S

Оригинални научни рад

РАЗВОЈ МУЛТИМОДАЛНОГ МЕДИЈСКОГ ДИСКУРСА У ПРОЦЕСУ ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА

Увод

Медији представљају нераскидив део свакодневног живота савременог човека. Они редовно обавештавају аудиторијум о најактуелнијим дешавањима у земљи и свету. Једно од таквих дешавања је, већ дуже време, интеграција Србије у Европску унију. Информације везане за ову тему, а пренете путем средстава јавног информисања, саопштене су у различитим формама, говорним и писаним, а све чешће мултимодалним. Циљ оваквог извештавања јесте да се информације учине доступним, пријемчивим и прилагођеним широком аудиторијуму. Таква извештавања, на својеврстан начин, представљају одраз и самих друштвених дешавања унутар једне заједнице, у конкретном случају Србије. Отуда следи и основно полазиште у раду да друштвено-политичка дешавања утичу на обликовање дискурса (Ферклаф 1995, Ферклаф и Водак 1997), а промене у медијском дискурсу само су резултат општих промена у друштву (Гиденс 1991, Федерстон 1991).

Мултимодални дискурс који је у овом раду анализиран применом критичке анализе дискурса (КАД) чине писани и говорни текстови из домаћих и страних медија који се посматрају као скуп знакова или симбола лингвистичког и нелингвистичког облика комуникације. Критичком анализом мултимодалног медијског дискурса закључено је да се структура дискурса везаног за Европску унију и евроинтеграције значајно мењала током година, а као резултат промена могу се препознати три развојне фазе које се подударају са друштвено-политичким догађајима у Србији. Анализа мултимодалног дискурса праћена је статистичком обрадом података и утврђивањем корелација у домаћим и страним дискурсима.

1. КАД: теоријски и методолошки оквир анализе

За истраживање развоја мултимодалног медијског дискурса у процесу евроинтеграција, критичка анализа дискурса (КАД) се показала као најадекветнији теоријски и методолошки оквир анализе, јер се она истовремено бави и језиком и друштвом, тј. променама у језику које су настале

* sandra_stef@yahoo.com

као пратећи резултат промена у друштву. Као што и сам назив сугерише, све промене у језику се критички анализирају у контексту друштвених промена. КАД се бави језиком као друштвеном активношћу и/или праксом (Ферклаф и Водак 1997), што би значило да

◦ разматра контекст језичке употребе, а не само језик као изоловану јединицу (Водак и Мејер 2001, Томпсон 1990),

◦ фокусира се на друштвене проблеме и посебно на улогу дискурса у продукцији и репродукцији злоупотребе моћи или доминације (Ван Дајк 1995)

◦ заузима дистанцирану позицију према свим подацима, заузима експлицитно политички став, демистификује дискурс декодирањем идеологија (Водак и Ван Дајк 2000).

Полазиште у анализи која је урађена за потребе овог рада је да се КАД тумачи и као теорија и као метод који на најбољи начин тумачи језик и семиотику („визуелни језик", „говор тела" итд.) у контексту друштвених процеса (Водак и Мејер 2001). Наиме, у овом раду је КАД коришћена као теоријски ослонац у смислу самог предмета којим се бави, а то је језик у специфичним друштвеним околностима. Она је, такође послужила и као методолошки апарат, јер је херменеутичка процедура[1] која се користи при критичкој анализи дискурса била управо право оруђе којим је корпус истраживања у овом раду обрађен. Генерално, *критички* у синтагми *критичка анализа дискурса* требало би схватити као заузимање једне дистанциране позиције према свим подацима, уграђивање података у друштвени контекст, заузимање експлицитно политичког става, као и фокус на само-рефлексији у односу на истраживање (Водак и Ван Дајк 2000).

Задатак КАД-а је да проучава текстове у којима се води борба за моћ и доминацију. Оваквом анализом откривају се језичка средства којим се моћ неприметно „уграђује" у дискурс, а њих има у великом броју почев од граматичких и лексичких форми, семантике, итд. Све ове промене су резултат друштвених превирања, и политичких тенденција. Моћ у дискурсу се реализује и контролом аутора над текстом у смислу избора жанра, обликовања текста, итд. Контролу над текстом аутор постиже и самом идејом да су наука (у најопштијем смислу) и друштво у нераскидивој вези и да се једино тако сви друштвени аспекти, укључујући и језик, морају научно објаснити (Шифрин *et al.* 2003). И наука и дискурс су друштвено структуирани и производ су друштвене интеракције. Теорија, описи и објашњења у дискурсној анализи су друштвено-политички обликовани и позиционирани, а то је чињеница које су сви њени аналитичари свесни. Најфреквентнији изрази у КАД терминологији су: *моћ, доминација, хегемонија, критика, идеологија, класа, друштвени*

[1] Херменеутика се може схватити као метод којим се долази до значења и тумачи право значење, као и значењски односи. Херменеутички круг подразумева да се део може разумети само у контексту целине.

поредак, друштвене структуре и посебно истицана *друштвена когниција.* Према Феркалафу, КАД открива везе између језика, моћи и идеологије које су често скривене од људи, а које моћне елите или групације намећу путем судова, закона, медија и тако имплицитни идеолошки и политички мотиви постају експлицитни. Критичка анализа дискурса разоткрива прикривене и суптилне методе конструисања текстова и дискурс аналитички рашчлањује на: текст (производ), интеракцију (процесе стварања и интерпретације текста) и контекст (актуелне друштвене услове стварања и интерпретације текста) (Ферклаф 1989), што је од значаја за овај рад, јер ће се он бавити текстовима, њиховом интеракцијом и то у специфичном контексту.

2. Мултимодални медијски дискурс

У фокусу критичке анализе дискурса, када је у питању тема овога рада, јесте медијски дискурс и то посебно мултимодални медијски дискурс. Медијски дискурс је, генерално посматрано, најзаступљенији и најутицајнији тип дискурса дањашњице, јер је његов аудиторијум најбројнији. То значи да такав дискурс има и највише утицаја на свој аудиторијум. Оно што карактерише медијски дискурс, поред његове заступљености, јесте да својим несумњивим утицајем на друштвени живот, усмерава и коначно формира друштвене и културне стереотипе, посредујући између јавног и приватног живота појединца (Гарет и Бел 1998*)*.

У новије време, медијски дискурс све више истиче још једну својеврсну карактеристику, а то је мултимодалност. Крес (Крес и ван Лиувен 2006, Крес 2009) ову карактеристику медијског дискурса дефинише као способност дискурса да помоћу више различитих модалитета (визуелних, говорних, гестовних, писаних, итд.) обликује своје коначно значење у различитим контекстима. Сви семиотички извори заступљени у датом дискурсу су друштвено обликовани, односно, производ су друштвених актуелних потреба и намера (Крес 2009, Џувит 2009).

Мултимодални медијски дискурс своју конкретну реализацију налази у мултимодалном тексту који садржи више семиотичких извора комуникација поруке, и у ком писана, тј. говорна реч није једино средство. Сва средства унутар мултимодалног текста (говорна, писана, сликовна, гестовна, звуковна, музичка и друга, представљају мултимодалну метафору и тексту у коначној интерпретацији, доносе посебно значење (Форсвил *et al.* 2009).

Међутим, коначна интерпретација оваквог мултимодалног медијског дискурса није комплетна уколико се помоћу критичке анализе дискурса не истраже и друштвени аспекти који су били актуелни у време када се такав дискурс формирао. Критичка анализа дискурса ће омогућити и правилније

тумачење свих мултимодалних метафора узевши у обзир и временску окосницу у којој су оне настале и разлоге њиховог настанка.

3. Друштвено-политички контекст и евроинтеграције

Као што је закључено, да би се добила коначна и целовита интерпретација дискурса, потребно је у анализу уврстити шири друштвени контекст.

Корпус у овом раду чине текстови у периоду од 2004. године до 2014. године, јер је тај период значајан за Србију у друштвено-политичком смислу. Значајне историјске, друштвене, политичке и економске промене у Србији имале су одјека и у страним медијима. Оне су утицале на промену става и политике Србије према Западу и Европској унији што се одразило и на мултимодални медијски дискурс. У наредним редовима биће направљен краћи преглед друштвено-политичких дешавања у Србији, као и преглед кључних момената за Србију по питању њене интеграције у Европску унију.

Иако су се иницијална размишљања на тему Европске уније и отварања Србије према Западу јавила 2000. године, након петооктобарске револуције, прва конкретна и контроверзна изјашњавања чула су се 2004. године (ова година узима као почетак активнијег медијског коментарисања на тему Европске уније). Народна скупштина Републике Србије донела је 1. маја 2004. године Резолуцију о Европској будућности Србије према којој се, између осталог, изражава уверење да пријем Србије и Црне Горе у пуноправно чланство Савета Европе представља још један корак ка интеграцији наше земље у европске структуре (Европски форум, мај 2004. год, стр. 2).

Наредне године, 12. априла 2005., усвојена је студија изводљивости за Споразум о стабилизацији и придруживању (ССП) да би 10. октобра 2005. године били отворени преговори за ССП.

Тадашњи председник Владе, Војислав Коштуница, 2006. године представио је у Бриселу министарској групи ЕУ акциони план за окончање сарадње са Хашким трибуналом. Неколико дана касније, 20. јула, Влада Србије усвојила је „основне елементе“ плана који остаје државна тајна, а који би требало да резултира хапшењем и слањем у Хаг Ратка Младића, чиме би се деблокирали преговори о ССП са ЕУ.

Наредна година, 2007, углавном је испуњена низом преговора и новим условима ЕУ према Србији, од којих је осамостаљивање Косова најзначајнији. У дискурсима о ЕУ, преовладавају коментари званичника, како страних тако и домаћих, о Косову и ставу Србије да чланство у Унији није вредно предаје Косова.

Веома значајна година за Србију јесте 2008. година. На јануарским и фебруарским председничким изборима 2008. год. победио је Борис Тадић

(страни медији су називали Бориса Тадића прозападним лидером). Дискурс о ЕУ скоро искључиво прати слика Бориса Тадића. Између Бориса Тадића и председника Владе, Војислава Коштунице, започиње „рат“ због великих притисака које САД и ЕУ врше на Србију да потпише политички споразум о доласку мисије ЕУ на Косово што Тадић прихвата, а Коштуница одбија рекавши: „… да одлука ЕУ да преваром пошаље мисију ЕУ на Косово и Метохију како би се спровео одбачени Ахтисаријев план о независном Косову представља најаву да ће албански сепаратисти прогласити једнострану независност Косова“ (Политика, 28. јануар 2008. године, стр. 4), а 29. априла потписан је ССП.

Наредна година, 2009, донела је једнострану примену ССП од стране Србије. Од децембра исте године, Србији су чланице ЕУ укинуле визу што је у домаћој и страној јавности прихваћено као *“a great step towards European family”* (велики корак ка европској породици). Исте године Србија је предала кандидатуру за чланство у ЕУ, а у медијским текстовима говорило се о добродошлици, светлу на крају тунела и слично, док је Борис Тадић приказиван насмејан и окружен осталим званичницима ЕУ.

Првобитни ентузијазам и еуфорија (*EU*форија, израз који се често користио у српским медијима у том периоду) и даље су постојали током 2011. године што је показало и истраживање агенције „Фактор плус”: на узорку од 1500 грађана, више од половине испитаника је сматрало да ће Србија у 2011. години добити статус кандидата у ЕУ, а 37 процената испитаника је очекивало да ће исте године бити ухапшен Ратко Младић који је оптужен у Хагу и од чијег изручења је зависио даљи пут Србије у ЕУ. Од ове године**,** ентузијазам полако опада посебно након доласка Ангеле Меркел у Београд.

Следеће године, 2012, одржани су Парламентарни избори на свим нивоима, а победу је однела друга политичка опција, СНС.

Бриселски споразум је потписан наредне године, 19.4.2013, од стране председника Владе Србије, Дачића, и председника Владе самопроглашене републике Косово, Тачија. Немачка је поставила 11 посебних услова.

Ванредни парламентарни избори одржани су 2014. године. Наведене године нису донеле помак по питању чланства Србије у ЕУ.

Друштвено-политичке промене су се одразиле на дискурс везан за Србију и Европску унију и јасно се уочавају три фазе кроз које се одвијао дискурс као и од њега неодвојиви мултимодални елементи. Фазе су приказане у оквиру спроведеног истраживања и анализе корпуса који чине мултимодални медијски дискурси.

4. Дефинисање корпуса и његове карактеристике у развојним фазама

Корпус нашег истраживања чине 512 текстова, а статистички обрађени корпус садржи 246 текстова (по 123 на српском и енглеском језику). Текстови су преузети из водећих домаћих и страних медија као што су Политика, Блиц, Европски форум, BBC, CNN, The Daily Telegraph, итд. и покривају временски период од 2004. године до 2014. године. Корпус припада политичком дискурсу и укључује и примарни (говор самих политичара – саопштења за јавност), као и секундарни дискурс (политички аналитичари и новинари) (Силашки *et al.* 2009). Фазе које се уочавају у развоју и промени мултимодалног медијског дискурса у вези са Србијом у евроинтеграцијама су следеће:

- од раних наговештаја о интегрисању Србије у ЕУ, до предаје формалног захтева за улазак у ЕУ, 22. децембра 2009. године,
- од предаје формалног захтева за улазак у ЕУ (2009), до посете Ангеле Меркел Србији , 23. августа 2011. године и
- од поменутог датума до 2014. године.

Свака фаза носи своје карактеристике које представљају резултат друштвених промена и њиховог утицаја на дискурс, како домаћих, тако и страних медија.

Пре него што се изврши анализа дискурса по фазама, потребно је утврдити у којој мери се мултимодални елементи користе у домаћим и страним текстовима и да ли, у том смислу, постоји подударност између њих.

4.1. Мултимодалност у медијском дискурсу о ЕУ – домаћи и страни медији

Пре него што је мултимодални медијски дискурс анализиран по развојним фазама, требало је утврдити да ли постоји подударност између домаћих и страних медија по питању фреквентности употребе мултимодалних елемената. На слици 1 је графички приказана корелација по овом питању.

Слика 1. Број текстова са мултимодалним елементима у оба узорка (Степен корелације 1)

Оно што се намеће као први закључак (слика 1) јесте да је корелација између укупног броја текстова и броја текстова који имају мултимодалне елементе и на енглеском и на српском језику равна 1, тј., да је у случају страних извора од 123 анализирана текста, 102 имало мултимодалне елементе, а да је на страни домаћих извора од 123 анализирана текста, 106 имало мултимодалне елементе. Ово нам показује да су аутори на обе стране у готово подједнаком, и то високом (око 83%) проценту прибегавали употреби мултимодалних елемената у циљу подршке изнетим ставовима у текстовима.

Занимало нас је, такође, какав је став према интеграцији Србије у ЕУ преовладавао у домаћим и страним медијима, јер правац развоја дискурса о овој теми у значајној мери зависи и од те чињенице.

Слика 2. Број текстова према ставу у оба узорка (Степен корелације -0,99812)

На основу анализе (слика 2) може се закључити да у текстовима на енглеском језику доминантан неутралан став који ЕУ изражава кроз дискурс и мултимодалне елементе, према интеграцији Србије у ЕУ (8 афирмативних, 81 неутралних и 13 негативних). У текстовима на српском језику тај став је другачији (41 афирмативно, 32 неутрално и 41 негативно) и тако се гради скоро савршена негативна корелација[2] (-0,99812), која указује да у једном случају велике вредности одговарају малим вредностима у другом случају. Јасно је да је у случају Србије која исказује веће емоције око придруживања ЕУ, оваква дистрибуција очекивана. Важно је, такође, поменути да је став текстова и медија директно повезан са догађајима који утичу на позитиван или негативан став јавног мњења у Србији (Хаг, Косово, одлагање статуса кандидата).

4.2. Мултимодални медијски дискурс о ЕУ – страни медији

У првој фази, до 2010. године преовладавају метафоре везане за пут Србије *(bumpy, long, demanding)***.** Уочљива карактеристика дискурса у овој фази јесте да се наводе услови које Србија мора да испуни пре него што се њен захтев узме у разматрање. На почетку сваког текста наводи се краћи

[2] Позитивна корелација између две променљиве указује да, уколико једна вредност расте и друга вредност ће, такође расти. Негативна корелација подразумева да, уколико једна вредност расте, друга вредност ће опадати. Одсуство корелације (коефицијент око 0) указује да су променљиве међусобно независне.

резиме прошлих друштвено-политичких догађаја као што су Милошевићева власт и смена, економске кризе и политичка изолација Србије. У раним годима ове фазе (2004, 2005, 2006. год.) овај дискурс прате слике Балкана (најчешће у виду географске мапе), Београда и Милошевића, док каснијих година ове фазе (2007, 2008, 2009. год.), на сликама преовладава Тадић.

У другој фази (од предаје формалног захтева за приступ ЕУ, децембра 2009. године) до посете Ангеле Меркел (август 2011. године) дискурс се мења, а једна од промена је што се уводе нови услови за пријем у Европску унију (хапшење Ратка Младића, проблем односа са Косовом и Метохијом). Пут Србије ка ЕУ и даље је метафорично приказан као дуг и захтеван *(long u demanding),* посебно у погледу Хага као услова за скидање вета на ратификацију Уговора о стабилизацији и придруживању. Текстови се често наслављавају са *EU offers something*, ЕУ нешто нуди Србији, а Србија треба то да прихвати уколико жели да се њена „прича" око интеграције у Унију настави. Најфреквентније слике представљају наше и стране политичаре заједно, а на неким сликама је приказан Ратко Младић. Све чешће се кроз карикатуре приказују и неафирмативни или чак оштри и негативни ставови према политици коју води Унија у односу на нове потенцијалне земље-чланице.

У трећој фази (од посете Ангеле Меркел и изручења Ратка Младића до 2014.године) дискурс се поново мења, као и слике које га прате. У изјавама председника Србије, Бориса Тадића, веома често се чују скоро убеђивачке фразе да је Србији „место у Европи", да је она „у Европи географски и по свим осталим критеријумима". Скоро сензационалистички говори се о хапшењу Ратка Младића и најављују бољи услови Србије за приступ у Унију. У раним текстовима из ове фазе, неретко се наводе нови услови и отварају нова питања као што је однос Србије према Косову. Појављује се нова метафора *шина,* тј., колосек (енг. *track*) која често замењује већ устаљене метафоре пута.

Може се закључити да се мултимодални медијски дискурс током времена мења и да се уочава тенденција опадања почетног „умереног" ентузијазма (дискурс из страних медија никада није био крајње афирмативан, већ више резервисан, за разлику од српског који је у појединим изворима био препун славословља и обећања), осећа се несигурност и недоумице, а на сликама Тадић веома често није више насмејан, већ замишљен, као и да поприма тон скептицизма и неверице.

4.3. Мултимодални медијски дискурс о ЕУ – домаћи медији

У првој фази, до 2010. године преовладавају метафоре пута, породице, кретања, али и метафоре тунела, воза, незавршене грађевине, станице на којој се дуго чека, брода који тоне, штапа и канапа. ЕУ се у појединим часописима представља као обећана земља из снова. Такви текстови су препуни усхићења и обећања, а слике које их прате су најчешће симболи ЕУ, плаво небо, звездано небо, насмејани људи и деца, и слично.

У наредној фази (од предаје формалног захтева за приступ ЕУ, децембра 2009. године) до посете Ангеле Меркел (август 2011. године) заступљено је све више слика које прате писани дискурс. Посебно се издваја употреба карикатура на којима су најчешће Тадић са домаћим и страним политичарима. У односу на дискурс страних медија, у домаћим медијима је више пажње посвећено доласку Меркелове у Београд. ЕУ све чешће представља повод конфронтације представника различитих политичких партија. Веома је интересантно запазити како се дискурс о ЕУ унутар једне политичке парије мењао током година, посебно уочи изборних кампања. Тако имамо пример да је „Косово или Европа“ прерасло у „Косово и Европа“ или „Србија у Европу не без Косова“, итд.

У трећој фази (од августа 2011. године до 2014. године) уочава се уздржаност у дискурсу и све више карикатура које тексту дају подсмешљив призвук. У овој фази, поред метафоре пута, једна од најфреквентнијих метафора је отварање новог поглавља.

О домаћем мултимодалном медијском дискурсу на тему ЕУ можемо закључити да је разноликији и креативнији у погледу метафора, као и да постоји изражена тенденција опадања ентузијазма. Карикатуре су заступљеније у српским текстовима него у енглеским, а карактеристично и за узорак на српском и енглеском језику јесте да негативан став према интеграцији Србије у ЕУ прате карикатуре које су често стрипови или приче саме за себе. Посебан закључак се односи на чињеницу да на учесталост карикатура утичу друштвено-политичка дешавања, тј. промене праваца и фокуса у преговорима у погледу интеграције Србије у ЕУ (Стефановић 2014). Као илустрација може послужити следећа карикатура:

Слика 3. Пример карикатуре на тему Србије у евроинтеграцијама

Карикатуру прати следећи текст:

„На састанку, на којем ће, према нашим сазнањима, први говорити грчки министар, затим српски премијер и на крају европски комесар за проширење, биће представљени општи ставови и неће се улазити у садржај преговора о појединим поглављима. Још раније је било речено да ће преговарачки оквир ЕУ бити објављен на сајту Канцеларије за европске интеграције, али то се није догодило, тако да се очекује да се то уради након овог састанка. Према уверењу нашег другог извора блиског европским круговима, отварање првих поглавља не би требало очекивати пре краја ове године.“ (Политика, 20.01.2014. год.)

Може се уочити да се у трећој фази развоја дискурса уводи нова метафора поглавља, која се односи на предстојеће преговоре и очекивања у вези са интеграцијом у ЕУ. На карикатури су представљене чувене ветрењаче на које се Дон Кихот у својој жељи за пустоловинама намерио, а које и данас служе као симбол за непотребан и сувишан подухват, чији је виновник жртва претеране ревности и недостатка осећаја за реалност.

5. Закључак

Критичком анализом мултимодалног медијског дискурса закључено је да се структура дискурса везаног за Европску унију и евроинтеграције значајно мењала током десетогодишњег периода који је анализиран у

овом раду. Као резултат промена могу се препознати три развојне фазе мултимодалног медијског дискурса које се, својим променама, подударају са друштвено-политичким догађајима у Србији у овом периоду који је обележен великим превирањима и коначним променама. Овим је потврђена наша полазна претпоставка са почетка рада да друштвено-политичка дешавања утичу на обликовање дискурса (Ферклаф 1995, Ферклаф и Водак 1997), а промене у медијском дискурсу само су резултат општих промена у друштву (Гиденс 1991, Федерстон 1991). Посебна промена је уочена у дискурсу из домаћих медија, где се примећује тенденција опадања почетног ентузијазма и усхићења, који постепено прелази у резервисан и веома често негативан став према инеграцији Србије у Европску унију.

Може се, такође, закључити да су карикатуре заступљеније у српским текстовима него у енглеским, а да се предмет карикатура подудара са друштвено-политичким промена. Карикатуре су често дате у форми стрипа или приче за себе, независно од пратећег писаног текста.

Закључак од великог значаја за овај рад јесте и чињеница, статистички поткрепљена, да аутори на обе стране у готово подједнаком, и то високом проценту прибегавају употреби мултимодалних елемената у циљу подршке изнетим ставовима у текстовима. Ово нам говори да се мултимодалност све више користи као начин комуникације и интерпретације коначне поруке коју аутор жели да пренесе свом аудиторијуму, те стога, модерне студије медијског дикурса треба да укључе и истраживања мултимодалних елемената у комбинацији са писаним и говорним дикурсом.

Извори

Вечерње новости, дневне новине, Београд

Политика, дневне новине, Београд

Курир, дневне новине, Београд

Блиц, дневне новине, Београд

НИН, недељне информативне новине, Београд

Evropski forum, mesečnik za evropske integracije

The Daily Telegraph, http://www.telegraph.co.uk/

The Times, http://www.thetimes.co.uk/

CNN, http://edition.cnn.com/

Литература

Ван Дајк 1995: T. A. van Dijk, Discourse semantics and ideology. *Discourse and Society.* 6(2), 243–289.

Водак, Ван Дајк 2000: R., Wodak, T. van Dijk, *Racism at the Top*. Klagenfurt: Drava.

Водак, Мејер 2001: R.Wodak, M. Meyer, *Methods of Critical Discourse Analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Гарет, Бел 1998: P. Garrett, A. Bell, A. ,Media discourse: A critical overview. In A. Bell & P. Garrett (Eds.), *Approaches to media discourse* (1–21). Oxford, UK: Blackwell.

Гиденс 1991: A. Giddens, *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Stanford: Stanford University Press

Крес 2009: G. Kress, Assessment in the perspective of a social semiotic theory of multimodal teaching and learning. In Wyatt. Smith, C.M. and Cummings, J.J. (Eds.) *Educational Assessment in the 21st Century*. Springer.

Крес, Ван лиувен 2006: G., Kress, T. van Leeuwen, *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London: Routledge.

Силашки *et al*. 2009: Н. Силашки *et al*. *Јавни дискурс Србије: когнитивистичко-критичка студија,* Београд: ЦИД Економског факултета у Београду

Стефановић 2014: С.Стефановић, Карикатура као мултимодално средство у служби значења, Зборник радова са међународне конференција *Језик, књижевност, значење* (ур. Биљана Мишић Илић, Весна Лопичић), Ниш: Филозофски факултет (у штампи)

Томпсон 1990: J. B. Thompson, *Ideology and modern culture.* Cambridge: Polity Press.

Ферклаф 1989: N. Fairclough, *Language and Power*, London: Longman.

Ферклаф 1995: N. Fairclough, *Media Discourse,* London: Hodder Arnold.

Ферклаф, Водак 1997: N. Fairclough, R. Wodak, Critical Discourse Analysis. In van Dijk, (Ed.). *Introduction to discourse studies.* Thousand Oaks an New Delhi: Sage

Федерстон *et al*. 1991: M.Featherstone, *et al*., *The body: Social process and cultural theory*. London: SAGE Publications Ltd..

Форсвил *et al*. 2009: J. C. Forceville, *Multimodal Metaphor,* Berlin: Mouton de Gruyter

Џувит 2009: C. Jewitt, *The Routledge handbook of multimodal analysis*. London: Routledge.

Шифрин. *et al*. 2003: D. Schiffrin. *et al*. *The Handbook of Discourse Analysis.* Hoboken, New Jersey: Blackwell Publishing.

Божидар С. Филиповић*
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за Социологију

DOI 10.7251/ZRNETOM11510543F

Прегледни рад

ЕВРОПА И ДРЖАВЕ БЛАГОСТАЊА – ТЕОРИЈА ГОСТЕ ЕСПИНГ-АНДЕРСЕНА

Годишњица објављивања једног дела је згодна прилика да се (ре) проблематизује њен садржај, као и да се истовремено сагледа шири опус аутора са временском дистанцом која – ако можемо веровати историчарима – обезбеђује сазнајно привилеговани положај. Наиме, 1990. године Госта Еспинг-Андерсен (Gøsta Esping-Andersen) је објавио дело *Три света социјалног капитализма* (*The Three Worlds of Welfare Capitalism*), а у част ове књиге је фебруара 2015. године уредништво часописа *Journal of European Social Policy* цео број посветио наведеној студији[1]. О њеном значају не сведочи само поменуто издање часописа већ и утицај који је извршила на читаво подручје истраживања. Чак и једноставним претраживањем електронских цитатних база[2] можемо утврдити да је његов утицај и даље присутан и веома значајан.

Нажалост у Србији је име Госте Еспинг-Андерсена недовољно познато чак и у стручној и академској јавности. На такав закључак нас упућује и чињеница да ниједно од његових најзначајнијих књига или чланака објављених у научним часописима до сада није преведено. Но, без обзира на такав статус сматрамо да је утицај који је Еспинг-Андерсен извршио неупитан, те стога представља довољан разлог за анализу његовог дела. Имајући у виду ограничене могућности које се јављају унутар задатих оквира овог рада, на самом почетку морамо истаћи да наш приказ и анализу морамо ограничити само на одређене елементе Еспинг-Андерсоновог дела.

Без претеривања можемо тврдити да је целокупна академска каријера Госте Еспинг-Андерсена (Gøsta Esping-Andersen) везана за појам државе благостања. Чак и када су у питању дела која се на први поглед баве (и) другим темама – друштвена стратификација и класна мобилност (Esping-Andersen 1993) или дерегулација тржишта рада (Esping-Andersen & Regni 2000) – држава благостања заузима централно место. Управо стога је занимљиво да Еспинг-Андерсен у својим најзначајнијим делима не нуди експлицитно одређење државе благостања. Као и код већине других појмова

* filipovic.bozidar1@gmail.com

[1] Наглашавамо, поменуто издање часописа је посвећено само једној књизи, а не читавом опусу аутора.

[2] Попут *Web of Science*.

у социологији (и друштвеним наукама) и овде се сусрећемо са различитим одређењима (Gidens 2007: 337, Welfare State 2003, Welfare State 2006, Lund 2002: 1). Ипак, Еспинг-Андерсен истиче социјална права као најважнију карактеристику државе благостања. Под социјалним правима, у овом случају, подразумева декомодификацију, односно релативну независност животног стандарда грађана у односу на тржишна кретања (Esping-Andersen 1990: 3). Декомодификација није било који облик редистрибуције средстава од државе ка грађанима којима је помоћ потребна, јер „само присуство социјалне помоћи или осигурања неће нужно допринети значајној де-комодификацији уколико значајније не ослободи индивидуе тржишне зависности" (Esping-Andersen 1990: 22). Држава благостања се, према овом схватању, не јавља чак ни са значајним увећањем издвајања државе за потребе егзистенцијално угрожених грађана. Она настаје у историјском моменту мењања њене основне концепције, то јест, у моменту преоријентације ка потребама домаћинства и њених чланова, а не превасходно деловањем у оквирима који су јој одувек били намењени – закона и јавног поретка, одбране, државне управе, итд. (Esping-Andersen 1990: 20). Оваквим нормативним одређењем, овај облик државе се историјски лоцира у другу половину XX века (Esping-Andersen 2003: 4).

Основни циљ, по многима његове најзначајније студије *Три света социјалног капитализма*, није посвећен искључиво откривању друштвено-историјских узрока настанка државе благостања. Пажња аутора је превасходно усмерена на разлике које се јављају у структури и особинама државе благостања на Западу. Но, пре него што је понудио логику груписања држава (у три основна кластера), аутор је приказао интерпретације различитих теорија о настанку државе благостања[3].

Један од најзначајнијих историјских процеса дугог трајања је индустријализација. Овај процес није донео само револуцију у техничком напретку материјалне репродукције једног друштва, већ и радикалне промене друштвене структуре. Са једне стране, индустријализација је главни узрок нестајања или промене улоге институција на којима је почивао феудални поредак – породице, цркве, гилди итд. Са друге стране, индустријализација доноси читав низ друштвених промена и процеса (масовна производња која захтева упошљавање бројне радне снаге, развој тржишта, ширење вредности индивидуализма итд.) који не доприносе условима за стварање нових институција, које би обављале функције старих. Држава благостања се стога јавља као последица „празнине" коју је индустријализација оставила иза себе. У случају болести, спречености за рад, васпитања и неговања деце, појединци више не могу да се ослањају на институције и друштвене групе у нестајању (или у процесу радикалне трансформације) које су у таквим ситуацијама, пре појаве индустријализације, имале веома значајно место.

[3] Занимљиво, али ово је тема којој се у каснијим радовима није враћао.

Мада се аутор слаже са заступницима ове теорије у погледу промена које је индустријализација донела, он ипак указује на проблем истицања ове појаве као узрока настанка државе благостања. Овај облик државе се јавља тек након педесет, а негде и сто година након што су наведене институције сасвим ишчезле или доживеле темељну трансформацију позиције и улоге које су некада имале (Esping-Andersen 1990: 13).

Друга теорија, односно скуп различитих аутора и теорија се фокусирају на институционалне оквире политичког система, како би објаснили узроке настанка. Ове теорије истичу процес демократизације (ширења права гласа) као одлучујући импулс за њену појаву. Наиме, уколико право гласа није више ограничено имовинским цензусима, у институционалну политичку арену улазе и слојеви који захтевају државу која неће више бити само „ноћни чувар". Нижи или сиромашнији слојеви ће захтевати већу редистрибутивну улогу државе како би им помогла да боље и лакше реше своје егзистенцијалне проблеме. Међутим, као и у случају теорије која је истицала индустријализацију као узрок, и овде се јављају проблеми на емпиријској равни. Држава благостања се у неким случајевима јавила пре процеса демократизације, управо као средство да се тај процес спречи, тј. да се нижи слојеви – који су исказивали претензије за учешћем у легалним институцијама политичког система – „умире" (на пример, Француска за време владавине Наполеона III (Louis-Napoléon Bonaparte), Немачка за време Бизмарка (Otto von Bismarck) или Аустрија за време фон Тафеа (Heinrich Graf von Taaffe)). Такође, у неким државама демократизација (ширење права гласа) није допринела убрзаном развоју државе благостања (САД, Швајцарска и Аустралија) (Esping-Andersen 1990: 15). Еспинг-Андерсен се на крају низа понуђених аутора и теорија које нуде могућа објашњења настанка државе благостања, задржава на теорији класне мобилизације. У Европи друге половине XIX и прве половине XX века, партије левице задобијају све већу политичку снагу. Према теорији класне мобилизације, ове партије своју базу, наизглед сасвим разумљиво, проналазе у радничкој класи која је највише заинтересована за њено стварање и развијање[4]. Ова теорија државу благостања приказује као исход победе једне класе која је захваљујући својој политичкој мобилизацији, кроз институцију парламента, успела да оствари свој циљ. Држава благостања је била важна за партије левице јер је истовремено представљала достигнуће које је само по себи вредно и значајно, али и средство које има потенцијал да уједини (мобилише) радничку класу, чије припаднике тржиште непрекидно атомизује кроз основни принцип конкуренције (Esping-Andersen 1990: 109). Очигледно

[4] Овде се нећемо бавити критикама концепта државе благостања од стране марксистички оријентисаних мислилаца који у њој виде средство за очување капиталистичке друштвено-економске формације, јер „тупи" оштрицу класне борбе и сукоба, а тиме и њен револуционарни потенцијал.

је да се ова теорија надовезује на увиде две претходно поменуте. Да бисмо то лакше уочили, ову теорију можемо описати у поједностављеном облику: индустријализација ствара бројну радничку класу, са добијањем права гласа ова класа задобија своје представнике у парламенту, који напослетку кроз ову институцију стварају државу благостања. Ипак, Еспинг-Андерсен уочава недостатке и теорије класне мобилизације. Прво, место одлучивања може бити измештено ван оквира парламента у неокорпоративне институције (Esping-Andersen 1990: 17). Друго, исход и крајњи облик државе благостања не зависи само од бројности и успешне политичке мобилизације радничке класе, већ и од контекста у којем политички представници левице делују, односно од конфигурације (снаге и уједињености) политичких противника. Треће, претпоставка да ће бројна радничка класа (која има већину у бирачком телу једне земље) неминовно левици обезбедити парламентарну већину, показала се као нетачна. Припадници радничке класе не гласају по аутоматизму за оне политичке представнике који се, макар декларативно, залажу за остварење њихових класних интереса. Један број гласова припадника ове класе је увек одлазио партијама десне оријентације. Четврто, велика и добро организована радничка класа није гаранција да ће се њени политички представници изборити за државу благостања која би била „по мери" исте. Аутор уочава да од снаге једне класе (бројне, али и адекватно заступљене у парламенту) не зависи увек и исход борбе за стварање жељеног модела државе благостања. Као примери се наводе Шведска и Аустрија (Esping-Andersen 1990: 18). Радничка класа и њени политички заступници су имали приближно исте или сличне позиције у оквиру парламентарних демократија ових земаља. Међутим, резултати класних (политичких) сукоба отеловљених у моделу државе благостања који се јавио у случају ових примера, био је различит. Узрок ових разлика је успешан класни савез између радничке класе и сељаштва у Шведској, односно изолација и одсуство класног савеза у Аустрији. Сматрајући да ниједна класа не може на дужи рок доминирати политичким приликама једне земље, Еспинг-Андерсен истиче важност разматрања историјске генезе сваке класе (у датој држави), као и класних сукоба и савеза, како бисмо постигли дубље разумевање особина и начина функционисања државе благостања. Теорија класне мобилизације се према мишљењу Еспинг-Андерсена, мора допунити анализом класних савеза, тј. разматрањем у каквим се односима налазе различите класе у датој историјској ситуацији. У супротном, ова теорија остаје немоћна да објасни наведене разлике и варијације. На овом месту аутор сасвим суптилно мења визуру посматрања на теорије које интерпретира, па тако од питања како и зашто се јавља држава благостања, прелази на питање зашто се особине и начин функционисања исте разликује од једног случаја (земље) до другог. Иако Еспинг-Андерсен не негира допринос теорија које истичу процесе индустријализације и демократизације, истовремено им упућује

и (оправдане) замерке. Са друге стране, теоријом класне мобилизације (са допунама које се односе на значај класних релација) аутор покушава да објасни варијације режима државе благостања који се јављају на тлу Европе и Северне Америке. Као последица наведеног остаје „празнина" у одговору на питање, шта је узрок, односно које су све околности допринеле стварању државе благостања?

Три режима државе благостања

Три режима државе благостања Еспинг-Андерсен назива – конзервативни, либерални и социјалдемократски. Режими благостања (*welfare regime*) „се могу дефинисати као комбиновани, међузависни начини на које се благостање производи и алоцира између државе, тржишта и породице" (Esping-Andersen 2003: 34–35). Иако на први поглед изгледа да су различити режими државе благостања само пуки деривати класичне идеолошке поделе, ствари су ипак нешто сложеније. Наведени режими не зависе од тренутне констелације политичких снага у једној земљи. Којем ће режиму припадати једна земља, одређено је историјским процесима дугог трајања. Аутор наведене режиме не изједначава са идеологијом партија на власти, јер су детерминанте које доводе до дивергенција међу различитим државама знатно постојаније од (изборних) политичких циклуса. Режими државе благостања се распознају на основу читавог низа критеријума, које аутор у својој студији поставља и проверава на основу интерпретације историјских збивања и емпиријског материјала. Критеријум на основу којег Еспинг-Андерсен врши разликовање три горе наведена режима јесте квалитет и опсег декомодификације радне снаге, односно улога државе у минимизацији животних ризика (болести, незапослености, старости, сиромаштва...). Ово питање се поставља пред друштва Запада у моменту разарања феудалних друштвених институција и убрзаног развоја капитализма. У таквом историјском моменту јавља се непосредна егзистенцијална зависност једне читаве класе од неизвесних тржишних кретања. Различите идеологије (и режими државе благостања који из њих проистичу) дају различите одговоре на овај проблем.

Конзервативна идеологија се противи свођењу радне снаге на робу: „Заштитни знак конзервативне идеологије је схватање да је комодификација индивидуа морално деградирајућа, друштвено изопачујућа, атомизујућа и аномична. Индивидуе не треба да се надмећу или боре, већ да потчине своје интересе признатим ауторитетима и постојећим институцијама" (Esping-Andersen 1990: 38). Према аутору три су начина на који конзервативизам конкретно третира питање комодификације. Први начин има своје корене у феудалном патернализму и клијентелизму. У свом савременом облику

подразумева да се однос између послодаваца и запосленог не своди искључиво на однос размене радне снаге за надницу. Од послодавца се, у овом случају, очекује да помогне запосленом у ситуацијама када је његово радно место економски угрожено или када му је неопходна додатна помоћ како би решио друга егзистенцијална питања (нпр. стамбено или здравствено). За узврат од запослених се очекује оданост, приврженост и захвалност послодавцу. И у другој половини XX века, у Сједињеним Америчким Државама и Италији се могу пронаћи примери оваквог третирања проблема комодификације (Esping-Andersen 1990: 32). Други конзервативан модус је корпоративни. Средњовековна удружења занатлија и трговаца (гилде, еснафи) су била много више од пуких професионалних удружења, јер су се у случају болести својих чланова бринула о њима, а у случају смрти старала о члановима њихових породица. Као што је познато унутар ових удружења је постојала јасна хијерархија. Та хијерархија се заснивала на различитим статусима чланова из којих су проистицале различите обавезе и бенефити (Esping-Andersen 1990: 60). Са распадом феудалног поретка нестају гилде и цехови, али сличан механизам заштите од тржишта преузимају друштва за узајамну помоћ. Овај феудални дух је према аутору сачуван и у законима социјалног осигурања модерне Немачке. Корпоративизам је заправо своје корене пустио широм континенталног дела Европе. Осим релативно касне индустријализације (у односу на Велику Британију) и друштвене инертности у погледу тежње да се сачувају статусне специфичности, значајан чинилац таквог развоја је била и Католичка црква. За њу је принцип супсидијарности био најпожељнији модел за решавање социјалних проблема (Esping-Andersen 1990: 61). За трећи начин – етатизам – управо Немачка за време владавине Бизмарка и Аустрија за време фон Тафа, представљају најбоље примере. Закони о социјалном осигурању су подразумевали стварање различитих статусних група у зависности од професије и занимања. Циљ оваквог система социјалног осигурања је био двоструk. С једне стране, био је директно уперен против ширења социјалистичких идеја. Систем разреда, односно различит статус припадника радничке класе, створен је са намером онемогућавања заједничког политичког деловања свих делова ове класе на основу јединствене социјалистичке платформе. Са друге стране, изазивао је приврженост Царству осталих слојева јер их је штитио од „најезде" социјалистичких и либералних идеја, које би избрисале традиционалне статусне границе и на њима утемељене бенефиције.

Да бисмо разумели како либерализам третира питање (де) комодификације, морамо кренути од основних премиса ове идеологије. Надметање слободних грађана у условима формално-правне једнакости је за заступнике идеја либерализма једини исправан пут ка економском, али и свеопштем друштвеном благостању. Напоран рад и труд у корист индивидуалних интереса није морално сумњив у погледу стабилности и

будућности једног друштва. Напротив. Компетиција и закони понуде и потражње („невидљива рука тржишта”) вршиће, на најбољи могући начин, алокацију средстава и истовремено наградити оне који су захваљујући својим способностима и радом то заслужили. Основни задатак државе, према схватањима ове идеологије, јесте очување поретка, односно услова за слободно деловање грађана под једнаким условима (пред законом). Интервенисање државе у домен привреде се сматра непожељним и штетним, јер нарушава законитости тржишта које су од виталног значаја за друштво као целину. Из наведеног следи да издвајања државе за оне који из различитих разлога на тржишту не могу да обезбеде задовољење основних потреба (због болести, инвалидитета, старости...), морају бити минимална. Давања од стране државе морају бити таква јер би се у супротном, према схватањима неких заступника ове идеологије, само увећале морално неприхватљиве појаве које државе разним механизмима социјалне заштите желе да искорене – незапосленост, алкохолизам, сиромаштво (Esping-Andersen 1990: 42). Ипак, предузетнички дух и тржиште су развили могућности здравственог и пензијског осигурања ван државног система заштите. Овакве понуде осигуравајућих предузећа су сасвим у складу са духом либералне идеологије, јер почивају на принципу индивидуалних инвестиција, а не друштвене солидарности. Такође, традиција давања добротворних донација сиромашнима и осталима којима је помоћ потребна (као на пример у САД и Енглеској) не противречи либералним принципима, јер се заснива на добровољној одлуци појединца.

У фокусу социјалистичке идеологије је борба за декомодификацију радне снаге. Било да кренемо од идеја Карла Маркса или других социјалистичких теоретичара, који не припадају кругу марксистичких мислилаца, уочићемо намеру за превазилажење овог проблема. Историја радничког покрета је богата примерима напора који су се водили управо у овом смеру – борба за ограничено радно време, плаћени одмор, пензионо осигурање, плаћено боловање итд. Пут ка остваривању права у циљу декомодификације није био једноставан. Осим разлика које су се испољавале између радничких покрета у земљама развијеног капитализма, јављали су се и сукоби у погледу улоге и сврхе државе благостања. С обзиром на то да су се до Првог светског рата у овим земљама на власти налазили конзервативни или либерални режими, држава благостања је за многе била само оруђе у функцији очувања постојећег поретка (Esping-Andersen 1990: 45). У погледу намере да се путем државе благостања омогући и изврши декомодификација радне снаге, социјалистичка идеологија је блиска конзервативном концепту. Ипак, за разлику од конзервативне, за наведено се не залаже у име ауторитета институција (државе, цркве, породице...). Са либералним концептом пак дели идеју о универзалном и једнаком приступу (без статусних разлика) погодностима које држава благостања нуди. Разлика се уочава у ширини и

степену права које таква држава треба да омогући. Либерална идеологија за разлику од социјалистичке, промовише идеју о минималној држави (благостања).

Еспинг-Андерсен је своју студију историјске генезе државе благостања (Esping-Andersen 1990) утемељио на емпиријским подацима, те је однос према питању декомодификације као индикатора наведених режима подвргао искуственој провери. На примеру 18 земаља Запада које су представљале територијални оквир истраживања, јасно је показано груписање у оквиру три режима односно нивоа декомодификације који се јавља. Као основне димензије декомодификације радне снаге аутор узима улогу државе благостања у обезбеђивању пензије, осигурања у случају болести и незапослености. Скорови на основу којих је извршено рангирање (погледати табелу доле) су за пензиони систем сваке земље извршени на основу пет варијабли (Esping-Andersen 1990: 49):

1) однос (проценат) минималне пензије према заради радника

2) однос (проценат) стандардне пензије према заради радника

3) број година уплаћивања доприноса потребних да би се остварило право на пензију

4) удео од укупне пензије који је био финансиран од стране примаоца пензије

5) проценат особа које примају пензију (у односу на све особе које би с обзиром на своје године могли да је примају)

Скорови за пензију су сачињени на основу прве четири варијабле и пондерисани на основу вредности пете. За осигурање у случају болести и незапослености приступ је био сличан. Прве две варијабле су сведене на проценат „покривености" бенефицијама које се остварују током болести/незапослености у односу на редовна примања, а варијабла аналогна четвртој је изостављена. Поред тога су укључени подаци који се односе на временски период чекања да би се бенефиције по овом основу остварилe, као и сам период током којег се бенефиције приходују (Esping-Andersen 1990: 50). На основу наведеног[5] Еспинг-Андерсен долази до следећег рангирања 18 држава (Esping-Andersen 1990: 50, 52):

[5] За детаље самог нумеричког изражавања вредности за сваку варијаблу, погледати више у (Esping-Andersen 1990: 54).

Рангирање држава на основу степена декомодификације (1980)					
Држава	Пензија	Накнада за боловање	Накнада за незапосленост	Укупно	
1. Аустралија	5,0	4,0	4,0	13,0	Либерални режим државе благостања
2. САД	7,0	0,0	7,2	13,8	
3. Нови Зеланд	9,1	4,0	4,0	17,1	
4. Канада	7,7	6,3	8,0	22,0	
5. Ирска	6,7	8,3	8,3	23,3	
6. В. Британија	8,5	7,7	7,2	23,4	
7. Италија	9,6	9,4	5,1	24,1	Конзервативни режим државе благостања
8. Јапан	10,5	6,8	5,0	27,1	
9. Француска	12,0	9,2	6,3	27,5	
10. Немачка	8,5	11,3	7,9	27,7	
11. Финска	14,0	10,0	5,2	29,2	
12. Швајцарска	9,0	12,0	8,8	29,8	
13. Аустрија	11,9	12,5	6,7	31,1	Социјалдемократски режим државе благостања
14. Белгија	15,0	8,8	8,6	32,4	
15. Холандија	10,8	10,5	11,1	32,4	
16. Данска	15,0	15,0	8,1	38,1	
17. Норвешка	14,9	14,0	9,4	38,3	
18. Шведска	17,0	15,0	7,1	39,1	

Као што се може уочити табела је подељена на три групе (кластера), односно режима државе благостања, који се јављају када се изврши рангирање на основу наведених критеријума/варијабли. Које су околности и друштвени актери допринели стварању различитих путања развоја државе благостања је још једно од питања којима је у студији *Три света социјалног капитализма* посвећена посебна пажња.

Детерминанте режима државе благостања

Сматрајући да је држава благостања као теоријски проблем по себи, потцењена у заједници друштвених наука, Еспинг-Андерсен истиче потребу да се ова тема засебно третира, односно да се не своди на емпиријски материјал

за проверу „популарних" парадигми (модернизације, индустријализације, капитализма итд.). Желећи да понуди нови увид у узроке различитих путева развоја државе благостања (који је не редукују на пуки „додатак" других разматрања, као у случају поменутих парадигми), аутор издваја различите историјске актере и појаве који су били значајни за обликовање засебности сваког од три режима. На почетку овог рада смо истакли да је студија коју разматрамо утемељена на емпиријској провери теоријског концепта који се заступа. Таква опредељеност се уочава на методолошкој равни студије. Историјски актери и појаве који су били одлучујући за обликовање карактеристика државе благостања, анализирани су статистичким методама (регресије). Који су то актери и појаве (процеси) имали одлучујућу улогу у обликовању различитих путања државе благостања?

Први фактор са значајном експланаторном снагом је варијабла која се односи на проценат популације старије од 65 година у укупном становништву дате земље. Важност овог фактора је разумљива и без додатних објашњења, јер са порастом удела старије популације расте и притисак на државу како би развила механизме који би обезбедили неопходне услове и бенефиције потребне овом делу становништва. Међутим, поред очигледне логике везане за демографске промене (која се јавља захваљујући промени услова живота и напретку медицине), морамо истаћи и друге друштвене процесе који су допринели таквом ефекту на улогу државе. Смањење удела популације које се бави пољопривредом и раст броја радне снаге која зависи од наднице коју зарађују, свакако је значајно допринело поменутом ефекту. Други и трећи фактор су варијабле бруто домаћег производа (*GDP*) и бруто домаћег производа по глави становника (*GDP*/*per capita*). Ова два фактора су значајна како би се увидела важност економског развоја, али и богатства чији део може бити намењен редистрибуцији. Помоћу ових варијабли се посредно контролише утицај процеса индустријализације и модернизације. Наведени фактори се односе на друштвене појаве и процесе, међутим, у средишту пажње ове анализе су актери који су мењали историјске токове сваке од 18 држава. Већ смо поменули да је централна идеја аутора да се на питање који ће режим државе благостања доминирати у датој држави, одговори анализом класне мобилизације, односно разматрањем историје консталација политичких снага. Стога, четврти фактор чини варијаблу која одређује институционални политички утицај левих партија. Овај фактор је операционализован кроз број, односно проценат мандата који су партије левице заузимале у парламенту и влади сваке државе за периоде 1918–1933, 1918–49 и 1949–80 (Esping-Andersen 1990: 111). Пети фактор чини варијабла која представља степен политичке мобилизације католицизма кроз заступљеност демохришћанских парламентарних странака у периоду од 1946. до 1980. године. За период који претходи наведеном, утицај Католичке цркве на популациону и социјалну политику је мерен кроз проценат католичког

становништва у укупној популацији сваке земље. Овакав методолошки поступак се оправдава високим скором регресије између ова два начина мерења утицаја Католичке цркве (0,848) (Esping-Andersen 1990: 112). Шеста варијабла је конструисана с намером мерења утицаја неоапсолутизама и ауторитарног етатизма. Операционализација овог фактора, са једне стране, извршена је на основу рангирања снаге и трајности апсолутистичке владавине, а са друге, кроз скалу сачињену на основу године у којој се јавља универзално право гласа за сваку од држава узетих у разматрање.

Највећу експланаторну снагу (за објашњење режима благостања) има фактор који се односи на проценат популације старије од 65 година. Овакав исход је сасвим разумљив с обзиром на демографски и економски развој наведених земаља. Међутим, аутор студије сматра да је за истраживање разлика режима државе благостања укупна потрошња од мањег значаја. Њене особине или карактеристике постају уочљиве тек када у „крупном плану" сагледамо компоненте које је сачињавају. Стога је неопходно приказати узроке различитих пензионих система, јер се на овој компоненти, коју Еспинг-Андерсен одређује као најзначајнији елемент државе благостања (Esping-Andersen 1990: 118), најбоље могу уочити узроци различитих режима – либерални, конзервативни и социјалдемократски.

Либерални режим се за наведене потребе одређује као склоност ка тржишној оријентисаности у задовољавању потребе за остваривањем пензије. Операционализован је кроз удео индивидуалних или колективних инвестиција у приватне пензионе фондове[6] изражених као проценат бруто домаћег производа (Esping-Andersen 1990: 119). Раст бруто домаћег производа и проценат популације старије од 65 година издвајају као фактори са највећом експланаторном снагом. Демографски притисак који се јавља са продужењем просечног људског живота и убрзаним старењем није неутралан (јавно *versus* приватно), тј. исход таквог историјског кретања је очигледно усмерен и ка одређеном начину решавања овог проблема.

Конзервативни режим државе благостања у пензионом систему је испитан кроз присутност етатизма и корпоративизма. Етатизам је операционализован кроз трошкове пензионог осигурања за државне чиновнике изражен као проценат бруто домаћег производа (*GDP*) (Esping-Andersen 1990: 123). Снага католичких партија и наслеђе апсолутизма представљају најзначајније варијабле у објашњењу етатизма, односно конзервативног режима. Утицај партија левице је занемарљив, али се негативан предзнак јавља сасвим очекивано. Поред етатизма, конзервативни режим, према Еспинг-Андерсену, одликује и корпоративизам. Коропративизам у систему пензионог осигурања одликује велики број различитих статуса (разреда), те је у овом случају извршена операционализација управо кроз мерење броја дистинктних позиција за различита занимања (или групе занимања) у

[6] Било у виду индивидуалног животног осигурања или пензионог осигурања које компаније уговарају са осигуравајућим друштвима (*occupational plan*).

пензионом систему (Esping-Andersen 1990: 124). И у случају корпоративизма Еспинг-Андерсен закључује да највећу експланаторну снагу имају фактори апсолутизма и снага католичких партија. Ипак, за разлику од претходног случаја, утицај апсолутизма је статистички посматрано значајнији (Esping-Andersen 1990: 124).

На крају, можемо да видимо и који су то фактори значајни за социјалдемократски режим државе благостања, који аутор одређује путем (зависне) варијабле која изражава однос социјалног пензионог осигурања, према свим осталим облицима пензионих осигурања заједно (Esping-Andersen 1990: 125). Политичка мобилизација, односно удео мандата странака левице је кључни, иако не једини, елемент за објашњење стварања социјалдемократских режима државе благостања. Остале варијабле (осим прве) не показују значајни утицај, а негативни предзнаци у случају последње две су у складу са очекивањима.

Оригиналност оваквог разматрања једног од елемената државе благостања (пензиони систем), огледа се не само у намери да се открију узроци различитих режима, већ и у методолошком поступку који је примењен. Дијахронијска истраживања државе благостања су обично богата подацима и веома детаљним описима историјских прилика које су стварале особеност сваке земље. Ипак, такав поступак обично не оставља довољно простора за компарације. Са друге стране, поступак синхронијског „пресека" у којем се искључиво нуди компарација по једном или више основа (димензија) у само једном историјском моменту државе благостања, често беспотребно редукује друштвену стварност јер не пружа довољно прилика за истицање свих специфичности датих земаља. Стога је Еспинг-Андерсен наведеном методологијом покушао да приближи два приступа и омогући потпунији увид у начин груписања држава у наведене режиме, тежећи при том да избегне „замке" једног и другог приступа.

Улога државе благостања у постиндустријском друштву

Три света социјалног капитализма је најзначајније дело Госте Еспинг-Андерсена, које истовремено представља и прекретницу у разматрањима државе благостања. Еспинг-Андерсен се у својим каснијим радовима није враћао на тему узрока настанка и варијација (режима) државе благостања. Радови који су следили фокусирали су се на актуелне узроке и тенденције у њеном функционисању, као и на предлоге евентуалних промена које би требало начинити.

Немогуће је на свега неколико страна приказати све аспекте и проблеме државе благостања којима је Еспинг-Андерсен посветио пажњу у својим делима, насталим након горе поменуте студије (Esping-Andersen 1993; Esping-Andersen 2000; Esping-Andersen 2002; Esping-Andersen 2003;

Esping-Andersen 2009). Може се ипак рећи да се у фокусу свих ових студија (директно или индиректно) налази разматрање промена које долазе са постиндустријском економијом, као и трансформацијама везаним за један од три конститутивна елемента режима производње и дистрибуције благостања (*welfare*) – породицу (домаћинство[7]). Ове промене су значајне јер су основне компоненте савремене државе благостања, која је конституисана у данашњем значењу тог појма тек током 60-их и 70-их година XX века (Esping-Andersen 2003: 4), скројене по моделу који се заснивао на претпоставкама индустријског друштва. Под последњим аутор подразумева друштво које се од савременог (последња деценија XX и прва XXI века) разликује у следећем: релативно велика радничка класа, домаћинство које чини нуклеарна породица, већа сигурност радног места доминантно мушке радне снаге која издржава целокупно домаћинство (*male breadwinner*), ниске стопе диворцијалитета, релативно мали удео становништва који никада није ступао у брак (односно који живи ван брака), мањи број година проведених у образовном систему, краћи животни век итд. (Esping-Andersen 2003: 5, 29, 33, Esping-Andersen 2009: 6, 27). Овде ћемо, само укратко, изнети неке од промена које се јављају са појавом постиндустријског друштва, а које аутор сматра значајним због последица које се јављају у вези са начином функционисања државе благостања.

Постиндустријска економија се у већој мери заснива на сектору услуга што доводи до пада потражње за мануелном радном снагом, чиме се смањује основа радничке класе. Сигурност посла (за припаднике радничке класе) је редукована захваљујући технолошким напретку производње, које је довео до дефрагментације радничке класе и слабљења утицаја синдиката. Несигурност радног места (за готово читаву радно активну популацију) доводи до већег ризика од незапослености, а јављају се и нови обрасци животних путања у домену школовања, запослења и пензионисања, које се доста разликују од оних који су били типични за индустријску епоху (Esping-Andersen 2009: 157). Реагујући на критике упућене на рачун књиге *Три света социјалног капитализма* (Esping-Andersen 2003: 12), Еспинг-Андерсен своју пажњу у радовима који су уследили посвећује важности породице (домаћинства) у много већој мери. Значај домаћинства је очигледан, јер се без њега не може разумети тријада режима благостања (држава – породица – тржиште[8]), па самим тим и улога државе у њој. Промене структуре породице (домаћинства) на Западу, које се јављају у постиндустријском периоду су бројне и комплексне, како саме по себи тако и по последицама које изазивају на конфигурацију тријаде режима благостања. Посматрано на нивоу

[7] Иако их у терминолошком смислу раздваја, Еспинг-Андерсен појмове породица и домаћинство користи готово као синониме.

[8] Еспинг-Андерсен је свестан и улоге добротворних организација и цркава у пружању помоћи и редистрибуцији добара у циљу решавања или ублажавања социјалних проблема, али сматра да је њихов значај ипак маргиналан.

демографских промена, аутор уочава следеће тенденције које имају директан или индиректан утицај на њену структуру: касније ступање у брак, пад стопе фертилитета[9], повећање броја самохраних родитеља, веће стопе кохабитације партнера, раст стопа диворцијалитета, повећање просечног очекиваног броја година живота, повећање просечног броја година становништва итд. (Esping-Andersen 2009: 5–6, 25–26, 81, 147). Када је у питању образовање долази до повећања броја година проведених у образовном систему. Све ове промене, које су овде само грубо скициране, имају своје специфичне токове у свакој од три типа режима благостања, односно у свакој од земаља Запада.

Добар део наведених промена Еспинг-Андерсен је посматрао из перспективе нове улоге и позиције жене у друштву, да би са књигом *The Incomplete Revolution* (*Недовршена револуција*) такав приступ сложеним друштвеним и економским процесима кулминирао. Према аутору, разумевање ове стране савремених друштвених промена и неопходности прилагођавања државе благостања новој улози коју жене имају у репродукцији благостања је неопходна. Било да је реч о варијацијама стопе незапослености, материјалном стању положаја домаћинстава, променама стопе фертилитета, расту сервисне економије, мерама социјалне и популационе политике итд, свака анализа мора поћи од разматрања положаја жене у породици, али и тржишту. Изнето на овакав начин (начелно), све наведено може деловати више као низ општих места него нов и темељан увид у међусобне повезаности и међузависности друштвених процеса. Ипак, доводећи у везу неке од наведених појава, Еспинг-Андерсен нуди нови увид у проблеме који су окупирали пажњу социолога и економиста, као и осталих који су се бавили проблемом државе благостања. Овде ћемо изнети само неколико примера.

Најједноставније је за значајно редуковање броја радних места и незапосленост деведесетих година[10] XX века „окривили" промене које је донела постиндустријска економија. Еспинг-Андерсен сматра да се поред промене начина производње морају узети у обзир и други фактори као што су улазак, релативно велике, бејби бум (*baby boom*) генерације на тржиште рада, као и све веће учешће жена на истом (Esping-Andersen 2003: 24). Поред наведеног, у неким земљама (веома) закаснела деаграризација је додатно допринела проблему (нпр. Шпанија). Промене структуре породице и домаћинства (већи број самачких домаћинстава, већи број родитеља који сами издржавају породицу, повећање образовне хомогамије) доводе до повећања материјалних неједнакости у друштву. Ове последице, дакле, нису плод стриктно економских тенденција како се обично мисли, већ настају као исходи промена нормативних образаца и демографских кретања.

Разарање традиционалног модела домаћинства (*male breadwinner*) је тако оставило последице и на друштвену стратификацију. Наведено се не

[9] Нарочито у земљама јужне Европе.

[10] Констатација Еспинг-Андерсена о смањењу понуде радних места и расту незапослености се може прихватити, али само под условом да се ограничи на Европу и евентуално Јапан (Cameron 2001: 10).

тиче само раста распона неједнакост у домену материјалног богатства, већ и културног капитала. Улога и положај жене постају, према мишљењу Еспинг-Андерсена, значајни из најмање два разлога – повећања недостајућег хуманог потенцијала развијених друштава Запада (прелазак из радно пасивне у радно активну популацију), као и неуралгичне тачке ниских стопа фертилитета. Последњем проблему Еспинг-Андерсен приступа кроз истицање негативних аспеката и проблема ниских стопа фертилитета – финансирања пензионог система, редуковања хуманог потенцијала друштва, смањења основе за породичну међугенерацијску солидарност (бриге о старима) итд.

Посматрано историјски, релација друштвеног положаја жене и стопе фертилитета није увек била једнозначна (Esping-Andersen 2003: 68)[11]. Ипак, када су савремена друштва Запада у питању, са променом друштвених норми[12] уочава се јасна веза између институционалне подршке у одгајању, васпитању и образовању деце и повећању стопе фертилитета (Esping-Andersen 2009: 82–83). Случајеви скандинавских земаља[13] сведоче о ефикасности мера социјалне и популационе политике (плаћено породиљско одсуство у износу претходних зарада, велике могућности запошљавања са непуним радним временом (*part time jobs*), доступност обданишта[14] и институција за негу старих лица итд.). Оваквим мерама, које аутор експлицитно или имплицитно препоручује, промовише се скандинавски модел државе благостања, која би требало да реши или макар ублажи ургентан проблем фертилитета.

На самом крају овог дела, морамо истаћи да Еспинг-Андерсен проблем фертилитета посматра заједно са питањем актера и трошкова социјализације, као и утицајем ових процеса у погледу друштвених неједнакости. Наиме, наведене мере, институционална подршка и доступност наведених институција омогућавају сваком домаћинству упошљавање додатне (женске) радне снаге на тржишту рада, уз знатно мањи опортунитетни трошак. На овај начин се смањују разлике у материјалном положају домаћинстава које настају због неједнаке дистрибуције незапослености (односно радно активних) у зависности од друштвене позиције. Поред наведеног, Еспинг-Андерсен истиче посебну важност једнаког приступа квалитетној социјализацији и образовању у периоду од прве године живота детета. Нивелисањем услова у којима се одвијају ови процеси се омогућује равноправнији приступ

[11] Веће стопе фертилитета су некада биле карактеристичне за припаднице нижих слојева друштва, које нису биле незапослене (односно домаћице).

[12] Овде посебно мислимо на норме које се односе на тежњу ка равноправном положају жена у сфери рада.

[13] Истине ради, несразмерно велики број радно активне женске популације је запослен у јавном сектору (школство и здравство), који је ипак више „наклоњен“ спровођењу поменутих мера.

[14] Доступност овој институцији по приступачним ценама (и то већ након прве године живота детета) Еспинг-Андерсен издваја као најзначајнији фактор међу мерама повећања фертилитета.

развијању когнитивних функција и потенцијала, а истовремено се смањује значај утицаја културног капитала који родитељи преносе на своју децу. Друштво се тиме приближава меритократском идеалу и ефикасније користи хумани потенцијал нових генерација, који ће демографски „старим" друштвима Запада бити драгоцен у деценијама које следе.

Уместо закључка

Студија којој смо у овом раду посветили централно место (*Три света социјалног капитализма*) нуди прегледан и свеобухватан увид у проблем настанка и развоја државе благостања на Западу. Фокусирање на демографске, економске и политичке процесе дугог трајања као узроке различитих концепата, тј. режима државе благостања, утемељено је на обимним базама података, те се ова студија заснива и на темељној емпиријској основи. Намера да се историјске појаве и процеси истраже уз помоћ статистичких метода свакако представља додатни квалитет студије *Три света социјалног капитализма*. Ипак, сасвим оправдано се може поставити питање операционализације ових појава и процеса, односно начина на који су конструисане фактори (варијабле) помоћу којих су статистичке анализе начињене. Утисак је да се арбитрарност сувише често јавља у одређивању нумеричке вредности различитих појава. На пример, критеријуми „бодовања" декомодификације за сваки од елемената државе благостања су извршени без било каквог додатног објашњења и према слободном нахођењу аутора; етатизам је могао да се операционализује и кроз број чиновника у односу на укупну популацију државе; апсолутизам можда и није морао да се доводи у директну везу са општим правом гласа[15] итд. Поред арбитрарности, студији може да се „стави на терет" и одређен степен нетранспарентности. За одређене варијабле, ни прилози (*appendix*) на крају поглавља не пружају довољан број информација о начинима на који су конструисане[16]. Овај проблем се директно односи и на сам исход свих анализа изнетих у студији, па самим тим и на прерасподелу држава у наведене режиме.

Када се дела Госте Еспинг-Андерсена посматрају у целини, односно у ширем контексту, јавља се (макар) неколико проблема и контрадикторности. Први се односи на одређење и значење самог појма благостања (*welfare*). Овај појам (у енглеском језику) није прецизно дефинисан[17]. Због тога се јавља наизглед једноставан проблем – шта је заправо предмет истраживања

[15] Директна тј. временски непосредна историјска веза између укидања апсолутизма и општег права гласа свакако не постоји.

[16] Претпостављамо да је редукован број информација производ ауторове намере да читаоце не „оптерећује" великим бројем детаља, у студији која барата са великим базама података.

[17] Када ово тврдимо, мислимо да се под њим не може подразумевати низ тачно одређених услуга, производа и институција.

студија у којима се аутор бавио државом благостања? На овај проблем би се могло сасвим једноставно одговорити – све оно што држава (једна или више њих) у датом тренутку дефинише као део програма социјалне политике, односно као домен државе благостања[18]. Међутим, овде треба поновити да централно место Еспинг-Андерсонових студија имају заправо режим благостања. Институције које производе и омогућавају приступ благостању су породица (домаћинство), држава и тржиште. Стога се не можемо придржавати горе наведеног критеријума, јер не знамо шта је све „остало" изван оквира државе, односно шта то тржиште и породица (домаћинство) производе и омогућавају, а што се може подвести под категорију благостања (*welfare*)[19]. Друга контрадикторност је прилично нејасна и необразложена промена идеалног принципа дистрибуције благостања. Иако се експлицитно залагао за Ролсов (John Rawls) наспрам Паретовог (Vilfredo Pareto) модела[20] (Esping-Andersen 2003: 168), аутор у својој последњој књизи мења позицију и опредељује се за Паретов принцип правичности (Esping-Andersen 2009: 3–4, 173). Овакву промену је тешко објаснити и тумачити осим кроз призму личних вредносно-идеолошких „померања".

Ипак, можда се значајнија идеолошка промена може ишчитати из напуштања или макар маргинализације појма декомодификације (радне снаге на тржишту), за који се може рећи да је у студији *Три света социјалног капитализма* био од централног значаја[21]. С друге стране, без обзира на ова удаљавања од „левих" позиција, у својој последњој књизи, Еспинг-Андерсен наивно заступа одређена решења скандинавског (социјалдемократског) режима државе благостања. Пример наведеног је калкулација која се заснива на идеји развијања институционалне подршке (обданишта) мајкама како би се што пре вратиле на посао. Аргументација је да таква мера не представља искључиво трошак за државу већ повећава укупне буџетске приходе на дуги рок, јер продужава укупан број година плаћања пореза (Esping-Andersen 2009: 95). Овакав начин „обрачуна" потенцијалних бенефита полази од претпоставки (структуре, капацитета, могућности) скандинавских економија (у конкретном случају Данске), без осврта на могуће, проблеме

[18] У својим званичним актима (нпр. буџету).

[19] Иако безбедност не спада у оквире појма благостања (*welfare*), Еспинг-Андерсен спомиње насиље као један од животних ризика које тријада режима благостања треба да анулира или ублажи (Esping-Andersen 2003: 36). Овако широким одређењем животних ризика као домена деловања институција режима благостања, ствари се само додатно компликују.

[20] Поједностављено исказано (за Еспинг-Андерсена) Ролсов модел подразумева такву дистрибуцију добити (у овом случају благостања) у којој сваки напредак мора бити од највеће користи за оне који су у најнеповољнијем положају, док Паретов модел полази од минималног захтева и претпоставке да се напредак не сме остваривати на било чију штету (Esping-Andersen 2003: 168).

[21] Књига је први пут објављена годину дана након пада Берлинског зида.

незапослености[22] и вредносног система[23]. На крају, морамо констатовати напуштање модела објашњења функција режима државе благостања, кроз политичку мобилизацију класа. Након једине студије која је посвећена овом проблему (Esping-Andersen 1990), аутор никада више није примењивао модел класне мобилизације како би објаснио динамику промена или очувања постојећих режима државе благостања. Објашњење опстанка постојећих режима благостања (и достигнутог нивоа социјалне заштите) свело се на институционалну инертност, односно зависности од пређеног пута (*path dependence*) (Esping-Andersen 2003: 4, 171).

Литература:

Cameron 2001: Cameron, David, Unemployment, Job Creation, and Economic and Monetary Union, in: Bermeo, Nancy (eds.), Unemployment in the New Europe, Cambridge: Cambridge University Press

Gidens 2007: E. Gidens, *Sociologia*, Beograd: Ekonomski fakultet

Esping-Andersen & Regini 2000: G. Esping-Andersen and M. Regini, (eds.): *Why Deregulate Labour Markets?*, Oxford: Oxford University Press

Esping-Andersen 1990: G. Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press

Esping-Andersen 2003: G. Esping-Andersen, *Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford: Oxford University Press

Esping-Andersen 2009: G. Esping-Andersen, *The Incomplete Revolution: Adapting to Women's New Roles*, Cambridge: Polity Press

Esping-Andersen 1993: G. Esping-Andersen (eds.), *Changing Classes: Stratification and Mobility in Post-industrial Societies*, London: SAGE

Esping-Andersen 2002: G. Esping-Andersen (eds.), *Why We Need a New Welfare State*, Oxford: Oxford University Press

Esping-Andersen 2015: G. Esping-Andersen: „Welfare regimes and social stratification", *Journal of European Social Policy*, Vol. 25(1), pp. 124–134

Lund 2002: B. Lund: *Understanding State Welfare: Social Justice or Social Exclusion?*, London: SAGE Publications

Welfare State 2003: *Encyclopedia of Population*, New York: Gale

Welfare State 2006: *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge: Cambridge University Press

[22] У наредном периоду.

[23] На пример, да ли постоји жеља за враћањем на тржиште рада.

Радован Т. Чокорило*
Универзитет у Новом Саду
Факултет спорта и физичког васпитања
Катедра за друштвено-хуманистичке и
биомедицинске науке

DOI 10.7251/ZRNETOM11510561C

Прегледни рад

СМИСАО ВАСПИТАЊА У СВЈЕТЛУ ЕВРОПСКИХ ВРИЈЕДНОСТИ

УВОД

Смисао је појам који педагози позајмљују од филозофа. Нарочито од оних који филозофију схватају као *стваралачко спознавање духом смисла човјечјег постојања* (Берђајев), или оних који кажу да је *филозофија разумијевање смисла заснованог на вриједности јер најдубљу основу остварења смисла увијек мора чинити нека вриједност* (Ринтелен). Сам појам смисао (с/мисао) упућује на то да је мисао с/дружена, удружена са нечим, *смишљеност* појаве или радње, односно њену *одређеност мишљу, духом, умом*. Смисао је управљива величина, вектор људског духа и практичне дјелатности. То је у ствари осјетљивост за промишљање, разумијевање и схватање феномена, његове бити, значења, садржаја и циља. Очигледно је да смисао није исто што и сврха (циљ, грч. *телос*, лат. *финис*), мада се с њом често поистовјећује. Сврха или циљ је неко замишљено стање на које је управљено људско хтијење, тј. вољно дјеловање да би то стање било остварено. Сврха везује уз себе појам средства које је сврси сходно (сврсисходно), тј. омогућује најадекватније остварење сврхе. Смисао се често поистовјећује са врховном сврхом, врховним добром и највећом вриједношћу. Међутим, пошто нема сагласности међу људима шта је то врховно човјеково добро, промишљање о том феномену се показује као неопходно. Кад би људи установили и сагласили се у чему је суштина врховног добра, онда не би постојала потреба да се о њему даље размишља. Али тада би филозофија и човјеково постојање изгубили сваки смисао. Неријетко смисао се доводи у везу са терминима *значај* и *значење* у најширем смислу. Међутим, у ужем смислу, када је ријеч о језику на примјер, онда заиста ријечи имају значење, док реченице имају смисао.

У историјској перспективи и савременом тренутку, смисао васпитања различито је одређиван. Генерално посматрано, Сократова идеја да је смисао васпитања компактибилан са смислом човјековог постојања, показује се као врло прихватљива. Без знања *ко је човјек*, мислио је Сократ, није могуће ни васпитање ни образовање, зато што човјек конституише сваку сврховиту

* radovancokorilo@yahoo.com

дјелатност. Умијеће живота сматрао је најтежим али и највреднијим од свих умијећа. Стога је за достојанствен живот неопходно упознати самога себе и васпитањем у складу са хеленским вриједностима остварити себе. Стари Грци су за појам вриједности користили термине *аксиос* (достојан, вриједан), *етхос* (обичај, карактер) и *тиме* (вредновање, поштовање). На основу појма *етхоса* настао је појам етика у чијем оквиру је знатан број хеленских филозофа разматрао проблем вриједности као оно што је *добро* (агатхос) и оно што је *лијепо* (калос); добро и лијепо за њих су били синоними. Етика заједно са естетиком и данас припада заједничкој области филозофије која се назива *аксиологија* или *теорија вриједности*. То су разлози због којих разумијевање вриједности као веома екстензивног појма није могуће без ослањања на појмове из подручја етике (добро, врлина, изврсно, племенито, часно…) и подручја естетике (лијепо, узвишено, љупко, комично, трагично…). У бројним европским језицима термин вриједност потиче од латинског коријена *волео* (крепак, јак, здрав, ваљан) што представља обухватан термин за појмове: лијепо, добро, истинито, и имплицира значење и преференције.

Васпитање је по свом поријеклу, циљу, садржају, остваривању и осмишљавању вриједносно обојен феномен. Најдубљу основу остваривања смисла васпитања увијек мора чинити нека вриједност. Правриједности или „универзалне“ вриједности које су нам завјештали стари (корисно, лијепо, племенито и свето), хеленске вриједности (мудрост, храброст, умјереност и праведност) и хришћанске вриједности (љубав, вјера и нада) и данас морају бити уткане у дискусију о смислу васпитања. На њиховој основи и уз њихово осмишљавање могуће је разумјети нове вриједности и изградити новог европског човјека који живи у условима виртуалне стварности, савремене технологије, интернета…

Циљ рада је да на основу традиционалних и савремених схватања вриједности покушамо осмислити васпитање у свјетлу европских интеграција. Притом ћемо имати на уму да вриједности одиста јесу интегришући фактор на нивоу сваке личности (у мозгу постоји неуронски процес који је задужен да уједини наше искуство и подари му смисао) и на нивоу сваке европске државе понаособ (у чијој идеологији постоји тежња за консензусом основних друштвених вриједности које омогућују опстанак и развој појединца и друштва).

У склопу евроинтрегација Европска унија пројектује систем друштвених и индивидуалних вриједности који se може тумачити из двије перспективе:

1) вриједности Европске унија као политичког и државног пројекта и

2) вриједности Европске уније као културно-цивилизацијског пројекта.

Оба ова пројекта међусобно су условљена и највјероватније гаје своје имплицитне и експлицитне циљеве. У првом случају када је ријеч о

вриједностима Европске уније као политичког и државног пројекта, због чега су вођена (још увијек незавршена!?) два свјетска рата, тешко да је могуће постићи било какву интеграцију вриједности, а да она априори није заснована на скривеним циљевима, па можда и на невриједностима: нових ратова, освајања и поробљавања.

У другом случају то су вишедимензионалне вриједности настале на европском тлу и дефинисане, прије свега, у филозофској аксиологији (етици и естетици), али и културне, научне, религијске и друге вриједности. Око тих вриједности нема консензуса, па је могуће говорити једино о плурализму европских вриједности, изузев ако Европа не крене путем „превредновања свих вриједности“ и успостављања неког новог система вриједности.

Анализа ће превасходно бити усмјерена на европске културно-цивилизацијске вриједности и могућности заснивања васпитања на њиховим основама, мада смо свјесни њихове нераскидиве повезаности са вриједностима европског државног пројекта.

2. ПОРИЈЕКЛО И РАЗВОЈ ЕВРОПСКИХ ВРИЈЕДНОСТИ

Ако се Европа посматра као културално и историјско јединство, њене темељне вриједности почивају на филозофији Атине и *Библији* Јерусалима. Античка Атина била је необично богат извор духовног и филозофског стваралаштва. Стари Грци почињу с демистификацијом митологизираног свијета са изразитом тежњом развоја научне спознаје. Јавља се научно мишљење и жеља за систематски утемељеном спознајом. Грчки градови-државе опстајали су на најмањем могућем простору. Зато су били присиљени да нађу нове облике суживота и рјешавања сукоба. О томе су водили бригу важни политички филозофи. Они су развили ране облике демократије који су постали нека врста узора каснијим политичким системима. Тиме је Европа остварила трајан духовни и политички утицај. Из Јерусалема потиче *Библија* која утемељује хршћанство као религију књиге. Тиме човјеков однос према Богу добија чврсту подлогу. Средњоевропски народи преузели су латинско хршћанство (http://www.kas.de/wf/doc/kas- доступно 16.5.2015).

Европа новог вијека одређена је расколом хршћанства на два дијела, римокатолички и протестантски. Узроци и посљедице су застрашујући. Религијски, територијални и политички сукоби неодвојиви су дио историје Европе током низа стољећа. Са хуманизмом и ренесансом *Библија* и хршћанска традиција губе своју премоћ као искључиви духовни ауторитети. Макијавели размишља о политици само још у категоријама моћи без етичке обавезивости. Сматра да су људи по природи кукавице, себични и неморални због чега је оправдано безкрупулозно манипулисање њима претњама, ласкањем, лукавством и обманама како би се постигао циљ

(циљ оправдава средство). Ратови и савези, освајање и губитак територија постају одредбеним историјским чињеницама. Међутим, политичка и територијална разноликост остаје основна одредба лика Еропе. Појављује се наука о међународном праву. Просвјетитељство доводи до духовног преокрета. Француска револуција најважнији је догађај с краја 18. стољећа. Њене консеквенце су важне за разумијевање европске садашњости. Она је развила спој демократије, републиканизма и антицрквеног секуларизма. Европска свијест, која из тога настаје, у просвјетитељству се успоставља у напетости између националне посебности, европског заједништва и глобалне оријентације. То траје све до данас. У 20. стољећу Европа показује другачије лице. Два свјетска рата и различити облици тоталитарне владавине довели су цијели континент на руб понора. Катастрофе су умањиле привлачност националне перспективе и за људе и за политику. Уз националну политику, Европа поновно постаје важан циљ на политичком плану. Захваљујући идејама и иницијативама Конрада Аденауера, у кратком времену у утакмици Западне Европе с источним пројектом под вођством Совјетског Савеза настао је програм европске интеграције који се брзо развио. Ехо тог развоја довео је до је децембра 1989. када се источни систем распао.

Историјски посматрано, ни у једној епохи Европа није била политички сједињена, њени становници никада нису говорили неки заједнички језик, никада нису у исто вријеме живјели у једнаким друштвеним условима. Перманентан је дубоки сукоб између двију основних тенденција: супарништва нација, интереса и погледа на свијет те њихова повезивања, између наглашавања и брисања разлика. У том сукобу преплетено је све што представља бреме и патњу европске историје.

Европа у правном смислу регулисана је уговорима и институцијама. Многобројни споразуми, закључени у прошлих педесет година, створили су једну уставну структуру. Европу чине чланови Европске уније, што је тренутно 28 држава. Али остаје проблем да напослијетку политика одлучује шта Европа јесте и ко припада Европи. А политика не узима увијек у обзир историјске и културалне околности с обзиром на које би се требале доносити политичке одлуке. Тако жеља Турске за приступањем Унији ствара озбиљан проблем. Ако Турска постане пуноправни члан Еуропске уније, тиме би се спојило нешто што је културално и историјски разнородно и промијенио би се идентитет Европе. Турска има другачију културу и историју. Она са собом не доноси културалне и историјске претпоставке за осјећај европског заједништва. Њена политичка култура слика је свакодневног животног искуства једног политичког система који није произвео демократију као облик државног уређења и живота с високим стандардима људских права и правне државе. У томе је садржана знатна опасност за пројект Европске уније будућности.

Уз античку филозофију, хршћанство – а посебно библијски текстови – представља неисцрпан извор вриједности, норми и смјерница за културу и политику. Његова је срж однос човјека према Богу. *Библија* доводи до личног односа човјека према Богу. У њој се свијет и човјек схватају као створење. Представа да је човјек створен од Бога и да је његова слика и прилика на земљи даје му достојанство које се ничим не може ограничити. У хршћанству се човјек види на нов начин. Препознају се његова слабост, недовршеност и ништавност. Та хршћанска слика човјека још и данас има снажан утицај јер је оставила трајан траг у историји модерне правне, социјалне и културалне државе у Европи. Људско достојанство и људска права, слобода и социјална праведност за већину су Европљана прихватљиве и увјерљиве вриједности. Хршћанству треба захвалити то што се политичко дјеловање дужно оправдавати пред Богом и савјешћу. Тако политичко подручје постаје подручјем личне одговорности. Нада је хршћанска перспектива за човјекову оријентацију. Присутност Бога у свијету као Бога љубави омогућује човјеку да ослободи снаге своје властите љубави те их употријеби за себе и свога ближњег. И идеја мира, која има темељ у хршћанској вјери, била је и јесте важна у европској историји. Хршћанство већ више од два миленијума усмјерава и обликује европљане и њихову политику. Тај утицај понекад је био јачи, понекад се потискивао, а понекад био скоро искоријењен, као што је било у марксистичко-лењинистичкој идеологији колективне и антирелигијске слике човјека. Материјалистичке идеје и данас стављају хршћанску вјеру на озбиљно искушење. Али ипак ваља имати на уму чињеницу која улијева наду: хршћанство је све преживјело. Оно је било, јесте и остаје чинилац који саодређује живот и развој европске културе и политике, превасходно као историјска снага, духовна моћ и извор вриједности (http://www.kas.de/wf/doc/kas- доступно 16.5.2015).

Појам вриједности није једноставно одредити зато што се он преклапа са другим појмовима. Вриједности, норме, смјернице, врлине представљају скуп представа о томе што се сматра пожељним, а све то има има поријекло у човјеку. Вриједност означава темељну, средишњу, општу представу циља и смјерницу за људско дјеловање и суживот у друштву унутар неке културе. Вриједности су историјски настале. За Европу је њихов главни извор *Библија*. Из ње су се оне културално специфично обликовале и потом мијењале лица. Оне су етички стандарди који одређују смјер, циљеве, интензитет и избор средстава човјекова дјеловања. Вриједности, норме и врлине дају смисао човјекову дјеловању. Постоје одређене вриједности, норме и врлине које су утврђене у Европи. Све почиње са достојанством човјека као особе. Оно вриједи за свакога и неповредиво је. Слобода, једнакост и солидарност основне су вриједности суживота у друштву. Код Матеја 7,12 налази се златно правило социјалне праведности. „Све, дакле, што желите да људи вама чине, чините и ви њима. То је, доиста, Закон и Пророци”. У проповиједи на гори (Матеј 5)

садржано је мноштво правила понашања и врлина. Заповијест љубави према ближњему основна је вриједност индивидуалног и друштвеног понашања и дјеловања. Толеранција, правна држава и праведност одређују устројство модерне демократије. Демократија је вриједност за себе, она није само државни облик него и облик живота. Мудрост, памет, храброст, одважност, грађанска храброст, промишљеност, опуштеност, истрајност, постојаност, снага вјере, љубав према истини, саосјећање, спремност на помоћ, понизност, пријатељство, преданост, лојалност, вјерност, ненасилност, осјећај за заједницу, одговорност и марљивост – то нису само неке од вриједности, правила, идеала и начина понашања него и важни ослонци и смјернице који људима и модерним друштвима олакшавају налажење чврстог тла под ногама те им тиме омогућавају да се одбране од произвољности колебљивог духа времена.

Вриједности нису моралне проповиједи. Појединац мора осјећати везаност за њих. Тако настају јаке споне које људима помажу да пронађу чврсту тачку у животу, у друштву и у политичком систему. Путоказ с таквим натписом показује прави пут. У демократским друштвима оне представљају структуру која све држи на окупу. Опредјељење за демократију и консензус о демократији, држава не може изнудити. То мора потећи из слободне воље већине грађана зато што се осјећају везани за вриједности демократије. Вриједности су уграђене у културу која представља супстанцију и праксу заједничког живота неке земље. Језик и религија важни су дијелови културе. У Европи је управо језик посебно културално добро. „Изузимајући Швајцарску, Белгију и Аустрију, националне државе у Европи су државе неког језика. Оне властити национални идентитет идеолошки утемељују и легитимишу из својих ендогених националних језика“. У језику и култури очитује се душа неког народа, тако настаје дух народа. Све што мислимо, видимо, осјећамо, пишемо и судимо изражава се језиком, сликама и симболима. Народ без ендогеног језика и властите културе која је из њега израсла нема душе и зато и није прави народ. „Језици зато нису једноставно средства комуникације него нешто свето, што треба чувати“. Европа је богата језицима и културом. Разноликост је богатство. Постоје сигурни путови од разноликости до јединства. О томе Конрад Аденауер каже: „Европа се уопште не треба учинити једноличном. Њезина највећа драж и богатство садржани су у разноликости. Задатак је развити оно заједничко у разноликости, оно различито повезати у јединство. Баш је то оно здраво на добро схваћеном федерализму, наиме то да ће у већој европској домовини и даље постојати Французи, Талијани, Нијемци, Низоземци, Белгијанци и Луксембуржани. Овдје настаје нешто ново, а да се не уништава старо. Оно национално остаје, само што оно више није оно крајње и највише“ (http://www.kas.de/wf/doc/kas- доступно 16.5.2015).

Дакле, Европска унија је и заједница вриједности, али обухвата и друга подручја. Нацрт уговора о европском уставу од 29. 10. 2004. имао је намјеру да Европској унији дâ посве јасне обрисе, прецизне надлежности и ефективне институције. У његовој преамбули, уз остало стоји: „Црпећи из културалног, религијског и хуманистичког насљеђа Европе, из којега су се развила неповредива и неотуђива људска права и слобода, демократија, једнакост и правна држава као универзалне вриједности“ те „с извјесношћу да им Европа пружа најбоље могућности да уз очување права појединца и са свијешћу о својој одговорности спрам нових нараштаја и Земље наставе тај велики подухват што отвара простор у којему се може развијати људска нада“. Ту недостаје спомињање Бога. На то су се многи жалили. То политички није било могуће спровести, понајприје што то није жељела Француска због лаичког поимања државе. Међутим, погледа ли се садржај – прије свега *Повеља темељних права* – открива се много хршћанског мисаоног насљеђа и идеала. У члановима I-1 до I-3 записани су вриједности и циљеви Европске уније. „Вриједности на којима се Унија темељи су поштивање људског достојанства, слобода, демократија, једнакост, правна држава и заштита људских права укључујући и права особа које припадају мањинама. Те вриједности заједничке су свим државама чланицама у једном друштву које се одликује плурализмом, недискриминирањем, толеранцијом, праведношћу, солидарношћу и једнакошћу жена и мушкараца“. Особито је важан II дио Устава – *Повеља темељних права Уније*. Тај каталог темељних права најобухватнији је у модерном уставотворству. Он је још опширнији од онога у бонском *Темељном закону*. У 53 члана дефинишу се темељна права европских грађана. Претходи им преамбула у којој се између осталог каже: „Унија придоноси очувању и развоју тих **заједничких вриједности уз поштовање разноликости култура и традиција народâ** Европе као и националног идентитета држава чланица и организације њихове државне силе на националном, регионалном и локалном нивоу“.

2. ОСОБИНЕ И ФУНКЦИЈЕ ВРИЈЕДНОСТИ У ВАСПИТАЊУ

Особине и функције вриједности се одређују из схватања поријекала и појма вриједности, а будући да о томе нема конзистентне сагласности међу научницима веома је тешко о њима експлицитно говорити, а поготово је тешко довести их у везу са васпитањем.

Вриједан пажње је покушај М. Петровић (1973: 34) која набраја сљедеће особине вриједности: 1) преференције и избор између разних објеката, 2) апстрактни конструкт који се изводи из субјективног вредновања објеката, понашања и сл., 3) хијерархија вриједности према важности која им се придаје, 4) трајност и досљедност, 5) пожељност, 6) већа мотивациона

снага вриједности од свих других динамичких компонената личности сем физиолошких потреба и 7) свјесни карактер вриједности. Наведеним особинама могле би се додати и сљедеће; 1) диспозиционе особине, 2) развојност, 3) прогресивност-регресивност, 4) позитивност-негативност, несвјесни карактер вриједности итд. Исто тако, сматрамо да је могуће набројати још читав низ особина вриједности, мада то не би значајније допринијело њиховом разумијевању.

За васпитање је од веће важности утврђивање функција вриједности. Откривање ових функција уноси више свјетлости у подручје разумијевања суштине вриједности и детектирања њихове повезаности са васпитањем.

Пантић говори о двије групе функција вриједности на индивидуалном плану: прво, оне функције које се односе на сналажење и прилагођавање појединца физичком и социјалном свијету и друго, превазилажење – схваћено као највеће добро у антици, односно као раст, самоактуелизација личности и стваралачко ја код савремених хуманистичких психолога. Овај аутор сматра да се и на социјалном плану може говорити о двије шире функције вриједности: прва, коју назива интегративна функција, обухвата све оне функције које омогућавају одржавање групе и друштва у цјелини, њихову кохезију, групну равнотежу и стабилност, социјалну контролу, превазилажење и сл. и друга, коју назива рационализација, чија је функција оправдавање посебних (углавном класних, али и других групних) интереса. (Пантић, 1977: 222–227).

Према Соколову појам вриједносне оријентације изражава индивидуално значење културних вриједности, дефинисаност и усмјереност различитих видова духовне и практичне активности. У складу са овом дефиницијом вриједносних оријентација Соколов расправља о њиховим функцијама. Сматра да на различитим нивоима организације личности вриједносне оријентације могу обављати пет основних функција.

1. Експресивна функција указује на њихов активни и динамички карактер што доприноси самопотврђивању личности у њеној културној стварности. Мијењајући постојеће културно-друштвене односе она проширује и сопствено ја и просторе свога дјеловања. Човјек присваја вриједности, преноси их на друге и тако потврђује и афирмише своје достојанство. Самопотврђивање у друштву остварује се активношћу која је вриједносно усмјерена и на основу ње остварује се индивидуална слобода сваког појединца.

2. Адаптивна функција није пуко конформирање са постојећим друштвеним односима. Познато је да друштво изграђује норме понашања, осигурава задовољавање потреба, утиче на осебујан ритам живота и моделе понашања својих грађана. Ако се ове норме утисну у карактер човјека, он ће се у друштву осјећати слободно и неће се колебати када доноси различите одлуке. На овај начин вриједносне оријентације омогућавају да се

индивидуалне потребе задовоље на начин какве су друштвене вриједносне оријентације. Оне у вршењу адаптивне функције не спутавају слободу личног понашања у друштву, већ омогућавају стваралачко прилагођавање и стваралачке облике владања.

3. Заштитна функција се састоји у чувању интегритета цјелокупне личности или њених појединих компонената. Захваљујући својим вриједносним оријентацијама личност селекционише и асимилира само оне утицаје из вана који не нарушавју смјернице њене активности и животних опредјељења. „Чини нам се", пише Соколов, "да вриједносне оријентације 'опипавају информацију' коју примамо, и то прије њене комплетне перцепције. Оне дјелују као филтер који пропушта само оне податке и утицаје који могу бити асимилирани без битне реорганизације цјелокупног система личности." Тај филтер пропушта информације које су у складу са животним усмјерењима, али отежава информације које руше мишљење човјека о самом себи.

4. Спознајна функција вриједносних оријентација омогућава личности да осмисли своје понашање и да се критички односи према друштвеној заједници и самокритички према себи. У процесу трагања за новим информацијама, вриједносне оријентације јој омогућавају да своју пажњу усмјерава према оним објектима и изворима који су важни за њене планове и активности.

5. Функција унутрашње координације вриједносних оријентација састоји се у интегрисању свих психичких функција личности, њезине структуре и цјеловитог присвојеног система вриједности у циљу његовог складног и уравнотеженог дјеловања. Вриједносне оријентације се формирају према одређеним начинима живота, типу активности, према одликама живљења породице, у вези с професијом и сл. На нивоу вриједносних оријентација интеракцији између појединих личности одговара објективизирани систем културних вриједности. Тај систем није непокретна "хијерархија појава", него њихово регуларно кретање у ком се предвиђају елементи борбе, конкуренције и спонтаног понашања. Интересантне су сљедеће мисли Соколова: "Свака група, друштвени слој или историјски период, комбинују вриједности на само њима својствен начин, стварају своје варијације, вриједносне инваријанте, које посједује дато друштво." Он, такође, сматра да социјална средина тежи монолитности система вриједности, али да се као услов нормалног живота појављује разноврсност вриједносних оријентација што служи као база за индивидуализацију личности, али и за одржавање стабилности система. (Соколов, 1976: 191-193).

Вриједносне оријентације могуће је одредити као дио смисла човјековог битка који се духом спознаје у процесу самоостваривања личности. Ова дефиниција омогућава боље повезивање вриједности са осмишљавањем васпитања.

Термини битак и биће се обично употребљавају као синоними, мада се из основног тумачења[1] види како се ради о различитим појмовима. Суштину човјекова битка промишља онтологија као централна филозофска дисциплина у склопу рјешавања тоталитета битка. Битак није нешто што је изван човјека; човјек је дио битка – "мишљење битка", "свијест битка"; он спознаје битак. У теоријском разматрању о човјеку и вриједностима, о смислу човјекова живота и постојања, о појму ја и самоостваривању (Чокорило, 1977: 12–35), схватили смо да је човјеков битак за самог човјека у многочему чудо, тајна и загонетка. Све што се, међутим, може закључити о човјеку, његовој личности и васпитању најчешће је засновано на поимању његова битка. Тајну битка покушава одгонетнути сваки филозофски правац и сваки филозоф посебно, али и сваки човјек за себе својим животом свједочи о смислу битка. Кад тврдимо да су вриједносне оријентације дио смисла човјекова битка под тим подразумијевамо да вриједности не треба тражити изван човјека, изван његове личности и његовог ја. Оне су беочуг у комплексном феномену човјека који на неки начин постоји: материјално, идеално, рационално, ирационално, религијски, атеистички, смислено, бесмислено... итд. На основу тога какав прихвата (спознаје или вјерује) да је битак човјека уопште, сваки педагог и сваки појединац одређује смисао властитог живота и бира циљеве и концепције (принципе) за његово остваривање. Из тога произилази да "сваки ћеф" није могуће именовати вриједношћу, већ само оне преференције које су дубоко уткане у човјеково ја, његову личност и дио су смисла његова постојања. Због тога, "гума за жвакање, нека мода која часовито одушевљава, неки криминални филм који привлачи публику не називају се људским вреднотама." (Ерлих, 1968: 100). Нажалост, бројни педагози се баве "тривијалне вриједности", а да оне то ни по једном свом атрибуту нису.

Спознавање дијела смисла човјекова битка што се открива као вриједносни феномен је духовни индивидуални чин у коме централно мјесто припада емоционалној спознаји. Давање приоритета емоционалној спознаји кроз "осјећање вриједности" нипошто не значи маргинализацију улоге разума. Сматрамо да је објективна спознаја вриједности као дијела смисла човјекова битка могућа једино цјеловитим духом у ком је "срце" само "централни орган оцјене" цјеловитог човјековог бића. У духовној спознаји вриједности испољавају се скоро све релевантне одредбе вриједности (диспозициона основа, пожељно, значење, вјеровање и др.). Ако прихватимо чињеницу да вриједности спознаје цјеловито човјеково биће, онда је предуслов за то спознаја самога себе као свједока сопственог битка

[1] Сама ријеч „битак (грч. *einai*, лат. *esse)* супстантивирани (претворени глагол у именицу, Р.Ч) инфинитив глагола бити, средишњи појам филозофије; одређује присуство бића [биће (грч. *то он*, лат. *енс*) то што јест, све оно о чему се може изрећи да на неки начин јест, ма шта оно било, камен, кућа, животиња, човјек, осјећање, број] у цјелини ништа друго него да биће уопште јест." (Филиповић, 1965).

и као значајне вриједности. Та спознаја је, дубоко субјективна, ни од кога, наметнута – то је непрекидан процес који прати и омогућава остваривање (самоостваривање) личности.

Самоостваривање личности треба схватити као динамичан процес у коме се стваралачки прожимају самоспознавање и самоостваривање. Тај процес је највећа (не највиша) вриједност инваријантна у индивидуалној и генеричкој перспективи човјекова постојања. Зна се да је то била главна идеја о човјеку код Хераклита (душа има мјеру која сама себе повећава), код Сократа (старање за душу, обдјељавање душе) код Гетеа (највећа срећа земних бића нека је сама личност), код Његоша, Хесеа, Миљковића и многих других. Ако се дубље протумаче, на објективан а не на теистички или атеистички начин, о дигнитету човјека и његове личности говоре и све шире објављене религије.

У психоанализи и у хуманистичкој психологији, посебно у теоријама личности, а нарочито код Олпорта, Маслова, Фрома и Роџерса, али и код Штерна, Хорнаиве, Ерксона и др., самоостваривање личности се ставља у сам центар научног психолошког проучавања. Према овим психолозима централно мјесто у структури личности припада њеном ја. У њему је тајна битка и тајна човјекова битка, смисла његовог постојања, вјечитих антиномија: бити – постати, коначности – бесконачности, живота – смрти, тјелесног – духовног итд. Феномен ја окарактерисан је антиномијски – мијеном неизмјењивога. Ја се мијења временом, али остаје једно јединствено, оно које припада почетку постојања. Ја спознаје себе као плод властите активности; оно је налик на свако друго ја због тога што оно јесте ја, дакле, егзистира, али оно јесте ја јер не сличи ни на које друго ја, дакле постоји. Такво ја које расте, сазријева и спознаје себе је својелики диференцирани битак несличан ни једном другом битку. Из оваквог размишљања произилази да је немогуће говорити о вриједностима као нечем објективизираном ван субјекта, оне се усвајају, хијерархизирају, димензионирају, желе, воле, преферирају, мијењају, настају и нестају у комплексном процесу развоја и самоостваривања личности као врховне вриједности и саме суштине човјекова постојања. Самоостваривање личности увијек се догађа у одређеној култури (породици, нацији, религији и сл.), а не у безживотном простору, стога су вриједносне оријентације и самоостваривање личности под снажним утицајем васпитних и социјализацијских процеса.

У овом раду је покушано онтолошко-психолошко заснивање вриједности, налазећи им мјесто у самој суштини човјекова битка, у његовом постајању и постојању, о чему се он непрестано пита, али и живи у стварном свијету свој властити живот, доживљава га питајући се и има властито и генеричко искуство. Стога је научно истраживање вриједности само као чињеница и закључивање о њима претежно на основу понашања односно ставова о понашању релативно и културно лимитирано. Онтолошко-

психолошко утемељење нужно захтијева филизофско промишљење о човјековом односу према себи, према сопственом битку и битку универзума; ту је мјесто, ту је „душа" вриједности. Све науке, па и педагогија, без филозофске подлоге осиромашују схватање вриједности. Из наше дефиниције се, такође, види развојност (еволуција) вриједности јер се оне доживљавају, схватају и прихватају током развоја (зрења, учења и васпитања) личности. Опредјељење за термин вриједносне оријентације (у већини дефиниција префериран је термин вриједности) има педагошко оправдање јер се тако наглашава њихова индивидуалност, интенционалност и плурипотентност. С аспекта три кључна питања (у чему је суштина вриједности, како настају и каква им је функција), најкраће казано: 1) вриједности су дио смисла човјекова битка; 2) настају у процесу самоспознавања и самоостваривања личности; 3) вриједности потпомажу самоостваривање личности или су у његовој функцији.

3. КЛАСИФИКАЦИЈА И ХИЈЕРАРХИЈА ВРИЈЕДНОСТИ

Од најстаријих времена вршене су класификације и одређивана хијерархија вриједности тако да је веома тешко систематизирати бројне различите приступе а још теже се опредијелити за неки од њих као мјеродаван. Бавећи се овим проблемом Пантић (1977: 160–166) наводи чак 20 критеријума на основу којих је могуће класификовати вриједности. Илустрације ради навешћемо класификацију вриједности на основу два његова критеријума: први, када је критеријум "носилац" вриједности, имамо личне, групне и универзалне вриједности; други, када је критеријум "локација" вриједности, имамо субјективне (доживљене), објективне (у објектима), циљне, вјечите и сл. Чини се да је најчешћа класификација вриједности на 1) вриједности индивидуалног живота и 2) вриједности друштвеног живота.

Познато је да неке класификације датирају одавно у филозофији, као она Платонова: мјера (симетрија); ум и умна дјелатност (наука и умјетности); безболна и чиста задовољства.

Њемачки филозоф, Шелер, засновао је сљедећу априорну хијерархију вриједности: религиозне (вриједности светог); духовне (истинито, лијепо, правично); виталне (племенито, здраво, јако); хедонистичке (пријатно, непријатно). Ове вриједности Шелер је схватио у односу субординације: хедонистичке – виталним, виталне – духовним, док су све три заједно подређене врховној вриједности светог.

На основу знамените класификације типова личности према преовлађујућим интересовањима коју је сачинио филозоф Шпрангер, психолози Олпорт, Вернон и Линдзи су стандардизовали О-В-Л скалу вриједности. Ради се о схватању да у свакој личности постоје нека

доминантна интересовања која одређују њено понашање и усмјеравање. Те вриједности (интересовања) су организоване у једном пирамидалном моделу гдје на врху пирамиде стоје религијске вриједности као најважније, а на њеном дну су економске вриједности. Ево тих вриједности: религијске (јединство); естетске (хармонија); политичке (моћ); теоријске (истина); друштвене (алтруистичка љубав); економске (корисност).

Морис полази од три основне компоненте људске личности и на основу њих класификуке вриједности: дионизијска – која се састоји од тенденција ослобађања, толеранције према постојећим жељама; прометејска – као скуп активних тежњи да се управља свијетом и да се он мијења; будистичка – садржи тенденцију усмјеравања личности контролом жеља.

Маслов (1982: 41) појам вриједности изводи из појма људских потреба и на тај начин вриједности доводи у функцију самоактуелизације личности. Он говори о Б-вриједностима, вишим вриједностима или вриједностима из бића. које су уткане у човјекову природу, што не значи да су релативне већ само да су заједничке за врсту.

Колберг сматра да је правда највиша вриједност у систему моралних вриједности и да она треба да стоји на врху вриједносне пирамиде.

Гурвич је поставио интересантну тезу о плурализму највиших вриједности (својевремено заступали Павићевић, Пусић и др.) према којој би за умјетника највиша вриједност била љепота, за научника истина итд.

О овом проблему навешћемо још два индикативна становишта (једно антрополошко и друго психолошко) која различито одређују суштину вриједности, али истовремено свједоче о хијерархији и доминантној (врховној) вриједности:

Прво: "Једна вреднота стоји увијек на највишем ступњу, то је она за коју се жртвују друге вредноте. људи не могу истодобно цијенити материјално благостање изнад свега, ... постављати љепоту на високи пиједестал, или школску наобразбу на прво мјесто... Историја сили на избор и на одлуку, нарочито у часовима кризе. Не само доминантна него су и остале вредноте поредане као на некој љествици: нешто људи више цијене, друго мање, а треће очито занемарују." (Ерлих, 1968: 98).

Друго: "Свест о себи, о својој личности и њеном значају постаје нека врста вредности која повезује све остале у оквир система вредности једне личности. Све остале вредности су до извесног степена под утицајем човекове свести о самовредности и његове потребе да сачува свој интегритет и добробит као личност." (Харис, 1970: 550).

Јеврејске вриједности су: рад, марљивост, предузимљивост, поштовање старијих и породично васпитање.

Хришћанске вриједности представљају поштовање божјих закона. Ова традиција обухвата сљедеће четири „природне" врлине: смјерност, уздржљивост, морална чистота и праведност. Овим вриједностима Св. Павле

је додао теолошке вриједности: вјера, нада и љубав. Према хришћанском учењу врлине нису урођене, већ их је Бог дао кроз Исуса Христа да би их вјерници усвојили и примјењивали.

Протестантске вриједности су: практична страна живота, рад, радна дисциплина, моралност и послушност. Протестантизам је настао реформацијом унутар Римокатоличке цркве у XVI вијеку. Нема јединствено вјерско учење и јединствену црквену организацију. Протестантске цркве чине: лутерани, реформисти, презбетеријанци, англиканци, баптисти, методисти... За протестанте је карактеристично практично рационално свакодневно живљење, а образац понашања је капиталистички: интензивна преданост раду, поузданост, марљивост, самоодрицање, крутост, штедљивост, тачност, држање ријечи и вјерност интересима групе. Рад се тако схватао као средство индивидуалног просперитета, који нуди могућности за *самопомоћ* и *самоусавршавање*. Протестантско тумачење библијског појма љубави према Богу и ближњима произлази из дословног тумачења оригиналног библијског контекста у којем појам љубав долази од грчке ријечи „агапе“ која се односи на дјеловање или служење, а не на страсти и емоције. Протестантима је важан њихов позив који су кроз разне таленте примили директно од Бога. На тај начин Бог их је позвао да кроз рад служе људима и друштву, што доводи до просперитета појединца и читавог друштва, а самим тим и до показивања Божије славе на земљи. За разлику од католичке па и православне визије чији је симбол монах којему није задатак рјешавање привредних и социјалних питања, већ тумачење смисла човјековог постојања на земљи, код протестаната је симбол предузетник са задатком да рјешава овоземаљска питања. У савременом тренутку европског развоја „протестантски предузетник“ на овај или онај начин, постаје примамљив и актуелан и у осталим хришћанским, али и другим вјерским учењима.

Установљена правила која наређују човјеку да његује различите вриједности и забрањују пороке подучавају га како да пређе из могућности у чин (да оствари своју праву природу, да достигне своју праву сврху). Човјекове жеље и осјећања треба васпитати употребом таквих правила и његовањем оних облика поступања које прописује проучавање етике. Три битне ствари у развијању моралних вриједности су: 1) схватање сирове људске природе, 2) схватање правила етике и 3) схватање људске природе каква би она могла да буде ако би остварила свој телос. Људска природа у свом сировом стању у почетку је неспојива и у нескладу је са етичким правилима. Њу треба преобразити подучавањем и васпитањем у људску природу каква она може бити уколико оствари свој телос (уп. Макинтајер, 2006: 75).

На основу претходног разматрања запажамо да већина аутора класификује вриједности и одређује њихову хијерархију. Притом се најчешће предност даје спознавању и изграђивању личности над чулно-

хедонистичким, утилитаристичким и сличним вриједностима. Стога су појмови самоостваривање, актуелизација личности, превазилажење, свијест о самовриједности и сл. присутни и кад се о томе експлицитно не говори. Свака личност испуњава друштвену, божију или природну, али увијек и своју, или само своју, да живи, учи, расте, спознаје себе и остварује се. Априорне, објективне, социјалне и трансценденталне класификације и хијерархије вриједности могу, али и не морају имати пресудно значење за појединца. Свако од људи прави и сопствену хијерархију вриједности зависно од достигнутог нивоа развоја личности и под утицајем њених структуралних и динамичких својстава. Због тога је за теоријско уопштавање и емпиријско истраживање неопходно претпоставити "оријентациону класификацију" вриједности зависно из ког угла науке приступамо овом проблему.

4. СИСТЕМ ВРИЈЕДНОСТИ И СМИСАО ВАСПИТАЊА

Сложеност система вриједности у подручју васпитања најбоље се показује на примјеру личности која се често узима као циљ васпитања. Наиме, сваки њен структурални елемент може представљати вриједност. Тако већина карактерних особина (храброст, радљивост, скромност...) као социјално пожељне особине истовремено су и вриједности. Интелигенција као општа способност, а често и многе специфичне способности, такође су вриједности. Неки мотиви, као што је мотив за постигнућем, самоактуелизација и сл., као и физичке карактеристике (љепота, здравље, снага...) могу бити вриједности. Идеали су одувијек били вриједности. Интересовања за књижевност, природу, спортска интересовања итд., такође су вриједности. Одређене особине темперамента, као начини емоционалног реаговања представљају и вриједности, (уздржаност у једној култури или спонтано испољавање емоција у другој култури). Општи ставови који су веома значајни за појединца и друштво такође представљају вриједности.

У контексту европских вриједности које су превасходно хришћанске, људска личност се не развија „из саме себе" и не може бити „самоциљ", она је својим вишим и стваралачким снагама повезана са свијетом вриједности, са Апсолутом – Богом који је једино апсолутна Личност, а човјек као биће створено од Бога не може живјети изван везе с Апсолутом. Стога је субјективизам појединца недовољан, треба га ослонити на објективну сферу на оне вриједности које су изнад личности и које јој дају важност. Васпитање мора бити осмишљено у цјеловитом погледу на свијет и своје основне проблеме освјетљавати помоћу оних принципа које позајмљује из антропологије, филозофије и религијње (уп. Зењковски, 16–18).

У историјској перспективи смисао човјековог постојања различито је одређиван, а самим тим различито је осмишљавано и васпитање чији је

циљ најчешће антиципирао идеално замишљен лик човјека са пожељним моралним, карактерним, радним и другим својствима и способностима. На тим основама осмишљавање васпитања у свјетлу европских вриједности требало би да успостави равнотежу на релацији филозофске – хришћанске – педагошке – друштвене – индивидуалне вриједности. У непосредној васпитној пракси као мјесту остваривања смисла васпитања неопходно је уважавати сљедеће компоненте приказане на слици 1 (уп. Чокорило, 2014: 18).

Слика 1. Антрополошко-вриједносни смисао васпитања

ЉУБАВ	ДУХ	ЛИЧНОСТ
ЉЕПОТА	БИТАК ЧОВЈЕКА	СТВАРАЛАШТВО
ДОБРОТА	ТИЈЕЛО	СЛОБОДА

Битак човјека одређује присуство бића (све оно о чему се на неки начин може рећи да постоји – камен, кућа, човјек и сл.). Човјек је, дакле, дио битка свијета, "мишљење битка". Напоредо с одређивањем битка свијета, или прије њега, потребно је одредити битак човјека. Овдје се постављају два питања (ко је човјек и шта је смисао његова постојања), на која филозофија даје сасвим опречне одговоре, што као резултат има различита одређења смисла васпитања. На основу бројних филозофских рефлексија о овом проблему очигледно је да ниједна од њих нема универзално значење. Стога полазимо од чињенице да се смисао човјековог постојања открива у личности субјекта и да његово разумијевање у функцији смисла васпитања треба одредити атрибутима: дух, тијело, љубав,љепота и доброта; рад, стваралаштво и слобода, који су у функцији хармонијског духовног и телесног развоја личности.

Дух (хебр. *руах*; грч. *пнеума*; лат. с*пиритус* или *менс*) – живот, душа, ум. У Вебстеровом рјечнику пише да је дух *оживљавајући или витални принцип, нематеријални извор, оно што даје живот физичком организму за разлику од његових материјалних елемената – дах живота.* Према *Библији,* након што је створио човека Бог је у њега удахнуо свој дух (Пост, 2,7). По том духу, који је *свети немир и вјечито млад*, ми људи стварамо, оживљавамо и покрећемо свијет. Са ових извориштa потекли су термини духовно, душевно, психичко и ментално, који се често неоправдано употребљавају као синоними. У најширем смислу схваћен, дух је покретачки принцип космоса или душа свијета, а појединачни лични дух постаје душа, мисао или его. Под *душом* се подразумијева *нематеријално ја* које посједује свјесно искуство,

контролише нагоне, жудње, акције и одржава идентитет од рођења (или прије) до смрти (или послије). Начело духовности у човјеку није одвојена сфера (засебан и изолован живот) него стваралачка снага која ентелехијски (сврховито) прожима сав човјеков живот (и душе и тијела) и одређује нов квалитет живота. Начело духовности није могуће замислити као безлично, оно може бити само лично биће, због чега је то начело цјеловитости и органске хијерархичности у човјеку… Све је у човјеку личносно зато што је све цјеловито и у својој цјеловитости непоновљиво и апсолутно јединствено (Зењковски, 2002: 56). Душа није исто што и дух. Душа је читав склоп нетјелесних доживљаја, помисли, осјећања, значајних и безначајних стања, активних размишљања и испразних стања. Дух су, пак, само она душевна стања која човјек сматра највишим, апсолутним добром. Као духовно биће човјек увијек тражи боље јер га неки тајанствени глас зове ка савршенству, а жеља да се одазове том призиву и тражење путева ка савршенству даје човјеку достојанство духа (уп. Иљин, 1994: 23).

Човјек је, дакле, суштински духовно биће јер је мотивисан да поставља фундаментална питања о бесконачном, безусловном и апсолутном, и сагледава свој живот у ширем значењском контексту. Он чезне за нечим савршеним, узвишеним, божанским, што га уздиже изван садашњег тренутка и даје осјећање вриједности и усмјерености његовој активности.

Тијело човјеково не постоји ни као свијест ни као ствар (човјек није само рука која се покреће, нити чиста интенција кретања, већ и једно и друго истовремено). То је разлог због којег се не могу одвојити духовне од тјелесних функција, осим, можда путем апстракције. Платон је схватао тијело као оно што индивидуализује душу. У тој индивидуализацији свијест тијела продире у тијело, а душа се распростире на све његове дијелове, што нам у крајњој инстанци дозвољава да повезујемо "физиолошко" и "психичко". Они се реинтегришу у егзистенцију на такав начин да више не разликујемо ред бића-по-себи и ред бића-за-себе; оба бића су усмјерена према свијету. Иако је наше властито тијело оно примордијално поље које претходи свим нашим искуствима, оно није објекат за нас, него је увијек на рубу наше перцепције и са нама. Тијело у својој осјетилности сабира читаву осјетилност свијета тако што осећајуће тијело умеће своју осјетилност у општу осјетилност свијета, чија осјетилност има свој основ у истом бићу ствари (уп. Зуровац, 1997: 172–173).

Љубав. За педагогију је веома значајно упознати и развијати *ерос паедагогикус* (љубав и духовна веза која постоји између васпитача и васпитаника) као основу на којој почива могућност васпитне комуникације и остваривања љубави према знању, мудрости, доброти, правди и сл. Значајно је такође, упознати и изграђивати љубав коју млади човјек осјећа према Богу, према ближњима и према самом себи, јер права љубав у данашњем свијету је "риједак цвијетак". Љубав је претпоставка за поштовање и уважавање

личности и слободе; онај ко воли човјека, тај поштује човекову личност и човекову слободу. Еротска (партнерска) љубав у младости је веома снажна, али се о њој најмање зна јер се ради о најинтимнијим осјећањима која су лична ствар сваког појединца у која се нити могу нити смију мијешати васпитачи. Индиректно и субјективно је могуће претпоставити да она посједује значајну мотивациону снагу уколико буди пријатна осјећања, односно демотивациону уколико су присутна непријатна осјећања. Бројни аутори сматрају да се у еротској љубави открива дубљи смисао властитог бића и бића другог, појмови "ја" и "ти" за чим у младости постоји непрестана жеђ и жудња. Откривање и потпуније схватање сопственог "ја" доприноси лакшем и свестранијем његовом усавршавању, а откривање "ти" омогућава схватање другог и ствара жељу да му се помогне. За васпитаче је веома важно да су кадри вољети, да разумију љубав и да је умију даровати.

Љепота егзистира само у јединству с истином и добротом (без њих је само идол) како је то већ разумио Достојевски. За њега је истина добро које промишља људски ум, а љепота исто добро и иста истина која је тјелесно оваплоћена у живој конкретној форми. О таквој савршеној љепоти он говори као о спасиоцу свијета. Млади су "апостоли љепоте" управо због тога што своје тијело, свој дух, природу и Бога доживљавају и спознају по принципима љепоте схваћене у духу Достојевског. Таква љепота је остварљива само ако се уважава и изграђује у васпитном процесу, најпре као хармонија тијела и духа на основу чега се развија смисао за суштинску, природну и умјетничку љепоту у објективном и трансценденталном човјековом постојању.

Доброта заједно са љепотом (калокагатија) етички је идеал старих Грка који структурира сдруженост онога што је лијепо са оним што је добро, односно инаугурира моралан и у исто вријеме лијеп начин живота. Добро је и данас главни појам етике *одређен као крепост (врсноћа изврсност, врлина, храброст, част, племенитост, јакост).* Под појмом етичност (моралност) подразумијевају се двије ствари: а) морални квалитет чина или поступка неког човјека и б) стварно морално стање појединаца, група или друштва у цјелини. Појам *неморално* је најшира категорија и може стајати иза свих других које говоре о нарушавању моралности, као што су на примјер појмови *аморално* и *иморално*. Аморално понашање човјека је када код њега не постоји однос према моралним мјерилима без обзира да ли она одређују добро или зло. Иморално понашање човјека је када он нарушава моралне норме.

Личност се често одређује као смисао човјекова постојања и као циљ васпитања. Било да је идеја потекла из хришћанске или хуманистичке мудрости, у васпитању се мора уважавати чињеница да је сваки човјек позван да постане личност односно особа, јер док год живи, самим тим свједочи сопствену вриједност и не смије никада бити сматран средством него увијек циљем. Реализација људске личности претпоставља промјену и новум, али и

нешто непромењиво без чега нема личности; човјек мора остати вјеран себи, сачувати свој лик предодређен за вјечност. Слободна и свестрано развијена личност има своје коријене већ у атинском појму калокагатије са циљем хармонијског развоја тијела и душе, у Песталоцијевом хармонијском развоју свих људских моћи, у идејама хуманизма и ренесансе, неохуманистичком, као и у најновијем хуманистичком погледу на човека. Остваривање свестраности подразумијева три аспекта: генерички, друштвено-историјски и персонални, а то значи преношење искуства претходних генерација, развој свих персоналних потенцијала и успостављање односа између појединца и друштва. У савременим психолошким теоријама личност се посматра као комплексна структура чије су основне карактеристике: јединство (целовитост или интегритет), под којим се подразумијева цјелокупан појединац а не само неки његови психички процеси и јединственост (особеност или идентитет), што значи да се сваки појединац разликује од сваког другог по особинама и њиховој међусобној повезаности. Због тога васпитни утицаји на поједине особине личности имају ефекта ако се врше преко личности у цјелини јер на тај начин доприносе његовању и очувању њеног интегритета. Свестраност треба схватити као могућност еманципације личности и њених аутентичних вриједности за шта је неопходно обезбиједити демократске и стваралачке односе у васпитању који ће уважавати личност и подстицати је на активност и самоактивност.

Стваралаштво као битна карактеристика сваке човјекове дјелатности, у васпитању има специфична обиљежја. Овдје се ради о стваралчком процесу формирања личности. Педагошко искуство показује да постоје стваралачке способности код сваког дјетета. Оне су непосредно повезане с маштом, а испољавају се у игри, спорту, говору, цртању и сл. Због тога савремени школски системи афирмишу креативност, самосталност, радозналост, иницијативност и оригиналност код ученика. Говори се о проблемској и интерактивној настави у којој су заступљени нови облици, методе и наставна технологија, а ученици и наставници стављени у ситуацију истраживача. У измијењеној улози наставник креира такве наставне ситуације које подстичу учениково креативно понашање, помаже а не намеће готова рјешења, али не дозвољава стихијност и анархију. Како показују емпиријска истраживања, оваква настава има низ предности у односу на традиционалну наставу. Прије свега, она развија стваралачко мишљење: оригиналност (проналажење нових одговора), флексибилност (способност мијењања усмјерености) насупрот ригидности (крутости) и флуентност (способност предлагања нових идеја). Ова настава развија способност редефинисања (прилаз познатом на нов начин), осјетљивост за проблеме, самосталност, лакше сналажење у новим ситуацијама, већу мотивисаност, радост и задовољство када се постигне успјех, емоционалну стабилност, храброст, дисциплинованост, критичност, маштовитост и сл.

Слобода се различито одређује у појединим филозофским и педагошким теоријама. Онтолошки је могућа само зато што је душа повезана са бесконачношћу, па је то ослобађа од потчињености разним појединачним и пролазним страстима (уп. Зењковски, 2002: 60). Присталице слободног васпитања, натурализма, педоцентризма и персонализма глорификовали су природу дјетета и њој све потчињавали. Савремено поимање слободе плод је новвјековног и модерног схватања аутономије и самоодређења човјека. У Кантовој филозофији слобода је конститутивни фактор за морално дјеловање. Категорички императив: "Ради тако да максима твоје воље у свако доба може уједно да вриједи као принцип општег законодавства", не значи спутавање и покоравање личности, већ њено уздизање до законодавства сопственог ума (што представља част и достојанство), а поштовање категоричког императива гаранцију остварења слободне моралне личности. Однос између слободе и нужности детаљно је протумачио Хегел. Наслањајући се на стоичко, Спинозино и Кантово завештање: слобода је спозната нужност, тј. најбоља могућа процјена нужности, он негира да је слобода природни дар независан од природних и друштвених закона. Слобода се стиче и за њу се треба борити. Бити слободан значи уложити свјесни напор да се овлада природним, друштвеним и законима сопственог живота. Фром (1983: 301-302) сматра да је човјек стварно слободан уколико су испуњена три услова: ако је економски, интелектуално и морално слободан. Укратко, економска слобода огледа се у човјековом неотуђивом праву на рад и производе свога рада. Интелектуална слобода значи да је човјек слободан ако може да изабере, а изабрати може једино ако довољно зна како би могао упоређивати. Морална слобода казује да човјек не може бити слободан ако је роб својих страсти, већ једино ако посједује идеал и филозофски став који му омогућава да обавља смисаону активност у животу.

За васпитање је веома значајно питање дисциплине јер се њоме у васпитној пракси може омогућити или оспорити слобода личности. Валоризација дисциплине се одређује с обзиром на циљеве којима је усмјерена. Само развијање свјесне дисциплине која усмјерава личност на свјесно управљање својим поступцима уз спознају нужности (корисности и обавезности) моралних критеријума, омогућава пожељну слободу у васпитању.

ЗАКЉУЧАК

У раду је проблематизован смисао васпитања у свјетлу европских вриједности које су неминовно уткане у цивилизацијски културни дискурс, остављајући по страни европске политичко-државне вриједности, мада то није увијек било могуће а ни потребно, посебно раздвајати. Европска унија је

пројекат који нема узора у цивилизацијској перспективи, па је због тога њен настанак, развој и перспектива у најмању руку мистериозан. Као опомена за то нека послуже Хомерове ријечи: „Трагични конфликт је суштинско људско стање“. Нажалост, ову мисао потврђују сви ратови који су вођени од Хомера до данашњег дана.

По многима вриједности су суштинска човјекова карактеристика. Али ко је човјек и шта је његов телос? Да ли је то Ничеов натчовјек као биолошка категорија или Берђајевљев свечовјек као духовна категорија. Од Аристотела потиче мисао да појединци као чланови врсте имају свој телос. Друштвени живот полиса-државе сматрао је нормативним за суштинску људску природу, али је câм био слуга оне македонске краљевске моћи која је уништила његову полис-државу као слободно друштво. Ето друге опомене колико је у човјековој моћи да сачува сопствене вриједности и вриједности сопствене државе.

Логично, Европски пројекат изграђује се на хришћанским вриједностима (католичким и протестантским превасходно) имајући притом на уму хеленску и њемачку класичну филозофију. У том смислу и на тим основама Европа прокламује сљедеће универзалне вриједности: достојанство човјека, љубав, слободу, демократију, једнакост и солидарност, толеранцију, правну државу, праведност и социјална праведност.

Поред ових може се набројати још читав низ вриједности: мудрост, памет, храброст, одважност, грађанска храброст, промишљеност, опуштеност, истрајност, постојаност, снага вјере, љубав према истини, саосјећање, спремност на помоћ, понизност, пријатељство, преданост, лојалност, вјерност, ненасилност, осјећај за заједницу, одговорност и марљивост.

У овом раду за осмишљавање васпитања у свјетлу европских вриједности апстраховане су и објашњене сљедеће вриједности: човјеков битак, дух, тијело, љубав, љепота, доброта, личност, стваралаштво и слобода. Вриједности су одређене као неотуђиви дио смисла човјковог постојања који се духом спознаје у процесу самоостваривања личности. Треба их доживјети и завољети као иманентни дио себе и понашати се у складу са њима. Лакше их је прокламовати него остварити, односно живјети у складу с њима. Теоријски је неоспорно да вриједности имају своју когнитивну емоционалну и конативну димензију, а то значи да их није лако моралним (идеолошким) проповиједањем „наметнути“ човјеку. Примјер за то су вриједности, доминантно наметнуте у ондашњем југословенском друштву које се дијелом и због тога распало. Сјећа ли се ико вриједности на којима је то друштво почивало? социјализам, братство и јединство, несврстана политика, марксистички поглед на свијет, Савез комуниста – водећа идејно-политичка улога. Ако европски пројекат пропадне, узроке пропасти ће му тражити и у наметнутим вриједностима.

Доминантне вриједности одувијек намећу они који имају политичку, економску, војну и друге врсте моћи. Није другачије ни са пројектом Европске уније. Она распростире оне вриједности које су у интересу и по вољи њених доминантних чланица. Стога постоји конфликт вриједности између европских (католичких и протестантских) и наших (православних, атеистичких, русофилских…). На крају једно важно питање за осмишљавање васпитања у крилу Европске уније: Хоће ли Унија успјети да бар ублажи вриједносне антиномије: телос појединца – телос друштва; рат – мир; ропство – слобода; демократија – аутократија; правда – неправда; богатство – сиромаштво; добро – зло; љубав – мржња.

ЛИТЕРАТУРА

1. Allport, Vernon, Lindzey (1960): G.W. Allport, P.E. Vernon, G. Lindzey, (1960). Study of the Values. A Scale for Measuring the Dominant Interest in Personality, Houghton Mifflin Co Boston, 3 ed.
2. Аристотел 1980: Аристотел, *Никомахова етика*: Београд: БИГЗ.
3. Берђајев 1984: Н. Берђајев, *Ја и свијет објеката,* Загреб: Кршћанска стварност.
4. Библија 1993: *Библија*, Београд: Британско и иностранo библијско друштво.
5. Ерлих 1968: В. Ерлих, *У друштву с човјеком,* Загреб: Напријед.
6. Зењковски 2002: В. Зењковски, *Проблеми васпитања у светлу хришћанске антропологије*, Београд: Бримо.
7. Зуровац 1997: М. Зуровац, *Дјетињство и зрелост умјетности (II књ.)*. Београд: Плато.
8. Ильин, И.А. (1994). *Собрание сочинений*. Москва: Русская книга.
9. Макинтајер 2006: А. Макинтајер, *Трагање за врлином*, Београд: Плато.
10. Маслов 1982: Х.А. Маслов, *Мотивација и личност*. Београд: Нолит.
11. Пантић 1977: Д. Пантић, *Вредносне оријентације, особине личности и класна припадност (докторска дисертација),* Београд: Филозофски факултет.
12. Петровић 1973: М. Петровић, *Вредносне оријентације делинквената*. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
13. Соколов 1976: Е. В.Соколов, *Култура и личност*. Београд: Просвета.
14. Фром 1983: Е. Фром, *Здраво друштво*, Београд: Рад.
15. Харис 1970: Б. Д. Харис, Расправа о вредностима. Сарајево: *Наша школа,* (9–10).
16. Хегел 1986: Г.В.Ф. Хегел, *Феноменологија духа*, Београд: БИГЗ.

17. Чокорило 1977: Р. Чокорило, *Вриједносне оријентације школске омладине*. Нови Сад: Факултет физичке културе.

18. Чокорило 2003: Р. Чокорило, *Вриједносне оријентације омладине у вријеме друштвене кризе*. Пале: Филозофски факултет.

19. Чокорило 2014: Р. Чокорило, *Педагогија и педагогија спорта*, Нови Сад: Факултет спорта и физичког васпитања.

20. Шешић 1977: Б. Шешић, *Човек, смисао, бесмисао,* Београд: Рад.

21. Шестун: 2013: В.Г. Шестун. *Православна педагогија*. Крагујевац: Каленић.

22. (http://www.kas.de/wf/doc/kas- доступно 16.5.2015).

Радмила Р. Чокорило*
Универзитет у Бањалуци
Факултет политичких наука
Студијски програм новинарство
и комуникологија
Ведрана З.Тошић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Студијски програм новинарство

DOI 10.7251/ZRNETOM11510585C

Прегледни рад

ФОТОГРАФИЈА У САВРЕМЕНОМ НОВИНАРСТВУ

Увод

Од настанка па све до данас, иако је распрострањеност употребе и више него доступна, фотографија је једним дијелом остала она стара, са намјеном да пренесе причу оном ко није присуствовао догађају. Њеној широкој употреби највише је допринијела култура и све већа потреба да се сачува тренутак или одраз лика који се види у огледалу. „Фотографија је кренула на свој освајачки пут, тако се у протеклих 125 година стварала скупљајући у себи мноштво проналазака и усавршавања, ширећи своју сугестивну снагу у задовољавању човјекове тежње за сликом“ (Физи, 1982: 4). Упоредо са технолошким открићима фотографија доноси нешто ново и исто толико открива својим универзалним језиком. Све што природа ствара, човјек ради, радо се биљежи оком објектива. „Главне одлике фотографије јесу: истинитост, тачност, брзина и умножавање“ (Физи, 1982: 4). Умјесто исписивања низа страница, она једним снимком може да каже хиљаду ријечи, ради то једноставно и тачно да се лако разумије. „Када се појавила као медиј, као нов медиј у умјетности, фотографија је без сумње обновила визуелне могућности представљачке умјетности, али је исто тако унијела елементе који ће изазвати несагледиве посљедице, како у контексту саме умјетности тако у склопу читаве културе“ (Центар за фотографију, филм и тв, 1981: 5). Захваљујући 19. вијеку, данас је омогућен даљи напредак фотографије и за развој се брину техничари који сваким даном раде на усавршавању камере и њених осталих дијелова. Визуелно комуницирање представља пренос информација путем текста и слике. У почетку се поистовјећивало само са дводимензионалним фотографијама/сликама, али у новије вријеме подразумијева и знакове, цртеже, илустрације, као и веб дизајн. Тумачење фотографија је увијек субјективно и потребна је

* cokorilo@hotmail.com

систематска анализа да би се схватило значење или више њих. Пол Мартин Лестер износи шест могућих перспектива погледа на визуелне елементе. Лична перспектива подразумијева креирање мишљења посматрача на основу његових мисли, изграђеног система вриједности и искустава. Критичка се од личне перспективе разликује по томе што публика критикује фотографије, али то чини у друштвеном контексту, ради општег интереса. Поред историјске перспективе, произашле из историје коришћења медија, односно прилагођавања перцепције гледаоца новонасталим техничким промјенама у медијима, ту је и техничка перспектива, када на наше виђење фотографије утиче позиција, свјетлост, боја и сл. За културну перспективу значајна је симболизација, односно идентитет симбола (примјена ријечи у вези са контекстом, ликовима и сл.), док етичка перспектива подразумијева да онај који ствара фотографију мора бити морално одговоран и публици представити што реалнију слику стварности. Спахић сматра да је за разлику од намјенске фотографије која за циљ има побуђивање интереса за производ или услугу и која је висококодирана, „новинска фотографска хисториографика или хисторијска фотографија су у бити нискокодиране првенствено иконичке денотативне поруке/факти, који подразумијевају високу деонтолошку ноту у смислу аутентичности амбијента, атмосфере, присутних актера/личности, догађања, времена дешавања и сл.“ (Спахић, 2008: 192). Примарни циљ, било да се ради о новинару или фоторепортеру је да има одговор на пет основних новинарских питања: ко, шта, гдје, када и како, а одговоре није нужно понудити искључиво текстом, већ и фотографијом која је у вези са догађајем. Фотографија мора имати јасан предмет, визуелни утицај на гледаоца према предмету, и оно наважније, она мора бити одраз стварности и пружати јасне информације. Фотографије можемо сврстати у неколико основних категорија[1]:

1. Фотографије локалних вијести: фотографске приче, (ватра, криминал, природне катастрофе, немири, експлозије...)

2. Фотографије које одговарају вијестима: конференције за штампу, званичне посјете.

3. Будуће фотографије: за разлику од локалних и општих фотографија, будуће фотографије приказују приче у вези са вијестима дана. То су приче у цјелини са једном или више фотографија.

4. Приче са фотографијама: низ фотографија које причају причу. Могу се објавити као наставак за текст.

Фотографија се сматра највећим открићем двадесетог вијека, иако често ствара „опасну искривљену слику живота“, нарочито у савременом виртуелном друштву „Штампа је чисти медиј, без обзира што не можемо разговарати са ауторима књиге. Она је изумила темеље људског

[1] *Приручник за новинарство Косовски Медијски Институт НД: 114, доступно на* www.imk-ks.org 22. јануар. 2015.

саморазумијевања, подарила силну снагу развоја и означила језичке заједнице“ (Коковић, 2007: 69). Она у свом најширем смислу укључује летак, плакат, књигу, новине, стрип, затим се издваја фотографија.

Умјетничка и рекламна фотографија

Фотографија би, као и вијест, требало да објективно пренесе информације, али се често користи да уљепша страницу или екран и привуче пажњу. Фотографија уз легенду често може да буде бољи преносилац догађаја него један „исцрпљујући“ текст. „Информације које фотографије могу пружити чине се јако важнима у оном тренутку културне повијести, када се сматра како сватко има право на новост“ (Зонтаг, 1982: 3). Главна улога фотографије је да информише публику, једна од њених предности се огледа у томе што говори истим језиком који разумије цијели свијет. Поред тога што информише, она коментарише догађај и забавља публику. Документарна фотографија за циљ има наглашавање најчешће драматичних призора и преношења вијести. Фоторепортер тежи праћењу догађаја који ће издвојити медиј за који ради од осталих бројних конкурената. Тако се за вријеме ратова развила једна подврста документарне фотографије под називом ратна фотографија. „Документарна/фактографска, неутрално и квалитетно урађена фотографија, дакле, има трајну вриједност и далеко мање могућности манипулације са реципијентима, иако пред фактографски мотивираног или наученог фотографа поставља посебне императиве: како у погледу техничке израде, тако и у погледу способности креативног, маркантног и експресивног „хватања“ значајног тренутка (објекта/субјекта) фотографирања. Добро направљена фактографска фотографија такође ер има могућност умјетничке валоризације, а можемо је накнадно употријебити и у умјетничке и у рекламне сврхе“ (Спахић 2008: 193). Сам термин комерцијална фотографија није прецизно одређен, па тако она подразумијева рекламну, модну, а понекад и индустријску фотографију. У свијету гдје све више влада култура илустрованих часописа, ова врста фотографије преузима примат. „То су сјајне, нестварне слике на којима се налаза атрактивни модели, једноликих и јарких боја, снимљене на једноставним позадинама. Оне су далеко од реалистичног призора“ (Велс, 2006: 272). Комерцијална фотографија данас игра главну улогу у рекламним кампањама. Разлог настанка овакве врсте снимака је бизнис, а фотографија је средство помоћу којег се остварује добит. То је један од разлога зашто се оспорава њен аспект естетске вриједности. Фотографија је омогућила пласирања моде путем штампаних медија. Адолф Мајер је први објавио модну фотографију 1920. године. На почетку су модни часописи били намијењени људима доброг имовинског стања, па су модне фотографије до 30-их година 19. вијека биле привилегија само једног слоја

грађана. Прво су се приказивале жене као вјеродостојни модели, а касније се овај стил преобразио у суптилинији, укључујући умјетност, таленат, психологију и грациозност. „Модна фотографија битан је аспект комерцијалне индустрије, с том разликом што је у њој дозвољено готово све! Иако, пре свега, мора да задовољи тржишне захтеве, она вешто кокетира са слободом уметничког изражавања и крутошћу комерцијалног производа. Ту своју игру обавија велом привлачности, мистике и „свемогућег", чинећи свет моде фантастично привлачним, како за конзументе, тако и за његове творце."[2] У оквиру модне фотографије развила се посебна врста под називом рекламна модна фотографија. Користи се за рекламирање робне марке, најчешће уз помоћ фотомодела који већ има изграђен имиџ у свијету моде или неке друге познате личности. Представљају производ у најсвијетлијем издању и његове особине доводе до перфекције, тако да се за недостатке овдје не може наћи мјесто. То су рекламе које се раде у корак са трендовима, како би задобиле што већи број корисника који би испробали рекламиране производе. Због свог креативног начина изражавања , фотографија је пронашла своје мјесто у свијету рекламе, али требало је много времена да она преузме главно мјесто у рекламним компанијама. Она својом убједљивошћу усмјерава рекламну кампању. Зато, „фотограф, поред добре интуиције и изврсног владања техником фотографисања, мора бити и врхунски креативац, који ће пронаћи најоптималније рјешење за достигнуће циља наручиоца" (Велс, 2006: 197). Као посебна група издвајају се фоторгафије снимљене за амлабажу, модне каталоге, билборде, омоте за књиге, насловне стране часописа, гдје је најизраженија веза између дизајнера и фотографа. Данас је немогуће замислити било које истраживање без биљежења процеса фотографијом. Тако је прве снимке Мјесеца начинио фотоапарат „haselblat", а данас је немогуће истраживати космос ако летјелице нису опремљене фотографском опремом. Умјетничка фотографија се не може одвојити ни од једне човјекове дјелатности јер је она дио њега и зато је она начин да се искажу његова најдубља осјећања. Умјетничку фотографију можемо запазити на телевизији, посебно у документарним програмима и репортажама, као и у онлајн и штампаним медијима у оквиру одговарајућих тема и жанрова. Значајно подручје у фотографисању догађаја заузима спортска фотографија. Она се развила муњевитом брзином, пратећи спортска дешавања. Спорт је атрактиван за фотографско биљежење јер је динамичан, напет, пун преокрета и емоција и због тога представља незаобилазног савезника свих медија. Према Бабићу, (2010: 159) „изражајност се најчешће гради уз помоћ детаља: лопта, мрежа, мишићи, руке, покрет, гдје се јасно препознаје о ком спорту је ријеч или о каквој се спортској акцији ради". Фоторепортери задужени за ову рубрику морају исцрпно да прате спорт, како би на најбољи могући начин пренијели емоцију.

[2] Преузето 22.03.2015. http://www.refoto.rs/marko-sovilj-moda-kao-izazov-inspiracija-kreacija/1668/

Манипулација фотографијом

Наше вриједности чине темеље на којима доносимо етичке одлуке и оне су у основи наших ставова о моралним питањима. Истинско морално расуђивање мора да узме у обзир и осјећања и увјерења у вези с неким питањем. Систем етике неопходан је за вођење друштвених односа. Јавност очекује нетакнут проток тачних информација, од новинара се очекује да извештавају истинито и објективно, а када то не чине опада њихова кредибилност. У теорији је „апсолутна истина циљ којем би сваки медијски радник требало да тежи. Међутим, у пракси примјена тог принципа најчешће зависи од околности и улоге моралног агента“ (Л.А. Деј, 2004: 105). Из новинарске перспективе постоји велики број ставова о томе шта представља истинито новинарско извјештавање. Прије свега, оно мора бити тачно, чињенице се морају провјерити и заснивати на чврстим доказима. Тенденција која угрожава наведене стандарде је журба медија или новинара да донесу суд када обрађују неку причу, тзв. менталитет стада или помама. С обзиром на то да у овом раду говоримо о значају фотографије у савременом новинарству у овом случају, њеним етичким аспектима, истаћи ћемо основне одредбе донесене Кодексом за штампу и онлајн медије БиХ, јер је она управо њихов интегрални дио. „Овај Кодекс изведен је из постојећих европских стандарда новинарске праксе, а циљ му је постављање основа система самоуређивања, који ће бити сматран морално обавезујућим за новинаре, уреднике, власнике и издаваче новина, периодичних издања и онлајн медија. Он садржи основне принципе Меморандума о разумијевању, потписаног 29. априла 1999. године од Независне уније професионалних новинара БиХ, Савеза новинара БиХ, Независног удружења новинара Републике Српске, Удружења новинара Републике Српске и Синдиката професионалних новинара Федерације БиХ и којег је прихватила и Удруга хрватских новинара у БиХ“ (Никшић, Давичо, 2004:119). Новинари, фоторепортери и уредници морају поштовати општеприхваћене принципе етике и штитити професионални интегритет новинарства. Новинари и њихове публикације имају обавезу према јавности да одрже високе етичке стандарде у било којем тренутку и под било каквим околностима. Дужност медијских радника је да поштују потребе грађана за корисним, благовременим и релевантним информацијама, као и да бране начела слободе информисања и право на праведан коментар и критичко новинарство. Већина фоторепортера води се тзв. „златним правилом“ према којем не смијемо чинити другима што не бисмо хтјели да они чине нама. Рецимо, при фотографисању трагедија често се поставља питање етичности. Закон допушта снимати несреће на јавном мјесту, а фоторепортер је присиљен извијестити и с таквих догађаја. Тада он мора бити што дискретнији, смиренији и својом присутношћу не смије повећавати нити омаловажавати патњу унесрећених. Професионални фоторепортер неће се двоумити треба

ли или не фотографисати, без обзира на призор или ситуацију, јер сваки је догађај непоновљив, а да ли ће се упитна фотографија објавити, мора одлучити уреднички колегијум, вођен етичким начелима. Фоторепортери се понекад нађу у ситуацији да спријече трагедију или помогну особама у невољи. Двадесет први вијек уноси дигиталну технологију и у свијет фотографије омогућавајући и „савршенију“ манипулацију. Често се у свакодневном говору може чути да фотографија не лаже, а вјеровање у вјеродостојност фотографског свједочанства је подупрла и њена употреба од стране државе (која их користи за идентификациона документа, у полицији, судству...). Нове технологије су увеле нови приступ неетичком понашању, а једна од највећих брига је лакоћа којом се информације могу прикупљати и дијелити преко интернета. Медијски радници се суочавају са моралним непознаницама информационог доба и неке од најпроблематичнијих дилема резултат су дигиталне технологије. Спектар могућности злоупотребе фотографија у медијима је веома велики, од свих врста манипулација и лажи до исмијавања и ширења страха. Појавом дигиталне фотографије и низа компјутерских програма за обраду фотографија, повећала се могућност манипулације и сумња у њихову истинитост. Међутим, фотографијама се с одређеним циљевима увелико манипулисало и прије појаве дигиталних технологија, што ћемо видјети на примјерима. Стварање лажних фотографија, представљајући их као чињеничне у фотожурнализму се сматра неетичким. Мијењање фотографије се, с једне стране, може сматрати обманом уколико се читаоцима не да информација како и зашто је фотографија измијењена. С друге стране, брисање материјала са фотографије не разликује се нимало од измјене вијести из етичких разлога (брисањем непристојног језика или поправљањем граматике у изјавама саговорника). Многе новинске фотографије су дорађене у Фотошопу (Photoshop) или другим програмима намијењеним обради фотографија да би се повећала јасноћа или да би се оптимизовале за штампу или онлине медије. Доста је случајева када ретуширање оде предалеко, те тако мијења првобитну намјеру или тачност фотографије. Помоћу најразличитијих алата за обраду фотографија, веома је лако манипулисати њиховим садржајем и основном поруком. Могуће су знатне измјене и монтаже, а да се на финалном производу уопште не примијети да фотографија није потпуно стварна. Фоторепортерска редакција и уреднички састанци морају бити мјеста на којима ће се расправљати о етичким питањима у фотографији. Веома је значајно да при оцјењивању документарних квалитета неке фотографије постављамо три питања: Да ли је аутентична? Да ли је тачна? Да ли је вјерна? Аутентичност подразумијева реалан призор, призор који није намјештен, тачност захтијева сигурност да слика одговара призору који је камера снимила, док се истина односи на усликани призор као исказ о чињеницама које тај призор треба да саопшти.У свим медијима се текстуалним садржајима може манипулисати на различите

начине, износити неистине, дезинформисати, убацивати или вадити из контекста, али „аутентична фактографска фотографија не да лагати, поуздан је документ, који несумњиво идентифицира локацију, учеснике и акцију. Но, данашња (посебно електронска и дигитална) технологија и техника још више отвара могућности фалсифицирања такође аутентичне хисториографске или хисторијске фотографије“ (Спахић, 2008: 192). Велики је број фотографија које су обишле свијет, а за циљ су имале манипулацију људима и изазивање погрешне слике о догађајима. Политички субјекти најчешће користе медије како би манипулисали јавним мњењем. Стварање слике која утиче на став појединца и промјену његовог мишљења је крајњи циљ аутора. Већина манипулативног медијског кадрирања се може подвести под „народске“ изразе – лагање и обмањивање. Обмањивање значи „размјену порука намијењених да заведу друге, да их наведу да вјерују у оно у шта ми сами не вјерујемо. Лагање је поткатегорија обмањивања и подразумијева размјену нетачних информација за које онај ко их шаље вјерује да нису тачне“ (Удовичић, 2012: 63). Постоји неколико метода којима се врши манипулација у медијима путем фотографије. Једна од њих је негативна селекција и пристрасност. У настојању да документ буде увјерљивији, често се користи комбиновање оргиналне и исцениране фотографије. Само добри познаваоци фотографије могу уочити разлику, али је већина читалаца доживљавају као аутентичну.

Умјесто закључка

Фотографија је неизоставан елемент савременог новинарства. Од објављивања прве црно-бијеле фотографије до данас прошло је скоро два вијека. Зачетке савременог новинарства повезујемо са објавом фотографије персоналног компјутера на насловној страници „Time“ магазина која указује на почетак компјутерске ере и значаја убрзаног техничко-технолошког напретка, како за новинарство, тако и за човјечанство. Савременом фотоновинарству допринијеле су и аматерске фотографије грађана који сматрају да могу да допринесу бољем сагледавању догађаја и пренесу нинформацију на специфичан начин (грађанско новинарство). Нове дигиталне камере фоторепортере не ограничавају дужином ролне филма, па се тако хиљаде слика могу сачувати на меморијској картици. Способност брзог прикупљања и уређивања фотографија је донио значајне промјене у поштивању рокова. Штампани медији, у зависности од тога да ли су дневна или периодична издања у питању, велики простор и значај придају фотографијама, али морају поштовати одређена правила при њиховом позиционирању, квалитету, величини и количини. Онлајн медији не морају толико да се ограничавају на простор, јер могу на једном мјесту у виду галерија понудити велики број

квалитетних фотографија, а уколико не желе да додатно оптерете текст, повежу га линковима за друге изворе фотографија. У употреби су мање-више све врсте фотографија, од документарне, комерцијалне, модне, рекламне, спортске, до умјетничке, техничке и криминалистичке. Фотографије објављене у медијима морају испуњавати исте услове као и текст које прате. Морају бити благовремене, непристрасне и тачно представљати и описивати новинску причу. Фотографије морају бити у контексту објављеног записа догађаја, дакле правовремене и објективне, односно ситуација представљена фотографијама мора бити фер и тачна представа о догађајима који се описују, како у садржају, тако и у тону. Фотоновинар мора да поступа према истим етичким принципима као и његове колеге новинари. Пласирање лажних фотографија, дјелимично или потпуно измијењених се у новинарству ствара неетичким, али је све чешће, тим више што је данас сваком доступан неки од програма за измјену фотографија и понекад је тешко уочити манипулацију.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабић, М. (2010). Фотографија. Бања Лука: Бесједа.
2. Бал, Ф. (1997). Моћ медија. Београд: Клио.
3. Бјелица М. и Јефтовић З. (2006) Историја новинарства. Београд: Мегатренд универзитет примењених наука.
4. Дај, Л.А. (2004). Етика у медијима, примјери и контроверзе. Београд: Медија центар.
5. Ђурин, С. (1999). Рекламна порука. Загреб: Изворни научни чланак.
6. Зонтаг, С. (1982). Есеји о фотографији. Београд, СИЦ.
7. Коковић, Д. (2007). Друштво и медијски изазови. Нови Сад: Новинарска библиотека.
8. Спахић, Б. (2008). Дизајн- економски, друштвени и политички аспекти обликовања. Бања Лука: Универзитет за пословни изжињеринг и менаџмент.
9. Удовичић, Р. (2012). Вјеродостојност медија- теоријске и практичне дилеме. Сарајево: Медиа план институт.
10. Физи, М. (1982). Фотографија: теорија/пракса/креација, Загреб: Графички завод Хрватске.

Интернет извори:

1. Бјелица, М. Новинарство и публикација, доступно na www.scribd.com
2. Бобан, Т. Савремено новинарство,доступно на https://bs.scribd.com/doc/214265994savremeno-novinarstvo
3. Kodeks za štampu i onlajn medije, dostupno na http://www.vzs.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=218&Itemid=9
4. Priručnik za novinarstvo. Kosovski medijski institut, distupno na www.imk-ks.org
5. http://sh.wikipedia.org
6. http://www.media.ba
7. http://www.refoto.rs

Горан В. Шекељ
Универзитет у Крагујевцу, Србија
Учитељски факултет у Ужицу,
Катедра за дидактику, образовну технологију
и методике образовања
Живорад М. Марковић
Универзитет у Крагујевцу, Србија
Факултет педагошких наука
Катедра за дидактичко-методичке науке

DOI 10.7251/ZRNETOM11510595S

Стручни рад

ДА ЛИ ЈЕ ПОБОЉШАЊЕ КВАЛИТЕТА ФИЗИЧКОГ ВАСПИТАЊА У ПРЕДШКОЛСКИМ УСТАНОВАМА ПРИОРИТЕТ СВИХ ЗЕМАЉА СВЕТА?*

Увод

Технолошки развој цивилизације је допринео смањењу физичке активности. Светска здравствена организација (WHO, 2003) наводи податак да је преко 85% становништва усвојило седентерне животне стилове, што значи да њихова свакодневна физичка активност умереног интензитета није већа од 30 минута (Chakravarthy & Booth, 2003). Посебно велику опасност по јавно здравље представљају нарастајуће седентерне навике код деце од 2 до 5 година (Reilly, et al., 2004).

Дневна активност деце зависи од узраста, пола, расе, географског подручја, економске снаге нације, породичних навика, социјалних афинитета, културних начела и сл. Због тога су подаци на различитим географским ширинама другачији. Нпр., истраживање Кардона (Cardon, et al., 2008) показало је да су деца из Белгије, старости од 4 до 5 година, на дневном нивоу физички неактивна 9,6 сати, а да у умереној до интензивној физичкој активности проводе у просеку свега 34 минута. Само 7% деце проведе 60 минута у физичкој активности, а само 26% њих достигне неопходних 120 минута физичке активности дневно. Студије Монтгомерија и Рајлија показале су да деца проводе више од ¾ будног стања у седентерном начину живота, а свега 5% у умереној до интензивној физичкој активности (Montgomery et al., 2007; Reilly et al., 2004). У Канади 9% дечака и 3% девојчица узраста од 10 до 19 година учествује у некој спортској активности (Fishburne & Harper-

* *Ovo istraživanje je realizovano u okviru projekta pod naslovom: NASTAVA I UČENJE – PROBLEMI, CILJEVI I PERSPEKTIVE odobrenom od strane Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj republike Srbije, broj: 179026, za period 2011–2015. Nosilac projekta: Učiteljski fakultet u Užicu Univerziteta u Kragujevcu*

Tarr, 1992). У Грчкој 44,8% деце не учествују ни у какавом облику физичке активности ван школе (Behtsi, 2009). Према подацима Европске здравствене мреже (European Heart Network, 2001), у Данској су дечаци и девојчице од 7 до 15 година активни у просеку око 36 минута на дан. У Енглеској 61% дечака и 42% девојчица узраста од 7 до 18 година учествује у физичкој активности умереног интензитета један сат дневно, док је у Финској тај проценат мањи (40% за дечаке а за девојчице 27%). Предпубертетска деца у САД проведу око 30 минута у физичким активностима током дана, док су у пубертету и периоду након тога физички активна мање од 10 минута на дан (Janz et al., 2001). Према подацима Штрауса (Strauss et al. 2001,) само је 19% деце физички активно 20 минута током дана, док 75% свог слободног времена проводе без икакве физичке активности. У истраживању које су организовали Армстронг и сар. (Armstrong et al., 1990,) показало се да само 12% девојчица и 23% дечака имају континуирану дневну активност при пулсу већем од 139 удара/минут у трајању од 20 минута. Физичку активност при истом интензитету у трајању од 3–5 минута дневно оствари 53% девојчица и 70% дечака. За седам дана девојчице остваре укупну умерену активност у трајању од 32 минута, а дечаци у трајању од 45 минута, што по мишљењу аутора није довољно да се остваре значајни здравствени бенефити.

Посматрајући и директно мерећи навике деце од 2 до 5 година старости током једног сата, Дана и сар. су констатовалие да 60% времена деца проведу мирно, седећи или стојећи, повремено љуљајући рукама. Хода или трчи само 11% (7 минута) деце (Daner et al., 1991). Вршећи мониторинг акцелометром, Пате и сар. (Pate et al., 2012) су измерили да предшколска деца проводе само 2 минута током сата у енергичној физичкој активности. Бенем-Дил (Benham-Deal, 2005) је, вршећи мониторинг деце узраста од 3–5 година, констатовао да ретко (1/5 од укупно активног времена) улазе у интензивније активност при којима пулс прелази 130 удара у минути.

Колико је потребно физичке активности деци предшколског узраста?

И поред чињенице да је у протекле две деценије објављено на стотине радова који су се бавили обимом и интензитетом физичке активности у циљу очувања јавног здравља, врло је тешко успоставити прецизне критеријуме. Осамдесетих година другог миленијума владало је мишљење да је довољно да деца буду активна тридесетак минута сваког дана. Почетком трећег миленијума препоручивала се дневна активност од 60 минута (Bidl i sar., 1998; Strong et al., 2005; National Association for Sport and Physical Education, 2002, 2004). Новије препоруке иду у смеру да деца предшколског узраста треба да акумулирају 120 минута физичке активности дневно, од чега би 60

минута требало да буде структуирана физичка активност, а 60 минута може да се реализује кроз спонтану дечију игру (National Association for Sport and Physical Education, 2009). Најновије препоруке, међутим, кажу да деци треба омогућити свакодневну физичку активност у трајању од 180 минута (Department of Health Physical Activity Health Improvement and Protection, 2011; Trebblay et al., 2012).

Један од једноставнијих начина да се измери физичка активност деце јесте бројање корака помоћу педометра. Истраживања која су имала за циљ да испитају утицај дневне физичке активности на здравље деце и младих (Tudor-Locke, et al., 2011), препоручују да девојчице направе 11000–12000, а дечаци 12000–15000 корака сваког дана. Особе које направе испод 5000 корака сматрају се седентерним; они који направе дневно од 5000 до 7499 корака су особе са ниским нивоом активности, а ако направе од 7500 до 9999 донекле су активне особе. Особе које пређу од 10000 до 12499 корака су активне, а ако направе преко 12500 корака дневно класификују се као високо активне особе.

Истраживања (Belton et al., 2009) показују да само 69% деце у Ирској оствари потребан број корака. Радним данима деца остваре 8619–10693 корака, што их сврстава у групу донекле активних (Rowe et al., 2004). Девојчице су мање активне од дечака (Vincent and Pangrazi, 2002). Викендом у односу на радне дане опада физичка активност и код дечака и код девојчица (Gavarry , 2003; Duncan, 2006).

Индиректно, на основу броја постигнутих корака у јединици времена, може се утврдити интензитет активности. Интензивна физичка активност се остварује уколико се прелази 4000 корака за 30 минута. Уколико се прелази 3660 корака за исто време, онда је реч о умереној активности (122 корака/минут). Између 3300 и 3500 корака за 30 минута (111–117 корака/минут) сматра се физичком активношћу ниског интензитета (Graser et al., 2009). Врло интензивном активношћу у трајању од 60 минута дечаци могу остварити 15000, а девојчице 11000 корака (Cardon, 2004).

Због чега је важна редовна физичка активност?

Редовна физичка активност смањује ризик од најчешћих хроничних болести као што су болести срца, висок крвни притисак, мождани удар, неки облици рака, дијабетес тип 2, остеопороза (U.S. Department of Health and Human Services, 1996), смањује појаву атеросклерозе коронарних артерија, артеротромбозу (Sharkey & Gaskill, 2007). Вежбе снаге повољно утичу на веће присуство коштаних минерала и бољу густину коштаног ткива (Specker & Binkley, 2003). Свакодневно десетоминутно вежбање повећава минерални садржај костију кука и кичме 2–3% (Janz et al.,

2001). Редовна физичка активност побољшава имунитет, ублажава симптоме артритиса, астме и фибриомиалгије (Corbin et al., 2006,) смањује забринутост и депресију (Dunn, Trivedi & O'Neal, 2001), доприноси позитивном расположењу, самопоштовању, бољем спавању (Landers, 1999), ефикаснијем функционисању у свакодневном животу (Spirduso & Cronin, 2001). Код деце која су физички активнија, примећено је да постоји више самопоштовања, показују већу одговорност према личним обавезама и у социјалном понашању, социјалним комуникацијама и да се боље сналазе у друштвеним дешавањима (Gruber, 1996). Физички активнија деца имају бољу самоконтролу, боље процењују сопствене могућности, боље планирају своје време и обавезе, реалније постављају циљеве, доносе боље одлуке, успешнија су у решавању проблема, реалнија у вредновању постигнућа, свог здравственог стања, могућности и потреба (Dale, Corbin, & Cuddihy, 1998). Истраживања показују побољшање школског успеха услед повећања физичке активности (Sibley and Etnier, 2003; Grissom, 2005). Повећање броја часова физичког васпитања у наставним програмима, не утиче негативно на школска постигнућа, чак и када је то повећање извршено на уштрб смањења часова из других наставних предмета (Trudeau and Shephard, 2005). Физичка активност доприноси побољшању или, у најгорем случају, не утиче на резултате постигнуте на тестовима из математике (Dwyer et al., 2001; Field et al., 2001; Pate et al., 1996; Sibley & Etnier, 2003). У прегледном чланку Разбери (Rasberry ет ал., 2011,) анализирали су 50 студија које се односе на утицај физичке активности на академска достигнућа, академско понашање, когнитивне способности и ставове. У више од половине (50,5%) радова констатовани су позитивни ефекти на неко од академских достигнућа, у 48% радова утицај је био позитиван, али није имао статистичку значајност, док су у само 1,5% истраживања установљене негативне везе.

Повезаност физичке неактивности, гојазности и времена које се проведе уз телевизор, компјутер, видео игрице

Велики број истраживања указује на везу између ниске физичке активности, времена које се проведе у гледању телевизије, високих вредности индекса телесне масе (BMI), ниских вредности кардиореспираторног капацитета и повишеног нивоа холестерола на узрасту 5–15 година старости (Hancox et. al., 2004; Crespo et. al., 2001). Поред тога, студија (Ludwig & Gortmaker, 2004) је показала да је код деце на узрасту 5–17 година која гледају телевизију 2–5 сата дневно пет пута већи ризик да постану гојазна, два пута више ризикују да имају повишен холестерол и три пута већи ризик од високог крвног притиска. Истраживања су показала да деца старости од 4 године која гледају телевизију 2,4 сата дневно конзумирају 1600 калорија,

док они који ТВ гледају 1,1 сат дневно унесу 1480 калорија. На годишњем нивоу то доприноси повећању тежине 5–6 кг (Jordan, i Robinson, 2008). Због тога не чуди податак да су деца која су гледала ТВ 3 сата или више имала значајно више поткожног масног ткива мереног на трицепсу (106,2 мм) од деце која су ТВ гледала мање од 1,75 сати дневно, а која су имала поткожног масног ткива у вредности од 76,5 мм (Proctor et al, 2003). Осим тога, гледање ТВ-а изазива неку врсту хипнотичког дејства попут стања транса, што смањује метаболизам на ниво који је мањи него код спавања, и може изазвати психомоторне немире и неку врсту зависности (Klesges at al., 1993).

Да ли физичко васпитање доприноси повећању дневне физичке активности?

Сва досадашња истраживања показала су да физичко васпитање у школама може значајно допринети повећању дневне физичке активности деце. Тако је истраживање (Brusseau et al., 2011) показало да су деца знатно активнија радним данима када имају физичко васпитање (14197 ± 4697 корака за дечаке и 12058 ± 3772 корака за девојчице), у односу на дане када у школама немају физичко васпитање (12788 ± 3600 корака за дечаке и 11047 ± 3382 корака за девојчице). Фло и сар. (Flohr, ет ал., 2006) су пребројали да дечаци имају 11980 корака данима када имају физичко васпитање и 13150 корака дневно када уместо физичког имају спортске активности које су више интересантне и боље организоване. Овај податак потврђује налаз Салиса и Овена који кажу да мотивисаност, услови рада и стручне компетенције васпитача доприносе већем обиму и већем интензитету активности (Sallis & Owen, 1997). И много других радова имају сличне налазе који говоре о томе да деца тешко постижу потребну дневну активност данима када у вртићима или школама немају часове физичког васпитања (Fairclough & Stratton, 2005; Flohr & Todd, 2003; Tudor-Locke et al., 2004). Различити су подаци колико се током школских часова и активности може допринети повећању физичке активности. Радови Грасера и сарадника показали су да се на тај начин може остварити додатних 1409 корака за дечаке и 1011 корака за девојчице (Graser et al. 2011). Истраживање Скрагса и сар. (Scruggs et al., 2003) показује да деца од 6 до 7 година током добро организованих активности могу да остваре 1800 корака за 30 минута.

И други видови структуиране физичке активности који се организују након школских часова, доприносе повећању физичке активности. Истраживање Флора и сар. (Flohr et al., 2006) показује да ученици који учествују у ваншколским активностима акумулирају дневно 3108 корака више од оних који нису укључени у такве активности. Једно од решења за вртиће који немају адекватне услове за реализацију спортских активности

јесу и пешачке туре. Тако, на пример, деца на узрасту 11–15 година током пешачких тура брзом шетњом могу постићи 127 корака у минути и при том остварити око 8000 корака за 60 минута (Jago et al., 2006).

Колико је физичке активности потребно обезбедити сваком детету током боравка у вртићу?

Предшколске установе су најбоље место за реализацију различитих програма у оквиру физичког васпитања јер поседују одговарајуће ресурсе и компетентно особље. Осим тога, на овај начин је омогућена физичка активност за сву децу која користе услуге вртића, а то је значајан проценат укупне популације (Pate et al., 2012). Ово је посебно важно у ситуацији када више од половине родитеља није у могућности да макар једном дневно изведе децу напоље ради игре (Tandon et al., 2012).

Код деце у предшколском узрасту потребно је развити фундаменталне моторне вештине на чијој основи је касније могуће изградити сложеније моторне обрасце кретања. Рано детињство је идеалан матурациони период за учење моторних вештина (Gallahue & Ozmun, 2006). Уколико се током раног детињства стекну разноврсна базична моторна умења, то ће значајно допринети повећаној физичкој активности и у критичном периоду адолесценције тако што ће им олакшати учешће у физичким активностима (Trudeau & Shephard, 2005). Уколико у овом периоду наставе са физичком активношћу, имају велике шансе да стекну навику за активним животним стилом (Gallahue & Ozmun, 2006; Clark & Metcalfe, 2002; Jackson et al., 2003; Pate et al., 1996). Упркос овим чињеницама, подаци (Loopstra, 1997; Hardman, 2008) указују да се од 1990. године врши маргинализација физичког васпитања што се огледа кроз смањење броја школских часова, смањење ванчасовних програма, смањење инвестирања у објекте и опрему, смањена улагања у подизање стручних компетенција васпитача, незаинтересованост Министарства просвете за контролу квалитета наставе. Главни разлози су буџетска ограничења. Међутим, може се поставити питање да ли је ова стратегија економски оправдана, јер незаинтересованост друштва за физичко васпитање може бити прилично скупо. Директне последице лечења хроничних болести и индиректан трошак који се огледа кроз социјално осигурање, губитак радне продуктивности запослених износи 550 милијарди долара на годишњем нивоу (Pratt et al., 2000).

Физичко образовање је један од најјачих адута у превенцији болести које настају као последица лоших животних навика. Због тога је национални приоритет у свим развијеним земљама света подизање квалитета физичког васпитања у оквиру вртића. Ову акцију је подржало на десетине различитих професионалних владиних и невладиних организација, различите фондације

укључујући American Academy of Pediatrics, NASPE, the American Heart Association, the U.S. Department of Health and Human Services, Department of Education, the President's Council on Physical Fitness and Sports, American College of Sports Medicine, the American Cancer Society, the American Academy of Kinesiology and Physical Education, and the President's Council on Physical Fitness and Sports (Strong et al., 2005). Изгледа да су активности уродиле плодом јер истраживање (NASPE, 2004; 2009) показује да 95% родитеља сматра да свакодневна физичка активност помаже деци да остваре боља постигнућа у школи, помаже у контроли и превенцији гојазности, да је физичко васпитање подједнако важан школски предмет као и сви други и да је потребно повећати број часова физичког васпитања у школама.

Закључци

У циљу повећања квалитета физичког васпитања у вртићима потребно је учинити следеће:

– обезбедити усмерене физичке активности 5 пута седмично у трајању од 60 минута (до сада је било три пута недељно у трајању од 20 до 30 минута);

– организовати посебне програме физичког васпитања критичним данима (суботом и недељом) и у критичним периодима (зимски и летњи распуст) у трајању од 60 минута;

– једном недељно организовати шетњу у природи у трајању од 1–2 сата;

– једном месечно практиковати полудневне и дневне излете у природи;

– једном седмично у трајању од 60 минута организовати час пливања и друге активности на базену;

– створити услове за физичку активност обезбеђивањем адекватних вежбалишта и квалитетне опреме;

– организовати спортске активности које ће одговарати специфичним афинитетима и потребама деце, са садржајима који ће одговарати њиховим интересовањима и бити у складу са њиховом савременом културом и социјалним трендовима;

– сваког месеца организовати спортска такмичења између вртића;

– обезбедити интердисциплинарне образовне програме за децу и родитеље који ће им помоћи да схвате добробити редовних спортских активности;

– обезбедити различите системе за редовно праћење квалитета физичког васпитања и ефеката који се постижу.

Што се тиче дилеме која се односи на то која моторичка умења и моторичке способности треба развијати код деце овог узраста, сагласни смо са мишљењем Дејвида и сар. (Lubans et al., 2010) који кажу да развој базичних моторних вештина треба да иде у три правца:

- усавршавање природних облика кретања (ходање, трчање, скакање, пењање, провлачење, пузање и др.);
- практиковање моторних активности у којима се врши манипулација најразличитијим реквизитима (то су акитвности у којима се неки предмет, најчешће лопта, додаје, хвата, баца, погађа некакав циљ, када се лопта води руком или ногом) и
- фаворизовање игара у којима долази до изражаја способност одржавања равнотеже.

Литература

Армстронг и др. 1990: N. Armstrong et al., "Patterns of physical activity among 11 to 16 year old British children", *British Medical Journal,* 301(6745), 203–205.

Бетси 2009: E. Behtsi, *The Examination of Inactivity, Obesity and Body image of Students of Public and Private High Schools (*Unpublished Thesis), Aristotle University of Thessaloniki, Greece.

Белтон и др. 2009: S. Belton et al., "Step count of Irish primary school Children, Proceeding of Fourth Physical Education"*, Physical Activity and Youth Sport Forum.* University of Limerick.

Бенем-Дил 2005: T. Benham-Deal, "Preschool children's accumulated and sustained physical activity 1", *Perceptual and motor skills*, 100(2), 443–450.

Бидл и др. 1998: S. Biddle et al., Young and active? Young people and health-enhancing physical activity - evidence and implications, United Kingdom: Health Education Authority, London, 1–176.

Брусеј и др. 2011: T. Brusseau et al., "Children's step counts on weekend, physical education, and non-physical education days", *Journal of Human Kinetics*, (27), 123–134.

Винсент и Пангрази 2002: D. Vincent., & P. Pangrazi, "An examination of the activity patterns of elementary school children", *Pediatric Exercise Science*, 14(4), 432–441.

World Health Organization (WHO) 2003: *Health and development through physical activity and sport.*

Галахи и Озмен 2006: L. Gallahue., D. & C. Ozmun "Understanding motor development: infants, children, adolescents, adults", 6th ed. Boston (MA): McGraw-Hill.

Гвари и др. 2003: O. Gavarry et al., “Habitual physical activity in children and adolescents during school and free days”, *Medicine and Science in sports and exercise*, 35(3), 525–531.

Грисан 2005: B. Grissom “Physical fi tness and academic achievement”, *Journal of Exercise Physiology,* 8(1), 11–25.

Дан и др. 2001: L. Dunn et al., “Physical activity dose–response effects on outcomes of depression and anxiety”, *Medicine & Science in Sports & Exercise*.

Данхен и др. 2006: S. Duncan et al., “Pedometer-determined physical activity and body composition in New Zealand children”, *Med Sci Sports Exerc*, 38(8), 1402–1409.

Дел и др. 1998: D. Dale et al., “Can conceptual physical education promote physically active lifestyles?”, *Pediatric Exercise Science,* (10), 97–109.

European Heart Health 2001: Children and young people-the importance of physical activity: a paper published in the context of the European Heart Health Initiative, S. Logstrup (Ed.), European heart network.

Јаге и др. 2006: R. Jago et al., “Pedometer reliability, validity and daily activity targets among 10-to 15-year-old boys”. *Journal of sports sciences*, 24(3), 241–251.

Карен и Де Бордвиџ 2004: G. Cardon., G., & I. De Bourdeaudhuij, “A pilot study comparing pedometer counts with reported physical activity in elementary schoolchildren”, *Pediatr Exerc Sci,* 16(4), 355–367.

Карен и Де Бордвиџ 2008: G. Cardon., G., & I. De Bourdeaudhuij, “Are preschool children active enough? Objectively measured physical activity levels”, *Research quarterly for exercise and sport*, 79(3), 326–332.

Клак и Мекаф 2002: E. Clark., & S. Metcalfe, “The mountain of motor development: A metaphor”, *Motor development: Research and reviews*, (2), 163–190.

Клешчез и др. 1993: C. Klesges et al., “The effects of television on metabolic rate: potential implications for childhood obesity”, *Pediatrics, 91*(2), 281–286.

Кобен и др. 2006: B. Corbin et al., Concepts of fitness and wellness (5th ed.), St. Louis: McGraw-Hill Higher Education.

Креза и др. 2009: V. Graser et al., “Step It Up: Activity Intensity Using Pedometers”, *Journal of Physical Education, Recreation & Dance,* 80(1): 22–24.

Креза и др. 2011: V. Graser et al., “Pedometer steps-perminute, moderate intensity, and individual differences in 12-14-year-old youth”, *J Phys Act Health*, 8(2), 272–278.

Креспе и др. 2001: J. Crespo et al., “Television watching, energy intake, and obesity in US children: results from the third National Health and Nutrition Examination Survey, 1988-1994”, *Archives of pediatrics & adolescent medicine*, 155(3), 360–365.

Круба 1996: J. Gruber, Physical activity and self-esteem development in children. In G. A. Stull & H. M. Eckert (Eds.), *The academy papers*, Champaign, IL: Human Kinetics.

Ландез 1999: M. Landers, The influence of exercise on mental health. In C. B.

Либенс и др. 2010: R. Lubans et al., “Fundamental movement skills in children and adolescents”, *Sports medicine*, 40(12), 1019–1035.

Липстра и Вин де Гатен 1997: O. Loopstra., & T.Van der Gugten (1997). Physical education from a European point of view. EU-1478.

Лудваг и Гумека 2004: S. Ludwig., & L. Gortmaker “Programming obesity in childhood, *The Lancet*, 364(9430), 226–227.

Монтгомери и др. 2007: C. Montgomery et al., “Tracking physical activity and sedentary behavior in young children”, *Pediatr Exerc Sci*, 19(1): 51–60.

National Association for Sport and Physical Education 2002: Active start: a statement of guidelines for children birth to five years, Reston, VA: Author

National Association for Sport and Physical Education 2004: Physical activity for children: a statement of guidelines, 2nd ed. Reston, VA: Author

National Association for Sport and Physical Education 2009: Active Start: A Statement of Physical Activity Guidelines for Children from Birth to Age 5, 2nd ed.; AAPERD Publications: Oxon Hill, MD, USA.

National Association for Sport and Physical Education 2004: Physical activity for children: A statement of guidelines for children ages 5-12 (2nd ed.). Reston.

Пате и др. 1996: R. Pate et al., “Tracking of physical activity in young children”, *Medicine & Science in Sports & Exercise,* 28(1), 92–96.

Пате и др. 2004: R. Pate et al., “Physical activity among children attending preschools”, *Pediatrics*, 114(5), 1258–1263.

Пате и др. 2012: R. Pate et al., Fitness measures and health outcomes in youth, National Academies Press.

Прат и др. 2000: M. Pratt et al., “Higher direct medical costs associated with physical inactivity”, *The Physican and Sports Medicine,* 28(1), 63–70.

Прокса и др. 2003: H. Proctor et al., “Television viewing and change in body fat from preschool to early adolescence: The Framingham Children's Study”, *International journal of obesity*, 27(7), 827–833.

Разбери и др. 2011: N. Rasberry et al., “The association between school-based physical activity, including physical education, and academic performance: a systematic review of the literature”, *Preventive medicine*, 52(1), 10–20.

Рајв и др. 2004: A. Rowe et al., “Measuring physical activity in children with pedometers: Reliability, reactivity, and replacement of missing data”, *Pediatric Exercise Science*, 16(4), 343–354.

Рајли и др. 2004: J. Rajli et al., “Total energy expenditure and physical activity in young Scottish children: mixed longitudinal study”, *The Lancet*, 363(9404), 211–212.

Салис и Овен 2003: F. Sallis., & N. Owen, *Physical activity & behavioral medicine.* Thousand Oaks.

Сиблеј и Енија 2003: A. Sibley., & L. Etnier, “The relationship between physical activity and cognition in children: A meta-analysis”, *Pediatric Exercise Science,* (15), 243–256.

Скрагс и др. 2003: W. Scruggs et al., “Quantifying physical activity via pedometry in elementary physical education”, *Med Sci Sports Exerc*., 35(6), 1065–1071.

Спидисе и Конен 2001: W. Spirduso., & L. Cronin, “Exercise dose-response effects on quality of life and independent living in older adults”, *Medicine & Science in Sports & Exercise,* 33(6), 598–608.

Стронг и др. 2005: B. Strong et al., “Evidence-based physical activity for school-age youth:, *Journal of Pediatrics,* 146(6), 732–737.

Дана и др. 1991: F. Danner et al., “Description of the physical activity of young children using movement sensor and observation methods”, *Pediatr. Exerc. Sci*, (3), 11–20.

Танден 2012: P. Tandon et al., “Frequency of Parent-Supervised Outdoor Play of US Preschool-Aged Children”, *Arch Pediatr Adolesc Med*. 166(8), 707–712.

Тваје и др. 2001: T. Dwyer et al., “Relationship of academic performance to physical activity and fitness in children”, *Pediatric Exercise Science,* 13(3), 225–237.

Тидо Лок и др. 2002: C. Tudor-Locke et al., “Utility of pedometers for assessing physical activity”, *Sports Medicine*, 32(12), 795–808.

Тидо Лок и др. 2004: C. Tudor-Locke et al., “Sex-specific activity patterns of the segmented school day”, *Research Quarterly for Exercise and Sport,* 75(1), A–32.

Тидо Лок и др. 2011: C. Tudor-Locke et al., “How many steps/day are enough? For children and adolescents:, *Int J Behav Nutr Phys Act*, 8(1), 78.

Трембла и др. 2012: S. Tremblay et al., “Canadian sedentary behaviour guidelines for the early years (aged 0–4 years)”, *Applied Physiology, Nutrition, and Metabolism*, 37(2), 370–380.

Трудеј и Шепед 2005: F. Trudeau., & J. Shephard, "Contribution of school programmes to physical activity levels and attitudes in children and adults", *Sports Medicine,* 35(2), 89–105.

United States. Department of Health, & Human Services 1996: Physical activity and health: a report of the Surgeon General. DIANE Publishing.

Феклеф и Стратен 2005: S. Fairclough., & G. Stratton "Physical education makes you fit and healthy': Physical education's contribution to young people's physical activity levels" *Health Education Research,* 20(1), 14–23.

Филд и др. 1992: T. Field et al., "Exercise is positively related to adolescents' relationships and academics", *Adolescence,* 36(141), 105–110.

Фишбен и др. 1992: J. Fishburne et al., An analysis of the typical elementary school timetable: a concern for health and fitness. In Sport and physical activity: moving towards excellence: the proceedings of the AIESEP World Convention, July 20–25, 1990, Loughborough University, UK, (362-375), E & FN Spon Ltd..

Флор и др. 2006: A. Flohr et al., "Pedometer-assessed physical activity in young adolescents", *Research quarterly for exercise and sport*, 77(3), 309–315.

Хадмен 2008: K. Hardman, "Physical education in schools: A global perspective", *Kineziologija*, 40(1), 5–28.

Ханкокс и др. 2004: J. Hancox et al., "Association between child and adolescent television viewing and adult health: a longitudinal birth cohort study", *The Lancet*, 364(9430), 257-262.

Чанс и др 2001: F. Janz et al., "Physical activity and bone measures in young children: the Iowa bone development study", *Pediatrics*, 107(6), 1387–1393.

Чоден и Робинсен 2008: A. Jordan., & T. Robinson "Children, television viewing, and weight status: Summary and recommendations from an expert panel meeting", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 615*(1), 119–132.

Џексен и др. 2003: M. Jackson et al., "Objectively measured physical activity in a representative sample of 3- to 4-year-old children", *Obesity*, 11(3), 6420–425.

Шаки и Каскал 2007: B. Sharky., & S. Gaskill, *Fitness and Health* (321-329). Champaign: Human Kinetics Pubs.

Шакраварти и Бед 2003: M. Chakravarthy., & F. Booth, *Exercise: Hot Topics,* Philadelphia: Hanley & Belfus.

Штраус и др. 2001: S. Strauss et al., "Psychosocial correlates of physical activity in healthy children", *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 155(8), 897–902.

Шутовић М. Милојица*
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет
Катедра за социологију
Косовска Митровица

DOI 10.7251/ZRNETOM11510607S

Оригинални научни рад

ЕВРОИНТЕГРАЦИЈЕ: „МАЛА ПЕДАГОГИЈА" ИЛИ „ЕМАНЦИПОВАНО РОБОВЛАСНИШТВО"

„*Тако је то, мој Луције: само мало*
људи влада ропством, а највише
њих управо ропству тежи".
Л. А. Сенека

„*Чега се једном одречеш,*
заман ћеш позније тражити".
В. Богишић

Социологија, рођена у Француској, где се попут Перикла у вези с Атином, сматрало да је Француска једино вредна, „а да ништа друго, није важно"(Кејнс, 2015:27), имала је важну улогу у потрази за изгубљеним јединством, нарочито у неуморном напору Огиста Конта и Емила Диркема, да ускладе модерност с друштвеном и културном интеграцијом (Турен, 2012: 291). У нововременом, научно-специфичном стилу рефлексије, питање како је могућ друштвени поредак, добија аналитичку оштрину, тако да социологија, отприлике пре сто година, почиње да тражи и своју теоријску интеграцију постављањем јендог таквог проблема (Луман, 2001: 178), било да је реч о љупким теоријама спремним да помогну, или фасциниране тиме, оне теорије којима невероватно постаје вероватно. Отуда проблем европског поретка, без постојања једног културног и политичког идентитета који уједињује све Европљане (Мајер, 2009: 11), може учинити писање о евроинтеграцијама парадоксалним. Поготово што се о неким темама може „причати вечито, о другим готово бескрајно". Јер „постати парадоксалан значи: губитак одредљивости, дакле, могућности повезивања са даљим операцијама"(Луман, 2001: 225, 76).

Тражење смисаоне везе евроинтеграција из чега се изводе циљеви побољшања и критике цивилизације, за наше балканске просторе, који су још увек у перцепцији Европљана „дивља Европа" (Језерник, 2007), „идеал чистог сиромаштва" и „паланка, позориште нормативности" (Константиновић, 2004), обухвата и једно и друго. Тако да прича о евроинтеграцијама на

* sutovicm@gmail.com

Западном Балкану, данас, чини се у многоме личи на легенду о „Елдораду", најупадљивијој од безбројних легенди о злату и лудим потрагама за њим, златном манијом, потраге за робовима, финансијерима, попут француских који „бијаху налик на златну текад која се тове за клање". „Било је то", како је тада написао Сен Симон, „злато из којег је капала крв измрцварених људи" (Табори, 2006: 61, 36).

Смисао евроинтеграција, је дакле нестабилан и сличан је хоризонту, који *није граница* и *не може се прећи* (Луман, 2001:130; подвукао М. Ш.), поготово не мантром о „светлој будућности", радом важним за сто, песто година, за унуке наших унука. С обзиром на, да се послужим исказом једног мислиоца емоционалне интелигенције, да „у тој далекој будућности особености нашег тренутног деловања могу да убледе баш као и далеке сенке заборављених предака" (Големан, 2015: 209). Стога процес евроинтеграција, није случајно, упоређен с вожњом бицикла, где ако се кретање прекине, пада бицикл и онај који га вози (Тејлор, 2010: 197; Hallstein, 1972: 17). Још 1972, Доналд Пахала (Donald Pushala) читав проблем, сажео је у тези по којој онај који проучава европску интеграцију личи на слепог човека који испитује слона, тако да ма који део тела животиње додирне руком, он га погрешно схвата као целину (исто, 108; Pushala, 1972: 267–284).

У јесен 1919, у књизи *Економске последице мира,* Џон Мејнард Кејнс је записао да догађаји који предстоје Европи неће бити уобличени смишљеним делима државника, већ активним струјама које непрестано теку испод површине политике историје, чији исход не може нико да предвиди. Постоји само један начин на који можемо да утичемо на те скривене струје: тако што ћемо просвећивати људе и развијати њихову машту, јер се тако мењају људски *ставови* (Кејнс, 2015: 195). Кејнс, иако Енглез на кога је већи утицај имао Париз него Лондон, и који је себе сматрао Европљанином, указао је на средства, која бисмо, при том морали употребљавати: указивање шта је истинито, уклањање вела лажи, распршавање мржње, буђење саосећајности, просвећивање људских умова. Данас је заборављени Кејнс, много више потребан, како евроинтегралистима, тако и евроскептицима, од оних који изјављују како теорија интеграције заправо представља препреку, и напуштају препреку по којој „теорија регионалне интеграције треба да се подреди општој теорији међузависности" (Тејлор, 2010: 109; V. Haas, 1975: 11, 199).

Велико питање да ли се Европа креће ка политичкој заједници или новој врсти државе остављено је по страни, без представе о промени система, где постоје елементи интеграције али не и сама теорија интеграције, чији су велики дани по неким мишљењима остали иза нас, без новог доприноса објашњења трансформације односа држава и друштава Европе, многе теорије настале 90-их и касније, указују на промену околности у Европској унији које је удаљују од интеграције, тако да се она доживљава као нека врста утопије

која нема додира са стварношћу у којој је успех интеграције националних држава управо предуслов почетка европске дезинтеграције и непријатељске климе према идеји интеграције. Чак и научници ентузијаисти, некада снажна проинтеграцијска кохорта, сада се углавном баве парцијалним питањима, а антиинтеграционисти добијају све већу улогу у стварању представе о Европској унији која се све више доживљава као шала која забавља пажњу јавности широм Европе (Тејлор, 2010: 109–124).

С друге стране, неки подсећају како читава историја европске идеје суштински баштини геополитичку позадину и савремене сегменте биополитике који потврђују спекулације о концентрационом логору као парадигми савременог света, или америчкој визији проширеног простора Уније, као протектората САД (Ђурковић, 2015: 32, 18, 13), развијене земље с највећим нивоом неједнакости, друштва *велике поделе,* које се налази при самом дну у погледу једнаких могућности и демократије, народне владавине „из 1% народа за 1% народа" (Стиглиц, 2015: 15, 93). Амерички лидери верују да глобална безбедност као и европски „посмодерни рај" и либерални поредак не могу дуго опстати без употребе силе САД у опасном хобсовском свету који изван граница Европе и даље цвета (Кејган, 2003: 104). Американци само настављају логику империје у владавини светом, чија се империјална мисија састоји у ширењу тржишне привреде, демократије и људских права, којима се даје предност над регионалним изазовима, цивилизацијом простора који се налазе у њиховој власти, империјалних граница између космоса и хаоса, чије се осигурање своди на „деварваризовање варвара" (Минклер, 2009: 126, 131, 133).

Променом констелације односа истока и запада, сломом Совјетског савеза, Европа се нашла пред империјалним изазовом неограниченог вођства САД, својој војно-политичкој маргинализацији раније незамисливој. Тој маргинализацији, сматра Херфрид Минклер, Европа се мора супроставити, како би се у односу на САД потврдила као субцентар империјалног простора и не би пала у односу периферије према центру, водећи рачуна о својој нестабилној периферији на истоку и југо-истоку, а да при том не буде увучена у већу експанзију које би за садашње стање Европе било велико оптерећење. „Овде се Европљани налазе пред парадоксалном опасношћу да доживе империјално пренапрезање, а да приликом тога сами не буду империја" (исто, 216). Прети им и опасност, њихових великих претходника – римљана, чију традицију баштине, који су срећним случајем, обновили „Царство које се већ нашло на рубу пропасти", или пак Етолаца, који су замишљајући како да завладају читавом Грчком, „пали у очајање увидевши да им је једино пошло за руком да себи наметну господара"(Монтескје, 2004: 116, 36). Говори се о крају евроинтеграција. Оне су избором Европске комисије Жан Клод Јункера, добиле нов статус у експлицитној дефиницији да током његовог петогодишњег мандата неће бити проширења (Ђурковић,

2015: 223). Политика проширења Европе без граница, што је подразумевало, проширење на истоку, измењена је у смислу политике суседства, чиме европске границе постају врло тврде и ексклузивне, а под дејством емиграткске кризе, сеоба народа, која се може разумети и као последица европске политике према исламу, увек под одређеном „ауром легалности" неоколонијалног рефлекса, доводе се у питање „ европске вредности" и привлачност западног неолиберализма и универзализма. Уосталом и Томас Џеферсон, обожаван због многих ствари, и даље је остао лицемеран, живећи у заједници са робињом Сали Хемингс, са којом је имао децу, али она су остала робови (Видал, 2004: 54). А Америка је још 1947, покренула као наследница Римског царства, идеју о „глобалном царству", о Совјетском савезу као његовој Картагини, о препадању америчког народа, како би Конгрес одобрио финансирање оног што се претворило у Хладан рат који је коштао неких 7,1 билиона долара, тако да није чудо што су телевизијске рекламе могле учинити да било шта буде јасније од истине (исто, 60–61).

Стога неки успостављање супранационалне, односно европске државе виде као етапу према светској држави. „Ипак, свет је ту, са одмах видљивим ефектима спровођења велике неолиберале утопије: ефектима беде све већег и већег дела становништва, чак и економски најнапреднијих друштава, изузетног повећања разлика у приходима, прогресивног нестанка аутономних универзума културне продукције, филма, издаваштва итд. Ти ефекти настају кроз насилно наметање комерцијалних вредности и пре свега, путем два тренда. Један чини да деструкција свих колективних инстанци способних да осујете ефекте инферналане машине, а у првом рангу инстинкти државе као чувара свих универзалних вредности везаних за идеју *јавног*. Други се састоји у наметању, у свим високим сферама економије и државе или у оквиру предузећа, врсте моралног дарвинизма, који, уз култ *победника*, школованог у високој математици и „банџи џампингу", успоставља рат свих против свију и *цинизам* као норму сваког понашања" (Бурдије, 2015: 28). Ради се о имплементацији једне утопије неолиберализма, претворене у политички програм, која остварује статус научног описа стварности помоћу економске теорије којом руководи ради уништења структура које се могу супроставити логици чистог тржишта, наметањем снижене цене рада, смањењем јавних трошкова и тзв. флексибилизацијом рада, кроз програм *систематичне деструкције колективног.*

То и не изгледа изненађујуће. Јер, од када је Емил Диркем у теоријско-методолошки оквир социологије, под формом солидаризма, увео појмове *интеграције* и *регулације, примитивног и модерног* друштва, (а Конт *социолатрије*) ради објашњења друштвених чињеница (евроинтеграције јесу данас друштвена чињеница) узрочно функционалном анализом, они не престају да буду на тржишту интереса предмет најразличитијих „тумачења" науке у функцији реформе. Било да је реч о „мирису" идеологија,

интелектуалној радозналости скептика, императиву функционалиста, реал политици позитивиста, или преосталом гробљу великих и „мртвих” истина или система.

Тако данас и наши, „ортодоксни” евроинтегралисти, полазећи од неупитне европске парадигме, попут добро историјски детерминисане „мале педагогије” (Херлинг-Грађињски, 2010) која подучава ученике да изван текста нема ничег, уверавају нас у „истинитост” нормативног оквира и чињенице, да изван Европске уније (евентуално САД) не постоји ништа у веберовском смислу од универзалног значаја, као што су: „наука”, „рационална хемија”, „тукидидовска пракса историографије”, „систематика Аристотеловог учења о држави”, „рационална хармонична музика”, „школовано стручно чиновништво”, „сталешка држава”, „канонско право”, „модерна лабораторија”, „политичка установа државе”, рационално уређена „уставом” и „законом” слободног тржишта и демократије (Вебер, 2011: 9–12). У начелном смислу, како би казао Т. Парсонс: „Процеси који одржавају ову различитост не могу се усудити да укључе само тренутно прилагођавање, већ изискују време” (цит. Луман, 2001: 81). По њима европским оквирима треба се по сваку цену прилагођавати и прихватити и усвајати њихове налоге које бриселска бирократија пажљиво проучава, оцењује и контролише, што се увек не може узимати озбиљно. Како каже једна индијска изрека: „Кад сретне свеца, џепарош види једино џепове” (Големан, 2015: 11), тако и наши евро ентузијаисти и интегралисти, кад се сретну с Европом, пре свега виде, њене приступне фондове, најчешће заборављајући да у њој нема неплаћеног ручка. Зато неки српски политичари јетко поручују: „Када се деле паре, онда нисмо део Европске уније, а када се деле избеглице, онда јесмо” (И. Дачић, *Политика,* 7.09.2015*:* 05*).*

Сами грађани Србије свој став према Европској унији заснивају на емоцијама, а не на рационалном размишљању и чињеницама. Истраживања у јуну 2015, показују да 49% грађана Србије подржавају чланство у Европској унији, 20% се противи чланству, а остали су уздржани. Они који се противе чланству Србије у Европској Унији наводе као разлог страх од губитка социјалних бенефиција, угрожавања националног идентитета, културе, језика и писма (*Политика*, 29.10.2015: 05). Међутим, према интерним истраживањима Владе Србије њене реформе не подржава, чак више од 90% грађана, што озбиљно доводи у питање смисао деловања и опстанка Владе (А. Вучић), која жели да среди земљу, успостави владавину права, смањи на намању меру корупцију, организовани криминал, успостави чврста правила заштите слободе, говора и мишљења, зажтиту слободе медија, креира административне капацитете и ефикасан бирократски апарат, придржавајући се спољној и унутрашњој политици, као и према Косову, чврстих правила и вредности, која су већ на снази у Евроспкој унији (А. Вучић, *Недељник*, 29.10.2015: 29). При том се посебно истиче пријатељство

и сарадња са Немачком, водећом земљом Европске уније. „На том сам”, како истиче премијер Вучић „поносан, јер много тога не знамо, а када не знамо питамо Немце како се то ради и урадимо на тај начин” (*Нин*, 4.06.2015: 6). Истовремено се не узима се у обзир показатељ да према истраживању Евробарометра у пролеће 2014, заправо највеће противљење проширењу Европске уније показују грађани Немачке, где је 71% против, 21% за и 8% не зна. Затим Француске, где је 69-5 против, 23% за и 8% не зна. Истраживање показује да су и грађани Европске уније као целине уморни од проширења, тако је у јесен 2013, 52% против, 37% за, 11% не зна. Док у пролеће 2014, 49% је било против, 37% за, а 14% не зна (*Политика*, 25.05.2015: 06).

Свакако и грађани Србије показују замор од сталног одлагања придруживању Србије Европској унији, што се очитује у амбивалентној политици српске Владе, којој су потребни и исток и запад. Јер „од Запада можемо да се научимо раду, марљивости и дисциплини, али морамо покушати да сачувамо источњачку слободу и ширину... уз опаску да имамо озбиљан проблем јер смо изгубили предузетнички дух и радне навике” (А. Вучић, *Политика*, 3.10.2015: 07). (Као да их је раније било – М.Ш.)?

С друге стране критичари распамећеног српског капитализма, сматрају да Европска унија има првенствени интерес да овдје нема рата, масовних злочина и масовних миграција који њих могу да угрозе, а све остало њих се не тиче, пошто овде не живе, па их није ни брига како се овде живи (Н. Попов, *Политика*, 4.05.2015: 06). Европским институцијама треба „економски амбијент” тржиште за извоз њихових производа, тржиште рада за увоз јефтине високообразоване радне снаге, треба им Влада која ће омогућити да оно мало вредности што створимо оде страним банкама како би се циклус дужничког уцењивања, унедоглед наставио, склапањем дилова капитала и власти, тако да Европској унији „не треба развијена и уређена Србија” (А. Јовановић, *Политика*, 5.06.2015: 14). Реч је о односу мирољубиве коегзистенције домаће личне власти лидера (А. Вучић) и пројекта међународних структура (смене „перманентне револуције” са „перманентном транзицијом” – М.Ш.), чији је циљ економско преузимање и пацификовање Србије (као реметилачког фактора на Балкану – М.Ш.), пошто још како они сматрају није довољно пацификована (денацификована), па постоји опасност да у једном тренутку склизне према Русији (води политику и Европска унија и Русија – М.Ш.) или према неком моделу отпадничке државе. Слободан Антонић, коме критичари не оспоравају даровитост социолога професионалца, али му спочитавају да преузима „улогу етнокултурног националисте”, потискујући професионалца (Вујовић, 2008: 20), сматра да су то предрасуде и неоправдан страх који нема упориште у стварној реалности у којој постоји узурпација и лажно представљање слично, деведесетим. „Супстанцијално речено социјалисти су се деведесетих престављали као националисти, а напредњаци данас као еврореформатори”

(С. Антонић, Време, 14.05.2015). Он се пита како у Србији уопште било шта функционише, како имамо воду, струју, јавни превоз, при чему апострофира, опстанак проблема изградње демократских институција, манифестација колонијалне свести, све више умањен суверенитет, тако да Србија „све више личи на колонију". Постоји, како објашњава Антонић, само један вођа и једна партија, све остало су само кулисе (фасадне демократије–М.Ш.). Па уколико нестане тог вође и странка доживи распад, у Србији, песимистички прогнозира Антонић, „неће остати ништа сем згаришта и олупина – институција и личности".

Они који са скепсом и критичком сумњом пишу о *илузији Европске уније,* говоре да унија третира Србију као поражену страну, а „европски оквир" користи ради довршетка геополитичке прекомпозиције простора, коме се током деведесетих Србија снажно противила. Томе се придодају и неки елементи у функцији подривања идентитета већинског народа и државе. Стога, „процес европских интеграција Србије несумљиво се одвија као процес перманентног постављања нових нетипичних услова који воде даљој дестабилизацији и слабљењу државе, уместо њеним јачањем у складу с копенхашким критеријумима. Најбољи пример је данашња апсолутно неспособна и некомпетентна администрација која је доведена на власт и подржава се само зато што је прихватила Бриселски споразум" (Ђурковић, 2015: 222). Миша Ђурковић, близак десничарским погледима се пита да ли уопште велике западне земље желе да Србија икад постане чланица. По њему сви актери суштински знају од учлањења држава „Западног Балкана" у дугом наредном периоду нема ништа. То илуструје проценом берлинске администрације, да се Србија „не може надати чланству у ЕУ у следећих двадесет година" (исто, 227).

Неки се питају да ли уопште српске политичке елите, под утицајем отуђених центара друштвене моћи, без демократске контроле, у лику нереформисаних тајних служби, заиста желе Србију у Европи, и без скепсе, реторично, резолутно одговарају: „Са том немани, са тим Левијатаном и овим што му је у утроби, напори за европским реформама личе на растеривање магле капом, на ходочасника који се у Меку упутио са прасетом у наручју" (Драшковић, 2015: 5). Поједини публицисти који су перо употребљавају као мач, описивали српску опозицију као ромски дувачки оркестар, који свира испод сваког прозора,са којег се баца ситниш, око ког се ови туку, који је своје журналистичке противнике називао „новинарском СС дивизијом", зарађујући епитет „човека пропалог режима" и који се по изласку из куће држао „за пиштољ као за мантру", Александар Тијанић, описивао је замишљну реформисану Србију после петооктобарских промена (чији се пораз данас јавно слави) као: „информативни програм Пинка, страначка полиција, коегзистенција мафије и власти, приближавање стила живота владајуће елите, мафије и старе слобистичке елите. Политика,

криминал, корупција и контрола медија и даље долазе из исте корпе, само раде за другачије газде" (Тијанић, 2013: 51). Све то говори о социјалној и духовној клими, једног у основи разореног друштва, друштва организоване неодговорности, организоване пљачке (не само транзицијске), организованог хаоса, политици заточеника (Шутовић, 2013), сировог егоизма, губитка скоро сваког смисла за емпатију и саосећање с другим, скромног или пак маргиналног потенцијала за друштвени инжињеринг (из то неподношљиво стигматитованог), културног закашњеника, слабе свести о значењу друштвене еволуције и цивилизацијских потенцијала, па и цивилизацијског потенцијала ЕУ, као израз дибинских историјских процеса, миленијумског унутрашњег друштвеног бића, које надилази пролазност влада и идеологија, тражећи изговоре у страним утицајима и заверама, и месијанској мисији властите жртве, неспособне да савлада саму себе, да порок казни а врлину награди, а не обрнуто, вртећи се у зачараном кругу, без увиђаја да је снага друштвеног живота, као и живота уопште у једноставности, не у аутизму и анархији, рационализација похлепе и комерцијализацији сваке контроле и потребе.

Отуда, не случајно, и друге (не)интегрисане, недовршене, пропале, нежељене, мангупске или оперетске државе Балкана, настале распадом, мултинационалне Југославије која је била „својевремено посткомунистичка Европа у малом" (Михњик, 2015:29), не разумеју Европу, нити њих Европа разуме, ради остварења „светле будућности" (повратка у прошлост), налазе се под контролом странаца (контролисани су они који желе да буду контролисани), (не)званичним *протекторатом* Европске уније и Сад, којима номинално управљају домаћи „бели гувернери", по систему (пост) колонијалних „освојених простора" рекламирајући, јефтину радну снагу и „чист ваздух" као компаративну предност „еманциопованог робовласништва" и „еволуције без развоја".

Тако се и после једног века, и Србија налази, отприлике тамо, тамо где је била крајем 19, и почетком 20. века, као поцепано и неинтегрисано (пред)модерно друштво и подељена држава, на лествици најсиромашнијих земаља Европе, „срећна" кад заузме место испред Албаније, Црне Горе. Како би казао Доминик Мојси, француски стручњак за међународне односе, и геополитику емоција, у Србији је пренаглашен страх од „велике Албаније", јер Албанци нису довољно јаки да би је створили (*Политика*, 14.05.2015: 02), исто као што једноставно ни Срби нису имали довољно снаге, ни благонаклоног великог савезника, да би створили, како је најчешће оптужују „велику Србију". Отуда, оцењујући доста тешко стање у Србији у протеклих неколико деценија, која је у свим областима друштвеног живота и рада патила од дефицита (као и данас), још 1908. године (за време анексионе кризе у БиХ), Стојан Новаковић (српски научник и државник) изрекао је „неповољан суд о политичким приликама: партијској заслепљености,

ситничарству, склоности да се исмевају Европа и њена начела, због чега су српској политици и политичарима била сва врата затворена. Србија је због својих ` грехова и лудорија` остала и без пријатеља, а остала и без правих средстава да брани свој национални интерес” (Војводић, 2012: 396). У то време европска култура сматрана је опасношћу, способношћу „да лако сваког одроди, осакати, заслепи, упропасти”, нарочито Словене. „Европа” како је записао Ј. Дучић, – мислили су онда наши преци – то је једна провалија у којој се преко Савског моста прелази код Земуна, и која иде затим од Земуна даље до краја света, све дубље и мрачније” (Дучић, 2008: 51–52). Оваква аргументација чини се још увек „свежом” и актуелном, не само српских *евроскептика* и тлапњи о такозваним евроазијским интеграцијама, о четири стуба српске спољне политике, о Србији као мосту између Европе и Русије, чак и Кине. При том се лако заборавља да „и на највишем престолу света ипак седимо само на својој задњици” (М. Монтењ), и немамо ни довољно *знања*, *воље*, а још мање *новца* за евроинтеграције.

Свакако не треба изгубити из вида, без обзира, што је данас „Европа у слабом стању”, цивилизацијски потенцијал европских интеграција за слабо развијене земље Западног Балкана, које су одувек за Европу имале великог значаја. Јер интеграција је један од кључних императива сваког друштвеног система (Парсонс, 2009). Али и опасности да претерана интегрисаност и регулација могу довести до самоубиства човека (Е. Диркем), као и друштвених заједница и држава. „Зна се да друштвени системи који немају могућност да изграде способност колективног делања не могу прећи низак ниво развоја” (Луман, 2001: 283). Емпиријско и историјско искуство неспособности колективног деловања балканских „друштава” то најбоље потврђује, а на шта није имуна ни ЕУ. Она се већ данас налази у некој врсти европског гета, неуспех у евроинтеграцијама могао би их у дугом трајању оставити у његовом заточеништву, које има сличности са решеткама на кавезу. Тим пре што са социолошке тачке гледишта, гето је занимљив као институција, зато што представља продужени случај друштвене излоације. Коначно, посматрамо кроз призму управљања, гето преставља инструмент надзора (Вирт, 2012: 164). Могуће, евроинтеграције представљају шансу балканским народима, да се у извесном смислу ослободе, и једног и другог (изолације и контроле) и буду спремни да свој живот уреде у скалду са овим сазнањем. Људи би морали да буду у стању спознати целину у којој живе, као и целину којој теже. Ако им одузмете европску перспективу, остаје онда отворено питање шта им онда преостаје? Јер како каже гитариста Марк Рибо, људи престају да те слушају, оног тренутка кад знају шта ће да чују (*Политика*, 2.05.2015: 10).

На крају морам рећи, плаши ме сумња да би се проблем евроинтеграције Србије, као система, „у којем траје вечити рат државе против друштва”, где је „нација загледана у прошлост, данас гледа нигде”,

и сматра „аматерском сваку политику која се не заснива на традицијама полувековне тајне контроле Србије" (Тијанић, 2013: 101, 102) (зашто не рећи и двовековне), могао изразити, да парафразирам Ничеа (2012а: 116), објашњењем расејане, саможиве неорганизоване друштвености, Шопенхауеровом „параболом о бодљикавој прасади", једног доба које је толико брбљало о *евроинтеграцијама* а Европу тако мало ценило, које је толико причало о *науци* а тако је поништавало. То више није само ствар идеологије и интереса, колико је ствар владајућег политичког маркетинга. Како доказује једна шпанска пословица: „част и новац не иду у истој врећи". Секундарна последица тога није само кварење језика. Пошто су моћни „од имена ствари начинили закон, а међу моћнима су највећи вештаци за апстракцију они који су створили категорије" (Ниче б, 2012: 307). Срби су још увек и сувише далеко од тога да од имена евроинтеграција направе *закон*, а још мање да створе *категорију*. Ако им је за утеху, у том смислу, не престављају изузетак и морали би стално имати на уму и пракси, једну изреку Валтазара Богишића: „Ко право своје запушта, нек себе криви ако га изгуби".

Литература

Bogišić 2004: V. Bogišić, *Opšti imovinski zakonik za Knjaževnu Crnu Goru*, Podgorica: CID.

Burgundije 2015: P. Burgundije, „Suština neliberalizma", LE MONDE *diplomatique, Nedeljnik*, br.4. oktobar, 27–28.

Veber 2011: M. Veber, *Protestanka etika i duh Kapitalizma*, Novi Sad: Mediterran Publishing.

Vidal 2004: *Rat iz snova*, Beograd: Čarobna knjiga.

Virt 2012: L.Virt, „Geto", u: D. Marinković (priredio), *Čikaška škola sociologije 1920-1949*, Novi Sad: Mediterran Publishing, 161–181.

Vojvodić 2012: M. Vojvodić, *Stojan Novaković u službi nacionalnih i državnih interesa*, Beograd: Srpska književna zadruga.

Vujović 2008: S.Vujović (urednik), *Društvo rizika: promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*, Beograd: Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.

Goleman 2015: D. Goleman, *Fokusiranost: neprimetni pokretač izuzetnosti*, Beograd: Geopoetika.

Drašković 2015: V. Drašković, „Levijatan Srbije", *Danas (Nedelja)* 19–20. septembar,5.

Dučić 2008: J. Dučić, *Moji saputnici*, Beograd: Štampar Makarije.

Đurković 2015: M. Đurković, *Iluzija Evropske unije*, Beograd: IES.

Jezernik 2007: B. Jezernik, *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa zapada*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Kejgan 2003: R. Kejgan, *O raju i moći: Amerika i Evropa u novom svetskom poretku*, Beograd: Čarobna knjiga.

Kejns 2015: Dž. M. Kejns, *Ekonomske posledice mira*, Novi Sad: Mediterran Publishing.

Konstantinović 2004: *Filozofija palanke*, Beograd: Otkrovenje.

Luman 2001: N. Luman, *Društveni sistemi: osnovi opšte teorije*, Sremski Karlovci. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Majer 2009: T. Majer, *Identitet Evrope*, Beograd: Albatros plus; Službeni glasnik.

Minkler 2009: H. Minkler, *Imperije: logika vladavine svetom od starog Rima do Sjedinjenih država*, Beograd: Albatros plus; Službeni glasnik.

Mihnjik 2015: A. Mihnjih, „Dostojanstvo i strah: pismo prijatelju”, u:R.Kaplan, Dž. Fefer, *Novi evropski nacionalizam: države i manjine u konfliktu*, Podgorica: CID.

Monteskje 2004: Š.Monteskje, *Razmatranja o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti*, Beograd: Utopija.

Niče 2012a: F.Niče, *Rađanje tragedije*, Beograd: Dereta.

Niče 2012b: F.Niče, *Volja i moć*, Beograd: Dereta.

Parsons 2009: T. Parsons, *Društveni sistemi i drugi ogledi*, Sremski Karlovci.Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Puchala 1972: D. Puchala, „Of Blind Men, Elephant and International Integration”, *Jornal of Commmon Market Studies*, X(3), 267–84.

Seneka 2009: L. A. Seneka*, Pisma Prijatelju*, Beograd: Dereta.

Stiglic 2015: Dž. Stiglic, Velika podela: društva nejednakosti i šta radimo sa njima, Novi Sad. Akademska knjiga.

Tabori 2006: P. Tabori, *Istorija ljudske gluposti*, Beograd: B.Kukuć; Čačak: Gradac.

Tejlor 2010: P. Tejlor, *Kraj evropske integracije*, Beograd: Albatros plus; Službeni glasnik.

Tijanić 2013: A. Tijanić, *Ja. I niko moj*, Beograd: Laguna.

Turen 2012: A. Turen, *Kritika modernosti*, Zagreb: Politička kultura; Podgorica: CID.

Hallstein 1972: V. Hallstein, *Europe in the making*, London: Allen and Unwin.

Haas 1975: E. B. Haas, *The Obsolescence of Regional Integration Theory*, Princeton, NJ: Princeton University.

Herling-Građinjski 2010: G. Herling-Grunđinjski, *Dnevnik pisan noću 1969–2000*, Beograd: Službeni glasnik.

Šutović 2013: M. M. Šutović, *Politika zatočenika*, Beograd: Čigoja štampa.

Резиме

Први том Зборника радова са научног скупа *Наука и евроинтеграције*, одржаног на Филозофском факултету у Палама у периоду од 22. до 24. маја 2015. године, састоји се од четрдесет два прилога из области филозофије, историје, педагогије, социологије, психологије, журналистике и географије. Аутори су на различите, научно утемељене начине разматрали могућност евроинтеграција у науци.

У прилозима се говори о проблемима савремене историографије, како националне, тако и опште. Разматрају се социолошки аспекти евроинтеграција и националних питања. Педагошке теме су засноване на теоријским и примијењеним моделима истраживања. Теме из психологије обрађују проблеме клиничке, социјалне и развојне психологије. Тема евроинтеграција обрађивана је и на секцији за географију у контексту модерних токова изучавања географије и туристичке географије. Од четрдесет два прилога велики број је оних који су мултидисциплинарни што је у складу са оквирном темом скупа.

У овако разноликом зборнику радова уочавају се и различите методе које су аутори користили да би дошли до различитих и нових закључака и синтеза. Из свега произилази да је друга књига *Зборника радова* са научног скупа *Наука и евроинтеграције* на разнолик, савремен и мултидисциплинаран начин одговорила изазовима теме.

Редакција

Summary

The first volume of the conference *Proceedings – Science and Euro-integrations*, held at the Faculty of Philosophy in Pale, in the period between May 22nd and 24th 2015, consists of forty-two papers on philosophy, history, pedagogy, sociology, psychology, journalism and geography. Within this broad topic the authors have discussed various, scientifically based possibilities of Euro-integrations in science.

The papers discuss various problems of historiography, national and general. Also, authors have discussed social aspects of Euro-integrations and national issues. Pedagogical topics are based on theoretical and applied research models. Themes from Psychology section deal with problems of clinical, social and developmental psychology. The theme of Euro-integrations was elaborated within Geography section in the context of modern processes regarding research of geography and tourism geography. From forty-two papers, large number of them is multidisciplinary which is in accordance with the theme of the conference.

In such various *Proceedings* we can see the different methods authors used in order to achieve different and new conclusions and synthesis. All mentioned above indicate that the first volume of *Proceedings – Science and Euro-integrations* has provided an adequate, various, modern and multidisciplinary response to the challenges of the conference topic.

Editorial Board

Садржај

Слободан Л. Бјелица
НОВОСАДСКИ ДАНИ ДОБРОСЛАВА ЈЕВЂЕВИЋА 7

Јелена Н. Бозало
ПРОБЛЕМСКА НАСТАВА И ОПШТЕ СТРАТЕГИЈЕ
ДИДАКТИЧКОГ ОБЛИКОВАЊА САДРЖАЈА УЏБЕНИКА
МАТЕМАТИКЕ У РАЗРЕДНОЈ НАСТАВИ 21

Драго Ј. Бранковић
Бране Р. Микановић
ИНТЕРКУЛТУРНО ВАСПИТАЊЕ –
КОНСТИТУЕНТА ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА 33

Горан Р. Булатовић
Љиљана Љ. Булатовић
ИНТЕРКУЛТУРАЛИЗАМ И МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ
КАО ИНТЕГРАЦИОНЕ ЕВРОПСКЕ ВРЕДНОСТИ У
ПРОГРАМИМА ЈАВНИХ СЕРВИСА: ОКВИР ЗА
ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ ИНФОРМАТИВНИХ ПРОГРАМА 47

Славиша М. Вулић
БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА У СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ ХАБЗБУРШКЕ
МОНАРХИЈЕ (ДО 1871. ГОДИНЕ) 63

Дејан Р. Дашић
ТЕОРИЈА И ПРАКСА ДЕСТИНАЦИЈСКОГ БРЕНДИРАЊА:
СЛУЧАЈ ГРАДА ЈАГОДИНА 75

Душан Ј. Достанић
ВЕРСКИ ЕКСТРЕМИЗАМ КАО СМЕТЊА
ЕВРОИНТЕГРАЦИЈАМА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА 91

Бојан Д. Ђокић
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ДРУГОЈ И ТРЕЋОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ:
ОД БУЈАНСКЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ ДО ЈЕДНОСТРАНО
ПРОГЛАШЕНЕ НЕЗАВИСНОСТИ.....107

Миомира М. Ђурђановић
ЗНАЧАЈ СТРУЧНЕ ПРАКСЕ У ОБРАЗОВАЊУ СТУДЕНАТА
ФАКУЛТЕТА УМЕТНОСТИ У НИШУ 123

Владан М. Ивановић
БРИСЕЛСКА ПРАВИЛА У ПРОЦЕСУ ПРИДРУЖИВАЊА
ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ: ПОТЕНЦИЈАЛНИ РИЗИЦИ И
ОГРАНИЧЕЊА У ПРИМЕНИ 141

Миле Ђ. Илић
ПРОТИВРЈЕЧНОСТИ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА
У ОКВИРУ ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА 157

Сретен Јелић
Татјана Јовановић
ДЕТЕРМИНАНТЕ ОБРАЗОВАНИХ ПОТЕНЦИЈАЛА
И РУРАЛНОГ РАЗВОЈА У ПРОЦЕСУ ТРАНЗИЦИЈЕ И
ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА 169

Славиша Јењић
Желимир Драгић
АНАЛИЗА САДРЖАЈА НАСТАВЕ О ПРИРОДИ И ДРУШТВУ
У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ И ЗЕМЉАМА РЕГИОНА 191

Јасмина М. Јовановић
Љиљана Живковић
КАРТОГРАФСКА ВИЗУЕЛИЗАЦИЈА У ФУНКЦИЈИ
ИМПЛЕМЕНТАЦИЈЕ СТРАТЕГИЈЕ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ
ЗА ДУНАВСКИ РЕГИОН У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 211

Милена Јовановић-Крањец
УКЉУЧИВАЊЕ СТУДЕНАТА СА ИНВАЛИДИТЕТОМ У
СИСТЕМ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 225

Ивана Р. Јовановић
Весна В. Миленковић
МОТИВИСАЊЕ УЧЕНИКА ЗА УЧЕЊЕ У ПОЧЕТНОЈ НАСТАВИ
МАТЕМАТИКЕ 233

Драженко Л. Јоргић
САДРЖАЈИ ПРОГРАМА ОБРАЗОВАЊА ОДРАСЛИХ У СВЈЕТЛУ
ЕВРОПСКИХ ИНИЦИЈАТИВА И ИСКУСТАВА 243

Соња Каурин
МЕТОДОЛОШКЕ КОМПЕТЕНЦИЈЕ НАСТАВНИКА –
ПУТ ДО КВАЛИТЕТНЕ НАСТАВЕ 255

Бранка С. Ковачевић
УЛОГА ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА У ПРОЦЕСУ ДИСЕМИНАЦИЈЕ
ПЕДАГОШКИХ ИНОВАЦИЈА 269

Наташа Т. Костић
СТАВ СТУДЕНАТА О ЗНАЧАЈУ ИНТЕГРИСАЊА
ПСИХОЛОШКИХ САЗНАЊА У ПРАКСИ 279

Jelena Ž. Maksimović
Jelena S. Osmanović
EVROINTEGRACIJA BOLONJSKOG PROCESA: VIZIJA ILI
STVARNOST VASPITANJA IZ UGLA STUDENATA PEDAGOGIJE 295

Рада Р. Мандић
УТИЦАЈ ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА НА ДЕМОГРАФСКЕ И
ЕКОНОМСКЕ ПРОЦЕСЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 309

Миодраг Б. Миленовић
Небојша М. Милићевић
НАСИЉЕ И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈЕ 319

Драгица Милинковић
ВИЗУЕЛИЗАЦИЈА У ФУНКЦИЈИ РАЗВИЈАЊА
МАТЕМАТИЧКОГ МИШЉЕЊА 327

Ирина Р. Милутиновић
РЕФОРМА МЕДИЈСКОГ СИСТЕМА У ТРАНЗИЦИЈИ У
КОНТЕКСТУ ЕВРОПСКЕ ДИРЕКТИВЕ О АУДИО-ВИЗУЕЛНИМ
МЕДИЈСКИМ СЕРВИСИМА: ПРИМЕР РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 343

Горан В. Мутабџија
БиХ и ЕУ ПРОШИРЕЊЕ: КРОЗ ЛАВИРИНТ ПОЛИТИЧКИХ
И ЕКОНОМСКИХ ЗАХТЈЕВА 361

Благоје Нешић
ЕКСПЕРИМЕНТАЛНА ИСПИТИВАЊА „ЗАВИСНОСТИ–
НЕЗАВИСНОСТИ“ ОД ПОЉА КАО ДИМЕНЗИЈЕ КОГНИТИВНОГ
СТИЛА УЧЕНИКА 373

Gordana P. Nikić
ZNAČAJ INTERDISCIPINARANOG PRISTUPA U IZUČAVANJU
BLISKIH PARTNERSKIH ODNOSA 389

Биљана М. Павловић
Драгана Ј. Цицовић Сарајлић
ПРИМЕНА САВРЕМЕНЕ ИНФОРМАЦИОНО-КОМУНИКАЦИОНЕ
ТЕХНОЛОГИЈЕ У НАСТАВИ МУЗИЧКЕ КУЛТУРЕ 401

Aleksandra Nikolajević
Nina Pavlović
„MLADI U POKRETU“ – INFORMISANOST STUDENATA
O EVROPSKIM PROGRAMIMA POKRETLJIVOSTI.....413

Стево Пашалић
ЗАПАДНИ БАЛКАН И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈЕ У КОНТЕКСТУ
САВРЕМЕНИХ ДЕМОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА.....423

Радмила В. Радоњић
АНАЛИЗА МЕДИЈСКОГ ДИСКУРСА ЦРНОГОРСКИХ
ДНЕВНИХ НОВИНА О ПРОЦЕСУ ПРИСТУПАЊА ЦРНЕ ГОРЕ
ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ.....443

Срђан Ж. Словић
ИНТЕГРАЦИЈЕ ПУТЕМ БЕЗБЕДНОСТИ У ЕВРОПИ.....459

Александар Д. Стаматовић
ДРЖАВНО-ПОЛИТИЧКИ ПРОЈЕКАТ ВЕЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ.....473

Зоран Б. Станковић
НАСТАВНИ СИСТЕМИ И ОБРАЗОВНИ СОФТВЕР У
РАЗРЕДНОЈ НАСТАВИ: МЕТОДИЧКЕ ВАРИЈАНТЕ И ИСКУСТВА.....495

Драгана Љ. Станојевић
Синиша В. Стојановић
НАЦИОНАЛНО ВАСПИТАЊЕ У СВЕТЛУ
ЕВРОИНТЕГРАЦИЈСКИХ ДРУШТВЕНИХ КРЕТАЊА.....511

Сандра Д. Стефановић
РАЗВОЈ МУЛТИМОДАЛНОГ МЕДИЈСКОГ ДИСКУРСА
У ПРОЦЕСУ ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА.....529

Божидар С. Филиповић
ЕВРОПА И ДРЖАВЕ БЛАГОСТАЊА –
ТЕОРИЈА ГОСТЕ ЕСПИНГ-АНДЕРСЕНА.....543

Радован Т. Чокорило
СМИСАО ВАСПИТАЊА У СВЈЕТЛУ ЕВРОПСКИХ ВРИЈЕДНОСТИ.....561

Радмила Р. Чокорило
Ведрана З.Тошић
ФОТОГРАФИЈА У САВРЕМЕНОМ НОВИНАРСТВУ.....585

Горан В. Шекељ
Живорад М. Марковић
ДА ЛИ ЈЕ ПОБОЉШАЊЕ КВАЛИТЕТА ФИЗИЧКОГ
ВАСПИТАЊА У ПРЕДШКОЛСКИМ УСТАНОВАМА
ПРИОРИТЕТ СВИХ ЗЕМАЉА СВЕТА? 595

Шутовић М. Милојица
ЕВРОИНТЕГРАЦИЈЕ: „МАЛА ПЕДАГОГИЈА” ИЛИ
„ЕМАНЦИПОВАНО РОБОВЛАСНИШТВО” 607

Резиме.....619

Садржај 621

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

001:316.4(082)
327(061.1EU)(082)

НАУЧНИ скуп Наука и евроинтеграције (2015 ; Пале)
Наука и евроинтеграције : зборник радова са научног скупа (Пале, 22 - 24. мај 2015) / [главни уредник Драга Мастиловић ; одговорни уредник Марија Летић]. - Источно Сарајево : Филозофски факултет, 2016 (Бања Лука : Comesgrafika). - 625 стр. : граф. прикази, табеле ; 24 cm. - (Посебна издања Научни скупови ; књ. 10. том 1)

Текст ћир. и лат. - Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summary.

ISBN 978-99938-47-77-9

COBISS.RS-ID 5842712